1970/91 112.=

RADICA:

ŽIVJETI NEDOŽIVJETI

KHR

KNJIŽNICA HRVATSKE REVIJE

UREDNIK: VINKO NIKOLIĆ

LJUDI I KRAJEVI
Knjiga dvadeset i treća

RADICA:

ŽIVJETI NEDOŽIVJETI

Printed in Spain
ISBN 84-499-8544-7
Depósito Legal. B. 27213-82
EGS - Rosario, 2 - Barcelona

ŽIVJETI — NEDOŽIVJETI

KNJIGA PRVA

BOGDAN RADICA

ŽIVJETI NEDOŽIVJETI

USPOMENE HRVATSKOG INTELEKTUALCA KROZ MORALNU I IDEOLOŠKU KRIZU ZAPADA

KNJIGA PRVA

MÜNCHEN - BARCELONA, 1982.

KNJIŽNICA HRVATSKE REVIJE

KNJIŽNICA «TINA UJEVIĆA»
SIGNATURA 886.2-9 RADIĆ.B
INVENTARNI BR. 108009 Ž 1

886.2-9
949.75

NASLOVNA STRANICA: PERO MARUNA

NINI

ZA NAŠ ŽIVLJENI
I NEDOŽIVLJENI ŽIVOT

PREDGOVOR

STIŽU već i pristižu godine. Prijatelji, čak i poznanici iz domovine i iz raznih sredina, u kojima sam živio i u kojima još živim, raspitkuju se, što je s mojim uspomenama: jeste li ih završili, ili kad ćete s njima biti gotov? Kad god se negdje pojavim, prvo što mi podviknu upravo je to: Kad mislite u javnost s uspomenama? Vi ste toliko toga doživjeli, da to mora ostati zabilježeno — riječ je i naših ljudi i stranaca. Trebao bih, možda, i priznati, da sam s uspomenama i suviše odugovlačio. Kako nisam namjeravao da se objave, kad me više ne bude, svo moje zatezanje možda i sliči na to. Postoje, naime, dva načina objavljivanja uspomena: za života ili poslije smrti. Oba su načina sasvim legitimna, iako ima uvijek onih koji smatraju, da ih je *korisnije i odvažnije objavljivati za života.* Ali ima i slučajeva, kad se pisac ipak zamisli i pita: nije li bolje sačekati, jer život u svojim čudnovatim i nepredvidljivim igrama može nas iznenaditi i s doživljenim upravo tada, kad smo ga završavali, uvjereni, da se iščekivanje doživljenoga ne će nikada ostvariti.

Ima svakako i u mojem slučaju složenih i nerazjašnjenih pitanja, koja su se u međuvremenu nagomilavala, sileći nas na pomisao, da sve ono što se je pojavilo i zabilježilo, nije još uvijek i najbitnije. Neprekidna šetanja iz godine u godinu, iz jednog stanja u drugo, uvijek naglo i protuslovno, iz zemlje u zemlju, iz mjesta u mjesto, zastajanja po trenutnim samoćama i usamljivanjima, kad se u nama pojavljuju fragmenti dalekih sjećanja, koja odjedamput osvijetle čitavo jedno poglavlje života pod sasvim oprečnim svjetlom, bacivši sjenu nad doživljenim, ili kako smo ga zamišljali doživljenim, predstavljaju nagla otkrića ili razočaranja, koja nas sile na odlaganja. Ima trenutaka, kad je dovoljan i samo jedan bljesak, da nam kroz fragmente udaljenih sjećanja najedamput rasvi-

jetli čitavo jedno poglavlje života, i opije nas ili uspava s takvim jednim bljeskom, da ga i opet proživimo u sasvim oprečnim perspektivama, i ne osjećajući potrebu da ga zaustavimo na papir. Zahvati nas odjedamput uvjerenje, da bi svako formuliranje ili razrađivanje takvog bljeska postavilo u pitanje stvarnost, oživljenu između sjećanja i ispisanoga. Kad god čovjek vidi napisano na papiru, protrne od pomisli, da ipak to ne bi moglo biti upravo ono, što trenutna pa i dramatska uspomena oživi ili ostvari u izraženim riječima, za koje čak i otkrije, da nisu na visini ponovno oživljena bljeska sjećanja, koje iziskuje da bude uspomena. U suštini, svako rekonstruiranje stvarnosti kroz sjećanja i uspomene svakako je najteži proces ispisivanja suživljavanja i doživljavanja. Dnevnici tu mnogo pomažu. Napisani neposredno nad doživljenim, govore živo i uvjerljivo. Zato sam u raskinutim etapama i pisao dnevnike, koji su mi bili od ogromne vrijednosti, kad sam trebao racionalizirati stvarnost!

Živimo u vremenima oživljavanja uspomena. Duboke promjene, ratovi i revolucije raščlanili su naš vijek u toliko složen, protuslovan, pozitivan i negativan razvoj, da su uspomene svakog pa i najmanjeg činioca i promatrača ne samo korisne, nego čestoput i odlučne. Izdavači diljem svijeta i ne prestaju beskrajnim objavljivanjem uspomena i dnevnika. U prijašnja vremena, kad su stvaratelji stvarali originalna djela izvan vremena, uspomena je bilo manje. Ali bilo ih je uvijek, gdje je bilo i prošlosti. Činjenica što u stanovitim zemljama, kao na sjevero-američkom tlu, ima manje prošlosti, to do sada i nije bilo značajnih uspomena. Ali sada, poslije dva globalna rata, u kojima je i sjevero-američki politički i običan čovjek uzimao učešća, američki se i pisac i državnik i običan čovjek napreže ispisivanjem uspomena. Ogroman broj profesionalnih pisaca piše uspomene političkih ljudi na temelju podataka dobivenih od njih, ostavivši ipak odgovornost i za činjenice i za njihova tumačenja ne na piscima, nego na političkim ljudima, koji čak i potpisuju takve uspomene svojim punim imenom, kako bi dobile na autentičnosti. Moglo bi se ustvrditi, da nema nigdje na svijetu čovjeka, koji je svoj život ispunio poznavanjem zemalja i ljudi, i kad nije imao ambicije, da ih svlada, osvoji ili odigra bilo kakvu značajniju ulogu ili, točnije, proživi stanovit događaj, koji ne

trpi od pomisli da sve to sažme i oživi, pa i svojim ograničenim snagama, riječima osuđenim da ostanu zabilježene. Suživljavanje i najobičnijeg čovjeka s poviješću jedna je od bolesti našeg vijeka, izgrizena historicizmom. Historicizam ne shvaćam u ovome kontekstu tek poznatom filozofijom sadašnjeg shvaćanja povijesti, pa ma kako značajni ili beznačajni isti bili.

U procesu pisanja uspomena čovjek nesumnjivo oživljava i svoj život i sebe, i po drugi put. Stefan Zweig je negdje u pisanju biografijâ kazao za Casanovu, da je u svojoj starosti, kad više nije bio u stanju živjeti intenzivnim životom svoje senzualne mladosti, pišući uspomene ponovno doživljavao jednako snažnom intenzivnošću život svojeg ranijeg senzualnog života. Ja sam, naprotiv, znao za mnoge pisce uspomena, koji su osjećali da ih je vrijeme preteklo, bili zahvaćeni strašću da obnove stanovite dijelove svojeg stvarnog života pisanjem svojih uspomena. Ali znao sam i za one, koji su kod pisanja uspomena isto tako osjećali, da im život izmiče, i da poslije pisanja istih ništa ne preostaje, nego što naš pjesnik reče —«kud za vazda gre se»... Taj osjećaj stanovite duševne krize, melankolije više nego li nostalgije, barem u mojem slučaju, zahvatao me je gotovo uvijek, kad sam se povlačio u sebe, da svoje misli izrazim u jednom ili u drugom obliku oživljavanja. Zahvatilo bi me više melankolično nego li optimističko treperenje, koje me zna redovno zahvatiti u rano poslije podne, kad se osjeća umiranje dana i zalaženje sunca. Jedna *beskonačna borba između življenoga i nedoživljenoga.* Onaj Sizifov jalovi napor, za koji je Camus osjetio, da je proždro u izgubljenim nadama i u neostvarenim čežnjama svu našu generaciju. Nosili smo taj balvan do vrha brežuljka, čak i brda, da nam ga opet sudbina istrgne iz ruku, iskoristivši čak i onaj nerazjašnjeni — nedoživljeni trenutak varljivog zadovoljstva, kad smo, uvjereni, da smo ga konačno ostvarili, da se i opet strovali u bezdan ponora. *Živjeli smo, ali nismo doživjeli! Življen, a nedoživljen život.*

Nema, kako izgleda, u našoj generaciji osebujnijeg i snažnijeg pojedinca, kojeg bi bila zadovoljila vjera u ideologiju, u ideale slobode, pravde, jednakosti, u dostojanstvo čovjeka, kroz čije je stvaranje ne samo predao, nego i izgorio

čitav svoj život, a koji je taj svoj egzistencijalizam izjednačio trijumfom. I kad je sebi dočaravao, da je pobjedu ostvarenja doživio, i on i drugi, kad su bili iskreni sa samim sobom, znali su, da se u naboljem slučaju radi o utopiji, koja se nije ostvarivala. To svakako vrijedi i za nas Hrvate, kao i za mnoge narode, čiji je slučaj u povijesti sličan našemu, da još uvijek živimo daleko od toga, da bismo doživjeli ono, za čim stotinama godina težimo: slobodu i nezavisnost od bilo kakve hegemonije. I kako se u sadašnja vremena ta težnja, pojačana ostvarenjima onih koji manje zaslužuju od nas da dožive ono za čime teže, još snažnije istavlja, i kao potreba i kao mogućnost doživljenoga, naše se teško nošenje balvana na vrh brda još uvijek istrgne iz naših ruku, da bi se strovalilo u bezdan istrošenih napora. Kakogod vješti ili nevješti bili u pronalaženju bîti našeg povijesnog procesa, mi ipak ne dvojimo, da se isti ne će ostvariti, jer pokoljenja slijede pokoljenja u traženju ostvarenja.

Ali svako pisanje uspomena ima svoj čar. Oživljavanje ranih godina djetinjstva i mladosti u jednom gradu, kao što je moj Split, oživljavalo mi je sve one radosti pa i tuge, koje me ni danas ne ostavljaju, kad mislim na to svoje rano sazrijevanje u jednom gradu duha i duhovitosti, značajnog niza inteligencije iz prošlosti i sadašnjosti, koji su nas osvajali i budili svojom duhovnom svjetlošću. I otuda uputiti se u svijet, najprije u Italiju, živjeti ne samo kroz njenu prošlost nego i sadašnjost, koja kolikogod je bila politički neprihvatljiva, kad je riječ o fašizmu, imala je još uvijek u svojim sredinama vodećih ljudi duha, s kojima nas je sreća približavala, iako nismo bili na njihovoj intelektualnoj visini. Upravo i zato, što ih talijanska mladost nije u ta vremena poplave lažnih ideologija prihvaćala, duhovi kao što su bili Croce, Ferrero, Mosca i ostali, iako međusobno oprečni i u pogledima na život i u svojim mislima, dali su mi mogućnosti da se snađem u krizi svijeta između dva totalitarizma, fašizma i komunizma. I kad god sam kasnije imao priliku da bilo u Zagrebu, bilo u Beogradu naiđem na inteligenciju i poluinteligenciju, koje su se zanosile za jednim ili drugim, posebno marksističko-lenjinističko-staljinističkim totalitarizmom — koji je kod nas bio raširenij od fašizma, osjećao sam se oslobođenim. U istom pravcu i moj boravak u Parizu,

poslije Firenze i Rima, u trenutku, kad je Pariz živio na vrhuncu svoje duhovne magičnosti, predosjećajući svu agoniju stare Europe, stvarno početak njena duhovna pada, oslobodio me je totalitarnih zabluda i ojačao u meni vjeru u vrhunstvo iznad svega — ČOVJEKA. Kasnije, boraveći u Ženevi, u sklopu svakako svjetskih zbivanja, sudbonosna u traženju mira protiv rata, nisam nikada zaboravljao na susrete i razgovore u Parizu. Moja «Agonija Evrope», objavljena u Beogradu 1940. i od rata pa i još uvijek i danas zabranjena i pod fašizmom i pod komunizmom, jer je izričito protu-totalitarna, sadrži čitav niz mojih razgovora s vodećim duhovima Europe, koji svjedoče, da je *smisao i bît čovjeka sadržana u njegovoj samostalnosti*. Razgovori s Ferrerom, Croceom, Unamunom, Ortegom y Gassetom, Maritainom, Berdjajevom i drugima, ne će nikada zamrijeti ni u meni, niti u mnogim mojim čitateljima, kako sam imao prilike saznati od mnogih, koji su spomenutu knjigu čitali po ratnim i poslijeratnim logorima.

Želio bih u ovoj knjizi napose skrenuti pažnju na moje iskustvo na Balkanu. Ne ću pretjerati ako kažem, da sam jedan od rijetkih hrvatskih publicista, koji su imali prilike kroz dugogodišnji boravak u Ateni shvatiti ne samo suvremenu Grčku, nego i proučiti Balkan, nasljedstvo bizantskog i osmanskog carstva, o čemu ima traga ne samo u ovoj mojoj knjizi, nego i u velikom broju mojih članaka, objavljenih u hrvatskoj i svjetskoj publicistici. Ove moje uspomene dijele se u dva sveska. Ovaj prvi obuhvaća moja europska iskustva. Drugi je sav posvećen mojem životu u Sjevernoj Americi, kamo me je izagnao najprije fašistički i, zatim, poslije kraćeg boravka u domovini, komunistički totalitarizam. Iz Beograda sam 1940. maknut na zahtjev Rima i Berlina, kojemu je podlegla beogradska vlada. Vrativši se 1945. u domovinu, u čvrstom uvjerenju, da ću moći proživjeti čitav svoj vijek ponovnim izdavanjem starog «Obzora», morao sam je napustiti shrvan od tuge, iskusivši u svom krvavom nasilju uspostavu komunističkog sistema. I kao 1940., tako i 1946., morao sam se ponovno vratiti u Sjedinjene Američke Države, da bih sačuvao slobodu i sebi i svojoj ženi Nini i svojoj djeci, Leu i Bosiljki, koji su ne samo odrasli, nego i razvili se intelektualno u Americi, ponosni na nju i na domovine

svojih roditelja, Hrvatsku i Italiju. Sudbina me je presadila u Ameriku, koja mi je dala mogućnosti da se održim kao slobodan čovjek. Amerika je svakako jedna od rijetkih sredina, u kojoj već preko dvije stotine godina vlada *legitimna vlast naroda, vlast izabrana od naroda, i za narod i po narodu.* Za legitimnu vlast Ferrero je znao često istaknuti, da je ista najveći stupanj svake civilizacije. I uistinu, ja sam u Americi godinama pisao u vodećim časopisima, vrlo često kritizirajući američku vanjsku politiku, i nisam nikada doživio, da bi me vlast radi toga bila u mojoj slobodi sprječavala ili suzbijala bilo kakvim sredstvima sile i nasilja. Nikada se nije pojavila nikakva prijetnja bilo kakvog organa vlasti. Tu i leži sva *veličina američke demokracije i slobode, bez kojih nema sreće čovječanstvu.*

Iz svega ovoga, što sadrže ove dvije knjige, jasno se vidi, da mi je cilj bio da kroz svoj život prikažem i pozadine sredina, u kojima sam živio s njihovim ljudima. Mnoge od tih ljudi poznavao sam odprije iz čitanja njihovih djela ili iz njihova djelovanja, kako se ono vidjelo iz budnog praćenja međunarodnog zbivanja. Od najranije mladosti, na iznenađenje mojih srednjoškolskih drugova i profesora, čitao sam ne samo naš nego i talijanski tisak, spremajući se da u Zagrebu povedem jedan od vodećih hrvatskih dnevnika. Ali kad mi ni to nije bilo moguće, morao sam u toku rata i poslije rata pisati na engleskom u vodećem američkom tisku, a na hrvatskom u hrvatskoj demokratskoj iseljeničkoj štampi. «Hrvatski glas», u vrijeme uredništva Petra Stankovića, «Hrvatski svijet», i povremeno «Zajedničar», zatim «Danica» i «Nova Hrvatska», koju je pokrenula mlada hrvatska inteligencija, kao i «Hrvatska revija», zahvaljujući njenom pokretaču i uredniku Vinku Nikoliću, dali su mi mogućnosti da ne zaboravim, da *sam u prvome redu hrvatski novinar i pisac.* Suradnja u starom iseljeničkom tisku, posebno u ratno vrijeme, dala mi je ogromno zadovoljstvo, kad sam iz sedmice u sedmicu mogao čuti povoljan odjek, koji su moji sastavci izazivali kod našeg starog iseljeništva. Mislim, da nije potrebno isticati i zadovoljstvo, koje sam doživljavao u neposrednom posljeratnom oblikovanju povijesne hrvatske Dijaspore, kad su gotovo na svaki moj članak reagirali bilo Ivan Meštrović, Vladko Maček, Luj Adamič, uglavnom povoljno ali i kritički, tako da sam osjećao, da nisam bio udaljen od izvora svojeg života i svojih težnja. Sve je to imalo svoje dublje značenje, jer sam osjećao, da nisam zaboravljen, iako je najveći niz i mojih književnih eseja, knjiga i novinskih članaka objavljen u Dijaspori, daleko od domovine, i na stranim jezicima, i, prema tome, namijenjen čitatelju i mojeg i stranog jezika. Iako je američka sredina po svojoj ogromnoj etničkoj raznolikosti još i najbliža da shvati problematiku gotovo svakog naroda, ipak je, s obzirom na to, što mnogostruka etnička javnost djeluje u izoliranosti ili samoći etničkog ghetta, nemoćna da uoči smisao svakog pojedinog slučaja. To je i kod mene stvaralo onu poznatu spoznaju, da se *snaga svakog pisca može osjetiti u domovini,* s kojom saobraća svojim domovinskim jezikom. Ali ja sam uvijek išao za tim, koliko sam mogao, da i ona pitanja, koja su, sasvim prirodno, zanimala našeg čovjeka, saopćim i na stranom jeziku široj svjetskoj javnosti, napose onoj javnosti, čiju sam slobodu uživao.

Ne znam, a često me muči uvjerenje, kad pomislim na ogroman niz tekstova, koje sam tiskao bilo na hrvatskom, bilo na stranim jezicima, koji teško da će biti pretiskani iz naših iseljeničkih i emigrantskih novina i časopisa. Knjige koje sam do sada objavio ne odgovaraju sasvim i u cjelini svemu onome, što sam u tijeku svojeg života napisao. Tu leži i razlog, radi kojeg sam se konačno odlučio na objavljivanje ovih dviju knjiga, kako bi se ipak odrazio *slučaj jednog hrvatskog intelektualca u moralnoj i političkoj krizi Zapada,* uzevši u obzir i nastojeći razjasniti i sebi i čitatelju ono, što sam osobno promatrao i pratio i doživljavao, sudjelujući i ne sudjelujući u toj duhovnoj drami svijeta. Učinio sam to ne toliko zbog sebe, niti zbog još uvijek živih svjedoka iz moje generacije, nego zbog *mlađih i najmlađih,* da bi shvatili bît života, kroz koji smo mnogi od nas prolazili i na koji smo način mogli reagirati, ili čak i nismo! Misleći na njih i u razgovorima s njima, često osjetim, da će i oni morati neizbježno prolaziti kroz nade i razočaranja i opet optimističkih perspektiva, da konačno ugledaju smisao svojeg opstanka, koje se i za njih sastoji *u građenju jedne domovine,* koja bi mogla našem čovjeku dati onaj stanovit niz mogućnosti, na koji bi svaki čovjek morao imati pravo: *nezavisnost*

u odlučivanju, izgrađivanju i upravljanju vlastite i svojeg naroda sudbine. Na kraju druge knjige, u svojim zaključnim razmišljanjima, namjeravam izložiti smisao istinskog položaja našeg čovjeka u sadašnjosti kroz prošlost u budućnost.

Predavajući javnosti ove moje doživljaje, brige i muke, zadovoljstva i razočaranja, jedino što očekujem od čitatelja to je, da ih *primi s onom istom iskrenošću, s kojom su i napisani.* Ništa me kod svega ovoga nije vodilo, nego plemenita misao mnogih mojih domaćih i stranih prijatelja da to učinim, odnosno da ostavim nešto od sebe i od svojih iskustava. Kao i intezivna želja da se oslobodim svega onoga, što me je godinama dražilo, veselilo, obogaćivalo nadama, i razočaravalo, davajući mi podstreke za življenje, pa čak i onda, kad sam naslućivao, da ne će biti doživljeno, odnosno ostvareno. Najteži osjećaj koji me je najdublje lomio, bilo je nasilno napuštanje domovine ili izgon iz nje. Ali i tada me često tješila misao grčkog pjesnika J. Moréasa: *«Napustiti svoju zemlju, da bih je mogao snažnije voljeti!»* Tu leži, rekao bih, sav smisao ovih uspomena jednog hrvatskog intelektualca u potrazi za izgubljenom domovinom, za čije uskrsnuće sam svjestan, da je na pomolu, pa iako ga ja doživjeti ne ću.

Ali, to će uskrnuće doživjeti nove hrvatske generacije. Kad *«dom moj slobodu doživi»:*

Od mene će otpuh praška biti,
Al u grobu rastvoreni prašak
Za slobodu razigrat se hoće...

New York, Na Uskrs 1982.

BOGDAN RADICA

SPLIT — KOJEG VIŠE NEMA

SPLJETE GRADE, TEŠKO UZDISANJE,
TKO TE SPLJEO, DIVNO LI TE SPLJEO!

Luka Botić: BIJEDNA MARA

RODIO sam se četiri godine po početku ovoga stoljeća, u Velikom Varošu, na Širini, kod starog Svetog Križa. Moji, Radičinovi, tako su ih zvali, bili su po zanatu zidarski majstori, poduzetnici i graditelji, školski učitelji i profesori. Po majčinoj lozi, Čulići, bili su zemljoposjednici, s Gornjeg Lučca. Prezime Radica, ali u obliku ženskog roda, nalazi se već zabilježeno u trogirskim i splitskim kronikama XII. vijeka. Smodlaka veli, da ime Radica označuje graditelja. Pouzdanije je, da su Radice slegli u Split iz Poljica, gdje ih i sada ima, a u Poljica su kao pleme izbili negdje iz Hercegovine. Svakako: *Omnia bona de Poljica.*

Kad god se vraćam na to moje porijeklo, i poglavito na moje djetinjstvo, uvijek držim, da se je na cio moj potonji život odražavao koliko temperamenat radije puntarskog Velikog Varoša, toliko razboritost pastirskog Lučca. Veli Varoš dao je puntare i pobunjenike, dok je Lučac dao Trumbiće, ljude razborite i izgrađene. Sâm grad Split —ne Spljet, kako su ga htjeli zvati Vojnovići— sa svojom koncepcijom grada i građanstva, ostavio je na mene dubok, upravo imperativan zahtjev za okvirom i mjerom. Na isti način kao što Split Prokurativa i Dioklecijanove palače sili slavensku pobunjeničku narav, da se pokori oblicima reda i harmonije, tako je i u meni oduvijek živjela težnja, da se kroz latinski red mora naći i smiriti slavenska pobunjenost. U gradu Splitu sve je u mojoj mladosti podsjećalo na Zapad, i taj je ostao u cijelom mojem oblikovanju mojim modelom.

Moju su generaciju u Splitu zvali ratnom generacijom. Tako su nas zvali i naši profesori u gimnaziji i mlađi i stariji kolege. Rođeni na početku stoljeća, mi smo rat doživjeli u našim svakidašnjim predodžbama. Naši očevi, naši rođaci i naši susjedi bili su na fronti, ili su se vraćali s fronte, i sa sobom donosili ne samo osjećaj proživljena rata, nego i rat

Knjižnica Tina Ujevića

u cijeloj njegovoj golotinji, bijedi, gladi i nevolji. Rat se je ne samo odigravao negdje daleko izvan naših obzorja, on je živio i postojao u svim razgovorima kod kuće i u susjedstvu, posebno kad su stizala pisma i kad su novine donosile stanovite vijesti o porazima i pobjedama, na koje su ljudi u pozadini gledali skeptički i s nepovjerenjem. Ali rat se ponajviše osjećao u načinu života, u pomanjkanju živežnih namirnica, u vječnom mraku, koji je, napose u zimsko vrijeme, unosio u naša raspoloženja depresije. Zatim u onom bezgraničnom strahu i neizvjesnosti, da se nije nikako znalo kamo se ide. Da Austrija treba nestati, ili da će ona nestati, toga je svatko bio svjestan. Posebno, što se rat više približavao kraju, to je kod svakoga prevladavalo uvjerenje, da je Austrija izgubljena, da se ona nije više u stanju održati.

U mojim osobnim predodžbama sve je započelo 28. lipnja 1914. Iako sam tada bio tek u svojoj desetoj godini, još uvijek imam ispred sebe jasnu sliku. Nekako pred večer toga dana stigla je u Split vijest, da su u Sarajevu ubili Franza Ferdinanda i njegovu suprugu. Ubojice su bili srpski revolucionari. Moj je otac toga dana prisustvovao velikoj nacionalnoj manifestaciji na kninskom Kosovu, gdje su Hrvati i Srbi iz Dalmacije slavili na Vidovdan zajedničko bratimljenje. Moje tetke, preplašene da se nešto ne bi dogodilo ocu, povele su i mene preko obale u pravcu otkuda se je on trebao navečer vratiti sa svojim društvom, da ga obavijeste o onome što se u Sarajevu zbilo. Grad bijaše sav taman, sva su svjetla bila utrnuta, kavane zatvorene, i odjedamput je zavladala mrtva tišina. Po gradu su se povlačile neke aveti, dok se svugdje pojavljivala policija. Nato naiđu i kola, u kojima se nalazio i moj otac. Kad su se ista zaustavila, mi smo im saopćili o čemu se radi. Oni su na povratku nešto saznali o tome, i sve im se pričinjalo kao da je do toga moralo doći. Iste večeri, netom smo oca doveli kući, stigla je bila već i policija, koja je pregledavala svaki kutićak kuće, pronašavši mnoge srpske zastavice, zatim snimke kralja Petra i crnogorskog kralja Nikole, kao i nekoliko srpskih i bugarskih šajkača, koje su na raznim sokolskim sletovima izmjenjivali naši i srpski i bugarski sokoli. Značajno je, da ipak te iste večeri moj otac nije bio uhićen, jer policija nije imala sudbeno naređenje. Austrija je bila zemlja pravnog poretka, koji se čak i u takva iznimna vremena poštivao.

Sarajevski atentat prodrmao je gradom. Kad su poslije nekoliko dana lijesovi Franza Ferdinanda i Sofije bili voženi na austrijskim ratnim brodovima uz obalu, školska djeca i građanstvo bili su pozvani da odaju zadnju počast mrtvim prinčevima. Tek nekoliko nas, koji smo pripadali nacionalno opredijeljenim obiteljima, slijedbenicima Hrvatsko-srpske koalicije, imali smo osjećaj, da se na nas gleda poprijeko i izazovno. Tada smo sve to snažnije osjećali, što se zbilo i čemu ćemo još biti izvrgnuti.

Rat je tako polagano ulazio u naša osjećanja i u naša svagdanja suživljavanja s osobnim opstankom i svime onim, što se oko nas razvijalo. Kakva će biti naša sudbina? Zatvaranjem i odvođenjem domaćih vođa, Tartaglie, Smodlake, bijegom Trumbića i Meštrovića, bilo je jasno, da se Austrija sada branila kao da je predosjećala svršetak svojeg potpunog raspadanja. Glad ne samo fizička, nego i duhovna obuzimala je svakoga od nas. Mi smo odjedamput osjetili, da smo generacija iznikla malo prije rata i prisiljena da se hrani u ratu hranom, koja je i duhovno i fizički nosila sve oznake rata. Nitko od nas nije mogao dovoljno da se najede kruha, niti je bilo mlijeka da nas ojača. Osjećaj gladi postajao je konkretan, kad smo po gradskim ulicama doživljavali kako stariji ljudi i žene padaju onesviješteni na zemlju, izmoreni i iscrpljeni. Što se je rat sve više oduljivao, to je otpor naroda postajao ograničeniji i slabiji. Tada smo po prvi put osjetili i svu slabost i krhkost jednog istrošenog zastarjelog zdanja, koje se zvalo Habzburškom monarhijom. To nam je postalo opipljivo ne toliko porazima u ratu, koliko raspadanjem cijelog zdanja u njegovoj unutrašnjosti. Očigledan primjer tog raspadanja bio je što se vojnici, koji su se nalazili na odmoru, nisu više vraćali na frontu. Ali, svakako najkonkretniji primjer blijeđenja i nestajanja austrijske vlasti odigrao se, kad su se siromašne žene iz predgrađa uputile pred sjedište državne uprave i počele vikati i tražiti, da se dâ hrana njima i njihovoj izgladnjeloj djeci. Tada je bilo jasno, da je svaki autoritet države bio srušen, jer policija nije bila u stanju žene ni zadržati, niti ih pohapsiti. Revolucija je već bila u zraku; bila je ona u osjećajima i raspoloženjima masa. Od toga dana može se kazati, da nije bilo vlasti ni autoriteta, koji bi narod smatrao vječnim ili stalnim. Raspadanje trošnog habzburškog zdanja izazvalo je u svijesti naroda osjećaj, da je svaka vlast

ne samo privremena, nego i podložna stalnim promjenama. Osjećaj anarhije i bezvlađa postajao je jedno s osjećajem nevjerovanja u stabilnost bilo kakve vlasti. Kad se u predodžbama naroda vlast Habzburgovaca srušila kao preko noći i nije bila u stanju odoljeti ratu, pojavilo se osjećanje krhkosti i nestalnosti svake vlasti. Sve je to imalo dubokog odjeka poslije u samoj Jugoslaviji, kad je narod vidio i u Karađorđevićima samo jedno privremeno stanje, koje nije moglo da se održi, kad se ni Habzburgovci, koji su vladali stotinama godina tim dijelom svijeta, nisu mogli održati.

U samom toku rata najveći utisak izazvalo je svrgavanje ruskih careva s njihova prijestolja, i ruska revolucija samo je još više pojačala nepovjerenje u stalnost vlasti. Velike nade, svakako, otvorilo je Wilsonovo navještanje o samoopredjeljenju naroda. Mi smo kao mladi gimnazijalci raznosili četrnaest točaka po splitskoj okolici, i umnožavali revolucionarne govore Tresić-Pavičića u Bečkom parlamentu. Postajali smo sve više sastavnim dijelom jednog revolucionarnog vremena, koje je i nas raznosilo u nepoznate pravce, koje tada nismo bili u stanju ni dokučiti, niti razaznati.

U očevoj kući, koja se spuštala ispod zelenih humaka našeg Marjana, s koje se vidjelo plavo obzorje splitske luke, bilo je malo knjiga i nešto oleografskih slika. Ali i ono malo bilo je dovoljno da me odvrati od svakog drugog traženja zanata, osim razmišljanja i pisanja. Kačićev «Razgovor ugodni naroda slovinskoga», u kožnatom zlatoreznom izdanju Matice Hrvatske, «Pregršt sušnja» načelnika Mihaljevića, jedno jubilarno izdanje Nodilova «Narodnog Lista» s historijom dalmatinskog političkog života, odnosno narodnog preporoda, i Strossmayerov kalendar. Sve sam to pronašao na dnu jednog starog *bavula,* koji je sav mirisao ružmarinom, a u kome su se, između ostaloga, ljeti čuvale zimske ponjave. Slike po sobama prikazivale su zadnje dane Zrinskih i Frankopana, Zastor zagrebačkog Hrvatskog Narodnog Kazališta sa hrvatskim Parnasom, gdje sam postepeno raspoznavao Gundulića i Preradovića; Čermakove Crnogorke s Medovićevim Saborom splitske katedrale, na kojoj je slici pop glagoljaš Kerubin Šegvić izdizao svoj pobunjenički prst protivu rimskog Nuncija, iako nisu bile umjetnička djela, imale su svoj odgojni historijski utjecaj na sve nas.

U kući je već od najranijih vremena vladao duh «slavjanski», i kasnije starčevićanski i pravaško-trumbićevski, hrvatski i anti-autonomaški, dok će se početkom stoljeća već pojaviti srpske zastavice s nekim zalutalim crnogorskim i bugarskim sokolskim šajkačama. Radičinovi su bili svi puntari, tko više, tko manje; tukli su «tolomaše» odnosno autonomiste, koji su bili protivu sjedinjenja sa Hrvatskom, na Tomićevim stinama ispod Marjana, i dizali su štandarac sa hrvatskom trobojkom na Stagnji kod Svetog Mikule poviše Svetog Križa i na vrhu Marjana, iako su im žene Varošanke i Lučanke bile konzervativne i bogobojazne. Skupa s Kovačićima-Šibiškinima, Matošićima, Rejićima, Kragićima, Pilićima, Marićima i Bilanima, oni su se odupirali Bajamontijevcima, iako su im starije žene govorile, da se njemu ima zahvaliti što je Split dobio vodu. Te su dobre i divne žene izražavale vrlo često svoje ženske tajne iskvarenom ali milozvučnom venecijanštinom, dok su njihovi gorostasni muževi grmjeli glasovima teške ali muške čakavštine. Događalo se to, kad im večera ne bi bila spremljena u pravo vrijeme, ili odijela ne bi bila «šumprešana» u svetačke dane. Od Bajamontija preko Gaje Bulata i Lovre Borčića, mojeg strica, Supila i Trumbića, čija su se imena uvijek spominjala u mojoj kući oko stola, slavjanstvo se pretvaralo kroz starčevićanstvo u južnoslavensko bratimljenje sa Srbima, tako da su kasniji potomci palili krijesove na proplancima Marjana, *ča barjak ne viješ, ol' si prizlovojan, ol' te voja nije,* kad se jedne večeri u luci nalazio i budući kralj Jugoslavije, tada knez Aleksandar. Balkanski ratovi odjekivali su po Splitu u znaku šutljivih manifestacija, kad su nas djecu dizali na rukama Anđelinovići i Trumbići, da vičemo «Živio Kralj Petar», i kad smo po Sinju pjevali: «Mi smo s tobom sivi tiču — Petre Karađorđeviću». Za Balkanskim ratovima slijedile su i druge revolucionarnije godine, kad su na splitske obale uvedeni «bijeli orlovi» s kozama šetajući po splitskoj pijaci, i kad je poslije godina velikih iščekivanja uslijedilo vrijeme dubokih razočaranja.

Koliko su ti sveslavenski osjećaji vladali kod nas Splićana u stanovitim iracionalnim predodžbama, najbolje pokazuje ovaj značajan slučaj. Na dan smrti Lava Tolstoja (1910.) moj je otac, koji nije bio čovjek neke književne naobrazbe, došao kući sav tronut i gotovo zaplakan, najavivši nam tužnu vijest, kako je negdje u dalekoj Rusiji umro najveći prorok Slavena, Lav Nikolajevič Tolstoj. On je negdje, ako se ne varam, u

nekom talijanskom ilustriranom listu pronašao i Tolstojevu sliku, pa ju je izložio i postavio na stol u predsoblju, postavivši ispred nje dvije upaljene voštane svijeće, kao što se to obično čini ispred vjerskih slika i ikona. Zatim je kleknuo i sve nas pozvao, da se pomolimo za dušu velikog pokojnika, duhovnog oca svih Slavena.

Kad se majka pobunila, što se svijeće pale ispred Tolstojeve slike kao ispred sveca, naš je otac uzviknuo:

—Kleknite, to vam je naš slavenski svetac!

Rat sa svojim završetkom odnio je dvoglavog orla, kojeg je moj otac skidao s državne zgrade na rivi, dok je omladina po pijaci skidala epolete s austro-madžarskih oficira, pljuskajući ih po licima. Opijeni orgijama sveslavenskog i jugoslavenskog bratimljenja, naši su stari gledali u budućnost vedra čela, dok su stare splitske žene zabrinuto kimale glavom, uvjerene, da od svega toga ničega dobroga ne bi moglo uslijediti. Sjećam se uvijek moje stare none Nikoline Čulićke, koja je s Lučca ispod fortice dolazila k nama u posjete. Jednog dana, kad smo se svi razdragani vraćali s pjace, ona mirno izrekne ove riječi, koje nikada ne ću zaboraviti: *«Dico moja, ča ste učinili, s konja na magarca. Ne znate koga ste istirali?! S gorim od sebe u društvo. Ništa dobroga od toga ne more biti!»* Mi smo joj se svi rugali, dok ju je moj otac ozbiljno uvjeravao, kako će sve biti dobro, jer tamo je Trumbić. Kad se pak pojavila i srpska vojska, sva razdrapana u dronjcima, s oficirima, koji su pljucali i slinu iz noseva prstima bacali po svijetlim parketima kazališnih foajea, riječi su none Nikoline svima postajale jasne, iako se sve to opravdavalo stradanjima rata i nevolja. *«Ma ča su to Srbi?!»* — govorile su djevojke na povratku iz kazališta. *«Crni kao cigani, nisu ka naši judi!»* — *«Nemojte to govoriti»*, odgovaralo im se. *«Judi su se napatili i namučili»*.

Jednog jutra poslije dolaska srpske vojske otpratih oca u mesarnicu kod Piplovića. Ovi su tada bili tzv. «autonomaši» za samostalnost Dalmacije od Hrvatske, pa nam stari mesar Piplović dobaci:

—Šjor Lovre, pa ča su vam to Srbi, gladni, goli i bosi, šporki ka da su cigani, nivoja od judi!?

—A ča ste, Boga vam, mislili —sav razljućen moj otac zaviče— da ćedu doć' obučeni u frake i cilindre. Borili su

se i gladovali kroz albanske gudure. Nisu se šetali kao vaši talijanski soldati!

(Piplovići su 1945. bili komunisti.)

Ovaj prvi susret između Zapada i Istoka u Splitu, gdje se uvijek naš Zagorac, koga su Splićani zvali «Vlaj», ponašao pristojno, skladno, zanemaren i gledan poprijeko od gospode, bio je dovoljan da ubije kod Splićana onaj prvi zamah beskrajnog oduševljenja. Glasovi su već stizali, da Srbi tuku seljake po Dalmatinskoj Zagori zato, što su Hrvati. Na poklik «Živio Radić!», koji je izbijao za brdima otrag Splita, odvraćalo se i kundačenjem. Ali u Splitu je inteligencija i omladina, oponašajući D'Annunzia i Mussolinija, kroz «Orjunu» unosila vidovdanske ideologije, oličene u Meštrovićevom Marku i Srđi Zlopogleđi, bijući svakoga tko se nije smatrao istinskim i čistim Jugoslavenom. Oportunizam inteligencije u odnosu na Beograd i na Srbiju zauzimao je toliko maha, da se i sâm Trumbić, na povratku u Split, našao osamljenim. Dočekan ogromnim oduševljenjem Lučana i Varošana i splitskih obrtnika, netom više nije bio član vlade u Beogradu on je imao protivu sebe svu splitsku građansku inteligenciju. Već su poluinteligenti oko «Pobede», koji su pisali jednom izvještačenom ekavštinom, s kojom su pisali Vilderi i Grisogone, počeli osporavati Trumbićevu inteligenciju. Kad sam jednog dana imao tu sreću da me moj otac, okorjeli Trumbićevac, koji mu je s mojim barba Jakovom Čulićem ostao vjeran, povede u Trumbićevu kancelariju, i Trumbić me poveo, mene mladog gimnazijalca, na svoju redovnu šetnju na Marjan, osjetio sam svu tu Trumbićevu razočaranost, iako ju je on duboko prikrivao svojom silnom voljom. *«Glavno je ipak izvršeno!»*, govorio je. —*«Pred nama stoji teška i duga borba, jer oni u Beogradu nisu svjesni svojeg zadatka. Ali buduća će ih iskustva ipak naučiti, da se moraju prilagoditi ovim stranama»*. Tada je pogledao na ono divno more, koje se ispod nas smirivalo u svojem plavetnilu. Pogled na splitski zaljev, u kojem se ogledalo svih sedam Kaštela i u magli naslućivao kroz kanal Trogir, obuzimao ga je udivljenjem. *«I ovo smo spasili. I ovo je sada naše»*, govorio je. Pričao mi je o svim poteškoćama, koje je imao da spasi Dalmaciju; o neshvaćanju Srba, ali ni on tada nije naslućivao, što će sve i kako da se strovali na tu tek tada «oslobođenu» zemlju. Trumbiću je bilo glavno, da se je srušilo

Austro-Ugarsko carstvo, i da Italija nije prigrabila najveći dio naše obale. On se je spremao da se preseli u Zagreb, dok je Splitom urlao vihor Kajmakčalana, pronošen barbarlukom orjunaša, koje je jedan mladi katolički pisac u splitskom «Jadranu», u kome sam tada i ja počeo pisati svoje prve feljtone, označio *bangalozima.*

Trumbić mi je tada govorio o Srbima, o njihovim vrlinama i strašnim manama, o vrlinama prostog naroda i manama političkog vodstva. Isticao je kako su primitivni, pa čak i oni, koji su se školovali na Zapadu, bilo u Parizu ili u Njemačkoj. Za Pašića je govorio, da je državnik, ali nema ni osjećaja ni smisla za novu državu. Ljutio se na Vesnića, za kojeg je govorio, da je *parvenu,* koji je na Zapadu postao snobom. Ninčića je smatrao korumpiranim pokvarenjakom i lažljivcem, u koga se ni srpski političari nisu pouzdavali. Najviše je cijenio Stojana Protića, Andru Nikolića i Ljubu Davidovića, ali je govorio, da nemaju nikakva utjecaja ni na Dvoru ni u vojsci, što je značilo, da im samo narodno povjerenje nije dovoljno u vršenju vlasti. Predviđao je vrlo tešku i crnu budućnost za nas Hrvate u zajednici sa Srbijancima. Sve ga to ipak nije ohladnjivalo od Jugoslavije, ni čak od Srba, jer je istinski volio srpski narod, za koji je govorio, da je to patnički i solidan narod. Ono što ga je ponajviše zabrinjavalo i odvraćalo, to je pokvarenost srpske inteligencije, i to ne sve. Smatrao je ipak, da je ostvarenje Jugoslavije veliki korak naprijed, pozitivan i za Hrvate i za Srbe, a posebno za Slovence.

Ono malo knjiga, što sam iskopao s dna starog venecijanskog sanduka, nije nikako bilo dovoljno mojoj intelektualnoj formaciji. Na sreću, moj stric Vjekoslav Radica, koji se bavio sakupljanjem splitskih narodnih pjesama, inače ravnatelj pučke škole u Velom Varošu, koju sam i ja polazio, imao je u svojoj biblioteci sva izdanja Matice Hrvatske i veliki broj svezaka Srpske Književne Zadruge. On me je još u prvome razredu gimnazije naučio čitati ćirilicu, koju sam vrlo rano svladao, iako je to tada bila velika rijetkost među mojim vršnjacima. Čitanje svih tih knjiga, osobito ruske književnosti, pomoglo mi je da se vrlo brzo prebacim s domaće hrvatske književnosti na europsku i svjetsku. Iz tih knjiga, koje sam strastveno tražio i upravo gutao, dok su se moji

rođaci i vršnjaci gombali *fuzbala,* oblikovao se u meni duh iskanja i traženja, i neka unutrašnja želja za odključavanjem svih tajni i skakanja svih zatvorenih obzorja. Kako takvo čitanje nije moglo biti sistematsko niti u razmjeru mojeg razvoja, ono je na mene ostavljalo uvijek dojam neke unutrašnje neodređenosti. Mene su oduvijek više privlačile ideje nego li prirodne znanosti, duhovno, a ne materijalno, književno, a ne znanstveno.

U splitskoj gimnaziji javljala su se već ranijih godina suprotna strujanja: jednih koje bih nazvao «prirodnjacima» ne samo zato, što su čitali «Prirodu», nego što su bili jasno i otvoreno već prihvatili darwinizam; i drugih, koji su ostajali vjerni duhovnim i nematerijalnim tumačenjima porijekla i poslanja čovjeka, koje bih ja nazvao «duhovnjacima». Prvi od mojih školskih drugova, koji me je najprije upozoravao na darwinizam i koji je redovito čitao «Prirodu», bio je Vinko Tecilazić. On se je neobično naprezao kako bi me uvjerio, da Bog ne postoji, da su sve to izmišljotine našeg vjeroučitelja. Kod njega je prevladavao upravo fanatični ateizam, koji me je odvraćao od darwinizma kao filozofije života. Iako sam evoluciju mogao prihvatiti kao zakon prirode, nisam nikako mogao da je prihvatim kao životni put. Ta pomisao, da je čovjek samo i isključivo životinja, bila mi je odvratna. Moram priznati, da i profesor Girometta, najstrastveniji prirodnjak od svih mojih profesora u splitskoj gimnaziji, nije, barem ne u razredu, nikada nijekao Boga. U svojim prepirkama sa mnom Tecilazić je jednog dana čak i silu upotrijebio prema meni, žestoko me udarivši, da mi dokaže da nema Boga, što me je još više odvratilo od njegove teze.

Vinko Tecilazić bijaše toliko fanatični anti-klerikalac, da je jednog dana u gimnaziji naprosto napao jednog profesora franjevca, koji nam je predavao francuski jezik u pomanjkanju laika, redovnih profesora. Kako nije bilo udžbenika francuskog jezika, katolički «Jadran» donosio je u podlistku francusku gramatiku, pa smo ga zato i morali kupovati. Tecilazić je jednog dana viknuo:

—Zašto moramo kupovati taj klerikalni list, zašto nam ne naručite udžbenike?

Fratar se sav zarumenio. Taj je fratar poslije nekoliko mjeseci napustio red i oženio se. To je bilo vrijeme ogromnih egzodusa franjevaca i svećenika, koji su svrzavali mantije.

Najveći skandal u tome pravcu zabilježilo je napuštanje svećeničkog zvanja dvaju svećenika, braće Kalogjera. Porijeklom iz Blata s otoka Korčule, oni su bili župnici Svetog Križa u Velom Varošu, gdje sam se ja rodio i često im ministrirao. Obojica pretjerano puni sebe, imali su velikih planova. Stariji Don Marko htio je pod svaku cijenu postati biskupom, mlađi Don Niko je još dok je bio svećenik i suviše upadno očijukao žene, i, izgleda, ušao u seksualne odnošaje s jednom župljankom. Mene je često slao, da toj ljepotici odnosim neke čokolade. Živjela je u mračnoj potleušici s tek rođenim djetetom.

Jednog jutra na prvoj misi zamolio sam, na molbu moje majke, da preporuči u molitvama mojeg oca, koji je trebao biti prebačen na frontu. On mi sasvim hladno, da ne kažem cinički, dobaci:

—Tu Bog ni ja ništa ne možemo. Kad bi Bog i ja išta mogli, ja bih najprije preporučio svoju braću, koja su na bojištu!

Kad sam kasnije saznao da je napustio svećeničko zvanje, bilo mi je jasno. Međutim, u gomilanju razočaranja u svećenike to je bilo jedno od mojih traumatičnih iskustava, koje je u meni ubilo svaku želju moje majke i njenih sestara, da bih ja ušao u sjemenište i odgojio se za svećenika.

Jednog dana, u višim razredima gimnazije, i ja sam pristupio katoličkom pokretu, što je teško palo mojem ocu, koji, iako je bio dubok kršćanin, nije nikako mogao pretpostaviti, da bih ja mogao biti katolički đak, ili, kako se to govorilo, klerikalac. Kako nikako nisam mogao pristupiti nijednoj splitskoj omladinskoj organizaciji, napose ne «Orjuni», čiji sistem i metode akcije totalitarizma nisam mogao prihvatiti, odlučio sam pristupiti katoličkoj omladini, u kojoj sam se zadržao do mature. Bilo je to tada kad sam susreo Matu Ujevića, s kojim smo skupa pokrenuli i izdavali šapirografirani časopis «Studium». Pojava Mate Ujevića u splitskoj gimnaziji bila je za sve nas iznenađujuća. Visok, mršav i uvijek u pokretu, on je neprestano iskakivao iz klupe i hvatao se s profesorima. Ujeviću sam prišao s mnogo ljubavi. Ono što me je k njemu ponajviše u početku privlačilo, bilo je njegovo krijepko i snažno vladanje hrvatskim jezikom. Mi splitska djeca govorili smo jednim i suviše skučenim i šturim jezikom. Rječnik je naš bio i suviše ograničen. Jezik većine naših profesora,

ukoliko nisu dolazili iz Zagore, bijaše mlak, bezličan i mrtav, isprekidan međunarodnim izrazima. Ujević je, naprotiv, vladao jednim živim i raznolikim hrvatskim jezikom, koji me je osvajao. Imao sam tada i rijetko iznenađenje, kad sam jednog dana u njegovoj siromašnoj đačkoj sobici na mansardi starog zvonika Gospe od Kampanila nad Željeznim Vratima, koji je gledao na splitsku pjacu, sreo i njegovu majku, odjevenu u crninu, koju su nosile skoro sve žene iz Dalmatinske Zagore. Ta je seljanka ostavila na mene rijedak dojam gospodstva, koje se nije moglo vidjeti kod naših splitskih težačkih žena. Žene naših splitskih težaka, iako su živjele u predgrađu, bile su surovije i muškaračke. Kad je Ujevićeva mati progovorila, imao sam osjećaj, da iz nje izbija duboka dobrota, i ispred mene je odjedamput pukla vizija seljačkog života, koja me je podsjećala na Tolstojeve ili, bolje, Tugenjevljeve opise seljaka. Ono što me je neobično osvojilo, bila je zvonkost i stilizacija hrvatskog jezika, koji u gradu Splitu nisam nikada čuo.

Moje suživljavanje s Ujevićem, s kojim sam se inače često sukobljavao, jer nisam volio njegovu ambicioznu agresivnost, njegovu naduvenu naprasitost, koju je i suviše mnogo ispoljavao, da bi, sigurno, prikrio čitav niz kompleksa, koje sasvim prirodno postoje u mladiću, koji je sa sela sišao u grad, pa mora da se na svakom koraku istakne —otuđilo me je od Splita i njegova uskog ambijenta. Osjetio sam, da u seljačkoj djeci, koja dolaze iz Zagore, ima više istinskog života, nego li u našim građanskim sredinama, koje žive u svojim zatvorenim krugovima. Split je bio takav grad, u kome su postojala mnoga društva, među kojima nije bilo ni unutrašnjeg ni vanjskog saobraćanja. Razdijeljen na grad i na predgrađa, u kojima je svaka kontrada imala svoju duboku značajku, Split je zazirao od svakoga. Splićani su smatrali svakoga, tko je ulazio u grad *extra muros,* strancem i tuđinom, dok su međusobno gledali jedni na druge sa sumnjičavošću. Kaštelani su im bili neka mongolska mješavina Hrvata, Trogirani lažni i nepouzdani; otočani, posebno Bračani, račundžije i škrti lihvari; sva Zagora smrdjela je po «morlakiji» ili vlaštvu; znali su nešto malo za Šibenik i vidjeli su ga, dok su im Hvar, Korčula i Dubrovnik bili i suviše gospodski izvještačeni za njihove pojmove. Otuda je i nastala ona njihova ničim opravdana samovažnost, koja se odazivala na onu otrcanu

uzrečicu: «Ča je pusta Londra kontra Splitu gradu!» Kad je moja nona prvi put išla u posjete svojoj kćeri u Šibenik, koja se tamo udala, ona se vratila kući žaleći se i tužeći kako je to bila jedna strašno duga vožnja feratom, kako u Šibeniku ljudi ne govore po splitsku, pa je svoja pričanja završila ovom značajnom rečenicom: «Svud me odvedi, samo me u Split uvali» i «Nima Splita do Splita!»

Za razliku od mojih gradskih drugova u gimnaziji, ja sam se volio družiti sa đacima, koji su dolazili posebno iz Zagore. Najteže je, prema tome, bilo dovesti ih u kuću. Moja mati, koja je u tom pogledu bila prava Splićanka, neprestano se bunila protivu toga, da joj vodim «vlaje» u kuću, žaleći se, da joj prljaju stan, koji je ona sa svojim sestrama držala uvijek neobično čistim, napose parkete. Sve što je morala trpjeti, bilo je to da je svake nedjelje na svršetku ručka podnosila da s nama uza stol sjednu naši seljaci Bilani i Lisice, s kojima je moj otac više govorio o politici, nego li o zemljama, navještavajući im kako će Beč propasti i narod preuzeti vlast u svoje ruke, kad srpski kralj opančar postane car svih nas. Iako je splitski težak smatrao svoju ženu manje važnom od svojeg blaga, ipak ju je sa sobom vodio samo u iznimnim trenutcima, kad su se morali zaključiti važni poslovi. Običavao je uvoditi svoju ženu ovim formalnim riječima: «Da prostite moja žena!» Ustvari kuma Franina, koja je kasnije postepeno postajala šjora Franina, imala je više smisla za stvarnost od njega, koji je od rana jutra do mraka provodio svoj život po splitskom polju, ne pojavivši se na splitsku pjacu ili na rivu ni dvaput u godini.

Moj je otac bio zidarski majstor, ali ustvari poduzetnik, kad je svršio više graditeljske kurseve u Zadru, konačno i zemljoposjednik, jer je kupovao ogroman broj zemljišnih posjeda, posebno u Poljudu, jer je vjerovao, da će se poslije rata tamo Split razviti u velegrad. Ali on je bio i više od toga. Bistar, dijalektičar u narodnoj politici, on je vrlo rano igrao političku i nacionalnu ulogu ne samo u Varošu, nego i u Splitu i u njegovoj okolici. Politički vođe, kao Trumbić, Smodlaka, Tartaglia su ga ne samo poznavali, nego i snubili da bude njihov čovjek u izbornoj borbi. On nije nikako volio Smodlaku, smatrao ga je vrtikapom i karijeristom. S Tartagliom je prijateljevao, kad više nije bio na vlasti. Trumbića je cijenio, jer je u njemu vidio oličenje moralnog poštenja.

On je smatrao, da su takvi ljudi potrebni narodu. Kad je jednog dana Stjepan Radić posjetio Split i našao se u našem susjedstvu, u posjeti jednom sumnjivom politikantu, moj je otac s našeg balkona na sav glas zaviknuo: «Živio najpošteniji hrvatski političar Dotur Ante Trumbić!» Radić se okrenuo i pozdravio rukom, kao da se slaže. U to vrijeme Radić je bio raskrstio s Trumbićem. Trumbićevci su od toga strašno trpjeli, jer su stajali na stanovištu, da Hrvati bilo koje političke struje ne bi smjeli praviti nikakve sporazume s Beogradom, a da o tome ne bi ne samo obavještavali Trumbića, nego i njega uzimali u obzir.

Kao poduzetnik, koji je izgradio ogromno mnogo kuća u Splitu, moj je otac ostvario i zemljoposjednička imanja, tako da smo još prije sloma Austrije bili zemljoposjednici. Ostvarenjem Jugoslavije proglašena je agrarna reforma, koja je i nas teško pogodila, kao, uostalom, sav jedan društveni sloj u Dalmaciji: zemljoposjednike. Zemljoposjednici po Dalmaciji nisu bili ni latifundisti, ni posjednici ogromnih seljačkih zadruga, kao što je to bio slučaj u Italiji ili drugdje na Mediteranu. To je, uglavnom, bio srednji stalež, koji je živio jednim boljim životom nego li je živio seljak posjednik zemlje ili obrtnik ili srednji stalež u gradovima. Odlikovao se time, što je svoju djecu slao na više škole, bilo srednje bilo sveučilišne, tako da je upravo iz tog sloja proizlazio i veliki dio profesionalne inteligencije, liječnika, odvjetnika, inžinjera i profesora. Uvođenje agrarne reforme udarilo je ekonomski ponajviše zemljoposjednike, dakle jedan od vitalnih elemenata društva, među kojima je bio i ogroman broj pro-jugoslavenski orijentiranih strujanja. Kod tog sloja, koji se smatrao ne samo nacionalno nego i socijalno naprednim, nastalo je veliko negodovanje. Uz agrarnu reformu i uz druge reforme, taj je sloj počeo naglo siromašiti i socijalno i ekonomski slabiti. Kako se očekivalo, da će se nova država osloniti na srednji stalež, koji ju je jedini mogao izgrađivati, neracionalnim i nepolitičkim postupkom Beograda, kao na primjer u slučaju izmjene novca: jedan dinar za četiri krune, i srednji je stalež uskoro zauzeo kritičan, ako ne i negativan stav prema Beogradu, koji je u očima hrvatskog srednjeg staleža sve više poprimao sliku balkanskog primitivizma i od sebe otuđivao upravo onaj sloj, s kojim je morao surađivati, da bi izgradio novu državu! Stari je naš svijet, odgojen i uzrastao u Austriji,

gdje je sve bilo zasnovano na zakonu, zlurado ali sa zadovoljstvom znao reći: —Dobro vam stoji, kad ste tili srušiti Austriju i ujediniti se s Balkanom!

Moj je otac pod tim prilikama htio spasiti jedan dio posjeda, koje je imao u jednom dijelu grada, na Poljudu, jer je uvijek govorio, da će se tamo razvijati novi Split. Zato je odpočeo isplaćivanjem težaka i napuštanjem vinograda. Jedan od njegovih težaka bio je i Lisica, sa čijom sam djecom išao u varošku pučku školu i sjedio u istim klupama. Obično u nedjelju u rano poslijepodne težak Lisica bi znao doći na razgovore s mojim ocem. Bio je tada obučen u svoj svečani crni *kuparan*. Moj bi mu otac na zaprepaštenje moje majke i njenih sestara ponudio, da sjedne za naš stol, što bi on, vidljivo počašćen, rado i prihvatio. Tada bi nastali bezkrajni razgovori, koji su, razumije se, svi išli za tim, da se Lisica odluči da napusti zemlju. Kako sporazuma nije nikada bilo, sve se svršavalo sa sudskim parnicama i paljenjem starih vinograda.

Kad sam tako i ja počeo dovoditi Ujevića u našu kuću, ta izmjena posjeta nije dugo trajala, jer je moja majka jednog dana sve nas bacila iz kuće promumljavši njenom venecijanštinom: *«Ne ću više da vidim onog vlaja, quel morlacco, po kući, jesi li razumio?»* Mene je taj slučaj teško pogodio, i sjećam se, da sam joj rekao, kad sam se kući vratio: *«Bolje je da se već sada na to priučiš, jer će prije ili kasnije vlaji vladati i ovim gradom i ovom zemljom»*. Kad sam je 1945. godine posjetio u Splitu, ona se sjetila tih riječi, čudeći se kako sam ja to sve točno predvidio, iako je tada slijegao u Split daleko elementarniji vlaj od onoga pitomoga, kojeg sam ja volio.

Kako je Ujević bio fratarski đak u sinjskoj gimnaziji, ja sam tako po prvi put došao u doticaj sa sinjskim franjevcima, koji su me osvojili svojom pitomošću i nekom plemenitom duhovnošću. Ja sam i prije toga boravio u Sinju, da bih se, kako se tada govorilo, osvježio na zdravom zraku. Ali moj tadašnji boravak bio je u građanskim kućama. Te su bile u oštrom političkom i socijalnom sukobu s fratrima. Sinj bijaše polu-građanska, polu-seljačka varošica usred-sređena oko crkve i samostana, s jedne strane glavnog trga, i s druge strane Tripalova bogatog zdanja. Prava feudalna podjela vlasti: s jedne strane crkva, a s druge strane svjetovna vlast, u oba slučaja zemljoposjednika, Gvelfi i Gibelini. Između narodnjaka u Splitu i građanskih sinjskih obitelji vladalo je puno suglasje. Svi su oni bili Slavjani i željeli su ujedinjenje sa Srbima. Svi ti Tripale, Buljani, Čatipovići i Masovčići, koji su se ženili s «gospođama» iz Splita i igrali alku, pjevali su ispred fratarskih zidina na sinjskoj pijaci: «Mi smo s tobom sivi tiću, Petre Masovčiću!», misleći ustvari na Petra Karađorđevića. Ušavši s Ujevićem u posjete sinjskim fratrima, ja sam izbjegavao da im se javljam, jer sam znao, da bi to bio sakrilegij da prospavam jednu noć u fratarskoj kuli. Tu sam tada u tim godinama upoznao i razgovarao s nekoliko uistinu izvanrednih franjevačkih intelektualaca, od kojih su se mnogi vraćali iz Fribourga i iz Liègea. Fra Stanko Petrov, pjesnik i izvrstan stilista, koji je osvajao svojom ljepotom, kao da je sišao s Giottovih fresaka; Vjenceslav Nakić, teolog i filozof, koji nam je govorio satima o Duns Scotusu. Zatim doktori Balić i Grabić, koji su odskakali svojim znanjem od mnogih splitskih svećenika. S Drom Nakićem i Grabićem proboravio sam nekoliko dana i na otoku Visovcu na Krki. Tada sam po prvi put osjetio onaj asiški duh, koji me je i poveo u Italiju; i, što je najglavnije, osjetio sam koliko su to bili nacionalno svjesni ljudi, koji nisu mrzili Srbe, nego su čuvali hrvatske tradicije. Tim susretima imam zahvaliti i to, da se u meni nije nikada izgubilo hrvatstvo, iako je kasnije zatinjalo. Bila je to elita, koja je iznikla iz naše seljačke Zagore, daleko izgrađenija od splitskih advokata i liječnika, koja je iz svoje distance pratila sve pojave duha i književnosti kod kuće i na Zapadu. Konačno, vladala je jednim savršenim i punim jezikom, kroz koji je francuska i talijanska terminologija zvučila neprirodno. Koliki je bio njihov utjecaj na politički razvoj tadašnjih prilika u Dalmaciji, mene nije zanimalo. Ja sam od početka nekako osjećao, da hrvatski narod, iako duboko katolički narod, ne će nikada prihvatiti klerikalizam; i to je možda i bilo razlogom, da se ja nisam nikada opredjeljivao za nikakvu Katoličku akciju i da sam vrlo brzo napustio omladinski katolički pokret.

Jedino moje učešće u tome pokretu bilo je u sedmom i osmom razredu gimnazije, kad sam jedini među mojim splitskim drugovima sudjelovao kongresu katoličke akcije u Splitu. Predveče tog kongresa otišli smo grupa nas odbornika na kolodvor, da dočekamo delegate iz raznih krajeva Dalma-

cije, kao i one iz Zagreba. Orjunaška rulja, predvođena po Berislavu Anđelinoviću i Edi Bulatu, teško nas je tvorno napala, i mene, koji sam bio u prvome redu, tukla nogama u trbuh. Kad se je po Splitu pročulo, da su teško istukli sina Lovre Radice, starog puntara, Anđelinović mu je, da bi izbjegao jaču tuču, prišao, žaleći se, kazao: *«Šjor Lovre, nisam znao da je to Vaš sin, pa Vas molim da mi oprostite!»* Anđelinović nije mogao zamisliti, da se netko od Radičinovih nalazi na onoj strani, kojoj zasigurno nitko od obrtničkih i gradskih splitskih obitelji nije pripadao. Biti klerikalac u Splitu, bio je teži grijeh, nego li biti komunist. Sjećam se da se u to vrijeme, prilikom raznih nacionalnih manifestacija, pojavljivala i jedna mala grupica obalnih radnika i manovala, koji su se zvali komunistima, ali Splićani su ih tada poistovjećivali s ostatcima Bajamontijevaca i autonomaša. Tek kasnije u Splitu će se oblikovati ozbiljniji radnički pokret, uz prisustvo nekoliko advokata marksista, mislim na Barbarića i Pjera Nizitea, i Split će preuzeti na sebe ulogu «Male Moskve» s Marićima na čelu. Moji su oduvijek bili prijatelji Marićevih i Kaliternovih, jer smo svi živjeli raštrkani u grupama, kao plemena od kuća do kuća. U osnovnoj školi bili smo svi zajedno. Bilo je za mene veliko iznenađenje, kad sam u godinama zadnjeg rata na raznim skupovima iseljenika po New Yorku i Chicagu sreo nekoliko Splićana, koji su se vrlo jasno sjećali života u pučkoj varoškoj školi. Jedan mi je od njih tada rekao: *«Bogdane, ja sam Kurir. Ti se mene ne sjećaš. Bili smo skupa u pučkoj školi. Učitelj nam je bio stari Bonačić, koji nas je šibao tankom šibicom po rukama usred zime za svaki prekršaj».* I zatim doda i ovo: *«Ti si uvijek s nekoliko gospodske djece dolazio u školu u bičvama i postolima, a mi svi ostali bosi!»* Osjetivši odmah klasnu mržnju, koju su moje bječve i postole kod njega izazivale, sjetio sam se, da sam se ja uvijek kod kuće bunio protivu moje majke, kad je ona silom, posebno ljeti, svakako nastojala da nosim bječve i postole, koje sam ja mrzio. *«Nitko ih ne nosi osim mene, Gazzarija i Mikačića, zašto ih ja moram svako jutro navlačiti!?»* Majka bi uvijek kazala: *«Zato, jer ti nisi kao oni, razumiješ li?!»* To da ja nisam kao oni, djeca radnika i seljaka, bila je glavna pedagoška linija moje dobre matere. Kasnije, ona je na tu liniju dovezivala i ovo: *«Ajde mi ća iz ovog grada, ovaj grad je velika nesrića!»* I konačno: *«Ajde mi ća iz ove zemlje, zar ne vidiš da ova zemlja nije nikome sritna!»* Tu sigurno i leži razlog, da me je sudbina zauvijek bacila na tuđe strane, i da sam se uvijek bolje osjećao u vanjskim intelektualnim sredinama, tako da se u meni nikada u ovim kasnijim godinama nije pojavljivao izbjeglički kompleks. I pored svega toga, ja sam ipak bio duboko povezan sa svojom zemljom, i danas, kad mi je povratak u nju legalno zabranjen, muči me jedna teška nostalgija za njom.

U svojim pučkoškolskim godinama imao sam rijetku sreću biti u blizini Don Frane Bulića, koji je za sve nas bio neka velika svetinja, humanist kakvima smo zamišljali stare humaniste. Nalazeći se u njegovoj neposrednoj blizini kod moje none, Don ili Dum Franina je Perpetua tražila nekoga tko bi mu «otpivao misu». Kako sam ja već otpijevao misu u Svetom Križu još dok sam bio pučkoškolac, skočio sam. Don Frane je tada sa svojim «muzejom», koji se sastojao od stotina i stotina kamenčića, živio u jednoj zgradi Dra Buića preko puta Svetog Dominika na pazaru; i tamo je u svojem privremenom uredu imao svoju privatnu kapelu. Od toga dana ja sam uvijek volio po koju noć provesti kod svoje none, samo s jednom željom, da ministriram Don Frani. Zastajući poslije mise na bijeloj kavi sa šavojardima, koje nam je služila Don Franina Perpetua, ja bih bacao poglede na sve to njegovo kamenje, koje je Don Frani govorilo kao živa historija, i uglavnom listao po svakoj njegovoj knjizi. Don Frane bijaše ekstrovert, koji je kad je govorio mahao rukama i gledao sugovornika ravno u lice, nije imao štono riječ dlake na jeziku, a jezik mu je bio zvonak i plastičan. Solinjani govore zvonkim jezikom, koji ima čar neke kraljevske gospoštine; ne zanose kao Poljičani i Zagorci, nego se izražavaju plastički. Kod Don Frane, koji je bio glagoljaš i narodnjak, buntovan kao Jeronim, za koga je kao i za Dioklecijana govorio, da je bio naš čovjek, bilo je mnogo od našeg zapadnjaštva. Ta simbioza između Latinstva i Slavenstva razvijala se kod Don Frane u znaku pobjede Hrvatstva. Bio je jednako protivu Talijana i Slavenofila. Bio je ponosan na to, da su Hrvati u toj našoj Atici, koja se prostirala od Sustjepana pa do njegova Solina, ostvarili svoju državu-grad. Nije volio Splićane. *«Quod non fecerunt barbari, fecerunt Spalatini»**, bilo mu

* Što nisu učinili (porušili) barbari, učinili su Splićani.

je uvijek na ustima. Ja se, naravski, ne sjećam njegovih sukoba sa splitskim načelnicima o tome, da li je Sveti Dujam u Rimu ili u Splitu, ali se sjećam onih s «malim Meštrovićem», kako ga je on zvao, povodom Grgura Ninskoga. U suštini polemičar, u njemu je gorjela živa vatra u obrani naših svetinja. Ja sam Don Franu uvijek slušao. Njemu imam zahvaliti, što je moje savjetovao da me upišu u splitsku gimnaziju, i što ih je, poslije mature, upravo zaklinjao, da me pošalju u Beč ili u Rim.

Splitska gimnazija bila je stara vlažna zgrada, s koje se gledalo na gradsku bolnicu. Kao građevina nije imala ničega ni lijepoga ni otmjenoga u sebi. U njenim se razredima preko zime smrzavalo, a preko ljeta trpjelo od žege. Sličila je više na vojnu kasarnu nego li na školu. Još i sada, kad se nađem u američkim koledžima, primijetim đacima kako su sretni što imaju tako lijepe moderne zgrade, dok smo mi kao djeca zebli u našim krečom obijeljenim dvoranama na tvrdim klupama, u kojima se nije moglo ispružiti noge. Usprkos svemu tome, kad god se sjetim splitske gimnazije, imam osjećaj da mi je dala onu čvrstu humanističku podlogu, koja sve nas čini tako različitima od američke inteligencije. Iako splitska gimnazija u moje vrijeme nije više bila ono što je bila u godinama, kad joj je Don Frano bio ravnateljem, ona je još uvijek bila žarište humanizma i klasike.

Od svih mojih profesora na mene je svakako najdublji utisak ostavio profesor povijesti, Trogiranin Antun Ivačić, hamletovski duh, erudita i humanist. Kako smo kasnije stanovali u istoj zgradi, čitave sam sate izvan škole kod njega provodio. Ivačić je završio svoj život tragičnim samoubojstvom. On bijaše uvijek težak neurotik, sigurno i šizofrenik. Imao je veliko povijesno znanje, i, što je bitno, imao je dar intuicije i imaginacije, koje ja uvijek u tumačenju povijesti smatram bitnijima od gomilanja činjenica. Da je imao više ambicije, on je mogao da u našoj historiografiji nastavi Nodila, koga nitko kod nas nije naslijedio. Ljepotu intelektualnog oblikovanja od njega sam poprimio više nego od Ante Petravića, hrvatskog kritičara i književnog historičara. Petravić bijaše čovjek načitan, kao župnik izgubljen u Selcima na Braču, on je pročitao ogromno mnogo knjiga iz talijanske književnosti. Idoli su mu bili Carducci i Leopardi. Slabo je vladao hrvatskim jezikom, koji je učio iz knjiga; nije imao smisla

za stil; jezik kojim je tumačio književnost, bio je štur i ograničen, dok mu je estetska osnova bila vrlo škrta. Tek u kasnijim godinama on je počeo čitati Crocea; uzor mu je bio Brunetière, francuski katolički kritičar. Iako katolički svećenik, on je bio širok u tumačenju književnog djela, i zazirao je od dogme. U tome je nastavljao tradicije Dinka Politea, Marina Sabića, Čedomila Jakše i ostalih liberalnih katolika. On je duhovno pripadao generaciji Tresić-Pavičića, koja se okupljala oko «Novog Vijeka». Bila je to možda naša zadnja dalmatinska književna generacija, koja je s Nazorom i Vojnovićem svoju kulturu crpla na izvorima talijanske književnosti, iako je nacionalno bila hrvatska i slavenska. Talijanski pozitivizam jednog Ferrera, više nego li hegelijanski neo-idealizam Crocea, bio je njen duhovni izvor. Ali ona je čitala i pratila francusku književnost svojeg vremena. Klasične nauke, latinski i grčki, izučio sam od Barača, splitskog Marula, satiričara, koji se sa mnom uvijek ponosio; i ozbiljnog Rabadana, koji nas je mučio grčkim nepravilnim glagolima, ali i vrlo često zanio, kad bi tumačio Homera, Sofokla i Tucidida, Horacija, Virgila, Ovidija i Tacita. Prirodne nauke dočaravao nam je Girometta, također neurotik i šizofrenik, koji je sebi dokrajčio život upravo kad je izgledalo da se približio Bogu. Za njima je u splitsku gimnaziju došao i jedan niz mlađih profesora, s kojima smo imali muke da se snađemo. Notu šale unosio je Marin Katunarić iz matematike, koji nam se uvijek prijetio sa svojim poznatim: «prolungare potes, škapulare ne ćeš!» Kad se jednog dana, poslije rata, pojavila Einsteinova teorija, on je sav zajapuren stigao u razred i kazao: «Pročitao sam jednu knjižicu, koja će promijeniti svijet». Kad smo ga danima moljakali, da nam protumači tu teoriju, on se od toga branio riječima: «To je nemoguće, svaka riječ traži komentar, a vi ste ionako svi tovari, pa to ne možete razumjeti!»

Svakako na mene su najdublji duhovni i književni utjecaj ostavili Ivačić i Petravić, koji su me i opredijelili za svijet književnosti, povijesti i kulture. Iako sam se s Petravićem prepirao i u razredu i izvan razreda o pitanjima književne kritike, imam njemu zahvaliti, što sam se i ja opredijelio u pravcu latinskih kultura. Kako sam tada već dobro čitao talijanski, i zaslugom Vinka Lozovine zavolio i Dantea i Leopardija i Uga Foscola, čija nam je on djela tumačio s velikim

zanosom i estetskim razumijevanjem, i ja sam se orijentirao u pravcu talijanske i, kasnije, francuske i španjolske književnosti. Iako je Petravić i prema meni i prema Ujeviću bio strog i često puta nepravedan, javno nas osuđujući, da smo Ujević i ja «plagijatori», kad sam bio nezreo i zaražen čitanjem i pabirčenjem, moram ipak priznati, da mi je u kasnijim godinama otvoreno ispovjedio, da me smatra jednim od svojih najboljih učenika. Uoči njegove smrti, mi smo postali dobri prijatelji, i kad je bio star i bez sredstava, ja sam mu iz Europe slao talijanskih i francuskih knjiga, na čemu mi je bio vrlo zahvalan. Svojim kasnijim đacima uvijek je isticao u razredu među nekoliko imena i moje.

Kad bacim pogled na intelektualno sazrijevanje u splitskoj gimnaziji u onoj Gradskoj knjižnici, koju su vodili Dušan Mangjer, duša od čovjeka, i Don Miro Matijaca, hladan i uglađen svećenik, još i danas mislim, da se intelektualac mogao izgraditi samo iz tih škola i iz takvog odgoja. Iako se danas u svijetu ide za tim, da se takav odgoj ograniči i eventualno odstrani, imam osjećaj, da se poslije takvog odgoja nitko od nas nije mogao zasramiti ni u kakvoj sredini Zapada. Taj odgoj dao nam je uglavnom onu formu *mentis,* koja je čitave generacije inteligencije znala da učini onim *homo universalis,* koji se tako razlikuje od *homo faber*-a iz današnjih škola. Iako iz tih škola svi nismo izlazili ni uvjereni katolici niti ateisti, one su nam dale onu osnovu, bez koje nema harmonije u životu, koja se sastojala u načelu Istine, Dobra i Lijepoga.

Kad sam spomenuo Gradsku knjižnicu i njenog direktora Dušana Mangjera, morao sam istaknuti, da se bez te knjižnice nije nikako mogla proširivati individualna kultura nekolicine đaka, koji su za njom težili. Profesor Mangjer, osim toga, puštao nam je potpuno slobodne ruke, da se dočepamo bilo kakve knjige ili bilo kakvog časopisa, koji smo htjeli, i dok bi se on izgubio negdje po gradu, ostavljao bi nekolicinu nas same, ulijevajući u nas ono povjerenje, koje nam je neobično godilo i čime smo se mnogo ponosili. Taj čovjek, koji je imao neobično mnogo ljubavi za grad Split i njegovu povijest, koji je znao da nam svojim pričanjem dočarava povijest narodnog preporoda, govoreći nam o ljudima, kao što su bili Monti, Klajić, Bulat, Morpurgo, Pavlinović, s toliko intimnog poznavanja, budio je u nama osjećaj za poštovanje dalmatinskih slavenskih tradicija i bodrio nas na putu sazrijevanja u intelektualce s mnogo više napora, nego su to činili mnogi od naših profesora. Kad god se kasnije u splitskim novinama pojavio moj feljton, Mangjer je bio prvi, koji bi me zaustavio, bodrio i čestitao na prvijencima. Kad su nastale i polemike protivu mene, on me nikada ne bi napuštao, nego bi me bodrio da nastavim, uvjeravajući me, da u meni ima talenta koji se ne može izgubiti.

Uz Mangjerovu Gradsku knjižnicu, tako smo je zvali, jer joj je on bio duša, izvor našeg znanja i doticaja sa širokim svijetom nauke i književnosti, bila je Morpurgova knjižara na Gospodskom trgu. Gotovo svakog predvečerja, ako ne prije podneva, mi smo u nju zalazili da bacimo poglede na njene police, na kojima se uvijek pojavljivala neka nova knjiga iz Zagreba i, kasnije, iz Beograda, kao i iz Italije, Francuske i Njemačke. Ta je knjižara bila i najstarija i najpoznatija dalmatinska knjižara. Osnovana po narodnjaku Vidu Morpurgu, o kome mi je moj otac uvijek govorio s dubokim poštovanjem, ona nije bila samo izvor nabavljanja novih knjiga, nego i stjecište naših književnika i inteligencije. Morpurgovi su bili židovska obitelj, ali oni su tako bili suživljeni s poviješću našeg grada, da su se smatrali većim Splićanima od svih nas. Knjižara je u doba narodnih borba za osvojenje splitske općine od Bajamontija i autonomista bila i središte narodnih prvaka, s kojima je stari Vid Morpurgo vodio jednu od glavnih bitaka za slavenstvo Splita. U moje vrijeme u njoj se često moglo sresti Tina Ujevića, Čerinu, Petravića, Cettinea i mnoge druge književnike, koji su međusobno razgovarali i raspravljali o domaćim i europskim književnim pojavama. Dok su se politički razgovori vodili po apotekama, posebno kod starog Bonettija, dotle su se književnici sastajali u Morpurgovoj knjižari, koja je uvijek ostala hrvatska i liberalna. Kad se kasnije poslije prvog rata otvorila i katolička Hrvatska knjižara kod Dušica, koju je vodio Znidarčić, ova nije nikako mogla nadomjestiti staru privlačivost Morpurgovih, koji su znali da nas bolje privlače obavještavajući nas, kad god se pojavila neka nova knjiga iz Zagreba ili iz Europe. Uoči drugog rata u Morpurgovoj su se knjižari mogla naći i djela talijanskih antifašista, koje je moja svekrva, talijanska antifašistkinja Gina Lombroso, tiskala u Švicarskoj. Kad sam se kasnije vraćao iz Europe u Split i uvijek ritualno

kao po nekom svetom običaju svraćao u tu knjižaru, Morpurgovi su na mene gledali s nekim posebnim poštovanjem, kao da su htjeli učestvovati u mojoj stanovitoj «popularnosti», uvjereni, da su i oni pridonijeli razvoju mojeg intelektualnog interesa i zanimanja. Nema nikakve sumnje, da bez Morpurgove knjižare mi u Splitu ne bismo bili znali ni za najnovija djela, koja su se objavljivala u unutrašnjosti zemlje, kao ni za ona, koja su se objavljivala u velikom svijetu. Šta sve za širenje kulture u jednom malom gradu može učiniti jedna knjižara u rukama inteligentnih knjižara, pokazala je najbolje Morpurgova knjižara u Splitu, koju se može smatrati lučonošom napretka i liberalizma u cijeloj Dalmaciji.

Tih godina boravio je u Splitu i Kerubin Šegvić. Porijeklom Splićanin, Šegvić se vrlo malo osjećao Splićaninom, dok ga Splićani nisu uopće smatrali «svojim». Agresivan, nasrtljiv i žučljiv polemičar, on je postao urednikom «Hrvatske Riječi» koja je, poslije orjunaštva i jugoslavenski orijentiranog «Novog Doba», koje je u to vrijeme uređivao Vinko Kisić, trebala da Splitu vrati hrvatski karakter. Pokrenuta inicijativom nekoliko starčevićanski orijentiranih advokata uz potporu Trumbićevih federalista, «Hrvatska Riječ» je počela da oko sebe okuplja lijepi broj bivše jugoslavenski orijentirane inteligencije, koja se već duboko razočaravala rastućim velikosrpskim hegemonizmom. Iako sam se ja već bio pojavio feljtonima najprije u katoličkom «Jadranu», koji je u međuvremenu izginuo, zatim u Don Marka Kalogjere «Narodu», pa i u «Novom Dobu», u kome je glavni književni suradnik bio Don Ivo Dellale, Šegvić me je sa svojim pomoćnikom u redakciji Vlahom Raićem oduševio za svoj list. Te godine drugovanja s Kerubinom Šegvićem bile su za mene korisne i zato, što je on povijest grada Splita shvaćao političkije od Don Frane Bulića. On je već tada, otkrivajući Tomu Arcđakona, postavljao temelje svojoj teoriji o gotskom podrijetlu Hrvata, koja me nije nikako oduševljavala. Da bi Split i Dalmaciju oslobodio od onoga što je on zvao «rasica», on je strastveno išao za tim, da suzi tezu o slavenskom podrijetlu Hrvata, ili, točnije, da Hrvate po dalmatinskoj obali oslobodi od sveslavenstva i jugoslavenstva. Smatrao je, da je bitno najprije oblikovati hrvatstvo kao političku i državnu samobitnost, prelaziti preko estetskih formula i književnog čistunstva, i predati se misiji izgrađivanja hrvatske politije. On je nama

najmlađima, koji se nismo oduševljavali za Starčevića, oživljavao i tumačio njegove teorije. Iako se tada već i po dalmatinskoj periferiji čulo za Radića, osobito u zagorskim krajevima, Šegvić ga nije volio, kao što ga nije voljela ni splitska inteligencija. Taj sukob između inteligencije i Radića ja tada nisam shvaćao, niti sam ga produbljivao. U tome leži i razlog, radi čega sam izbjegavao politiku kao čin savjesti. U meni je gorjela strast za knjigama. Moja su drugovanja bila po samoćama Marjana književnost, estetika i filozofija.

U te godine često sam boravio u Šegvićevoj kući na Šolti, i često sam lađicom s njim i s njegovom Marom posjećivao Marulićev Nečujan, koji je ležao sav u ruševinama, na obali mora. Šegvić je tada znao naizust Marulićeve stihove iz «Judite», Hektorovićevu pjesmu o Kraljeviću Marku i Bratu Andrijašu, i naše bugarštice o Mari, kojoj je crni Moro oteo krunu i djevičanstvo. Šegvić je bio politički realist, pa je vrlo često političke ljude, kao Matu Drinkovića, običavao savjetovati, da surađuju s Beogradom, kako bi se Hrvatska održala, ali u suštini on je bio uvjeren, da Hrvati mogu biti sretni samo u svojoj državi. U ta vremena stizala je u Split i hrvatska federalistička inteligencija. Tada sam imao priliku sresti romanopisca Ljubu Šandora Đalskoga, koji je već bio star, ali neobično živahan, i profesora Ladislava Polića, koji je na svakoga ostavljao dojam vrlo ozbiljna čovjeka. Za razliku od naših takozvanih veličina sa «Stola mudraca», ovi su naši intelektualci iz Zagreba ostavljali utisak duboke i europske ozbiljnosti. Značajno je, da ih je splitska inteligencija izbjegavala, i smatrala strancima. To su bila vremena Meštrovića i Tartaglie, kad se je raniji jugoslavenski idealizam pretvarao u politički i ekonomski oportunizam. Beograd je sve to više osvajao i širio svoju vlast po cijeloj zemlji, dok je Zagreb rastao u opoziciji na sve to, i nije mogao biti od ekonomske koristi Splitu.

Kad je riječ o oportunizmu u poslijeratnom Splitu, gledan iz današnje perspektive taj Tartaglin oportunizam, iako politički antipatičan onima, koji su se osjećali prije svega Hrvatima, bio je samome gradu od ogromne koristi. Tako se Split razvijao iz jednog manjeg i nerazvijenog grada u jedno značajno pokrajinsko središte. Ono što je u tome rastu grada i njegove okolice istinskim Splićanima, starim puntarima, koji su se sada pretvarali u ekstremne Hrvate, izgledalo odurno,

bilo je guranje laktanjem čitave jedne inteligencije advokata, inžinjera, graditelja, učitelja i umjetnika, koja je ulagujući se Tartagli i, kasnije, svima ostalima, koji su uživali povjerenje Beograda, uglavnom vodila računa o svojem osobnom obogaćivanju. Najgore je u svemu tome bilo, što je ta najnovija generacija takozvanih nacionalista, lakomih za obogaćenjem, iskorišćavala i samog Ivana Meštrovića, koji je u Splitu izgradio svoju drugu rezidenciju, podizao svoje spomenike i galerije. Takozvani «Stol mudraca», koji su sačinjavali ne samo poneki advokati i liječnici, nego i slikar Vidović, i karikaturisti i satiričari braća Uvodići, isticao se više svojim večerama i marendama nego li intelektualnim simpozijima, kako se to tada mislilo i govorilo. «Stol mudraca» se obično predvečer okupljao u kavani Matić-Central na splitskoj pjaci, u njenoj unutrašnjosti, i ja se sjećam, kako su svi splitski inteligenti, koji mu nisu pripadali, kradomice bacali poglede na taj stol, i s razočaranjem u sebi pomišljali, kako im nije bilo dopušteno sjesti uz sve te mudrace, koji stvarno nisu bili nikakvi mudraci, ali su neosporno predstavljali vrhunac zauzetog položaja i ugleda u gradu.

Tartaglia bijaše glavni majstor «Stola mudraca» i kao gradski načelnik, kao mecena, on je svakako bio i najutjecajniji u gradu. On je uveče kraljevao nad tim stolom. Do njega je sjedio urednik vodećeg dalmatinskog dnevnika «Novog Doba» Vinko Kisić, koga Splićani nisu voljeli, jer je bio Dubrovčanin. Živopisni članovi stola, inače «mudraci», bili su slikar Emanuel Vidović, splitski akvarelist, koji je malo govorio, i kad bi se na to bacio, nije nikada umio sastaviti rečenicu; zatim dva brata Uvodića, Marko i Anđeo. Marko Uvodić je nastavio tradiciju splitskog čakavskog dijalekta i unio ga u hrvatsku književnost, kako se to može vidjeti iz njegova «Libra Marka Uvodića», dok je Anđeo bio uspješan bakrorezac. Stol mudraca ne bi bio potpun, da se za istim ne bi našao i varoški Dotur Tudor, liječnik nas djece, i privlačni Don Herkulan Luger, inače rečeni Jeruzalim, i to zato, što mu je svaka rečenica počinjala sa «Jeruzalima ti!» Kad god bi Ivan Meštrović boravio u Splitu, i on bi sjedio za stolom mudraca, u Centralu, na splitskoj pjaci. To je bio najveći intelektualni forum grada, na koji smo mi mlađi i poneki stariji književnici, koji tamo nisu dospjeli, bacali mrke poglede, pravili ironične šale, i zavidno gledali na ta lica

službenih figura. Često sam puta znao osjetiti kako su se nesretnima osjećali književnici Marin Bego, Ante Cettineo, Đuro Vilović i ostali, dok smo se mi drugi još mlađi naslađivali, što nismo kandidati ni za jednu kombinaciju.

Porast oportunizma u gradu pripisivao se i priljevu u Split hrvatske zadarske, riječke, tršćanske i istarske inteligencije, koja je uslijed svojeg protu-talijanskog nacionalizma odbijala svako približavanje izrazito hrvatskim akcijama. Ona je gledala sumnjičavo na sve, što je dolazilo iz Zagreba, povezivala se sa srpskim generalima i pukovnicima iz komande mjesta, klanjala se raznim Desnicama, predstavnicima svetosavskog radikalizma, i protivu njih se kod starih Splićana pojavljivala duboka mržnja. Ne samo Tartaglia nego i Doktor Jakša Račić, ovaj u svojem upravo idolopoklonstvu za dinastiju Karađorđevića, postajali su sve više središte velike mržnje. Njihov tragičan završetak, obojica ubijeni od komunista, ipak nije bio odobren od onih Splićana, koji su zazirali od oportunizma. Ljudi dobre volje priznavali su ipak, da oni nisu smjeli doživjeti takvu nezasluženu sudbinu, jer ničega negativnoga nisu učinili protivu svojeg grada. Komunisti su opet vjerovali, da će svojim krvavim postupkom zasititi stara neraspoloženja splitskog radništva i seljaštva; u tome su se grdno prevarili, jer je narod o tim ljudima sačuvao dobru uspomenu.

U tim godinama, stari se Split povlačio u se, i upirao sve svoje poglede u pravcu Zagreba; osjećaj s gornjom Hrvatskom sve više je rastao. Više puta, kad god bih se preko ljetnih praznika navraćao kući, ja sam susretao svojeg oca i njegove prijatelje, stare splitske puntare, ne samo razočarane nego i zaplakane. U zanatstvu, napose u graditeljstvu, sada su prevladavale nove metode. Moj je otac gradio po Splitu kuće u kamenu i iz kamena, i nije nikako trpio beton, prosebno ne, da mu mladi arhitekti propisuju planove kako da gradi kuće. On se je s njima neprestano svađao, predbacujući im, da uvijek zaborave vrata, prozore, stepenice. Čarkanja s težacima o pitanju nekih posjeda, iako su imala čar starih polufeudalnih odnosa, padala su mu isto tako teško, kao i politički sukobi u gradu. U Split je u međuvremenu sve više ulazio duh seljačkog pokreta, i kad je Paško Kaliterna preuzeo vodstvo tog pokreta, i moji su se sve više opredjeljivali za taj pokret, jer smo s varoškim Kaliternovima bili

i neko daleko rodstvo. Ali najgorljiviji pristaša tog pokreta u našem rodstvu bio je mladi Ivo Čulić, inače bankovni činovnik, koji je bio vrlo aktivan u organiziranju pokreta otpora protiv splitske inteligencije oportunističkih tendencija. Prilikom organiziranja jedne demonstracije i ja sam prisustvovao jednom sastanku u jednoj sobici kavane Muljačić. Tu sam po prvi put saznao, da su tome sastanku prisustvovali i splitski komunisti; oni su na sve nas ostavili dojam velike discipline i solidarnosti.

U tom političkom previranju Splita, Trumbića više nije bilo, jer se je on preselio u Zagreb, i njegovi su pristaše sve više opadali. Kad je on definitivno prišao hrvatskom seljačkom pokretu, i oni su po njegovu savjetu prišli tome pokretu. Značajna je bila potpuna eklipsa Trumbićeva političkog protivnika Dra Josipa Smodlake, koga je, kako se tada govorilo, obiteljska situacija, otac velike obitelji, bacila u oportunizam. Pouzdano jedan od najistaknutijih dalmatinskih tribuna, s mnogo utjecaja na dalmatinskog težaka, izgubio se potpuno ispred seljačke revolucionarne pojave Stjepana Radića. Bilo je jasno, da ni Split ni Dalmacija nisu mogli više voditi nikakav ni politički ni socijalni ni kulturni pokret cijelog hrvatskog organizma, nego da se je on morao voditi iz uže Hrvatske, na koju je gledalo svo hrvatstvo. Povijesna uloga Dalmacije kao vođe hrvatstva, kao što se je moralo i očekivati, pretopila se u prvenstvenoj ulozi Zagreba, gdje su Dalmatinci ipak igrali značajnu ulogu. Bilo je Dalmatinaca, koje je privlačio Beograd. Dva Tartaglie, slikar Marin i pjesnik Gvido, Niko Bartulović, Milan Marjanović, ranije Marko Car, Viktor Novak, jedno vrijeme Ante Cettineo, i mnogi drugi, ali svi su čeznuli ne toliko za Zagrebom koliko za Splitom. Beogradu je, osim toga, bilo stalo, da što više Hrvata intelektualaca prelazi u Beograd. Srdili su se na Meštrovića, što nije htio da se nastani u Beogradu nego u Zagrebu, pa su bili ponosni da imaju Tomu Rosandića, koji je inače mrzio Beograd i čeznuo za Splitom. Isto i Sibe Miličić, koji je, kad god je mogao, nestajao na Hvaru.

Koji god je od dalmatinskih i splitskih advokata i liječnika namjeravao igrati bilo kakvu političku ulogu, on je morao zavisiti od Zagreba ili od Beograda; isto tako i tko god se je bavio perom, morao je ipak pisati u zagrebačkim

časopisima, kako bi stekao priznanje i u Splitu i po Dalmaciji.

Usprkos svemu tome, u Splitu je i nadalje raslo književno i umjetničko buđenje. Bile su to godine, kad su u Split stizavali Tin Ujević, Vladimir Čerina, Ulderiko Donadini, koji su oko sebe okupljali mladu inteligenciju. Čerina, koji se tada vraćao iz Italije, govorio je o talijanskoj književnosti, koja se izražavala u imenima Papinija, Sofficija i Marinettija, u časopisima «Leonardo» i «La Voce», koji obilježavaju postdannunzijevsku i modernu Italiju. Moj rođak Dr. Branislav Radica bio je prijatelj Čerine i on mi je davao knjige spomenutih talijanskih književnika, koje sam gutao. Na mene je Papinijevo obraćenje na katolicizam ostavilo dubok dojam, i ja sam po splitskim listovima prevodio neke odlomke iz njegove «Povijesti Krista», koje smo izdavali u «Pavlinoviću» Ujević i ja, dok sam u «Studiumu» napisao opširnu studiju o njemu. Bilo je za mene još veće iznenađenje, kad mi je sâm Papini odgovorio jednim zahvalnim pismom, odmah nakon što sam mu poslao prijevod tog eseja. To pismo, poslano jednom gimnazijalcu od tako velikog pisca, bilo je za mene ogromno zadovoljstvo; nisam čitave noći spavao, i pokazivao sam ga svojim prijateljima kao neki trofej. Od toga dana u meni se pojavila želja za upoznavanjem velikih svjetskih pisaca, uspostavljanjem veza sa Zapadom, što će ostati glavnom oznakom cijelog mog života. Takvo raspoloženje pouzdano je pridonijelo i činjenici, što sam se kasnije lako prilagođivao vanjskim književnim sredinama. U Italiji sam upoznao i Papinija i njegove književne drugove, s kojima sam godinama prijateljevao i suživljavao se s njima i njihovim djelima. Oni su djelovali i na moju opću književnu i intelektualnu formaciju.

Ali kasnije u Italiji, u bližem doticaju s Papinijem, shvatio sam sve ono tragično ludilo Vladimira Čerine, njegov razbarušeni talenat i njegov vještački nacionalizam. Dok su talijanski književnici govorili o ludilu kao glavnom podvigu stvaranja, dotle su naši sve to uzimali doslovce, lomeći svoju unutrašnjost neurozama i bolestima. Čerina se vratio kući bolestan, i u trenutcima svojeg ludila on je po Splitu govorio o svojim ljubavima s talijanskim glumicama. Tin Ujević je po Splitu ispoljavao svoje neuroze u dugim noćnim bdijenjima pijući po splitskim kavanama do zore, dok je Ulderiko Dona-

dini isto tako hodao splitskim ulicama, teturajući se i kao progonjen od nevidljivih duhova. Tin, koji je svakako među svima njima bio najveći talenat i imao najdublju klasičnu kulturu, ostavljao je dojam stvaraoca, koji bi u svakoj drugoj sredini bio isto tako originalan i zaokružen, kakav je bio i u našoj književnosti. U Splitu je Tin, iz pečalbe da bi preživio, pisao svakog dana feljton za Makalinu «Jadransku Poštu», jedan senzacionalistički večernji list, dok smo mi ostali surađivali u «Novom Dobu», koji je tada bio preuzeo Don Vinko Brajević; dao mu je mnogo više života, proširivši broj suradnika, i, konačno, uzimajući u obzir i nas mlađe Splićane, na koje Kisić nije gledao s mnogo simpatije i povjerenja. Biti tiskan u «Novome Dobu», bilo je svakako najveće priznanje za jednog mladog novinara i književnika; i ja se sjećam, kako je moj ugled u očima mojeg oca, mojih rođaka i sugrađana porastao, kad se moje ime pojavilo na stranicama «Novog Doba». Šetajući po splitskoj pjaci, sjećam se, ljudi su ponekad na mene pogledali više puta i s osmijehom, koji se mogao tumačiti dvojako! Kako sam poslije mature u Splitu boravio preko ljeta, moj odnos sa Splitom i sa Splićanima postajao je sve sporedniji, posebno u mojem intelektualnom oblikovanju. Da sam se ikada vratio u zemlju, ne bih bio živio u Splitu, i ja bih se bio opredijelio za Zagreb. Ali za Split me vezuje i ono sentimentalno djetinjstvo, od koga su mi najživlje uspomene na njegov folklor, koji, mislim, vrijedi zabilježiti prije nego što se rastanem s tim gradom, za kojim me i danas muči nostalgija djetinjstva. Uspomene na to djetinjstvo, koje se godinama uljepšavalo teškim i gorkim iskustvima u životu, i danas me podržavaju u vanjskom svijetu. I kad sam zahvaćen depresijom, samo dozivanje u pamet poneke od ovih uspomena daje mi oslon za daljnji život, i osvježi onom mladošću, suživljenom sa Splitom i njegovom okolicom, koja me i danas osvježi i okrijepi, kao svjež maistral po našim uvalama i rivama.

Bilo bi teško, kad je riječ o mojoj relativnoj formaciji u katoličkom pokretu, ne sjetiti se jednog snažnog i nadahnjavajućeg duhovnika, koji je isto tako poput mnogih drugih plemenitih redovnika svojim vlastitim životom obranio svoje vjerovanje.

Dušobrižnik «Pavlinovića», odnosno svih nas članova, bio je Isusovac Otac Petar Perica: jedan omanji, mršav i suh

čovjek, sav obrastao u bradu, iz kojeg je izbijala neugasiva vatra vjere. Kako smo mi kasnije iz Velog Varoša prešli u moderniji dio grada, gdje se je u blizini Zadružnog saveza, na Solinskoj cesti, nalazila Isusovačka crkva, ja sam često k njemu zalazio. Bio je svet čovjek, asketa. Često sam ga znao sresti u sobi, gdje spava na tvrdome tlu, a da se noću nije ni svlačio. Bio je svjestan svih protuslovlja suvremena života, iako sâm mistik, tražio je od nas da vjerujemo u Boga racionalno. Pogađao je sve naše duhovne sumnje, na koje je tražio odgovore, odnosno preporučavao nam je, da ih ispitujemo, i da od tih sumnja i protuslovlja ne bježimo.

Otac Perica bijaše dubok psiholog. On je kod svakog od nas znao osjetiti trenutak seksualne krize, otvoreno je priznavao, da nitko nije u stanju da joj izbjegne. Od katoličkih đaka je tražio, da se suzdržavaju i da ne posjećuju javnu kuću, nego da sublimiraju kroz studije pa čak i sportske napore svoja seksualna iščekivanja do ženidbe. Stvar, međutim, nije bila tako jednostavna. Jedan dio gimnazijalaca bio je već u višim razredima gimnazije redovnim posjetiocem javne kuće ili kako se govorilo Kuće Marka Marulića, jer je bila u blizini stare Marulićeve kuće u ghettu. Dojmovi stalnih posjetilaca raspredali bi se sutradan ili svakog ponedjeljka u čitave golicave priče, koje su u mnogima od nas izazivale čitave probleme. Noću posebno te gole žene, o čijim su nam čarima kolege govorili, progonile su nas kroz senzualna buđenja. Bio je to nov misteriozan svijet utvara, čemu se uvijek nije bilo lako oduprijeti. Otac Perica nas je bodrio, opominjao i odvraćao koliko je mogao, dok se konačno pitanje nije rješavalo individualno i u okviru pojedinačnog samoodlučivanja.

Profesor Umberto Girometta, po savjetu profesora Dra Marina Rabadana, odpočeo je nizom predavanja o onome, što američka pedagogija zove *facts of life*. Girometta je imao težak i ozbiljan glas. Predavanja su mu bila konkretna: seksualan život u svim oblicima. U isti mah, i nizanje zaraznih pogibelji, koje se pojavljuju u raznim oblicima od prevelikog neselektivnog seksualnog općenja. Tabu: venerične bolesti. Tih je, poslije prvog rata, u Splitu bilo vrlo mnogo. Ali Girometta je u svoje tehničko nizanje znao unijeti i patetičkih trenutaka, kao i ovaj: kako to da prljate ruku s kojom se Bogu molite, kad je bila riječ o onaniranju. Zakržljanje i

otupljenje mozga bile su posljedice, koje nam je Girometta isticao. Sav ovaj napor vrlo je brzo razdijelio razred na dva dijela: na one, koji su se naprezali i odupirali da ne zalaze u javne kuće, i na one, koji su bili njihovi redovni posjetioci. Potrebno je istaknuti, da je bilo mnogo đaka, koji nisu bili u katoličkim organizacijama, nego su se čak smatrali naprednima i liberalnima, agnosticima-prirodnjacima, koji su smatrali prostituciju ljudskim ponižavanjem.

Kad čovjek iz sadašnje perspektive baci pogled i na naše djetinjstvo i na ranu mladost, napose poslije svih otkrića moderne psihologije i psihijatrije, ne može a da ne zapazi, da naše i fizičko razvijanje nije bilo najsretnije, iako toga nismo, na sreću, bili svjesni. Naš odnos prema ženi nije bio normalan ni prirodan. Što je najteže, svatko je od nas osjećao poneko zakašnjenje ispred života. Činjenica, što se neprestano moralo govoriti o ženama bila je dokazom, da se seksualni elemenat u nama pojavljivao i postavljao; i da su svi naši napori, da iz toga izbijemo odricanjem bili nedovoljni. Mnogi od nas brzo su izbjegavali, da ljubav izjednačuju sa seksom, zanoseći se za onom lirikom, u kojoj je erotika bila sublimirana. Dante nam je kod toga mnogo pomagao; isto tako i Leopardi, pa čak i Carducci. Voljeli smo više Pascolija, dok D'Annunzia nismo trpjeli. Svakako ništa ili vrlo malo pomagao nam je strah od sifilisa i gonoreje, s kojima nas je strašio Girometta. Zanimljivo je, da su predavanja Giromette bila zatim i tiskana, ispravljena, razumije se, i dotjerana od Rabadana, i objavljena od Katoličke knjižare.

U gornjim sam se razredima gimnazije povezao također s Antom Smerdelom, koji se je priključio sa svima ostalima «Pavlinoviću», tako da se moglo mirno kazati, da su svi oni đaci, koji su naginjali intelektualstvu i književnosti, bili u «Pavlinoviću». I Smerdel je, kao i nekolicina nas, gutao knjige za knjigama, o kojima smo noćima i danima raspravljali. Svi smo, razumije se, surađivali u «Studiumu», časopisu, koji smo pokrenuli Ujević i ja, s Miljenkom Bukaricom.

Ne mogu a da ne spomenem i Radu Mikačića, intimnog prijatelja. Sin Dujma Mikačića, velikog zemljoposjednika i kućevlasnika. Živio je na Dobrome u blizini kuća, za koje

se je govorilo, da se u jednoj od njih rodio i romantik Luka Botić, turobni pjesnik naše mladosti. Mikačićeva mati bila je daleka rođakinja Radičinovih. Njihova se velika kuća nalazila u jednom velikom vrtu. Tu sam često provodio dane, kad nisam bio u školi. Mikačići su bili jedna od vodećih splitskih obitelji s mnogo djece. Na krovu kuće bila je jedna staklena kupola koju su zvali kulom. U njoj je stari i dobri Dujam Mikašić pisao i čitao. Moja je najveća želja bila popeti se do te kule i virnuti s vrata u nju, i to zato, što su me mamile knjige, kojih nikad nisam bio sit. Međutim, nikada unutar te kule nisam mogao ući. Uvijek sam želio imati jednu takvu kulu punu knjiga, gdje bih mogao raditi, čitati i pisati. Dujam Mikačić bijaše visok, uspravan čovjek, šutljiv. Nama bi se djeci samo osmješkivao, dok smo ga mi pratili s poštovanjem.

Djetinjstvo u Splitu ima svoj ljudski svježi čar. Na Širini kraj Svetog Križa, gdje se građanski sloj miješao s težačkim i zanatlijskim, koji se polagano penjao u srednji stalež, začudo djeca srednjeg staleža i zanatlija igrala su međusobno, zaziruć od djece težaka, koji su od rana jutra do kasne večeri uglavnom živjeli po splitskim poljima, dok su uveče dolazili svojim kućama, da prenoće. Kuće težaka bile su ograđene visokim zidovima, tako da im je pristup bio odvojen od kuća, u kojima su živjeli zanatlije i srednji stalež. Svaki je ograđeni prostor imao svoje dvorište, u kome je živjelo blago, i gdje su težačke žene prale i šivale. U rana jutra sve je budio težak i surov glas tovara, dok je jutarnje zvono sa zvonika Svetog Križa najavljivalo prve mise. Što nije učinio tovar i zvono, znao je da učini oštar glas starog noncula Jere, koji se na sav glas derao: «Bojdane, Bojdane», zovući me da se požurim da otpijem prvu misu. Majka me tada dizala iz kreveta i ja sam, opravši na brzu ruku lice, žurio sa zadnjeg kata kuće još pospan kroz zimsku tamu ranog jutra u sakristiju, gdje se je već svećenik oblačio i žurio prema glavnom oltaru. Kad je bila pjevana mrtvačka misa, obično je nekoliko težaka tužnim i rasplakanim glasom odgovaralo na svećenikove molitve, dok je pri kraju mise teško odzvanjao zadnji oproštaj, razbijajući svu harmoniju crkve:

Dies irae, dies ille,

koga su stari Splićani sricali u

Dijes ira, dijes sila,
Dan suda, dan srdžbe velike,
Kada se budu krećala nebesa i zemja,
Kada dojde sud onaj veliki,
Oganj vični, ne daj mu Gospodine,
Pokoj vični, daj mu Gospodine,
Neka počije u miru, Amen.

U crkvi je bilo obično nekoliko članova obitelji pokojnika, tek umrloga, i par starih žena, koje su se, sve zavijene u crninu, slegle u tamnim uglovima crkve, mrmljajući kroz usta svoje Očenaše i Zdrave Marije. Među tim starim ženama bila je i sestra Lovre Borčića, narodnjaka, koja se sjećala Bajamontijevih vremena, i meni o tome pričala, dok sam je ja pratio do njene kuće poviše Stagnje. Zvonik Svetog Križa bio je legendaran i na sve nas ostavljao je osjećaj duboke mistike, napose za večernjih Zdravo Marija, kad smo kod kuće svi, posebno u Korizmi, molili Očenaše za naše mrtve. Svaka je noć završavala s molitvama za mrtve, tako da je smrt u našem djetinjstvu završavala naš svakidanji život, upozoravajući nas, da smo smrtni, da i mi moramo umrijeti. Tim večernjim molitvama rijetko su prisustvovali muškarci, koji su se vraćali kasno kući, zastavši po splitskim kavanama na rivi. O Svetom Križu, posebno o velikom Raspelu, koje je visjelo na glavnom oltaru, pričale su se svakojake legende, najpopularnija je bila ona, da je taj križ jednog dana bio prodan Venecijancima, i da se sâm prilikom jedne velike oluje vratio u crkvu, doplovivši ravno iz Venecije u sitnom čamcu.

To su Raspelo, navodno, bili ukrali i prodali Venecijancima Sinovčići, radi čega su od Boga bili prokleti, i svi pokoljenjima izumirali mladi od nepoznatih bolesti. Sinovčići su živjeli u našem neposrednom susjedstvu. Bili su trgovci konjima. Oni su iznajmljivali konje s kočijama, u kojima su se splitska gospoda vozala po okolici, ili na Veliku Gospu išla u Sinj, a na Malu Gospu u Solin. Moj je otac iznajmljivao kočiju s dva konja kod Sinovčića kad god bi nas na Malu Gospu vodio u Solin, ili kad nam je pokazivao zemlje, koje je kupovao ispod Marjana na Bambinoj glavici ili još i dalje kod Žrnovice, gdje se Split polagano pretvarao u

RODITELJI BOGDANA RADICE: PAVICA I LOVRE

BOGDAN RADICA
U SVOJOJ
TRINAESTOJ GODINI
(11. V. 1918.)

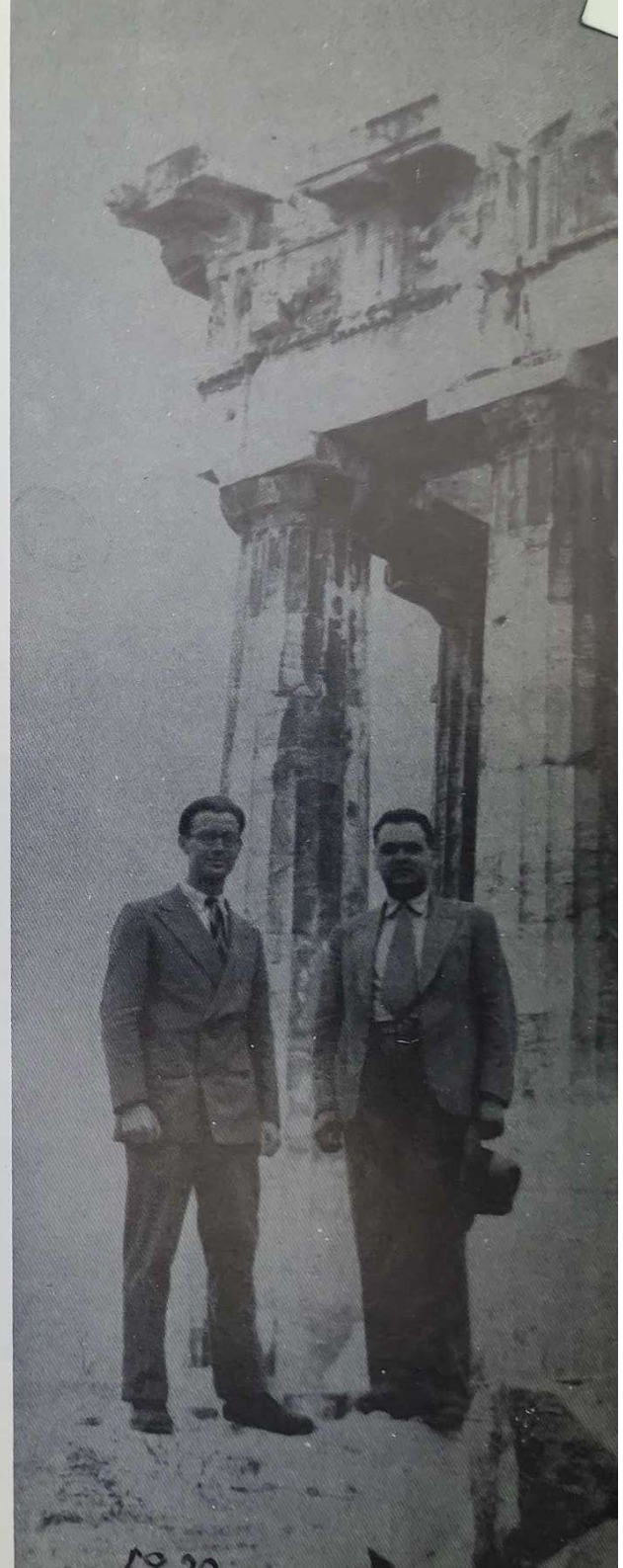

NA AKROPOLI
ISPRED
PARTENONA
1930.:

LEO FERRERO
I BOGDAN
RADICA.

[Leo Ferrero, brat
je Nine Ferrero
Radica]

VJENČANJE BOGDANA RADICE I NINE FERRERO, U ŽENEVI, 24. TRAVNJA 1935. S DESNA NA LIJEVO: OTAC NINE, GUGLIELMO FERRERO, NINA, BOGDAN, GINA FERRERO

KRŠTENJE SINA BOGDANA I NINE, LEA, U ŽENEVI, U OŽUJKU 1936. S DESNA NA LIJEVO: GROF CARLO SFORZA, GUGLIELMO FERRERO, GĐICA F. FERRERO, KUMA, DRŽI LEA

BRAČNO PUTOVANJE
BOGDANA I NINE:

GORE:

NA AKROPOLI
NAD ATENOM,
U TRAVNJU 1935.
HRAM POZNAT
POD IMENOM
PARTENON.

DOLJE:

NA MARJANU
NAD SPLITOM,
U SVIBNJU 1935.

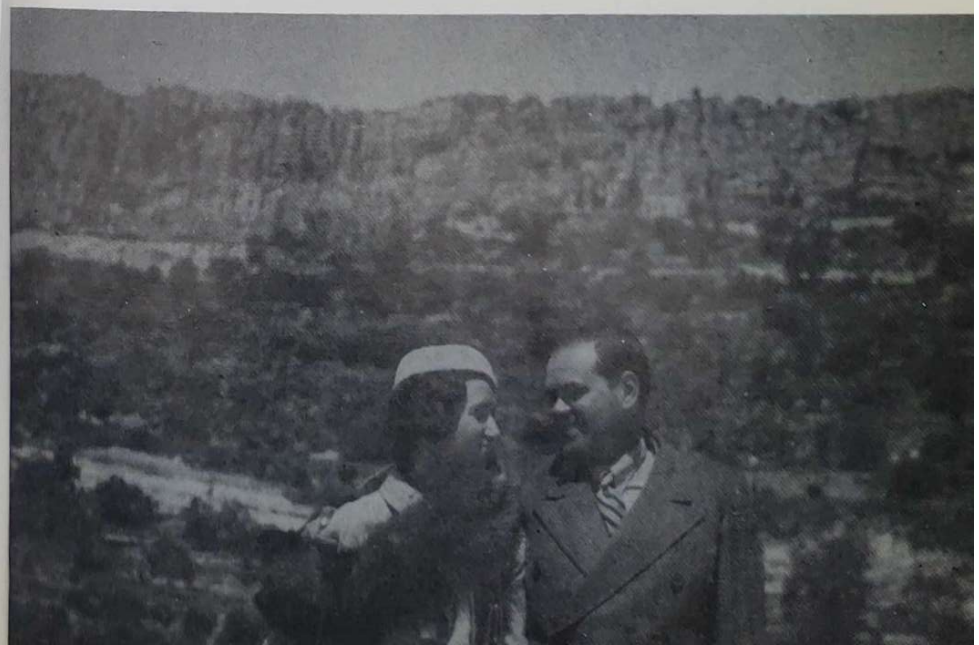

Poljica. Kuća Sinovčića bila je privlačljiva. Na vrhu kuće, koja se pretvarala, kao i naša, u široku teracu, bilo je mnogo cvijeća, i ja sam predvečer skakao s jedne terace na drugu, igrajući se s djecom Sinovčića. Za tih igara imao sam prilike sresti i Sinovčiće intelektualce. Jedan je studirao u Beču, drugi u Firenci. Obojica su bili čudaci, i izbjegavali su svake razgovore sa svojima, zavlačeći se u svoje sobe. Sestre su im bile lijepe. Jedna je od njih, za koju se govorilo da je bila udovica, bila strastveno privlačna, pùt joj je bila bijela kao od mramora, i ona je, kao i ostale, završila osvojena nekim strahovitim vjerskim misticizmom, u bdijenjima i molitvama. Kad sam 1945., poslije pojave komunizma, stigao u Split, ona mi je prišla, zaustavila me i glasom punim vjerske srdžbe preklinjala ovim riječima, koje ne ću nikada zaboraviti: *«Bojdane, kumim te Bogom velikim, da ne pođeš s njima* —misleći na komuniste— *jer ti si uvik virovao u Boga, a njegova je pravda neizmirna!»* I tada je dodala, pogledavši me svojim zastravljenim očima: *«i dokučiva!»* Sinovčići su svi završili u nizu smrti, i, mislim, da nitko od muških nije preživio ni bolest ni život. Jedan najmlađi poslan je u Istru, u *muce,* kako se tada govorilo, odnosno u mornaricu. Bilo je katkada teško slušati kako ga stara mati kori, jer se njen glas razlamao, posebno u noći, kroz cijelo susjedstvo.

Kad god smo bili neposlušni, naše bi nam majke govorile: «I ti ćeš kao Sinovčić u Istriju, u *muce*». Istrija je za Splićane bila pojam nekog strašnog inferna, tamo su bile tamnice i stradanja, na te se strane slalo neposlušnu i zlu djecu.

Na Širini mi smo igrali razne igre, posebno u proljeće i u ljetne večeri, kad bi se vraćali s mora. Tu su bile *škondarijele, skrivačice,* koje su se obično izgovarale u venecijanštini:

Biša, biša, šorti fora
Kvešta že la tua ora.
(Zmijo, zmijo, van iziđi,
Sada je tvoj čas.)

Po teracama kuća na Širini žene su šivale, krpile i predale svoje priče i svoje ispovijedi. Kad god smo mi djeca stigla na ta prela i sijela žena, one bi obično svoje razgovore s hrvatskog prenosile na venecijanski, da mi ne čujemo sadr-

žinu razgovora. Moja je mati imala mnogo sestara i sve su one k nama dolazile, da joj pomažu u kućanstvu. To je bio i razlog, radi čega sam ja uvijek bio lijepo odjeven, čist i ispeglan, jer su sve te starije cure nastojale, da od mene načine stilski dotjerana mladića. S tih teraca te su djevojke pogledavale na prolaznike, koji su se ujutro žurili na posao kroz ulicu Svetog Križa, sanjajući o svojem braku. Često su se zaklanjale u verandi, koju je na teraci sagradio moj otac, za zavjesama došaptavajući jedna drugoj: «Jesi li ga vidila, prošao je longo Reić, cotavi Kaliterna, gobavi Matošić?» Svaki je od tih prolaznika imao svoj nadimak i svoje značenje. U njima je gorjela želja za jednim Apolonom, koji nije postojao na zemlji. Tako su od godine na godinu odbijale prosce, da konačno u starijim godinama ostanu ili stare cure, ili da se na brzu ruku udaju za bilo koga, na koga nikada ne bi bile pogledale, dok su bile mlade. Moja tetka Gjigja, kojoj u svojem odgoju čovjeka dugujem više nego li vlastitoj majci, sva se nadala, da od mene učini potpunog čovjeka, ulijevajući mi neprestano strah od Boga, odnosno davajući mi osjećaj, da je čovjek ograničen, i da on ne može nikako preskočiti granica svojih mogućnosti. Tu i leži razlog, radi čega ja nisam nikada vjerovao ni u Freuda ni u Junga, jer sam od svoje najranije mladosti, zahvaljujući upravo toj tetki, naučio, da je potrebno savladati instinkte. Iako moja tetka Gjigja nije znala što su instinkti, ona je govorila, da naše ljude gone krv i strasti; i da od toga dolazi svako zlo, i da je zato potrebno, da se jedno pravilno odgojeno dijete mora oslobađati instinkata, posvećujući se idealima. «Sve nas ubija ona šporka krv!», govorila je često. Ona nije bila bogomoljka, kao jedna druga njena sestra, teta Tone, koja me zarana vodila po crkvama, nego je vjerovala, da se strast mora zatomiti odgojem i razumom.

U Velom Varošu bilo je raznih frakcija. Težaci su uglavnom slijedili Smodlaku. Ali zanatlije i srednji stalež bili su podijeljeni na narodnjake i autonomaše. Do naše kuće, u kući koja je bila manja od naše, živio je i jedan autonomaš, koji je na blagdan Svetog Križa dovodio na svoju teracu talijansku-autonomašku glazbu, dok je na našoj teraci obično bila hrvatska glazba. Kad god se te dvije glazbe ne bi sporazumjele, da svaka zasvira svoju točku u određeno vrijeme, što je bilo vrlo često, onda bi nastala prava graja, dok se

konačno ne bi počele bacati botilje, i cijela bi svečanost završila u teškoj, čestoput krvavoj svađi. Talijanaši bi obično izvukli tanji kraj: njihova bi troglavka nestala, dok bi se s naše terace vijala hrvatska zastava. Ali te su svađe zbog dviju glazba bile uistinu krvavije na splitskoj pjaci za vrijeme procesije Svetog Duje, kad bi hrvatske mase rasturale procesiju, a svećenici noseći moći splitskih mučenika u srebrnim relikvijarima trčali brže-bolje u Katedralu, jer su Splićani posebno gađali one kanonike, koji su bili autonomaške orijentacije, dok konačno sve demonstrante ne bi policija strpala u zatvor, da ih poslije pusti.

Najveseliji dani u Splitu bili su oni oko splitskog Karnevala. Ti su obično počinjali krabuljnim plesovima u splitskom Kazalištu, gdje se okupljao sav nacionalni Split. Vrhunac Karnevala bila je svakako zadnja večer, kad je cio Split zakrabuljen uzimao učešća u suđenju i paljenju Krnje. U tome su učestvovali svi splitski umjetnici i sva splitska inteligencija. Sjećam se jednog takvog Karnevala, kad su omladinci u velikom broju, svi odjeveni u smrt s maskama smrti i s kosom, prešli naglo preko pjace, tjerajući od sebe svijet s poklicima «Cuvaj», što se moglo shvatiti i «Čuvaj». Aluzija je bila na madžaronskog bana Hrvatske Cuvaja, dok se policija nije prisjetila i rasturila u bijelim plahtama zaogrnute demonstrante. U karikiranju Splićani su bili nenadmašivi. Tako su jednog Karnevala upotrijebili splitsku budalu Stipu Igru, ostavili da mu brada zaraste kao u cara Franje Josipa, naučili ga da umjesto «Stipe Igra» odgovara: «Ja sam Franjo Josip». Krnje, koga su sudili zatim i spalili, simbolizirao je svake godine drugu austrijsku ili domaću ličnost, koja je surađivala s bečkim ili peštanskim režimom. Kad je Krnje bio spaljen, onda se rano izjutra žurilo u crkvu na Pepelnicu. Ali, Split je i u tome imao svoju verziju. Istog dana na Čistu Srijedu, Karneval je obično završavao u Vranjicana kod Solina, gdje se jela riba sa školjkama i pjevalo do sumraka, kad se mladost razdragana vraćala kući u Korizmu.

Također svijetle uspomene na Rogacijune po Marjanu, Poljudu i Pojišanu ne mogu nikako nestati iz djetinjskih uspomena, napose u daljinama ne samo vremena nego i prostora. Kad je čovjek u odmaklim godinama suđen na to, da svoj život provodi u dalekim zemljama i u ogromnim gradovima bez duše, uspomene na rogacijune ulijevaju mu one

posljednje i rijetke svježine, koje oživljavaju starost. U Splitu su rogacijuni imali osobit čar, jer su nas s tvrdih školskih klupa rano ujutro prenosili u zelenilo splitskih pejsaža i na obale mora.

Dani velikog iščekivanja bili su *Marčini Petci* —svaki petak u ožujku— koji su se obično završavali s korizmenim propovijedima u Svetom Križu. Rano poslije podne veliki se dio obitelji upućivao na Križni Put do Marjana i od Marjana do Širine. Žene su cijelog jutra pripremale, pržile ribu za marendu. Prvi je zastoj bio u crkvi Svetog Franje na rivi, i to ispred oltara Gospe od Sedam Žalosti, čije je srce krvarilo izbodeno sa sedam noževa. Odmah do nje nalazio se je i grob Marka Marulića, a kasnije je u njenom kloštru položen i grob Ante Trumbića, isklesan od Meštrovića. I dok su žene izgovarale svoje molitve, mi smo djeca buljila u suze i u krv Bogorodice, da odmah poslije toga iziđemo na sunce dana. Otuda uz obalu penjali smo se polagano na Marjan, dok nas je peklo jako «marčino (ožujsko) sunce» i ružmarin opijao svojim mirisom. Zastajali smo tako ispred svake kapelice slijedeći Muku Kristovu sve do marjanskih špilja, za koje se govorilo, da je u njima bdio i Sveti Jeronim, silazeći s Dinarskih planina preko Splita (Salone) na putu za Rim, dok se konačno ne bi odmorili ispred crkvice Svetog Jere, koja je obično bila zatvorena. Tada bi se cijelo društvo sleglo po travi i izgladnjelo od duge šetnje svalilo na marendu. Zirkajući kroz prozore male crkvice, moje su se oči obično zadržavale na freskama, koje su prikazivale Sudnji dan s paklom. Kasno uveče ja sam na povratku mislio o tome paklu, u kome vlada vječan oganj i izgara grješnike. Bijaše to strašna slika patnja i stradanja čovjeka, koju mi nije uspio odgonetnuti ni franjevac propovjednik, koji je te iste večeri propovijedao u Svetome Križu. Crkva je tada bila obično puna naroda, jer se u to vrijeme i težak vraćao s polja ranije, da bi uzeo učešća u molitvama marčinog petka. Propovijed je obično završila podizanjem Svetog Otajstva, pred kojim je znalo da klekne cijelo pučanstvo, bijući se u prsa.

Za vrijeme jednog takvog marčinog petka odigrao se i ovaj težak slučaj. Dok je svećenik prikazivao Sveto Otajstvo na koljena kleknulom puku, jedan je jedini čovjek ostao na nogama i stao vikati: «Nije to on, nima ga tu, nije to Isus Krist!» Cio prizor, koji je trajao par trenutaka, bio je dovoljan

da razjari mnoštvo, koje je od mrmljanja prešlo u negodovanje. Očekivalo se, da će se svakog časa sručiti na čovjeka, izbaciti ga iz crkve i linčovati. Do linčovanja nije došlo, jer su starca njegovi odveli kući.

Bio je to stari Kaliterna, splitski težak, otac Paška Kaliterne, za koga se govorilo, da je lud ili da mu je krv skočila u glavu. Kaliternovi su bili rebeli i puntari, i nije isključeno, da se kod staroga Kaliterne godinama razvijala misao i o tome, kako se Krist nije u stanju pojaviti u hostiji. Jedna duboka vjerska sumnja, koju je on svakako imao snage izraziti ispred svakoga i pred svima. I stari je Kaliterna, kao i naši Bilani i Demeri, kako su se svi oni već zvali, bio šutljiv čovjek. Splitski je težak malo govorio, bio je tvrd i ozbiljan. Možda je i on bio nasljednik starih Bogumila i raznih heretika, kojih je bilo i u vrijeme mojeg djetinjstva po Splitu, pa je i taj osjećaj iz podsvijesti nasilno izbio u jednom trenutku tajanstvenog zatišja, kad su svi prisutni odlazili svojim kućama, smireni i zadovoljni očekujući Isusovo uskrsnuće. Godinama se o tome slučaju pričalo, kao o kazni Božjoj, koja je pala na sve Varošane zato, što su okorjeli grješnici. A kad je kasnije i zvijezda repatica prešla preko splitskog neba, nagovještavajući svjetski rat, mnoga je stara žena i u tome vidjela prst Božji, koji je i starome Kaliterni oduzeo pamet. Staroga su Kaliternu zatim odveli u Šibenik, a taj je grad Splićanima uvijek bio samo simbol grada, u kome se nalazila bolnica za umobolne, kamo su svake godine vodili i jednu lijepu djevojku iz našeg susjedstva, kad bi joj se pamet pomračila. Ona bi se vraćala uvijek u normalnom stanju, ljepša no što je prije bila. O slučaju starog Kaliterne nama djeci bilo je kasnije zabranjeno govoriti, jer su Kaliternovi bili naši susjedi i dobri prijatelji, ali mene je taj slučaj duboko zamislio. Čitajući kasnije Dostojevskoga, bio sam uvijek mišljenja, da se tu radilo o jednom vjerskom slomu seljaka, kod koga je vjera možda bila jača nego kod većine naroda, koji ju je primao iz pokoljenja u pokoljenje formalno i ograničeno, dok ju je stari Kaliterna iskao.

Marčini petci završavali su trijumfalno s proslavom Velikog Petka, koja je u Splitu bila uistinu dramatska. U velikom pohodu preko cijelog grada sudjelovale su sve splitske bratovštine, odjevene u bijele haljine dalmatike, koje su sezale do koljena. Bratimi su nosili velike svijeće, koje su

sjajno osvjetljivale noć Velikog Petka, po cijelome gradu, koji je tada bio osvijetljen plinskim svjetiljkama. Bratovština Svetog Križa nosila je ispred sebe legendarno Raspelo, na kome je te noći Krist izgledao izranjeniji i zamoreniji nego li inače. Kao da s njegova izranjena lica nije više ostajalo niti trunka nade. Raspelo je bilo vrlo teško i nosio ga je obično najstasitiji i najsnažniji bratim-težak. Posebno je sjajna bila slika, kad je povorka Kristove smrti prolazila preko splitske rive, gdje se nekoliko sedmica ranije spaljivao Krnje i slavio puteni Karneval. Te večeri jele su se posne fritule i frigana riba i pilo se «cijelo» vino bez vode, jer se vjerovalo, da ono jača krv i krijepi organizam kroz čitavu godinu. Tišina je bila upravo rajska. Moglo se samo čuti: «Pomiluj mene Bože», koje su bratimi izgovarali skrušeno i uz ritam, koji je sličio na stara glagoljska skazanja. Povorka smrti zaustavila bi se na splitskoj pjaci, gdje je na čitanje psalama cio Split izgledao tronut i zamišljen. Kad je pri kraju obreda Don Herkulan Luger, inače zvani Jeruzalim, zapjevao psalam:

«Puče moj, što učini tebi, da ti razape mene»

suze su nakvasile mnoga lica. Glas Don Herkulanov bijaše dubok bas, koji je probadao svako srce, i lomio svaku unutrašnjost hladnim ježurima.

Dan Uskrsnuća u Splitu nije bio posebno značajan, osim što su rano ujutro žene nosile u crkvu na blagoslov mladi sir, koji su seljanke donosile iz okolice Trogira, jaja, kruh, sol, sirnice, ulje i ocat. To se obično i pojelo prije ručka uz bijelu kavu, i zatim su se svi ostatci bacali u vatru, kako se ne bi oskvrnuli. Na dan Uskrsnuća splitski su težaci jeli jagnjad, koja se klala na Veliku Subotu. I to jagnjad, koja se je dojila u podrumima, da je ne ugrije sunce. Na Veliku Subotu, kad je zazvonila *Glorija,* sve se susjedstvo pralo svježom vodom, dok su se *čarčarike,* koje su kraljevale od Velikog Četvrtka do Velike Subote u podne, polagale na dno starih sanduka i ormara do iduće godine.

Koliko je splitski težak bio buntovan, neka posluži i ovaj primjer iz mojeg djetinjstva. Preko puta naše kuće na Širini živjelo je pleme težaka Demera. Stari je Demer bio visok i stasit težak, koga sam svega dva puta u životu vidio nasmijana. Šutljiv i tih, on nije nikada govorio. Kad je bio zadovoljan s onim što mu se saopćilo, on bi se samo osmjehnuo. Jednom sam mu javio, da će mu moj otac dati nešto cementa, da zacementira u dvorištu neke rupe, gdje je čuvao vodu za blago. Tada na Širini nije bilo vode. Splitska općina donijela je odluku, da i tu dovede vodu. Bila je to nasušna potreba za cijelo susjedstvo, koje je vodu moralo donositi iz udaljenijih dijelova grada. Općina je donijela odluku, da «funtanu» (vodovod) stavi uz njegov zid. Demer je smatrao, da će voda unijeti vlagu u njegovo zdanje, iako je njegova kuća bila daleko od zidova njegova dvorišta. Kad su graditelji stigli da postave funtanu, on je izišao iz svojeg dvora, isprsio se sa svim svojim gorostasnim tijelom ispred svog zida, i izustio jednu jedincatu riječ:

«Nedan!»

Kako je na Širini toga dana bilo mnogo svijeta, odjedamput je nastala prava tišina. Nitko se nije usudio suprotstaviti mu se. Dok je tako raširenih ruku branio svoj zid, on je bacao pogled i na našu teracu. Na našoj teraci našle su se tada žene naših težaka, i jedna od njih, šjora Franina, uskliknula je: «Bižmo, Demer bi ih mogao i ubiti, pa ćemo morati svidočiti. Nikako po sudovima!» Splitski je težak imao duboko nepovjerenje prema sudovima. Ustvari, Demer je gledao, da li će vidjeti mojeg oca, meštra Lovru, ne bi li mu on dao neki savjet, koji bi on bio primio. Mojeg oca nije bilo kod kuće. I kad mu je kasnije moj otac rastumačio, da je to u njegovu interesu kao i cijelog susjedstva, on se je nekako prilagodio. Ali ipak nije prihvatio, da se funtana sazida uz njegov zid, nego nekoliko koraka udaljeno od zida, što je konačno i učinjeno. Demer se poslije pomalo smirio, i on i njegov tovar i njegovo blago osjetili su svu blagodat od vode, koja je tu protekla sa svom svojom osvježavajućom snagom. Njegove su ženske mogle prati rublje i razveseljavati cijelo susjedstvo svojim pjevanjem.

Voda je na Širinu donijela nov život, a oko nje su se u podne i u predvečer sastajale žene na razgovor, dok su poslije večere sinovi težaka i radnika, do kasno u noć pjevali one melankolične, tugaljive, lirske pjesme, ispunjene splitskom

erotikom, koju je kasnije Tijardović unio u svoje operete iz splitskog života:

«Kontrado, kontrado vele li si duga,
Kad mimo te projden, obajde me tuga!»
— — —
«Su ovo bokum naše mižerije
i od svita kativerije,
bili bi se moglo živit,
reci, reci Tonču tvom!»
— — —
«Šira je naša jubav
vengo je splitsko poje!»

Pranje rublja po dvorištima Širine bila je čitava jedna ritualnost. Toga dana voda se parila na ognju, koji se pripremao uoči pranja, da bi bio snažniji. Žene su vezivale svoje kose i pokrivale se teškim rupcima, kao da su se spremale na težak posao. Tukle su rubljem o drvene daske, pazeći da im se krhotine ne bi zabile u ruke, što se često zbivalo. Rubenina se zatim sušila po teracama na suncu, što je rublje činilo bjeljim. Posebno se pazilo na košulje muškaraca, jer su one bile rukom vezene. Hrana je toga dana bila bolja i obilatija. Obično su je pripremale one žene, koje nisu prale rublje, tako da bi se druge mogle svojski zauzeti za posao pranja. Te pralje nisu bile takozvane *lavandere,* koje su se tek kasnije pojavile iz okolnih mjesta, nego ukućanke, obično sestre udatih žena, koje su dolazile da pomognu svojim sestrama. Obiteljska povezanost bila je vrlo velika. Kao i za vrijeme bolesti, porođaja, smrti, tako i za vrijeme težih dana u obitelji, rodbina je bila uvijek pri ruci. Pranje rublja vlastitim rukama, vjerovalo se je, moralo se je vršiti kod kuće, jer je to čišće i zdravije od povjeravanja praljama, za koje se govorilo da ne peru dobro. Splićanke su zazirale od služavki, i voljele su da sve svoje stvari same obavljaju. Bilo je u tome i ženske osjetljivosti, da se prljavo rublje ne smije pokazivati strancima, koji da će o tome pričati i desno i lijevo. Pranje rublja završavalo je obično velikom večerom, za kojom se i zapjevalo, kako bi se zaboravilo na dan teške rabote.

Splićani su umjeli da dane teška rada zaslade večerama, koje su obično imali u ljetna vremena uz obalu mora. U toku Prvog svjetskog rata bilo je više takvih večera, na koje je i

mene otac vodio, gdje su se za vrijeme večere držale zdravice i ponavljali dugi govori, u kojima se nazdravljalo narodnim prvacima i izražavalo nadu u oslobođenje Južnih Slavena. Tom prilikom su se ispod glasa pjevale narodne pjesme, među kojima se isticala ova:

«Sa istoka zora rudi
Sav se Balkan iz sna budi!»

Na tim večerama nije bilo žena, nego samo muška čeljad. Pri kraju rata tim večerama prisustvovao je i po koji vojnik Splićanin, koji se više nije vraćao na frontu. Sve je to više prevladavalo uvjerenje, da je Habzburška monarhija osuđena na propast. Jedne se noći moj otac vratio kući i saopćio nam vijest, da je prisustvovao sastanku, na kome je glavnu riječ imao neki svećenik iz Slovenije, koji je najavio konac Austro-Ugarske monarhije. Bio je to Evangelist Janez Krek, o kome je pisao Vinko Brajević. Kad je već i Amerika ušla u rat na stranu Saveznika, Splićanima je bilo više nego jasno, da je Austrija osuđena na smrt. Tada se na tim večerama još slobodnije nagovještavala propast Austrije i očekivala zora s više nade i uvjerenja, da je budućnost morala biti ružičasta i ispunjena bezgraničnim nadama. U novoj je državi trebalo teći med i mlijeko, i sve je trebalo biti u znaku slobode i pravde. Kad se u Kazalištu prikazivala Vojnovićeva «Smrt Majke Jugovića», mi smo đaci u parteru davali znak galeriji, da kliče i plješče na svaku uzrečicu, koja je imala nacionalno i političko značenje. Glumci su tada na bini zastali, da bi dali oduška publici da se izduha. Najveći pljesak običavao je doživjeti ovaj Vojnovićev stih:

«Naše pleme izginuti ne će,
Ostali su ptići ždralovići.»

Kad je nastupilo kaskanje za položajima i korupcija u posljeratnim godinama, Splićani su obično nazivali «ždralovićima» korupcionaše, ratne bogataše i oportuniste, koji su se bogatili na račun loše države i gradske uprave kao i s kontaktima u Beogradu. Kad god bi se pak neki najnoviji bogataš pojavio iz Beograda, Splićani su znali da se značajno pogledaju u lice, pa da ispod glasa zaviknu: «Evo ga

ždralović!» I da nastave: «Naše pleme izginuti ne će! Ostali su tići ždralovići!»

Stari se Split u te godine povlačio u se. Na rivi i po pjaci rjeđe su se viđali težaci, odjeveni u svoje čađave kaparane i s crvenim kapama na glavi. Oni su na sebe navlačili građanska odijela, zamjenjujući čakavštinu u štokavštinu, odričući se svoje ikavštine zamjenjivali su je gotovo uvijek i gdje nije trebalo ijekavštinom, jednom riječju, iznakazivali su svoj stari jezik, koji se govorio još u vrijeme Marka Marulića. Poneki je inteligent, naravski, zamjenjivao ikavštinu i ijekavštinom, koja je zvučala nenaravno. Tako su splitski batali umjesto riječi miš, upotrebljavali riječ škator, umjesto štakor, dok su međunarodne riječi zvučile ne samo neukusno, nego su se gotovo uvijek netočno rabile. Po gradu se čuo i francuski, da bi zamijenio talijanski. Učenje francuskog jezika značilo je ulaženje u Europu, s kojom se zemlja sve više povezivala. Po srednjim školama francuski je jezik zamijenio njemački i postajao obvezatnim stranim jezikom. Po kavanama talijanski su listovi bili zamijenjeni s *Le Temps* i *Journal des Debats*, koje su čitali profesori. Upravo smiješan bio je u izgovaranju francuskog jezika stari profesor Josip Barač, razbijajući obje nozdrve svojeg nosa, da bi ispadao što nazalniji. Engleski je jezik također porastao u prestižu, ali je zaostajao za francuskim.

Poslije Prvog svjetskog rata, književni život Splita okupljao se oko Narodnog kazališta, koje je vodio Niko Bartulović, književnik, inače violentni nacionalist jugoslavenske orijentacije, stalni prijatelj srpskih komandanata mjesta i pouzdano najizgrađeniji ideolog jugoslavenskog nacionalizma talijanskog fašističkog tipa. On je, kao i odvjetnik Ljubo Leontić, smatrao, da je trebalo batinama tući neprijatelje jugoslavenskog jedinstva, kao što su to radili D'Annunzijevi i Mussolinijevi sljedbenici u Italiji. Bartulović je bio jako surov čovjek u svojim postupcima, i, skupa s velikim dijelom splitske inteligencije, kojoj je duhovni i politički vođa bio Svetozar Pribićević, vjerovao je u jugoslavensku integraciju, u stvaranje jedne velike jugoslavenske nacije od Triglava do Vardara, kako se to onda govorilo i pjevalo. Ideologija je bila zasnovana na Cvijićevoj teoriji o dinarskoj i panonskoj rasi, kao nacionalno-socijalnoj podlozi političkog i nacionalnog kretanja na Balkanu. Dinarski elemenat bijaše u toj koncepciji

vodeći, revolucionarni, ujediniteljski i centrifugalni elemenat, koji je oduvijek vodio revolucije, dizao pobune i protiv Austrijanaca i Madžara i Talijana, te ujedinjavao razbijene dijelove jednog te istog nacionalnog organizma, razasutog po Balkanu i po Srednjoj Europi. Taj je bio uglavnom srpski, ili je srpski elemenat, koji je ujedinio Srbiju i napravio od nje jugoslavenski Pijemont, bio vodeći elemenat u stvaranju nove Jugoslavije. Panonci, vjerovalo se, su mlohavi, tromi, kompromisni, njihovo obzorje skučeno i ograničeno; oni su se kretali po zemlji koju su voljeli, zazirali su od pobuna i od revolucija. Pod Panoncima mislilo se uglavnom na Hrvate iz gornje Hrvatske i Slavonije, koji iako Slaveni, nisu imali smisla «za vođenje države»!? Državotvorni elemenat bio je dinarski, uglavnom srpski, pa bio on iz Bosne, Hercegovine, Like, Dalmacije ili Šumadije. U očima ovih nacionalista ideal zemlje bila je Šumadija, odakle je Srpstvu i cijelom Jugoslavenstvu iskrsla prva iskra ustanka i slobode. Hrvati su, naprotiv, bili destruktivni, separatisti i federalisti. Centralizam protiv federalizma mogao je samo ujediniti zemlju i načiniti je velikom i snažnom. Beograd je bio središte svih nacionalnih aspiracija, dok je, kako je Vladimir Čerina u svojem «Vihoru» pisao, Zagreb bio Za-greb, odnosno grob Jugoslavije i Jugoslavenstva. Ova je inteligencija, u biti d'annunzijevski otadžbinska, vjerovala, da jugoslavenstvo postoji u svim onim krajevima, gdje se pjevala pjesma o Kraljeviću Marku, tako i po Dalmatinskoj Zagori i po dalmatinskim otocima, posebno na Hvaru, kao i po dalmatinskim gradovima. Meštrovićev Vidovdanski Hram sa svim svojim atributima i figurama iz narodne pjesme, napose s Kraljevićem Markom, Jug Bogdanom, Majkom Jugovića, Kosovkom Djevojkom i Srđom Zlopogleđom, bio je plastični uzor takozvane vidovdanske nacionalne filozofije života. Skovana po Meštroviću, ta je filozofija bila ustvari smjesa primitivnog slavenskog paganstva, utopljenog u neodređenom i maglovitom hinduizmu, koji se postepeno pretvarao u neku smušenu teozofiju, načičkanu pravoslavljem kao antitezom rimskom katolicizmu. Hrvatstvo je nestajalo i gubilo se u toj filozofiji, i smatralo se izvještačenim germanstvom, madžarizmom i latinstvom. Beogradski stil ekavštine primao se kao uzor protiv zagrebačkog jezičnog i stilskog načina izražavanja.

U svojim protu-zagrebačkim raspoloženjima ti su se inte-

ligenti trudili da iskorijene sve što je hrvatsko. Tada su nastajale i takozvane kaznene ekspedicije ne samo protiv Hrvata po Dalmaciji, nego i po gornjoj Hrvatskoj, napose po Zagrebu. Dalmatinski orjunaši kao studenti prava na zagrebačkom Sveučilištu batinali su i tukli sve ono, što je bilo ne samo hrvatsko, nego i ono što je uistinu htjelo da se zemlja uredi normalnom administracijom, koju Beograd nije bio u stanju pružiti. Srpski se primitivizam prikrivao plaštem takozvanog dinamičnog dinarstva, koje se smatralo uzorom novog života. Iz splitskog Kazališta davala se nacionalna linija. Bartulovićev uži suradnik i dramaturg Kazališta Mirko Korolija, dalmatinski Srbin, ispjevao je nacionalnu dramu «Zidanje Skadra», koja se prikazivala kao uzor novim generacijama u izgradnji nove države. Iako djelo samo po sebi mrtvo i retoričko, nije imalo nikakvog jačeg efekta na slušaoce i gledaoce, ono je u sebi nosilo sve oznake jedne šture i slabe d'annunzijevštine. Tražila se afektacija u izabranim riječima, uglavnom srpskim, kako bi fraza što jače zvučila u ušima slušatelja. Mora se priznati, da je ispred te naučene literature bilo mnogo više svježe poezije u nacionalnim stihovima jednog Nazora pa i Ive Vojnovića, nego li u izvikanim nacionalističkim frazama Bartulovića, Korolije i ostalih epigona vidovdanskog pravoslavlja. U svakom slučaju, repertoar splitskog Kazališta nije bio loš. Mi smo najmlađi mogli tada gledati Ibsena, i Strindberga i Bjoernsona, i Dostojevskoga i Čehova i Tolstoja, kao i veliki broj poljskih, čeških, talijanskih, francuskih i engleskih pisaca kazališnih komada. Split je posebno uživao u Nušićevim satirama beogradskog života, koje su već tada nagoviještale kakva će izgledati Jugoslavija pod srbijanskim političkim i društvenim vodstvom. Nušićev duboki osjećaj za ismjehivanje beogradskih ministara i činovnika, Save Savića i tetki Persa, sviđao se Splićanima, jer je kod njih otvarao jedan svijet, koji su oni do tada samo znali iz takozvane junačke dinarske perspektive. Taj kruti realizam srbijanske stvarnosti nailazio je kod publike na jači odaziv, nego li sve «Majke Jugovića» i «Zidanja Skadra», jer je u Nušiću bilo smisla za život, kakav se on pojavljivao u jednom društvu, koje je tek od Balkanskih ratova počelo da se oblikuje u srednji stalež i u buržuaziju. S rijetkim izuzetkom ponekih komada Milana Begovića, koji su već jako dozivali u pamet Pirandella, zagrebački pisci imali su vrlo malo pristupa u repertoaru splitskog Kazališta. Politika je iziskivala, da se prije svega prikazuje od domaćeg kazališta srpska produkcija.

Veliki je dojam u Splitu izazvalo gostovanje ruskih Hudožestvenika. Gosti su bježeći iz Rusije poslije komunističkog zauzimanja vlasti stigli i do Splita. Njihove interpretacije «Sela Stepančikova» Dostojevskoga, Čehovljeva «Višnjevog sada», «Na dnu» od Gorkoga, i drama od Andrejeva, zanijele su cio grad. Iako je malo tko razumio ruski jezik, zgrada je Kazališta bila posve rasprodana. Govorilo se tada, da su ljudi prodavali posteljinu, kako bi kupili ulaznice, samo da vide Ruse pa kakvigod oni bili. U Splitu je oduvijek živio neki zamagljeni i neodređeni osjećaj za Ruse. Uzrečica «Od Jadrana do Japana» nije nikada nestala iz splitskih fantazija. Slavenstvo, koje se na čelu s Rusima prostire od Dalmacije do Sibirije, živjelo je u splitskim raspoloženjima kao neka stalna duhovna težnja. Značajno je, da je galerija tada bila ispunjena sitnim svijetom iz Varoša i Lučca, koji je rijetko prije toga zalazio u Kazalište. Isto su tako u Kazalište za tih gostovanja silazile i mase iz okolišnjih mjesta, s jednom jedinom željom, da vide i čuju Ruse, daleku braću s Istoka. U Splitu je u toku rata bilo i nešto ruskih zarobljenika, koje je narod hranio s ono malo hrane koju je imao, uvijek u sličnom uvjerenju, da su to naša braća iz dalekih strana. Split bijaše grad čudnovatih političkih osjećanja, koja se nikada nisu mogla pravilno protumačiti ni opravdati. U trenutku porasta talijanskog nacionalizma, koji je pohlepno gledao na takozvano latinstvo Dalmacije, Split je valjda osjećao, da se isred domaćih Talijana i onih s druge obale mora isprsavati slavenstvom, u kome je Rusija trebala igrati glavnu i vodeću ulogu.

Bilo je to vrijeme, kad su i dalmatinski književnici umjesto Zagreba birali Beograd. Tako su i mlađi Tartaglie, Gvido i Marin, umjesto u Zagreb, otišli u Beograd, dok je Ante Cettineo pisao ekavštinom i u Beogradu se osjećao bolje nego li u Zagrebu. Taj osjećaj, međutim, on više nije dijelio 1945., kad sam ga u Beogradu sreo, nego je želio da se vrati u svoj Split, gdje je zaista i umro. Koliko je Split utjecao na njegovu ženu, čistu Beograđanku, može poslužiti i ova činjenica. U Splitu je ona otkrila Svetog Antu, govorio mi je Cettineo, pa se je u beogradskoj katoličkoj crkvi uvijek njemu molila

s jednom jedinom željom, da se vrati u Split. Tako i Niko Bartulović, koji je umjesto Zagreba izabrao Beograd, nije se baš u njemu najljepše osjećao, kako mi je to uvijek govorio, kad sam ga kasnije u Beogradu susretao. Uvidjevši što je sve fašizam učinio, kad je postao njemačkom vjerom, i on je skupa s Milanom Marjanovićem branio demokraciju. Ubijen od komunista, Bartulović je završio svoj život, isto tako kao i Sibe Miličić, jednom tragičnom smrću. Kad sam 1945. putovao Dalmacijom, ja sam mnogo istraživao njihovu sudbinu. Vrlo malo sam mogao saznati. Rukovodioci su izbjegavali da mi daju bilo kakve podatke, i sve ono što sam čuo, bilo je, da su oni nekuda odvedeni od partizana i strijeljani, i ostavljeni bez groba. Tartaglia je isto tako nastojao da spasi Bartulovića, ali nije ni on mogao, jer je i on morao zatim doživjeti sličnu sudbinu. Značajno je, da ti jugoslavenski unitaristi nisu poginuli ni od Talijana ni od ustaša, nego od komunista, dok se je, recimo, spasio i rehabilitirao jedan Leontić, koji je bio u provođenju jugoslavenskog nacionalizma strašniji i krvaviji od njih.

Udaljivanje Leontića od vidovdanske koncepcije nastupilo je, kad je on osjetio da nikakve političke karijere ne će moći postići u Beogradu. Tada se on sve više približavao komunizmu, jer nije isto tako mogao nikakvu karijeru postići u Radićevu pokretu. Obalnim radnicama i splitskoj mladoj poluinteligenciji, koja se približavala komunizmu, on je bio neka podpora, dok i u komunističkoj Jugoslaviji nije više igrao nikakve uloge. Ali u njemu je ostala neka duboka primitivna mržnja na Crkvu i njene svećenike. Meni je 1945. u Beogradu govorio kako treba ubiti splitskog biskupa, starog Bonefačića, da se kod naroda ubije osjećaj poštovanja prema Crkvi. U tome je čovjeku uvijek tinjao osjećaj za ubijanjem političkog protivnika, koji nikako nisam mogao shvatiti, tim više, što je Leontić bio pravnik.

Tih je godina u Splitu pokrenuta i Jadranska Straža, oko koje se okupljala sva inteligencija jugoslavenske orijentacije, mnogo Zadrana i Istrana. Ona je imala za cilj da razvija našu jugoslavensku jadransku politiku na uštrb Mussolinijevoj jadranskoj politici. Usporedo s njom bio je novcem naših južno-američkih iseljenika, u prvome redu Frana Petrinovića, kojega sam kasnije u toku rata bolje upoznao u New Yorku, podignut i Jadranski institut. U njemu je radio Niko Bartulović, pošto je bio opušten iz Kazališta, kao i Lupis-Vukić. Dok je u Jadranskoj Straži uglavnom prevladavao Ivo Tartaglia, dotle je u tome Institutu glavnu riječ vodio Lupis. Milan Marjanović, koji je svagdje imao svoje prste, navraćao je tada u Split. Pomatrano iz današnje perspektive, bile su to korisne ustanove, ali ih je tadašnji Split smatrao mjestima za sinekure, čak i centrima beogradskih planova protiv Hrvata. Ja sam imao vrlo malo doticaja s tim ustanovama, ali sam tada slušao kako se vjerovalo, da su Leontići i Lupisi igrali za vrijeme rata ogromnu ulogu u nacionalnom opredjeljenju naših iseljenika u Južnoj i Sjevernoj Americi za jugoslavensku stvar. Lupis je nastupao kao jedini stručnjak za iseljeničko pitanje, i prikazivao se kao da najbolje poznaje Sjevernu Ameriku, u kojoj da, navodno, ima velikih veza. Svi su oni govorili o tome s tolikim autoritetom, kao da su oni utjecali na predsjednika Wilsona, da se zauzme za našu stvar na Mirovnoj konferenciji. Tek kasnije u Americi mogao sam se uvjeriti, koliko je sve to bilo samo pretjerana propaganda, kako bi se u splitskoj sredini pravili važnima. Svi su oni po Americi pisali uglavnom po našim iseljeničkim listovima, gdje je bilo vrlo malo pismenih iseljenika. U američkoj štampi engleskog jezika nisu se uopće nikada pojavljivali. Njihove takozvane američke veze nisu uopće postojale. Marjanović je iz Amerike donio teozofiju, koja je u toj zemlji bila obuhvatila samo jednu malu manjinu.

Ustvari, bijaše to jedna tragična generacija, koja se poslije Amerike nije nikako mogla snaći u poslijeratnoj sredini svoje zemlje. S jedne strane, Beograd je nemilosrdno gazio sav takozvani jugoslavenski idealizam. Vidovdanska filozofija života pretvorila se kroz beogradski arivizam u skakanje na političke položaje, preko kojih se dolazilo do para, građenja vila i pravljenja poslova. S druge strane, ogroman Radićev pokret, koji se pojavljivao iz utrobe zemlje i zanosio tisuće i tisuće seljaka s jednog na drugi kraj hrvatske zemlje, osamljivao ih je i činio bespotrebnim. Dok je dinarski elemenat krao i derao zemljom i narodom, dotle je jedini idealizam nicao iz panonskog elementa, kome nitko ranije nije pridavao nikakve pažnje. Sjećam se, kad sam prvi put stigao u Beograd i posjetio, po uputama Dra Milana Ćurčina, književnika i advokata Dragišu Vasića. On mi je rekao: «Divim se Hrvatima. Srpstvo se izgubilo. Izgubilo je vjeru u svoje poslanje.

Sve što nam preostaje da nas spase iz ovog blata, to su Hrvati!» I zatim je dodao: «Hrvati jedini imaju poštenja i imaju ideala!» Vasić, naravski, nije tako gledao na Hrvate 1939., kad su oni sjedili u beogradskoj vladi poslije Sporazuma. Tada je i on sa Slobodanom Jovanovićem kroz «Srpski klub» pozivao Srbe na okup protiv opasnosti, koja Srpstvu prijeti od Hrvata.

U to doba živio je u Splitu Dinko Šimunović, pisac «Alkara» i nekoliko sjajnih analiza iz našeg zagorskog života. On bijaše povučen čovjek, živio je pred vratima Lučca, u jednoj jednostavnoj i pomalo primitivnoj kući, u kakvim je u to doba živjela sitna buržoazija. Pravio je od sebe dojam siromašna i umiljata čovjeka, koji je živio od svojeg bogatog unutrašnjeg života. O njemu su ljudi vodili vrlo malo računa, i on nije uzimao učešća u gradskom životu. Na njega me je upozorio Ćiro Čičin-Šajin, koji je u to vrijeme već bio stalnim suradnikom «Novog Doba», i bavio se mišlju da pokrene i jedan književni časopis u Splitu. Od toga je izišao svega jedan broj pod naslovom «Korablja», u kojem sam i ja objavio nekoliko priloga. Posjetivši Dinka Šimunovića, predložio sam mu, da bih s njim napisao jedan književni razgovor, koji je i objavljen u «Hrvatskoj reviji», i ostao jedinim izvorom Šimunovićeva pogleda na život i književnost. Razgovarali smo o književnim početcima i o razvoju Šimunovića. On je u biti bio pod dubokim utjecajem ruske novelistike, osjećao se istočnjakom, i nije mario za Zapad. Imao je dubok osjećaj za dalmatinskog čovjeka iz naše Morlakije, i sve je o njemu znao u najmanje detalje; govorio je njegovim jezikom na način, na koji se govori u našoj Dinari. Ono što je bilo zanimljivo u njegovu književnom stilu, bilo je potpuno poznavanje seljačkih nošnji, seljačkog oružja i seljačkih običaja, za čije je pa i najsitnije detalje znao svaku riječ, kako se ona uistinu i izgovarala, i kako ju je seljak upotrebljavao. Bogatstvo našeg jezika osjećalo se kod njega; svaka pojedina riječ koju seljak upotrebljava za svaku stvar i za svaki predmet, kao i za svaki osjećaj, bilo je kod njega toliko veliko, da su svi dalmatinski pisci za njim zaostajali.

Još me i danas uspomena na tog osamljenog čovjeka ispunjava nekom nostalgijom za narodnim čovjekom, koga grad nije umio cijeniti, i vidim ga kako u košulji zavrnutih rukava, pušeći cigaretu za cigaretom, koje je sâm savijao iz zagorskog

duhana, pijući crnu kavu, govori polako, tihim glasom, izražavajući iz sebe dobrotu našeg zagorskog svijeta, kome je on dao zadnju i najpotresniju sliku, koja se nikada ne će izgubiti iz naše književnosti. Koliko grijeha, da se Dinko Šimunović nije prevodio: stranci bi iz njega upoznali dušu našeg zagorskog čovjeka, bolje nego li iz drugih hrvatskih književnih djela.

Kako u Splitu nije bilo ni pravog ni intenzivnog književnog života, jer je toga za Hrvate bilo u Zagrebu, a za Srbe u Beogradu, bilo je ipak stanovitog umjetničkog života. Split je tada sav vrvio mladim umjetnicima, slikarima i kiparima, među kojima su se isticali Tomazeo, Bibić, Tolić, Studin, Parać i drugi. Izrazitiji i izgrađeniji talenti, kao Kršinić i Miše, živjeli su i stvarali u Zagrebu, Toma Rosandić u Beogradu, ali svi su oni posjećivali Split, bilo svojim izložbama, bilo da se odmore preko ljeta na moru. Veliki broj mladih slikara izlagao je u Galićevoj Galeriji. Od starijih slikara živjeli su u Splitu veteran Vidović i njegovi sateliti braća Uvodići, Anđeo, slikar i Marko, splitski satiričar, pisac «One od Tovara» i «Libra Marka Marulića», koji je splitski dijalekat podigao na nivo književne forme. Splitske su izložbe bile uvijek mali kulturni događaj. One su nama mlađima davale prilike da se javimo «kritikama» u podlistku nekog splitskog lista. Na isti način, kao što nam je neki nov kazališni komad davao priliku da pišemo, tako su nam davale i izložbe. Ove su katkada znale biti mala senzacija; i što je najznačajnije, bilo je već u Splitu bogatih ljudi, koji su kupovali slike i zamjenjivali u svojim stanovima stare oleografije s originalnom umjetnošću. Najzanimljivija je izložba bila jedna organizirana od Ljube Babića, koja je trebala da hrvatsko moderno slikarstvo unese u Split. Inteligencija jugoslavenske orijentacije bojkotirala je tu izložbu zato, što je dolazila iz Zagreba, ali je ipak otkupljen veći broj slika od splitskih trgovaca, koji su se tada sve više orijentirali prema Zagrebu.

Značajno je, da između mladih splitskih umjetnika i Meštrovića nije bilo gotovo nikakvog ni umjetničkog, ni osobnog dodira. Iako je Meštrović često boravio u Splitu, u kome se on poslije Zagreba najbolje osjećao, on je sve svoje slobodno vrijeme provodio s Tartagliom i za njegovim «Stolom mudraca». Nama najmlađima bilo je tada vrlo teško prići Meštro-

viću. On je obično pred večer silazio do kavane Bellevue ispod Prokurative, gdje je sjedio s Tartagliom. Uz njihov stol našao bi se tada i po neki stranac, koji bi bio u posjetu Splitu. Od Meštrovićevih spomenika u Splitu su već bili postavljeni prije rata Luka Botić i zatim Marko Marulić. Ali Meštrović se bavio mišlju, da u Splitu podigne nekoliko svojih velikih spomenika, među kojima i onaj Grguru Ninskome. Meštrović svoje planove nije nikome povjeravao, osim svojem prijatelju Tartagli, koji je jedini i bio u stanju da ih izvede. Na isti način, kao što između Meštrovića i umjetnika nije bilo doticaja, nije ga bilo ni između njega i Splićana. Stari Splićani, razočarani novim stanjem, vidjeli su u Meštroviću kao i u Tartagli predstavnika režima, koji je svoju umjetnost stavljao u službu političko-nacionalnih špekulacija. Splićanima je Meštrović bio «vlaj», «morlacco», koji je iz Dalmatinske Zagore stigao u Split i napravio karijeru, koja ga je silno obogatila. Stariji su se Splićani sjećali Meštrovića, kad je kao mali vlaj stigao u Split i radio kod klesara Bilinića, i zatim pošao u Beč, gdje je zadivio svijet svojim talentom. Ali kad je Meštrović počeo kupovati zemlje, graditi vile i kuće po Splitu, Meštrovićeva se legenda o pastiru geniju u pogledima Splićana survavala u obično jurenje za zlatom i bogatstvom. «I on je kao i svi oni, kao i Tartaja, framašun!» Splićani su u toj sprezi Meštrović-Tartaglia vidjeli neku novu «mašuneriju», koja je zajašila nad Splitom i ispijala njegovu krv, poput neke strašne krvožedne pijavice. Tek kad su komunisti 1945. počeli progonima Tartaglie i ostalih, Splićani su osjetili koliko su sve to bile njihove pretjeranosti. Ali u međuvremenu Meštrović kao da i nije htio da se učini popularnim u Splitu, iako je on taj grad istinski volio.

Najveći sukob između Meštrovića i Splita nastao je prilikom podizanja spomenika Grguru Ninskome, kad je on, naime, odlučio da ga postavi u samome Peristilu Dioklecijanove palače. Split se tada pretvorio, kao i u starija vremena, u dvije stranke, koje su prijetile da međusobno zarate. Na jednoj strani, bio je Tartaglia, na drugoj sav Split s Don Franom Bulićem na čelu. «Novo Doba», koje tada nije više bilo na strani Tartaglie, pod uredništvom Vinka Brajevića, uglavnom je naginjalo Don Franinoj strani, otvorivši svoje stupce svima onima, koji su bili protiv Meštrovićeve namjere s Peristilom. Svakog jutra rano Don Frane je šetao Splitom,

pozivajući Splićane na pobunu protiv «malog Meštrovića». Kad su već i daske bile podignute, za kojima se je morao podignuti veliki postament, Don Frane je na tim daskama ispisivao *«Abominatio in loco sancto»**. Svima svojim prijateljima u svim europskim zemljama Don Frane je pisao karte, pa i meni, koji sam se tada nalazio u Ateni, kako treba da se dignemo protiv tog svetogrđa. Tako, npr., sam primio od Don Frane, s nadnevkom od 18. IV. 1931., iz Splita razglednicu s Peristilom i Grgurom Ninskim, na kojoj mi piše: *«Ovakova šta nebi se u toj klasičnoj zemlji zbilo! Hvala na uspomeni i pozdravima, Don Frane»*. I ja sam tada na Don Franino zapomaganje napisao članak protiv postavljanja Grgura Ninskoga na Peristilu. Značajno je, da su negativne članke napisali i mnogi drugi intelektualci, koji se inače nisu slagali s Don Franom. Smodlaka je također bio jedan od njih. Meštrović je ipak s Tartagliom na čelu dobio bitku, i Grgur Ninski je do dolaska Talijana 1941. tamo i stajao. Talijani su ga iznijeli izvan zidova palače, a komunisti ga poslije rata nisu više vraćali. Meštrovićeva je zamisao bila, da usred Peristila, na kome je Grgur Ninski doživio poraz u borbi s latinskim svećenstvom, konačno manifestira pobjedu Slavenstva. Splićani su, naprotiv, držali, da je Meštrović za svoj spomenik izabrao takav položaj, koji ruši harmoniju klasičnog Peristila. Pokraj svih splitskih neraspoloženja prema Meštroviću, danas je ipak jasno, da je on Split uljepšao svojim spomenicima, napose sa svojom galerijom i obnavljanjem starog Kašteleta, u kome je nekada splitski patricij Kavanjin pisao svoje «Bogatstvo i uboštvo». Svojim boravkom u Splitu Meštrović je davao tome gradu, koji bi inače polagano bio uginuo, ono više značenje, koje je taj grad imao u vremena Marka Marulića, kad je Split igrao tako važnu ulogu u stvaranju hrvatske kulture. Don Frane, koji je i sâm bio Hrvat i narodnjak, i nije volio latinske popove, nego je često i glagoljao, uvjeren, da je njemu ostavljeno u amanet ne samo da čuva klasičnu umjetnost, nego i hrvatsku povijest po Splitu i Dalmaciji, digao je narod na uzbunu, poistovjetivši pitanje čuvanja starina s općim nacionalnim, ako ne i svjetskim pitanjem. Značajno je, da je Split na sve to reagirao svojim temperamentom grada, koji se oduvijek smatrao sastavnim dijelom svijeta.

* Gnusoba u svetom mjestu.

Dioklecijanova palača, o čijoj je on povijesnoj vrijednosti tek saznao iz Don Franina pričanja, i tek kasnije iz znanstvenog pisanja Ljube Karamana, povezivala je Split ne samo s Rimskim Carstvom, nego i s cijelim kulturnim svijetom. Mi smo dio cijelog kulturnog svijeta, kao da su Splićani osjećali i govorili, iz koga nas «vlaj» Meštrović želi otrgnuti. Taj incident, koji je godinama dijelio Split u dva tabora, kako se to samo može desiti u gradovima na Sredozemlju, sa svim strastima i osobnim ogovaranjima i intrigama bez kraja, možda je zadnji primjerak onih starih srednjovjekovnih borba, kad su se po Sredozemlju građani dijelili u stranke, da dadu oduška svojem nezadovoljstvu pri postavljanju spomenika, građenju zvonika i katedrala, koje im nisu bile po volji. Splićani su uživali u tome gradskom sukobu možda i zato, što tada nije pod diktaturom bilo mjesta političkim borbama. Mnogi od njih su podsticali i bunili Don Franu, koji u svojim anatemama nije imao granica. Strasti su kod njega za stvar pravde bile isto tako jake, kao i kod Svetog Jeronima, za koga je smatrao, da je bio dijete naših strana i našeg roda. Don Frane se do svoje smrti nije smirio mišlju, da se takva «sramota» mogla nanijeti Dioklecijanovoj palači i Caru Dioklecijanu, koga je on, iako kršćanin, neobično volio, jer ga je u prvome redu smatrao Solinjaninom.

Kad god sam poslije ovog *magnum crimena* posjećivao Don Franu u novom Arheološkom muzeju, on bi me obično poveo u svoju privatnu sobu, pa bi ovako davao oduška svojem žaljenju i svojoj tuzi:

—Bogdane moj. Onaj mali Meštrović i onaj mali Tartaglia, to ti je sve masonerija, koja je zajašila na nas. Teško ćemo se mi od toga moći osloboditi. Tu ti je i Beograd. A ti njih znaš. Što će njima Dioklecijani i Dioklecijanove palače? Oni su to tamo gorštaci. Ne drže ti oni do kulturnih spomenika. Tako će sve ovo propasti. Ovaj Abramić (direktor muzeja), zar ti on ima bilo kakvog osjećaja za ove naše stvari? Jedino mi je ostao ovaj moj Karaman, koji sve to razumije, ali on ti ne može mnogo. Kad mene ne bude, sve će se ovo izgubiti, i nestati...

—Ne će, Don Frane —govorio sam mu.

—Ja sam sve to čuvao s narodom, da ga održi. Nije meni bilo ni zbog Latina, ni zbog Talijana. Dioklecijan je bio naš čovjek, nikao je iz naroda, i on je volio ovu našu zemlju, kako

i ne bi, kad je iz nje iznikao. Govore oni, da on nije bio Slaven, ali to nije važno, on se je rodio kod Jadra, tako narod i danas vjeruje. Predbacuju mi, da je on mučio kršćane. Znam i to, ali to je činio zato, što je morao, da ga oni u Rimu ne bi suviše osuđivali. Ne zaboravi, da nije bilo Dioklecijana, njegove palače i Salonae, ne bi bilo ni hrvatskog kraljevstva, jer to se jedno na drugo nadovezalo. Vidiš, to narod zna, a ova naša nova inteligencija u traženju «historijske istine» sve ti je to pobrkala...

Zanimljiv je bio susret između Bernard Shaw-a i Don Frane. Shaw je posjetio Solin sa svojom ženom. Lupis i ja bili smo mu pratioci. Don Frane se neprestano navraćao na svoje tumačenje Dioklecijana, o kome je govorio kao da je jučer živio. Shaw se samo zanimao za konkretne stvari: koliko je gledalaca moglo stati u rimsko kazalište, da li je kanalizacija bila dobro provedena, koliko je moglo biti vode, itd. Don Franu su sva ta pitanja zamarala i dosađivala, i prije no što će Shaw otići, Don Frane mi reče:

—Čudan je čovjek ovaj Englez; njega kao da ništa ne zanima, nego kanali i voda. Što je za to dolazio?

Karijerizam kod splitske inteligencije pojavljivao se u pohlepnom obliku. Bilo je to posebno u krugovima profesora na gimnaziji i na realci. Integralizam Svetozara Pribićevića, koji je bio upravo krut u nastavi, osvajao je svakoga i sve. Bilo je vrlo malo pojedinaca u profesorskom zboru, koji su bili u stanju da se odupru integralističkoj politici nasilnog jugoslavenstva. Kao studenti u višim razredima gimnazije i realke, osjetili smo kako se ta borba između integralista i federalista, takozvanih Jugoslavena i Hrvata, širi među našim profesorima. Prototip karijerizma bio je Silvije Alfirević, koji je također ubijen od komunista. On je upravo bio beogradski lakaj, i bio je svima nama oduran. Skupa s Alfirevićem, koji je postao i direktorom splitske gimnazije samo zbog svojeg karijerizma, isto tako oduran bijaše profesor Stipčević, koji je kasnije postao i načelnikom prosvjetnog odjeljenja u Banovini. Ova dvojica su progonila svaka hrvatska raspoloženja, i kod đaka i kod profesora, radi čega su ih se bojali više profesori nego li đaci. U sukobu s njima stradao je ponajviše profesor Vinko Lozovina, koji je svojim poznavanjem talijanske književnosti mogao biti profesorom sveučilišta, ali iz ljubavi za Split i zbog svojeg hrvatskog

osjećaja on je ostao profesorom na gimnaziji. Isto tako omražen bio je i profesor Deanović, koji nije trpio Lozovinu i zbog koga je Lozovina jako patio. Lozovina je bio intelektualac višeg formata; njegova je studija o Machiavelliju, o kojoj sam pisao u «Novoj Evropi», bila svakako ozbiljan prilog upoznavanju Machiavellija onakvim, kakav je on bio, a ne kakvim su ga prikazivali tumači kasnijih stoljeća, koji su od Machiavellija učinili ono, što on nije bio: Machiavellist, a njegovu političku znanost machiavelizam, s kojim je pisac «Vladara» imao tako malo zajedničkoga. To djelo bilo je znakom Lozovinina znanja i njegove mudrosti, s kojom se nije dala usporediti ni inteligencija jednog Stipčevića, ni Alfirevića, a ni Deanovića. Kako je Lozovina bio hrvatske orijentacije i nije volio penjanje po ljestvici karijerizma u znaku vidovdanskog jugoslavenstva, bio je i on jedan od osamljenih i napuštenih. Provodio je sve svoje vrijeme u čitanju talijanskih klasika, koje nam je tumačio s velikim elanom i dubokim poznavanjem.

Taj unutrašnji sukob profesorskog zbora, koji se dijelio na karijeriste jugoslavenske, stvarno integralističke pribićevićevske struje, i na one, koji su ostajali na liniji hrvatstva, imao je izravnog odjeka na sve nas, koji smo samo djelomično gajili simpatije za profesore opozicionare, jer je većina đaka bila ili indiferentna ili slijedila kurs svojih roditelja državnih činovnika, koji su svi ovisili o Beogradu i o beogradskim predstavnicima u Splitu. Duh opozicije prema Beogradu unosio je u razred samo profesor francuskog jezika Zlatar, koji se je vratio sa Solunskog fronta kao jugoslavenski dobrovoljac i upoznao srpske gejake u svoj njihovoj golotinji. Na njega nikakvo Alfirevićevo štreberstvo nije imalo učinka, tako da nas je razveseljavao vicevima beogradske garniture, koje smo svi u razredu prihvaćali s veseljem i zadovoljstvom. Pa kakvi god nama izgledali Stipčevići, Deanovići i Alfirevići, imam ipak osjećaj, da ovaj posljednji nije smio završiti svoj život jednom tako strašnom smrću. Značajno je ipak, da koliko Alfirević, toliko i Bartulović u toku rata pod Talijanima u Splitu nisu surađivali s partizanima, uz koje je ipak pristala glavnina i bivših jugoslavenskih i hrvatskih nacionalnih snaga, nego su s Birčaninima i ostalim četnicima, slijedeći u tome Niku Longa i dalmatinske Srbe, radije surađivali s Talijanima, sanjajući, valjda, o obnovi beogradske velevlasti nad Hrvatskom. Nema sumnje, da se je u porastu komunizma uoči i za vrijeme rata i bivša jugoslavenska inteligencija raskolila u dva tabora. Jedan je ostao na predratnim postavkama, dok je drugi u komunističkom zauzimanju vlasti vidio obnovu Jugoslavije.

Kad sam godine 1945. stigao u Split, ja sam slušao strašne i krvave priče o smaknuću monarhiste doktora Račića, Alfirevića, advokata Ljubića, Bartulovića, hrvatski orijentiranog Vukušića, zeta Vladimira Čerine, i nekolicine ljotićevaca, za kojima je stari Split jako žalio. Upravo onaj Split, koji ih nije volio, pokazivao je za njima duboku sućut i zgražao se nad tim, kako su ih komunisti jedne noći sve poveli na Sustjepan i tamo ispred grobova poklali, «ni krive ni dužne». Meni, obuzetom strahom i zgražanjem, komunistički su rukovodioci govorili, kako su to morali učiniti, da bi se izvršila narodna pravda. Splitski puk, međutim, nije tražio, niti iskao takvu pravdu; i nikada, tek možda za vrijeme ubojstva Stjepana Radića u beogradskoj Skupštini, Split nije bio tako šutljiv, zabrinut i zamišljen nad svojom sudbinom. Ja nisam, osim komunista, naišao na jednoga čovjeka radnika, zanatliju ili građanina, koji bi bio prihvatio ili odobrio te zločine. Naprotiv, kod svih sam nailazio na tešku osudu. Ljudi su najviše žalili za advokatom Vukušićem, koga nitko nikada nije smatrao opasnim po interese naroda. Split je također osuđivao progone i ubojstva svećenika i franjevaca, ne iz nekakvih klerikalnih osjećaja, nego iz isključivo humanih raspoloženja, koja su kod Splićana bila uvijek jako razvijena. Iako je Split bio strastven i silovit u političkim sukobima između narodnjaka i autonomaša, između federalista i centralista, između Zagreba i Beograda, ipak nije nikako mogao prihvatiti, da se sasvim hladno i u ime jednog političkog pokreta ubijaju ljudi, koji se nisu s tim pokretom slagali. Komunizam je u Splitu najavio, da su se vremena promijenila. Nad Splitom i nad cijelom zemljom nadvio se neki strašni Sudnji dan, koji je oduzimao živote pravednika i postavljao temelje jednoj strašnoj nepravdi, kakva se nikada ranije nije pojavljivala.

Split je u godinama poslije prvog rata bio grad jakog muzičkog života. Grad pjesme, Split je dao i nekoliko snažnijih kompozitora. Nad svima njima kraljevao je Maestro

Hatze, čija se visoka uspravna, radije germanska figura, uvečer pojavljivala na splitskoj pjaci. On je «Bijednu Maru» Luke Botića uglazbio u splitskom raspoloženju i sa splitskim motivima, koji su živjeli u narodu. Jakov Gotovac, izgradio se kasnije u Zagrebu u jačeg kompozitora, dok je Ivo Tijardović zabavljao Split svojim laganim operetama, od kojih je «Mala Floramy» zanijela cio grad sa svim njegovim predgrađima. Kad se je prvi put izvodila na igralištu «Hajduka», mi smo mlađi ustali protiv nje i zanijekali joj umjetničke kvalitete. Međutim, ona je ostala svakako jednim briljantnim primjerkom splitskog života, kakav je on samo mogao živjeti u tome gradu šale, osjećajnosti i ljubavi za lirskim raspoloženjima. Split je bio grad folklora, tipova, makijeta i karaktera, o kojima su pisali načelnik Mijaljević i Marko Uvodić i Ante Katunarić, kao i satirički list «Duje Balavac». Tijardovićevi šjor Bepo, Ridulini, šjor Frane i svi ostali živjeli su u Splitu godinama, kad je on bio mali grad Karnevala i Korizmi, ali njegova je zasluga, da ih je sve oživio kroz laki oblik operete, koja je najviše odgovarala osnovnom karakteru grada. Kao dokaz kako je Split primio Tijardovićeve operete može poslužiti i činjenica, da su se odjedamput preko noći njegovi motivi proširili gradom, i da ih je pjevala svaka djevojka i svaki momak po prozorima i teracama, po kontradama i ulicama, unoseći u te tako tipične splitske motive svu toplinu i draž. Ti su motivi kasnije prodrli i u ostalu Hrvatsku, dok se i sada pjevaju po dalmatinskim skupovima Sjeverne i Južne Amerike, posebno u Kaliforniji. Kako Split nije dao ni velikog romana, ni poslije Marka Marulića velikog eposa, to je sve što će od Splita ostati kod budućih pokoljenja. Ante Cettineo je pokušao da mu dâ roman, ali kao i u njegovim stihovima, bilo je više književnog čitanja španjolskih i talijanskih književnika, nego li organski našega. Hatzeove i Gotovčeve kompozicije umjetnička su djela viših kvaliteta. Tijardović je upravo radi toga, što se je spustio na razinu malog puka, uspio da ga osvoji i zanese i da mu sačuva zauvijek živu uspomenu na «moj rodni kraj».

Kad Splićani u San Pedru i po Kaliforniji pjevaju:

Daleko me moj Split,
U njem bi tila bit,
Brez njeg ću ja umrit.

Neka su mu tisne kale
Kroz nji tila bi proć
Na splitsku rivu doć.

i kod onih najstarijih i najmlađih, kod Brajevića i Marića, suze orose njihova lica i obuzme ih neka duboka i tužna nostalgija. I ja sam sâm jednog sumraka na zamagljenim obalama Pacifika, oživljen tim pjesmama, gledao na Split kroz nostalgiju, koja je vraćala svu moju mladost i moje djetinjstvo, kao da ih nikada nisam ni proživio u njihovoj punoći. Izgledalo mi je, da je moje djetinjstvo prošlo u nepovrat, a da ga nisam, izgubljen u knjigama, niti proživio. Moje djetinjstvo i moja mladost živjeli su u znaku ljubavi za knjigama, pjesma i glenda (šala) nisu bile dio mojeg duhovnog sazrijevanja, za sport i «fuzbal» nisam mario, politika me je vrlo malo privlačila. Moj je uzor bio Marko Marulić, asketa i humanist, čiju sam «Juditu u versih rvacki složenu» čitao i prečitavao, uvijek sanjajući, da o njemu napišem monografiju, od koje je ostao samo jedan esej, objavljen u «Hrvatskoj prosvjeti». Marulića sam uvijek u sebi nosio, i onda, kad sam po firentinskim Uffiziima i Laurencijani čitao njegove latinske sastavke, s kojima su se nadahnjivali plemenite gospođe pod renesansnim firentinskim i seviljskim palačama. Vječni pratilac po mojim zapadnjačkim lutanjima bio je Marulić, otac hrvatske knjige, na koga smo svi u Splitu bili ponosni, što je svoje latinstvo izražavao hrvatskim govorom splitskoga puka.

Kad je riječ o Splitu, o njegovu značenju u hrvatskom kulturnom i političkom životu, o njegovoj ulozi u dalmatinskom povijesnom kretanju, mi se, naravski, uvijek vraćamo na njegove izvore, na Tomu Arciđakona i Marka Marulića. Kroz njih mi odmah osjetimo, da je Split bio ne samo grad nego i grad-država, naravski, u manjem opsegu, nego što je to bila Firenca ili Dubrovnik. Iako se *Kronika* Tome Arciđakona ne može ni po zamahu ni po stilu usporediti sa starim firentinskim kronikama jednog Villarija, niti s historijama Firence Machiavellija i Guicciardinija, ona je dokazom, da se i naša elita umjela popeti na razinu kulture sredozemnih gradova. Glavna oznaka Splita bila je upravo ono, što je u njegovo latinstvo uspio unijeti hrvatski elemenat, vrlo rano i izgraditi svoju samobitnost. Navala hrvatskog zaleđa na grad Split bila je uvijek toliko snažna, da je Split morao igrati tako presudnu ulogu u oblikovanju i narodne države i kulture. Marulić se je morao prije ili kasnije poslužiti hrvatskim jezikom, jer je zasigurno u gradu i u njegovoj okolici vladao

jak narodni duh. Ti *začinjavci,* čije uzore on slijedi, bili su izvjesna narodna elita, koja je od iskona tražila, da se oslobodi od prevlasti Latinstva. Split kao grad nije bio cjelina. Postojala je velika razlika između samog grada i predgrađa, koja su se postepeno pretvarala u grad. Ali grad se je već u Marulićevo doba morao prilagođivati predgrađu, koje mu je davalo oznaku narodnu. Tu leži i činjenica, da se je Marulić odlučio, da svoje najbolje umjetničko djelo, svoju «Juditu», ispjeva jezikom, kojim je govorio hrvatski puk u njegovoj neposrednoj blizini.

Trebalo je ogromno mnogo napora i odvažnosti u ta vremena, kad je latinstvo vladalo u crkvi i svugdje u svijetu, da se razbiju krugovi tuđih interesa i izraze se svojim jezikom i svojim načinom života. Latinska gospoda i latinsko svećenstvo bili su povezani interesima latinskog svijeta. Hrvatski se je elemenat morao odhrvati velikim opasnostima, da se ne izgubi. Glagoljica i glagoljaštvo, bili su mu u toj borbi velika obrana. Marulićev jezik pokazuje, da je književni izraz bio razvijeniji od onoga, što se moglo u to vrijeme očekivati od jednog naroda pastira, ratara i težaka. U Marulićeva vremena Split se je u svojoj neposrednoj blizini morao braniti od Turaka, koji su se s Klisa zalijetali u njegova polja, dok je ispred sebe imao velevlast Venecije. Iako njegova pozicija nije bila slična onoj Dubrovnika, koji je bio samostalan, ipak je njegova kulturna uloga bila od važnosti.

Splićani griješe, kad u svojoj pretjeranoj ljubavi za svoj grad vrlo često sebe smatraju značajnijima od Dubrovčana. Oni isto tako griješe, kad pred Splitom zapostavljaju Zadar, Šibenik i Hvar. U hrvatskom duhovnom razvoju svi ti gradovi imaju svoje posebno veliko značenje. I što je najznačajnije, oni su preko svoje hrvatske elite svi međusobno i bili povezani i utjecali jedan na drugoga. Iako je splitski «kampanil» bio viši od svih ostalih dalmatinskih zvonika, ipak je svaka dalmatinska katedrala u tim gradovima imala svoje posebno značenje. Svaki od tih gradova ima svoju oznaku, svaki od njih ima i svoje mjesto u hrvatskoj cjelini. Svaki od tih gradova ima svoju vlastitu dušu. Srednji vijek, koji se po Dalmaciji produžio svojim načinom života i do u najnovija vremena volio je kampanilizam i gradsku osebujnost. Dubrovnik je nesumnjivo najizgrađeniji grad-država-republika, koji su Hrvati na Jadranu dali; i u tome leži njegova

historijska važnost. Cjelina Splita razvila se u Dioklecijanovoj palači. Bez nje Split ne bi nikada bio postao gradom, nego bi se pouzdano bio razvio u jednu široku varoš slavenskog tipa, gdje bi slavenski seljački elemenat neprestano sprječavao oblikovanje grada, kao što je to slučaj mnogih naših varoši po unutrašnjosti Dalmacije.

Koliko je kod Splićana razvijen osjećaj superiornosti nad svima ostalim dalmatinskim gradovima i Dalmatincima uopće, kad oni sebe zamišljaju većima i važnijima od svih ostalih, mogao sam to osjetiti najbolje kod sebe samoga. Kad sam prvi put ostavljao Split i posjećivao Zadar, zatim Šibenik, Hvar i konačno Dubrovnik, vratio sam se sasvim izmijenjen i gledao na Split ne samo relativnije, nego čak i s osjećajem da, na primjer u uspoređenju s Dubrovnikom, Split nije najljepši grad našeg Jadrana. Zadar mi je isto tako izgledao uglađenijim od Splita, sa svojim lijepim crkvama, sa *calle largom,* ustvari tijesnom, ali središnjom ulicom, na kojoj je bilo toliko lijepih zgrada. Hvar mi je izgledao manjim ali skladnijim. Korčula grad umjetničkim, dok me je Dubrovnik osvojio svojom arhitektonskom cjelinom do tolike mjere da sam to i javno priznavao. —*Vi ste prvi Splićanin,* govorio mi je Haler, *koji ste se usudili to i javno priznati, da je naime Dubrovnik ljepši i otmjeniji od Splita.* Šibenik je možda zaostajao za svima njima, ali je u tome gradu bilo neke naše dinamike, koja se izražavala ne samo na katedrali Svetog Jakova, nego posebno u izrazu Šibenčana. Kad sam se vraćao sa svojih posjeta dalmatinskim gradovima, ja sam se oslobađao kompleksa superiornosti, onog izrazitog i napose splitskog kampanilizma, koji je u nama gradila Dioklecijanova palača i zvonik Svetog Dujma. Iako je pod Austrijom Split bio zanemaren grad, radi svoje nacionalne agresivnosti, Splićani su svejedno stvorili osjećaj takve superiornosti ispred svih ostalih gradova, da su se smatrali glavnim gradom ne samo hrvatskog, nego i cijelog Jadrana. Oni su, kao i Don Frane, prisvajali cara Dioklecijana, i tukli su autonomaše i Talijane, kad su im ovi predbacivali, da je Dioklecijan bio rimski, dakle «talijanski» car. Najnemilosrdniji bili su Splićani prema Trogiru i Trogiranima. Još u mojem djetinjstvu živjele su uspomene na rat između Trogirana i Splićana, koji se vodio na moru i po okolnim poljima. Trogir je inače sâm po sebi pravi mali umjetnički i arhitektonski dragulj. S Rado-

vanovom katedralom i Cippicovom palačom staje uz bok svakog lijepog grada na Sredozemlju. Mojim prijateljima u vanjskom svijetu uvijek sam preporučivao, da ne zaborave posjetiti i Trogir, koji će ih zanijeti svojom ljepotom više od bilo kojeg dalmatinskog grada. Trogirani, sa svoje strane zazirali su od Splita, i u sebi nosili mnogo ljubomore na njegovo podizanje, posebno u posljeratnim godinama.

U novija vremena Split je igrao jaku nacionalnu ulogu, osobito za vrijeme narodnog preporoda, i to mu je podiglo ugled svugdje kod Hrvata. Iako se glavna ideološka borba između autonomaša i narodnjaka vodila preko *Il Nazionale* i *Narodnog lista* u Zadru, ipak se smatralo, da se glavni i odlučni okršaj ima izvesti u Splitu. Činjenica što je Natko Nodilo, glavni polemičar s Tommaseom, skupa s Klajićima, Montijima, Borčićima, Morpurgovima, Bulatima, bio iz Splita, davala je gradu snažnije hrvatsko obilježje. Konačno, kad su mlađi, Smodlaka i Trumbić, otpočeli svojim političkim akcijama, nacionalnim i socijalnim, izdizali su Split, kao i u vrijeme Marulića, na vodeći grad. Glavni listovi počeli su se tiskati u Splitu. Glavnina inteligencije sa sela i s otoka silazila je u Split. Split je sve više postajao gradom, u kome se razvijao slavenski i jugoslavenski pokret. Borba protiv Austrije bila je u Splitu najžešća; iz njega je i najviše jugoslavenski orijentirane omladine išlo u Balkanske ratove u Srbiju. Poslije rata je najprije preuzeo na sebe borbu za Jugoslaviju, a zatim je u postao središtem hrvatske opozicije na čelu s Radićem i Trumbićem u borbi protiv beogradskog centralizma. Od svega toga Split je imao vrlo malo političke koristi, dok je ulagao mnogo svojeg idealizma i istinske agresivnosti za ono, što je on uvijek zvao «pravicom». Duša Splita, koji je suosjećao s Beogradom u godinama srpske borbe i stradanja, preko noći se izmijenila, kad se je otpočelo proganjanjem Hrvata. Na dan Radićeve smrti cio je Split sišao na rivu, odakle je šutnjom, uperivši svoje poglede prema Zagrebu, kazao svoj zadnji zbogom Beogradu. Sve su iluzije u njemu bile propale, i on se je sav osjetio sastavnim dijelom hrvatskog nacionalnog tijela. Bio je tada agresivniji u obrani Hrvatstva od bilo kojeg drugog grada u zemlji. Značajno je ipak, da ustaštvo nije u njemu bilo ni popularno ni prošireno. Ustaštvo kao ni klerikalizam, pravaštvo frankovačkog tipa kao ni austrijanština nisu nikada u Splitu bili ni

popularni, ni prihvatljivi. Jedan od dubokih razloga, radi čega Kerubin Šegvić nije mogao biti popularan u Splitu, nije bilo samo njegovo fizički ružno lice, koliko činjenica, što je on bio teoretičar takozvane gotske teorije. Splićani su njegovu fizičku deformiranost uspoređivali s njegovom teorijom: «Jer on sliči na Gota», govorili su, «to nama svima želi dati gotsko podrijetlo!»

Splićani su mrzili klerikalizam, dok su poštivali vjerski katolicizam. To je i razlog, radi čega su voljeli Don Franu Bulića, ne samo zato, što bijaše impresivno lijep, stasit i aristokratski građen, nego što nije bio klerikalac. U *Kronici* Tome Arciđakona osjećao se sličan duh sukoba između Gvelfa i Gibelina, koji se osjećao i u mnogim talijanskim gradovima. U svojem pismu Hadrijanu VI., Marulić suosjeća sa svima onima, koji su bježali od Turaka, da se zaklone po hrvatskim zemljama, među kojima je bilo i pravoslavnih. U «Juditi», u kojoj opisuje borbu mučeničkog židovskog naroda, Izraela, protiv Holoferna, Marulić ima osjećaj za Stari zavjet isto toliko, koliko i za Novi. Kod Splićana nije bilo prozelitizma, fanatizma ni diskriminacije. Jednu od najglavnijih borba protiv autonomaša vodio je Židov Vid Morpurgo i ostavio trajnu uspomenu poštovanja kod Splićana.

Usprkos svim tim odlikama, kod Splićana je bilo nepovjerenja prema došljacima sa svih strana Dalmacije. Kad su poslije prvog rata počeli stizati Bračani iz Amerika i graditi kuće po Splitu, otvarati banke, investirati svoj kapital, i, na taj način pridonosili izgradnji i širenju Splita, Splićani su od njih zazirali, izbjegavali ih, dok ih konačno ipak nisu prihvatili, stvarajući na njihov račun šale i viceve. «Amerikanac» je u očima Splićana postao Bračanin, i kad on to nije bio, malen, okrugao i podebeo, obučen u američko odijelo, preko čijeg je prsluka visio debeli zlatni lanac s krupnim zlatnim satom, i u čijim su se ustima «kesila» dva reda pozlaćenih zubi. Kad god bi taj «Amerikanac» otvorio usta, Splićanima je izgledalo smiješno, kako on brački dijalekt miješa s američkim slangom. Ustvari, taj je «Amerikanac» bio realniji u pravljenju poslova od svakog Splićanina, i znao je da sebi izgradi kuće, koje su bile i bolje i unosnije od onih, koje su ranije gradili Splićani. Ali Splićanima su svi ti naši «Amerikanci» izgledali «ridikuli». Značajno je i to, da Spli-

ćani nisu voljeli imigrirati u Ameriku, uglavnom opravdavajući se time, što se u Americi mnogo radi. Ukoliko je mali broj Splićana iselio, bio je to siromašan svijet, koji, kad bi se vratio, ne bi sa sobom donio nego vrlo malo novca, da je jedva mogao izgraditi neku potleušicu. Otočani i Zagorci pridonijeli su više ekspanziji i izgradnji Splita, nego li sami Splićani, koji su voljeli da sjede po kavanama, čitaju novine i vode politiku, ne samo Splita nego cijelog svijeta.

Splićani su neprestano u svojem razvoju padali iz oduševljenja u razočaranje. Takvo dizanje i padanje iščekivanja i raspoloženja doživjela je moja generacija najprije poslije prvog rata, kad je nastupilo jako razočaranje u Srbe i u Beograd. Zatim podizanje nada u porast hrvatskog pokreta vođena po Hrvatskoj Seljačkoj Stranci, koje se počelo naglo rasplinjavati, jer Split, navodno, nije dobio ono, što je morao dobiti od Banovine Hrvatske. Proglašenje Države Hrvatske, koje mu je oduzelo grad i bacilo ga pod Italiju, bio je strašan udarac, jer su Splićani mogli podnijeti svaka ropstva, osim talijanskog. Odmah zatim oduševljenje za partizane pretvorilo se poslije njihova ulaska u grad u najstrašnije razočaranje i nevolju. Ranija uzdizanja i razočaranja bila su politička i nacionalna, ono pod partizanima bilo je i socijalno i humano. Tako je Splićanin, koji se sjećao Austrije, zatim njenog pada i pojave Jugoslavije, te ponovo i njenog pada, i pojavljivanja komunističke vlasti u današnjoj Jugoslaviji, umirao s osjećajem u duši, da je ipak najviše morala, poretka i pravde bilo u staroj Austriji, za vrijeme Franje Josipa, kad je svatko znao gdje mu je mjesto i kad je svatko uživao više slobode, nego li u vremena takozvane demokracije. Tri generacije Splićana doživjele su tragičniji slom svojih nadanja i težnja, nego se je to ikada zbilo u jednom relativno kratkom vremenskom razdoblju. Djed je pod komunistima mogao pričati unuku, kako je to bilo živjeti pod Austrijom, otac kako je to bilo u prvoj Jugoslaviji, dok je sinu ostalo da sâm sebe uključi u život pod jednim režimom, o kome je drugačije mislio i sanjao, dok se među partizanima borio za novu slobodu i za novu pravdu. Gledajući na Tita, sve te generacije nisu više vidjele ni «krvavog» Franju Josipa, ni «krvavijeg» Aleksandra, jer je krv pod partizanima tekla potocima. I Talijani i ustaše, svi su bili bolji od partizana i komunista.

Split nije ništa znao o komunizmu. On je samo znao,

da se negdje kraj Svetog Mikule između Širine i Marjana nalazi «Mala Moskva», u kojoj glavnu riječ vode Marići i Jakaše, čiji su očevi bili puntari, a djeca radnici i zanatlije. Znalo se u Splitu, da su crveni jaki među obalnim radnicima, među nekolicinom vječnih studenata i po kojem advokatu. Kad bi se Marić vraćao iz Beograda, govorilo se, da je bio sav iskrvavljen i tučen u Glavnjači. Govorilo se čak i to, da u tu «Malu Moskvu» dolaze noću i Rusi, i neki Tito, ali Splićanima je sve to izgledalo kao nastavak one iste akcije, koja je sedamdesetih godina bila otpočela na stvaranju jedne ogromne velike sveslavenske zajednice od Vladivostoka do Splita. «Marksizam» im je bio tuđ na isti način, kao što im je bio tuđ i nacizam i fašizam. Ono malo socijalista, što ih je bilo poslije prvog rata, davalo je utisak političke nestvarnosti. Infiltracija komunista u Hrvatski seljački pokret bila je neprestano i snažno suzbijana od Paška Kaliterne, koji je svojim instinktom težaka osjetio komunističko presizanje za vlašću. Ali nitko nije mogao pretpostaviti, da bi jedna manjina mogla preuzeti vlast u cijeloj zemlji, koja je nije ni shvaćala, ni prihvaćala. I kada se ta manjina pojavila u gradu, Split je najviše iznenadilo to, da u toj manjini nije bilo ni Marića, ni Jakaša, ni obalnih radnika.

Jedne večeri, kad se je u splitskom Kazalištu održavalo zborovanje komunista, u svibnju 1945., ja sam u jednoj loži, dok je u zgradi vladala potpuna tišina, čuo kako iz galerije padaju slijedeći glasovi: «Di je Jakaša? Di je Marić? Di su naši stari borci? Zašto ih ne pustite iz tamnice?» Sa svih strana Kazališta skočili su na galeriju naoružani oznaši, da je očiste od opozicije, na što je nastupila grobna tišina, koja od tada do danas vlada nad Splitom.

O tome mojem susretu sa Splitom, ja sam pisao poslije povratka iz Jugoslavije 1945., i na hrvatskom i na engleskom jeziku u winnipeškom «Hrvatskom glasu», u «Reader's Digest-u», u «The New Republic» i po drugim časopisima i novinama. Ti su članci imali ogromnog odjeka i u američkoj i u našoj javnosti, jer su bili prvi izvještaji o onome, što je komunističko zauzimanje vlasti učinilo od jednog grada i od jedne zemlje. Snaga i odjek tih članaka bili su toliko ogromni, da me je Aleksandar Ranković unio u spisak onih, koji, bi kad bi se vratili kući, odgovarali komunističkoj «pravdi», drugim riječima bili likvidirani. Ja sam

napisao te članke samo iz jedne jedine želje, da okajem svoj grijeh, ako ga je bilo, što sam i ja prihvatio partizanski pokret još 1943., i zato, da bi svjetska javnost bila upućena o velikoj prevari, kojoj je postao žrtvom i naš narod, ni kriv ni dužan.

Za vrijeme tog mojeg sigurno zadnjeg susreta sa Splitom imao sam prilike razgovarati uglavnom sa starim Splićanima, među kojima je bilo mnogo onih, koji su očekivali od partizana novu slobodu. Ja sam tada u njima osjetio takvo jedno otužno rastajanje sa životom, kao što to nisam nikada u svojem životu osjetio, niti bih želio osjetiti. Mnogi su se od njih iznenađivali, kad su me vidjeli u Splitu, posumnjali su i u moju pamet, kad sam se iz New Yorka vraćao u svoj grad. Svi su oni bili izbezumljeni i izgladnjeli, dok su rukovodioci po zauzetim palačama grada hladno i bezobzirno ne samo jeli, nego i davali naređenja, koga sve treba udaljiti od grada. U gradu je vladala prava strava. Stare su me žene na ulici zaustavljale, čudeći se, kako su one govorile, što sam došao u zemlju, *«u kojoj su samo mrtvi sretni»*. Splitski obrtnici, prijatelji mojeg oca, raspitkivali su se, da li će sve ovo ovako i ostati, ne će li ih ipak Amerika sa svoje «Četiri Slobode» osloboditi od ovih razbojnika i krvnika. Neki mi ljudi nisu uopće ni prilazili, nego su me pogledavali čudnim pogledom, iz koga je izbijala i gorčina i prezir. Kao da su htjeli kazati: «Zar je ovo sloboda, koju nam je Amerika obećavala? Zar ste nas ovako napustili?» Komunistički rukovodioci tumačili su mi tada, kako je to sve reakcija, koja tako misli i govori.

Prije napuštanja Splita posjetio sam i Trogir i Sinj i svratio se u Meštrovićeve Otavice. Na cijelom tom putu samo sam susretao strah i skamenutost građana i seljaka i radnika. Svi su izgledali zastravljeni, izbezumljeni i izgladnjeli od godina rata i od ovakvog tmurnog završetka. Pjesme nigdje nije bilo, osim kod grupa bivših partizana. Gospa Sinjska bila je još uvijek na istom mjestu, iako je sâm krov svetišta bio razrušen. Ni franjevci ni Tripale sada više nisu imali nikakve vlasti. Treći je preuzeo vlast nad njima. Ljudi uopće nisu otvarali usta, ali iz očiju i s usana mogao si im shvatiti i osjećaje i raspoloženja. U Splitu bilo je to isto. Paška Kaliterne više nije bilo. U ratu je i on nestao. Oko Tartaglie, koga sam često posjećivao, vladala je samoća i zabrinutost. Ostali su mu samo vjerni Jakov Čulić i moj otac, koji mu

nikada nije bio politički prijatelj, ali ga je sada posjećivao. Govorilo se nije, nego šaputalo. «Vidiš, da nas i zidovi slušaju!», upozoravali su me stari Splićani. Vlast više nije bila u rukama ni advokata ni zanatlija, nego mladih ljudi, o kojima nitko ništa nije znao, nego da nikada nikakve škole nisu završili, i da nikakvu ulogu nisu nikada igrali u narodnom životu. Svi su ti Vice Buljani i Vicki Krstulovići i Kukoči, koji su zauzimali položaje, na kojima su nekada sjedili Bajamonti, Bulati, Mijaljevići, Tartaglie, srozali u Splićanima svaki pojam o skalama vrijednosti. Još od Tome Arciđakona i od Marka Marulića, koga iako nisu čitali, Splićani su svih slojeva vjerovali, da se vlast mora povjeravati samo ljudima, koji su imali smisla za pravo, i koji su svršavali pravne nauke u Beču, Grazu i Zagrebu, ili ranije u Padovi i u Bologni. Trumbići, Smodlake i Tartaglie bili su pravnici, načitani, ljudi škola i kulture. Već i Paško Kaliterna je izgledao neuk i «batal» za položaje vlasti, ali on je imao mjere, da je povjeri nekom advokatu. Sada su na položaj municipalne i banovinske vlasti dolazili ljudi, koji su jedva jedvice znali čitati i pisati. Godinama je sitni posjednik po Dalmaciji i u Splitu, zanatlija i srednji stalež općenito, pravio velike napore, da odgoji inteligenciju, koja bi vodila zemlju i grad. Stvaranje narodne inteligencije iziskivalo je velike moralne i materijalne napore; slanje na sveučilišta značilo je investirati čitave vinograde, prodavati kuće i ograničavati se u materijalnim užitcima. Sada se odjednom ispostavilo, kako je vrijednost svakog takvog zvanja bila ne samo sporedna nego i nepotrebna.

Značajno je, da osjećaj te strašne provalije nije samo obuzeo srednji stalež i sitnog građanina, nego i radnika i seljaka, koji nikako nije mogao shvatiti, da bi Vice Buljani i Vicke Krstulovići mogli zamijeniti školovane ljude, koji su tim gradovima vladali godinama. Ta takozvana «narodna vlast», čije su položaje pokrivali ljudi bez iskustva i znanja, ostavljala je svakoga bez povjerenja i bez sigurnosti. Konačno, sama činjenica, da je ona sjedila isključivo na goloj sili, strahu i dostavljanju, nije nikoga mogla ispuniti ni povjerenjem, ni poštovanjem.

Tako sam i ja u Splitu osjetio što znači revolucija, kad se kroz strah i kroz krv survavaju stare vrijednosti, na kojima je svijet stoljećima počivao, i zavidio sam onim zemljama,

koje napredak vrše kroz evoluciju, čuvajući ono, što je uvijek živo u tradiciji. Preko noći revolucija sruši tekovine stoljeća, koje su daleko življe u osjećajima ljudi, nego što to izgleda, dok ih ljudi u slobodi i u normalna vremena uživaju. Odjedamput, kao iz podsvijesti ljudi osjete, da ih se lišilo ne samo njihovih starih sloboda, nego i čitave bitnosti. Ispred njih se tada pojavi čitava njihova historija koju oni nose u sebi nesvjesno, ali po kojoj su oni hodali kao po instinktu. Ono, što je najbolje i najplemenitije bilo u njima, izloženo je da nestane i da se zauvijek izgubi pod udarcima malja, koji sve razara gdje god se pojavi. Što je najznačajnije, intelektualac se još tome može i prilagoditi, ali čovjek, koji se stoljećima kretao unutar zakona i gledao kako se oko njega razvija jedan poredak, nije u stanju da se privikne na promjene i na revoluciju. Ukoliko on sâm nije čimbenik revolucije, i ukoliko on sâm ne sudjeluje u njenom izvođenju i u vrtlogu rušenja, taj čovjek, pa bio on i seljak i radnik, ima daleko više odvratnosti prema revoluciji nego li inteligencija, napose ona, koja revoluciju vodi. Ono što je najviše Splićanina morilo i stvarno ga otuđivalo od komunističkog zauzimanja vlasti, bilo je ubijanje ljudi i krv, koja je po Splitu tekla, kad su «oni» ušli u grad. «Oni», bili su za Splićana, kao i za cijelu zemlju, partizani i komunisti.

«Ča je ovo došlo, svitu moj?», neprestano se po Splitu govorilo i mislilo. *«Ne može ovo ovako durat!»* — govorili su jedni, dok su drugi ponavljali: *«Bi'će boje!»* Komunisti su trubili, kako će od Splita i od Dalmacije za deset godina napraviti ljepšu i bogatiju zemlju od Kalifornije. Moj otac me je uvjeravao, da od svega toga ničega dobroga ne može biti. *«Ovo će se nastaviti kao i u Rusiji. Ki a bu a bu!»*, bila je uvijek njegova uzrečica. U njegovu fatalističkom rječniku to je značilo: koga je to pogodilo, za uvijek ga je pogodilo. *«Nesritna ti je ovo zemlja! A tebe ne ću ovdje da vidim. Ti ne smiš s ovima!»* Kako se u kući mojeg oca nalazila i moja biblioteka, koju je on čuvao za vrijeme rata, a ja je htio dati Gradskoj knjižnici, on se je uspravio, zaprijetivši: *«Ako je tako, donit ću raminu petroja i sve izgorit, samo je ne ću dati ovim razbojnicima, koji nisu dostojni da čitaju tvoje knjige!»*

Nije mi, dakle, preostalo, nego da se iz Splita izgubim. Moja mati u svojoj neizmjernoj dobroti, ponavljajući samo i

uvijek jedno te isto: *«Ča smo doškali, sine moj!»* zaklinjala me je, da ostavim Split i da ostavim zemlju.

—Nije ova zemlja za tebe, uvijek sam ti govorila. Mi smo se ovdje rodili i mi ćemo ovdje umrijeti. Mi smo uvijek trpili pa možemo i do smrti. Neka mi se i Ratko (moj mlađi brat, koji je bio u Italiji) ne vraća. Ostanite vanka, nama će biti boje pri duši, kad znamo, da ste vanka sretni i zadovoljni!

Tako sam i ja ostavio Split, da se u nj više nisam vraćao. To je bio moj zadnji rastanak s gradom, u kome sam se ne samo rodio, nego i duhovno progledao. Nostalgija za tim gradom i danas me često obuhvati tolikim zanosom i snagom, da joj se samo mogu oduprijeti oživljavanjem svega onoga, što sam u tome gradu do svoje devetnaeste godine crpio i doživljavao. Sav onaj temperamenat i polemički duh, koji je oduvijek lomio moju unutrašnjost, i sada me ne napušta, pripisujem tom splitskom podrijetlu: njegovu kamenu, *bovanu*, njegovim tramuntanama i burama i širokima, koje me iz zanosa bacaju u depresiju, i podižu iz depresije u zanose. Stalno postojanje rebelstva u meni niklo je i razvijalo se je u Splitu; i što je najznačajnije, nisu ga mogle ugladiti ni rafiniranosti Firence i Pariza, ni okviri latinskih i anglosaskih sredina, u kojima sam živio. Bio sam ponosan na svoje splitsko podrijetlo. *Croata sum, sed civis Spalatensis sum!**, kao da mi je uvijek bilo na ustima.

Kad je tridesetih godina Leo Ferrero putovao kroz našu zemlju, i zadržao se u Splitu, napisa mi dugačko pismo o svojim utiscima: *«Koliko se Splita tiče»*, pisao je, *«to je jedan od najdivnijih i najdirljivijih gradova koje poznajem. Shvaćam da smo se mogli tako lako razumjeti: rođen si u Splitu. (Uvjerio sam se, da je Meštrović najveći živući kipar). Vidio sam mnoge Srbe, ali između Srba i Hrvata postoji jedna lijepa razlika, i u Beogradu nisam našao nikoga, koji bi bio vrijedan Trumbiću»*.

Kad sam se prvi put sastao sa Giovanni Papinijem, bilo mi je neobično milo, kad mi je on rekao: *«Dalmacija je dala tri univerzalne vrijednosti kulturi svijeta. Dioklecijana, koji je ojačao rimsko carstvo svojim reformama. Svetog Jeronima,*

* Hrvat sam, ali sam i splitski građanin.

koji je dao Vulgatu. I Nikolu Tommasea, koji je nama Talijanima dao kroz svoj rječnik — jezik!»

Osjećao sam se ponosnim. Po Rimu kasnije, često sam mislio na Svetog Jeronima, čiji me je polemički temperament zanosio, i ono njegovo *«Parce mihi domine quia Dalmata sum!»*** precizno zamjenjivao sam u «Parce mihi domine, quia Spalatensis sum!» Iz Splita sam ponio sa sobom i one lijepe stihove romantičnog pjesnika «Bijedne Mare», našeg Luke Botića:

Da mi dom moj slobodu doživi
Od mene će odpuh praška biti
Al' u grobu rastvoreni prašak
Za slobodu razigrat se hoće.

Luka Botić, sušičavi romantični pjesnik iz splitskog predgrađa Dobroga, zanosio me je svojom «Bijednom Marom» i svojim «Pobratimstvom», jer su iz ta dva spjeva mogli niknuti osjećaji bratstva između Srba i Hrvata, pravoslavaca i katolika i muslimana samo iz mojeg Splita. U gradu Splitu mi nismo mrzili nikoga zato, što je bio Srbin ili pravoslavac, ili pak musliman. Botić me je zanimao i kao čovjek, koji se je zanosio dalekim zemljama, Andaluzijom i Kastiljom. Te su zemlje, čitajući sentimentalnog i dobrog Luku, ostale duboko usađene u mojim uspomenama, da sam ih uvijek želio vidjeti.

I taj naš jadni Luka iz želje, da vidi Beograd, nađe u njemu sva vrata zatvorena. Sva njegova treperenja da vidi Srbiju, nestala su pred strašnom stvarnošću, jer ga se je odbilo kao stranca ili austrijskog špijuna, umjesto da mu se otvori srce.

U ovim godinama za moje intelektualne formacije u Splitu, posjetivši tek jedamput Zagreb, dolazio sam do mnogih raznovrsnih i protuslovnih zaključaka, koji se, uostalom, izražavaju i u nizu podlistaka i eseja, koje sam pisao u splitskom «Jadranu», u «Studiumu», zatim i u zagrebačkoj «Luči» i drugim listovima. Kad danas pomislim na te članke, ja se sjetim, da su me tada ponajviše zaokupljala pitanja: Kamo ide svijet, i kamo na toj putanji ide moja generacija?

** Oprosti mi, Gospodine, jer sam Dalmatinac! Oprosti mi, Gospodine, jer sam Splićanin!

Oblikovanje intelektualca u sredini, koju sam pokušao orisati, nije ni lak ni jednostavan proces. Grad, u kome sam se razvijao, imao je u sebi ne samo raznolike, nego i protuslovne oznake. Bio je to ustvari latinski grad, sagrađen u okviru latinskih oblika, među koje su se vrlo teško prilagođivale strasti i instinkti slavenskog svijeta, kome je bilo vrlo teško prilagoditi se njegovim zakonima. To teško i protuslovno ulaženje slavenskog elementa u latinski grad osjećalo se i u moja vremena. Ono se nije osjećalo u obliku neke klasne borbe, o kojoj govori marksistička dijalektika, nastojeći da protumači historiju materijalno i formalno. Kod starijih kao i kod mlađih generacija pojavljivala se želja, da se u svijet Zapada postavi i hrvatski elemenat kao dio opće kulture. Elite među Hrvatima još od najstarijih vremena išle su za tim, da se odgoje i oblikuju, kako bi hrvatski elemenat učinile dijelom kulturnog svijeta.

Moja se generacija rodila na početku ovog vijeka, koji je kroz revoluciju i kroz ratove i revolucije, koje su slijedile za ratovima, namjeravao da ostvari sve ono, što je ranije 19. pa čak i 18. stoljeće otkrivalo, sanjalo, pisalo i formuliralo na papiru. Naše stoljeće nije predpostavljalo, da će uglavnom srušiti veliki dio onoga, što su pređašnja dva stoljeća smatrala bitnim osnovama napretka. Slom Habzburške Monarhije i rat, koji ga je predusreo i prouzrokovao, ostavio je moju generaciju ne samo zamišljenu, nego i u položaju iskanja novog cilja. Habzburška monarhija je za pet stotina godina predstavljala jedno jako zdanje sigurnosti i poretka. Nastala, uglavnom, da spasi ono, što je ostalo od zapadnog svijeta ispred prodiranja Azije, ona je uspjela, da i slavenski elemenat preobrazi i podčini svojim srednjovjekovnim i katoličkim koncepcijama. Oduprijevši se protestantizmu, ona mu je sačuvala vjersko jedinstvo, dok mu je kroz latinski jezik, kojim su govorili klerici i laici ne samo aristokracije nego i prosvijećenog srednjeg staleža, dala i zajedničko sredstvo sporazumijevanja, onu *lingua franca,* koja je do Francuske revolucije ostala zajedničkom duhovnom svojinom zapadne i istočne Europe, s izuzetkom Rusije. Što je možda i važnije, ona mu je kroz svoje prilično pravilno prakticiranje zakona i sudstva davala i društvenu stabilnost. Do Francuske revolucije Habzburška monarhija se vješto snalazila u unutrašnjim i vanjskim krizama. Poslije Francuske revolucije i posebno poslije Na-

poleonskih ratova, ona se nikako nije mogla prilagoditi novim vremenima. Pojava nacionalizma, kao nove dinamične snage historije, i srednjeg staleža, kao novog vodećeg društvenog sloja pogodili su smrtonosno njen srednjovjekovni i feudalni organizam. Glavni njen manjak bio je, da nije nikako shvatila porast slavenskog nacionalnog elementa u njenoj multinacionalnoj gradnji. Kad je morala činiti koncesije i reforme, ona se odlučivala na to, da zadovolji samo Madžare, koji su bili tek manjina njene mnogo-narodne strukture; i, konačno, umjesto da svoju sudbinu poveže sa svima svojim narodima, ona se pretvorila u avangardu pangermanizma, izgubivši tako svaki *raison d'être*. Kako je nacionalna revolucija bila već sasvim izgrizla i Otomansko carstvo, gdje su pobune Srba i Grka bile i suviše jasan znak, da je to multi-nacionalno zdanje bilo na zalasku, razlog opstanka Habzburške monarhije postajao je sve nepotrebniji. Koliko je bečki mehanizam bio sitan u svojem operiranju s narodnostima, pokazuju i činjenice, da je ne samo favorizirao Madžare ispred Hrvata, Slovaka i Čeha, nego i talijansku manjinu ispred Hrvata i Slovenaca na Jadranu. Habzburška monarhija je živjela u iluziji, da bi mogla preskočiti nacionalna buđenja prespavanjem i odbijanjem, da ih rješava. Kad ih je pokušala riješiti, činila je to uvijek u zakašnjenju i polovično. Nije imala nikakvog intimnog osjećaja za revoluciju i njene zakone. Nije shvatila, da je historija neprestani pokret i vječna promjena. Kad već nije bila u stanju da zaustavi 1848., nego da je samo zakrpi, ona nije mogla zaustaviti ni Risorgimento, ni ujedinjavanje Njemačke. Kad nije mogla da ograniči akciju Pijemonta i Pruske, ona je morala podleći i nastojanjima niže Europe na svojem jugoistoku, koji su pridonijeli njenom potpunom unutrašnjem slomu.

Kad je riječ o utjecaju Risorgimenta na politički život Dalmacije, potrebno je istaknuti, da je u drugoj polovici prošlog vijeka hrvatska inteligencija, odgajajući se na talijanskim sveučilištima, posebno u Padovi i Bologni, ne samo poprimila velike liberalne ideje tog talijanskog pokreta, nego se je i s njima opajala. Ona je sasvim logično prožeta tim idejama htjela i nastojala, da ih primijeni i na dalmatinsku političku stvarnost. Glavna ideja vodilja Risorgimenta bila je otjerati stranca —fuori lo straniero!— odnosno Austriju iz talijanskih

zemalja Lombardije i Veneta i ostvariti nacionalno ujedinjenje Italije. Risorgimento se, osim toga, borio i protiv talijanskog regionalizma i separatizma, nastojeći pretopiti sve talijanske partikularizme u talijanski unitarizam. Konačno, Risorgimento je ustajao i protiv Papinske države, koja je bila jaka prepreka formiranju talijanskog jedinstva i napose ideji Rima, koji su svi pristalice smatrali centralnom točkom nove Italije. Ideolozi Risorgimenta Mazzini i Garibaldi posebno nisu mogli zamisliti ujedinjenu Italiju bez Rima. Radi toga su oni bili i antiklerikalci. Svi ti Klajići, Vojnovići, Bulati, Borčići, Monti, Nodile, iako su govorili i pisali talijanskim jezikom, nisu nikada smatrali, da bi Dalmacija mogla biti nekom kulturnom a posebno ne političkom kolonijom Italije, nego su ono, što su činili vođe talijanskog Risorgimenta, htjeli učiniti kod nas u Dalmaciji. Njihova je glavna težnja bila sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom i tim putem sjediniti naš Jadran sa svim slavenskim zaleđem, zato su se i oni zvali «Slavjanima» i govorili o «Slavjanstvu», kao novom nacionalnom pojmu, da bi bili jači ispred porasta Italije.

Moglo bi se kazati, da ni takozvani dalmatinski autonomaši, koji su, za razliku od gornjih aneksionista, tražili autonomnost Dalmacije u Austriji, nisu bili ni za kakvo prisajedinjenje Dalmacije Italiji. Ni oni nisu talijansku kulturnu oznaku Dalmacije zamjenjivali političkom. Nasljednici autonomaša, međutim, po dalmatinskim gradovima poslije propasti Dvojne Monarhije na ishodu Prvog svjetskog rata napustili su tradiciju autonomaša i zamijenili je s iredentističkim pokretom, otpočevši veliku akciju za pripojenje Dalmacije Italiji, i konačno i optirali za Italiju. U tome, oni su se pozivali na Tommasea, koji se pred kraj svojeg života bio postavio na vodstvo autonomaškog pokreta. Tommaseo je, kako se to vidi napose iz njegovih protuslovnih spisa i iz njegovih intimnih dnevnika, bio u svojoj mladosti Slaven, više naginjući Srbiji nego li Hrvatskoj; zatim i uvijek samo Dalmatinac mediteranskog osjećanja, vjerujući čak, da bi Dalmacija, u biti slavenska, mogla biti kao autonomna sretnijom u savezu s Italijom, pa čak i s Grčkom jonskih otoka. Ali ni Tommaseo nije nikada bio mišljenja, da bi Dalmacija trebala biti talijanska. U jednom od svojih dnevnika, on je zabilježio svoj razgovor s Eugenom Kvaternikom u Parizu, kad mu je ovaj saopćio, da mu je Garibaldi obećao potporu u bunama protiv

Austrije. Tommaseo je zatim dodao, kako mu se je Kvaternik pričinio i suviše naivnim, kad vjeruje, da će Garibaldi biti iskren prema Hrvatskoj. Garibaldi, kazao je Tommaseo, ukoliko se upusti u tu avanturu, učinit će zato, da zgrabi Hrvatsko Primorje i Dalmaciju za Italiju, a ne da ih prepusti Hrvatskoj. Tommaseo, međutim, osvojen veličinom talijanske kulture, postao je njenim sastavnim dijelom, i nije više mogao da se vrati osjećajima iz svojih «Iskrica», iako je ipak u pjesmi Dalmaciji kazao, da ona nije ni talijanska ni slavenska, nego jedna odsječena ruka između latinskog i slavenskog svijeta. On je uistinu vjerovao, da bi takva Dalmacija trebala biti most između Slavenstva i Latinstva, između Istoka i Zapada. Tog mišljenja nisu bili ni stari aneksionisti, ni talijanski autonomisti-optanti, koji su uvijek vrebali, da Dalmaciju učine dijelom Italije. U najboljem slučaju, ti su autonomisti-optanti na početku ovog vijeka bili mišljenja, da su oni «Slaveni, Srbi možda, Hrvati nikada!» *(Slavi siamo, Serbi forse, Croati mai)*.

U jednom neobjavljenom pismu, koje je Bajamonti pisao 1862. Tommaseu, a koje sam pročitao u firetinskom Tommaseovom arhivu, žaleći se na Beč, on kaže, da i dalje nastoji da se Austrija odluči: «da izgradi željeznicu od Beograda do Splita».

Kad se je pojavom Starčevićeva realizma počeo rasplinjavati pojam «slavjanstva», strossmajerstvo, kao reakcija na Karadžićevo «Srbi svi i svuda» i na držanje dalmatinskih Srba, koji su se uvijek privoljevali suradnji s autonomistima, nego li s aneksionistima, stari su narodnjaci, inače aneksionisti, teška srca gledali na raspadanje «slavenske ideje». Ali, iako će mlađi, odnosno Trumbićeva i Supilova generacija, u začetku svoje političke formacije prihvatiti pravaštvo, i oni će opet za vrijeme balkanskih ratova proširiti svoj hrvatski ideal na sveslavenski i južnoslavenski, odnosno vratiti se na ideale starih i zaboravljenih narodnjaka aneksionista, koji su tražili ne samo sporazum sa Srbima, nego i nisu između Hrvata i Srba vidjeli nikakve etničke razlike, nego ih zvali jednim narodom s dva imena. I ta je generacija zagovaratelja Jugoslavenstva i Sveslavenstva i protiv rimskog talijanstva i protiv austrijskog germanstva, iako zadojena idealima talijanskog Risorgimenta, gledala i pozdravljala u Srbiji naš Pijemont, s kojim je trebalo osloboditi cio slavenski svijet Balkana. Bajamontijeva fontana, podignuta na splitskoj obali, s koje je jedna polugola žena upirala svoj pogled i svoj prst ne prema Zagrebu, nego prema Beogradu, odnosno Srbiji i Balkanu, iako djelo autonomaša, bila je živi simbol tog shvaćanja, da je Dalmacija gledala prema Istoku, a ne prema Zapadu, prema slavenstvu, a ne prema isključivom i partikularnom Hrvatstvu. Karakteristično je ipak, da se isključivo Hrvatstvo nije nikada dublje zadržalo ni u Splitu, ni u primorskim krajevima Dalmacije, jer je generacija Supila i Trumbića i Meštrovića vratila pravaški starčevićanski realizam u južnoslavenstvo i slavenstvo. Orjunaški pokret bio je ustvari barbariziranje južnoslavenskog i opće-slavenskog pokreta. On je bio i nešto drugo: na isti način, kao što je u Italiji nacional-fašizam barbarizirao Mazzinijev idealni nacionalizam iz prošlog vijeka i zanijekao sve ideale 1848., oduzevši mu svu spiritualnu snagu, tako je i kod nas orjunaštvo postalo grubi i primitivni talijanski import, ugrubljen još i više s balkanskim crnorukaškim i četničkim metodama. Međutim, pojava Radića i njegova socijalna i nacionalna revolucija po svim hrvatskim zemljama izmijenit će konačno i oznaku naših gradova, napose Splita, koji će se od tada smatrati avangardom Hrvatske. Trumbićevo pristajanje uz Hrvatski seljački pokret dat će konačno dalmatinskom aneksionističkom pokretu njegovu hrvatsku suštinu. S iseljenjem talijanskih optanata, posljednjih ostataka autonomaštva, iz naših gradova i otoka u Italiju, Dalmacija poprima svoj jasan i čisto hrvatski izgled, ne zaboravljajući ipak na svoje mediteranske osebine, stvarajući od Hrvata jedini slavenski mediteranski elemenat, za razliku od onog centralno-europskog na sjeveru i balkanskog na jugo-istoku.

Nama se govorilo o trulosti Habzburške monarhije, o samoživlju njenih upravnika i zatim o uskogrudnosti i neinteligenciji njenih careva, kneževa, kancelara i ministara. Ustvari, ustanove se rađaju, razvijaju i umiru, istrošene kao i ljudski životi. Metternich je imao pravo, kad je svojoj ženi u Londonu (1848.), poslije bijega iz Beča, kazao: «Nous sommes morts!» (Mi smo mrtvi!). Austrija je bila mrtva. Radilo se samo o tome, tko će da je pokopa. Ona je bila mrtva ne toliko u masama, koliko u vodećim elitama svojih posebno slavenskih nacionalnosti. Najstrašnija činjenica za svaku ustanovu je, kad ona zamiriše neugodnim zadahom umirućeg čov-

jeka. Tada uslijedi onaj trenutak agonije organizma, čiju smrt nitko nije u stanju zaustaviti. Habzburgovci su imali nekoliko mogućnosti, da održe i sačuvaju svoje zdanje. Najjednostavnija mogućnost bila je jedna široka federalizacija, koja bi bila zadovoljila sve nacionalnosti; dublji socijalni zahvat, koji bi seljaka iz položaja zavisnosti učinio sitnim vlasnikom zemlje, otvaranje vrata talentima iz širokih slojeva, i uvođenje u sistem novih elita iz raznih nacionalnosti. Kod Habzburgovaca, iako je bilo takvih misli, one su se rasplinjavale kroz razonode i uživanje *fin de siècle-a*, s kojima se zabavljao Beč i Pešta i poneki grad na periferiji carstva, dok je nacionalizam sagorijevao u osjećajima revolucionaraca u svim pokrajinama. Beč nije više bio u stanju, da zaustavi požar s periferije, koji je postajao sve strašniji i krvaviji. Osim toga, ni Beč ni Pešta nisu za slavenske elite predstavljali nikakvu ideju. One su se u njima osjećale strancima, i samo su čekale, da se od njih oslobode. Te su elite gledale na Prag, Moskvu, Beograd, pa čak i na Varšavu, svakako na Pariz i na Pijemont. Ruska, talijanska i francuska književnost romanticizma i realizma imale su daleko većeg i značajnijeg utjecaja na te elite, nego li sve što je Beč mogao pružiti. Pa i njemačka idealistička i romantična filozofija upozorila je kroz Ruse i preko njih naše elite na ogromnu revolucionarnu promjenu, koja se izvodi u historiji, više nego li što je mogao učiniti Beč, koji je svoju *belle epoque* završavao umiranjem svojeg katoličkog feudalizma. Zadnja snaga Beča sastojala se u tome, da postavlja svoj veto nad izborom Papa u Rimu. Sve je to izgledalo anakronizmom, kad su Mazzini i Garibaldi uspjeli, da kod liberalnih Talijana ubiju svaku vjeru u papinski Rim. Ono što nisu učinili oni, učinio je Darwin i Nietzsche, ukoliko već prije po našim gradovima nisu to bili učinili Rousseau i Voltaire. Sveta Alijansa, koja je svojim principom legitimiteta uspjela produžiti za stotinu godina život carstvima i dati Europi sto godina mira, nije uspjela oživjeti i pomladiti vjeru u taj legitimitet kod vodećih manjina. Ta vjera u načelo monarhijskog legitimiteta, preko kojega bi se povezivali raznovrsni narodi, bila je, poslije Francuske revolucije, pokolebana i od 1814. do 1914. ona je polagano, ali sigurno umirala. Ustanove umiru, kad se osuše ideje, na kojima one počivaju, kad ljudi najprije posumnjaju u idejne izvore i zatim ih se odriču u ime novih ideja. Ništa

se u historiji ne odigrava bez pojavljivanja novih ideja, pa ma kako neodređene u začetku one bile. Što su neodređenije i zamagljenije, one su privlačnije, jer u sebi nose nepoznate i nedefinirane snage mita. Legitimitet se suši, kao ideja prošlosti. Mit nacionalizma zamjenjivao ga je svom snagom svojeg romanticizma u obliku jedne nove vatrene panaceje, za koju se vjerovalo, da će riješiti sva naša protuslovlja, osloboditi čovjeka i nacije od svih veriga prošlosti i pretvoriti ga u novoga boga. «Sad smo ko bogovi lepi» — pjevali su pjesnici!

Dok je Habzburška monarhija umirala uz ritam svojih bečkih valcera i u svojoj secesiji, čije smo traumatične neuroze tek kasnije shvatili, kad se pojavio Freud i sve nam to rastumačio na svoj način i svojim analizama bolećivih mitova, strašniji udarac pogodio je sve nas, probudio i razdrmao kao iz sna. Bila je to Ruska revolucija, koja je zauvijek odnijela iz stare Rusije i cara i carstvo. Rusko carstvo smatralo se vječnim i nepomičnim stoljećima. Spajajući Europu i Aziju, ono je u raspoloženjima slavenskih masa s periferije predstavljalo samo božanstvo na zemlji. Dok su Habzburgovci sa svojim uniformama izgledali pomalo i komični, ruski su se carevi pojavljivali u imaginacijama masa kao bizantinsko-azijski Pantokratori i despoti, ispred kojih su mase klečale u strahu i poslušnosti. Njihov pad osjetio se kao potres, koji je uzdrmao cijelu zemlju. Taj se potres nije mogao više zaustaviti. Krvavi valovi kao da su s ruskih stepa stizali i do naših širina i do naših obala. Ruska revolucija nije više lomila unutrašnjost elita. Ona je sada ulazila u neprosvijećene glave seljaka i radnika sa zaostalih gradskih periferija. Ona je nadilazila ambicije nacionalizma. Monarhijski legitimizam pretvarao se u prah, kao neki zastarjeli i crvima izgriženi pergamen, na kome su davno bili izblijedili potpisi garanata. Kad narod može uhititi ruskog cara i odvesti ga negdje u nepovrat, bilo je dovoljno, da se kod najširih slojeva uskomeša svaki osjećaj poštovanja i vjerovanja. Kao da se sama predodžba Boga survala u osjećajima čovječanstva. Za naše prilike i u našim odnosima značio je to zapravo konac Srednjeg vijeka, sa svim svojim predodžbama o caru i o kralju, koji vlada u ime Boga na zemlji. Republika — iznikla je kao neki magični nov pojam, ili, točnije, mit koji čovjeka oslobađa od svake podčinjenosti drugom čovjeku. Misao, da

je svaka vlast od Boga, ostavljala je ljude u sumnji. Uz republiku, pojavila se i riječ demokracija, bez koje se više nije dalo smisliti nikakav politički pokret. U našim sredinama sva je ta terminologija bila ograničena na elite. Poslije Ruske revolucije ona je postala mitologijom masa. Za razliku od nacionalizma, koji su elite uglavnom osjećale, demokracija i republika, osnivane na samoopredjeljenju naroda, postale su sada parole seljaka, polu-inteligencije i radništva. Kad se nekoliko mjeseci kasnije u Rusiji pojavio Lenjin i njegovo zauzimanje vlasti izbacilo u svijet riječ —komunizam, vlast radnika i seljaka—, čar revolucije pretvarao se u jednu daleko zamamniju mitologiju od svih onih, koje su se do tada pojavljivale. Rusija je otvorila jednu novu stranicu povijesti, koju nitko nije očekivao, niti je o njoj sanjao. Krv po Rusiji, klanja i ubijanja, pojavljivala su se u manjem obliku i kod nas. Pomisao ipak, da je ruski seljak zbacio sa sebe vlast careva i «gospode» i zgrabio zemlju u svoje ruke, prodrmala je i po našim stranama stara zdanja i mišljenja. Ideja, da je Lenjin u Rusiji zamijenio Tolstoja, nije se svidjela našoj sveslavenskoj i nacionalnoj eliti. Demokracija je tada s načelom samoopredjeljenja počela na sebe poprimati raznolika značenja. Mitovima više nije bilo kraja. Rusija, izbačena iz oblikovanja nove, odnosno posljeratne Europe, nije više privlačila ni liberalne, ni konzervativne snage u zemlji. Spominjati Lenjina kod kuće za stolom, značilo je izazvati i tvoran napadaj roditelja na sebe.

Jednog sam dana, došavši kući, počeo govoriti o Lenjinu s ogromno mnogo oduševljenja, kako je to jedan od najvećih ljudi, kojeg je dala Rusija. Moj otac skoči s dna stola, uz koji smo sjedili za ručkom, digne se i udari me šakom u lice, zaviknuvši:

—An, i ti si mi jedan od onih!

Aluzija je bila na komuniste. Drugi jedan put, otac me je pozvao, da pođem s njim na Meje, gdje je on gradio kuću za jednoga našeg «Amerikanca», Bračanina, koji se vratio iz Amerike. Razgovarajući s očevim radnicima, dok su se pekli na suncu, primijetih:

—Ovo ovaj Amerikanac ne će dugo uživati.

—Kako to misliš? —dobaci moj otac.

—Pa zar ne vidiš kuda ide svijet? I ovdje će, kao i u Rusiji, sve revolucija proždrijeti!

Kad se sjetim tih riječi, koje su izbijale iz instinkta više nego li iz razuma, ne mogu ni sada nikako da ih shvatim, jer nisam mislio, da će i moj otac a ne samo ja njihovo ostvarenje doživjeti i kod nas tek tri-četiri desetljeća kasnije!

Agrarna reforma, provedena od srednjeg staleža, srušila je malog dalmatinskog posjednika, iako je on bio i sveslavenske i jugoslavenske orijentacije. Mnogi je od tih maloposjednika zaplakao za Habzburzima i prokleo Karađorđeviće, koji su «dali zemlju onima, koji je obrađuju».

U zemlji je tada nastupio ne samo društveni i politički vakuum, nego i duhovni. Kojim putem otpočeti život? Putem Lenjina ili putem Tolstoja? Putem Marxa ili putem Krista? Na našem terenu sve to više postavljala se alternativa: Lenjin ili Radić? Ali Lenjin je i po samom prostornom položaju, koji je Rusija u euroazijskoj geografiji i geopolitici zauzimala, i po patosu ruskog mesijanstva govorio ne samo Slavenima, nego i čitavom čovječanstvu. Hrvatska je bila i suviše prostorno malena i suviše ograničena u svojem svjetskom zamahu, a da bi i onako veliki i revolucionarni socijalno-politički vođa, kao što je bio Radić, mogao govoriti svijetu. Sudbina malih naroda pričinjala se, kao da u sudbonosnoj promjeni svijeta nisu u stanju izmijeniti pravac čovječanstva. U svojem valoriziranju seljaka, koji je predstavljao najveću većinu ne samo našeg, nego i svih zaostalijih društava Europe, Azije, i Afrike i Južne Amerike, Radić s ostalim vođama seljačkih pokreta jugo-istočne Europe, kao da nisu imali magiju globalnog rješenja socijalnog problema. Ni Marx ni Lenjin nisu voljeli seljaka, niti su svoju vlast osnivali na njemu, za njih seljak nije bio klasa. U njihovoj misli i akciji, seljak je trebao da se historijski pregazi industrijalizacijom i tehnokracijom. Neka seljačka republika, koja bi se nametnula gradu, i pretvorila ga u neku čovječansku «anarhiju», nije nikada mogla biti ciljem ni marksizma ni lenjinizma. Primitivni i pohlepni staromodni «kapitalizam» sitnih čaršijskih država, u kojima su vladali kraljevi s vojničkim kastama, zazirao je od populizma i pezantizma, više nego li od komunizma i od socijalizma. Vladajući je sloj strahovao od seljačkog pokreta, jer je u njemu vidio neposrednu opasnost da ga odgurne s vlasti, dok su mu i komunizam i socijalizam u agrarnim zemljama, gdje

nije bilo radničkog proletarijata, bili bezopasni. Umjesto da seljačke vođe, čija je popularnost toliko rasla, da su se smatrali neokrunjenim kraljevima većine naroda, uvede u državu i tako im omogući, da preuzmu odgovornost u građenju novih demokracija, okrunjeni su kraljevi, sa svojim zastarjelim i nespretnim birokracijama i okrutnim generalima, progoneći i ubijajući seljačke pokrete i vođe, ustvari išli na ruku komunistima. Oni su na taj način iskopavali duboki jaz između grada i sela, izazivajući vakuum, koji je te države lišavao svake unutrašnje kohezije i idejne bitnosti. Socijalne reforme su se odlagale, dok se je u međuvremenu naglo obogaćivala vladajuća kasta profesionalnih političara i vojnika, koja je uglavnom živjela od praznih fraza, braneći neku državu, u koju nitko nije vjerovao: oni dolje zato, što se od njih nije tražilo da u nju vjeruju; oni gore na vrhu zato, što su arbitrarno svoj uski i osobni interes zamjenjivali s interesom cjeline. Kad su zatim redom seljački vođe bili progonjeni i konačno ubijani, s njima je pao u grob i sav onaj socijalni reformizam, osnivan na genuinom idealizmu, dok su njihove pozicije preuzeli advokati, u kojima nije bilo ni revolucionarne dinamike, ni istinskog idealizma za stvar seljačke revolucije. Sa smrću Stamboliskog i Radića iščezli su posljednji seljački tribuni, koji su jedini bili u stanju dati suštinu poslijeratnim demokracijama.

Što je najtragičnije, na Zapadu nije bilo shvaćanja ni za seljačke pokrete, ni za seljačka vodstva. Agrarizam je na Zapadu bio isključivo ekonomski pojam; u općoj industrijalizaciji društva, on se je morao postepeno izgubiti u tehnologiji. Zapad je svu svoju brigu posvećivao radničkom staležu, koji je poslije porasta socijalizma i pojave komunizma otpočeo igrati revolucionarnu ulogu u svijetu, takmičeći se sa srednjim staležom u zauzimanju vlasti. U zapadnjačkim političkim i socijalnim shvaćanjima nije se uopće mislilo na seljaka, kao na neki politički faktor. «Seljak ima zemlju», govorio je na primjer Albert Thomas Stjepanu Radiću u Ženevi, «i šta će mu vlast?» Jedna od najnegativnijih pojava takozvane nove Europe, bila je i ta, što u prvome redu Francuska, zatim i Engleska, koje su poslije prvog rata bile politički i moralno odgovorne za oblikovanje te Europe, nisu na sebe uzimale nikakvu misiju, da u državama nasljednicama srednje-europskih balkanskih carstava propagiraju demokraciju. One nisu

imale simpatija za narodne pokrete, ni za demokratska strujanja u tim zemljama, nego su sudbinu tih naroda stavile u ruke samozvanog primitivnog vodstva. One su čak bile smirene, kad su u tim zemljama, s izuzetkom Čeho-Slovačke, diktature zauzele maha, sanjajući, da će učiniti te zemlje jačim u otporu na Njemačku i Sovjetski Savez. Tu svoju pogrješku Francuska i Engleska osjetile su odmah poslije pojave nacizma u Njemačkoj, ali tada je sve bilo i suviše kasno. Režimi i soldateske u tim zemljama, na koje je Francuska računala svojim sistemom regionalnih saveza, ubile su toliko vjeru u te državne tvorevine u širokim narodnim slojevima, da se ovi uopće nisu htjeli boriti, kad je Hitler otpočeo svoju tragičnu avanturu, koja je, između ostaloga, dovela Sovjetski Savez s komunizmom u svu jugo-istočnu Europu.

Naša je generacija osjetila krizu i slabost demokracija do tolike mjere, da se je ona slomila na dvjema totalitarnim dilemama: jednu nacional-fašizma i drugu komuno-marksizma. Ova su dva totalitarizma osnivala svu svoju nacionalnu, socijalnu i ekonomsku dinamiku na mitologijama svojih ideologija. Demokracija, međutim, proizlazeći iz objektivnog racionaliziranja političke i socijalne naravi društva, odbijala je svaku mitologiju, lišavala se svakog karaktera prozelitizma i mesijanstva. Bilo je i suviše teško za relativno mlade zemlje, bez demokratske tradicije, gdje je liberalizam i racionalizam bio ograničen na par intelektualaca, preuzeti demokraciju kao životni put. To se nekim čudnovatim slučajem zbilo tek u Čeho-Slovačkoj Masaryka i Beneša. U svima ostalim društvima našeg dijela Europe demokracija je bila napuštena od političkog vodstva. Pariz više nije govorio jezikom demokratske revolucije, dok London nije ionako nikada imao izrazitijeg ideološkog utjecaja na kontinent. Odsustvo Sjedinjenih Američkih Država poslije fatalne eklipse Wilsona pridonosilo je, kako se to poslije vidjelo, još jače uponorivanju pojma demokracije u postavkama i u iščekivanjima mlađih generacija.

Suština i bît demokracije je u pretpostavci, da je ona u neprestanom razvoju i da ona nije nikada ni jedan završen ni savršen proces. Moglo bi se poslije svih iskustava posljednjih decenija zaključiti, da je ona ustvari sistem, koji je u neprestanoj krizi. Kao što je i čovjek pojedinac neprestano u krizi, kroz koju se on razvija i usavršava, katkada i strada i

posrće, tako je i demokracija otvorena neprekidnom razvoju stalne krize. Uslijed toga je i demokracija, kao sistem krize neprestano kritična na svaku pojavu. Biti kritičan, znači biti objektivan, suzbijati iracionalno i emocionalno racionalnim sredstvima. Demokracija nije i ne može biti uniformna. Ona je različita u svakoj pojedinoj zemlji, u kojoj se pojavljuje i razvija. Na kontinentu, ona je drugačija u Francuskoj od demokracija u Skandinavskim zemljama. U Engleskoj, ona ima sasvim drugačiju unutrašnjost. U Sjedinjenim Američkim Državama, ona je uspjela uvesti najšire slojeve pučanstva u demokratski proces kroz primjenu tri-dimenzionalne kategorije vlasti: egzekutivu, legislativu i sudstvo. Ali ni američki demokratski federalizam nije isti, kao onaj u Švicarskoj. Zajednička je narav demokracije, da je ona vlast većine, u kojoj manjina ima prava, da i ona verdiktom naroda postane većinom. Zajednička je narav demokracije, da nije ni agresivna ni osvajalačka. Za razliku od totalitarizama, moderna demokracija ne intervenira u odnose drugih naroda i zemalja, sve dok nije napadnuta. Jakobinska tradicija demokracije davno se izgubila kod zapadnih demokracija, u anglosaksonskim se demokracijama jakobinstvo smatralo tiranijom u demokraciji. Julien Benda je možda imao razloga, kad je, zastrašen porastom dvaju totalitarizama, nacional-fašističkog i komunomarksističkog, zagovarao, da se demokracija mora vratiti na svoje jakobinske tradicije, pronaći svoj mit, i tako se oduprijeti totalitarističkoj opasnosti.

Da smo tada poznavali De Tocquevillea, mi bismo bili vidjeli, da je on, proučavajući demokraciju u Americi još prije stotinjak godina, uočio ne samo, da je demokracija neminovna kroz svu budućnost razvoja društvenoga, nego da će se ona pojaviti u dva oblika: jedan izražen u slobodi, i drugi u tiraniji. Uspon masa na obzorje društva je toliko odlučan, da se on više nije u stanju zaustaviti. U zemljama liberalne tradicije društvene će snage voditi i razvijati demokraciju kroz slobodu, u onima, gdje su te tradicije slabe, ili ih nije bilo, demokracija će se provoditi tiranijama. Ali demokracija ostaje oblikom budućnosti. Totalitarni pokreti nisu više bili diktature oligarhija i aristokracija, nego diktature novih elita, koje su od masa tražile plebiscitarno odobrenje putem falsificiranja onoga, što je trebao da bude slobodan izbor. Dok prve i ranije diktature nisu tražile od masa, da im odobre vršenje

vlasti, dotle su nove ne samo to tražile, nego i stvarale raspoloženje, da je to jedini način kako se nova demokracija može primjenjivati u stvarnosti.

Kod nas te ideje nisu bile jasne inteligenciji i nije bilo nikoga, da nam ih protumači. Kod nas se glavno težište krize sastojalo u krizi našeg nacionalizma. Kako je integralno jugoslavenstvo, pretvarajući se sve to više u isključivost velikosrpskog hegemonizma, propadalo u imaginacijama, ono se fragmentiralo u nove nacionalizme. Stara koncepcija o «tri naroda s jednim imenom» pokazala se ne samo nerealnom, nego i kontradiktornom. Ako postoje tri naroda, logično bi bilo da se svaki od tih naroda zove svojim imenom. Kako je sve više prevladavalo uvjerenje da pojam naroda nije potpun, ukoliko on nije ostvaren u državi —princip novoga vijeka, osnivanog na samoopredjeljenju naroda— to se i kod nas pojavila teza, da Hrvati ne će biti u stanju ni da se održe, ni da se razvijaju kao cjelina bez svoje vlastite države. Kad već nije bilo Jugoslavije, nego Velika Srbija, koja je zauzela sav aparat jedne multinacionalne države, kod Hrvata se vrlo brzo pojavljivalo uvjerenje ne samo o potrebi države, nego i o tome, da su Hrvatska i Srbija stvarno dva svijeta.

Dvadeseti vijek bio je vijek historicizma. On je djelomično to dobio u baštinu od svojeg duhovnog roditelja, devetnaestoga vijeka, a djelomično je sve to sâm razradio i pretvorio u svoju filozofiju. Kao što pojedinac nije u stanju ni da živi, ni da se snađe, ako sebe najprije ne postavi u historiji, tako ni narod nije u stanju da djeluje u sadašnjici i priprema svoju budućnost, bez prethodnog postavljanja u historiji. Ta dva svijeta, taj sukob između Istoka i Zapada, otpočeo je igrati odlučnu ulogu u preobražavanju hrvatske inteligencije. Zapadnjački i srednjoeuropski elementi kod Hrvata nisu se samo probudili, nego i razbudili u čitavo jedno novo saznanje historije i kulture. S jedne strane, u unutrašnjosti jedne države, koja je promašila da izgradi svoju filozofsku i pragmatičnu strukturu, pojavio se vječni sukob između Rima i Bizanta. Srbi nisu više bili ni slavenska braća ni Jugoslaveni, nego bizantinci i cincari, dok su Hrvati bili ne samo Austrijanci nego i Latini, zakleti pristalice katoličke rimske Crkve. Cezaro-papistički Bizant, koji je Crkvu podvrgavao političkoj vlasti, u svetosavskom izdanju u građenju i razvoju Srbije

izražavao se u tezi, da je Crkva stvorila naciju i državu, i prema tome su nacija-država-crkva postajale jedno te isto. On se je tako pojavio i u jednoj mnogonacionalnoj i viševjerskoj državi. Odan državi, koja je sva bila impregnirana bizantinsko-srpsko-pravoslavnim gledanjem, mogao je samo biti Srbin i pravoslavac. Tako je Hrvat ne samo bio odgurnut iz države, nego se je i on sâm u njoj smatrao tuđincem. Isto toliko tuđin, kao što je bio i u Austriji. Još i više, jer dok ga je s Austrijom, odnosno sa Zapadom povezivao sličan razvoj i kultura, u slučaju njegove koegzistencije sa Srbima nije bilo zajedničkog kulturnog života. Narodi, koji su najprije bili u sklopu Bizanta i zatim pod Otomanskim carstvom, nisu proživjeli ni zajednički rimski i srednjovjekovni feudalizam, ni fragmentaciju feudalizma kroz razvijanje humanizma i renesanse, ni pojavu reformacije i protureformacije, ni Francusku revoluciju, ni sve ono, što su zatim kroz Europu do Hrvatske i Poljske donijele Napoleonove vojske; nisu imali ni aristokracije ni srednjeg staleža, ni municipalnih ni legalističkih osjećanja, jednom riječju nisu imali ono, što Zapad čini različitim od Istoka, što Poljsku u slavenskom sklopu čini tako različitom od Rusije. Uzrečica, tako mila Hrvatima o «tisućgodišnjoj kulturi», značila je sve to i mnogo više od toga. Ilirski pokret i sve pojave zbližavanja sa Srbima od prošlog pa do prve polovice ovog vijeka podvrgavale su se novim historijskim istraživanjima i analizama. Lingvistika kao osnova narodnih ujedinjavanja isključila se kao sigurna naučna postavka. Jedni te isti jezikoslovci u dva su maha zagovarali suprotne teze, najprije, da su srpski i hrvatski jezici jedan jezik, i prema tome jezik jednog naroda, a zatim, da su to dva različita jezika. Historiografija je tako Ilirski pokret od jugoslavenskog načinila pokretom hrvatske nacionalne emancipacije. Srbi su na sve to Hrvatima dobacivali, da nemaju jezika i da su jezik uzeli od Srba; nijekali su im smisao za državu, jer da države nikada nisu imali. Srbijanska nespremljenost da organiziraju i vode jednu veliku državu s toliko različitih historijskih formacija, stvorila je kod Hrvata uvjerenje, da je ujedinjenje sa Srbima bila strahovita ne samo zabluda nego i pogreška. U samoobrani, kod Hrvata je koncepcija o dva svijeta išla toliko daleko, da su se tada pojavile i teorije o gotskom i iranskom podrijetlu Hrvata. Kako je uistinu u ranijoj historiji bilo vrlo malo

dodirnih političkih točaka između Hrvata i Srba, nije bilo teško postaviti tezu o dva, sasvim odvojena naroda. Karađorđevići s velikosrpskim vladajućim slojem nisu bili ništa manje slijepi od Habzburgovaca i peštanskog plemstva. Jugoslavenski je nacionalizam, prije nego što je konačno i umro, postajao ne samo nepopularan nego i odvratan. Kraljevska diktatura, koja je zemlji najavila definitivnu integraciju kroz uputstva jugoslavenstva, kao neke nacionalne jednakopravne sinteze, izrodila se i ona u velikosrpstvo, koje je još više otuđilo jugoslavenstvo od većine naroda. Lišivši zemlju poludemokracije, koja je ipak do tada postojala, ona joj nije uspjela dati sve ono, što je zemlja trebala: federalizam kroz savez naroda. Srbijanski mentalitet, bitno unitaristički i samodržavni, zazirao je od svakog federalizma. Na njegov tradicionalni bizantinski koncept o samodržavlju nakalamilo se sada i oponašanje francuskog centralizma.

Ni srpsko ni hrvatsko građanstvo preko svojih političkih snaga nije bilo u stanju da pronađe sporazum u osnovnim pitanjima strukturalnog uređenja zemlje. Uslijed toga nesporazuma, koji je i izazvao stvaranje mnogih nacionalizama, zemlja je dovedena i nesvjesno u latentni građanski rat, kroz koji se ona kasnije ispred prvog vanjskog udarca i razbila u fragmente. Postajalo je iz dana u dan jasno, da Srbija i njeno vodstvo, koje je držalo državu u svojim rukama, nije bilo na visini, da igra ulogu Pijemonta. U Italiji je Pijemont bio ne samo napredniji, nego se i odmah povukao da igra sporednu političku ulogu u zemlji, premjestivši čak i prijestolnicu iz Torina i Firence u Rim, kako bi ne samo obnovio staru slavu, nego i otvorio vrata svima pokrajinama Italije. Naš se je Risorgimento strovalio u krvavu provaliju unutrašnjih sukoba i razračunavanja. Kod nas nije bilo Cavoura, nego nekoliko Mazzinija i suviše mnogo Garibaldija, koji nisu bili u stanju da sjedine zemlju, ni da joj dadu solidne osnove opstanka.

U strovaljivanju našeg Risorgimenta stradala je, naravski, opća nacionalna sigurnost, ili, točnije, pojavilo se kod pojedinaca i kod masa jako raširenо uvjerenje, da je veliki period stabilnosti završen zauvijek, dok se novi rađa u magli, kroz koju nitko ne zna kuda se ide. To nije bila isključivo naša pojava, niti slučaj samo naše sredine. Ona se osjećala na cijelom europskom obzorju. Jedan veliki i strašan vihor zaur-

lao je kuglom zemljinom, i svima se pričinjalo, da mu nema kraja. Nepovjerenje u postojeća vodstva razvijalo se svagdje, ponajviše u našim sredinama, koje su iz sebe izbacivale male i sitne ljude, nemoćne da svijet povedu iz magle u jasnija obzorja. Zasade i tekovine, na kojima se zadnjih stotina godina razvijalo čovječanstvo, propadale su i pojavljivale su se i suviše krhke i fragilne, a da bi se na njima mogla postaviti nova okosnica. Ali sve mi je to postajalo jasnije tek, kad sam kasnije stigao na Zapad.

U međuvremenu, u našem slučaju sve je ovo, što se ispred nas zbivalo, značilo u prvome redu slom naše nacionalističke jugoslavenske ideologije, koja se uoči rata i za vrijeme rata pokazivala jedinim izvorom naše budućnosti. Cvijićeva podloga jugoslavenstvu na dinarskoj rasi pokazala se nerealnom, ne samo Hrvatima nego i Srbima. Ona je u svakom slučaju poslužila velikosrpskoj vodećoj klasi, pohlepnom za vlašću, da se u njeno ime i nadalje gura u prvi red. Kasnije, ona je umrla i kod Srba. Mitrinovićeva i Marjanovićeva filozofska pretpostavka jugoslavenstvu izgubila se kroz hinduizam i teozofiju u poluinteligentnim naklapanjima. Skerlićeva pouzdano najrealnija koncepcija, osnovana na pretpostavci, da Srbi preuzmu latinicu a Hrvati ekavicu, dok bi oni i nadalje ostali i Hrvati i Srbi, ostala je glas vapijućeg u pustinji. Dok je mnogo Hrvata počelo pisati ekavštinom, nitko se od Srba nije odricao ćirilice. Tako se i taj san jednog realističnog mozga rasplinuo pred otporom jačih tradicija i, možda, navika. Konačno, i teza Branka Lazarevića o trima našim nacionalnim vrijednostima: narodnoj pjesmi, Njegošu i Meštroviću, koju je on kod nas primijenio pod utjecajem njemačke romantične i idealističke filozofije, pokušavši nam dati jednu jugoslavensku viziju života, naišla je na žestok otpor kod mlađih generacija. Gledanja Slovenaca na jugoslavenstvo isto su se tako vrlo brzo rasplinjavala, dok nisu imali nikakvog izrazitijeg utjecaja na Srbe i na Hrvate. Ni Ivan Cankar ni Oton Župančič, koji su vrlo rano prigrlili jugoslavenstvo i slavenstvo, nisu imali šireg zahvata u tome pogledu kod širokih masa.

Najteža je kriza uslijedila kod Hrvata, jer su oni stvarno bili jedini, koji su sa sobom nosili u svojim političkim traktatima i u svojoj književnosti i slavenski i jugoslavenski univerzalizam. Kod Hrvata je i glavnina književnosti i inteligencije na slavenstvu i na jugoslavenstvu crpla izvore svojeg

književnog i umjetničkog stvaranja. Najprije sâm Meštrović zamjenjivao je vidovdanski kompleks s mitovima iz hrvatske prošlosti, dok se konačno nije približio motivima vjerskim i općeljudskim. Vladimir Nazor, pjesnik slavenskih mitoloških motiva i bard jugoslavenstva, oduševljavao je Hrvate više sa svojim Hrvatskim kraljevima i erotskim motivima, nego li sa slavenskim legendama. Ivo Andrić je svojim *Ex Ponto* nadišao revolucionarni nacionalizam Mlade Bosne jednim širokim opće čovječanskim osjećanjem za stradanja ljudi. Sve drugo ostalo je mrtvim slovom retorike i eventualno ritam jednog nacionalizma, koji je nestao u osjećajima zemlje.

Tada se pojavio crveni, krvavi i revolucionarni ritam Miroslava Krleže, koji je nesumnjivo kod Hrvata dao najteži udarac jugoslavenskoj retorici. Otprilike u isto vrijeme, kad se je Stjepan Radić borio protiv nacionalnih, političkih i socijalnih laži, koje su se pod jugoslavenstvom u službenoj i kraljevskoj formi nametale iz Beograda, izdignuvši pojam republike kao nove panaceje kod Hrvata, Miroslav Krleža je sa svojim «Plamenom» i «Književnim republikama» obilježavao sličnu gorčinu. Obarajući se u prvome redu na Meštrovića, a zatim na svu jugoslavensku nacionalističku književnost, Krleža je kod hrvatske inteligencije razarao sve osnove ne samo nacionalizma, nego i dotadanje društvene strukture, ni sâm ne znajući kuda ide. Njegov ekspresionizam, jedan od najpatetičnijih u cijeloj srednjoj Europi, našao je najprikladniji književni izraz u opisivanju tragedija rata i svega onoga, što je rat sa sobom donosio. Ali on je izvršio i nešto, što je bilo daleko bitnije: on je reinterpretirao Križanićev panslavizam kroz osobnu tragediju hrvatskog čovjeka i naroda, iz koga je Pater Dominikanac iznikao. On je shvatio svu protuslovnu dubinu Supilove političke akcije u kontaktu s Bizantijom Pašića, povezavši je s tragedijom Križanića u kontekstu s Bizantijom prvih Romanova. Konačno, on je i samog Stjepana Radića, na križ razapeta između Zagreba i Beograda, Istoka i Zapada, povezao u nizu svih klasično hrvatskih razočaravanja iz optimizma u pesimizam. Osjetilo se tada, da je Hrvat uvijek stradao u svojem univerzalističkom idealizmu, previdjevši stvarnost ispred vječnih fatamorgana, zvale se one panslavizam, jugoslavizam, pankroatizam, pa sve do pangeja i sličnih panaceja.

Ova Krležina pobuna protiv izvještačenog jugoslavenstva

ne bi sama po sebi bila ni negativna ni štetna, da on nije u isti mah mijenjao, isprevrtavao i rušio i sve ostale povijesne i tradicionalne tekovine jednog naroda, koji ih je tako jako trebao. Destruktivnost kod Krleže ostala je i sada glavnim motivom njegova književnog stvaranja. On je tu destruktivnost nosio i u svojim pogledima na Zapad. Svo njegovo prilaženje otkrivanju i analizi zapadnih vrijednosti bilo je u prvome redu smiono, ali uvijek više značajno kao njegov revolt protiv postignutih oblika, nego kao neka ozbiljna i točna analiza zapadnjačkih dostignuća. Dekadenciju Zapada on je gledao sa suprotnog stanovišta obožavatelja baroka i barbara. Dok je slom Zapada gledao iz barokne perspektive, on je i sâm bio zapadnjački ispunjen simpatičnim nostalgijama. Kad je tu deklinaciju Zapada gledao sa stanovišta barbara s periferije, on je bio ne samo ekstreman, nego i netočan. Njegove analize suvremene europske književnosti, umjetnosti i filozofije pokazivale su vrlo često nepoznavanje predmeta i osjećanje sklopa inferiornosti, što je tipična oznaka barbara. Dok se je ustvari smijao panslavenskim panacejama, on je ipak gledao na rusku revoluciju i na Lenjina, kao da je Zapadu htio kazati: i Slaveni su u stanju da se miču i da pomiču povijest. U tome je i on bio sličan Ivanu Meštroviću, koji se također više puta ekstremnim formama dizao uglavnom protiv Zapada ne zato, što nije imao smisla za profinjenu osjećajnost i savršenstvo oblika, nego zato, što je htio da prkosi Zapadu i Zapadnjacima. Začudo, dok je Krleža to protuslovlje uočavao kod Meštrovića, nije ga uočavao kod sebe i kod svojeg stvaralačkog djela. U suštini, na isti način kako je i Meštrović znao da se pobuni iz oblika umjetnosti, da se utopi u dekorativnost, izgubivši proporciju za mjeru i dubinu, sve to isto pojavljivalo se i u Krležinoj poeziji, u njegovim romanima i u njegovim kazališnim djelima, koja su vrlo često sve čovječansko i lirsko pretvarala u površno i izvanjsko.

Ali taj stav neke barbarske superiornosti, koji se pojavljivao iz dubina naših periferija, i kod Meštrovića i kod Krleže, dao nam je osjećaj, da s više skanjivanja i kriticizma prilazimo Zapadu u njegovoj fazi raspadanja. Izgledalo je, da iščezavaju vremena, u kojima je naš intelektualac prilazio Zapadu u znaku nekritičkog i strahopoštovateljskog oponašanja. Sve se to više pojavljivala težnja osamostaljivanja od onog ranijeg stava, da se sa Zapada prihvaća sve za gotov

groš. Tragično je u svemu tome bilo to, da se odbijanjem Zapada prihvaćalo kao jedino rješenje marksizam, Krleža je također prihvaćao marksističku viziju historije, kao jedinu i apsolutnu liniju, kroz koju se budući razvoj našeg društva mora označiti. On je povjerovao, da će marksizam biti u stanju riješiti sva protuslovlja našeg društva. I u tome je on pokazao, da kod njega intelektualna osnova nije bila ni duboka, ni razrađena. Marksistička primitivna i suviše simplicistička shema postala je i kod njega čitava skolastika, ispunjena dogmama i kanonima. Da je Krleža prodro u suštinu povijesne istine, on bi bio morao uvidjeti, da je marksizam samo jedan dio istine, nikako cijela istina. Ali kao barbarin s periferije, daveći se u njoj, on je bio u stanju da sve to vidi samo u stanovitim trenutcima svojeg razvoja, koji se neprestano kretao iz pobune u pobunu. Naša je poluinteligencija u Krleži vidjela svojeg duhovnog idola, kao što je i ona pređašnja, nacionalistička gledala u Meštroviću oličenje svojih gledanja.

ZASTATI U LJUBLJANI – S JEDNOM NOGOM U ZAGREBU

POSLIJE Splita krenuo sam na sveučilište u Ljubljanu. Radi čega sam tada izabrao Ljubljanu a ne Zagreb, nisam u stanju sebi objasniti. Od rana sam učio slovenski jezik. Slovenija me je jako privlačila, jer sam u njoj vidio najciviliziraniji dio zemlje. Osim toga, u Ljubljanu je išlo nekoliko mojih prijatelja, među kojima i Mate Ujević i Frano Sentinella, Trogiranin, s kojim sam bio u gimnaziji, što je bio također važan razlog za moje opredjeljenje za taj sjeverni grad.

Slovenci su na mene ostavili dojam mirnog i civiliziranog naroda. Po kavanama se nije ni vikalo ni deralo, nego se govorilo ispod glasa. Ljudi su uglavnom čitali novine. Oni koji bi dizali glas, bili su uglavnom Dalmatinci. Slovenci su bili vrlo metodičan narod, nešto sasvim različitoga od nas Hrvata iz Dalmacije. Oni su nastojali biti vrlo objektivni, i osvajali su me svojim velikim smislom za organizaciju. Osim subote uvečer, kad su svi bili pijani u klijetima, što je na mene ostavljalo odvratan dojam. Posebno nisam mogao vidjeti pijane profesore. Ali, uglavnom Slovenci su bili miran i razborit narod. Nigdje kao u Ljubljani nisam osjetio moć klerikalizma. Ta se primjećivala u svim pravcima, od političkog preko socijalnog i kuturnog do gospodarskog. Tek tada sam bio u stanju shvatiti svo značenje «Pohujšanje v dolini šentflorjanski» Ivana Cankara, kao i sav njegov opravdani antiklerikalizam. Bilo je to tada, kad sam zauvijek i definitivno prekinuo s katoličkim pokretom, nakon što sam osjetio svu njegovu uskogrudnost i sektaštvo. Klerikalizam je u Sloveniji bio prava teokracija, u kojoj su svećenici pokrivali sve važnije položaje u bankama, ekonomskim, kulturnim, političkim i socijalnim organizacijama. Ukoliko su te organizacije bile u rukama katoličkih laika, one su bile ipak kontrolirane od crkve. Bilo bi pretjerano reći, da među slovenskim klerikalcima nije bilo ljudi širokih pogleda. Izidor Cankar bio je, na primjer, esejist i književnik vrlo širokih pogleda i ideja.

On je tada bio svećenik i živio je s romanopiscem Finžgarom, također svećenikom. Ja sam ih često posjećivao, i osjećao sam koliko su vrlo malo ili nikako klerikalci. To isto moglo bi se bilo kazati i za Dra Steleta, mladog pjesnika Antona Vodnika i slikare braću Kralj, koji su bili duboko religiozni, a nikako klerikalni. Ozbiljnu impresiju ostavljali su na svakoga ne samo kao sociolozi, nego i kao kršćanski ljevičari Terseglav i Gosar. Oni su duboko zazirali od službenog klerikalizma i pisali su i radili u onome duhu, koji je konačno u Crkvi pobijedio tek za Ivana XXIII.

Iako više povezan sa Slovencima katoličke orijentacije, ja sam viđao i slovenske liberale. Između slovenskih klerikalaca i liberalaca postojao je razmak kao između dva svijeta. Svaka je od tih grupa živjela u svojem krugu, pisala i izražavala se u svojim glasilima, posjećivala različite kavane. Zajednička im je crta bila ta, da su slovenski liberalci i klerikalci u odnosu na jugoslavensku unutrašnju krizu išli samo za jednim, da jedna od tih grupa bude na vlasti u Beogradu, s bilo kakvim Beogradom. Razlika je ipak bila u tome, da su slovenski klerikalci kao slovenska većina imali dvije politike, jednu u Beogradu, a drugu kod kuće. U Beogradu, oni su bili za državu, kako se to govorilo, za dinastiju i za vojsku. Kod kuće, oni su bili za Sloveniju. Realisti prije svega, oni su tako u centralističkoj državi bez ideoloških natezanja uspjeli stvoriti svoju vlastitu autonomnu jedinicu. Za razliku od Hrvata, koji su tražili principijelno rješenje svojeg nacionalnog pitanja, Slovenci su na čelu s Koroščem, koga su svi klerikalci poštivali kao realnog političara, prema onome «ovo je moje, a to je tvoje», to ustvari i postizavali. Slovenci klerikalci nisu bili Jugoslaveni. Oni su bili Slovenci u državi, koja se zvala Jugoslavija. Drukčije je bilo sa slovenskim liberalcima. Oni su bili više Jugoslaveni, nego što su to bili slovenski klerikalci, i bili bi radije prihvatili svaku soluciju s Beogradom, pa kad bi ona i bila žrtvovala specifične slovenske interese. I oni, kao i drugi istinski Jugoslaveni, nisu bili ni shvaćeni ni uzimani u obzir od Beograda, nego pokadšto individualno, dok su slovenski klerikalci, naprotiv, sa svojim realističkim prilaženjem Beogradu bili uspješniji i za svoje interese i za interese Beograda. Kod slovenskih klerikalaca osjećao se je uvijek jedan jak smisao za politički oportunizam, koji je bez sumnje koristio Sloveniji i politici Beograda. U odnosu na Hrvate, Slovenci kao da nisu nikako osjećali njihovu borbu: ona im se pričinjala nerealnom i besciljnom. Slovenci su ipak imali mnogo simpatija za nas Hrvate iz Dalmacije, koje su smatrali drukčijima od Hrvata iz uže Hrvatske. Mnogi su mladi Dalmatinci rasnog izgleda u monotoniju Ljubljane unosili temperamenta i života, što ih je činilo popularnima.

Slovenski klerikalizam ispunjao me je teškom, tužnom melankolijom. Kao da se iz njega otuđila svaka religioznost. Teško me se je dojmio ovaj slučaj: Kad je Dr. Cankar napustio svećeničko zvanje, o tome se nije smjelo govoriti. Svi su kimali glavom i smatrali sasvim naravnim. Govoriti, značilo je uznemiriti, ili baciti loše svjetlo na teokratsku zajednicu. Cankaru se to oprostilo, možda i zato, što se je bogato oženio. Siromašniji svećenik bio bi sigurno stradao.

U Ljubljani sam i po prvi puta osjetio veliki interes i stanovitu ljubav za Rusiju. Bilo je to i zbog toga, što su još uvijek bile žive uspomene na Rusiju iz vremena rata, koje su sa sobom donijeli slovenski intelektualci katoličke orijentacije, u prvome redu Terseglav i Stelé. Njihova knjiga «Sveta Rusija» vrlo mnogo se čitala i komentirala. Teza je te knjige bila postaviti naglasak na duboko religiozne i kršćanske osjećaje, koji obuzimaju svu totalnost ruskog naroda. Ovi slovenski intelektualci katoličke orijentacije vratili su se iz Rusije uvjereni, da boljševizam ne će biti u stanju sasvim izbiti kršćanstvo iz ruskog naroda. Ja sam se, kad sam bio na proputovanju kroz Rusiju 1959., sjećao svojih razgovora s Terseglavom i Stelètom o tome pitanju, i osjetio sam koliko su bili u pravu, kad su vjerovali, da će biti teško, ako ne i nemoguće sasvim iskorijeniti kršćanstvo iz ruske duše.

Značajno je kako se naša inteligencija u to vrijeme odnosila prema Rusiji. Nacionalist Dragiša Vasić vratio se iz Rusije oduševljen svim onim, što su boljševici do tada izveli. Ribnikar od «Politike», koji je uvijek surađivao s komunistima u zemlji, bio je jako rezerviran u svojim dojmovima iz Rusije. Miroslav Krleža, marksist i, ako se ne varam, već tada član Komunističke partije, vratio se iz komunističke Rusije vrlo oprezan, suzdržljiv i više negativan nego pozitivan u svojim analizama boljševičkog režima, tako da je konzervativno-liberalni «Obzor» mogao objavljivati u nastavcima nje-

gov putopis kroz Rusiju. Stjepan Radić, koji je kao i svaki naš čovjek, kad bi uvidio, da su sve nade u Zapad izgubljene, odlazio u Rusiju, vraćao se iz nje ne samo razočaran, nego i potpunoma uvjeren, da seljaku u toj zemlji pod komunističkim režimom nikada ne će biti dobro. Marksizam i seljaštvo nisu nikada mogli biti ni prijatelji ni suradnici.

U biti, Rusija je na svakog našeg intelektualca, ranije kao i sada, ostavljala osjećaj ljubavi i simpatije za ruski narod, podvojenost u mišljenjima prema režimu. Ali i vrlo često osjećaj za slavensku Rusiju miješao se i s uvjerenjem, da kakvagod Rusija bila, da je ona «naša». U toj postavci leži i sva naša kontradikcija i česta zabluda u gledanju na Rusiju. Kao Slaveni, osjećamo je bliskom, kao zapadnjaci udaljeni smo od njenog oblika vlasti, komunističkog kao i carističkog. U toj se kontradikciji mogu otkriti i simpatije, koje su za Rusiju uskrsle u vrijeme zadnjeg rata, koje su komunisti znali vrlo vješto iskoristiti u mnogim krajevima Jugoslavije za svoje zauzimanje vlasti.

Koliko je Slovenija bila općenito nepoznata i kod Hrvata i još više kod Srba, služi i ovaj primjer. Ćurčin je odlučio objaviti jedan poseban svezak «Nove Evrope», posvećen Sloveniji s prilozima istaknutih slovenskih javnih radnika. On je taj zadatak povjerio meni i M. Ujeviću, koji smo izabrali i suradnike i izvršili prijevode. Kod toga nas je podupro uglavnom Dr. Izidor Cankar.

Za vrijeme mojeg boravka u Ljubljani u nekoliko sam mahova posjetio i Zagreb. U to su vrijeme moji kontakti u Zagrebu bili isključivo s Drom Ljubomirom Marakovićem, urednikom «Hrvatske prosvjete», u kojoj sam i ja tada surađivao. Maraković je bio jedan od najmetodičnijih hrvatskih kritičara, silne erudicije, poznavajući našu i posebno francusku književnost. Kao katolik, imajući za svoj ideal francuskog kritičara F. Brunetièrea, on je bio i jedini hrvatski kritičar, koji je pisao s dubokim shvaćanjem o francuskoj, njemačkoj i našoj vjerskoj poeziji i prozi. Bio je i jedini od hrvatskih kritičara, koji je pisao o religioznoj prozi Isidore Sekulić s više razumijevanja, nego li je to znala učiniti srpska književna kritika. Maraković je u katoličkom duhovnom i književnom pokretu bio na vrhu, stil mu je bio savršen, i jezik, koji je donosio iz Bosne, on je znao upravo dotjerati do latinske briljantnosti.

Kako je u to vrijeme usljeđivalo i moje postepeno odvajanje od političkog klerikalizma, kome nikada u biti nisam pripadao, jer sam ga osjećao i suviše monolitnim za modernog čovjeka, ja sam ušao i u polemiku s Marakovićem o pitanju prioriteta umjetničkog stvaranja nad vjerskim osjećajem. U svojoj sam polemici s njim isticao, da umjetničko stvaranje predstoji vjerskom osjećaju, kao i svakom drugom uvjerenju. Proces stvaranja mora da je slobodan od svake dogme. Ukoliko on to nije, onda postaje izvještačen i pojavljuje se u službi raznih doktrina, koje nemaju nikakve intimne veze sa samim stvaranjem. Bila je to stvarna pobuna protiv katoličkog i klerikalnog konformizma, koji sam tako strašno doživljavao u suživljavanju sa slovenskim umjetnicima u Ljubljani, koji su uglavnom trpjeli od toga, što su morali svoje stvaralačke mogućnosti podvrgavati stanovitim kanonima. Maraković, koji je inače imao dubokog i intenzivnog shvaćanja za vjersku i katoličku poeziju jednog Claudela, nije, naravski, nikako primao moje stanovište. U tome je on bio krući i neelastičniji od dalmatinskih katoličkih književnih kritičara i svećenika Čedomila Jakše i Ante Petravića, s kojima se on načelno nije slagao. Za njega je mogla biti prava poezija samo ona, koja je bila nadahnuta vjerskim osjećajem. *L'art pour l'art* bilo je književno strujanje, koje je on nijekao i suzbijao. Kako sam tada već počeo čitati Benedetta Crocea i njegove estetske nazore, stajao sam na gledištu o prevlasti stvaranja ispred svakog drugog obzira. Pobuna protiv konformizma bila je kod mene uvijek jaka; i neka želja za individualnošću odvajala me je od svake monolitne organizacije s totalitarnim tendencijama.

Kad sada usporedim pobune književnika i intelektualaca protiv klerikalizma sa svima onim teškoćama i zaprekama, kojima se književnici i intelektualci u komunističkim zemljama izlažu, da bi sačuvali slobodu stvaranja protiv takozvanog «socijalističkog realizma», one mi naše stare polemike izgledaju slobodne i racionalne. Ta i u samome Srednjem vijeku, u vijeku, u kome je Dante stvarao svoju «Božansku komediju», bilo je daleko više slobode u stvaranju i u žigosanju ljudi na položajima, nego li je to bio slučaj u Staljinovo vrijeme, pa i danas. Jedan je Dante mogao strpati u pakao i pape i kritizirati politiku Crkve, dok to nije bilo moguće

ni Pasternaku, a nije još ni Jevtušenku ni Krleži u Titovom carstvu. Monolitnost komunističke dogme strašnija je od monolitnosti svake skolastike. Komunistički inkvizitori, u obliku raznih inspektora za nadziranje književnih i umjetničkih ustanova i ljudi u komunističkoj državi, strašniji su od svih inkvizitora iz Torquemadinih vremena. Krleža je, iako marksist i komunist, imao daleko više slobode u predratnom takozvanom buržoaskom društvu, nego je ima danas u društvu, čije je teoretske postavke neprestano branio. On gotovo nikada nije bio hapšen, njegova su se djela tiskala i prodavala, njegovi su se kazališni komadi, koji su to društvo ismjehivali, prikazivali u državnim kazalištima. Njegovi su časopisi, koji su svojom kritikom rušili osnove predkomunističkog društva, slobodno izlazili, dok je danas nemoguće da bi se pojavio bilo kakav časopis, koji bi se usudio da i u najnevinijem obliku objavljuje filozofsku i književnu suradnju, oprečnu osnovnim pogledima komunističkog sistema. Dok je Krleža mogao misliti i stvarati u jednom društvu, u kome je Marković razvijao svoje teze, dotle je poslije dolaska u Zagreb Marković ne samo bio zatvoren i proganjan, nego mu je bilo i zabranjeno stvarati i pisati u duhu njegove filozofije.

Ove su razlike u gledanju na razne sisteme postajale jasnije tek, pošto su se režimi totalitarizma jedan za drugim redali. U našem predratnom društvu poludemokracije i diktature, koje nisu za svoje podloge imale nikakvih ideologija, bile su ustvari i naivne i primitivne pa su puštale, da se kroz njihove pukotine infiltriraju svake ideologije, koje su padale kao nabreklo sjeme na plodno tlo. Začudo, od svih tih vanjskih utjecaja bilo je pošteđeno selo, koje je svojim zdravim instinktom i seljačkom ideologijom Braće Radića ostalo imuno i od fašizma i od komunizma. Što ono nije spriječilo kasniji razvoj događaja, nije bila njegova krivnja. Bila je to krivnja dubokih svjetskih revolucionarnih pokreta, u našem slučaju nesposobnosti političkih vodstava.

Poslije godine dana boravka u Ljubljani otišao sam iz nje i prešao na studije u Italiju. Taj odlazak obilježavao je ne samo moj konačan prekid s kratkotrajnim i površnim suživljavanjen s duhovnim klerikalizmom, u kome sam se uvijek osjećao neugodno i neprirodno. To je bio u isti mah i početak postepenog udaljivanja od zemlje, njenog političkog

razvoja, s kojim nikada nisam bio intimno povezan, ne pripadajući niti jednoj stranci, glasajući svega jedamput, za federalističku stranku Ante Trumbića, ali zemlju sam ipak nosio u sebi kao najveću snagu. U Italiji, moja se intelektualna formacija sada otpočela izlagati zapadnjačkim utjecajima, koji me ne će napuštati cijelog mog života, kao što me nije napuštala ni misao ni nostalgija za domovinom. U meni je, naime, živjela misao kako bih iskustva stečena na Zapadu mogao prenijeti i primijeniti na moju rodnu zemlju. To je bila i glavna misao, koja će me od tada pratiti u mojem intelektualnom sazrijevanju.

SAZRIJEVANJE U ITALIJI

U IZBORU Italije kao zemlje, u kojoj sam na Zapadu namjeravao da se intelektualno formiram, igrali su ulogu mnogi razlozi i mnogi utjecaji. Glavni razlog bijaše ipak onaj intelektualne naravi; i to ne samo rano poznavanje talijanskog jezika, koliko i utjecaj, koji je talijanska misao i talijanska književnost ostavljala na mene od najmlađih godina pa do završetka klasičnih studija u splitskoj gimnaziji.

Iako je književno središte Hrvatske bilo već davno preneseno u Zagreb, ipak je najveći dio starijih i mlađih književnika iz Dalmacije i nadalje pratio ne samo razvoj talijanske književnosti, nego se i na njenim uzorima nadahnjivao i svoj stil prema njima izražavao i dotjerivao. Tome je, naravski, mnogo pridonosila činjenica, što se je talijanski jezik s talijanskom književnošću po dalmatinskim gimnazijama učio. Beč je tu politiku favoriziranja talijanskog jezika podržavao ne iz kulturnih nego iz političkih razloga, da bi suzbijao jaku ekspanziju nacionalnog i političkog hrvatstva. Ona je ipak koristila hrvatskoj inteligenciji, jer je ova na taj način mogla, služeći se talijanskim jezikom, pratiti razvoj prilika na Zapadu, širiti svoj politički i kulturni horizont u slijeđenju talijanskog razvoja. Taj razvoj Italije, koji je naglo transformirao tu inače zaostalu zemlju u jaku industrijsku i civiliziranu državu, posebno na sjeveru i u njenom središtu, uvjeravao je hrvatsku inteligenciju, napose onu na Jadranu, da je put prema nacionalnoj samostalnosti vodio zacijelo preko socijalnog i ekonomskog napretka. Prema tome, nije samo Risorgimento sa svojim Mazzinijima, Garibaldijima, Rosminijima i Giobertijima nadahnjivao naše preporoditelje, nego i sve one generacije koje su slijedile za Risorgimentom. Talijanski liberalni i pozitivistički utjecaj pridonosio je vrlo mnogo liberalnoj reorijentaciji naše inteligencije. Dok su se na književnom polju Tresić-Pavičić, Vladimir Nazor, Ivo Vojnović, Milan Begović,

s kritičarima Antom Petravićem i Čedomilom Jakšom, ugledavali u Carduccia, D'Annunzia, Fogazzara, Vergu i ostale, dotle su se posebno Tresić-Pavičić, Frano Supilo i Trumbić zanosili za Ferrerom, Mantegazzom, Sighelom i Lombrosom. Tresić-Pavičić, u svojem literarnom obnavljanju rimske historije, ugledavao se na Ferrerovo živo, suvremeno i dramatsko obnavljanje te historije. Ferrerov «Uspon i pad Rima» imao je na našu inteligenciju privlačljivijeg utjecaja od Mommsenove rimske historije, zato što je Ferrero odbijao cezarizam i što je svojim briljantnim i lakim stilom privlačio čitatelja. Kao neprijatelj imperijalizma jedne nacije, koji se već tada i kroz Mommsena ocrtavao u njemačkoj historiografiji, latinski duh Ferrerov bio je bliži raspoloženjima naše inteligencije. Ali knjiga, koja je na hrvatsku inteligenciju tog vremena ostavila duboku impresiju, i koju je svatko čitao, bila je «Mlada Europa», u kojoj je Ferrero predvidio razvoj Europe u pravcu u kome se ona sada kretala, sukob između stare feudalne, agrarne i nove mlade, industrijske Europe. Kako je knjiga kasnije bila prevedena i na hrvatski, ja nisam naišao, međutim, ni na jednog starijeg inteligenta, koji je ne bi bio pročitao u svojoj mladosti. Kako je naša inteligencija po dalmatinskim kavanama čitala talijanski tisak, ona je uvijek s velikim zanimanjem pratila Ferrerove članke iz «Il Secolo», koji su joj često puta služili kao inspiracija u političkoj i novinarskoj djelatnosti.

Taj utjecaj Italije nastavljao se i kasnije, kad je ona postajala dinamičnija i agresivnija buđenjem nacionalizma. Uoči a i u toku rata veliki dio hrvatske inteligencije živio je u Firenci i Rimu. Na sve njih ostavio je dubok utjecaj pokret «La Voce», koji je vodio i glasilo mu uređivao Giuseppe Prezzolini; zatim Corradinijev «Il Regno», u koje su se oblikovala pre-fašistička ekstremna nacionalistička strujanja, «Leonardo» Giovanni Papinija i, konačno, Marinettijev futurizam. «Vihor» Vladimira Čerine upravo je direktan izraz tih talijanskih raspoloženja, koja su se posebno izražavala u znaku Papinijeva i Marinettijeva stvaranja. Značajno je, da iako je u toku rata i napose poslije rata veliki dio ove talijanske inteligencije napustio liberalnu tradiciju Mazzinija o misiji Italije u sporazumijevanju s Južnim Slavenima, i sasvim se stavio u službu nacional-fašističkog imperijalizma, ipak se kod nas i nadalje naša književna inteligencija ultranacionalističkih jugoslavenskih tendencija povodila i za Papinijem i za Marinettijem. Na našu stariju inteligenciju liberalne formacije, kojoj je uvijek Risorgimento bio uzorom, utjecali su Ferrero, Salvemini, Borgese, koji su i nadalje ostajali na stanovištu, da je sporazum između Italije i Jugoslavije neophodno potreban za sudbinu svih jadranskih naroda, i da je potrebno suzbijati talijanski ultranacionalizam, koji je išao za tim da zauzme cijelu Dalmaciju. Kad je ta inteligencija izgubila svaki utjecaj u vlastitoj zemlji, i kasnije dolaskom fašizma na vlast bila proganjana i prisiljavana ići u izgnanstvo, značajno je, da kod nas stanoviti kulturni i književni utjecaj Italije nije nikada opao. Interes za duhovni i kulturni razvoj Italije i nadalje se nastavljao, i barem u ograničenijem krugu znalo se je lučiti nacional-fašizam službene Italije od njenih pozitivnih liberalnih snaga, koje više nisu imale izrazitijeg utjecaja na razvoj zemlje. Kod ultrakonzervativnih i nacional-fašističkih krugova u Hrvatskoj i Srbiji fašizam je, međutim, sve više utjecao kao nacionalni, socijalni i ekonomski pokret, koji je trebalo presaditi i na naš teren i u našu sredinu. Iako je moralo biti jasno, da između talijanskog fašizma i Jugoslavije na Balkanu ne može u osnovi biti sporazuma, ipak se na Mussolinija i na njegovu ideologiju gledalo u stanovitim konzervativnim i ultranacionalističkim krugovima sa strahopoštovanjem i željom da ga se oponaša. Govorilo se uvijek u tim krugovima: Kad bi mi imali naš fašizam! Kad bi imali našeg Mussolinija!

Mene, međutim, ni Mussolinijev eksperimenat, ni fašizam nisu nikada privlačili. Ono što me je uistinu privlačilo, bila je talijanska kultura, koju sam pratio i kroz koju sam se razvijao i sazrijevao u svojim najmlađim godinama. Zahvaljujući poznavanju talijanskog jezika, ja sam mogao čitati i njemačke i francuske klasike, koji su vrlo malo ili nikako bili prevedeni na hrvatski. Goetheova «Werthera» i «Fausta», s nekim odlomcima iz Kanta, Hegela i Schopenhauera, čitao sam u talijanskim prijevodima, isto tako i Renana i Saint Simona i Auguste Comte-a, dok nisam naučio francuski. Talijanski jezik za nas u Dalmaciji nije bio samo veza s Italijom, nego i sa svijetom. Jedna od tragedija malih naroda je i ta, što je njihova prevodilačka književnost ograničena, a domaća im nije uvijek na visini. U hrvatskom slučaju, mi smo imali prilično jaku prevodilačku književnost, ali ta je u prvome

redu bila s ruskog i poljskog jezika. Naši su prijevodi iz tih književnosti, u to vrijeme, bili bolji od talijanskih prijevoda iz slavenskih književnosti. Tu leži i pozitivan razlog, radi čega smo se mi tako brzo i rano osjećali povezani sa slavenskim zaleđem. Konačno, najdublji razlog za moj izbor Italije bilo je i to, što sam već jednom kao mlađi gimnazijalac bio posjetio Italiju.

Bilo je to odmah poslije rata. Kako je jedna od mojih mlađih sestara pobolijevala od ozbiljne bolesti sušenja kičme, a ja sam također bio bolestan, moj otac je donio odluku, da u društvu naših dviju tetki posjetimo Italiju u cilju konzultiranja nekih čuvenih talijanskih liječnika u Bologni. Tom prilikom posjetili smo Veneciju i Padovu, gdje smo također obišli svetište Svetog Antuna, zatim Bolognu, u kojoj smo se i ponajviše zadržali, jer se tamo moja sestra liječila u poznatom ortopedijskom institutu, te konačno, Assisi, Firencu i Rim. Taj put ostavio je na mene dubok i nezaboravan utisak, koji je izazvao iskrenu simpatiju za Italiju i njenu sredinu i prošlost. Svi ti njeni gradovi, u kojima se nikada nije izgubila ni tradicija ni ljepota, ispunjavali su me velikim mirom i oduševljenjem. Sjećam se i danas, kako sam o svojim utiscima pisao putopisne prikaze, koji su se doticali samo izvanjskih spomenika, koje sam pabirčio iz raznih vodiča. Bilo je u njima vrlo malo originalnih impresija, osim veličanja svega onoga što sam vidio. Na povratku, poslije tog puta moji su me kolege u razredu gledali s mnogo zavisti, jer nitko od njih nije do tada bio ni u Zagrebu.

Ono što se je mene tada ponajviše dojmilo u Italiji, bilo je jako revolucionarno stanje. U svim gradovima, posebno u Bologni, gdje smo se ponajviše zadržavali, po čitav dan su se crne košulje tukle s komunistima i socijalistima, dok je policija i vojska vrlo malo intervenirala. Kad bi do tih tučnjava došlo, miran svijet se je obično povlačio u kuće, zatvarao prozore i vrata. Nama su u hotelu savjetovali, da se nikako ne zadržavamo na ulici. Nekoliko puta morali smo čitav dan ostati u hotelu, jer nije bilo ne samo nikakvog sredstva da nas preveze do bolnice, nego nam se preporučivalo, da uopće ne izlazimo iz hotela. Bologna mi se pričinjala kao najrevolucionarnije središte. Po ulicama su vrlo često bile postavljene barikade. U hotelu nam se tumačilo, kako su to borbe između komunista i fašista. Tada sam po prvi put čuo

za te dvije riječi. Dok je po cijeloj Italiji krvario građanski rat, dotle je u Rimu vladalo zatišje. Po ulicama Rima uglavnom su se viđali hodočasnici, koji su dolazili sa svih strana svijeta. Tako smo i mi s mnogim takvim hodočasnicima bili primljeni u jednu audijenciju kod pape Benedikta XV., koji je bio pri kraju svojeg života. Iako star, on se približavao svakom od prisutnih i raspitivao se za zemlju, iz koje je hodočasnik stizao. U ta vremena malo je tko putovao u Rim iz Hrvatske, i vrlo je malo čak i svećenika vidjelo Papu, pa je jedna od mojih tetki bila neobično sretna i ponosna na ovaj put, koji se završio u Vatikanu.

Italija, koju sam tada tek s površine vidio, duboko se je u meni usjekla, tako da je to neizostavno bio najodlučniji razlog, koji me je naveo da izaberem tu zemlju kao sredinu svojeg daljnjeg odgoja. Firencu sam izabrao zato, što mi je tada izgledalo, da se u njoj nalazi elita talijanske inteligencije. Veliki dio istaknutih talijanskih književnika i mislilaca, koji su živjeli u Firenci, bili su mi poznati iz čitanja njihovih djela. U Firenci su živjeli Giovanni Papini, Aldo Palazzeschi i Ardengo Soffici, čije sam stihove i prozu ne samo čitao, nego i kroz to čitanje i pronalazio suvremenih pobuda za upoznavanje europskog književnog i umjetničkog razvoja. Kroz Papinijeve eseje, u kojima je raspravljao, iako polemički i višeput površno, o najistaknutijim europskim predstavnicima filozofije i književnosti, ja sam postepeno otkrivao dubinu europske krize. Tek kasnije, kad sam boravio u Firenci, saznao sam, da u njoj žive i Guglielmo Ferrero i Gaetano Salvemini. Za vrijeme mog prvog posjeta Firenci, taj je grad na mene ostavio dubok dojam istančanosti, sklada i stilske uokvirenosti, kakvu sam rijetko kada doživio. Sve mi je u tome gradu izgledalo kao građeno za i po mjeri čovjeka; čovjeka, koji je imao visoko mišljenje o sebi i o svojim snagama. Tek kasnije uspio sam doći do zaključka, da su gradovi na Zapadu i posebno na Sredozemlju izraz čovjekovih težnja za harmonijom života, zasnovanog na načelima istine i ljepote. Na sveučilištu u Firenci, koje se nalazilo, i još uvijek se nalazi, na povijesnom trgu Svetog Marka, gdje je bio i dominikanski samostan, odakle je Savonarola vodio svoje jalove borbe i protiv Renesanse i protiv Medicija, vrlo sam malo radio. Razlog je bio u tome, što je na sveučilištu bilo malo ličnosti, dok se sav duhovni život Firence kretao oko inteli-

gencije, koja je živjela i djelovala izvan sveučilišta, uglavnom po svojim kućama, ili posebno u kavani «Giubbe Rosse», na glavnom trgu u sredini novog grada.

Iako je Mussolini sustavno zauzimao vlast, i poslije ubojstva Matteotija bio uglavnom učvršćen u vlasti, Firenca je još uvijek izgarala jednim jakim građanskim ratom. Pošto su fašisti bili uglavnom iskorijenili i komuniste i socijaliste i pristaše katoličke pučke stranke, oni su se sada lačali likvidacije svih liberalnih i ostalih snaga, koje su odbijale da se opredijele za fašizam. Rat protiv liberalne i neovisne inteligencije vodio se svim sredstvima nasilja i osobnog progonstva. Vojska, policija, birokracija i uglavnom čitav niži i viši srednji stalež s aristokracijom, koji su svi bili duboko zadojeni ultranacionalističkim i imperijalističkim duhom, bili su glavni stup trijumfalnog fašizma. Uvjereni da su u svjetskom ratu izgubili bitku, jer nisu dobili Dalmaciju niti kolonije u Africi, ovi su slojevi svojim novcem i svojim raspoloženjem davali ne samo podporu fašizmu, nego ga nosili na svojim leđima, kao onaj veliki dinamički pokret, koji je Italiju trebao staviti u red velikih carstava, eventualno preskočiti i Englesku i Francusku, a na Balkanu kao i u Africi obnoviti Rimsko carstvo. Misija Italije kod tih slojeva nije bila više ona Mazzinijeva: surađivati s novonastalim državama na uspostavi mira i demokracije, nego ona Balbova: zamijeniti Habzburško carstvo s talijanskim imperijem. Svi oni, koji su se tome odupirali, ili su za vrijeme rata i mirovne konferencije u Parizu zauzimali suprotan stav, trebali su ne samo biti odsječeni od svakog doticaja s talijanskim narodom, nego i putem ostracizma i progonstva biti prisiljeni na polagano umiranje ili izgnanstvo. Glavni oporbenjaci te nove nacionalfašističke Italije u Firenci bili su Guglielmo Ferrero i Gaetano Salvemini, čija sam stradanja i ja gledao svojim iznenađenim očima.

Jedne noći fašisti su organizirali svoj krvavi pohod na ostatke liberalizma, pa su tako palili i rušili stanove svojih žrtava, među kojima su ubili i uglednog advokata Pilatija. Strah i nemir zahvatili su čitav grad, dok je masa crnih košulja urlala po ulicama, obnavljajući svojim kaznenim ekspedicijama prave Bartolomejske noći ili srednjovjekovne borbe između gvelfa i gibelina, o kojima sam čitao u starim firentinskim kronikama. Te noći fašisti su tražili i Salveminija i Ferrera, ali oni, valjda, nisu bili u svojim kućama. Oko

Ferrera i Salveminija stvarao se još prije onaj prazan prostor izolacije, koji je talijanska aristokracija i buržoazija sistematski provodila, kako bi ih zamorila i umrtvila. Razlog tome ostracizmu bila je činjenica, što su oni odbijali i suzbijali takozvanu nacionalističku «dalmatinsku» politiku. Koliko Ferrero u svojim novinskim člancima u samoj Italiji i u svjetskoj štampi, toliko Salvemini u svojem tjedniku «L'Unità», obarali su tezu, da su Dalmacija i Istra talijanske, ističući, da su te zemlje isključivo slavenske, u kojima su Hrvati i Slovenci većina. Kako se talijanski nacionalfašizam uglavnom zasnivao na lažima, da je naša jadranska obala talijanska, i na imperijalizmu, iz čega se vještački ali uspješno stvarala ona slavofobija, koju su najprije oblikovali D'Annunzio, Corradini i Federzoni, a zatim i sâm Mussolini, tako se uz nju vezivao i veliki broj književnika i inteligencije. Ferrero i Salvemini bili su velika rijetkost među intelektualcima, koji su tu slavofobiju ne samo pobijali, nego i gdje su god mogli suzbijali. Nisu oni bili jedini na udaru. Glavna vika nacionalfašista išla je protiv bivšeg ministra vanjskih poslova grofa Carla Sforze, koji se, pošto je dao ostavku na položaj talijanskog ambasadora u Parizu, nalazio već u izgnanstvu, dok su fašisti palili njegovo imanje. Njega se je u tisku nazivalo glavnim izdajnikom «pravednih» talijanskih presizanja na naš Jadran. Vođa talijanske opozicije i jedan od rijetkih talijanskih intelektualaca, Giovanni Amendola, bio je premlaćen zbog istih objeda, od čega je kasnije i umro. Značajno je, da se u cijelom tom pokretu suzbijanja šovinizma nije isticao liberal Benedetto Croce, koji je, kao što je poznato, bio protiv ulaska Italije u rat, i čije je držanje prema porastu talijanskog imperijalizma i njegovih traženja bilo neutralno i neodređeno. Croce o Slavenima nije imao visoko mišljenje. Pouzdano pod utjecajem jednog dijela njemačke misli, i on je vidio u Slavenima narod drugog i trećeg reda, čiji doprinosi filozofiji i kulturi nisu bili od veće vrijednosti. U tom svojem stavu Croce je više pripadao općem mišljenju talijanske nacionalističke buržoazije, nego li gledištima jednog Ferrera, Salveminija pa i samog Sforze. U jednom od svojih prikaza Masarykove knjige o Rusiji Croce je zanijekao ruskoj misli svako pravo na filozofiju, jer da nije ni sistematska ni metodološka, ni posebno logička. Naprotiv, kod Ferrera i kod Salveminija, kao i kod Papinija, bilo je mnogo istinskog

shvaćanja za svaki slavenski izraz: za slavenski duh i za slavensku književnost, kao i za aspiracije slavenskih naroda, da obogate duhovnu zajednicu čovječanstva.

Gaetana Salveminija, čija sam predavanja iz suvremene europske povijesti redovno upisivao i slušao, upoznao sam jednog uistinu tragikomičnog dana, kad je fašistička studentska rulja nahrupila u naš razred i počela rukama i štapovima prijetiti mu urličući: «Fuori, traditore!» (Van s izdajicom!), te konačno i podrugljive izraze: «Slavo, Schiavo!» (Slaven, rob!). Salvemini je stajao nepomičan za svojom katedrom, blijed, ali nikako zastrašen. Sav obrastao u bijelu bradu, on je sličio na Mazzinija; iako podebeo, imao je u svojem izgledu mnogo od socijalista stare Italije. Kad se buka stišala i kad su svi studenti, osim nas trojice, napustili razred, on priđe k nama i reče:

—A vi, tko ste vi, zašto i vi ne protestirate?

Od trojice, jedan je bio Bugarin, Milko Ralčev, jedan Švicarac, koji se kasnije nije više pojavljivao, i ja. Kad je Salvemini saznao, da sam Hrvat iz Dalmacije, bilo mu je neobično drago i pozvao me k sebi. Salvemini je tada živio na trgu Massimo D'Azeglio, koji se nalazi u neposrednoj blizini firentinskog sveučilišta. Kako je rulja bila nestala, ja sam ga pratio do njegova stana. Salvemini me je pozvao u kuću i tu me je, po svojem običaju, odmah stavio na posao.

—Ovih dana izlazi moja knjiga *«Dal Patto di Londra alla Pace di Roma»*, koja je od velikog interesa za Vas i za Vašu zemlju. Volio bih, da se ona čita i kod vas. Ono što je važno u toj knjizi, to je moj opširan predgovor, u kome analiziram svu vanjsku politiku Italije za vrijeme rata i na mirovnoj konferenciji. Dalmacija igra glavnu ulogu. Ostali dio knjige manje je važan. To su uglavnom moji uvodnici iz «L'Unità», koji su poznati. Biste li Vi mogli prevesti uvodnik, ali odmah, i negdje ga objaviti u Zagrebu ili Beogradu? Bio bih Vam zahvalan!

Knjiga je izišla kod poznatog liberalnog intelektualca Gobettija, koji je imao izdavačku kuću, i izdavao dva jedina tada slobodna časopisa, «La Rivoluzione Liberale» i «Baretti», prvi politički, a drugi književni, u kojima sam i ja surađivao. Tada sam se obratio uredniku «Nove Evrope», Dru Milanu Ćurčinu, i izrazio mu Salveminijevu želju. Iako sam ja preveo Salveminijev uvodnik u cijelosti, Ćurčin je, po svojem običaju,

objavio u skraćenom obliku taj važan Salveminijev esej o talijanskoj vanjskoj politici, koji je za nas uistinu bio od velikog značenja. Od toga vremena ja sam često posjećivao Salveminija uveče poslije večere, jer ga na sveučilištu više nije bilo. K njemu je dolazilo sve manje Talijana, tek po koji strani posjetilac. Odmah malo zatim Salvemini je bio uhićen. Na izlasku iz tamnice govorio nam je:

—Život u tamnici nije nesnošljiv, kad vam dozvole knjige, papir i crnilo.

Poslije uhićenja i puštanja iz tamnice, Salvemini je bio optužen zbog izdavanja jednog podzemnog časopisa, «Non Mollare», koji je uređivao u suradnji s Carlom Rossellijem. Izgubio je mjesto na sveučilištu, dok konačno nije iščezao iz Firence i pobjegao u inozemstvo, gdje je i ostao u izgnanstvu, najprije u Parizu i u Londonu, a zatim u Sjedinjenim Američkim Državama, sve do završetka rata i oslobođenja Italije od fašizma. Imao je ipak sreću da je, za razliku od Ferrera, koji je umro u izgnanstvu u Ženevi, umro u svojoj rodnoj Italiji. Tražeći načina kako i gdje da se smjesti u izgnanstvu, Salvemini se također bavio mišlju, da bi podučavao i na zagrebačkom sveučilištu. Taj mi je prijedlog on sâm učinio, i, moram priznati, da je u Zagrebu za to bilo pozitivnog raspoloženja. Od tog vremena, međutim, pojavljuje se i moja redovita suradnja u zagrebačkoj «Novoj Evropi», koja će trajati do njenog završetka. U tome časopisu ja sam uglavnom prikazao svu talijansku liberalnu misao i izravno i putem prijevoda velikog dijela eseja iz pera istaknutih Talijana našeg vijeka, koja je pridonijela boljem upoznavanju talijanske krize između dva rata. U «Novoj Evropi» pojavili su se eseji Guglielma Ferrera, Salveminija, Crocea, Tilghera, Rensija, Buonaiutija, Missirolija, Salvatorellija, Vinciguerre, Papinija i drugih.

Slušajući Salveminija, konačno sam shvatio bît talijanskog političkog razvoja od Risorgimenta do fašizma. Istinski sljedbenik Mazzinija i Cattanea, Salvemini je bio republikanac i federalist. U prefašističkoj Italiji, on je politički djelovao kao socijalist, i smatrao je zaprekom talijanskom napretku ne samo Savojsku dinastiju, nego i Vatikan. U političkoj tradiciji Risorgimenta on je vidio dvije struje, jednu Mazzinijevu, za koju je smatrao, da se nije ni razvila ni održala uslijed reakcionarnog stava talijanske aristokracije i buržoazije, i dru-

gu Cesara Balba, koju je smatrao pretečom nacionalfašizma i imperijalizma. Poput Ferrera, i on je smatrao, da Italija nije nikada živjela u demokratskom procesu, nego u polu-demokratskom, koji je dinastija favorizirala skupa s aristokracijom i visokom buržoazijom, sprječavajući ulazak masa u sustav nove države. On je vjerovao, da se demokracija u Italiji mogla ostvariti samo putem federalizma, koji bi odgovarao tradicionalnim raspoloženjima raznorodnih pokrajina. To što je Italija pala u fašizam, krivnja nije bila na komunističkoj opasnosti, koju je visoka buržoazija pretjerivala, kako bi se održala na vlasti, nego na centralističkom sustavu, koji je favorizirao isključivo dinastiju s visokim društvom, i držao mase daleko od države. Za razliku od Ferrera, koji je jedini među talijanskim intelektualcima vjerovao, da će fašizam biti dugotrajan i odvesti Italiju u katastrofu, Salvemini je bio mišljenja, da se fašizam ne će dugo održati na vlasti. I Salvemini je svaku krizu režima povezivao s njegovim neminovnim padom. Sa Salveminijem su se moji odnosi, kao i s talijanskom emigracijom, nastavili u Parizu i, konačno, u Americi za vrijeme rata, kad smo posebno s Lujem Adamičem pripremali bolje i sretnije odnose među našim narodima.

Ali moji odnosi u Firenci bili su daleko intimniji s talijanskim književnicima, u prvome redu s Giovanni Papinijem, koji je tada bio već nadaleko poznat svojim poznatim djelom *«Povijest Kristova»*. U tome svojem djelu Papini je obilježio i svoje obraćenje, odnosno svoj povratak u krilo Katoličke Crkve. Papinija sam posjetio netom sam stigao u Italiju, i u njegovoj kući, odnosno bolje u njegovoj biblioteci, boravio sam po čitave dane. O Papiniju čovjeku i piscu napisao sam niz članaka i u zagrebačkom «Obzoru» i u drugim časopisima. Svakako prvi dodir s Papinijem čovjekom nije bio ni lak ni jednostavan. Papini je bio jako agresivan i svakog je posjetioca sačekao više odbijajući ga, nego privlačeći. Koliko je u tome bilo iskrenosti, a koliko izvještačenosti, vrlo je teško kazati. U suštini, Papini je bio plah čovjek. Kratkovidan do sljepoće, on je znao po čitave časove, koji bi trajali kao čitavi dugi sat, promatrati svojeg sugovornika, dok ga ne bi obasuo nijagarom riječi, koje čestoput nisu imale ni kraja ni konca. Papini je bio neobično načitan, i nije bilo teksta iz najraznovrsnijih grana ljudskog znanja, za koji on nije znao. Njegovo je znanje bilo enciklopedijsko. Poslije svakog

sastanka s njim osjećao sam koliko sam malo znao, i koliko mi je potrebno mnogo toga čitati, da bih mogao podnijeti jednu diskusiju s njim. Iako sam čitao savršeno talijanski i mogao shvatiti svaku napisanu rečenicu, razgovor na talijanskom nije tekao glatko. Učenje gramatike i čitanje klasika tolikih godina sukobljavalo se sa svakidašnjim razgovorom, napose u Toskani, gdje je jezik bio sočan, osebujan i plastičan, ali i retoričan. Kod Papinija je retorika bila neobično bujna. To se, uostalom, najbolje osjećalo i u njegovoj prozi i u njegovoj poeziji. Tek kasnije, kad sam više čitao i više sazrijevao, osjećao sam koliko mi je Papinijeva retorika postajala neuvjerljiva. U prevođenju Papinija posebno sam osjećao koliko je on za volju lijepe riječi i zvučne fraze žrtvovao suštinu sadržaja, pa čak i bît istine. Najveći dio njegovih polemičkih eseja, u kojima je rezao glave utvrđenim veličinama iz filozofije i književnosti, ne samo da iziskuju novu analizu i verifikaciju, nego danas ostavljaju upućenog čitatelja bez uvjerenja. U biti destruktivan, Papini je vrlo mnogo pridonosio ne samo razočaranju, nego i neodređenosti čitavih mlađih generacija, koje se nisu mogle snaći u rastućoj krizi svijeta. Sav taj revolt protiv misli prošlog vijeka završio se u slučaju Papinija, kako znamo, ne samo u njegovu obuhvaćanju rimskog katolicizma, nego i rimskog fašizma, po kome su, kako nam je on govorio, i Cezar i Krist Rimljani.

Je li ili nije Papini bio fašist? Ja sam ga vidio u tri njegove najznačajnije faze. Za vrijeme, kad je on odbijao fašizam, u vrijeme, kad ga je prihvaćao, i, konačno, poslije pada fašizma i uoči Papinijeva teškog i strašnog umiranja.

—Mi se vraćamo u Srednji vijek, daleko strašniji nego je bio onaj pravi; rulje hodaju po ulicama naoružane i ubijaju slobodne ljude— govorio mi je dan poslije strašne Bartolomejske noći, kad su fašisti iskorjenjivali svoje neprijatelje. Govorio mi je tada o Salveminiju i o Ferreru s mnogo poštovanja i s mnogo ljubavi, osuđivao je teške postupke fašizma, zgražao se nad nacionalizmom. —Ako je to fašizam, koji ima da učini Italiju velikom, onda je bolje da ga nestane. —Njegova žena, koja je bila s nama, neprestano ga je smirivala, sva zastrašena, da se i on ne bi zamjerio fašistima. Prijetio se, da će i on izići na ulicu i ustati protiv takvih zločina crnih košulja. Gotovo što nije zaplakao nad apokalipsom Italije i Zapada.

Imao sam osjećaj da je tada bio ne samo iskreno tronut, nego da je iz njega izbijao i dubok osjećaj zgražanja nad zlom, koje je fašizam unosio u život njegove zemlje. Iako njegova misao nije bila ni misao Salveminija, ni ona Ferrerova, on je ipak vjerovao, da su to bili tako snažni pisci, da ih nikakva ideologija nije imala pravo okovati u lance i lišiti ih ne samo slobode stvaranja nego i života. On je tada na sve te široke mase naroda, koje su jučer bile primile komunizam na isti način, kao što primaju fašizam i pod njegovom zastavom upadaju u grad, gledao s istim onim teškim posmijehom, s kojim su u Srednjem vijeku gledali na slične pojave pjesnici i svetitelji —posmijehom, koji je izražavao gorčinu, tugu i prezir.

Papini je o nama vrlo malo znao, sve što je znao bilo je ono, što je čitao i što je čuo od Meštrovića i Čerine, s kojima je bio intimno povezan. U pitanju Dalmacije i on je bio na liniji Ferrera i Salveminija, na liniji Prezzolinijeve «La Voce», koja je bila prva u isticanju, da je to hrvatska zemlja. Kako je bio protiv D'Annunzia i njegova nacionalizma, on je smatrao, da će bivši sindikalist Mussolini dati talijanskom nacionalizmu realniju osnovu. Obnavljanje Rimskog carstva pričinjalo mu se nepotrebnim i iluzornim, iako je vjerovao, da je Italija trebala doživjeti bolju sudbinu od one, koja ju je zadesila u Versaillesu. Takvo opće i prošireno duhovno i političko stanje talijanske buržoazije bilo je ne samo zahvatilo i njega, nego i zarazilo najveći dio talijanske inteligencije. Papini također bijaše razočaran u demokraciju, poput cijele njegove generacije, koja je u tom obliku vlasti vidjela iskrivljeno puritanstvo, koje nije odgovaralo renesansnom karakteru talijanskog društva, u suštini amoralnog i neodgovornog. I on se, poput Mussolinija, zanosio za Sorelovim «Razmišljanjima o nasilju», koja je, uostalom, i Croce uzimao i suviše ozbiljno. Ali on nije vjerovao u marksizam socijalizma i komunizma, koji je smatrao nepotpunim, da bi mogao zadovoljiti njegovu filozofiju života. Kod te talijanske generacije liberalizam je bio davno mrtav, tako da je nacionalizam postajao sve to jači mamac, napose kad je taj prešao iz D'Annunzijeve retorike u Mussolinijev violenti radikalizam.

Kad sam posjetio Papinija kasnije, tridesetih godina, zatekao sam ga u raspoloženju najgorljivije odanosti fašizmu i

posebno Mussoliniju. On je tada bio član Akademije, koju je Mussolini ustanovio, i davao je javno svojim perom neograničenu moralnu podporu režimu. Bilo je to vrijeme imperijalnog izdizanja fašističke Italije i zauzimanja Abesinije poslije kapitulacije zapadnih demokracija i Lige Naroda pred talijanskom unilateralnom akcijom. Papini je tada, iako navodno kršćanin, ponavljao otrcane imperijalističke teze o pravu jačih i kulturnijih naroda na koloniziranje nerazvijenih i barbarskih afričkih zajednica. Sjedili smo na Piazzale Michelangelo, odakle je pucao otvoren pogled na cijelu Firencu Dantea, Giotta, Michelangela i Brunelleschija, jedan od onih rijetkih pogleda, koji ostaju zauvijek upečaćeni u fantaziji putnika. [Sadržaj cijelog tog razgovora nalazi se u mojoj knjizi «Agonija Evrope», na koju upućujem svoje čitatelje, kao i u slučaju ostalih razgovora s mnogim od ljudi spomenutim na ovim stranicama.]

Da li je Papini bio isto tako iskren i sada u obožavanju fašizma i Mussolinija, kao što je bio u ranijem nijekanju istoga, kad je fašizam bio u povojima? Na to pitanje bilo bi vrlo teško odgovoriti. Uspinjanje Mussolinijeva fašizma pouzdano je i kod njega, kao i kod velike većine talijanske inteligencije, ostavilo dubokog traga. Talijanska je inteligencija oduvijek tražila proširenje, kako je ona govorila, male umbertinske Italije u velesilu, koja bi bila ravna i Francuskoj i Engleskoj. Ona je Italiju smatrala kvantitativno najjačom silom na Mediteranu i slijedila je Mussolinijevo uvjerenje, da se Italija morala popeti na razinu svoje snage. Nije voljela talijansku demokraciju, za koju je smatrala, da nije bila u stanju dati Italiji ono nacionalno i državno značenje, na koje ona ima pravo. Konačno, kad je prisustvovala krizi demokracije u Francuskoj i nepokretljivosti Engleske, koje su države skupa s Ligom Naroda kapitulirale ispred Italije, ta je inteligencija povjerovala, da je sudbina i sreća na talijanskoj strani i da je talijanski narod uistinu porastao u svojim snagama. Usprkos svemu tome, osjećao sam, da Papini nije bio sasvim siguran u tome svojem stavu, iako je on tražio, da ga zapišem i objavim. Pojavljivala se u njemu neka duboka sumnja, kao da je sve to bila jedna napoleonovska avantura, koja se, jednog dana, morala strovaliti u katastrofu. Iako on nije vjerovao više u snage Francuske i Engleske, ipak je držao, da će one prije ili poslije morati zaustaviti razbijanje

međunarodnog poretka od strane fašizma. Iako je on sumnjao, da bi talijanski izbjeglice, *fuorusciti*, mogli išta efikasnoga učiniti, da obore Mussolinija, ipak se za sve njih raspitkivao, kao da se je pribojavao, da bi oni jednog dana mogli da se vrate. Kad sam ga uvjeravao, da je rat neizbježiv, on je strahovao pred činjenicom, da bi taj rat mogao ipak izmijeniti jedno stanje, u kome se on osjećao smirenim i zadovoljnim. Papini je u suštini bio intelektualac moralno slab, koji nije bio u stanju da se, kao recimo Ferrero, stavi protiv struje vremena. Volio je da u toj struji pliva u istom smjeru, kuda je i ona kretala. Demokracija, liberalizam, sloboda i pravda, bili su sve za njega prazni pojmovi bez značenja, odnosno pojmovi, kojima su dijalektike ideologija davale ona značenja, koja su odgovarala interesima onih, koji su u stanovitim historijskim trenutcima monopolizirali vlast. Kako je Papini prije svega i nadasve bio vrlo vješt dijalektičar, koji je raspolagao divnim frazama, iako kontradiktornima, bilo ga je uvijek zanimljivo slušati.

Kad je već rat odnio u nepovrat i Mussolinija i fašizam, posjetio sam godine 1946. u Firenci Papinija. Bilo je to vrijeme potpune prevlasti antifašizma. Kad sam tražio njegov telefon, bilo mi je rečeno, da je dotični gospodin *epurato* i da je njegov telefon isključen. Pošavši k njemu, saznao sam za cijelu njegovu tragediju. On se je jedva jedvice spasio, i to intervencijom američkih vojnika katoličkog osvjedočenja. Činjenica, da se historija razvijala pravcem, koji on nije predviđao, ostavila je na njega težak osjećaj ne samo razočaranja, nego i jednog dubokog unutrašnjeg sloma, koji se obično pojavljuje kod intelektualaca, koji se prilagođuju političkim situacijama. Papini je bio čovjek Apokalipse. Osim toga, on je bio i čovjek Crkve, pa je osjećao, da ga ona ne će napustiti. Ali ni on, kao ni svi oni katolički prvaci, koji su surađivali s fašizmom, nisu Crkvi mogli biti više od koristi. Svakako je zanimljivo, da se on, kao i veliki broj talijanskih književnika, koji su surađivali s fašizmom, nije bacio u komunizam. Iako Toskanac, kao i Malaparte, on je ipak osjetio, da bi skok u komunizam bio za njega skok u smrt.

Za tog posjeta i nekoliko takvih posjeta, koje sam mu učinio u posljeratnim godinama, kad je već pobolijevao od teške i strašne bolesti, koja mu je postepeno oduzimala život,

sa svim njegovim funkcijama, tako da više nije mogao ni govoriti, ni čuti, konačno ni hodati, niti hraniti se svojim rukama, stvarno umiranje jednog Joba, Papini je u sebi izražavao sav slom jedne generacije, koju su ratovi i revolucije obesnažili i napustili. Zabrinut naglim opadanjem konzervativizma i porastom komunizma, on mi je ovako obrazlagao krizu svijeta:

—Oko nas se dižu i rastu destruktivne snage. Komunizam ruši sve naše tradicije. Kako Zapad, kako Amerika zamišlja, da će moći spasiti zapadnu civilizaciju, odričući se i ubijajući u Italiji i na Zapadu sve one snage, koje su jedine u stanju suzbiti komunizam? Fašizam je bio jedna od takvih snaga; on je oko sebe okupio sve snage konzervativizma, bez kojih se ne može zamisliti poredak kod nas. On je zauzdavao mase, davajući im postepeno viši standard života, sačuvavši harmoniju klasa. Fašizam je kod nas trajao preko dva decenija, i svatko je morao s njim surađivati, jer inače ne bi mogao živjeti. Likvidacija fašizma ostavlja vakuum, u kome će komunizam ispuniti praznine i preuzeti vodstvo zemlje i svijeta. Amerika ne shvaća strašnu kontradikciju, u koju se postavlja, kad, s jedne strane, izjavljuje, da se bori protiv komunizma, a, s druge, ubija, progoni i ruši sve one snage, s pomoću kojih bi jedino mogla zaustaviti i suzbiti taj komunizam.

Koliko on nije shvaćao unutrašnju narav demokracije, pokazivala je najbolje činjenica, da je on vjerovao, da će Amerika u borbi protiv komunizma oživjeti fašizam i poslužiti se s njim, da zaustavi prodiranje komunizma. Jednom riječju, Papini nije shvaćao, da se američka demokracija ne može izložiti takvoj kontradikciji, da s jednim totalitarizmom, zbog koga je ušla u rat i pobijedila ga, ruši novi rastući totalitarizam. To nisu, naravski, shvatili ni svi oni u Italiji i po ostaloj Europi, koji su surađivali s fašizmom. Paradoksalno je bilo to, da su u to vrijeme svi ljevičari, pa čak i mnogi liberali, osuđivali Ameriku zbog navodne suradnje s fašizmom. Ali niti to nije bilo jasno Papiniju, koji je u propasti fašizma uglavnom vidio i svoje umiranje. S Papinijem je umirala tako i cijela ona generacija, koja je kroz Bergsonov *vitalni elan* ispunjavala suštinu nacionalfašizma, uvjerena, da će to biti duboka i osnovna regeneracija čovječanstva. Ali jedna još strašnija smrt zahvatila je tu

generaciju, kad je ona morala doživjeti, da je najnovije generacije nisu više ni čitale, ni shvaćale. Realizam, izazvan ratom i revolucijom, odnosio je u nepovrat nacionalističku i neoidealističku retoriku D'Annunzijeve, Barrèsove i Maurrasove ere. Jedna je završila s Mussolinijevim vješanjem u Milanu, druga Pétainovim Vichyem u Francuskoj.

Iako je Papini, uglavnom, u to vrijeme vladao intelektualnom i književnom Firencom, u njoj je živjelo i stvaralo mnogo drugih književnika. Književni život Firence ipak nije tada bio tako bujan, kao u vrijeme časopisa «La Voce», koji je izdavao i uređivao Giuseppe Prezzolini, koji je u to vrijeme živio u Rimu, a kasnije u Parizu i u New Yorku, ili u vrijeme Papinijeva «Leonarda» i Salveminijeve «L'Unità». Jedan od najizrazitijih i najrevolucionarnijih fašističkih književnika bio je Ardengo Soffici, koji je često dolazio u grad iz svojeg Poggio a Cajano, gdje je pisao i slikao. Kao slikar Soffici je pod utjecajem pariške umjetničke škole nastavljao tradiciju toskanskih *machiaiolija,* originalnih talijanskih impresionista. Soffici je spadao u red onih talijanskih književnika, koji su vjerovali, da se mase mogu držati u redu samo pod jakim autoritetom jednog čovjeka *condottiera.* Obožavatelj Mussolinija, on se je često pojavljivao u gradu u fašističkoj uniformi, i kako je imao i fizički izgled vodećeg čovjeka iz Quatrocenta, on je izgledao kao najuspjeliji primjerak fašističkog umjetnika-književnika. On je vjerovao, da u umjetnosti mora biti reda i okvira; sve ono, što nije u stanju izraziti oblik, je kaos, a kaos je anarhija. Taj svoj princip u umjetnosti on je primjenjivao i na politiku. Fašizam je za njega i po njegovu mišljenju u Italiji značio konačno ostvarenje nacionalnog i političkog oblika. Italija je iz demokratske anarhije konačno u Mussoliniju pronašla vođu, koji joj je davao oblik i nacionalnu sintezu. Iako francuski impresionist, on je podlegao tezi, da Italija mora unijeti u umjetnost i u književnost klasicizam novog vremena. Ustvari, ono što je bilo najbolje u Sofficiju, bili su njegovi lirski fragmenti, jer se on nije nikada uspio izraziti u jednom zaokruženom klasičnom djelu. U fašističku polemiku on je unosio i mnogo sumnjivih teza o francuskoj dekadentnosti, za koju je smatrao, da se u obožavanju crnačke i afričke umjetnosti otuđila od svojeg zdravog korijena. Soffici je bio

rasist, koji je vjerovao u čistu talijansku rasu, koja će biti u stanju da obnovi umirući Zapad. Sve je to kod njega, kao i kod Papinija pa i kod Marinettija, bilo zasnovano na otrcanim teorijama LaPugea i Gobineaua. Kod svih njih ustvari osjećao se Nietzscheov poganski krik za predsokratovskim grčkim čovjekom, koji su uskrsavali više kroz toskansko renesansno paganstvo, nego li kroz grčku viziju života. Ustvari, svi su oni bili uzmanjkali D'Annunzii, koji iako su se oslobađali njegove retorike, nisu mogli da se sasvim odreknu izvora njegovih inspiracija.

Uz Papinija nalazio se tada i jedan od vrlo zanimljivih talijanskih katoličkih pisaca, Domenico Giuliotti, koji je živio u samoćama Chiantija, u Greve, na putu između Firence i Siene, koga sam dosta posjećivao. On je vjerovao, da je novi Srednji vijek ušao u historiju svijeta, i htio je kroz svoje stvaranje oživjeti mistiku Svetog Franje Asiškog, Jacopona iz Todija, kao i strasti Svete Katarine Sijenske. S druge strane, on je vjerovao, da je potrebno vratiti katolicizam u vrijeme španjolskih Torquemada i Inkvizicije. Uzori su mu bili francuska «katolička reakcija» prošlog vijeka, Veuillot i Bloy, o kojima je pisao i koje je prevodio. Skupa s Papinijem, on je zamislio i izdavanje jedne moderne enciklopedije, kojoj su dali značajan naslov, «Il Dizionario dell'Omo Salvatico», Rječnik divljeg čovjeka, od koga su svega izišla dva slova, u kojima su data tumačenja stanovitih pojmova. Giuliotti je vjerovao, da se treba vratiti primitivnom ili divljem čovjeku, koji je jedini u stanju preporoditi čovječanstvo iz duboke krize suvremene civilizacije. Neka vrsta Rousseauvljevog romantičnog povratka u primitivno društvo, ali u osnovi ne katoličkog antikalvinističkog nepuritanstva, nego srednjovjekovnog misticizma i asketstva. Vlast društva morala se predati u ruke krvnika (il boia), koji je trebao nemilosrdno rezati glave svima onima, koji bi se usuđivali usprotiviti monolitnoj vlasti autokrata. Taj krvnik trebao je biti Mussolini, dok je fašizam trebao svoje ideološke izvore zasnivati na srednjovjekovnom sistemu talijanskih gradova. Danteova «De Monarchia», u kojoj je svjetovna vlast postavljena u ruke svjetovnog vladara, u ovome slučaju tirana, a vjerska u ruke rimskog pape, bili su ideal ovog obnavljanja političkog katolicizma. Liberalizam, demokracija, socijalizam, marksizam, modernizam smatralo se je kao hereze prošlog vijeka, za koje su oni vjerovali, da ih

je potrebno iščupati silom i bez ikakvog kompromisa. Rim, a ne Pariz, trebao je postati središtem Zapada. Kod njih se također pojavila i struja, koja je zagovarala pokret protiv Europe. *Anti-Europa* postat će kasnije i slogan, koji će prihvatiti službeno i fašizam. Ukratko, sve je to trebalo biti jedna nova kontrareformacija, koja u stanovitim krugovima talijanskog katolicizma nije ustvari nikada ni umrla.

U tome društvu bila je i grupa mlađih katoličkih pisaca, među kojima je posebno privlačljiv bio Nicola Lisi, koji je u svojim knjigama opisivao život seoskih župnika i uznastojao oživjeti stare mistike. Za razliku od Lisija, koji je bio iskren i skroman, pojavljivao se već tada agresivniji katolik i fašist, Piero Bargelini, koji je svojim katoličkim inspiracijama, posebno u opisivanju srednjovjekovnih toskanskih svetaca, davao jedno estetsko značenje. Duboko protuslovlje svih ovih pisaca sastojalo se uglavnom u tome, što su oni pokušavali oživjeti staru mistiku jednog Fra Angelica i u isto vrijeme transformirati je kroz kasniji Quattrocento i Cinquecento u opravdavanje fašizma, kao neke nove talijanske filozofske i umjetničke palingeneze. Kroz takve napore oni su još više zamršavali krizu Zapada i Europe. Značajno je, da je fašizam kroz sva svoja oštra protuslovlja povlađivao takve interpretacije katolicizma, posebno one anti-europske i kontra-reformatorske, inkvizicijske i torkvemadske, jer je Mussolini volio da vidi sebe kao nekog novog i modernog tirana, koji vlada putem korporacija novim industrijskim društvom. Bio je to za bivšeg marksistu odgovor i kapitalizmu i komuno-socijalizmu, za protivnika liberalizma i demokracije povratak u teokraciju, u kojoj je papa pastir stada, a on, Mussolini, cezar avijacije i bajuneta.

To obnavljanje Srednjeg vijeka i Renesanse pojavljivalo se po talijanskim gradovima za vrijeme čestih fašističkih demonstracija, kad su u grad silazile mase seljaka iz okolnih sela u pratnji svojih fašističkih uniformiranih jerarha. Skupa s predstavnicima ostalih društvenih klasa, buržoazije, inteligencije i studenata, oni su manifestirali Duceu, koji ih je oslovljavao s balkona Stare Palače na Piazza della Signoria u obliku svojeg poznatog dijaloga s masama. Taj se je dijalog po utvrđenom običaju završavao ratničkim prijetnjama i himnama, u prvim etapama fašizma protiv njegovih unutrašnjih neprijatelja, zatim protiv europskih velesila, Francuske i Engleske, i gotovo uvijek protiv Jugoslavije, za «talijansku» Dalmaciju. Najveći dio prisutnih masa nije ustvari znao o čemu se radi, i glavnina se ljuljala u uvjerenju, da do rata ne će nikada doći. Tim masama Mussolini je izgledao kao vrlo vješt političar, ispravnije mađioničar, koji je znao da vara i čara, pa će on već znati kako da sve dobije i postigne tako, da zemlju ne uvuče u rat. On samo govori o ratu i prijeti se ratom, ali ustvari on nije toliko lud, da zemlju izloži ratu.

Koliko su Talijani, posebno oni, koji su dolazili iz seljačkih i radničkih slojeva, bili obaviješteni o vanjskim planovima Mussolinija i fašizma neka posluži i ovaj primjer:

Za vrijeme jednog od Mussolinijevih govora na balkonu Piazza Venezia u Rimu, upućenog masama seljaka iz cijele Italije, u kojima ih je harangirao na rat protiv Jugoslavije, došlo je, kao po običaju, do burnih ovacija. Mase su u ogromnom oduševljenju odgovarale: «Uvijek spremni!» Pri kraju te demonstracije odjednom se prolio iz neba nad Rimom težak pljusak. Svi prisutni su se razbježali u raznim pravcima, zaklanjajući se u otvorene crkve. Ja sam se tako zatekao u jednoj od crkava, gdje je nahrupila i grupa seljaka iz Toskane i mene stala zapitkivati, gdje je Jugoslavija, i šta ona hoće, da li ona uistinu hoće ratovati protiv Italije, i radi čega, i što je to Dalmacija i tko u toj zemlji živi? Rastumačivši im, da sam i ja iz Dalmacije i da mi nismo Talijani, nego Hrvati i da mi ne ćemo rata, oni su se raznježili i počeli više sebe nego li mene uvjeravati kako rata ne će biti, jer zašto bi oni ratovali za jednu zemlju, koja nije njihova; i šta će uopće rat?! Bilo je to tada, kad sam po stoti put osjetio kako totalitarni režim nije nikako u stanju pridobiti uz sebe široke mase, odnosno osvojiti unutrašnja raspoloženja pokorenih građana. Kad sam sutradan u talijanskoj štampi čitao, kako su seljačke mase dale svoj neograničeni pristanak Duceu, i kako će ga talijanski narod, jedinstven i ujedinjen, slijediti do zadnjega i u rat, ja sam osjetio svo unutrašnje protuslovlje svakog totalitarizma. Tu i u mnogim drugim prilikama ležao je dubok razlog, radi kojega nisam nikada mogao prihvatiti fašizam.

Značajno je, da i sada talijanski seljaci na poziv komunista dolaze u masama u Firencu, gdje se s istih balkona vode slični dijalozi rukovodioca s masama. Tempo i tempe-

rament oduševljenja vrlo je sličan onome, koji se pojavljivao prije pedeset godina. Kad poslije takvog jednog sastanka razgovaram s ponekim seljakom, osjetim ono isto raspoloženje, koje sam i prije osjećao za vrijeme sličnih fašističkih demonstracija. Prije svega: kod nas komunizam ne će biti ni kao u Rusiji, ni kao kod vas, i onda ono značajno talijansko: *Gli è tutto un verso* — Sve mu je to ista pjesma!

Razlika je samo u tome, što su se u fašističko vrijeme takve manifestacije odigravale u srednjovjekovnom dekoru: loggie i prozori kitili su se starim tepisima i zastavama, dok su crne košulje dizale u zrak puške i mačeve. Sve ostalo je, napose psihologija masa, ostalo isto.

U izvanjskom trijumfu fašizma bilo je tada pisaca, koji su ostajali ne samo osamljeni, nego i zabrinuti za budućnost Italije. U Firenci je tada živio i Aldo Palazzeschi, čija profinjena osjećajnost nije imala nikakve ni unutarnje ni vanjske veze s totalitarizmom. Bilo je to tiho i nezapaženo, ali i dekadentno oponiranje sveobuhvaćajućem fašizmu. Pjesnik Palazzeschi živio je na jednom od brežuljaka grada, koji se dizao odmah iznad Ponte Vecchia. Kuća mu je bila nalik na neki stari samostan, možda je ona to i bila prije. Palazzeschi nije nikako sličio na svoje stihove, koji su svi ispunjeni čudnovatim i razboljenim osjećajima čovjeka, koji se nije nikako mogao snaći u društvu i u vremenu, u kome je morao živjeti. Ni Firenca ni Italija nisu bile njegove klime, on je čeznuo za Parizom, gdje je i provodio dobar dio godine. Kasnije se preselio u Rim i u Veneciju, pisao je i romane iz života svojeg društva, među kojima su *«Sorelle Materassi»* remek-djelo profinjenog seciranja jednog društva u izumiranju. Bilo je kod njega mnogo osjećaja za neurotska raspoloženja, koja se nikako nisu slagala s pretjeranom i kričavom retorikom vodeće talijanske književnosti. I kad je on oponašao futurizam, dao je nekoliko daleko uvjerljivijih primjeraka poezije te književne struje, nego li je to uspio izraziti čitav roj Marinettijevih sljedbenika. Palazzeschi je život i njegovu stvarnost gledao kroz san i dim svojih razboljenih vizija, koje su u sebi sadržavale mnogo više poezije, nego je to bio slučaj kod njegove generacije. Zgražao se nad barbarlukom i vulgarnošću fašizma jače od bilo kojeg talijanskog pjesnika; i u

tome je pokazivao kako istinska poezija nije u stanju da cvate pod režimom nasilja i klanja.

U Firenci je tada postojala i jedna grupa mlađih književnika, sve mojih vršnjaka, koja se okupljala oko književnog časopisa «Solaria», s kojom me je povezao mladi talijanski pjesnik i esejist Leo Ferrero. Mladog Ferrera sam upoznao na sveučilištu, kad smo skupa slušali izvrsna predavanja historičara umjetnosti P. Toesce iz bizantinske i talijanske srednjovjekovne epohe. Ta su predavanja bila uvijek toliko popularna, da su ih posjećivali, kao i ona Izidora Cankara u Ljubljani, i slušatelji koji nisu bili studenti, napose lijepe gospođe iz firentinskog društva. Mladi Ferrero me je upoznao s čitavim nizom pjesnika, kao što su bili Montale i Umberto Saba, zatim s esejistima Franchijem, Caroccijem i Garosciem, koji su stajali, posebno ova dvojica posljednja, u pobuni protiv fašizma. Tada sam po prvi put osjetio, da ozbiljnija intelektualna mladost nije nikako bila riješena da se preda fašizmu. Ovo me je jako tješilo, jer i ja nisam nikada ni od prvog trenutka imao nikakve unutrašnje predispozicije da primim fašizam ni kao ideologiju, ni kao političku praksu. Kasnije sam morao doživjeti to isto i u mojem odnosu s komunizmom. U oba pokreta bilo je toliko mnogo nijekanja istine i individualne slobode, da me je to uvijek, kad god sam o njima mislio, otuđivalo od njih. Najviše me je otuđivalo od oba totalitarizma činjenica, da ogromna većina njihovih pristalica nisu nikada bili u miru sa svojim savjestima, nego su ih slijedili ili prihvaćali neiskreno ili iz inercije, ili radi toga, što su išli za takozvanim duhom vremena. Biti fašist, kod najvećeg dijela omladine značilo je osigurati sebi karijeru i uspjeh u životu, što sam smatrao nepoštenim ovjekovječenjem laži. Živjeti u laži, kad se zna, da je to laž, bila mi je najodvratnija strana fašizma i komunizma. Ali koliko ih je to znalo? Koliko ih je imalo snage priznati, kad je znalo? Leo Ferrero je to znao s nekoliko svojih prijatelja, što mi je bilo dovoljno, da fašizam ocijenim kao duboku zabludu, koja će u nepovrat odnijeti cijelu jednu generaciju.

Leo Ferrero me je poveo i svojoj kući. Ferrerovi su tada živjeli na Viale Machiavelli, gdje se obično nedjeljom poslije podne okupljalo mnogo talijanske i europske inteligencije, posebno Francuza, koji su bili na proputovanju kroz Firencu.

Bili su to čajevi, koje je gospođa Gina Lombroso Ferrero znala tako lijepo pripremati, za razliku od drugih firentinskih književnih kuća. Nije, naime, bio slučaj u Talijana da se stranci primaju u kuću, osim kod Ferrerovih. Kako su Ferrerovi imali proširenih veza sa zapadnom Europom, posebno s Francuskom, zatim sa Sjevernom i Latinskom Amerikom, i bili vrlo poznati u tim zemljama, putem svojih knjiga i redovnog surađivanja u štampi toga svijeta, oni su ostavljali na prvi mah utisak, da su bili više Europljani nego li Talijani. Taj se osjećaj o širokim vezama Ferrerovih sa svijetom, prilikom mojeg prvog posjeta, vidio i po tome, kako su me oni primili, istaknuvši odmah, kako su oni poznavali i prijateljevali sa Supilom, Tresićem i Trumbićem, koji su s njima stupili u vezu još na početku ovog stoljeća, kada su Ferrerovi živjeli u Torinu, u kući Cesare Lombrosa, čuvenog talijanskog kriminologa. Ferrero se posebno sjećao gorostasa Supila, za koga je govorio, da je to bio jedan između trojice najgenijalnijih političara, koje je on u svojem životu upoznao.

—Kad se Supilo pojavio u našoj kući, malo me je zastrašio, jer se je ulazeći već na vratima predstavio riječima: *Io sono un Croato!* Kod nas je u Pijemontu —doda Ferrero— ime Hrvat još uvijek podsjećalo na Hrvate, koji su pod Austrijom bili žandari i vojnici, neprijatelji našeg ujedinjenja. Ali kad se Supilo raspričao, počeo sam ne samo naglo mijenjati svoje predrasude o Hrvatima i Južnim Slavenima, nego i toliko se zanimati za stanje u Habzburškoj monarhiji, da sam ga zamolio da ostane nekoliko dana u Torinu. Istina o Dvojnoj monarhiji pukla je tako ispred mojih očiju, da sam se od toga vremena ne samo dopisivao sa Supilom, nego sam ga i posjetio na Rijeci.

Gospođa Ferrero je posebno voljela Supila, i ona mi je predala snop njegovih pisama, koje sam ja objavio u «Obzoru» i u «Novoj Evropi», a kasnije u izbjegličkoj «Hrvatskoj reviji». Više tih pisama pronašao sam i sâm kasnije u Ferrerovom arhivu u Ulivellu. U tom arhivu pronašao sam i Tresićeva pisma, u kojima je on, uglavnom, molio Ferrera, da mu pronađe nakladnika za izdavanje njegove rimske trilogije i da mu za istu napiše predgovor. Isto tako i nekoliko Trumbićevih pisama. Supilova su pisma imala isključivo politički karakter, i zato su važna. Trumbić se u svojim pismima nije politički izražavao, nego je uglavnom najavljivao svoje

posjete. Tresić, osim svojih moljakanja, da bi ga Ferrero pomogao u izdavanju njegovih drama iz rimskog života na talijanskom, vrlo je rijetko pisao o političkom stanju. Ima svega jedno pismo, u kome je odobravao ispravnost Mussolinijeva zauzimanja Abesinije, izražavajući svoje duboko nezadovoljstvo s Engleskom, On je smatrao, da je Italija bila u pravu, kad je otpočela svojim imperijalizmom protiv Engleske. Mišljenje, koje je bilo sasvim u opreci s poznatim Ferrerovim stavom, koji je ustajao protiv fašističkog imperijalizma ne samo u Abesiniji, nego i u Španjolskoj i na Balkanu. Inače jedini, koji je pisao savršenim talijanskim jezikom, bio je Tresić-Pavičić, u čijem se jeziku i stilu osjećalo odlično poznavanje talijanske književnosti i kulture. Talijanski mu je jezik dozivao u pamet i Carduccia i D'Annunzia.

U Ferrerovoj kući bilo je mnogo uspomena na Supila. On ih je obasipao poklonima iz našeg folklora. Tamo su se nalazile i naše kubure i naši jermaki, kao i nošnja dalmatinskih Zagoraca. Tu je nošnju često oblačila gospođa Ferrero a i mladi Leo. Za vrijeme velikih demonstracija za «talijansku» Dalmaciju, mladi Ferrero je bio tučen od nacionalista, kad se je pojavio u jednoj od tih nošnja, svjedočeći kako se i po njoj vidi, da je Dalmacija hrvatska.

Guglielmo Ferrero bijaše visok, uspravan i koštunjav čovjek. Nosio je brkove i oštru malu bradu. Bio je idealan model za Don Kihota. Imao je visok vrat, koji je pokrivao visokim tvrdim bijelim ovratnikom. Bio je uvijek otmjeno odjeven, u crnom ili tamno zagasitom odijelu. Jak dijalektičar, govorio je razlamajući rukama, kao da za svaku svoju misao traži pravu riječ. Gospođa Ferrero, koju su svi, pa i naš Supilo i Trumbić, zvali Signora Gina, bila je mala, tanahna i elegantna ženica, lijepog i profinjenog lica, s dva živa oka, izrazita i elokventna u svakom svojem razgovoru. Bili su uvijek nerazdruživi i uvijek su se pojavljivali zajedno, kao da su sišli s nekog Manetovog portraita iz prošlog vijeka. Oboje su bili borbeni i odlučni anti-fašisti od prvog dana pojave fašizma. Kad je Croce bio neodlučan u svojem stavu prema fašizmu, a i Salvemini s velikim dijelom progresivne inteligencije bio mišljenja, da fašizam ne može dugo trajati, Ferrero je, naprotiv, bio uvjeren, da će fašizam ne samo dugo trajati, nego i otvoriti novu krizu svijeta, koja će Europu baciti u novu katastrofu. Bile su to godine velikih diskusija,

u kojima su se obično Ferrero i Salvemini prepirali do kasno u noć. Salvemini, nastojeći da uvijek pronađe neki izlazak ili neki zračak nade, kako će fašizam ipak ubrzo da se sroza, Ferrero, naprotiv, potpuno uvjeren, da će proces biti ne samo dug, nego i dramatičan s tragičnim završetkom. S mišljenjem svojeg supruga slagala se i Signora Gina. Za razliku od Salveminija, Ferrero je u zauzimanju vlasti po fašistima vidio krizu cjelokupnog talijanskog unutrašnjeg polu-demokratskog sustava; još i više, moralnu krizu talijanske buržoazije, za koju je smatrao, da je uvijek bila nedovoljno politički odgojena i da je prihvatila nacionalizam iz pomanjkanja moralne i intelektualne snage. Konačno, Ferrero je vrlo rano, za razliku od Crocea, raskrstio s mitom monarhije. On je Savojsku kuću smatrao skupom neinteligentnih i moralnih bijednika, koji su se uvijek skrivali za takozvanim demokratskim sustavom, u koji nisu ni vjerovali, ni u koga nisu imali unutrašnjeg povjerenja. Konačno, Ferrero nije imao povjerenja u političko vodstvo talijanskih stranaka, ni u one vladajuće, ni u one u opoziciji. Nije nikada imao nikakvog povjerenja u Giolittija, kao ni u sve Salandre, Sonnine, Orlande, ali isto se je tako razočarao u socijaliste, u čiji smisao za vođenje politike nije nikako vjerovao. Stanovito vrijeme mislio je, da bi Sturzova Pučka stranka bila mogla Italiju izvesti iz posljeratne krize, ali i na to više nije računao, kad je uočio kako će i Vatikan s visokom buržoazijom, posebno industrijalcima sa sjevera, podleći porastu nacionalizma. Za razliku od Croceove pozicije, pozicija Ferrera i Salveminija postala je kritička i zato, što su oni oduvijek bili u načelnoj opoziciji prema nacionalizmu, pa prema tome i prema fašizmu, u pitanju talijanskih službenih i neslužbenih presizanja za Dalmacijom. Oni su smatrali, da talijanski narod ne smije ići putem imperijalizma, nego se razvijati kod kuće s domaćim snagama, prakticirajući, između ostaloga, i Malthusov sistem, i pretvoriti Italiju u suvremenu progresivnu demokratsku zajednicu širokih socijalnih reforma, koje bi pridigle narodne slojeve iz neimaštine i bijede i stavile ih u red naprednijih naroda zapadne Europe. Glavnu prepreku tome vidjeli su u vladajućem sloju, koji nije mario za takvu jedinu realnu politiku, nego je poveo zemlju u imperijalni avanturizam i, konačno, u rat. Da su njihova predviđanja bila ispravna, pokazala su današnja vremena, kad se Italija i bez nacionalnog imperijalizma i bez

kolonija osjeća ekonomski jačom i snažnijom i socijalno uravnoteženijom, nego što je to bila prije i za vrijeme fašizma. Ali u to tada gotovo nitko nije vjerovao, pa ni sâm Croce, čije su simpatije uvijek išle u pravcu obrane Savojske i Giolittijeve Italije, koja se iživljavala kroz stare feudalne agrarne i socijalne odnose.

Za vrijeme tih diskusija Ferrero se nikada nije izražavao negativno o Croceu, iako ga Croce nije trpio. Razlaz između Crocea i Ferrera uslijedio je prije, kad je Croce poveo žestoku borbu protiv Ferrera i uglavnom spriječio, da se Ferreru povjeri katedra za povijest starog Rima na rimskom sveučilištu, o čemu Ferrero nije volio razgovarati. Kod Ferrera je prevladavala misao, da je potrebno, da se antifašistička inteligencija međusobno povezuje u otporu na režim. Glavni napadaj u Firenci u tim godinama i kasnije u emigraciji dolazio je uvijek od Salveminija. On je bio prvi, koji je uočio da je ustvari Croceova filozofija bila odgovorna, između ostaloga, i za pojavu fašizma.

—U svojoj borbi protiv pozitivizma— govorio je Salvemini — Croceov hegelovski neoidealizam srušio je cijelo zdanje, na kome je počivao Risorgimento, i poveo Italiju u maglu. Do Crocea, znali smo što je moralno, a što nemoralno, što je dobro, a što zlo, što je lijepo, a što nelijepo. Croceova filozofija, s njegovom etikom i estetikom, bacile su inteligenciju u kaos, u kome se više nije znalo ni što je dopušteno, ni što je zabranjeno, ni što je lijepo, ni što nije lijepo. Demokracija, socijalizam, liberalizam kroz Croceove analize izgubili su na svojim cjelinama i pretvorili su se u neodređenosti relativnoga i iracionalnoga, koje su omogućile fašizam kao ustuk bezvlađu i anarhiji, koje se moglo spriječiti normalnim i pozitivnim procesom slobode, bez tiranije i diktature.

Kad je Croce i poslije ubojstva Matteotija dao u Senatu svoje povjerenje Mussolinijevu režimu, obrazlažući i ponovno putem svoje omiljele fraze, da je bolja i jedna mala nepravda od anarhije, kod Salveminija oporba protiv Crocea postala je čitava opsesija. Bilo je jasno, da Croce podupire kraljevski sistem, ostajući vjeran Savojskoj kući, dok su Salvemini i Ferrero bili sasvim raskrstili s monarhijom, smatrajući Kralja odgovornim za perpetuaciju fašizma, i vidjeli u republici jedinu mogućnost talijanske budućnosti.

Međutim, krug se je oko antifašista sve više stezao. Poslije

procesa, kome je Salvemini bio podvrgnut radi izdavanja podzemnog lista «Non Mollare» («Ne popuštaj»), kome je prisustvovalo tek nekoliko prijatelja, među kojima i gospođa Ferrero, on je pobjegao u emigraciju. Mussolini je sada postavio straže oko Ferrerove kuće, tako da je svaki pristup k njemu bio registriran od policajaca, koji su bili odjeveni u civilna odijela. To je značilo sasvim izolirati Ferrerove, i, osim stranaca i nekolicine Talijana, nitko ga se nije usuđivao posjećivati. Postepeno, Ferrero se povlačio u svoj Ulivello pokraj Firence, ali i tu su tada operirale straže. Bilo je to vrijeme, kad je Ferrero u francuskoj «Illustration» pisao svoje popularne eseje «Između prošlosti i sadašnjosti» i «Govore gluhima», koji su bili nastavak njegove proročanske «Tragedije mira». U Italiji njegovo se ime nije smjelo više spominjati. Malo nakon toga fašizam je napravio veliku presiju na taj popularni časopis, koji se čitao u cijeloj Europi, pa mu je i tu bila uskraćena suradnja. Tada se Ferrero dao na pisanje svojeg velikog historijskog romana, tetralogije, u kojem je dao presjek talijanskog društva od ujedinjenja Italije do Crispijeva abesinskog rata, stvarno historije Trećeg Rima, u kojoj je predvidio Mussolinijevo osvajanje Abesinije, ali u isti mah, u zadnjem dijelu «Oslobođenje», oslobođenje Italije od fašizma putem rata.

Za vrijeme tih samoća u Ulivellu, dok su Mussolinijevi bravi budno pazili na svako njegovo kretanje, bilo je ne samo poučno, nego i dirljivo razgovarati s Ferrerom. Uvjeren, da versailleski mir nije bio ni dobar ni pozitivan čin, on je bio mišljenja, da će fašizam postepeno povesti čovječanstvo u težu i strašniju katastrofu. U međuvremenu, i on je zauzimanjem svojih francuskih i švicarskih prijatelja, posebno Alberta Thomasa, upravitelja Međunarodnog ureda rada, uspio napustiti Italiju i nastaniti se u Ženevi u svojstvu profesora tamošnjeg sveučilišta.

Bijegom Salveminijevim i odlaskom Ferrerovim iz Firence, i strašnim porastom fašističkog terora, u tome je gradu ostalo vrlo malo ljudi, koji ne bi bili prihvatili fašizam, ako ne u suštini, a ono na površini. U isto vrijeme ja sam zamjenjivao Firencu s Rimom, gdje je još bilo intelektualaca, s kojima se moglo razgovarati u smislu, koji nije bio služben nego kritičan. Mora se priznati, da je jedna od rijetkih odlika talijanske misliteljske inteligencije njen jaki kriticizam. Najjači među njima ulaze dublje u suštinu problema, nego je to slučaj, recimo, s francuskom inteligencijom, koja se vrlo često drži površine, i svoju površinu prekriva svojom briljantnošću i s onim *sous entendu*, koji ostavlja čitatelju ili slušatelju, da se sâm snađe u zaključcima. Osim toga, najjači kod talijanske inteligencije silni su u formulacijama misli. Misao jednog Ferrera išla je uvijek u dubinu postavljenog problema, uspijevala je, da ga savršeno formulira i da mu pronađe zaključak. Ferrerove prijašnje postavke o kvantitativnoj i kvalitativnoj civilizaciji i o krizi svijeta, koja nastupa uslijed sve jačeg sukoba između stare kvalitativne poljoprivredne i nove kvantitativne industrijske civilizacije, pronađene i formulirane u godinama najvećeg mira i poretka u društvu *la belle epoque i fin de siècle*, čvrstim su dokazom tih dubokih vertikalnih predviđanja, o kojima su tek poslije rata pisali Ortega y Gasset i Paul Valéry, nakon što se je ta kriza ispoljila u svoj svojoj tragičnoj erupciji, razbivši potpuno stare zasade. Ferrerovo pronalaženje, da su kvalitativne civilizacije imale ispred sebe jasan cilj, koji su i postizavale mjerom čovjeka, dok moderne kvantitativne lutaju bez cilja, ne postavljajući nikada ispred sebe nikakvu metu, premašuju čovjekove snage i vode ga u provaliju. Njegova postavka, da se bez mjere i ograničenja ne može ostvariti nikakav napredak, i da instinkt i intuicija, u biti sasvim radikalno oprečne od Croceovih, vode društvo i civilizaciju u anarhiju, a iz anarhije u tiraniju, također su bili vrijedni pronalasci, o kojima su ljudi Zapada trebali voditi računa, prije no što su se upustili u avanture rata, iz kojih neminovno iskrsavaju revolucije. Njegove analize demokracije, u kojima je on raščlanjivao i populizirao misao svojeg prijatelja Gaetana Mosca-e, kao i njegovo odvajanje od marksizma i od svih ideologija, koje su jednu stranu istine zamjenjivale s cijelom istinom, pokazale su se poslije pojave komunizma i fašizma savim točne. Njegovo osjećanje, da se Zapad barbarizira industrijalizmom, kapitalizmom, militarizmom i kolonijalizmom, dok misli, da unosi civilizaciju u Aziju i u Afriku, pokazalo se ne samo dalekovidno, nego i čitava jedna rijetkost u općem ludilu zapadnjačkih elita, koje su strastveno unosile najbarbarskije strasti zapadnjačkog čovjeka u ljudske zajednice, koje su stoljećima živjele u sreći i zadovoljstvu, ne znajući za industrijski komfort zapadnog čovjeka. Njegovo duboko poštivanje

kineske i indijske kvalitativne civilizacije, koje su počele da se truju upljuvcima zapadnog čovjeka, ostalo je i danas opomenom, da će se one na kraju krajeva revoltirati protiv Zapada. Proučavajući i uspoređujući abesinsko društvo, koje su talijanski kolonijalisti smatrali barbarskim, on je smatrao barbarstvom talijanski nacionalizam. U začetku komunizma u Rusiji, on je predvidio, da boljševičko rukovodstvo ne će biti u stanju stvoriti ravnopravno, ekonomski besklasno društvo, nego da će uspostaviti na piramidi države jedno strašnije i monolitnije klasno vodstvo, koje će biti zatvoreno svim ostalim društvenim slojevima. U fašizmu on je vidio jednu umjetnu simbiozu starih ekonomskih i političkih klasa, povezanih s monarhijom, koje su pokušale da se odupru socijalnoj pobuni masa, koje bi se bile zadovoljile normalnim reformama, kao što je to bio slučaj u sredinama Francuske, Engleske i Sjedinjenih Američkih Država, koje su mu bile uzorom. Ali njegov je glas, kao i glasovi nekolicine ostalih talijanskih mislioca, ostajao glas vapijućega u pustinji. Ni danas, u oslobođenoj Italiji taj se glas ne čuje i ne shvaća u svojem dubokom značenju.

Povezan s talijanskom inteligencijom u Firenci, mogao sam lakše ući i u njene krugove u Rimu. Ono isto kritičko raspoloženje prema fašizmu, koje sam otkrio za vrijeme svojeg boravka u Firenci, osjetio sam u daleko većoj mjeri u samome Rimu, koji je ipak bio ne samo političko nego i duhovno središte Italije. Kako je Rim oduvijek bio grad cinika i oportunista, taj se duboki razmak između režima i unutrašnjeg raspoloženja inteligencije još jače osjećao. U to doba Rim je počeo rasti u veći grad europskih razmjera. Fašizam ga je favorizirao i zato, što je od njega htio stvoriti grad svoje imperijalne epohe. Otuda i ono umjetno oživljavanje klasičnog Rima, posredstvom jedne arhitekture, koja se označavala neoklasičnim stilom. Iako je ta neoklasika u arhitekturi i u skulpturi, s kojom je ta arhitektura bila intimno povezana, nastojala biti impozantnom, ipak nije bila tako štura i glomazna, kao što je ona u Moskvi za vrijeme Staljina. Tradicionalni ukus, koji Talijani imaju za proporcije u gradnji, davao je toj neoklasici izvjesnu cjelinu, iako je sve to znatno otskakalo od klasičnih ruševina, srednjevjekovnih i renesansnih crkava i zgrada, koje su ga uvijek činile jednom umjetničkom cjelinom. Ali Rim je, za razliku od današnjeg Rima, bio ipak

tih grad, kroz čije se ulice i pjace moglo mirno šetati i razmišljati o njegovoj prošlosti i njegovoj sadašnjosti. Šetnje noću u društvu talijanskih književnika bile su posebno lijepe i ispunjale su intelektualnu mladost razmišljanjem. Fašističke proslave i parade, koje su započinjale velikom pompom, nestajale su u dubokoj i melankoličnoj indiferentnosti nepopravljivih Rimljana, koji sebe smatraju trajnijima i vječnijima od svake sadašnjosti. Rimski puk, napose u Trasteveru i predgrađima Rima, ostavljao je uvijek na mene dojam jednog i suviše skeptičnog naroda, a da bi ga mogao pokrenuti Mussolinijev dekorativni dinamizam. Taj je puk vidio sve moguće vrste vlasti, od rimskih republikanskih vremena preko cezara do tirana i papa, pa ga ništa nije moglo ni uznemiriti, ni probuditi, a niti oduševiti. Njegova se filozofija uvijek sastojala u tome, kako će se preživjeti dan, ono *che si può campar'* ili *si tira avanti,* što će se pojesti i kako će se što manje raditi, ili samo toliko, koliko je potrebno, da se preskoči taj dan bez većih napora i trzaja, ili, u slučaju onih smionijih, da se preživi čitava nedjelja. Požudan za svečane dane, u kojima nije radio, on ih je slavio po tavernama, uživajući u svome bijelom frascatiju, a u krugu mnogobrojnih obitelji s mnogo djece. Po tim zanemarenim i siromašnim dijelovima grada, gdje se uz kuće radnika i malog svijeta nalazio i onaj sveprisutni kupleraj, *casino,* iz koga su preko dana žene razgovarale sa svojim dobronamjernim susjedima, igrajući se čak i s djecom, bilo je vrlo malo kriminala, tako da je i prostitucija izgledala kao jedan neizbježivi dio života. Obično bi po tim ulicama svijetlilo kandilo ispred jedne ucviljene ili nasmijane Gospe sa stotinu atributa i milosti, pred kojom su se molile i dobre žene i prostitutke, svaka tražeći svoje čudo. Takva protuslovlja, pred kojima su se zgražali ljudi s protestantskog sjevera, pojavljivala su se u pogledima rimskog puka kao nepromjenljiv zakon života. Ta su suživljavanja između dobra i zla —zla koje se nikada nije smatralo grijehom— Rimljani oživljavali svojom neumrlom duhovitošću, koja se sažimala u tri riječi: *managia la miseria* (neka je prokleta bijeda!). Sve je bilo bolje od neimaštine, bijede i nevolje. Promatrajući taj puk, ja sam se uvijek sjećao Gogoljevih utisaka iz Rima, koji je jako volio taj rimski mali svijet, jer ga je, kako je on pisao, tako jako podsjećao na mali ruski svijet iz predgrađa Moskve i Petrograda.

Kao i svakog putnika iz dalekih strana, i mene je oduševljavao Rim Goethea, Stendhala i Burckhardtova Cicerona, ali vrlo brzo sam se i ja oslobodio tih književnih stavova, koji nisu nikako vodili računa o stvarnostima naroda, koji je nastavljao svoju povijest, ostajući indiferentan ispred slavoluka i spomenika prošlih vjekova. Italija nije više za mene bila onaj pusti geografski pojam, o kome je govorio francuski pjesnik Lamartine, nego zemlja stradanja, muke i tavorenja. Kolikogod je fašizam nastojao svojom fasadom grandomanije prekriti njenu tešku stvarnost, u čemu su ga potpomagali posjetioci iz sjevernih zemalja s Baedekerima u ruci, ta se je stvarnost razvijala svojom neminovnošću. Ali narod ju kao cjelina nije osjećao, niti razumijevao. Razumijevali su je tek osamljeni pojedinci. Nije ju razumijevala ni talijanska književnost, jer ona nije nikada uspjela izraziti tu stvarnost stihom ili prozom jednog Balzaca, Zole, pa i Maupassanta, Tolstoja ili Dostojevskoga, nego se je gubila u estetizmu velikih fraza i lijepih riječi. Najveći romanopisac, koga je Italija dala, Alessandro Manzoni, izbjegavao je stvarnost kroz ljudski sentimentalizam i sveopraštajući katolicizam. Fogazzaro je išao korak naprijed, ali do Verge talijanska proza nije još bila zagrizla duboko u srž života. Bila je to književnost esteta, koji su se mučili opsesijom kako da pronađu novu riječ i novi oblik, jer su živjeli u uvjerenju, da je sve prije njih rečeno i izraženo. Sva se njihova nastojanja sastojaše u tome, kako da dobiju prostora na «trećoj stranici» *(la terza pagina)* talijanskih dnevnika, na kojima se uglavnom mogla čitati talijanska književna produkcija, jer je časopisa bilo vrlo malo, a od suradnje u novinama moglo se je jedino i živjeti, ukoliko pisac nije imao neko državno namještenje. Tek kasnije, fašizam je i književnike i umjetnike uvlačio u svoje korporacije i akademije i tako im osiguravao materijalni opstanak, ubijajući u njima stvaralačke mogućnosti. Kad se usporedi period poslije drugog rata s onim fašističkim, onda se može sasvim objektivno zaključiti, da je fašizam ukočio, ako ne i sasvim presušio književne i umjetničke inspiracije čitave jedne, ako ne i dviju generacija. Ono što fašizam nije uspio potpuno sakovati i ubiti, bila je misao, koja je ostala prilično jako sačuvana na svojim kritičkim postavkama prema fašizmu.

Najoštrije protuslovlje između fašizma i književnog stvaranja bila je svakako pojava komediografa Luigia Pirandella. Njegovo je kazalište dnevno radilo gotovo pred praznom kućom. Njegova su djela skupa s njegovom pojavom bila neprestano lansirana od strane režima kao dokaz snage fašističke ere. Međutim, nitko nije bio manje fašist od Pirandella, iako se on i javno takvim obilježavao kad god je to od njega režim tražio. U suštini, Pirandellova je književnost bila trajno nijekanje dinamične vitalnosit, koju je fašizam smatrao svojom bitnom odlikom. Pirandello je sumnjao u opstanak čovjeka; nije nikako znao pronaći smisao tog opstanka, lomio je čovjekovu cjelinu u stotine i mirijade fragmenata, tako da se ona gubila u magli razočaranja i potpunog relativizma. Dok je, s jedne strane, fašizam objavljivao apsolutno vjerovanje u istinu, s druge su strane Pirandellove osobe stalno deklamirale kako takve apsolutne istine nema, kako je ona različita u pogledima svakoga pojedinca. Stvar je onakva, kakvu je ja vidim, a ne onakva, kakvom mi je društvo prikazuje, ili naređuje da je vidim. Fašizam je iznad svega tražio, da se pojedinac istovjeti s cjelinom i da nikako iz iste ne iskače, dok je Pirandellova umjetnost izdizala individua iznad svega ostaloga, napose iznad okvira društva i organizirane države. Nije, prema tome, bilo toliko smiješno gledati fašizam, kako u Pirandellovoj kazališnoj umjetnosti slavi svoj uspjeh, koliko slušati samog Pirandella, kako se on smatra fašistom, i hvali taj režim, čiju je on ideološku postavku nijekao kroz razgovore svojih bolećivih osoba, uglavnom zabrinutih mislima i odgovorima na njihov egzistencijalizam. Dok su Pirandellove osobe išle za tim da obore verige, u koje su ih život, društvo i država okovali, dotle je njihov autor odavao hvale jednom monolitnom sustavu. To protuslovlje nisu, razumije se, uviđale mase, kojima je kao i režimu laskalo, da se fašist Pirandello prikazuje s velikim uspjehom na svim svjetskim pozornicama, ali ga je opažao svaki misleći i zamišljeni pojedinac.

Moje druženje u Rimu bilo je u prvome početku s grupom La Ronda, u kojoj se ponajviše isticao pjesnik Vincenzo Cardarelli, čije su ambicije bile, da kroz neoklasicizam oživi Leopardija. On je, kao i svi oko njega, polagao ogromno mnogo na važnost i vrijednost riječi; nastojao je da talijansku liriku u stihu i u prozi oslobodi od carduccijevštine i posebno d'annunzijevštine, koju su on i njegovi sljedbenici smatrali odgovornom za ćor-sokak, u kome se nalazila talijanska

poezija. U Leopardiju oni su vidjeli savršen književni uzorak, kako se romanticizam može unijeti u okvir klasičnoga, koji su smatrali savršenstvom talijanske lirike i proze. Grupa oko Ronda bila je jasno anticroceovska, kao što je bila i ona firentinska na čelu s Papinijem. Oni su smatrali Croceovu estetiku šturim i umjetnim produktom njemačke filozofije, koju nisu trpjeli. Za njih su veliki majstori suvremene književnosti bili francuski pjesnici prošlog i sadašnjeg vijeka. Zanosili su se, kao i Papini i Soffici, za Baudelairom, Mallarméom, Rimbaudom, Apollinairom —koga je Soffici osobno poznavao i o tome pisao—; od suvremenika posebno su poštivali Gidea i Valérya. Tako sam i ja, pod njihovim utjecajem, počeo čitati francuske lirike. Iako su svi oni prihvaćali fašizam na političkom i nacionalnom planu, koji je francusku libertinsku demokraciju smatrao svojim glavnim neprijateljem, intelektualno oni su bili ne samo sljedbenici Pariza, nego i oponašatelji. Kad god se govorilo o Parizu, kod tih književnih krugova osjećao se stanoviti provincijalizam. Ekstremni fašisti, koji su se okupljali oko rimskog lista «L'Intransigente», koji je uređivao inkvizitor Interlandi, kao i oni koji su se okupljali oko Longanesijeva i Rosatijeva «Il Selvaggio», udarali su žestoko na tu književnost, koju su smatrali dekadentnim kasanjem za kozmopolitskim i europskim Parizom, protiv čega su oni izdizali svoju *anti-Europu* podivljale i barbarske apeninske mladosti.

Mnoge i mnoge noći provodio sam u društvu te grupe književnika, koju se smatralo talijanskom bohemom. Sastajali smo se, uglavnom, predvečer u takozvanoj maloj sobici Caffè Aragno, gdje se tada sticala rimska i talijanska inteligencija, koja je dolazila u Rim, kao i veliki broj parlamentaraca. Mogao se u to vrijeme još susresti i po neki opozicionar, dok je kasnije opozicija sasvim nestala i sastajala se po privatnim kućama. Tamo je često zalazio i poznati muzički kritičar i esejist Bruno Barilli, čiji su eseji o talijanskim operama iz Ottocenta i Novecenta umjeli oživjeti svu onu sjajnu atmosferu zadnjeg baroka i rokokoa posebno iz Verdijeve Parme, koja je toliko privlačila Stendhala. Pokadšto je ovamo skretao i Antonio Baldini, duhoviti rimski pisac, koji bi kao i Barilli vrlo malo govorio. Glavnu je riječ uvijek imao Cardarelli, koji mi je toliko sličio na Tina Ujevića, kad nije nikome davao da dođe do riječi, nego je pontificirao satima i satima

do kasno u noć. Vrlo često čitave noći znali smo provoditi po tavernama na Piazza Navona, napose kad bi se netko od njih vraćao iz Pariza i unosio raspoloženje čežnje i nostalgije za tim gradom, koji je za svakog talijanskog književnika bio glavna meta stvaralačkih aspiracija. Kao i kod nas i na Balkanu, i u Italiji je tih godina Pariz zračio poput glavnog i jedinog umjetničkog i duhovnog središta. Ne poznavati Pariz, značilo je biti barbar i provincijalac. Tada se u to vrijeme i kod mene pojavljivala misao, da se bez stanovitog boravka u Parizu intelektualac ne može smatrati ni potpunim Europljaninom u pravom smislu te riječi. Kako smo svi bili bez novca, pri plaćanju došlo bi uvijek do prepiraka s gazdom. Ali pri kraju račune bi uvijek podmirivao neki bogatiji književnik-novinar, obično suradnik «Corriere della Sera», lista koji je najbolje plaćao, ili neki buržuj, koji je bio neobično ponosan, što svoje veče provodi s književnicima. Uz Cardarellija, najveći poklonik Velérya bijaše pjesnik Giuseppe Ungaretti, koji je već tada na sebe svraćao pozornost svojim hermetskim stihovima. Radije mučaljiv, Ungaretti je teško stvarao i svaki je njegov stih bio rezultat razmišljanja i naprezanja. Ungaretti je pouzdano najbolje poznavao francusku poeziju i znao za sve teškoće, kroz koje se pjesnik mora naprezati, da bi u talijanskoj versifikaciji dao onu unutrašnju snagu, koju je francuska lirika imala. Ja sam uvijek bio mišljenja, da je Ungaretti morao dobiti Nobelovu nagradu za modernu talijansku poeziju a ne Quasimodo. U početku nezadovoljan s anti-europskim stavom fašizma, i on je postepeno počeo da se divi Mussoliniju, što je bilo tako oprečno čitavoj njegovoj plemenitoj naravi. U to je društvo često zalazio i Orio Vergani, koji je tada zanosio svoje čitatelje opisima crnaca iz Afrike i borbama hrvača, unoseći u te svoje dopise mnogo književnog lirizma i psihološkog shvaćanja. Tek kasnije mogao sam razabrati koliko je i tu bilo utjecaja Paul Moranda, koji je žurnalizam takve vrste podigao na razinu književnosti.

Od slikara i umjetnika vidjeli su se u tome društvu Spadini, koji je u svojem kratkom životu dao dokaza svoje jake umjetničke mašte, ostavivši svakako najizrazitije post-impresionističko djelo, koje je Italija dala, zatim Carrà, uvijek u potrazi za originalnošću, i konačno Oppo, koji je više bio propagator i fašistički komesar za umjetnost nego li originalan

slikar. Oppo je bio politički mentor svih rimskih književnika i umjetnika, i uslijed toga što je imao visoki položaj u fašističkom pokretu, i što je mogao osobno da viđa Mussolinija. U njegovu prisustvu umjetnici i književnici, iako višeput kritični na kulturnu politiku režima, uglavnom su bili blagonakloni, jer je od njega ovisio i materijalni opstanak svih njih. Kako sam bio jedini stranac u tome društvu, ja se nikada nisam osjećao nevoljko, osim u trenutcima jačeg pritištanja režima protiv svega što je bilo vanjsko. Tada bi se i kod njih pojavljivala i ksenofobija i slavofobija, koja se nije razlikovala od one na ulici. Oni bi se tada uvlačili u se i ja ih tada za čitave sedmice ne bih viđao, i uslijed toga, što je bilo odvratno slušati sva ona vulgarna nacionalistička zabadanja, koja su se čitala u fašističkoj dnevnoj štampi. Tim više, što se je moglo osjetiti, da ih oni papagajski i neuvjerljivo ponavljaju, da im ne izlaze iz srca ni iz duše, jer nisu plod njihova uvjerenja. Bilo je uistinu više puta čak i smiješno slušati Cardarellija i Ungarettija kako se ispred Oppa natječu, tko će bolje i uspješnije opravdavati i braniti fašizam i Mussolinija-čovjeka, kako su oni ponavljali, koga je sudbina odredila, da od Italije načini prvu silu svijeta. Takvi su razgovori bili uvijek dosadni, ali su ipak ukazivali na jednu tipičnu oznaku karaktera talijanskih literata-esteta. Ova se sastojala i u brisanju vlastite savjesti u odnosu na vlast. Režim, svjestan takve osobine svojih scriba, strahom ili laskanjem i darovima kupovao je duše pjesnika i umjetnika, kao što se to zbivalo u vrijeme renesanse po dvorovima condottiera i na papinskom dvoru ili u zamračenim vremenima protureformacije, kad su se umjetnici i pjesnici opijali estetskim vrednotama, daveći u sebi svaku moralnu pobunu individualne savjesti. Pjesnici su i umjetnici tada postajali dvorjanici i kurtizane i idolatri režima i njegova vodećeg čovjeka, u kome su oni vidjeli i Machiavellijeva Kneza i Julija II. i sve one amoralne i krvave kapetane i condottiere Quattrocenta i Cinquecenta. Što je i najtragičnije, oni se čak svega toga nisu ni stidjeli, jer su to opravdavali historijskim presedanima, koji su u njima živjeli. Cijela talijanska književnost i umjetnost, govorili su, stvarala se na dvorovima, kad su slikari, kipari i pjesnici živjeli od poklona tirana, i kad su čak neki morali nositi nokšir knezu i gospodaru. Tako se

nije trebalo iznenaditi, da je u njima savjest umirala tiho i nečujno.

Najmanje pak zauzimanja stava prema fašističkom režimu bijaše kod slikara i kipara, koje je režim upošljavao u svoje gradnje i vanjske dekoracije. Ove su imale za cilj osupnjivanje masa, posebno onih iz srednjeg staleža, koje su ispred novih fresaka, na kojima su se viđali Mussolini, njegovi hijerarsi, trijumviri i bravi, oživljavali u sebi stare slave. Kod njih se osobito oživljavao nemoralni duh Raffaella i Cellinija, dok nigdje nije bilo ni Danteova prkosnog dostojanstva, ni Michelangelova gnjeva. Najveća većina njih zatajivala je u svojim stvaranjima duh francuskog impresionizma i upuštala se u manirizam onoga, što je fašizam zvao neoklasikom. Manje originalnosti nego li u književnosti bilo je u umjetnosti. Stvaralački život Italije postajao je štur, ograničen, dok se konačno nije i sasvim osušio.

Bilo bi ipak pretjerano kazati, da se u nijednom od tih književnika nije pojavljivala pobuna. Među pripovjedačima jedan jasan izraz nezadovoljstva pojavljivao se kod Corrada Alvara, koji je s juga, u tradiciji Verge, donosio dubok osjećaj za zgoljnu stvarnost jednog teškog života. Njegova su lica govorila jednim jezikom stradanja i patnje, koja su nijekala laž režimskog optimizma. Alvaro je bio jako izmučen i napaćen pisac, na koga je ruski realizam ostavio dubok trag. Bio je roman «Gli Indifferenti», koji je tada napisao vrlo mladi menika. Na mene je uvijek ostavljao dojam čovjeka, kroz koga je talijanska stvarnost iskrsavala na površinu snažno i istinski. Iako knjiški roman «Rubé», napisan po esejistu Borgese-u, koji će konačno također pobjeći u inozemstvo, izrazio je ipak slučaj malogradskog intelektualca u sukobu s nacionalizmom toliko snažno, da nas je sve upozorio na istinsko stanje zemlje. Iako je prema njemu službena kritika uglavnom bila ili negativna ili kritična, «Rubé» ostaje snažnim primjerkom jedne književnosti u pobuni, koja se nije zadovoljavala idolatrijom. Najveću senzaciju svakako izazvao je roman «Gli Indifferenti», koji je tada napisao vrlo mladi romanopisac Alberto Moravia, iznijevši svu unutrašnju trulost i raspadanje malograđanskog društva. U odnosu na režim, koji je to društvo izdizao kao zdravu i dinamičnu osnovu imperijalnog vremena, taj je roman govorio o dezagregaciji života izgriženog prevarama, lažima i seksom. Bilo je jasno,

da ga režim ne će primiti, i od tada pouzdano mladi se je analitičar gubio u spiralama neuvjerljivih kompromisa s režimom, spremajući se za slobodnija vremena. Ali ni on se nije ipak povezivao s antifašističkim snagama zemlje, nego je živio na periferiji talijanskog života, prihvaćajući fašizam kao stvarnost, protiv koje se ništa ne može. Bila su to u svakom slučaju tri usamljena svjedočanstva, koja su govorila dublje o talijanskoj stvarnosti, što se je skrivala ispod površine namještenog optimizma.

Tako se talijanska književnost iživljavala u hermetici jednog Ungarettija i u takozvanim sutonskim (crepuscolari) dramama Fausta Maria Martinija, čiji je lirizam bio također mlak i sentimentalan. Preveden od Milana Begovića, Martini je u to vrijeme posjetio Zagreb, kad se u tamošnjem kazalištu igrao jedan od njegovih komada, i vratio opčaran tim našim starim gradom, o kome je on govorio s mnogo simpatije. Za razliku od velikog dijela talijanskih književnika, Martini u suštini nije bio nacionalist, i zgražao se nad mnogim fašističkim ispadima, ali je bio daleko od toga, da se isprsava protiv režima. Kako sam ga intimno poznavao i često posjećivao u njegovoj kući, koja je toliko sličila na kuću Alda Palazzeschija, svu prekrivenu purpurnim platnom, koje je trebalo da ga čuva od sunca i od svjetlosti dana, on mi se je često povjeravao, ističući kako njegova poezija nema nikakve veze sa stanjem na ulici, nego je izraz njegove samoće i odvojenosti od svijeta. On je, kao i Pirandello, živio od svoje vizije života, kroz koju je sanjao i stvarao neovisno od društvene i političke stvarnosti.

Najgorljiviji među svima njima i otvoren borac za fašizam, kao novu pojavu pomlađene Europe, bio je Curzio Malaparte, koji se je tada još potpisivao svojim pravim prezimenom Suckert. Malaparte je išao u red fanatičnih fašista, koji se je, s jedne strane, oduševljavao Lenjinom i njegovom tehnikom zauzimanja vlasti, koju je smatrao novim oružjem totalitarizma. On je u pojavi i u izdizanju fašizma vidio rađanje jedne nove civilizacije, koja će zamijeniti civilizaciju racionalnog liberalizma i francuskog tipa demokracije. Rim a ne Pariz vodi novi svijet. On je svu talijansku književnost smatrao bezkrijepnom, izvještačenom i bespotrebnom za nove generacije, kojima je, kako mi je on tada govorio, fašizam dao novi smisao života. U Malaparteu, osjećao sam tada,

fašizam je pronašao i svoj novi izraz i svoj stil. Malaparte je često šetao po ulicama u fašističkoj uniformi u čizmama, i na taj način je želio ukazati na konstantu fašističkog života, koja je značila vječni rat i neprestani otpor.

Vrlo mnogo od tog revolucionarnog raspoloženja bilo je u vođi talijanskog futurizma, Marinettiju, koji je sebe smatrao pretečom talijanskog fašizma. Marinetti je bio neobično agresivan i violentan čovjek, ali u suštini, kad ga je čovjek bolje upoznao, on je bio dobar i mekan. Posebno se on takvim osjećao, kad se je oženio i postao otac. On je i nadalje bio u otporu i na Crocea i na D'Annunzija, i za obojicu je govorio, da su ukočili talijanski duh i talijansko stvaralaštvo. Obojicu je smatrao akademicima, dok je on vjerovao, da je akademizam glavni neprijatelj buđenju osnovnih snaga talijanskog života. Bio je isto tako radikalan neprijatelj neoklasicizma. U fašizmu je volio njegov ratoborni duh, uskrsavanje suvremenog militarizma, uglavnom fašističko formiranje avijacije i odgajanje djece i omladine u vojničkom duhu. Bio je zaljubljen u potpunu industrijalizaciju talijanskog života. Mussolinijevo traženje, da talijansko nebo bude zasjenjeno stotinama, ako ne i tisućama aviona, bila je njegova glavna i najbolja poezija. Iako je u suštini i on, kao i svi talijanski književnici bio ljubitelj Francuske, i on se je na nju nabacivao blatom, kad je to režim iziskivao. Značajno je, da ono protuslovlje između futurizma i fašističkog režima, koje su svi opažali, Marinetti nije nikako htio ni uvidjeti, ni priznati. Mussolini ga je vrlo malo uzimao u obzir, dok ga je službena talijanska književnost i umjetnost, koja je sva nosila u sebi izraz neoklasicizma, smatrala zastarjelim i neaktuelnim za fašističke aspiracije. Futurizam bijaše u suštini oprečan fašizmu, koji je išao za tim, da konsolidira i ukoči sve revolucionarne snage duha i da ih podvrgne isključivo svojim zakonima. Tako se je zbilo, da je i futurizam odumirao u fašizmu. Marinetti, njegov prorok, ulazio je u talijansku akademiju. Ono isto, što se je zbilo s Majakovskim u Staljinovoj Rusiji, zbivalo se pomalo i u Mussolinijevoj Italiji: svaki je romantični i revolucionarni pokret morao da se prikloni zakonima monolitne režimske reakcije, koja je tražila stabilnost i ukrućeni poredak.

Kod svih tih fanatičnih pristalica režima bilo je svakako najteže promatrati kako skaču iz jedne režimske linije u dru-

gu. Fašizam je, kao i svaka vlast, morao praviti vrlo često i protuslovne preokrete, kako bi se i kod kuće, posebno u vanjskoj politici držao na površini. Ono što je u suštini bio realizam, književnicima se pričinjalo trajno protuslovlje. Jedina konstanta Mussolinija bila je održati se na vlasti, pa ma kakva bila promjena kursa. Publicisti i književnici morali su slijediti skakanje iz jedne linije u drugu. Tako su i književni stilovi potpadali pod slične konsideracije režimskih političkih promjena. Književne simpatije i simpatije prema europskim narodima isto su tako bile podvrgnute promjenama režima. Oni koji su jučer hvalili Francusku i njenu civilizaciju, morali su je sutradan kritizirati i napadati. Jaka Francuska postajala je tako preko noći slaba i dekadentna. To isto vrijedilo je i za Englesku i za Njemačku. Jugoslavija je sada bila saveznik, a sada neprijatelj, jedamput mlada i dinamična zemlja, a drugi put opet primitivna i barbarska balkanska sredina, koja ometa kulturni razvoj Balkana. Slično je bilo i sa Sovjetskim Savezom. U sukobu sa sovjetskom stvarnošću marksizam je uvijek bio degeneracija židovskog materijalizma, u suradnji Rusija je bila saveznik u rušenju liberalne demokracije dekadentnog Zapada. Književnici i mislioci režima morali su se prilagođivati tim naglim promjenama kursa i svim njegovim najprotuslovnijim i gotovo uvijek nakaradnim varijantama i varijacijama.

Bilo bi ipak netočno i nepravedno zadržavati se na ovome prikazu talijanske književnosti, koja je tada nesumnjivo bila u opadanju. U Rimu, kao uostalom i po ostaloj Italiji, živjela je talijanska misao, koja je bila jača i slobodnija od književnosti i umjetnosti. Ta je misao bila u svojoj biti liberalna i nadasve kritična prema svima pojavama talijanskog života, posebno u odnosu na nacionalfašizam. Ona je polazila sa stanovišta, da se Italija nije nikada oslobodila ni od Srednjeg vijeka, niti od estetizma renesanse i humanizma; da Italija nije imala ni svoje reformacije, nego je i nadalje vegetirala u moralnim ruševinama i političkim ostatcima protureformacije, koja je talijansko društvo zatrovala klerikalnim konformizmom i dvosmislenošću, ubivši u tome društvu i kod aristokracije i kod srednjeg staleža svaki osjećaj moralne odgovornosti. Ideje Francuske revolucije dotakle su se tek s površine talijanskih vodećih slojeva. Liberalna revolucija, koju je Risorgimento trebao izvesti poslije ujedinjenja Italije, ne samo

da nije izvedena, nego je bila daleko od toga i da se približi ostvarivanju svojih visoko moralnih i socijalnih ciljeva. Kad se je Pijemont sa Savojskom dinastijom prenio u Rim, on se je utopio u duhovnim i političkim močvarama Lazia i Rima, gdje su živjele stare navike iz papinskih i kasnije bourbonskih vremena, koje su Rim zapljuskivale s juga, napose iz Napulja i sa Sicilije. Zaostali jug sa svojim primitivnim balastom, u kome su korupcija, smisao za *combinazione,* mlohavost i mlitavost trovali i davili vladajući aparat, sve je to više mijenjao puritanski karakter Pijemonta i davao onaj protureformacijski pečat novoj Italiji, koga se ona nije nikako mogla osloboditi.

Protiv te duhovne i moralne marazme ustajali su ne samo Ferrero i Salvemini, nego i Croce i Tilgher i Salvatorelli i Gobetti i mnogi drugi duhovnjaci, na koje bi se moglo vrlo lijepo primijeniti onu oznaku, koju je već Machiavelli prišivao dominikancu Savonaroli, kad ga je poslije njegove neuspjele borbe s Medicima i papinskim dvorom okrstio «razoružanim prorokom». Iako su se oni međusobno oštro razlikovali i svaki od njih imao svoja različita mišljenja i o talijanskoj krizi i o porastu fašizma, oni su ipak ostali bitnom savješću Italije u njenom fašističkom periodu. S izuzetkom Crocea, Ferrera i Salveminija, o tim je ljudima Zapad vrlo malo znao. Meni se je pružila rijetka prilika, da sam u to vrijeme sreo filozofa Adriana Tilghera, s kojim me je upoznao moj mladi prijatelj Leo Ferrero. Tilgher je tada bio uglavnom poznat kao kazališni kritičar opozicionog lista «Il Mondo», koji je umalo prestao izlaženjem. On je svakako bio najdublji i najsmisaoniji kritičar ne samo Pirandellova, nego i svekolikog modernog talijanskog i europskog kazališta. Kroz svoju filozofiju, koja se odupirala Croceovoj hegelovštini, iako je i on bio u mladosti Croceov đak, Tilgher je bio u suštini Shopenhauerovac; on je uspijevao prodrijeti u tančine stvarateljskog djela. U tome je išao toliko duboko, da je i samome Pirandellu pomagao da se pronađe i da svoj stvarateljski duh zaokruži jednom mišlju o čovječjem ništavilu, koje je bilo više tilgherovsko nego li pirandellovsko. Iako Pirandello nije bio zahvalan Tilgheru na svojem putu traženja sebe, ipak je svakome u Italiji bilo jasno, da bez Tilgherova duhovnog vodstva Pirandello ne bi bio nikada u stanju oblikovati svoju misao. Za Tilghera sve je bila misao, pa je i suvremeno kazalište za

njega proizlazilo iz iste krize suvremene misli. Tilgher je vjerovao, da se filozofija kao sistem izgubila, i da se njen izraz mogao sada sresti u suvremenom kazalištu, koji je izražavao dublje život i traženje čovjeka kroz život. Pokraj Pirandella, Tilgher je i najbolje shvatio Miguela de Unamuna, koga je odmah označio pretečom onoga, što će se kasnije zvati egzistencijalizmom. Unamuno mi je nekoliko puta ispovjedio, koliko je uvijek zahvalan Tilgheru, što je uspio da ga najdublje shvati, do tolike mjere, da su Unamunu stanovite od njegovih kreacija, kroz Tilgherovu interpretaciju postale jasnijima. Tilgher je imao tu rijetku snagu kritičara, da prodre u srž književnog i stvarateljskog djela do takve dubine, da i samog stvaratelja, koji operira intuicijom i imaginacijom, učini svjesnijim svojeg djela, ili, bolje, da racionalizira iracionalno u procesu stvaranja. Čovjek ogromne erudicije, proučivši suvremenu njemačku i francusku filozofiju, Tilgher je nesumnjivo mnogo otskakao ispred svojih suvremenika. Zahvaljujući njemu, ja sam bolje shvaćao ne samo talijansku političku stvarnost, nego i njenu misao. U njegovoj kući susreo sam i najveći dio talijanskih starijih i mlađih intelektualaca. Pod njegovim vodstvom, više nego li na sveučilištu, otpočeo sam i čitanjem i proučavanjem suvremene europske misli. Konačno, pod njegovim utjecajem, iako tada još nisam osobno poznavao Crocea, shvatio sam i one oštre kontradikcije, kroz koje se razvijala misao glavnog i vodećeg talijanskog mislioca, Benedetta Crocea.

U Italiji, u to vrijeme, iako je fašizam već bio zahvatio maha u cijelom životu zemlje, Croceova misao bila je i ostala glavnom osnovom. Pozitivizam sa sjevera bio je potisnut u pozadinu. Croceov takozvani historicizam, i više nego taj, njegov estetizam, prožimao je sve i svakoga. Osim toga, njegova revizija talijanske kulture i književnosti, njegovo oživljavanje i izdizanje Vico-a, u kome je gledao preteču Hegela i njemačkog idealizma, osvojilo je talijansku inteligenciju, koja je kroz okvir Croceove misli gradila svoju filozofiju života. Raspolažući materijalnim sredstvima, Croce je ne samo pokrenuo i svoj časopis, «La Critica», koji je za pola stoljeća orijentirao talijansku kulturu, nego je i osnovao jednu od najaktivnijih izdavačkih kuća, Laterza, koja je objavljivala klasike njemačke i talijanske filozofije u kritičkim izdanjima. U svojstvu jedne od najutjecajnijih ličnosti u talijanskoj liberalnoj stranci, koja je vladala Italijom gotovo pola stoljeća, on je za vrijeme svojeg vođenja ministarstva prosvjete u Giolittijevoj vladi nametnuo svoje naučne i pedagoške reforme, i tako osvojio i zagospodario nad cijelim odgojnim i prosvjetnim aparatom Italije. U tom svojem poslu Croce je imao za svojeg najintimnijeg suradnika jednog drugog filozofa s juga, Giovanni Gentilea, koji ga je ubrzo i napustio, prišavši sasvim fašizmu, što je za Crocea i kao čovjeka i kao filozofa bio težak udarac. Odnosi između Crocea i Gentilea bili su godinama više nego intimni. Kako je Croce bio imućan feudalac, koji je od svoje obitelji naslijedio ogromna imanja, znalo se, da je i materijalno popomagao siromašnog Gentilea, vidjevši u njemu svojeg satelita. Gentile se, međutim, nije zadovoljavao da cijelog života ide za Croceom, nego je prvom prilikom, kad mu se ukazala zgoda, ostvario svoju samostalnost. Bila je uistinu velika spretnost Mussolinija, što je na ustuk Croceu odabrao svojeg filozofa u Gentileu, koji se pretvorio u glavnog formulatora fašističke doktrine. Taj fašistički uspjeh duboko je pogodio Crocea, i on nikada nije prebolio taj svoj neuspjeh. Kao što je poznato, Gentile je u fašizmu, kroz svoj «atto puro», protumačio pragmatičko ostvarenje idealizma, postanak savršene države. Kad je zatim postao i ministrom prosvjete i počeo fašiziranjem talijanskog odgoja i talijanske škole, bio je to definitivan udarac Croceu, koji on nije nikako mogao podnijeti. Croce je tada ostao više nego sâm i usamljen.

Bilo je to u vrijeme, kad je Croce počeo ne samo pisanjem svojih radova iz područja talijanske i europske povijesti prošlog i prve četvrtine ovog stoljeća, nego i revizijom ponekih od svojih filozofskih i estetskih teza. Pojava komunizma i fašizma kao pojave instinkta i iracionalnoga u historiji i u političkoj praksi duboko ga je pogodila i zabrinula. Iako je Croce vrlo rano raskrstio s marksizmom, svevši cijelu Marxovu teoriju na dio istine, on nikako nije mogao da se snađe u pojavi fašizma, koji je ipak, posebno poslije Gentileove interpretacije, bio iako nezakonito i njegovo dijete. Polazeći od postavke, da je svaki čin upravo zbog toga što je čin, i kao takav dio života, i, prema tome, historije, legitiman, Croce je opravdao i pojavu fašizma, kao čina koji se izrazio. Iako Croce to nije nikada kazao, zaključak se, međutim, nameće iz njegove misli. Historija je, prema Croceu, bila dijalektički

sukob između dobra i zla, pozitivnoga i negativnoga, slobode i tiranije. Kroz taj proces u historiji kao pojmu slobode, sloboda uvijek pobjeđuje, dok tiranije, zlo i negativno ostaju isključivo ograničene etape, koje samo pridonose potpunoj pobjedi slobode. Potpuno utjelovljenje historije sastoji se u potpunom osvajanju slobode, kad se, drugim riječima, historija identificira sa slobodom. —*U međuvremenu, sve što moramo raditi* —govorio mi je tada vrlo često Croce— *sva naša djelatnost mora biti da svatko udešava svoju akciju kako najbolje zna i može u svojem djelokrugu.* — Kao da je htio reći, što je više puta i kazao: —*Na meni je, da pišem historiju slobode. Na drugima je, da se drugim sredstvima bore protiv režima tiranije.*

Do većeg sukoba između Crocea i ostalih talijanskih mislilaca došlo je, kad se pojavila njegova *«Povijest Italije»* od ujedinjenja do ulaska Italije u Prvi svjetski rat. Kao što je poznato, Croce je u toj knjizi opisao razvoj suvremene Italije na način, koji je odgovarao njegovim liberalnim shvaćanjima, pripisavši stvaranje nove Italije liberalizmu, izbjegavajući svaku sumnju, koja bi bila mogla zasjeniti njegov potpuni optimizam. Knjiga je u prvi mah bila prihvaćena od svih antifašista, kao apologija liberalne Italije, koju je fašizam nastojao prikazati u očima mladih Talijana, kao niz nekoliko malih provincijskih zemalja. Ali u isti mah pojavile su se kod stanovitih talijanskih inteligenata sumnje u takvo prikazivanje talijanske povijesti, koje se smatralo ne samo površnim nego i proizvoljnim. Ako je Italija od svojeg ostvarenja pa do rata bila tako savršena i stvarno potpuno slobodna, kako se to moglo odjedamput zbiti, da je Italija iz punog liberalizma pala u takvu krizu, iz koje je fašizam bio jedini odgovor. Gdje su bile i što se dogodilo sa svima onim snagama, koje je Croce obilježio kao osnovnim u oblikovanju suvremene Italije? Kako to, da se odjedamput Italija iz Risorgimenta, iz tradicije demokracije i liberalizma, strovalila u monolitnu diktaturu fašizma? Croceovo idealiziranje talijanske povijesti pojavilo se pred očima talijanskih fašista i antifašista kao nerealno. Fašisti su takvo pisanje povijesti odbacili iz sasvim poznatog razloga, što je ono glorificiralo liberalne izvore formacije talijanskog jedinstva i tradiciju one male dobre Italije, koju su fašisti mrzili, jer je po njihovu sudu ona bila i suviše provincijalna i suviše sitna i nemoćna, a da

bi se oduprla velikim silama Zapada. Fašistima, koji su sanjali za ostvarenjem Rimskog imperija Croceova liberalna Italija bila je glavni neprijatelj.

Daleko oštriji kriticizam javljao se kod antifašističkih intelektualaca, koji su smatrali Giolittijev mlaki i kompromisni liberalizam odgovornim za svu ratnu i poratnu krizu, iz koje je fašizam izbio kao najdinamičniji talijanski pokret. Adriano Tilgher, u svojoj kritici Croceove *Povijesti Italije,* ušao je, po svoj prilici, najdublje u bît pitanja, kad je razvio tezu svojeg anti-historicizma protiv Croceova historicizma. Croce, po Tilgheru, izbjegavao je da odgovori na suštinu pitanja: kako to, da se talijanski liberalizam pokazao toliko slabim, da zaustavi zauzimanje vlasti po fašistima? Fašizam, prema Tilgheru, nije mogao da padne s neba; on je imao svojih dubokih uzroka u krizi države, koju je izazvao malograđanski liberalizam, čiji je filozof bio Croce. Croceova filozofija, koja opravdava svaku pojavu kao historijsku, morala je opravdati i fašizam, koji je iznikao iz krize liberalne države, koja nije odgovarala potrebama vremena. Vidjeti historiju kao neprestano osvajanje slobode, i u njoj gledati sve pokrete, kao dio jedne te iste historijske drame, koja teži uvijek k slobodi, a ne voditi računa o režimima nasilja, Tilgher je smatrao filozofijom relativizma, u kojem je upravo umirao liberalizam, a iz koga se rađao fašizam, i, zašto ne? —komunizam. Tilgher je, na taj način, prikazivao Croceovu filozofiju historije još u jednom dubljem protuslovlju. Ako su svi pokreti i sve akcije u historiji potrebne, da bi se sloboda sve to jače i snažnije razvijala, onda je i fašizam isto tako ne samo potreban nego i logičan. Ako je svaki čin u historiji shvatljiv i moralan, onda bi i Mussolinijev fašizam trebao biti isto tako i shvatljiv i moralan. Za Tilghera, liberalizam Croceova tipa nije više mogao odgovoriti na sva teška pitanja, koja su izbila iz rata i iz revolucija, koje su slijedile rat kao njegove posljedice. Više puta Tilgher je umio kazati, da on pripada onoj generaciji, koja je napustila obećanu zemlju i koja sada kroči u pravcu jedne druge zemlje, čiji oganj ona tek razaznaje kroz maglu, dok su i suviše udaljene obale, na kojima bi se mogla odmoriti. U toj novoj plovidbi, koja se kreće kroz bure i oluje, Croceova filozofija nije u stanju, da bude ni vodič ni anđeo čuvar, jer ona proizlazi iz sigurnosti prošloga stoljeća, koja se danas survala u ponor.

Ovakvo Tilgherovo tumačenje Croceove filozofije bilo je, naravski, poznato Guglielmu Ferreru, koji je već u prvom desetljeću ovog stoljeća odbijao historicizam i predosjećao, da će isti biti nemoćan u traženju rješenja dubokih revolucionarnih promjena, koje su morale da se pojave poslije tragičnog kolovoza 1914. U međuvremenu, Tilgherovo odvajanje od Crocea išlo je i na polju estetike. Tilgher je, naime, smatrao, da veliku popularnost Crocea u Italiji treba tražiti u njegovoj «Estetici», čiji je on historički dio razvoja estetike smatrao važnijim od Croceova kreativnog dijela, odnosno onog dijela, u kome Croce dolazi do formulacije isključivo svojih estetskih kanona. Više nego zemlja etike i čiste filozofije, Tilgher je smatrao, da je Italija zaokupljena estetskim istraživanjima, jer je kod nje estetsko uvijek prevladavalo u umjetničkom i književnom. Kad je Croce prekinuo s klasičnom i posebno akademskom estetikom i slomio sa svim objektivnim pojmovima o lijepome, ograničivši ih na subjektivno i individualno, on je nesumnjivo oko sebe okupio najveći dio književne mladosti, otvorivši sva vrata talentima i netalentima. Lijepo je ono, što mi smatramo lijepim, postalo je opravdanje svakom pa i najdvojbenijem stvaralačkom naporu. Daleko dvojbenija postala je Croceova etika, koja je svaku političku akciju naprosto radi toga, što se je pojavila, smatrala historičkom i etičkom. Takva filozofija u Italiji smatrala se «Machiavelizmom», s kojim je Croce pokušao čak opravdati i svu talijansku kolonijalnu i imperijalističku politiku stare Italije, pa, konačno, i svoje «toleriranje» Mussolinija i fašizma. U suštini, Croce je bio filozof talijanske buržoazije i njene dvosmislenosti, protiv koje su ustajali Ferrero, Salvemini, Borgese, a koja se maskirala s historicističkim liberalizmom, kako ga je zvao Tilgher. Ta buržoazija, i kada se zvala liberalnom, bila je ustvari politički imperijalistička i kolonijalistička, govorila je o «svetom egoizmu» (il sacro egoismo), socijalno ne samo retrogradna, nego i feudalno-zemljoposjednička. Jedan od takvih zemljoposjednika latifundijskog obujma bijaše i sâm Croce, koji je politički liberalizam upotpunjavao s ekonomskim liberalizmom, vjerujući u *laisser faire* kapitalizam, izdižući iznad svega zastarjelu i neinteligentnu Savojsku dinastiju, pod čijom je zaštitom on gledao napredak i prosperitet Italije. Briljantan mislilac, duh ogromne i univerzalne erudicije, koji je išao za tim da

obuhvati svu ljudsku misao kao cjelinu, Croce nije imao osjećaja za socijalna stradanja i patnje ni seljaka ni radnika, nije posvećivao nikakvu važnost ekonomskim i socijalnim kategorijama, koje su, međutim, poslije prvog rata izazivale duboke društvene preokrete i čitave revolucije. Takva filozofija gubila se ispred rađanja jednog drugog svijeta, koji on nije ni predviđao, niti osjećao, nego tek pred kraj svojeg života.

U međuvremenu bio je uvijek dubok užitak biti pokraj Crocea i slušati ga, kako se snalazi kroz pukotine, koje je fašizam rastvarao, rušeći cjelinu prošlog stoljeća, nastojeći sačuvati suvremenost svoje vlastite misli. U Rimu se je Crocea moglo vidjeti, kad je dolazio iz Napulja, gdje je stalno živio, da učestvuje na sjednicama Senata, čiji je bio doživotni član. U Senatu Croce nije bio vrlo aktivan, a posebno u vrijeme porasta fašizma držao se politički povučeno i gotovo neutralno. Poslije atentata na Matteotija, on je bio među onim senatorima, koji su dali povjerenje Mussolinijevoj vladi, i, pouzdano, na taj način, kao i uslijed povlačenja opozicije na Aventino u pasivan otpor, pridonijeli *volens nolens* definitivnoj konsolidaciji fašizma. Croce bijaše sitan i pognut čovjek, upravo neprivlačna izgleda. Ali netom bi otvorio usta, privlačio je dijalektičkom snagom svojeg logičnog izlaganja. Njegova su dva oka bila neobično živa i pronicljiva: iz njih je izbijala sva snaga njegova živog duha. Ruke su mu bile neobično malene i uglađene; za razliku od mnogih Talijana, malo je s njima gestikulirao. Nije se volio dugo zadržavati u Senatu, i pravi mu je ugođaj bio, kad bi ga se sačekalo izvan Senata, to jest Palazzo Madama, i pratilo uz njegovu redovnu popodnevnu šetnju oko Senata i Panteona, gdje je on i stanovao na zadnjem katu jednog gospodskog palazza, kad je boravio u Rimu. Taj tada tihi kraj osjenčan predsutonskim sjenama uzanih ulica i vijugastih uličica, gdje se stara rimska arhitektura harmonički spajala s ranijom i kasnom renesansom, prelijevajući se u majestozni barok isusovačkog stila, bio je upravo stvoren za peripatetske dijaloge. Ništa nije moglo prekinuti sabranost tih razgovora, jer su kroz te ulice u kasno poslijepodne uglavnom prolazile sjenke rimskih svećenika i časnih sestara, čije su mantije, zalepršavši svojim dražesnim šumom, oživljavale sabranu tišinu razgovora. Tu je bila i crkva Svete Klare, sva zažarena zalazećim suncem,

s nekoliko gospodskih hotela, čiji su gosti tada bili mahom intelektualci iz raznih europskih zemalja. Tu se u neposrednoj blizini nalazila i stara Sapienza, rimsko sveučilište, i Collegio Romano, čija je divna široka fasada štitila duboku tišinu čitavog kraja. Tu je bio i poznati Palazzo Giustiniani, nekad sjedište svemoćne talijanske masonerije, gdje su se do dolaska na vlast fašista stvarale talijanske vlade i kovale političke intrige treće Italije. Sve je to Ferrero divno evocirao u svojoj trilogiji, koja se odigrava upravo u tome Rimu. Odmah do toga dijela grada, čitav se niz smirenih uličica slijevao u veličanstvenu Piazza Navonu, do koje, međutim, Croce nije nikada volio prošetati. On se je zadržavao u tome kraju između Palazza Madama i Sapienze, koji ga je sigurno podsjećao na sličan takav kraj, u kome se u Napulju nalazi njegova kuća, pokraj koje je vladao duh skolastike Tome Akvinskoga.

U te godine nije bilo teško prilaziti Croceu, jer je on tada bio i osamljen i napušten. Sastanci s njim, čak i u njegovoj rimskoj kući, postajali su sve rjeđi, jer je fašizam priječio takve sastanke, bojeći se intelektualnog kriticizma, više nego li nekih političkih urota, u koje Croce ne bi ni onako ulazio. Poznati talijanski antifašisti nisu se uvijek usuđivali s njim se sastajati, iz bojazni da ne bi ponovo bili hapšeni i ispitivani. Osim toga, među istaknutim antifašistima i Croceom nije bilo ni idejne, ni političke suglasnosti. Kod mlađih ljudi, napose kod onih, koji su se bavili filozofijom i književnom kritikom, podržavati bilo kakve intelektualne veze s Croceom, značilo je izložiti se ispred režima i proigrati karijeru. Ili, što sam bio i suviše mlad, ili što fašističko oko nije u meni vidjelo nikakve opasnosti, uspijevao sam ne samo pratiti Crocea za vrijeme tih njegovih šetnja, nego i prenositi mu mnoge političke poruke iz antifašističkog tabora. Croce je bio vrlo znatiželjan i za svaku se informaciju o razvoju političkog stanja vrlo toplo zahvaljivao. Vrlo je rijetko ulazio u političko spletkarenje, izbjegavajući svako učestvovanje u bilo kakvoj političkoj akciji. Croce je u svakom slučaju bio vrlo dobro obaviješten o razvoju prilika u Italiji, manje o razvoju prilika u Europi, ali kad god su mu mojim putem antifašisti poručivali, da je vrijeme, da on ili digne svoj glas protesta protiv režima, ili da traži audijenciju kod Kralja, na što je kao po njemu imenovani senator imao pravo, on

je uvijek to odbijao, ističući, da je jedina akcija, koju intelektualac mora vršiti pisanje i stvaranje. Croce je u biti bio vrlo lojalan prema Savojskoj dinastiji, i nikada bilo kakvu negativnu aluziju ne bi u svojim političkim razlaganjima izrazio, smatrajući, da je na Kralju da odluči, kad mora da ga konzultira. Uvjereni monarhist, koji je svoj monarhizam gradio na tradiciji Pijemonta i Napulja, on je vjerovao, da je monarhija potrebna Italiji i da se ona mora ne samo lučiti od fašizma, nego i održavati kao osnovna tečevina talijanske političke tradicije.

To je, naravski, bilo sasvim u protuslovlju sa stavom koji su prema monarhiji imali uglavnom svi antifašisti, koji su posebno poslije ukidanja starog Statuta i izvođenja novog fašističkog ustava smatrali, da je posljednji Savojac abdicirao na svu svoju i svoje kuće ustavnu poziciju. O talijanskom Kralju kolale su tada kod rimske inteligencije ne samo ironične šale, nego i zlobni vicevi, koji su ga prikazivali kao smiješnu i tragikomičnu lutku u Mussolinijevim rukama. Govorilo se, kako je to neinteligentan čovjek, koji ništa u životu nije čitao, i čiji je jedini hobby bila numizmatika, o čemu je on uvijek razgovarao s intelektualcima, koji su ga vrlo rijetko posjećivali. O politici on je samo razgovarao s Mussolinijem, koga je smatrao legalnim predsjednikom vlade; i kad je poslije izmijenjenog ustava Mussolini skoncentrirao svu vlast u svojim rukama, ostavivši kralja tek kao simbol, Viktor Emanuel III. bio je sasvim zadovoljan takvim svojim položajem, ne pokazujući ni znaka uznemirenosti ili nezadovoljstva. Croce ni tada, za razliku od ostalih antifašista, nije smatrao potrebnim, da se, iako ustavobranitelj iz one velike liberalne generacije iz post-Risorgimenta, odupre. Meni je tada izražavao stanovite bojazni, ali i takve, kakvima ih je on formulirao sasvim mirno i hladno, nisu bile ni kritičkog, ni opozicionog karaktera. Bilo je to vrijeme, kad je svatko vjerovao, da je talijanski Kralj ne samo abdicirao svoju tradicionalnu poziciju, koja mu je bila osigurana ustavom, nego da se je izložio i ruglu, dopustivši da Mussolini sruši i zadnje tragove talijanskih slobodarskih tradicija, koje su proizlazile iz 1848. i iz velike borbe Risorgimenta. Na sve to Croce je odgovarao pisanjem svoje povijesti Italije i analizom izvora liberalne misli Europe XIX. stoljeća. U međuvremenu, on se uvlačio u se, izbjegavajući da daje bilo kakve političke izjave, koje bi ulazile u

analizu fašističke aktuelnosti. Takvo držanje uznemiravalo je Tilghera i sve one intelektualce, koje sam tada na povratku sa sastanaka s Croceom susretao u njegovoj kući. Kad Croce s tolikim autoritetom, koji je uživao u Italiji, na Dvoru, i kod starijeg političkog svijeta, zatim u inozemstvu, nije bio u stanju da digne svoj glas protesta protiv fašizma, smatrali su ovi: ništa se nije moglo više nadati protiv konačne i potpune pobjede fašizma.

—Što kaže Croce? Što misli Croce? Što bi trebalo činiti? —bila su vječna pitanja, s kojima su me salijetali opozicionari, pa čak i oni, koji su surađivali s fašizmom, kao da su smatrali, da je od njega trebala doći orijentacija, da je on trebao dati mig. Kad bi zatim moj odgovor bio isto tako neodređen, kao što mi ga je dao Croce, nastao bi mučan tajac.

Odmah zatim čuo bi se najprije Tilgherov glas, koji bi otprilike ovako protumačio Croceovo držanje:

—Don Benedè —tako su, naime, Crocea zvali u Napulju i intelektualci i ljudi na ulici— čeka, vodi računa o svojim interesima, ne će da se zamjeri Kralju, ne će da izlaže svoje interese, ni komfor svojeg života sukobima s vlašću. Vi ga ne znate, on nije nikada bio revolucionarac, nego čovjek kompromisa; njegov je liberalizam, kao i sva njegova filozofija osnovan na historicizmu. Fašizam je jedna od pojava, kao i svaka druga pojava u povijesti. Treba je ostaviti, da se iživi. U međuvremenu, Croce čita, piše i čita i opet piše, dok fašizam raste i osvaja. Ispred nas, ruši se i zadnji mit liberalizma. Fašizam kroz svoj revolucionarni aktivizam mijenja lice historije.

Sva bi se diskusija zatim razvila u razgolićavanje Crocea kao osobe. Tilgher je iz svojeg ranijeg posjećivanja Crocea u njegovoj kući u Napulju, i za vrijeme nedjeljnih popodneva, razlagao, kako je Croce u biti jedan *piccolo borghese,* mali buržuj, lukav i prefrigan, veliki samoživac, koji bi za volju svog osobnog komfora i dobrog života izbjegavao svaki podhvat, koji bi mogao narušiti njegov mir filozofa. Dodavao je, kako u Croceu nije nikada bilo požrtvovnosti, kako je bježao od toga da podupire materijalno mlade ljude, kako je pokrenuo časopis *La Critica,* samo da bi oko sebe okupljao one suradnike, koji su pristajali na to, da budu njegovi intelektualni sljedbenici i sateliti. Isto to učinio je i s pokretanjem izdavačke kuće Laterza, kako bi podupirao samo one intelektualce, koji su slijedili njegovu filozofiju i njegov sistem mišljenja. Pričajući o nedjeljnim sastancima u Croceovoj kući u Napulju, Tilgher je između ostaloga davao i ovu sličicu iz Croceova privatnog života:

—Da izbjegne da posluži cijelo društvo čajem ili kavom, Croce bi se oko pet sati poslije podne povlačio u kuhinju, gdje bi ostao pola sata da popije svoju bijelu kavu, i zatim se ponovo vraćao u krug svojih poštivatelja.

Kod Tilghera, kao, uostalom, i kod Papinija i kod Marinettija i kod velikog dijela književnika vladalo je neraspoloženje prema Croceu i prema D'Annunziju. Bili su to neokrunjeni kraljevi talijanske kulture i književnosti, kojima su mlađi htjeli odsjeći glave, ili ih zbaciti s prijestolja, koje su oni zauzimali. Za Crocea se ipak mora kazati, da je svoju duhovnu poziciju održavao svojim intelektualnim i materijalnim snagama, dok je D'Annunzio živio od fondova fašističkog režima, odnosno od novca siromašnog talijanskog naroda. Mussolini— tako se tada govorilo —bojeći se D'Annunzijeve popularnosti, poklonio mu je raskošni zamak Vittoriale i držao ga u opčaranom zidu. Kad god bi D'Annunzio izlazio iz tog raja na zemlji, gdje je živio u društvu tropskog cvijeća i tropskih životinja, okruženim trofejima iz riječke avanture, za kojom je slijedila i rimska avantura fašizma, Mussolini je navodno trpio od zavisti na popularnosti, tako da je u zadnje vrijeme savjetovao D'Annunziju, da ne izlazi iz okvira svojeg Vittorialea, gdje je konačno i umro, izgubivši zadnjih godina lucidnost uma, istrošenog kroz dugo seksualno iživljavanje. Takav pak nije bio Croce, koji je svoju kulturnu supremaciju do zadnjeg časa života uzdržavao svojim radom i svojim novcem. Istina je ipak bila u tome, da Croce nije bio ni širok ni samoprijegoran čovjek; i da je izbjegavao, doklegod je mogao, i svoju misao i svoj život izložiti stradanjima. Ono što je neprestano činio Ferrero, dižući svoj glas protiv fašizma i u samoj Italiji i kasnije u izgnanstvu, to nije bio u stanju učiniti Croce. U kući Tilgherovoj čuo sam ono isto, što sam više puta čuo u Ulivellu od seljaka kad god se Ferreru nudilo posrednim putem, da se smiri u odnosu na fašizam:

—Nikako! Radije ću dati i svoj život, nego li kapitulirati ili prihvatiti fašizam!

Ferrero je toliko bio uvjeren, da će fašizam sunovratiti ne samo sebe, nego i dinastiju pa čak i cijelu Italiju u

katastrofu, da se od prvog početka postavio protiv toga pokreta. Značajno je, da takvo Ferrerovo držanje Croce nije nikada ni shvaćao, niti cijenio. On je u tome stavu, kao i u stavu Salveminija, gledao samo stanoviti «Mazzinijevizam», za koji je smatrao, da nema nikakve veze s političkom akcijom. Za Crocea je politička akcija u suštini, iako on to nije javno priznavao, morala biti «Machiavellizam», to jest politički realizam, shvaćen u okviru Hegelove filozofije države.

Koliko je Croce strahovao od toga, da se njegova misao u odnosu na fašizam ne stavi na papir, osjetio sam, kad sam za vrijeme mojeg boravka u Parizu objavio u Barbusseovom «Mondu» jedan svoj intervju s njim, istaknuvši uglavnom njegove poznate misli o odnosu fašizma prema kulturi. Kako je odmah zatim fašistička štampa napala Crocea zbog toga, inače bezazlenog intervjua, on se je branio kako on takvog intervjua nikada nije dao, iako me je bio ovlastio, da mogu te njegove misli iznijeti. Kad sam ga zatim susreo u Parizu, pošto me je pozvao da ga posjetim u hotelu «Beaujolais» u Palais Royal, gdje je on obično odsjedao, on mi se izvinjavao, što je to morao učiniti, jer da se je fašistički teror toliko pooštrio, da više nitko u Italiji nije u stanju da mu se odupre.

U odnosu na Ferrera, Croce nije nikada bio objektivan, niti širokogrudan. Oborivši se na Ferrerovu historiju Rima, on je zatim učinio sve moguće, da spriječi Ferrera, da zauzme katedru rimske historije na bilo kojem talijanskom sveučilištu; i u tome se poslu služio svim mogućim intrigama. Iako je Ferrero pisao povijest upravo onako, kako je Croce smatrao da ju treba pisati, tj. da je i historija umjetničko stvaranje, koje se oblikuje kroz suživljavanje činjenica uz postavljanje historijskog problema, koji se rješava kroz sintezu, tako da postaje sadašnjica prošlosti, ipak mu je Croce nijekao upravo ono, što je Ferrero uspio ostvariti. Je li kod toga bilo ljubomore? Ferrero je, naime, kao historičar bio u vanjskom svijetu popularniji od Crocea. Ili je kod toga bilo uistinu načelnog sukoba između Croceove hegelovštine i Ferrerova Comteovog i Spencerovog pozitivizma? Vrlo je teško to kazati. Heraklit je govorio, da je karakter kod čovjeka odlučan. Ferrero je bio jako širok čovjek, plemenit i otvoren; imao je neobično razvijen smisao za shvaćanje suvremenih problema; vjerovao je, da su društvena previranja isto toliko odlučna, koliko i previranja u idejama; smatrao je, da se filozof isto toliko

koliko i historičar mora opredijeliti, da ne smije ostajati usamljen u bjelokosnom tornju, i da mora, jednom riječju, stradati i patiti s mukama čovječanstva u njegovu stoljetnom traženju istine i pravde. Uslijed toga je Ferrero vodio borbu protiv fašizma, kao protiv jedne laži našeg vremena, i kod kuće i u izgnanstvu do kraja svojeg života, davši tako proučavanju povijesti jedan uistinu nov i revolucionaran naglasak, koji Croce ni u toj mjeri, ni sa sličnim patosom nije nikada uspio dati, izoliravši historiju na metafizičke postavke, opravdavajući svojim historicizmom pasivan otpor, ako ne i zgoljno nizanje i bilježenje ljudskih pojava i sukoba.

Kad sam, poslije zadnjeg rata, bježeći iz svoje domovine, stigao u Rim i posjetio Crocea u onoj istoj palači do crkve Svete Klare i pokraj Panteona, u onoj istoj sobi, gdje je sve bilo onako isto kao i prije dvadeset godina, široki krevet zauzimao je najveći dio sobe, stari ormar i jedan omanji stol, za kojim je Croce sjedio i grijao se malom električnom peći, jer je u sobi bilo neobično hladno i vlažno, osjetio sam ipak jednu duboku razliku. Ispred mene sjedio je omanji oronuo starac, kojeg ni ovaj drugi rat, ni sve ono što je za njim slijedilo nije izmijenilo, pa čak ni njegova duboka mržnja na Ferrera, koji je ipak umro boreći se za slobodu Italije, u izgnanstvu, nije ga napustila. Za razliku od Ferrera, Croce je ipak doživio lijepu sudbinu i sjajno okrunjenje svojeg života, kad je pri kraju tog života bio ponesen od cijele Italije kao simbol uskrsnule slobode.

Ostali smo u razgovoru cijelo poslijepodne. Govorili smo o krizi, u koju je svijet bacio Drugi svjetski rat, koji on nije predviđao. Komunizam se je tada, kao i sada, bio razmahao cijelom Italijom i u svojem zahvatu i načinu dinamičnog operiranja zamjenjivao fašizam iz godina poslije prvog rata. Zanimalo ga je moje izlaganje načina, na koji komunizam zauzimlje vlast; i kako sve izgleda politička i psihološka anatomija komunističkog rukovodstva; i kad sam, između ostaloga, istakao kako kog tog vodstva ima vrlo malo humanog osjećanja, on kao da se je probudio iz popodnevnog sna i dodao:

—Imate pravo! K meni su na Capriju došli sovjetski delegati na čelu s onim (—con quel—) Višinskim, i kad sam ih poveo na terasu vile, u kojoj sam tada živio, ostao sam iznenađen, kako kod njih nije bilo nikakvog osjećanja za majes-

toznu ljepotu one rajske prirode, pred kojom se svako živo stvorenje mora zanijeti i oduševiti. Bili su sasvim hladni i ravnodušni. Oni su cijelo poslijepodne govorili i govorili, a da nisu nijednom bacili pogled na onaj divan pejsaž. Tada sam osjetio koliko je malo ljudskoga u njima. Donosili su mi i neke brošure, koje sam u njihovu prisustvu prelistavao, napisane po onome (—da quel—) Staljinu, i smjesta im primijetio, da je talijanski narod i suviše mudar i suviše zadojen stoljećima kulture, ne će nikada biti u stanju povjerovati takvim sofizmima i poluistinama...

Kad sam mu primijetio, da je talijanski narod vjerovao sličnim lažima Mussolinija i fašizma, on se je zamislio pa je nadodao:

—Razlika između nas i Nijemaca, pa i Slavena, je u tome, da je u Italiji bilo pedeset milijuna fašista i antifašista, dok je u Njemačkoj bilo sedamdeset milijuna nacista; pretpostavljam, da je tako nešto sličnoga i u Rusiji, kao i kod Nijemaca.

Pred Croceom rušio se tako ne samo svijet fašizma, nego i svijet starog talijanskog liberalizma, kome je on bio glavnim svjedokom. Govorio mi je kako ga strašno boli, što će i dinastija nestati, iako on još uvijek vjeruje, da će se ipak moći spasiti. On je u njoj vidio zadnju podporu starog poretka, koji je trebalo sačuvati. Žalio se na Salveminija i zamjeravao mu ekstremizam, posebno u odnosu na monarhiju. Ispovijedao mi se je, kako ga je jako pogodila tragična smrt Gentilea, koji je uoči oslobođenja Italije bio ubijen od firentinskih partizana; i kako ga on nije mogao zaštititi. Bile su sve to pojave, koje su nesumnjivo nadilazile shvaćanja njegove starosti. I prije no što ćemo se rastati, on se zamisli pa nastavi:

—U godinama rata čitao sam roman Vašeg Ferrera; i tu on nije potrefio, kao ni u pisanju historije. Od romana je načinio historiju, a od historije roman. Mislim, da se nisam prevario u svojem sudu o njemu...

Kako je mrak već duboko zahvatio sobu, i ja gledao pred sobom starog i oronulog Crocea, koji ni sada pred smrt, sav okružen aureolom poštovanja i sjaja, ne oprašta onima, koji se nikada nisu htjeli pokoriti njegovu autoritetu, nisam mogao primiti taj žalac bez odgovora:

—Ferrero je —kazao sam— ipak umro u izgnanstvu, odbivši da pravi bilo kakav kompromis s fašizmom, boreći se za slobodu Italije... Zastavši pomalo, dodao sam: —Začudo, Signor Croce, Ferrero nije nikada o Vama govorio, pa i onda, kad su stranci u njegovoj kući čestoput znali da Vaše ostajanje u Italiji i pisanje i objavljivanje Vaših knjiga pod fašizmom tumače kao dokaz fašističke tolerantnosti prema slobodi stvaranja, on je uvijek znao Vas uzeti u obranu jednim uvjerljivim obrazloženjem...

Ali ni to, kao ni činjenica, što Ferrero, koji je toliko čeznuo za tim, da vidi pad Mussolinija i fašizma, nije to doživio, nije moglo da omekša težak žalac, koji je Croce nosio u sebi prema svima onima, koji se nisu mogli složiti s njegovom filozofijom stvaranja, historije i politike. Ustvari, Tilgher i svi oni, koji su intimno poznavali Crocea, imali su u biti pravo, kad su mu nijekali plemenitost, širinu i samoprijegornu ljubav. Ali, Tilghera 1945. godine nije više bilo među živima, on se je prebrzo rastrgao i slomio. Njegova prividna «suradnja s fašizmom», koju u suštini nije nikada prihvaćao, i onda kad je u njemu gledao konačnu sintezu ujedinjavanja Talijana; kao i osjećaj, da nije poput nekolicine drugih uspio da se održi na antifašizmu, ubila je i njegov elan i njegovu želju za životom. Crocea, koji mi je za tog istog sumračja govorio i o njemu s mnogo neopravdanog kriticizma, nisam, međutim, više vidio.

Svejedno, šetanje uz Crocea u fašističko gluho doba ostavilo je u meni dubokih tragova. Prije svega, zahvaljujući proučavanju Croceove misli, shvatio sam, da se umjetničko djelo ne može pokoriti ni dogmama, ni kanonima bilo kakvih teorija, ideologija i teologija, iako one mogu, kao u slučaju Dantea, biti dubok i odlučan pogon stvaranju. Stvaralački čin ostaje, međutim, suveren nad svakom materijom; i, ako taj stvaralački čin ne dematerijalizira tvar, on nije stvaranje nego oponašanje. Shvatio sam i nešto više: da pojave u historiji treba gledati iz daljine vremenskih razmaka; i da periodizacija ne može biti isključivo okovana u datume, nego se mora oblikovati iz značajke duhovnosti, koja se u stanovitom periodu historije izražava. Konačno, zahvaljujući Croceu shvatio sam, da marksizam ne može nikako biti apsolutna istina, kroz koju bi se moglo gledati i prihvaćati i razvoj historije i društva; i da materijalno nije glavni pokretač ni

ljudskih težnja, ni društvenog progresa, jer u čovjeku konačnu riječ ipak ima duh. Tu bijaše i glavni razlog, radi čega sam oduvijek gledao na marksizam kao filozofiju za primitivce i poluinteligente, kojima je trebao jedan i suviše uzan okvir, da se snađu u životu. Promatrajući fašizam, jedno od nezakonite djece marksizma, iz dana u dan, kroz njegovu stvarnost, bio sam uvjeren, da svaka ideologija, koja je zasnovana na polovici istine, mora upotrebljavati iracionalno, da bi se održala i razvijala. Mora se služiti lažima, da bi uvjeravala svoje pristalice i sljedbenike u svoje poluistine. Kasnije, isto tako promatrajući komunizam na djelu i u njegovoj stvarnosti, osjetio sam to isto, tj. da je on ideologija, koja je osnovana na poluistini i da nije, niti će ikada biti u stanju postati cijelom istinom. Dilema Hegelove desnice, tj. fašizma, bila je postati istinom, što se nikada nije ostvarilo. Dilema Hegelove ljevice, tj. komunizma, sastoji se u pretvaranju istine od poluistine. Po onome, što sam vidio u analizama Ferrerove misli, zatim Croceove, i u političkoj nauci Gaetana Mosca-e, pa i iz svojeg iskustva s komunizmom, došao sam do zaključka, da komunizam nije potpun, jer proizlazi iz poluistine. Kriza današnjeg svijeta sastoji se upravo u tome, što se komunizam trudi i grozi, da će transformirati poluistinu u istinu, i što je on ne samo izlišan, nego i nemoguć. To nije tek krizica današnjih komunista, nego i kriza samog Karla Marxa, čija su otkrića poluistine, koje on svima nameće za istine. Kao što me je fanatizam odvraćao od fašizma, tako me je on kasnije, kad sam živio kod kuće pod komunizmom, odvraćao i od komunizma. Sve te pojave uvjeravale su me ne samo, da se Europa pobarbarila, nego da je barbarluk uistinu postao glavnom oznakom našeg vremena.

Moram ipak ovdje postaviti ovu zamjerku. U filozofiji Crocea nije bilo ni dovoljnih zaokupljenosti za ekonomsko ni za socijalno. Porast masa, koji su ugledali vrlo rano i Ferrero i Ortega y Gasset, nije za njega pretstavljalo nikakvo ozbiljno pitanje. Odnos siromašnih i bogatih, onih koji imaju i onih koji nemaju, osjećaj za ekonomsku i socijalnu pravdu, kod Crocea nisu uopće bile kategorije, koje bi ga bile zabrinjavale, ili o kojima bi on u svojoj metafizici vodio računa. Sve su to za njega, kao i ratovi i revolucije, bile prolazne faze historičkog razvoja, koje neminovno vode k slobodi. Ekonomika i sociologija za Crocea nisu bile nauke, nego kvantitativni dodatci filozofiji duha, koji sve obuhvaća i svakoga postavlja na svoje mjesto. Tek kasnije, poslije Drugog svjetskog rata, postajao mi je jasniji taj duboki Croceov manjak, kad je došlo do vertikalnog podizanja masa gotovo u svim sredinama svijeta. To mi je posebno postalo jasnije u Sjevernoj Americi, gdje sam konačno i shvatio koliko smo mi u Europi zaostali u rješavanju dubokih društvenih pitanja i postizavanja ekonomske ravnopravnosti, zaokupljeni estetizmom, historicizmom i životnim elanom. U toj zemlji pragmatizma shvatio sam, radi čega je marksizam kod nas u staroj Europi imao toliko sreće, dok ga je američka socijalna i ekonomska demokracija nadišla, zabacivši ga u ropotarnicu ili u najboljem slučaju u spisak ekonomskih pojava svojih školskih udžbenika. Dok smo se mi —slijedeći ne samo Crocea nego i Bergsona i sav neo-idealizam—gubili kroz labirint ideja i idejčica, stavljajući iznad svega prevlast jednog nebuloznog duha, dotle je američki pragmatizam, nadilazeći i fašizam i komunizam, dizao standard života radničkim masama, izvodeći sve veću i ravnopravniju podjelu dobara na najšire slojeve. To me je iskustvo u Americi još dalje odvojilo i od fašizma i od komunizma, koje, uostalom, moj duh nije nikada, ni ranije, prije američkog iskustva, mogao prihvatiti.

Iako je Croce dominirao intelektualnim životom Italije, u Rimu je dvadesetih godina bilo mnogo briljantnih duhova. U tim godinama duboke šutnje i prigušenosti ja sam se kod Tilghera vrlo često sastajao i s jednim od najbriljantnijih talijanskih publicista, bivšim urednikom «Il Resto del Carlino» i kasnijim poslijeratnim direktorom «Corriere della Sera». Mario Missiroli je, poput velikog broja talijanskih intelektualaca, bio bez posla zato, što je bio u opoziciji Mussoliniju, s kojim je čak imao i dvoboj. On je bio čudnovat čovjek, koji je mislio i šetao ulicama Rima samo noću. Nosio je u sebi težak pečat jedne generacije, koju je fašizam pregazio. On je to gaženje ovako slikovito opisivao: «Mi smo kao oni, koji su se popeli na tramvaj, da bi stigli na vrlo važan sastanak u određeno vrijeme. Umjesto pravog broja, uzmu krivi, koji ih ponese u sasvim suprotan dio grada, i tek zatim uvide, da su pogriješili i promašili!» Missiroli bijaše veliki poštivatelj i Crocea i Ferrera, čije je suprotne misli

nastojao uvijek skupa povezivati. Ali na njega je najveći utjecaj imao Georges Sorel, francuski sindikalist i pisac poznate knjige «Razmišljanja o nasilju», na kojoj se, uostalom, nadahnjivao i Mussolini u vrijeme svojeg oslobađanja od marksizma. Missiroli je vjerovao, da pojedinac mora praviti kompromise s historijom i da se ne smije nikako suprotstavljati historiji, niti joj oponirati. On je zato neprestano vrebao, kako da se udobrovolji režimu, ali u tome nije nikako imao sreće. Zauzimanjem Grandija i Bottaia, on je ipak uspio dobiti dozvolu, da se javlja knjigama, pa je između ostaloga objavio i knjigu o Mussolinijevoj agrarnoj revoluciji, do koje intimno nije ništa držao. Konačno, tražeći neprestano, da fašizam protumači kao autentičnu talijansku pojavu, on je u svoje teorije o neokončanoj liberalnoj revoluciji Risorgimenta uveo fašizam, kao zaključno usavršenje talijanskog liberalizma. Teza isuviše proizvoljna i namještena, nije naišla ni na kakav odjek ni kod režima, ni kod sitne buržoazije, koju je on oduvijek smatrao kičmom Italije. Najjače njegovo djelo ostala su njegova «Mišljenja», kroz koje je on očite kontradikcije života, filozofije, književnosti i politike nastojao pretvoriti u suglasja. Najveća mu je ambicija bila, da postane glavnim urednikom «Corriere della Sera», što je i postigao poslije Drugog svjetskog rata, kad je od kršćansko-demokratskog političara Fanfanija nastojao da načini talijanskog Salazara, što ga je, između ostaloga, i lišilo tog položaja još prije Fanfanijeva pada. Missiroli, poput velike većine talijanskih političkih analista, nije vjerovao u demokraciju ni francuskog, a pogotovo ne anglosaskog tipa. On je vjerovao, da Italija mora razvijati svoj politički život u režimu kompromisa između demokracije i zakulisnog paternalizma. Odluke su se trebale stvarati prethodno u pozadini i povjerljivo kroz sporazumijevanje između snaga visoke buržoazije i političkih elita, dok su šire mase trebale biti stavljene pred svršen čin, dajući samo kroz političke izbore svoju sankciju. Kruna je u tom namještenom i vještačkom procesu trebala samo igrati ulogu posrednika. Ali i za njega fašizam nije bio prava revolucija, jer Mussolini ipak nije uspio sasvim odstraniti Krunu iz političkog života Italije. Poslije sloma fašizma, on je vjerovao, da je jedina politička snaga, koja je preostala Italiji, bila kršćanska demokracija. Ona je u njegovim političkim pogledima trebala nastaviti onu ulogu paternalističkog kompromisa

između većine i manjine, koju je do pojave fašizma igrala Giolittijeva liberalna stranka.

Na isti način, kao što se je Mussolini igrao s Missirolijem, oduzimajući mu jednom pravo pisanja a zatim ustupajući mu, on je to nemilosrdno i upravo sadistički radio s većinom bivših antifašističkih i fašističkih pisaca. Kad god mu se prohtjelo, on bi piscu oduzeo koricu kruha i držao ga na režimu izgladnjivanja, da u času najveće dešperacije odnosnom pojedincu podari milost, dajući naređenje urednicima lista, da ga pripuste na treću stranicu — izvoru svakog života. Kako je Mussolini čitao sve što se pisalo u talijanskoj i vanjskoj štampi —u čemu se, kako se tada u šali govorilo, sastojao najveći dio njegova svakidašnjeg rada— on bi se gotovo svakog dana rasrdio na nekog pisca, pa bi smjesta dao naređenje urednicima listova, da opomenu ili kazne spomenutoga obustavljanjem objavljivanja njegovih članaka, više puta na nekoliko mjeseci, a katkada i na cijelu godinu. Štampa je u Italiji bila njegova domena, u koju se nitko nije smio miješati. Radi toga se u Italiji govorilo, da Mussolini nije državnik, nego da svu svoju politiku vodi na način, na koji novinari uređuju list: senzacijama i blefom, kako bi opsjenuli prostotu. Mussolini je u tiskanim člancima posebno tražio sve one misli, koje su se mogle dvojako shvatiti, i kao aluzije na njega i na njegov režim. Ako je netko pisao o Cezaru ili o Napoleonu na način, na koji ih on nije shvaćao, bilo je to dovoljno, da ga razljuti. Posebno je budno pazio na sve ono, što intelektualci o njemu misle i govore. Kako je među njima bilo njegovih starih neprijatelja, on je njihovu pisanju i radu posvećivao najveću pažnju i upirao protiv njih sav svoj žalac. Kasnije, on je pronašao način, da i veliku svjetsku štampu prisili na poslušnost. Kad je Ferreru zabranio svaku suradnju u talijanskoj štampi, on je tada činio sve moguće, da i vrlo poznati francuski časopis «L'Illustration» otkaže Ferrerovu suradnju. Učinio je to uspješno, kad je upravi tog lista stavio do znanja, da ako ne otkaže Ferrerovu suradnju, da će joj on zabraniti raspačavanje lista u Italiji. Kako se taj list vrlo mnogo čitao i u Italiji, redakcija je konačno podlegla Mussolinijevu diktatu i napustila Ferrera, iako je njegova suradnja bila od velike koristi listu. Toliko o moralu francuske štampe, koju je kasnije i Hitler kupovao.

Koliko je fašizam u postupcima s intelektualcima bio okru-

tan i nemilosrdan, ukazivao je na to i upravo težak slučaj Ernesta Buonaiutija. Katolički svećenik i briljantan pisac povijesti kršćanstva, Buonaiuti je, radi svojih modernističkih i reformatorskih koncepcija, izlazio iz linije u odnosima s Rimskom kurijom. Vrlo je često bio suspendiran, tj. zabranjivano mu je vršenje svećeničkih dužnosti, do čega mu je bilo vrlo mnogo stalo. Visok i lijep, imao je divan dar govora, što je posebno oduševljavalo besposlene žene, koje su u velikom broju salijetale njegov stan, da bi čule njegovu vatrenu riječ. Bilo je u Buonaiutiju više vatrenosti fra Girolama Savonarole, nego li racionalizma fra Paola Sarpija. Fašizam se u svojoj vještoj taktici s Vatikanom s njim igrao kao lutkom. Kad su odnosi između Mussolinija i Vatikana bili napeti, Buonaiuti je mogao pisati, govoriti i predavati povijest religija na rimskom sveučilištu. Kad su oni odjednom postajali bolji ili normalni, Buonaiutiju se automatski uskraćivala katedra. To je još i više umaralo njegov život askete. Pokraj vrijednih djela iz historije vjera, on je ostavio i jedan neobično svjež i živahan profil našeg Svetog Jeronima, o kome je često govorio s tolikim oduševljenjem, da bi to bilo zanijelo i našeg Don Franu Bulića. Pod njegovim sam utjecajem počeo čitati Svetog Jeronima i shvatio značajku njegova djela i života. Buonaiuti me je jednog dana poveo i do Svete Sabine, gdje je Jeronim za svojeg burnog boravka u Rimu održavao svoje kružoke za rimske dekadentne građane i građanke, oslobađajući ih njihovih sofizama i privodeći ih stvari kršćanstva. U tome svojem radu Jeronim je nosio u sebi ne samo žar neofitstva, nego i sav svoj dalmatinski vatreni temperament. Vrlo često, šetajući sâm u samoćama brežuljka, na kome se nalazi starokršćanska crkva Sveta Sabina, mislio sam, da su tada ili možda kasnije u polemici sa Svetim Augustinom morale nastati i one neprovjerene Jeronimove riječi: *Parce mihi Domine quia Dalmata sum!*, koje nas ni danas ne ostavljaju, kad u nama zakipi svim svojim impulsom i strašću naš dalmatinski temperament. Onaj fanatizam i polemički temperament, koji se isto tako osjećao i kod našeg Tommasea, koji je u polemici s Leopardijem upotrijebio i onaj nedopušten izraz, kad je u žučnoj srdžbi predbacio dragom pjesniku tuga, da ga je «Bog pogrbio» (Iddio lo sgobbò) za kaznu! Taj strašan izraz, zbog kojeg se Tommaseo kasnije stidio. Zar se i ono silovito mučenje kršćana, koje je Dioklecijan izvodio u Solinu, historijski u onome trenutku neopravdano, ne može isto tako pripisati silovitom ilirsko-dalmatinskom fanatizmu, kroz koji je naš Solinjanin htio izraziti svu svoju odanost poganstvu i Rimu, koji u to više nije vjerovao? Koliko sličnosti u karakteru ove trojice velikih Dalmatinaca, kroz čiju bi se psihologiju dala izraditi sva psihologija dalmatinstva i Dalmacije, u njenom suživljavanju s univerzalnom civilizacijom Mediterana. I slavizirana i kroatizirana, ta latinska i kršćanska pokrajina nije se nikada odrekla svojeg ilirskog temperamenta, iako u južnoslavenskom i balkanskom sklopu ona nije više umjela pronaći onu svoju ulogu, koju je igrala u stvaranju hrvatskog kraljevstva i u oblikovanju Dubrovačke republike!

U doticajima sa «Svjedocima suvremene Italije», kako sam ih ja zvao u svojim podliscima zagrebačkog «Obzora», put me naveo i do jednog možda od najotpornijih talijanskih duhova, publiciste i historičara Luigia Salvatorellija, koga sam redovito posjećivao, kad god sam se nalazio u Italiji. Kad je fašizam osvojio svu štampu, i Salvatorelli se je morao povući s položaja urednika torinske «La Stampa», koja je uz «Corriere della Sera» ostala vodećim talijanskim listom. Salvatorelli je uvijek ostao duboko umjeren i pozitivan promatrač političkog zbivanja svoje zemlje. Odgojen u duhu Risorgimenta, on je svakako ostao i najbolji poznavatelj tog perioda talijanske povijesti, iako mu je i povijest moderne Europe bila odlično poznata. Glavni njegov predmet bili su odnosi između Crkve i države. U raspravljanju tog odnosa, Salvatorelli je raspolagao ne samo ogromnim znanjem, nego i neobičnim osjećanjem mjere. Na fašizam je gledao mirno i hladnokrvno; nije nikada računao na nagli ili skori pad režima, nego je poput Ferrera smatrao, da se takav pokret može srušiti kroz oveću katastrofu, u koju je morao biti uvučen i sav svijet. On je svakako fašizmu dao najtočniji naslov, kad ga je prvi okrstio «nacional-fašizmom», što je fašizam uistinu bio, iskrivljenost nacionalizma u vrijeme jačanja industrijske revolucije, preobražaja kapitalizma i sve to većeg širenja socijalnog kolektivizma. Ono što je bilo značajno kod Salvatorellija, bilo je njegovo potpuno negativno držanje prema režimu, tako da ga ovaj nije nikada mogao ni kupiti ni odbaciti. Takav je bio i moj prijatelj Mario Vinciguerra tako-

đer jedan od poštenih primjeraka potpune i kristalne neovisnosti prema režimu. Vinciguerra nije samo gladovao, nego se izlagao i tamnicama, samo da bi ostao vjeran svojoj savjesti liberalca, koji nikada nije napravio nikakav kompromis s režimom. Veliki poštivalac Crocea, inače proučavatelj engleske konzervativne političke misli, koju je smatrao osnovom suvremenih europskih slobodarskih ideja, Vinciguerra je objavio nekoliko političkih studija od velike vrijednosti, koje čine pendant De Ruggierovoj «Povijesti europskog liberalizma». Isto tako značajne su i njegove studije o europskom političkom romanticizmu. Možda je njegovo najkrupnije otkriće u označivanju fašizma kao nastavka jakobinizma s desnice, a komunizma s ljevice. Italija, koja nije imala ni francuske revolucije ni bilo kakve revolucije, iživljavala se u nacionalfašizmu svojeg jakobinizma.

Prije njegova uhićenja, Vinciguerru sam vrlo često susretao u stanu Tilghera, koji mu je bio pašanac. Bila su to dva sasvim oprečna karaktera. Tilgher, impulzivan i borben, da bi se konačno, poslije teških prijetnja od strane režima, ipak prilagodio fašizmu; Vinciguerra miran,dostojanstven i odlučan na svaki otpor, pa i na smrt, u svojim je odgovorima bio uvijek umjeren.

—Zašto si ti liberalni konzervativac —dobacio je jednog dana Tilgher Vinciguerri— kad nemaš ništa da konzerviraš?— pogledavši na mene sa svojim jetkim podsmijehom. Ti si siromašan i nemaš ništa da izgubiš!

—Zato, što vjerujem u princip slobode— odgovorio je mirno s lijepim podsmijehom Vinciguerra. I zatim je nastavio: —Ne radi se o konzerviranju materijalnih dobara, nego o očuvanju načela slobode.

—Ja, vidiš, očekujem samo jedno —nastavljao je Tilgher— da Mussolini ogoli svu buržoaziju, da joj oduzme imanja, da kolektivizira visoku industriju, i da, konačno, otjera i Kralja sa svim generalima, i da im se tako zahvali na tome, što su ga doveli na vlast! Tada će stvar biti jasna svima.

Bilo je to u vrijeme, kad se Mussolini prijetio industrijalcima sa sjevera, da će im oduzeti tvornice, ako ne budu nastavili produkcijom, kad je poslao na Lipare jednog od najbogatijih ljudi, industrijalca Gualina, da zastraši ostale, i kad se konačno punom parom žurio k autarhiji i korporativnom sustavu. Starim marksistima, bivšim socijalistima, sindikalistima i anarhistima, kojih je u Italiji bilo mnogo, ne samo po tamnicama nego i u polovičnoj slobodi, sve je to bilo ne samo milo, nego oni su i trli ruke, jer su vjerovali, da je sada vrag došao po svoje i kod onih, koji su do jučer bili smatrani stupom režima.

Takvi razgovori vodili su se u Rimu cijelo vrijeme, iako su cenzura i teror postajali sve potpuniji i općenitiji. Zanimljivo je upravo bilo, kako su vijesti i obavještenja išla od usta do usta, katkad provjerena, vrlo često neprovjerena, i kako su ih ljudi povjeravali jedni drugima, ko bajagi u najvećoj tajnosti. Te su se vijesti odnosile uglavnom na nekoliko pitanja: Mussolinijeve unutrašnje reforme ekonomske i financijske naravi; njegovi prepadi u vanjskoj politici, u prvom redu protiv Francuske i Jugoslavije, zauzimanje Albanije, prodor na Balkan i u jugo-istočni dio Sredozemlja, kao i kontrola nad Austrijom na uštrb Njemačke, i konačno početci kolonijalnog prodiranja u Afriku, koji su ga vodili u sukob s Britanskim carstvom. Ali glavni predmet bijaše uvijek Mussolinijev privatni život, napose njegovo zdravlje. Zatim, njegovi odnosi s Kraljem, kao i unutrašnji među-fašistički odnosi u režimu i u pokretu.

Jedan od Mussolinijevih osobnih liječnika izjavio je, u strogom povjerenju, tome i tome svojem prijatelju, da je Mussolini ozbiljno bolestan od raka na crijevima. Bolest je vrlo ozbiljne naravi; dokaz tome je i činjenica, da se Mussolini već nekoliko tjedana nije pojavio u javnosti. Kad bi te vijesti rasle i stigle svoj vrhunac u općem vjerovanju, Mussolini bi se pojavio u svojoj punoj snazi, zdrav zdravcat, na skijanju ili na plivanju, ili čak orući neko polje u prisustvu seljaka.

Kad bi se odjednom pročulo, da je Kralj nezadovoljan Mussolinijevim privrednim reformama i njegovim insistiranjem na promjeni ustava, i takva šaputanja od usta do usta postala svakidašnjim razgovorom i čovjeka na ulici, talijanski Kralj bi ili dao povoljne izjave o režimu, ili se negdje javno sastao s Duceom.

Kad bi se Mussolinijevo prodiranje na Balkan ili njegovo traženje promjene međunarodnog stanja na Sredozemlju i u Srednjoj Europi do tolike mjere pogoršalo, da bi i francuska i engleska štampa zabrinuto o tome pisale, tada bi obično

rasle velike nade kod opozicije u neminovnu intervenciju Pariza i Londona, koja će skršiti režimu kičmu. Tada bi se obično govorilo: —*Jeste li pročitali uvodnik londonskog «Timesa» ili pariškog «Le Tempsa»? Zar vam to nisu dovoljne indikacije da je međunarodni sukob između režima i velikih zapadnih sila neizbježiv? Francuska ne će moći dozvoliti, da Mussolini traži Korziku, Nicu i Savoju. Engleska ne će moći dopustiti, da joj ruši čitav kolonijalni sustav u traženju Malte, Suezkog kanala i pozicija na Bliskom istoku. Engleska i Francuska morat će se odupriljeti Mussolinijevim demagoškim govorima o pravima naroda, tj. koji nemaju pravo da postanu narodi, a koji imaju.* —Sva njegova politika prema proleteriziranim narodima Bliskog Istoka i Afrike smatrala se uvijek neposrednim predgovorom velikom svjetskom okršaju, bodreći i sokoleći nezadovoljnike.

Kad bi se i sve to pokazalo kao pusta *pia desideria* i Mussolini preko noći dao neku pomirljivu izjavu i prema Francuskoj i Engleskoj, a štampa tih zemalja skupa s njihovim ambasadorima odala javno priznanje Mussolinijevom političkom geniju, depresija bi okamenila duhove. Prijatelji režima isticali su, kako je Mussolini lukav i zna što radi, dok su nezadovoljnici i nadalje vjerovali, zataškavajući svoje razočaranje, da je on toliko lud i prevrtljiv, da će se ipak jednog dana prevariti i negdje razbiti glavu. Prijatelji režima zvali su ga tada Bismarckom, na što su neprijatelji dodavali: —*Si, Bismarck di Predappio!* (Bismarck iz Predappija, malog mjesta u kome se Mussolini rodio, kao sin seoskog kovača.) Pored te usporedbe, u Italiji je svakoga nasmijavala ona poznata fraza Paula Boncoura o Mussoliniju kao karnevalskom Cezaru *(le César du carnaval)* pouzdano je upekla režimlije, jer je Mussolini volio da ga se uspoređuje s Cezarom ili Napoleonom. Malog rasta, kao i Napoleon, on se vrlo često volio pojavljivati u pozi Napoleona, ili tražio je da ga se slika s Cezarovom krunom na glavi i u rimskoj togi, ili na konju, da pokaže punoću svojeg zdravlja, ili do pojasa gol na skijanju. Vicevi o svemu tome bili su najbogatija hrana opozicije, što je, naravski, još više razjarivalo condottiera iz Romagne. Mussolinijeva pretjerana nervoza i njegova neprestana iritacija, uz stalnu promjenljivost u zahvatanju političkih poteza, pripisivala se njegovu neizliječenom sifilisu, za koji se govorilo, da ga je dobio za vrijeme svojeg izbjegličkog života u Švicarskoj. Mnogi su čak tvrdili, da o tome postoje i podatci u jednoj bolnici u Ženevi. Na to je Mussolini odgovarao, reklamirajući svoj navodno uzoran obiteljski život, kad je između ostaloga njegova legitimna žena, inače povučena gospođa Rachele dobila dijete, dok su se njegova djeca pokazivala na fotografskim snimcima kao neobično zdrava i jaka. Sve svoje protivnike Mussolini je iznenađivao upravo svojim ogromnim osjećajem za kinematografski blef i nagle scenske promjene, tako da se u Italiji nitko nije dosađivao, nego je uvijek morao biti budan.

—Mussolini vodi svoju politiku —govorilo se tada— poput novinara Bergaminija.

Za vrijeme prvog rata, naime, vlasnik rimskog «Giornale d'Italia» Bergamini, da bi, s jedne strane, prodavao svoj list, a, s druge, podržavao optimizam Rimljana, objavljivao bi u rano poslije podne kakvu senzacionalnu vijest o talijanskim i savezničkim pobjedama na frontu, za koje je svatko u gradu znao, da su lažne, ali koje je svatko čitao i zato kupovao list, da se tješi i uspava. To isto čini i Mussolini, služi se lažima, za koje svatko zna da su laži, ali s kojima se svatko opija, da bi izbjegao stvarnost.

Mussolinijeva stvarnost nije nikada bila ni apsolutno dobra, ni apsolutno loša. Ali, kako je on vrlo dobro poznavao intimnu narav Talijana, kojima je više stalo do ugodna života nego li do tragedija, on ih je putem svoje vrlo vješte propagande opijao, kao nekim opijumom i hašišom. To su bile njegove riječi, koje ustvari kao svaka retorika nisu ništa značile, ali su zvučile privlačivo u ustima Talijana. K tome su dobro služile i one poznate uzrečice iz njegova, odnosno D'Annunzijeva i Marinettijeva rječnika: *«Bolje je živjeti jedan dan kao lav, nego li sto dana kao koza»* i ono vječno «Vivere pericolosamente». Zatim: «Naš je put na moru i u zraku!» Ta uzrečica nesumnjivo je elektrizirala ogromne mase mladosti, koja je ludovala za nepoznanicama tuđih zemalja i posebno neba. Kad je Mussolini govorio o nebu, zasjenjenom avionima, i o sedam milijuna bajuneta, on nije samo zavaravao talijanski narod, nego i sebe samoga, jer se je u toku drugog rata vidjelo, da je na nebu bilo vrlo malo talijanskih aviona, a na zemlji vrlo malo Talijana, koji su se uistinu htjeli boriti. Ali Mussolini je na taj način strašio i svoje neprijatelje i velike sile Zapada, koje su se sve više uvjeravale, da je on

uistinu pretvorio Italiju u naoružanu tvrđavu Sredozemlja, a od miroljubivog talijanskog naroda učinio ratnike. Talijanska je buržoazija vjerovala i upravo živjela od Mussolinijeve retorike; isto tako i europska. U izvještajima rimskih diplomata također se vjerovalo svim tim vješto načičkanim lažima, tako da se u Parizu i Londonu odjedamput počelo vjerovati u talijanski vojnički faktor, u totalnu promjenu njenog stanja. Kako Italija više nije imala štrajkova, kako su vlakovi polazili i stizali na vrijeme, kako su se po njoj gradile autoceste, a njena privredna produkcija počela osvajati tržišta Bliskog i Dalekog Istoka, dok su i Francuska i Engleska živjele od stare slave, što se smatralo dekadencijom demokracije, njen je ugled počeo naglo rasti, posebno u anglosaskom svijetu, gdje su čak i Churchill i Bernard Shaw imali riječi poštovanja i oduševljenja za Mussolinijev režim. Na Balkanu, osobito poslije prodora u Albaniju, na Mussolinija se gledalo, s jedne strane, s poštovanjem, a, s druge, sa strahom. Talijanska propaganda osvojila je javnosti i dalekih Amerika. Tako se Mussolini ne samo razvijao, nego i ojačavao u svojem režimu zanosa, slave i veličine (grandezze).

Ja sam bio iznenađen, kad mi je Trumbić poslije jedne svoje mediteranske ekskurzije, pošto se zadržao u Libiji i u Italiji, pričao sav iznenađen, kako se Italija izmijenila, kako to više nije zemlja jada i nevolje, nego čak i naprednija od Francuske, zaključivši: —*Mora se priznati, da je fašizam ipak digao Italiju iz bijede i sasvim je preporodio. Mi o tome moramo voditi računa.*

Takvo nije bilo samo mišljenje hrvatske inteligencije po zagrebačkim kavanama, posebno Filipa Lukasa i hrvatske desnice, nego svih desničara na Zapadu. U Parizu napose, i to ne samo oko Action Française, nego i kod stanovite ljevice isticala se činjenica, da je Mussolini izmijenio Italiju, da Italija nije ono, što je prije bila. U Ženevi, kod Društva Naroda, Mussolinijev je utjecaj jako rastao. Najveći dio europskih državnika, i ne samo Laval, bio je mišljenja, da Mussolini nije neki beznačajni vjetrogonja, revolucionar, nego tip novog državnika.

Sve je to, naravski, činilo nemoćnima i nestvarnima akcije talijanskih liberala kod kuće i emigranata u vanjskom svijetu. Mnogo je napora i truda trebalo Sforzi, Salveminiju i Ferreru, da ne samo pobijaju te laži, nego i da obaraju iluzije

europskih državnika, koji su tim svojim pasivnim ili odobravajućim stavom još više ojačavali Mussolinija i uvjeravali ga, da su francuski radikali i socijalisti slabi i nerealni, a engleski konzervativci i laburisti poltroni i kukavice. Put u provaliju i za njega i za talijanski narod bio je sada širom otvoren. Jer, ništa nije bilo učinjeno, da se spriječi zauzimanje Albanije, osvajanje Abesinije i, konačno, uništenje španjolske republike.

Talijanskom narodu tek pri svršetku zadnjeg rata postajalo je jasno, da Mussolini nije ipak bio takav mađioničar, kako je on sanjao, niti onaj «čovjek poslan od Providnosti», kako ga je papa Pio XI. nazvao, nego uistinu «junak» našeg vremena, koji je umio da kroz dijalektiku totalitarne ideologije savršeno prekrije svoj avanturizam, da je on uistinu bio onaj Cola di Rienzo, kako su ga poneki od liberala zvali. Da li je talijanskom narodu, posebno njegovoj buržoaziji, to i sada poslije ovog rata jasno, veliko je pitanje? Većina njih i danas misli, da je Mussolini bio i suviše veliki čovjek za Italiju, koja ga nije ni znala, niti mogla ponijeti na svojim leđima. Ako u njemu vide bilo kakvu griješku, ta je što nije ostao neutralan, nego se pustio zavesti od «luđaka» Hitlera, da uđe u rat, ostavljajući sasvim izvan njihova rezoniranja činjenicu, da je Mussolini morao poći u rat s Hitlerom, povučeni oba gvozdenim zakonom identičnosti jedne u biti protu-demokratske ideologije. Bivši marksist, on je poznavao duboko psihologiju francuskih radikala i socijalista Herriota, Daladiera, Brianda, Lavala, Thomasa, Bluma, zatim britanskih konzervativaca i laburista, Braće Chamberlaina, Baldwina, Astora, MacDonalda, Hoarea: jednima je govorio, da je on u suštini ostao stari socijalist i sindikalist, drugima, da se on bori protiv komunizma i kasnije, da on susteže Hitlera, dok se konačno i on sâm nije izgubio u toj igri. U svojoj psihološkoj megalomaniji, koja ga nije nikada napuštala, a u koju je on vjerovao kao i u svoju sretnu zvijezdu, on je bio mišljenja, da će u Francuskoj ponajprije i u Engleskoj kasnije doći do prevlasti fašizma. U prvoj ga je u tome neobično zavaravao Maurrassov francuski antidemokratizam s pojavom fašističkih «camelots du roi», koje je i financijski uzdržavao. U drugoj ne toliko Mosleyev fašizam, koliko pretjerani strah britanskih konzervativaca ispred porasti socijalizma i sindikalizma, da ne govorimo komunizma. Iako

je on znao, da je Staljinova Rusija, poslije izbacivanja Trockoga, bila daleko od toga, da se upušta u europske avanture, on je strahom od komunizma na svoj mlin vukao ne samo kapitalizam, nego i veliki dio kraljeva na Balkanu i konzervativni sloj katoličke hijerarhije u Vatikanu. Ona ga je do pojave rasizma i njegova konkubinata s Hitlerom i podupirala. Začudo, kod svega toga njegovi odnosi sa Sovjetskom Rusijom bili su vrlo korektni. Moskva je uspostavila diplomatske odnose s njim poslije ubojstva Matteotija, i davala mu svaku podporu u čišćenju zemlje od komunista. On je vrlo često puštao u talijansku štampu povoljne članke o privrednoj konsolidaciji sovjetskog režima i puštao, da se kroz talijansku štampu često pretiskavaju Lenjinove riječi o tome, kako su talijanski socijalisti učinili najveću pogrešku, kad su pustili da im s vodstva ispadne Mussolini —jedini autentični revolucionar Italije.

Bilo bi ipak pretjerano kazati, da se među katolicima nije našlo opozicije i pokraj realističke politike Vatikana. Da je bilo više realističkog smisla kod talijanskih opozicionih stranaka, kao i kod talijanskog Dvora i konzervativnog političkog vodstva, Don Sturzova Pučka stranka mogla je biti onaj jezičac na vagi, koji bi bio spasio talijansku demokraciju od fašizma. Ali, između prevlasti «klerikalizma» i fašizma, stari državni aparat, koji je uvijek zazirao od klerikalizma, volio je radije da «privremeno» povjeri vlast fašizmu, nego da vidi usred Rima jednu katoličku vladu, za koju je vjerovao, da bi bila ispostava Rimske kurije. Ishod svega tog strašnog nesporazuma bijaše i raspuštanje Pučke stranke i udaljivanje Don Sturza iz Italije, i postepeno oblikovanje onog «klerofašizma», koji je Mussolini, u svojem oblikovanju talijanske tradicije kao rimske i katoličke, ne samo tolerirao, nego i zagovarao. Kod kuće i u emigraciji bilo je vrlo istaknutih talijanskih antifašista; među njima najistaknutiji bio je Alcide De Gasperi, kojega sam katkada sretao u društvu Vinciguerre, kad su skupa svoj život zarađivali prevođenjem knjiga sa stranih jezika, i kasnije bili i u tamnici. Ono što me je kod De Gasperija, kad sam ga posjećivao u vatikanskoj knjižnici, gdje je pečalbario, osvajalo, bio je njegov jako razvijeni demokratski i socijalni idealizam, kao i njegovo potpuno uvjerenje u slom fašizma i u stvaranje jedne nove ujedinjene Europe. Za razliku od Don Sturza, koji je u izgnanstvu razvijao slične

ideje, i koga sam često posjećivao ponajviše u Sjedinjenim Državama za vrijeme prošlog rata, kad se zanimao za odnose između Italije i Jugoslavije, De Gasperi bijaše čovjek političke akcije, autentični *homo politicus,* u čije političke uspjehe nisam nikada sumnjao. Čovjek dubokih kršćanskih načela, on nije uopće bio klerikalan, i glavna mu je briga već u tim godinama bila, da od jedne katoličke stranke u Italiji načini u prvome redu talijansku stranku, a tek zatim katoličku. Zadatak uistinu vrlo težak, kad se uzme u obzir, da su talijanski politički katolici još od Risorgimenta, i pokraj Giobertija i Rosminija, uvijek trpjeli od dileme, da li da budu najprije Talijani a zatim katolici, ili kako da budu i jedno i drugo u isto vrijeme. Zaslugom De Gasperija i napose kasnije naporom Ivana XXIII. čini se, da je ta dilema na putu svojeg pozitivnog rješavanja.

Vatikanski brežuljak, središte katoličkog svijeta, najveći dio ostalog Rima, središte talijanske demokracije, oslobođene od sukoba između zastarjelog liberalizma i klerikalizma, čini se da je ipak najrealnije rješenje onoga, za čim su težili i Dante i Machiavelli i Gioberti. Mussolinijev Lateranski ugovor bio je, možda, ipak najpogodniji uvod u takvo rješenje jednog teškog problema, koji je razdirao Talijane više od jednog stoljeća, davši kasnije, poslije pada fašizma, talijanskim političkim katolicima onaj legitimitet, na koji su oni imali pravo, i koji su oni, poslije ovog drugog rata, zaslugom upravo De Gasperija, i izvršili uglavnom pozitivno, oduprijevši se prilično uspješno opasnosti komunizma, posebno uslijed krize i liberalizma i socijalizma u rastu mlade demokracije.

Mislim, da bi se u ovome mišljenju složili ne samo Ferrero i Tilgher, nego i Salvatorelli, koji je u svojim spisima o odnosima između Crkve i Države zagovarao upravo ovakav razvitak prilika. Ovakav razvoj odnosa između Crkve i Države morao bi poslužiti primjerom i svim ostalim katolicima u drugim državama svijeta, koji imaju ipak tu olakšavajuću okolnost, da se kod njih ne nalazi Vatikan. Ali na sreću, najveći dio slobodnog svijeta rješava povoljno sličan problem, tako da državi u slobodi ne prijeti katolicizam, kao ni katolicizmu laička država. Problem ostaje uvijek neriješen u komunističkoj državi, jer je ova ne samo ekonomska i politička nego i teokratska, a dvjema teokracijama ne može biti mjesta u jednoj te istoj totalitarnoj državnoj strukturi. Jedna mora

daviti drugu, dok se druga mora braniti, da ne bi bila udavljena. Između kršćanstva i komunizma može biti sporazuma i suživljavanja u ekonomskim i socijalnim pitanjima; ne može ga nikako biti u transcendentalnim i eskatološkim. Dok kršćanstvo ide neprestano za tim, da dematerijalizira materijalno, komunistički sustav smatra materijalno i svojom filozofijom i svojom praksom. Komunistički cezaropapizam zarobljava i podčinjava Crkvu i vjeru. On se ne odriče ne samo tjelesnog kontroliranja pojedinca, nego i duhovnoga. On, jednom riječju, pojedinca kolektivizira svojom gvozdenom vizijom materijalističkog svijeta. Kršćanski će personalizam morati, uslijed toga, ostati u neprestanom otporu u odnosu na komunizam. Dvoboj između dvije teokracije ne će stvarno prestati, i teško je predvidjeti kompromis između dvije teokracije u sukobu, ukoliko jedna ne nadjača drugu. Dok se u slobodnom svijetu završila borba između Crkve i Države, ona u komunističkom svijetu tek počinje. Vremena mučenika nisu završena.

Glasovi, međutim, o stezanju fašističkog režima nastavljali su se i u vrijeme mojeg boravka u Italiji, i dok sam razvoj fašizma slijedio u inozemstvu. Glasovi o *gleichschaltungiranju,* kako se to poslije zvalo nacističkim rječnikom, nastavljali su se neobično velikom brzinom i stanovitim uspjehom. U Rim je tada često iz Firence dolazio mladi Ferrero i pričao o strahu, koji je zavladao intelektualcima, pošto su njegova oca prisilili, da se povuče iz Firence na svoje imanje u Ulivellu, gdje je mnogo policajaca nad njim bdjelo, uvjeravajući ga, da ga brane od eventualnog atentata, koji bi nad njim mogli počiniti fanatici. Ustvari, radilo se je o izolaciji i od bojazni, da Ferrero ne bi, poput Salveminija i Turattija, pobjegao u inozemstvo. On je isto govorio kako su potpuno izolirani, jer se svatko boji da ih posjećuje. Njemu, mladom Ferreru, režim je ponudio književnu suradnju u novinama, ali ako bi se odrekao svojeg imena i pisao pod pseudonimom, na što on nije pristao. Upravo tih dana bile su pravljene noćne racije na rimske antifašiste. Tilgher je sav zaplašen došao u moj penzion i ispričao mi, kako mu je anonimno preko telefona saopćeno, da fašistički bravi idu u pravcu njegove kuće, da ga odvedu. Dok je on tako govorio u sobici, moja je stanodavka nekako naslutila, da se radi o skrivanju antifašiste, i sva zapjenjena upala u sobu, vičući:

—Šta je to? Ja ne želim, da se nitko skriva u mojem stanu. Fašisti mogu svakog časa navaliti ovdje, i što će biti od mene? Jao ti ga meni i mojoj djeci! Ja moram sve to prijaviti policiji.

Sav zastrašen, jadan Tilgher morao je naglo napustiti moj sobičak i skupa sa mnom izići na ulicu. Na ulici se popeo u tramvaj i uputio se u drugom pravcu grada, gdje se nalazio jedan naš zajednički prijatelj. Tek poslije, sutradan, ispostavilo se, da se radilo o jednom lažnom prijetećem glasu. Neki propali glumac, kojega je Tilgher u svojim kazališnim prikazima ismjehivao, da mu se osveti, zaprijetio mu se je telefonom. Događalo se tada, da su pojedinci za takvih fašističkih racija vraćali milo za drago osobnim neprijateljima, ili onima koje su mrzili iz raznih razloga. Nepoznati slikari i umjetnici, glumci i glumice, mali književnici, svi su koristili priliku, da se svete onima, koji ih nisu ozbiljno uzimali u obzir. Slično se zbivalo i u slučaju grofa Ciana. Kad je on postao Mussolinijev zet, zavladao je odjednom veliki strah kod mnogih književnika i urednika listova. Ciano je, naime, bio jedno vrijeme kazališni kritičar osrednje kvalitete, koga nitko nije shvaćao ozbiljno. Često su njegovi sastavci bili ispravljani ili bacani u koš radi toga, što su bili uistinu loši. Kod svih onih, koji su s time imali veze, nastala je prava bojazan. Tilgher, koji ga je smatrao trećerazrednim kritičarem i nije to tajio, bio je ozbiljno zastrašen. Da li se je Ciano kasnije osvećivao, nije mi poznato, ali čini mi se, da nije više mario spominjati svoje književne prvijence.

U Rimu je tada otpočimao radom Institut za Istočnu Europu (Istituto per l'Europa Orientale), u kojem su surađivali, među ostalima, Aurelio Palmieri, dobar poznavalac slavenskog istoka, posebno strukture i organizacije Pravoslavne Crkve, o kojoj je ostavio jedno klasično djelo; zatim Ettore Lo Gatto, koji je već tada svratio na sebe pažnju svojim studijama iz ruske književnosti; Oscar Randi, koji je bio dobar poznavalac naših prilika, i bio u isto vrijeme prevodilac naše štampe u presbirou ministarstva vanjskih poslova, te, konačno, i duša svega toga, živahni i aktivni Giuseppe Prezzolini, pokretač i bivši urednik «La Voce». Ja sam često posjećivao zavod, u kome je bila vrlo dobra biblioteka i mogla se čitati sva štampa iz slavenskih zemalja. Govorilo

se tada, da je zavod ustanovio fašistički režim, kako bi objektivno i znanstveno proučavao najrazličitija pitanja Balkana, jugo-istočne Europe, Sovjetske Rusije i Bliskog istoka; odgajao i pripremao mlade Talijane na ono, što je poslije trebala biti fašistička kolonijalno-imperijalna ekspanzija u te dijelove svijeta. To, međutim, nije nikako proizlazilo iz mojih razgovora s glavnim suradnicima u zavodu, napose ne s Palmierijem i Lo Gattom, koje je zanimala čista znanost. Skupa s Prezzolinijem, oni su bili neobično otvoreni i široki prema nekolicini nas mlađih iz Jugoslavije i Bugarske, stavljajući nam na raspolaganje sve svoje naučne izvore, posebno književne i kulturne, koji su nas ponajviše i zanimali. Institut sâm po sebi bio je u to vrijeme ozbiljan i značajan podhvat, kakvih je bilo malo u Europi; danas bi taj, uspoređen sa stotinama takvih ustanova u Europi, kao i po drugim kontinentima, izgledao nepotpun i elementaran.

U Institut me je uveo Giuseppe Prezzolini, kojega sam tada po prvi put upoznao. On je čuo za mene po pričanju Papinija, čiji je on bio jedan od najintimnijih prijatelja, i s kojim je Papini otpočinjao sve svoje «revolucionarne» pokrete. Prezzolini je onaj Giuliano iz Papinijevog «Okončanog čovjeka» (Uomo Finito), kome je u toj svakako najiskrenijoj Papinijevoj knjizi posvećeno najdirljivije i napotpunije poglavlje o intelektualnom prijateljstvu dva mlada čovjeka u traženju istine, dobra i ljepote. Šaljući me k Prezzoliniju, Papini mi je tada pola u tuzi, pola u blagoj ironiji govorio:

—Vidjet ćete, Prezzolini nije više ono, što sam mislio i o čemu sam sanjao: stvaralac i mistik; on nije više onaj moj Giuliano, sanjar, nego čovjek od akcije i organizacije, književni agent, publicist i što sve ne! Nedavno je pokrenuo jedan Institut za Istočnu Europu, i ja sam uvjeren, da jedan drugome možete biti od koristi. Potrebno je, da ga upoznate, jer Prezzolini je još uvijek, iako ne centar naše kulture, ali ipak neobično radin i aktivan pokretač naših kulturnih gibanja. Ja ne vjerujem, da će se on dugo zadržati u Rimu i u Italiji, gdje ga sputava i davi novi fašistički kurs. Sve mi se čini, da će i on odletjeti nekuda u inozemstvo, ali o tome nemojte ni njemu, ni ikome drugome govoriti. Vremena za sve nas nisu laka!

Tako je i bilo. Prezzolini je uskoro napustio Institut za Istočnu Europu, na Via Nazionale, i postao predstavnikom

Italije u Institutu za kulturnu kooperaciju, odjeljenja Društva Naroda, koji se i tada, kao i UNESCO danas, nalazio u Parizu. Od Prezzolinija su tada u Parizu, kao i kasnije u New Yorku, gdje je postao direktorom Case Italiana na Columbia Sveučilištu, i kasnije profesorom talijanske književnosti, zazirali talijanski intelektualci antifašisti. Kad je Ferrero 1931. godine boravio u New Yorku, odbio je da se s njim sastane, kasnije isto tako i Salvemini i Sforza i Borgese i svi ostali. Za vrijeme prošlog rata Salvemini ga je čak optuživao FBI, kao navodnog fašističkog agenta, što stvarno nije bilo točno. Prezzolini je otpočeo svoju književnu djelatnost na početku ovog stoljeća pokretanjem časopisa «La Voce», koji je značio čitav kulturni preokret u životu Italije. Bila je to neka vrsta moderne talijanske revolucije, koja je išla za tim, da Italiju probudi iz akademske letargije u književnosti i nastavi, iz ideološke zaostalosti u političkim i socijalnim odnosima, i da je, jednom riječju, poveže s Europom. Ono što je za Španjolsku bila generacija 1898. i kasnije «La Revista de Occidente» Ortega y Gasseta, to je za suvremenu Italiju bila vrlo živahna i polemička «La Voce». Na njenim su stranicama surađivala sva ona talijanska pera, koja su težila k potpunom preokretu i reformaciji talijanskog života. Od Crocea, Ferrera, Salveminija, Papinija, pa do Mussolinija, Corradinija i svih ostalih, nije u Italiji bilo značajnijeg imena, koje je imalo da kaže nešto nova i suvremenoga, a da se u njoj nije pojavilo. Nije bilo ni pokreta ni ideje, ni filozofske ni sociološke struje, koje bi se bile pojavile u Francuskoj ili u Njemačkoj ili bilo gdje u Europi i u Americi, a da se o tome nije pisalo i debatiralo u tome časopisu, koji je obuhvaćao sva i najsuprotnija imena talijanskog duhovnog i političkog života. Koliko je bilo širine u gledanju na svjetska kretanja kod Prezzolinija, može se zaključiti i po tome, da je on prvi otvorio i pitanje rata, rušenje Austro-Ugarske monarhije, kao i pitanje talijanskih teritorijalnih rivendikacija. U ovome posljednjem pitanju on je još prije Salveminija stajao na stanovištu, da je Dalmacija hrvatska, i tako se i stavio u sukob s talijanskom iredentom. Njegova knjižica o Dalmaciji bio je prvi dokumentirani pokušaj, da se talijanskoj javnosti predstavi pravo etničko stanje na našem Jadranu. To mu nikada nisu oprostili ni iredentisti, ni nacional-fašisti, i samo osobnom intervencijom Mussolinija, koga

je od početka osjetio kao značajnog revolucionara, mogao se izvući iz toga živ i zdrav.

Mora se priznati, da je kod Prezzolinija bilo uvijek neobično mnogo odvažnosti u iznošenju stavova, koji su bili oprečni mišljenju većine. To najbolje pokazuje jedna njegova mala knjižica, koja se zove «Zakonik talijanskog života», a čije sam ja glavne odlomke preveo i objavio u «Novoj Evropi», u kojoj je on dao jednu duboku i negativnu analizu ne samo talijanske buržoazije, nego i talijanskog društva uopće. Tu je on upozorio na glavne mane Talijana: beskarakternost, dvosmislenost, smisao za svaku kombinaciju, nesvjesnu amoralnost, organsku nelogičnost i stalan kompromis s vlašću, pa kakvagod ona bila. Iako je on za vrijeme fašizma činio sve moguće, da se ta knjiga zaboravi, i mene korio, što sam je preveo, nju bi Talijani trebali neprestano čitati, jer je to rijetko uspjelo ogledalo njihova lica. Jedan od najozbiljnijih priloga upoznavanju suvremene talijanske kulture jest i njegova knjiga pod istim imenom, koja upravo iznosi i analizira razvoj talijanske kulture od «La Voce» pa do pojave fašizma. Poslije toga Prezzolini je napisao ogroman broj knjiga, na talijanskom i na engleskom jeziku; između ostalih, zanimljive su njegove analize Sjedinjenih Država, kroz koje proizlazi njegov trajan žalac na demokraciju, odnosno na vlast većine, u koju on nikada nije vjerovao. Pristalica teze o prevlasti elitâ, u čemu je uvijek bio suglasan s Paretom, on stoji na stanovištu, da je vlast većine jedan od onih mitova, koji se ne će nikada ostvariti, i da su elite one, koje pokreću duhovni i politički život društva. Pod utjecajem Pareta, on je i u komunizmu i u fašizmu vidio pobjedu elitâ, koje su uspješno okovale demokratski mit amorfne većine. Živahan, nemiran i osjetljiv na svaku novu ideju i pojavu, Prezzolini je u suštini bio vrlo dobar čovjek, dosljedan sa samim sobom u jednom nedosljednom vremenu. Ja sam posebno uživao s njim razgovarati za vrijeme njegova poluizgnanstva u New Yorku, bilo kod mene u kući, ili kod njega, u njegovoj sitnoj pent-house blizu Columbia Sveučilišta, gdje je znao da sprema ukusne večere, koje je on sâm kuhao. Jedno Badnje veče proveo je kod mene, gdje je poslije više od četiri decenija susreo i Ivana Meštrovića, koga je poznavao s rimske izložbe iz 1911. Bio je to jedan rijedak susret, za koga su obojica osjetili koliko je svijet išao putem prova-

lija, koje u onim herojskim godinama nisu mogli ni predvidjeti, ni očekivati, da će ih doživjeti. Te je večeri kod mene bio i Randolfo Pacciardi, borac iz španjolskog rata, kasnije ministar narodne obrane, koji je fašistima oprostio čak i to, što su se protiv njega borili u Španjolskoj.

Kad se radilo o tome, da se Prezzolini poslije rata vrati u Italiju, Papini mi je govorio, da mu saopćim slijedeće:

—Recite Prezzoliniju, neka se vrati, ne će mu se ništa neugodna desiti. Bit će onih, koji će ga napadati, ali bit će još uvijek onih, koji će biti na njegovoj strani. On zna, da je Italija uvijek bila takva.

I uistinu, na svoje veliko iznenađenje, Prezzolini je na povratku doživio daleko topliji prijem, nego si je to zamišljao i očekivao. Sale, gdje je održavao predavanja, bile su dupkom pune. Njegov humor, njegova ironija, s kojom on gleda na događaje i ljude u prespektivi čovjeka, za koga ne postoji ni apsolutna istina, ni apsolutna pravda, u čemu on slijedi svojeg učitelja Firentinca Machiavellija, osvajaju njegove čitatelje iz dnevne štampe, u kojoj on i nadalje piše, kao i iz časopisa «Il Borghese», u kome on govori sebi i svojima o ljudima i o životu kako ga samo on vidi. S obustavljanjem «La Voce» i s odlaskom Prezzolinija iz Firence, može se i to primijetiti, da je taj grad prestao biti duhovno središte Italije, i da se postepeno uspavljuje u provincijalan grad, koji ni fašizam, ni sve ono, što je za njim nastalo nije moglo više oživjeti.

Jedan od najpoletnijih i upravo vatrenih obožavatelja Slavenstva, posebno Rusije, bijaše Ettore Lo Gatto, koji je sve svoje znanje i svu svoju radinost posvetio populariziranju ruske kulture i književnosti u Italiji. Do pojave Lo Gatta, ruska se književnost uglavnom prevodila u Italiji s njemačkog ili francuskog, i preko tih prijevoda ona je izvodila ogromni utjecaj na talijansku inteligenciju. Talijani su bili ushićeni, što su Gogolj i Hercen osjećali u Rimu, da su talijanske mase vrlo slične ruskim. Posljeratnim prilivom bjeloruskih izbjeglica u Italiju, interes je za Rusiju neprestano rastao. S izuzetkom Crocea, koji je na sve što je rusko gledao u nekoj udaljenosti, svi ostali talijanski književnici i mislioci znali su za svako važnije rusko djelo, i o njemu živo debatirali u svojim intimnim kružocima. Svugdje je bilo veliko poštovanje za Tolstoja i za Gogolja, ali najveće je diskusije izazivao

Dostojevski, dok se Čehov u interpretacijama Emme Gramatica-e i Tatjane Pavlovne igrao s velikim uspjehom po svim talijanskim kazalištima. Poslije Gideove interpretacije Dostojevskoga, svaki je mlađi i stariji talijanski književnik gledao u Dostojevskoga dubljim pogledom. Sav taj interes za Slavenstvo i za Rusiju zvao se tada zamamljivim izrazom «il fascino slavo» ili još točnije «il fascino russo». Lenjin je fascinirao i mlađe fašiste, kao što to ponajbolje pokazuje Malaparteova knjiga o «čovjeku Lenjinu». U Italiji je tada još živio i Maksim Gorki, čija su se djela ne samo prevodila i prikazivala, nego se i o njima neprestano govorilo i pisalo. Ettore Lo Gatto bijaše intiman s Gorkijem, koga je često posjećivao na Sorrentu. Tim putem sam i ja uspio posjetiti Gorkoga i zadržati se cijelo jedno poslijepodne u njegovoj vili, koja se nalazila na jednom od vrhova poluotoka. Tamo sam kod njega susreo dva tada mlada ruska književnika, Leonova i Katajeva, koja su bila tamo poslana od Staljina, da nagovore Gorkoga, da se vrati kući u Rusiju, za kojom je on tako istinski čeznuo.

Kao što sam to opisao u svojem posjetu Gorkome, objavljenom u zagrebačkom «Obzoru», čiji sam tada već bio suradnik, i kasnije u svojoj «Agoniji Evrope», Gorki je bio frapantan ruski čovjek, visok, mršav, pomalo pogrbljen, mongolskog izgleda, sijedih brkova, s neobično prodornim pogledom, iz koga je izlijevao osjećaj duboke slavenske topline. Sve što je o nama znao i što ga je zanimalo, bio je Ivan Meštrović i njegov Vidovdanski Hram, i kad je od mene čuo, da se taj nikada nije podigao na Kosovu, bio je žalosno iznenađen. On je u Meštroviću vidio najviše, što je Slavenstvo dalo u likovnoj umjetnosti. Drugo ime, za koje je znao bilo je ono Miroslava Krleže, koga je cijenio kao snažnog pripovjedača i pjesnika. Izbjegavao je da govori o politici, bilo Italije, bilo Rusije, bilo Europe. Stalno se je vraćao na Meštrovićeva djela, Kraljevića Marka, Srđu Zlopogleđu i njegove borce i udovice, koji su mu ostali živo zapisani u uspomeni još od rimske izložbe. Gorki je istinski volio onaj divni kraj Caprija i Sorrenta, sav obasjan suncem, koje je toga dana posebno jako peklo, po kome su nekada šetali helenski bogovi, gdje tada nije bilo nego šutljivih ribara, obraslih u bradama, koji su se sjećali i Lenjina i svih onih Rusa —*tutti matti quei Russi, ma buona gente* (svi ludi oni Rusi, ali dobar svijet)— koji su tamo konspirirali, sanjajući o «novome i boljem svijetu», koji je, kako znamo, bio samo jedna nova verzija vječnog inferna. Kad pomislim na taj susret i na Gorkoga na Sorrentu u najvećem triumfu fašizma, ostaje mi zagonetkom činjenica, kako je fašizam ne samo tolerirao u svojoj zemlji Gorkoga, nego mu čak nije pravio nikakvih poteškoća. Put do njega bio je slobodan, nije uopće bilo ni policije ni agenata, i nitko me nije pitao ni za ime, ni kamo idem, ni šta tu radim. Kad sam se, međutim, vraćao kući u Split, a moj posjet Gorkome već bio tiskao u «Obzoru» i jako se komentirao, bio sam zaustavljen pri iskrcavanju s lađe, sva moja prtljaga pretražena, i kad se ništa nije u njoj našlo, što bi me kompromitiralo, činovnik se je samo nasmiješio i upitao me kao iz radoznalosti: *«Ah, vidjeli ste Gorkoga?»* To je bilo sve. Nikakvih ispitivanja nije bilo. Niti zadržavanja u policiji, jer se je cijela pretraga vršila u carinarnici.

Lo Gatto i sve njegove revije, koje je objavljivao, nije samo bio koristan u upoznavanju ruske, nego i u upoznavanju poljske i ostalih slavenskih književnosti. Ali dublje poznavanje naše književnosti pokazali su Maver i Cronia i kasnije Salvini. Književnim Talijanima svakako naša je narodna junačka pjesma bila poznata po Tommaseu iz njegovih «Canti Illirici», iz njegovih «Iskrica», dok im je naša politička i nacionalna problematika bila nedovoljno i nejasno poznata iz Tommaseovih zastarjelih i subjektivnih članaka, kao i iz Mazzinijevih romantičkih «Slavenskih Pisama» (Lettere Slave). Raspravljajući vrlo često o Tommaseu i s Papinijem i s izvrsnim talijanskim kritičarem Pietrom Pancrazijem, imao sam dojam, da su ga oni više smatrali Slavenom nego li Talijanom, iako im je on dao najpotpuniji talijanski rječnik, s kojim se u svojem pisanju i sâm D'Annunzio služio. Pancrazi mi je jednog dana kazao: *«Kad god čitam Tommaseovo dopisivanje s firentincem Ginom Capponijem, osjećam koliko je Tommaseu naš jezik ipak tuđ. Uspoređen s Capponijevim jezikom, osjeća se, da je Tommaseo stranac, koji ne piše talijanski spontano i instinktivno, nego naučeno i kao iz knjige».* Kako je Pancrazi nadasve imao osjećaja za talijanski jezik, ta se je primjedba mogla uzeti ozbiljno u obzir. Papini je u Tommaseu uvijek vidio pobunjenika ilirsko-slavenskog temperamenta. Sličan ilirski temperament on je vidio i kod

Dioklecijana i kod Jeronima, koje nije smatrao Latinima. Kad je riječ o Tommaseu, mora se istaknuti, da se dihotomija njegove ličnosti najdublje izražava u njegovom autobiografskom romanu *«Fede e Bellezza»* (Vjera i ljepota), za koji je A. Manzoni duhovito ali točno kazao, da je taj roman napisan «fra il giovedi grasso ed il venerdi santo» (između tustog četvrtka i velikog petka), tj. ni kršćanski ni poganski, ni mistički ni puteni, odnosno oboje. Glavna osoba u romanu iskače više kao Slaven nego li Talijan. Takav roman nikada ne bi mogao napisati ni Manzoni, ni bilo koji talijanski pisac. Iako se Papini nije nikada usuđivao da to i napiše, meni su takva mišljenja jako pogodovala, jer sam ja upravo u Italiji osjetio koliko je sve naše izražavanje u Dalmaciji, posebno u vremena otkako su se tamo Hrvati naselili, imalo duboke specifično naše karakteristike. Je li to možda i kod mene bio neki pretjerani nacionalizam? Ili možda težnja, da kroz isticanje naše originalnosti uvjerim Talijane, da mi nismo njihova provincija, nego osebujna kreacija, koja se na njihovim izvorima, koji su bili snažniji od naših, napajala, da bi pronašla i izgradila svoju vlastitu cjelinu? Prije, možda, ovo drugo.

Kako bilo da bilo, ni ovaj Institut, ni svi ovi ljudi nisu pomogli, da se fašizam oslobodi od predrasuda, s kojima se gledalo na nas s one druge obale «gorkoga» Jadrana. Prihvativši lažne postavke zastarjelog rimskog imperijalizma, koje nisu imale nikakve veze sa stvarnošću, Mussolini je nastavio putem iredente, koja ga je na kraju krajeva stajala života. Razbivši Balkan osvajanjem Albanije, u čemu je vidio oživljavanje starog rimskog puta, zanio se idejom, da bi mogao ne samo progutati Albaniju, nego i Grčku i nas. U tome on, nažalost, nije bio sâm, nego i najveći dio talijanske buržoazije i njene inteligencije, koja ga je bodrila i opravdavala. Koliko je on bio loše obaviješten o dubokom osjećaju samostalnosti tih naroda, mogao je osjetiti sâm, kad su njegove vojnike tukli po brdima Grčke, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, i Dalmacije i Istre, gdje su tisuće nesretnih talijanskih vojnika ostavili svoje kosti. Kad je stigao u osvojenu Atenu, sav iznenađen, Mussolini je priznao svojim doglavnicima: *—Nisam nikada mislio o tome, da je Atena tako velik i moderan grad. Mislio sam, da je to sitna nečista balkanska borgata!*

Mnogi će se pitati na isti način, kao što sam se i ja pitao: kakvi su bili ćudoredni odnosi u Italiji poslije Prvog svjetskog rata, kakvi su bili odnosi između članova obitelji, i cjelokupno moralno stanje talijanskog društva? U Italiji su se u to vrijeme pojavljivali seksualno slobodni i pretjerani romani Pittigrillija i Guida Da Verone, koji su se i kod nas ne samo čitali u originalu, nego i prevodili. Pod utjecajem tih romana stvorio se dojam izvan Italije, kako je to zemlja pretjerano seksualno slobodna i gotovo razularena, ispred čega kao da sasvim nestaje i iščezava njena katolička svijest i njen katolički moral. Moravijin roman «Indifferenti», koji se ne može nikako ubrajati u gore spomenutu vrstu književnosti, bio je prvi, koji je dao naslutiti koliko je u višem buržoaskom društvu mnogo toga ne samo taknuto, nego i trulo. Ali, kako se tada preko toga odmah prešlo ušutkivanjem režimske moralističke politike —Papini, iako tada katolik, bio je prvi, koji je osjetio, da se u Moraviji rodio novi veliki talenat talijanske proze— ostalo se na gore spomenutim trećerazrednim piscima takozvanih «šund» romana. Ovi nisu ulazili u književnost, ali su stvarali kod talijanske buržoazije, posebno niže, osjećaj stanovitog laganog seksualnog buđenja, koje će tek poslije drugog rata zanijeti mašte i navike talijanskog društva.

U biti, u to vrijeme, Italija je bila, iako ne duboko vjerska zemlja, što ona od renesanse i humanizma to više nije nikada bila, vrlo patrijarhalna u društvenim i seksualnim navikama. Obitelj je bila jako zatvorena; teško, ako ne i nemoguće, bilo je unići u talijanski dom, gdje su djevojke bile brižljivo čuvane. Kad su se pojavljivale na ulicama i pjacama, bilo je to uvijek u društvu roditelja ili starije braće i sestara ili nekog *chaperona,* nikada same. Na ulici ih se nije moglo osloviti, osim što bi im poneki prolaznik, zaustavivši se, dobacio: Oh, kako si lijepa!, na što bi ona spustila oči i proslijedila svojim putem. Tada su se još uvijek vodile duge ljubavi između vjerenika, koje bi trajale čitave godine, dok bi se formalno vjenčali. Sve to pod jakom paskom roditelja, tako da je mahom djevojka ulazila u brak kao djevica. Pazilo se vrlo mnogo na društveni status, tako da se nije moglo dogoditi, da bi se djevojka iz niže i više buržoazije vjerila za radnika ili seljaka, i obratno. Ali već tada, sinovi i kćeri visokih industrijalaca upadali su u zatvorene

krugove dekadentne aristokracije, koja je počela naglo opadati, ostajući bez privrednih sredstava. Nije to bio slučaj sve aristokracije, jer se je dobar dio te, napose one, koja je raspolagala velikim agrarnim posjedima, znao prilagoditi sve do današnjih vremena, socijalnim promjenama, ostavši i danas ekonomski nezavisan i moćan. Mnogi su od tih feudalnih obitelji, kao Guicciardini, Riccardi, Ricasoli, Frescobaldi, po Toskani pretvorili svoja imanja, oslobodivši se trećinskih težaka, u velika industrijska poduzeća, produkcije vina i ulja, i tako se financijski još i ojačali, načinivši mjestimice agrarnu reformu nepotrebnom. Težak je u tome slučaju postao položaj radnika i najamnika, koga se isplaćuje na sličan način, kao što se isplaćuje tvorničke radnike. Aristokratski je dekor ostao skupa s naslovima, ali se struktura društvenog položaja i odnosa izmijenila. Sve to ipak nije uvjetovalo miješanje jednog sloja s drugim, kao što se to zbiva u društvima bez srednjevjekovne tradicije, jer je aristokracija ostala i uvijek jako zatvoren krug.

Ali ni taj proces mijenjanja i raspadanja starog društva nije Italiju pretvorio u neki moderni Babilon, kako se to tada moglo zaključiti iz stanovite lagane i neozbiljne književnosti. Rim i Milano nisu niti izdaleka bili ono, što su u to vrijeme bili, recimo, Pariz i Berlin, ne samo veliki i dinamični kozmopolitski centri svjetske boheme, nego i središta seksualne razularenosti i na široko rasprostranjene slobodne ljubavi. Za razliku od Pariza i Berlina, po Rimu i Milanu književnici i umjetnici, i kad su bili neženje, nisu se nikada mogli vidjeti u pratnji svojih prijateljica. Homoseksualaca bio je tako malen broj, da ih se je na prste moglo izbrojiti, i ti su uvijek bili u društvu stranaca, mahom Engleza ili ponekog Francuza. Moji vršnjaci školski drugovi po sveučilištima zadovoljavali su svoje seksualne potrebe po javnim kućama, koje su uvijek bile prepune mladih i starih oženjenih ljudi. Fašizam je kao i u svima svojim politikama imao i tu protuslovnu i dvosmislenu politiku. Javno je žigosao nemoral, i u tome se je slagao sa staromodnim gledanjem Katoličke Crkve, zagovarao je rano vjenčavanje, zdravu obitelj s mnogo djece, obećavajući svoje materijalne potpore. Potajno je dopuštao, da se njegova mladost iživljava u javnim kućama, gdje se pjevalo fašizmu i seksualno potentnom Mussoliniju, uzoru svih talijanskih vrlina. Bilo je tako smiješno gledati kako se poslije

Duceovih zanosnih govora s balkona Palazzo Venezia sva vojska mladih i starijih crnih košulja, koje bi obično stizale iz unutrašnjosti, *šturmira* javne kuće, valjda da zadovolje svoje zatomljene ratničke težnje. U tim posljepodnevnim agresivnim pohodima, koji su trajali do u kasnu noć, toliko je tog mnoštva bilo, da bi se i čitave zamračene ulice, u kojima su se nalazile javne kuće, ispunile ogromnom masom muškaraca, koji su ispred kuća čekali na red. Govorilo se tada, da fašizam ne samo da nije zabranjivao takve metode seksualnog iživljavanja, nego da ih je čak i preporučivao, kako bi što veći broj mlađeg svijeta mamio svojim političkim manifestacijama. To se isto moglo vidjeti i u svima gradovima Italije za vrijeme političkih manifestacija, gdje je također sva pozadina išla u grad s oduševljenjem, znajući, da će ga završiti putenim zadovoljavanjem.

Od toga ni selo ni seljak nije ostao pošteđen, posebno ne u Toskani i Romagni, gdje je fašizam, kao i sada komunizam, imao najogromniji, ako ne i totalan, broj pristalica. Bilo je to ipak vrijeme, kad je religiozno osjećanje seljaka počelo naglo opadati. Sentimentalnu notu toga opadanja, koje danas uzima strašne razmjere, opisao je u svojoj drami *Le Campagne senza Madonna* (Polja bez Gospe), sentimentalno ali uvjerljivo, mladi Leo Ferrero. Po Toskani na svakom raskrižju uz neizbježivi čempres, zamišljen i tužan, stajalo je u kamenu građeno svetište, u kome se nalazio isklesan lik Bogorodice sa sinom Djetetom, ispred koga su prolaznici obično polagali cvijeće ili palili kandila. Poslije prvog rata, seoska djeca počela su već kamenjem gađati sveti lik, dok njihovi očevi i majke nisu više marili ni da se ispred lika pomole, niti da ga okite poljskim cvijećem. Poslije ovoga rata buldožer je učinio svoje i raznio u nepovrat najveći dio tih lijepih i plemenitih spomenika, koji su bodrili seljaka i prolaznika na njegovu putu. Industrijska je revolucija, koju je fašizam ubrzao poslije prvog rata, a sloboda i demokracija poslije drugog, pretvorila Italiju u pravo ekonomsko čudo, dala je zadnji udarac selu i seljaku. Oba ta pokreta proletarizirala su ga i odnijela u grad i u industriju, tako da ni on, ni njegova žena ne vole više ono, što je predstavljalo čar toskanskog sela: vlastitu hranu, svoje žito sa svojim kruhom i mesom, sa svojim živežnim namirnicama, svoje kod kuće pravljeno odijelo, nego se naglo i bez zauzdavanja tope u jednoličnost sveobuhvatajuće urbaniza-

cije. Grad i tvornica, gdje se lako dolazi do novca, odnose sada i posljednje tragove seoskog života; omladina napušta praznicima crkve, i oblači se muško i žensko u gradska odijela, koja nas sve čine sličnima i jednakima. Proletarizirano selo, koje je fašizam otpočeo a komunizam prihvatio, iskorišćavajući ga do ekstrema, ne vodi seljaka ni u demokraciju, ni u pravo vlasništva, nego ga sve to više pravi beskućnikom i zaljubljenikom mašine. Blago i konj nisu više njegova prijevozna sredstva, pa čak ni Vespa, nego Fijatova petstotinarka. Njegovu dušu više ne zadovoljavaju nedjeljne prodike paroka, koje samo starci i starice sada slušaju s preživjelom *signoriom* (gospodom) na selu, nego mu oči bulje u televiziju, izvor svih njegovih duhovnih interesa.

Taj svijet toga i takvog društvenog raspadanja u to je vrijeme najbolje opisao talijanski novelist Alfredo Panzini. On je s vrlo mnogo ironije i intimnog poznavanja raznolikih sredina i slojeva osjetio, da fašizam ne će biti u stanju zaustaviti i usporiti taj proces, nego će ga i ubrzati. Moglo bi se kazati, da je on i predosjetio kako su komunizam i fašizam široki slojevi shvatili više kao put svojem osobnom oslobođenju i obogaćivanju, nego kao jednu sasvim ravnopravnu društvenu promjenu, gdje bi svi bili jednaki i sebi ravni. Seljak je htio da postane radnik, radnik mali buržuj, sitan buržuj visoki buržuj ili magnat. Tko će raditi, o tome se nitko pitao nije! Ali taj svijet u previranju, koji je Panzini promatrao otrag svojih zamagljenih naočala, danas je uistinu dostigao takve razmjere težnja i želja, da one demokraciju bacaju u anarhiju, davajući na taj način komunizmu svoj *raison d'être.*

Ali, jesu li Talijani u svojim najširim masama komunisti? Oni su isto toliko danas komunisti, toliko su jučer bili fašisti. Oni su isto tako jučer bili fašisti, koliko su bili i kršćani! U biti, oni su pogani, koji obožavaju život u svim njegovim materijalnim strastima, iskićenim vječnim estetizmom, koji ih nikada ne napušta. Kod njih je ljubav sve i iznad svega. Sibila Aleramo možda je ipak imala pravo, kad je jednoj od svojih autobiografskih novela dala naslov «Amo dunque sono», dok ljubim osjećam da živim. Iako život poslije prvog rata nije bio sličan životu, koji se danas gleda u talijanskim realističkim filmovima, izražavajući se u one dvije značajne

riječi, *la dolce vita,* koje su postale magičnom oznakom suvremenog života, on se je već tada mogao naslućivati. Iz zatvorenog kruga aristokracije i visoke buržoazije, gdje se je već tada pojavljivao, on se je sada prelio na sve slojeve, davajući ton cijelom životu. Kvantitativna industrijska civilizacija, da izbjegne neizbježive neurotske krize između ostaloga i grižnju savjesti, pronašla je u tome svoj stil. Svakako jedno ostaje, da je talijanski narod u svim svojim fazama od prvog do zadnjeg poslijerata pokazao mnogo vitalnosti i smisla za snalaženje u svim svojim krizama, lutajući između fašizma i komunizma, davajući svojoj demokraciji ustvari oblik anarhije. Do pojave fašizma, on je oponašao Francusku, koja mu je od 1870. pa do 1914. bila model; zatim se pokoravao fašizmu, koji je smatrao izrazom svoje autohtonosti, dok danas luta između Moskve i New Yorka, grabeći sve što može, da bi život načinio privlačnijim i zamamljivijim. Glavno je, da se živi, *campa'!*

Za vrijeme mojeg boravljenja u Rimu došao sam, po prvi put, u doticaj sa Srbima, koje osobno prije toga nisam poznavao. Ali, i ovaj doticaj bio je tek površan. Doći u kontakt s jugoslavenskim poslanstvom u Rimu značilo je susresti se uglavnom sa Srbima, jer tamo nije bilo u to vrijeme Hrvata. Povod tome bio je dolazak u Italiju Dra Milana Ćurčina, urednika «Nove Evrope», u kojoj sam ja već dugo surađivao, uređujući talijanske sveske, uglavnom prevodeći s talijanskog najistaknutije talijanske mislioce, o kojima je gore riječ. Milan Ćurčin bijaše posrednikom između mene i «Obzora», što je i ponukalo Dra Milivoja Dežmana, da me imenuje za rimskog suradnika Tipografijine štampe. Dr. Ćurčin je bio osupnut, kako mi je on govorio, mojim razgranatim talijanskim vezama, pa ih je i on htio upoznati. Za vrijeme njegovih čestih posjeta obilazili smo sve istaknutije talijanske književnike i mislioce, s kojima je on, uglavnom, razgovarao francuski, iako je bio bolji u engleskome, ali engleski je govorilo vrlo malo Talijana. On me je najprije predstavio tadašnjem jugoslavenskom poslaniku u Rimu, publicisti i socijalisti Živojinu Balugdžiću, i kasnije Milanu Rakiću. U Rimu su tada bila i dva njegova uža prijatelja, s kojima je bio povezan rodbinskim vezama preko žene, poslanik u Vatikanu Ješa Simić i vojni izaslanik general Milutin-Mića Nedić, brat gene-

rala Milana Nedića. Na konzulatu bio je tada i beogradski pjesnik Rastko Petrović, koga sam kasnije sretao u Ateni i s kojim sam za vrijeme prošlog rata surađivao nekoliko godina u washingtonskom poslanstvu. Njegov je šef bio konzul Milan Jovanović, brat poznatog vođe zemljoradničke stranke Pižona. On je bio i politički najinteligentniji među svima srbijanskim diplomatima.

Ćurčin je u Rim dolazio, da po talijanskim arhivama traži dokaza, prema kojima bi grof Lujo Vojnović bio austrijski agent za vrijeme prvog rata. U tome nije imao nikakva uspjeha, jer talijansko ministarstvo vanjskih poslova, gdje je za to pitanje Oscar Randi igrao glavnu ulogu, nije htjelo nikome otvarati ratne arhive, posebno ne strancu. Ćurčin je bio sasvim iskren Jugoslaven ili Srbo-Hrvat, obožavao je Meštrovića i Zagreb, i u svojim razgovorima ispred Srba žestoko je napadao srbijanske političare i Beograd, u kome nije volio živjeti. Govorio mi je tada s podvojenim poštovanjem o Slobodanu Jovanoviću, Bogdanu Popoviću i Milanu Rakiću, nije mario za Jovana Dučića, koga je smatrao pompoznim.

Jednog dana u Orvietu, pošto smo posjetili katedralu i gledali Sodomin Zadnji sud, pričao mi je uz bijelo slatko vino, koje je jako volio, svoje anegdote s puta po Italiji sa Slobodanom i Bogdanom, kako ih je on zvao:

—Slobodan je bio najpripremniji za taj put, sve je znao, što ima da vidi, ali nikada se ne bi zadržavao više od par minuta pred nekim umetničkim delom.

—Kao i Hipolit Taine —dodao sam. —On bi sišao s vlaka, prošetao se do grada, zastao po muzejima, pogledao na krajolik, i prekrižio sa svojih papira umjetninu koju je vidio, dodavši par bilježaka. I to je bilo sve.

—Takav Vam je bio i Slobodan, samo što nije imao bilježaka. Ali Bogdan, on se je zadržavao ispred svake umetnine i zastajao čitave minute, ako ne i sate, tumačeći nam svaku nijansu na slikama. Arhitektura ga je manje zanimala. Usled toga dolazilo je do manjih sukoba. Slobodanu se uvek žurilo, i više ga je zanimalo sve ono, što je povezano s politikom, s vlašću, Medici, Pape, Machiavelli. Najteže nam je bilo za vreme ručkova i večera. Slobodan ne samo da nije pio, niti voleo bilo kakvo piće, nego je uvek samo naručivao omlete. To je bilo toliko dosadno, da smo Bogdan i ja morali

ne samo da se od toga branimo, nego da ga upozoravamo da to ne čini. Kad ni to nije išlo, mi smo obično, pošto bi naručili svoj menu, dodali za Slobodana —omlet! Dotle smo ja i Bogdan pili vino.

Kod ručkova i večera s Drom Ćurčinom nije bilo uvijek lako. On je volio kušati sva jela, pa je uvijek tražio od mene, da skupa dijelimo po jedno jelo u jelovniku, što meni nije prijalo. Najviše me je pak smetalo čudno gledanje konobara, koji nisu mogli nikako ni da se snađu, ni da se načude, kako da nas što bolje posluže, i uvijek su nam morali donositi dva tanjura, kako bismo podijelili obrok. Da me uvjeri, kako je to lijepo, Ćurčin bi mi neprestano ponavljao, da on to ne čini, što bi bio cicija (riječ, koju tada nisam razumijevao, a koju mi je preveo sa «škrtac»), nego što na taj način okusi sva jela. Mene, mlada i zdrava, puna apetita, takva *gourmandise* ne samo da nije uvjeravala, nego me je ostavljala i gladna. Najteže je to bilo, kad bi se uz naš stol našao i poneki talijanski intelektualac, kome je bilo stalo do obilnog obroka. Ali Ćurčin bijaše svojeglav čovjek, pa ga se od toga nije moglo osloboditi. Osjetljiv na naš jezik, preporučavao mi je, da čitam narodnu pjesmu, Vuka Karadžića i Slobodana Jovanovića, jer da se tu nalazi naša najbolja proza. Za Krležu je govorio, da ne zna pisati, da su mu jezik i stil nemogući, iako ima velik talenat. O Beogradu je govorio, da je tamo sve bez morala i bez poštenja, da Hrvati imaju pravo, što se tuže i žale, da je Zagreb ljepši i kulturniji, i da mu to uvijek primijete Englezi, kad iz Beograda svrate u Zagreb.

Na mene se u jugoslavenskom poslanstvu, kad sam se tamo pojavio u društvu sa Ćurčinom, gledalo nepovjerljivo i hladno. Legitimacija, da sam suradnik «Nove Evrope» i posebno dopisnik «Obzora», nije bila nikako preporučljiva. Sama činjenica, da u Rimu ima jedan novinar, koji nema kontakta s poslanstvom, bila je za sve njih dovoljna, da me se gleda s nepovjerenjem. Kako sam ja bio prvi dopisnik iz zemlje u Rimu, gdje nikada nije bilo naših dopisnika, napose ne Srba, postalo je veliko pitanje. Hrvat, mora da je separatist, ustaša, talijanski agent? Ćurčin je nastojao da ih uvjeri, da im ja sa svojim vezama mogu biti od koristi, jer

da svakoga poznajem, što oni nisu tako olako primali. Moram ipak priznati, da je stari Balugdžić, sav obrastao u bradu, volio i da me prima i da me sluša; isto tako i Ješa Simić, s kojim je uvijek kao i s Balugdžićem bio užitak razgovarati. Manje Rakić, koji je bio jako zatvoren i nepovjerljiv čovjek, i mislio da ga fašisti slijede na svakom koraku. On je uživao od pomisli, kao i kasnije Dučić, da živi u sobi Paoline Borghese, da negdje pred večer pije, ne znajući ništa i ne shvaćajući ništa od ljepota Rima. Gospođa Rakić, posebno kad je njena sestra bila u Rimu, voljela je da joj pokažem poneku ljepotu grada, na koju je nije upozorio Rastko Petrović. Nametljiv do vulgarnosti, bio je vojni izaslanik general Nedić, koji je sve što je bilo talijansko persiflirao i već tada govorio, kako bi mi tukli tu takozvanu Mussolinijevu vojsku za jedan dan! Činjenica, što Talijani nisu bili dobri vojnici, bila je dovoljna, da im zaniječe svaku sposobnost.

Iako sam i ja vjerovao, da je vojnička naprava fašističkog režima bila dobrim dijelom veliki blef, ipak nisam nikada bio mišljenja, da je na sav taj fašistički eksperiment trebalo gledati s toliko površnosti. Srpska diplomacija, posebno njen vojnički dio, u svakoj zemlji osim u Francuskoj, gledala je oko sebe uvijek megalomanski i s prezirom. Tek kasnije, uvjerio sam se da je to bila njena glavna oznaka.

—Ti mali Talijani, gledajte ih, kako izgledaju, zaprljani i izgladnjeli. Taj stari Rim, sav zaprljan i smradan. Te njihove žene, odebljale, kao da im svakog časa ima da iziđe dijete iz utrobe. Što će vam to, treba da vidite Pariz i Francusku, pa da vidite gospodstvo. Pa i Beograd. Zar Vi niste još bili u Beogradu? Da vidite naše nove zgrade i naše nove hotele! Da vidite, kako se tamo svijet oblači, šta se i kako sve tamo jede! Mi sve to više postajemo Pariz. Ovo sve nije ništa! Što ćemo tek mi biti kad ponarastemo?! Od Soče do Vardara: zemlja, koja može da proguta Italiju i Balkan preko noći— napinjao se general Mića Nedić. Ne on sam, nego i najveći dio njih.

Razgovori s Balugdžićem ili s Balugdžijom, kako su ga srbijanski diplomati nazivali, bio je svakako najzanimljiviji. Njegove uspomene s beogradskog Dvora iz vremena kralja Petra I. i zatim političke borbe s radikalima uskog Pašićeva kruga, davali su, s jedne strane, utisak jedne primitivne demokracije, ali ipak demokracije. S druge strane, bio je širok u

gledanju na Hrvate, i često je znao reći, kako Srbijanci čine sebi veliku krivicu, što ne shvaćaju, da Hrvati moraju imati autonomiju i ravnopravniju vlast u državi. Ali osuđivao je i Hrvate, što nisu u stanju da se prilagode beogradskom mentalitetu manipuliranja vlasti. *Politika je na Balkanu,* govorio je uvijek, *tko će koga; i toga bi se pravila i Hrvati trebali pridržavati.* Nije volio Talijane, niti Rim uopće; fašizam je smatrao operetskim pokretom, a Mussolinija komedijantom. I uistinu, često je govorio: —*Zamislite kod nas Pašića, da se pojavi usred Terazija na bijelom konju! Ljudi bi se smijali.* Bilo je to, kad se Mussolini pojavljivao na konju. Njegovo prosuđivanje međunarodne politike bilo je vrlo ograničeno i dogmatsko. Tako nije nikada vjerovao, da bi Hitler mogao pobijediti na slobodnim izborima. Jednog dana doveo sam mu najinteligentnijeg talijanskog socijalističkog mislioca i filozofa, Adriana Tilghera, koji se iznenadio koliko je Balugdžić poznavao njemački socijalizam, ali nije nikako mogao da se složi s Balugdžićevim predviđanjima, da Hitler i nacionalsocijalizam ne bi uskoro došli na vlast, bilo slobodnim izborima, bilo silom.

Kako mi je Balugdžić znao reći, on je isto tako i sličnim predviđanjima pristupao i u diplomatskim razgovorima s Mussolinijem. Kao da ga je htio uvjeriti, da se kani fašizma i da se vrati na svoje staro političko uvjerenje, na socijalizam, što je drugim riječima značilo u najmanju ruku vrijeđati Mussolinija, koji je poslije Lenjinova zauzimanja vlasti raskrstio sa socijalizmom i prešao u svoj nacional-fašizam! Poslati Balugdžića u Rim, bila je pogreška, kao što je čitav niz srbijanskih poslanika od njega preko Rakića, Dučića, do nesretnog Hristića, isto tako bila pogreška. Balugdžić nije stekao nikakav upliv u talijanskom ministarstvu vanjskih poslova, niti u diplomatskom koru, a nije imao nikakvih veza s talijanskim intelektualcima političarima. Neoženjen, nije bio zapažen ni u društvu. Policajac Miličević je pričao, da kad Balugdžić šeta sâm ulicama Rima, da nikako ne spušta svoj pogled sa stražnjica zaobljenih Rimljanki.

Mene su svi takvi razgovori u početku zgranjivali, jer ih nikada prije nisam slušao. Ono što mi je ipak izrazito zvučilo u ušima, bio je onaj plastičan beogradski jezik i naglasak s mnogo riječi, koje sam čuo prije samo u Nušićevim komedijama. Više puta bi mi se pričinilo, da jedno takvo

lice i silazi iz Nušićevih beogradskih komada, koje sam slušao u splitskom kazalištu, tako da sam se s mukom suzdržavao od smijeha slušajući ih.

Bilo je jasno, da se tu radilo o kompleksu superiornosti, koji se rađao iz kompleksa manje vrijednosti. Svi oni nisu poznavali Rim ni Italiju, niti su govorili ni čitali talijanski. Ono što me je jako iznenađivalo, oni nisu imali nikakve veze s Talijanima, ni s političkim, ni s kulturnim svijetom. Živjeli su uglavnom međusobno cijelog dana u kancelariji ili uveče na zajedničkim večerama. Nitko između njih nije proučavao niti jednog talijanskog pitanja. Sve što im je imponiralo kod Mussolinija, bilo je da je pritegao Talijane, i da bi to isto i onako netko, kralj ili neki političar, trebao učiniti i kod nas, posebno prema Hrvatima, s kojima se ionako ne da drukčije raditi. Čitali su «Politiku» i «Le Temps», iz koga su saznavali i sve ono, što se zbivalo u Italiji. Jedini im je kontakt s vanjskim svijetom bio po neko diplomatsko primanje. Svoje su izvještaje pisali na osnovu razgovora sa činovnicima francuske ambasade, koja im je bila jedini izvor obavještenja. Ono što me je ponajviše iznenađivalo, jest da ni Rastko Petrović, pjesnik umjetničkog obujma, nije imao nikakvih književnih veza s rimskim književnicima; nije poznavao ni Ungarettija, ni Cardarellija, nije govorio niti čitao talijanski, niti se je uopće zanimao za talijansku kulturu. U poslanstvu je tada bio ataše za štampu Zajčić, jedini Hrvat, oženjen u beogradskoj tzv. ljevičarskoj obitelji Simića, koji je pratio talijanske prilike, i Crnogorac Vukotić, pisar, oženjen s Rimljankom, koji je intenzivno pratio talijansku književnost. To su bili jedini ljudi, s kojima se mogao održati po neki shvatljiv i inteligentan razgovor, kad bi mali zračak svjetla ozario inače mračne podrume Palazza Borghese, u kojima su se nalazile kancelarije poslanstva. Diplomatske misije i Balugdžića i Rakića nisu imale nikakvog uspjeha, prvoga zato, što ga Mussolini kao bivšeg socijalistu, što je ovaj uvijek isticao, nije volio. Drugoga, što je bio pjesnik pa ga Mussolini nije ozbiljno uzimao u obzir ni onda, kad mu je Rakić laskao, govoreći mu o Napoleonu, što je Mussolinija jedan dva puta zainteresiralo, a kasnije mu je to dosađivalo.

U svakoj ambasadi svijeta postoji uvijek jedno «treće lice». Takvo «treće lice» u rimskom poslanstvu bijaše Vladeta Miličević, koga su činovnici zvali «policajac». On je uistinu bio predstavnik Ministarstva unutrašnjih poslova, dodijeljen na rad u fašističkoj Italiji. Meni se predstavio kao đak kriminologije na specijalnim studijama proučavanja talijanskih kriminalnih tamnica i inih ustanova, za koje je govorio, da su najnaprednije u svijetu, i da bi ih on htio presaditi i kod nas. Bio je u odnosima s poznatim kriminologom Enricom Ferriem, jednim od rijetkih Lombrosovih đaka i bivših socijalista, koji su ne samo prišli fašističkom režimu, nego i bili vrlo aktivni i bučni u glorificiranju režima i Mussolinija. Ferri bijaše jako tašt i ambiciozan stari gospodin, lijepe glave s divnom srebrnom kosom, sav obrastao u sijedu bradu, visok i tanahan kao neki Don Kihot. Za njegovu je glavu jednog dana u talijanskom parlamentu jedan socijalistički poslanik uskliknuo: *«Non è una bella testa, è una bella parucca!»* (To nije lijepa glava, to je lijepa perika!). Riječi, koje su se vrlo često ponavljale kad god se je govorilo o Ferriu, koga su akademici i sveučilištarci smatrali ne samo čovjekom, koji je pogazio sva Lombrosova načela, nego i najobičnijim prevrtljivcem-clownom. Bilo je uvijek vrlo tužno slušati Ferria, kako jednom otrcanom frazeologijom, koja se tada jako mnogo slušala, hvali režim i Ducea.

Da li je Miličević proučavao kriminologiju kod Ferria i njene ustanove, ili se bavio špijunažom, ne znam, ali znam, da je i on bio vrlo slabo upućen u talijanske prilike. Mene je u početku gledao s nepovjerenjem, mislim radi toga, što sam bio, u prvome redu, Hrvat na studijama u Italiji, zatim suradnik «Nove Evrope» i «Obzora», koje je on smatrao ljevičarskim publikacijama, a o kojima je stvarno vrlo malo znao, i, konačno, što sam bio povezan s talijanskim ljevičarima. Jedne je večeri ušao i u moj penzion i u mojem odsustvu pregledavao sve moje papire, kako mi je to kazala moja gazdarica, rekavši mi, da je u sobi bio jedan moj zemljak, poslan po meni, da uzme neke studentske skripte. Mislim da se je tada uvjerio, da nisam vodio nikakvih konspirativnih akcija, jer je poslije toga bio prema meni povjerljiviji. U Italiji je tada moralo već biti nekih manjih skupina hrvatskih izbjeglica, jer se je on ponajviše zanimao za akcije hrvatskih separatista protiv Beograda, koje je pratio po Beču i po Parizu. Ako ih je bilo, ja s time nisam imao nikakve veze, jer u Italiju nisam odlazio s nikakvim političkim namjerama.

Moja suradnja u «Obzoru» bila je dvojaka: nepotpisani bili su svi politički dopisi negativne naravi za fašizam, koji su bili označeni kao da dolaze iz raznih švicarskih gradova, napose iz Ticina. Potpisani, bili su uglavnom članci kulturne i književne naravi, koji su se obično tiskali u podliscima «Obzora». Da li je Oscar Randi, koji je pratio pisanje jugoslavenske štampe o Italiji, to znao, nije mi poznato. On se je ipak povremeno meni žalio na negativne članke o režimu, posebno na jedan niz analitičkih članaka o oblikovanju nove fašističke korporativne države, koje sam ja pisao. Nisu mu, naravski, nikako pogodovali talijanski svesci «Nove Evrope», u kojima sam prevodio anti-fašističke intelektualce, posebno Ferrera, Salveminija, Crocea i Tilghera. Da bi spasili situaciju i obavijestili objektivno čitaoce o fašizmu, u teoriji i praksi, Dr. Ćurčin je prihvatio ideju, da se objavi i jedan posebni svezak, posvećen fašističkoj Italiji, pisan od samih fašista. Tada smo objavili Mussolinijevu «Teoriju Fašizma» iz Talijanske Enciklopedije, sa svim njenim protuslovljima. Radi mojeg poglavitog zanimanja za talijansku kulturu, Randi me je cijenio, i, moram priznati, nije mi pravio nikakve poteškoće. On je u biti bio Dalmata, u rodbinskim vezama s obitelji advokata Dra Ive Bulića iz Splita, pa je svake godine provodio ljeto u Zadru i jako volio taj naš kraj. Poznavao je vrlo dobro i razvoj političkih prilika u Jugoslaviji, napisao je i dvije odlične studije: jednu o Nikoli Pašiću, a drugu o Stjepanu Radiću, pokazujući više naklonjenosti prema prvome, nego li prema drugome. Tommaseovac i iredentist, njemu su više imponirali Srbi nego li Hrvati, pa je i on nesumnjivo u talijanskom ministarstvu vanjskih poslova razvijao tezu razbijanja Jugoslavije, na način da bi se od nje načinila jedna veća proširena Srbija, kojoj bi se dao mali izlaz na more, a od Hrvatske napravilo jednu malu «nezavisnu državu», s time, da joj se oduzme sva Dalmacija i Primorje s otocima, i tako Jadran postane talijansko jezero. Iako mi on o tome nije govorio, imao sam dojam, da je i on radio na tome planu. U razgovoru sa mnom, on je uvijek isticao poseban karakter Dalmacije.

Za sve nas, koji smo iz Dalmacije išli u Italiju, bila su uvijek dva puta. Jedan kroz Veneciju, drugi kroz Anconu. Hrvati sa sjevera, kao, uostalom, i Slovenci, ulazili su u Italiju kroz Veneciju. Mi iz srednje Dalmacije kroz Anconu,

koja se tada još uvijek zvala Jakin, kao što smo Veneciju zvali Mljetke. Ne znam, radi čega smo prestali te gradove i nadalje nazivati tim lijepim imenima, koje su naši predci tako lijepo iskovali. U Jakin se išlo talijanskim brodom obično noću, tako da se u rano jutro već stizalo u luku, pošto su se daleko prije toga na obzorju orisavali visoki bregovi Leopardijevih Marca. Sâm grad bio je malen i provincijalan, s velikom katedralom, koja se bijelila na jednom od njegovih visokih bregova. Tu su katedralu ukrasili svojim skulpturama naši Ivani i Jurji Dalmatinci, Dalmate, koji su gradili i naše katedrale u Šibeniku i Trogiru, a s kojima su se talijanski nacionalisti, historičari umjetnosti i propagandisti služili, da dokažu kako je i Dalmacija talijanska. Blizu Jakina bijaše i veliko svetište Bogorodice iz Loreta, koje sam kasnije posjetio u ganutljivom raspoloženju hodočasnika, jer je legenda htjela, da je ona doplovila s naših strana iz Trsata, bježeći od Turaka. Ali tamo me je vuklo malo mjestance Recanati, u kome je živio i stvarao romantičar Giacomo Leopardi, čiju sam poeziju gotovo naizust znao, iz tumačenja Lozovinovih i Petravićevih. Tamo se nalazi njegova kuća, uvaljena u cijelom onom pejsažu, koji je on tako sjajno evocirao u svojoj poemi, poslije kiše. Kad sam dublje zaronio u njegovu misao, koja izbija iz svih njegovih filozofskih i književnih fragmenata, misli, bilježaka i pisama, on me je uvijek daleko više osvajao i od Manzonija i od Carduccia i od D'Annunzia, koji se isto tako tamo rodio u neposrednoj blizini, u Abruzzima, ponosan na svoje jadransko podrijetlo, koje ga je i gurnulo na neoprostivo osvajanje Rijeke.

Vlak od Jakina do Rima išao je kroz brda Marca i Abruzzija, kroz strašne i mučne zavijutke, dok se poslije trešnje, koja je znala vrlo često čovjeku crijeva isprazniti, i otuda spuštao se u ravnicu, s koje se izdizao Vječni Rim, sa svim svojim brežuljcima i ljepotama. Prvi susret bilo je ime Dioklecijan, jer su se na samoj postaji nalazile njegove terme. Kad je put išao u pravcu Firence, onda se išlo kroz Puglie i uz monotonu jadransku obalu, gdje more nije ni tako plavo, ni tako čisto kao kod nas, i gdje nema naših brda, da ga pretvaraju u sjeverne fjordove. Ali i tu je pred Firencom putnik mogao zastati u Ravenni, s kojom smo bili povezani još za vrijeme Bizantskih temata, ako ne još i prije, za ilirskih i rimskih vremena. Više puta i danas, kad me nostalgija

zahvati za Splitom i Dalmacijom, ja skočim do tih obala, koje više nisu puste, kao što su nekada bile, nego zaražene jeftinim kozmopolitskim turizmom, i tamo ostanem po čitave sate, ne bi li me neki daleki glas ili neka zalutala sirena s one druge obale prihvatila i pozvala na zadnji povratak. Tada mi obično padnu na um one riječi onih naših pustolova iz XVII. stoljeća, koje je Casanova inicirao na raskošan život Zapada, zabilježivši, da dolaze iz zemlje, *où la joie s'était égarée,* gdje se je radost izgubila!

Svakako, majestozniji je i značajniji u cijeloj svojoj veličanstvenoj tuzi naš ulazak u Italiju kroz Mljetke. O njenim dekorativnim ljepotama slušali smo iz usta naših roditelja, dok smo bili djeca. O njenoj slavi i o njenoj moći čitali smo u prvim historijskim knjigama. Ona se nalazi u našoj narodnoj pjesmi, nju Marko u Latinima i voli i proklinje, njenog dužda-cara, fratar Andrija Kačić gleda s poštovanjem, ali i s nepovjerenjem, dok protiv nje diže bune i ustanke fratar Grabovac, da konačno i on, kao i tisuće drugih, sagori svoj život pod olovom, *sotto i piombi,* onog izvana lijepog, a iznutra mračnog i okrutnog Mosta uzdisaja. Na njenoj pjaci i na obali Schiavona, čije ime i danas, kad se po njoj šetam, protrne svim mojim tijelom, prate me Šenoine povjestice, kad ono upita našeg brkatog gorostasa, koji stoji na straži svojeg tirana: —čije li si majke sin? Sjetim se tada, da su upravo ti giganti obrasli u bradama, nasljednici Domagojevih strijelaca— *pessimus dux Croatorum,* potomci istarskog Velog Jože, koje nam je ostavio Nazor, da bi se zaslužno osvetio D'Annunziju, bili i posljednji branioci Venecijanske Republike, kad se pred silom Napoleona sve razbjeglo, i ponijeli njene zastave i stijegove i sahranili ih negdje pod oltarima crkava u Perastu, da bi spasili obraz, koji je venecijanska oligarhija bila davno izgubila. Uskoci smo uvijek bili, i čini se, uskoci ostajemo. Tu je i Bucintoro, tu su i Orseoli i Dandoli i Mocenige i Morosini, svi se oni klanjaju u purpurnim odorama na freskama Tiziana preko Tintoretta i Veronesa do Tiepola onoj zavodljivoj, upravo putenoj plavoj Kraljici Mora —*la regina del mar*— s kojom smo i mi bili vjenčani, na silu i protiv svoje volje, vozeći njeno ukradeno blago u štivama galija, do kojih nikada nije dopiralo svjetlo dana, ni toplina našeg sunca. Ali tu su i naši Andrije Schiavoni i onaj Julije Klović, prijatelj i Michelangela i El Greca, dok

nam u dalmatinskoj školi, *scuola dalmata,* San Giorgia degli Schiavoni, Carpaccio još i danas oživljava Svetog Jeronima u pustinjama, gdje prijateljuje s lavovima, i Svetog Jurja, kako ubija aždaju. Krajolik na tim platnima kao da je naš; ljudi plavi i visoki, kao da su naši, pripitomljeni na civilizaciju jednog svijeta, u kome se još uvijek osjećaju tuđincima. Što da kažem o onim junacima s mačevima, isklesanim u zagasito crvenom mramoru, kao da su hrvatski kraljevi ili strijelci iz naših ranijih stoljeća? Mnogo je naše krvi i tu proliveno, mnogo je uzdaha i suza i tu osušeno, da bi se i ta veličanstvena tvorevina Srednjeg vijeka ne samo održala, nego i raširila po Sredozemlju u cijeloj svojoj kolonijalnoj ekspanziji!

Kad god sjednem kod Florijana, gdje su sjedili i Matoš i prije njega njegov Stendhal, i zanesem se u dekoru te najljepše i najveličanstvenije dvorane svijeta, obuhvaćaju me sve te misli našeg suživljavanja s tim svijetom, o kome nitko još kod nas nije niti pokušao napisati jednu sintezu svih naših materijalnih i duhovnih doprinosa Mlecima i njenoj ulozi u povijesti. Za nju smo mi bili galeoti, seljaci, vojnici, ribari, mornari, jednom riječju Morlaki, čiji su žuljevi zidali njeno blagostanje. U njoj su se ipak tiskale naše prve knjige, latinicom, glagoljicom, bosančicom i ćirilicom. Tu je ugledala svjetlo dana i ona Marulićeva «Judita», «u versih rvackih složena». Kroz nju je i on prolazio, kad je išao na studije u Padovu, i za njim sve do najnovijih vremena plejade naše inteligencije. Tu je malo dalje i Nemčić već podrhtavao, kad je s Brente osjećao vjetar iz Hrvatske. Koliko nam je muka trebalo i uzdaha, da se i mi izdignemo iz Morlakije, i da nije bilo Dubrovnika i njegove arhitektonske harmonije, možda se za nas ne bi ni znalo! Iako ovaj trg Svetog Marka, ukrašen renesansnom preciznošću, nema nikakve veze sa splitskim Peristilom, djelom jednog drugog vremena, iz koga je, uostalom, i renesansa mnogo toga i naučila i preuzela, on me neprestano vraća onome istome miru i sabranju, koje mi je Peristil oduvijek pružao. Možda i zato ja dolazim ovamo, da u sebi dočaram te stare osjećajnosti, bez kojih se ne može ni opstati, ni stvarati u životu. Venecija je svakako nastojala i do stanovite mjere uspjela stvoriti u svojoj arhitekturi sintezu između Istoka i Zapada. Kad je svoju renesansu, dakle

latinsku klasiku, uspjela spojiti s bizantinskim kubetima Carigrada, koje su venecijanski i toskanski majstori ponijeli čak i do dalekog Kremlja. Jedno je ipak proizišlo iz naše hrvatske simbioze s latinskom venecijanštinom na Sredozemlju, da smo se mi ne samo probudili, nego i izgradili kao samostalan narod na Sredozemlju, sa svojom kulturom, koja nas čini tako posebnima u odnosu na srednji Balkan i na Srednju Europu. Sreća je, što nema više upućenog i prosvijećenog Talijana, koji to ne uviđa. Zadnji je rat bez svake sumnje iz svakog Talijana, osim manjine umirućih iredentista, izbio iluziju, da je naša obala Jadranskog mora, zato što je pripadala Rimskom carstvu i bila dio venecijanskog pomorskog imperija, domena Italije. Kozačko kopito, koje je očekivao Erazmo Barčić, koje se dovuklo od njenih predgrađa, učinilo je svoje: izliječilo je Talijane od njihovih varljivih iluzija.

Što je to kopito učinilo kod nas, to mi sami najbolje znamo! Tisuće i tisuće naše mladosti, otkako se je to kozačko kopito dokotrljalo do u predgrađe Mletaka, noću lađicama i brodićima grčevito teži da se dočepa talijanskih obala Jadrana, kako bi se domoglo slobode. Iako im je poznata sudbina, koja ih ovdje čeka, oni ponavljaju godinama istu pjesmu: dajte nam slobode, dajte nam kruha, dajte nam posla! Naši se otoci prazne i pustoše. Je li se sve to zbiva iz ekonomskih ili iz političkih razloga, sporedno je pitanje. Glavno je pitanje, da se to zbiva. Historija se stradanja i patnja na onoj drugoj obali nastavlja. Tu historiju ne može prekriti ni sav dekor Brijuna, ni dijalektika komunističke palingeneze. Bilo bi vrijeme, da se i tome pitanju pronađe neko rješenje, ako ne iz nikakvog drugog razloga, a ono iz osjećaja humanosti. Kad je već Veli Jože uspio, da se oslobodi mletačkih galija, bilo bi već skrajnje vrijeme, da se riješi i onih, u koje su ga sakovala njegova vlastita djeca. Ja duboko vjerujem, da će i do toga prije ili kasnije doći, jer i komunizam, kao što bijaše i fašizam, nije nego jedna etapa u razvoju povijesti jednog naroda. Kao što su nestali Mussolini, nestat će i Tite. Historija je kao i Providnost jedna velika nepoznanica, čiji smisao čovjek, i pored cijele svoje materijalne snage, nije još uspio odgonetnuti. Poput onog Camusova Sizifa, koji gura kamen do vrha, da mu zatim ispadne iz ruku, i da ga ponovo pusti da mu ispadne, da bi ga ponovo vukao i nosio, ona može izgledati besmislenom i okrutnom, ali ona je takva, i

čovjek je sve do u naše dane bio nemoćan, da je potpunoma pokori svojim željama i ciljevima.

Kad sam ja dolazio u Italiju u svojoj devetnaestoj godini i gledao fašizam u njegovu rastu, kako se ispred mojih očiju razvija i izrasta čitava jedna laž, i ja sam se kolebao između vještačkoga i stvarnoga. Živio sam s vrlo mnogo mladih ljudi po sveučilišnim klupama, slušajući iste profesore, čije su nam riječi lutale zrakom, više nego su prodirale u našu savjest. Vrlo često znao je da me zabrine njihov iskren idealizam, s kojim su gledali i na fašizam i na svojeg Ducea. Bio sam mlad. Oni su imali neki ideal, ja ga nisam imao. Rim posebno i kod mene je izazvao razočaranje u Crkvu, i vjera se sve to više smrzavala u mojim venama i u mojim osjećajima. Nisam nikako više bio sličan onome Danteovom Hrvatu, koji iz daleke Hrvatske dolazi da bulji u Veronikin rubac i iz pukog iracionalnog vjerovanja samo sriče: *Kriste, takvo je moralo biti tvoje namučeno lice!* Što dalje od Rima, govorilo se uvijek u tome gradu, to bliži vjeri! Ideologije su mi bile tuđe, jer što sam više čitao i razmišljao, i zatim razgovarao s istinskim duhovima Italije, nisam se nikako mogao zaustaviti, ni zadovoljiti njihovim polu-istinama. Pripadao sam još uvijek jednoj generaciji bez cilja, koja se rodila uoči velikog rata, razbudila stvarno na njegovim ruševinama, u krvi i valu revolucija. Kuda krenuti? Na čemu se zaustaviti? Ni Raspela ni Bogorodica nije više bilo, da mi pokažu put na mojim raskršcima. Ispred mene rastvarale su se same stramputice i ćor-sokaci. Fašizam je, međutim, rastao u triumfima. Mussolini je bio kao onaj Manzonijev Napoleon —*Ei fu. Siccome immobile*— on bje kao nepomičan. Čovjek poslan od Providnosti. Bilo je tada u svijetu mnogo takvih ljudi, poslanih od Providnosti ili od Sotone, tko zna, jer i Sotona je sastavni dio historije. Moglo bi se reći: Providnost je lice, a Sotona njeno naličje. Mnogi su ga se pribojavali i strahovali su od njega. Malo je njih uistinu poznavalo njegove unutrašnje slabosti i ona duboka protuslovlja, koja postoje u svakome čovjeku, malome i velikome. Velikih ljudi i malih ljudi, uostalom, i nema. Čovjek je jedan te isti: mali i veliki. Ferrero je, slijedeći Lombrosovu teoriju o čovjeku kao luđaku i abnormalnom geniju, smatrao, da je čovjek, gonjen svojim instinktima i strastima, vučen u avanture i u ludilo. Samo visok stepen civilizacije i nauke u stanju je da ga zaustavi,

da ne počini strašna rušilačka djela. Dužnost je pak civilizacije, da gradi bedeme i ograde, kako bi zaustavljala strasti i instinkte rušenja. Moderna je filozofija, međutim, izdigla instinkt i strasti nad bedemima i ogradama, i tako je čovjeka oslobodila svakih obzira, rastvorivši put k avanturi potpuno nezaštićen. Ono što nije učinila filozofija, učinila je psihologija. Ono što nije učinio Bergson, učinio je svakako Freud, izdigavši instinkt i strasti iznad svih barijera, opravdavajući na neki način i Hitlera i Mussolinija.

Značajno je, da se Mussolinija nije samo pribojavao talijanski čovjek, nego i čitav niz velikih i malih sila. Inercijom i nepoznavanjem Italije, fašizma i novog totalitarnog čovjeka, takozvani je «veliki Zapad», u čije smo magične snage još uvijek tada vjerovali, Zapad Francuske i Velike Britanije, više i protiv svoje volje pridonosio je Mussolinijevim usponima i diplomatskim pobjedama, nego li on sâm ili njegov narod, koji ga je slijepo slijedio. Kao što sam to, malo godina zatim, mogao vidjeti i svojim očima i ustanoviti, živeći i radeći u Ženevi u okviru djelatnosti Društva Naroda, bile su upravo te velike sile, koje su i Mussolinija i, preko njega, Hitlera, svojim neprestanim prihvaćanjem svršenog čina, svojim neodlučnim odlaganjem rješavanja kriza, obodrile obojicu, da svijet bace u najluđu, najkrvaviju i najbesmisleniju avanturu ljudskog ludila. Takva je politika, osnivana na neodređenom zaziranju od kidanja gordijskog čvora, kad je bilo vremena i mogućnosti, stajala upravo njih i njihove narode najvećih žrtava i svela ih na prosjački štap historije.

Fašizam je nikao iz kaosa, koji je jedan rat, za koji Italija nije bila zrela, izazvao. Bijaše i on jedna marksistička verzija one revolucije, koju su mnogi očekivali, a koja se u onakvom obliku mogla samo ostvariti na tlu Italije. Iako izrazito nacionalistički, taj je pokret imao i dubok socijalni karakter. Računao je, naime, s nezadovoljnim seljačkim i radničkim slojevima, o kojima se tek bilo počelo voditi računa krajem zadnjeg i posebno početkom ovog stoljeća. Kako demokracija u Italiji nije nikada bila ostavila dubokog korijena ni u masama, ni na površini, politička vodstva su bila duboko podvojena u pitanjima, u kom pravcu povesti zemlju, fašizam je u trenutku najoštrije krize mogao da se pričini jedinim rješenjem. Takvo su rješenje prihvatile one snage, od kojih je zavisila vlast: dinastija, visoka buržoazija i jedan dio

Crkve. Ali pomanjkanje demokracije u Italiji nije bio jedini razlog uspinjanja fašizma na vlast. Bio je to još jače nacionalizam. Fašizam je u svojoj propagandi istraživao i prelistavao mnoge stranice talijanske povijesti. Penjao se u tome traganju čak do rimske imperijalne historije; nije mogao da mimoiđe ni Dantea, koji je veličinu Italije gledao u izmirenju svjetovne i crkvene vlasti, kad bi ona ujedinjena prihvatila se i opet vodstva zapadnog svijeta; služio se Machiavellijevom vizijom razjedinjene Italije, koju bi bio u stanju sjediniti jak vladalac; nije zaboravljao ni Mazzinija, ni njegovu «misiju Italije» u Europi, ni Garibaldijeve crvene košulje, koje je tek maljao u crne, konačno glorificirao je i Crispija, zaboravljajući sve one male, sitne i marljive radnike, koji su, poput Cavoura, zamišljali, da se zemlja mora graditi polagano i strpljivo, solidnim i konstruktivnim radom. Svakako više nego Mazzini, idol mu je bio Cesare Balbo, koji je, za razliku od Mazzinija, Italiju smatrao vodećom snagom Europe, dok ju je Mazzini vidio samo dijelom čovječanstva, odnosno fragmentom sjedinjene Europe. Vrednovanje najnegativnijih pojava talijanskog obožavanja historije, bez ikakvog historijskog kriticizma, bile su glavne odlike fašističke nacionalističke dijalektike. Historičari su u svemu ovome ultranacionalističkom razvoju pokušavali pronaći ne samo kontinuitet, nego i stanovitu logičnost i dosljednost. Fašizam i Mussolini su, na taj način, izbijali kao neka dosljedna i gvozdena sinteza stoljetnih talijanskih nacionalnih aspiracija i imperijalnih težnja.

U tome procesu osjećalo se ipak stanovito zakašnjenje, koje je oduvijek bila velika slabost Italije. Iako usred Europe, Italija se kao i Njemačka relativno kasno ujedinila. To njeno ujedinjavanje smatralo se djelom elita, više nego li širokih masa. Ona kao da nikada nije prestala biti onim «geografskim pojmom», o kome je govorio Metternich, ili «zemljom mrtvih», kakvom ju je na svojim šetnjama kroz poluotok vidio pjesnik Lamartine, ili Leopardi, zaplakan i rastužen, koji je vidio samo ruševine.

Mnogi i mnogi nacionalistički pisac obarao se na takva zastarjela gledanja na Italiju, izjavljujući ponosno kako je fašizam na putu, da takvu sliku svoje zemlje jednom za uvijek zbriše s lica zemlje. Obarajući se na strance, koji i nadalje gledaju takvim očima, fašisti su svugdje stvarali mit talijan-

skog uskrsnuća, i njene transformacije u puno dinamično oblikovanje. Nema sumnje, da je prvi svjetski rat, svojim ogromnim pokretom masa, s juga na sjever, pridonio sjedinjavanju Talijana, razbivši medijevalne okvire njenih regionalizama i separatizama. Talijani su se u vojsci i na frontu, pomiješani i združeni, osjetili fragmentima jednog te istog tijela. Ti susreti, kao, uostalom, još i danas nisu uvijek bili ni grljenje, ni ljubljenje. Ono što nije učinio rat, učinio je fašizam, nesumnjivo fašizam svojim opće nacionalnim pokretom, svojim jedno-stranačkim sustavom, i svojim centralističkim političkim, privrednim i odgojnim sistemom. Ono što nije učinio fašizam, učinila je industrijska demokracija svojom svojevoljnom integracijom, odvlačeći sada i Sicilijance i čovjeka s juga u bogatije krajeve sjevera. Ova zadnja integracija dokazuje samo jedno, da bi se sjedinjavanje bilo izvršilo i bez rata i bez fašizma, iako sporije, uvjerljivije i normalnije. Ali fašizam je sebe istakao kao onu važnu historijsku snagu, koja je djelo Risorgimenta privela kraju. Nezavršena revolucija Garibaldijevih crvenih košulja bila je privedena kraju Mussolinijevim crnim košuljama. Bila je to uzrečica, koja se ponavljala na usnama svakog fašiste. Ono što su učinili Francuzi i Englezi prije nas, učinio je to sada fašizam. To su priznavali čak i pesimisti i kritičari fašizma. U toku svojih beskrajnih debata talijanski su antifašisti pri kraju diskusije ipak priznavali i fašizmu i Mussoliniju taj okončani zadatak.

Kad se, u međuvremenu, fašizam, smatrajući završenim djelo ujedinjenja, uputio na kolonijalnu i imperijalnu avanturu, nesuglasju nije bilo kraja. Glavni adut u rukama fašista bio je uvijek jedan te isti: Europa nas priznaje, ona nas poštuje, ona nam se divi, ona od nas strahuje, ona ne će ništa učiniti, da spriječi naše uzdizanje na rang velike sile. Fašistički su teoretičari vrlo rano, poslije unutrašnje konsolidacije fašizma kod kuće, otpočeli svojom križarskom vojnom protiv Europe. Najgrlatiji među njima otpočeli su sa svojim protu-europskim polemikama. Alternative: mi i Europa, anti-Europa, postajale su tada glavnim predmetom, kako znanstvenih, tako vulgarnih diskusija. U tim diskusijama prednjačio je Malaparte, karikiranjem Francuske i Engleske. Europa XIX. stoljeća, u kojoj se stvorila moderna Italija, Europa liberalizma, iz koga je ponikao i prvi talijanski nacionalizam, onaj Mazzinija i Cavoura; Europa Francuske revolucije,

koja je probudila svijest čovjeka, kao pojedinca i kao pripadnika nacije; Europa, iz koje je Italiji potekla svijest o nezavisnosti individuuma i nacije i sve ono, što ju je iz srednjovjekovne podiglo u suvremenu europsku situaciju. Ti su anti-europljani nazivali XIX. stoljeće stoljećem propalog liberalizma i socijalizma, demokracije i slobodnog mišljenja —sve kategorijama, koje su označivali preživljenima i arhaičnima. Od te Europe oni su prihvaćali Charles Maurrasa, koji je sa svojim suborcem Leonom Daudetom proglašavao devetnaesto stoljeće «najglupljim stoljećem» povijesti. Anti-europski pokret fašizma označavao se barbariziranjem Italije, bacanjem zemlje na ono, što je ona bila uoči Risorgimenta, na zaostalu zemlju Tridentinskog koncila i protureformacije. Protiv europske civilizacije, čiji je Italija bila i u svojoj prošlosti i u svojoj sadašnjosti sastavni dio, stvarala se sada mistika o oblikovanju fašističke civilizacije. Ta je mistika bila toliko jaka u glavama vrlo često inteligentnih mladića, da su oni počeli ozbiljno govoriti o tome, kako je fašistička civilizacija jedina originalna dinamična civilizacija, koju je Europa u najnovija vremena stvorila. Vjerovalo se, da za njom zaostaju i francuska i engleska civilizacija. Isticalo se kako Rim postaje centar Europe, dok Pariz umire u dekadenciji. Fašistička civilizacija, ponavljalo se, ima prava na civiliziranje zaostalih afričkih zemalja; pripremanje osvojenja Abesinije stvaralo se najprije u propagandnim člancima, kao i u glavama mladosti uvijek osnivano na postavkama zahtjeva civilizacije. U ime jedne superiornije fašističke civilizacije isticala se i potreba osvajanja Balkana, koji je nova Italija trebala preporoditi. Misija Italije nije više bila ona Mazzinijeva liberalnog nacionalizma, nego pokorenje Balkana, dobrog dijela Afrike i jugoistočnog dijela Sredozemlja, zahtjevima talijanskog imperijalnog nacionalizma.

Kad sam ostavljao Italiju krajem 1927., to su bile glavne konture onoga, što se je za tim pretvaralo i u političku akciju. Veliki dio, posebno onaj konzervativni, antifašizma kod kuće, kao i velike sile izvan Italije, nisu vjerovali, da je sve ono što je Mussolini govorio i pisao, njegovi najgrlatiji glasonoše telalili kroz svijet, postepeno postajalo djelo, ili trebalo to postati prije ili kasnije.

Na sve to najveći dio antifašističkih kritičara slijegao je

ramenima, ili se čak uljuljavao u onoj vječnoj zabludi, da veliki svijet Europe ne će nikada dopustiti, da se njegove prijetnje pretvore iz velikih fraza u stvarnost. Oni su za svoje teze iznosili slučaj Krfa kao eklatantan primjer, kako se Mussolini prestrašen Zapadom ipak morao povući s tog otoka. Francuska, govorili su oni tada, ne će nikada dopustiti, da se Mussolini razvije u sjevernoj Africi; pogotovo ona ne će nikada pristati na koncesiju Nice, Savoje i Korzike, kao što ne će nikada napustiti svoje saveznike na Balkanu, posebno ne Jugoslaviju i Grčku. Velika Britanija ne će nikada dopustiti, da se Mussolini popne na visoravni Abesinije, niti da joj ugrozi prolaz kroz Suezki kanal. Mussolini je, međutim, za svoju tezu sve to više pridobijao konzervativne javnosti zapadne Europe, koje je sve više uvjeravao, da bi u slučaju njegova pada, Italiju i s njom čitav Mediteran zahvatio boljševizam, dok bi u Srednjoj Europi pangermanizam zauzeo svoje pozicije, kojih se nikada nije odrekao. Fašizam je tako postajao, s jedne strane, anti-europski pokret, dok je, s druge, ustvari sebe predstavljao konstruktivnim pokretom, koji brani Europu od boljševizacije i od germanizacije. Takve suprotnosti malo je tko uočavao, štoviše one su se sve više dopadale uspavanim konzervativnim snagama na Zapadu. Činjenica, da je Mussolini ostajao u Društvu Naroda, uvjeravala ih je također, da on ustvari surađuje s Versailleskim sistemom, iako se protiv njega samo buni riječima. Konačno, kod svih njih prevladavalo je uvjerenje, da je Mussolini uglavnom zainteresiran unutrašnjom regeneracijom Italije, čiji je cilj isključivo ekonomski i socijalni. Mussolinijevo građenje imperija, oblikovanje vojske i avijacije, nije ih uznemiravalo, jer su vjerovali, da je i to dio njegove opće propagande, kako da narod kod kuće uvjeri u svoju snagu. Moglo bi se sasvim pozitivno kazati, da nitko, osim Ferrera, nije uviđao tako ispravno i precizno, da Mussolinijev fašizam nije isključivo unutrašnji pokret, nego jedno krupnije odvajanje Italije od Europe i njenog sistema ravnoteže sila, koje prije ili poslije mora Italiju postaviti protiv Europe ili Europu protiv Italije, u jednu riječ mora neminovno kročiti u jedan nov svjetski sukob. Kad god se u Europi, posebno u njenom središtu, pojavi jedna revolucionarna snaga, ona mora neminovno ili srušiti cio njen sistem, koji je Ferrero smatrao fragilnim, ili Europa mora iz svoje sredine iščupati revolucionarni centar, i tako

sebi povratiti sigurnost i mir. Tu svoju misao, koju je tek tada nagovještavao, Ferrero je kasnije u svojem ženevskom izgnanstvu razvio i dokazao na historičkim primjerima Francuske revolucije i pojave Napoleona. Za razliku od Ferrera, Croce je u svojim analizama moderne i suvremene Italije, od 1870. pa do 1914., kao i u svojim ekspozicijama idejnih snaga liberalne Europe XIX. stoljeća, tek dočaravao Talijanima liberalne orijentacije ona velika načela slobode, za koja je smatrao, da su bila i ostala podlogom stvaranja jedne nove Italije. Ta Italija nije imala nikakve dublje veze ni s imperijalnim Rimom, ni sa Srednjim vijekom, nego je bila jedna nova pojava jedne nove Europe zadnjeg stoljeća. U oba ova gledanja moglo se ipak ocrtati ono, što je bilo bitno u pojavi fašizma: traženje Italije, da zauzme svoje mjesto pod suncem, ali tako, da oduzme jedan oveći dio sunčanog svjetla onim velikim silama Europe, koje su do tada raspolagale cijelom sunčanom snagom.

Što se tiče nas malih naroda na Balkanu i u Srednjoj Europi, posebno Jugoslavije, bilo je već tada jasno, da će fašizam trajno ometati i sprječavati nacionalne i ekonomske formacije novih država, koje su nastale na ruševinama Habzburškog i Otomanskog imperija. Postajalo je iz dana u dan sve jasnije, da Italija ne će biti ona konstruktivna sila, o kojoj je Mazzini tako mnogo sanjao, koja će podupirati unutrašnji razvoj tih novih naroda, nego, naprotiv, njihov nov i daleko spleteniji suparnik. Ideali Risorgimenta rasplinjavali su se pred uzburkanim i neuravnoteženim potezima fašističke imperijalističke strategije, koja je bila opasnija od one Habzburgovaca i sultana, jer je bila moderna i totalitarna. Unutrašnji proces ujedinjavanja različitih naroda, koji su bili za pet stotina godina odvojeni međusobno u suprotnim imperijalnim formacijama, nailazio je uslijed protu-akcija fašizma na trajan otpor i rogoborne prepreke. Ekstremisti u tim narodima gledali su sve više u pravcu Rima, maštajući kako bi im Mussolini mogao pružiti one potrebe, da se oslobode svojih centralizama i svojih ugnjetavača. S jedne strane, Mussolinijev fašizam postajao je sve to više katalistom oslobođenja pojedinih naroda od njihovih domaćih diktatura. S druge strane, on je svojom politikom stalnog izazivanja međunarodnih kriza, favoriziranjem nezadovoljnih naroda protiv njihovih

ugnjetavača, opravdavao kod postojećih režima zavođenje diktatorskog režima. Na taj način, proces demokratizacije državnih struktura, koji je nova Europa, izbila iz Versaillesa, ponijela na svojem barjaku kao svoj glavni cilj, ne samo da se nije mogao ostvarivati, nego je i sasvim zatajio. Postojeći režimi vladajućih manjina opravdavali su zavođenje diktature postojanjem fašističkog imperijalizma, koji su sve više predstavljali svojim građanima kao stvarnu opasnost za opstanak zemlje. Fašizam je tako opravdavao opstanak diktatura u gotovo svim zemljama Balkana i jugo-istočne Europe. Koliko je u tome bilo stvarno opasnosti, teško je kazati, ali da je bilo, o tome nema sumnje. Mussolini je dvadeset godina već ozbiljno izgrađivao planove, kako da Jugoslaviju, pa čak i Grčku, pretvori u svoje vazalne države. Njegovo pokoravanje Albanije bio je put prema tome. Podupiranjem Austrije i Madžarske, on je ciljao na preuređenje stanja u Dunavskom bazenu. Glavni mu je cilj bila Jugoslavija, koju je smatrao glavnom preprekom svojim imperijalnim ekspanzijama na Balkan, u Srednju Europu, i možda na Blisti istok. Nacionalni sukob između Hrvata i Srba postajao mu je sve to pogodniji za njegov plan rušenja Jugoslavije, koju je smatrao nedonoščem versailleskog sistema. Formalno, on je pravio lijepo lice Srbima i Beogradu, dok je potajno išao za tim, da kod Hrvata pronađe suradnika. Njegova je propaganda ocrtavala Srbe zaostalim i primitivnim dijelom Bizantinskog i Otomanskog Balkana, dok je Hrvatima laskala, nazivajući ih dijelom Zapada i Europe, koji trebaju da se oslobode gorštačkog srpskog ugnjetavača. Ustvari, njegov cilj je bio podvojiti jedne od drugih, i, na taj način, načiniti Jugoslaviju nemoćnom i nemogućom. U tome su mu i Srbi i Hrvati išli na ruku. Prvi, što su svu vlast sve to više koncentrirali u svoje ruke; drugi što su pojedinci među Hrvatima računali, da bi ipak mogli Mussolinijevom potporom doći do svojeg cilja, potpunog oslobođenja od Beograda. Umjesto da je Beograd zadovoljio glavne težnje Hrvata za autonomijom kroz demokratski proces, i tako ujedinio zemlju, dok je bilo na vrijeme, on se je upustio u staromodne i neefikasne diktature kraljevskog tipa, koje su još više zapletale unutrašnji čvor. To zaplićanje krize samo je koristilo Mussoliniju, koji je sve to više postajao arbitrom situacije na Balkanu. Mussolini je mogao kazati na početku tridesetih godina, da je on uglavnom spriječio zavođenje

demokracije u Jugoslaviji i na Balkanu, i tako obesnažio versailleska iščekivanja, načinivši nemoćnom i izlišnom ulogu Francuske i svih njenih ideala.

U međuvremenu, utjecaj Mussolinijeve Italije na balkanske javnosti postajao je sve to jači i impresivniji. Kad god sam se iz Italije vraćao kući, ja sam mogao osjetiti, kako se kod stanovite inteligencije, napose kod konzervativnih slojeva, širi i jača prestiž Italije. Talijani kod nas nisu nikada bili uzimani ozbiljno kao ratnički narod; na njih se, uglavnom, gledalo kao na miran i radišan svijet, koji se bori za svoj kruh svagdanji. Fašistička propaganda, međutim, učinila je i tu svoje. Po zagrebačkim, beogradskim, pa čak i splitskim kavanama, inteligencija je živo raspravljala o preobražaju moderne Italije. Kako je sve više opadao utjecaj Francuske, koja se zadovoljavala svojim povlačenjem u sebe, to je njeno mjesto do prevlasti nacizma u Njemačkoj sve više zauzimala fašistička Italija. Stavovi antifašista, o kojima sam ja referirao i pisao u časopisima, ostavljali su inteligenciju hladnom. Konzervativne snage na vrhu, u dinastiji, u vojsci, u privredi, pa čak i u Crkvi, vidjele su u fašizmu uistinu onu nacionalnu regeneraciju jedne zaostale zemlje, o kojoj su Mussolini i njegova propaganda pisali i govorili. Kod tih krugova sanjalo se samo o jednom: kako da se nešto sličnoga uvede i kod nas. Onaj dio inteligencije, koji nije nikada bio liberalan, također se sve više zanosio fašizmom. Kad god je riječ o konzervativnim i liberalnim snagama kod nas, mi moramo lučiti taj konzervativizam od, recimo, engleskog. Kod nas on uvijek prelazi u reakciju, dok je, naprotiv, liberalizam isuviše neodređen i fragilan, a da bi se mogao uspoređivati s engleskim liberalizmom. Najtočnije bi bilo svakako kazati, da je u polarizaciji konzervativizam-reakcija i marksizam, liberalizam označavao onaj dio inteligencije, koji je odbijao da se prikloni bilo jednom, bilo drugome. Takve je inteligencije bilo vrlo malo, da se gotovo njen utjecaj tek djelomično zapažao. Stari je liberalizam prošlog stoljeća umirao, dok se konzervativizam sve to jače pretvarao u reakciju, kojoj je fašizam bio glavna atrakcija. —*Kad bi i mi imali jednog Mussolinija!* —*Kad bi se i kod nas mogao unijeti fašizam!*— bili su uzvici, koje sam vrlo često slušao. Ali težina je bila u tome, što su srpski konzervativci htjeli imati srpski fašizam, dok su hrvatski išli za tim, da fašizam unesu u svoj nacionalni okvir.

Dva tako oprečna nacionalfašizma nisu jačala, nego lomila takozvanu jugoslavensku cjelinu. Dva fašizma u jednom državnom sklopu ne samo da su se pobijala, nego su postepeno i dovodila Jugoslaviju u unutrašnji sukob naroda, dok je konačno nisu i strovalila u bratoubilački građanski rat.

Nisam samo u Jugoslaviji osjećao porast fašističkog prestiža, nego sam ga poslije napuštanja Italije vidio u Francuskoj i posebno u Parizu. Ja sam još prije u samome Rimu poznavao oveći broj Francuza, koji su posjećivali Italiju kao politički promatrači; poznavao sam isto tako i oveći broj Engleza. Vrlo je malo među njima bilo ljudi, koji su umjeli da raspoznavaju lice od naličja. Jedan od engleskih publicista i novinara, koji je uviđao sav duplicitet fašizma, razlikovao fasadu od stvarnosti, bio je Cecil Sprigge, dopisnik «Manchester Guardiana», kasniji predstavnik Reutera i jedan od najboljih britanskih poznavatelja suvremene talijanske povijesti i kulture. On je bio intiman prijatelj Maria Vinciguerre i De Gasperija, od kojih je, kao i ja, imao ponajsigurnije informacije o unutrašnjem razvoju režima. Objektivan i nezavisan od službenih utjecaja, imao je sasvim jasne poglede na fašizam, što se odražavalo i kroz «Guardian», koji je znao kritizirati fašizam jače od londonskog «Timesa». Rimski su dopisnici velikih zapadnih listova uglavnom bili kompromisni prema režimu, neki iz osobnih materijalnih interesa, neki radi toga, što su voljeli Rim i nisu htjeli, da ih režim odstrani iz toga grada. Ali fašistički je režim imao izravnih veza s vlasnicima posebno velikih pariških listova, preko kojih je upravljao svjetskim javnim mišljenjem. Istina o fašizmu mogla se je saznati tek u ponekom nezavisnom socijalističkom dnevniku ili ljevičarskim časopisima, u kojima su redovni suradnici bili talijanski antifašisti. Oni su eventualno mogli da se u velikim dnevnicima pojave i putem svojih pisama. U tome je Gaetano Salvemini prednjačio svima svojim preciznim odgovorima na svaki dopis rimskih dopisnika. Njegova polemika s komediografom Bernadom Shaw-om, koji se vratio iz Italije pun oduševljenja, ostaje klasičnim primjerom izbjegličkog rada. Usprkos svemu tome, ja sam se iznenadio, kako je u Parizu rastao Mussolinijev prestiž, ne samo kod Maurrasovaca i kupljene štampe, nego i u nezavisnoj javnosti. Mussolini je kod francuske visoke buržoazije uživao daleko veće simpatije,

nego sam to predpostavljao, dok sam živio u Italiji. Slično raspoloženje osjećao sam kod književnika i posebno kod francuske omladine na Sorbonni. Svi su oni vidjeli u njemu nov tip političara, čiji ih je dinamizam osvajao, čestoput do oduševljenja. Bilo je kod toga dijela francuske javnosti veliko razočarenje u tipičnog francuskog politikanta, napose radikala, čije su beskrajne parlamentarne igre obaranja vlada zamarale osrednjeg Francuza, kome je imponirala Mussolinijeva takozvana stabilnost. Kod omladine igralo je važnu ulogu i to, što je fašizam posvećivao svoju glavnu pažnju elementu mladosti, njenoj ulozi u političkom životu zemlje, obožavanju sporta i svih onih novih metoda političkog dinamizma. Pred tima francuski je politički i socijalni život izgledao statičan, trom i zamoren. Poslije Rima, pariško je društvo uistinu izgledalo staračko, ili točnije, obožavanje starosti izdizalo se pred uzimanjem u obzir mladosti. Ozbiljnije konsideracije Mussolinija i fašizma mogle su se ogledati i u već tada proširenoj činjenici, što je francuska diplomacija računala, da bi jedna ojačana Italija putem fašizma mogla biti odlučan faktor u njemačkoj opasnosti, čije su se konture već tada nazirale. Ako Francuska, govorilo se tada, već sada pomogne Mussolinija u njegovim kolonijalnim težnjama, koje su išle protiv engleskih kolonijalnih interesa, ona bi ga mogla toliko zadužiti, da bi on neminovno mogao biti njenim saveznikom. Ta linija francuske diplomacije nije, uostalom, nikada bila napuštena, sve do kobnog 10. lipnja 1941., kad je Mussolini zabio nož u leđa svojoj «latinskoj sestri» u trenutku njene najteže opasnosti.

«La soeur latine», «sorella latina», latinska sestra bila je često otrcana fraza, koju je fašizam upotrebljavao, kad su odnosi između dvije latinske zemlje bili normalni, i onda u prenesenom i podrugljivom smislu, kad su bili zategnuti ili neprijateljski. Ustvari, nikakvog sestrinstva ni bratstva u svemu tome nije bilo, i, za volju istine, bolje bi bilo, da se nikada narodi stanovitih etničkih ili rasnih srodnosti ne zovu ni bratskim ni sestrinskim, jer takvi odnosi nikada ne postoje među narodima. Oni su gotovo uvijek motivirani zakonima interesa i nacionalno-državnih konvencija.

Obuzet svim tim protuslovljima, pod kojima je najprije talijanska javnost, a zatim svjetska i naša balkanska, gledala na pojavu fašizma i njenog glavnog čimbenika Benita Musso-

linija, kod mene je uglavnom prevladalo mišljenje, da je fašizam samo jedan mračan dio opće svjetske krize, od čijeg će rješenja zavisiti i njegova sudbina. Bio sam, najprije, na čistu s time, da je fašizam, ako ne i tragični kolovoz 1914., raskinuo sa starim razvojem Italije, i otvorio jednu duboku pukotinu u tome razvoju, koja će se moći ispuniti tek, kad se konture krize bolje i snažnije uoče. Ili, kad se kriza u jednom ili u drugom pravcu bude približavala svojem kraju. U Italiji pod fašizmom shvatio sam, da je početkom Prvog svjetskog rata i napose njegovim privremenim završetkom, umro zauvijek jedan stari svijet, i da se i moja generacija, ponesena olujama i burama, nalazi na širokom moru, nemoćna da sebi postavi pravi cilj. Ono, što me je ponajviše morilo i mučilo, bilo je moje prvo iskustvo sa Zapadom: sumrak stare Italije i početak njene nove faze. U Parizu sam taj sumrak Zapada osjetio kasnije daleko jače. Ali već i sama činjenica, da se Italija udaljavala od svoje liberalne prošlosti, od svojeg demokratskog Risorgimenta, od Europe, s kojom je bila usko povezana tolikih stoljeća, dajući joj svoje značenje svojim velikim doprinosima, bili su toliko jaki, da me je sve to obuzelo ne samo dubokim osjećajem, nego i potpunom nesigurnošću, kuda krenuti i na kojim se zasadama nadahnjivati? Kao Slaven, mislio sam, ja nisam sasvim dijete Zapada, nego više Istoka; iako podrijetlom iz hrvatske Dalmacije, ja sam se osjećao Zapadnjakom. Ali sve ono, što se ispred mojih očiju zbivalo na Zapadu, nije me nikako uvjeravalo u snagu Zapada. Odgovori, koje su mi na to pitanje davali talijanski mislioci, bili su isto tako neodređeni i nezaključni, kao i moje vlastite misli. Upravo u to vrijeme ja sam na nekoliko talijanskih pisaca uputio pitanje o odnosima između Istoka i Zapada, na koja sam dobio slijedeće odgovore. Ti su odgovori bili objavljeni u «Obzoru». Oni glase:

SUMRAK EUROPE: ISTOK I ZAPAD

TALIJANSKI INTELEKTUALCI SVJEDOČE «OBZORU» O KRIZI SVIJETA

Rim, 18. srpnja [1927.]

Naš suradnik, potaknut diskusijama, koje su u ovo posljednje vrijeme učestale u europskoj publicistici i filozofiji, kao i posljednjim razgovorom sa Giov. Papinijem (v. «Obzor» od 4. srpnja), i to o krizi svijeta i sutonu europske civilizacije, uputio je različna pitanja o tome predmetu, bilo usmeno bilo pismeno, najistaknutijim intelektualcima današnje Italije, od kojih je već dobio odgovore ili obećanja da će odgovoriti. Problem je od velike važnosti, tim više što je postavljen vrlo shodno, odnoseći se na najglavnija pitanja europske sadašnjice. Kao prve odgovore, donosimo dva mišljenja i to od suprotnih ljudi. Prvi, nama dobro poznati g. A. Tilgher, skeptik i ateista, i drugi poznati i slavni katolički konvertita g. D. Giuliotti, koji je uz g. G. Papinija najveći reprezentant katoličke Italije. Kako će naši čitatelji moći da razaberu, ova se mišljenja, mada dolaze od tako oprečnih ljudi, slažu u svojoj posljednjoj dubini i svjedoče za budućnost Europe negativno.

RAZGOVOR S. A. TILGHEROM

—Koji su, po Vašem mišljenju, osnovni potezi krize, što muči i razara današnju Europu?

—Osnovni potez, onaj, koji može da se razabere i u najpovršnijem promatranju stvari, to je neobično i strašno širenje Nacijonalizama, po čitavoj površini ne samo europskog kontinenta, već i po svim zemljama, koje je europska civilizacija držala u svojoj vlasti. Vatrom i plamenom svjetskoga rata ne samo da su nacijonalizmi, koji su prije postojali, postali sada snažniji, moćniji, očajniji i zavidniji nego ikada prije, već su se pojavili i drugi, daleko opasniji, koji su do jučer spavali, ili nisu uopće vidjeli svjetla. Egipatski, arapski, turski, kineski, indijski nacijonalizam. Koliko se, zatim, novih nacijonalizama pojavilo na terenu bivšeg ruskog carstva: letonski, estonski, litavski, ukrajinski itd., sve su to novi poslijeratni nacijonalizmi. I što više vremena prolazi, sve to više proces nacijonalističkoga diferensiranja postaje otporniji, te se samo može da uporedi sa sudbonosnom snagom prirode, koju ništa ne može da zaustavi. I što su nacijonalizmi svježijeg datuma, to su oni sumnjiviji,

zavidniji, nasilniji i brutalniji, kao mlade životinje, koje rastvaraju grlo prema suncu, pohlepne za crnim i krvavim mesom. Uza sve to, ovo probuđenje nacijonalizma, ne bi, samo za sebe, bilo dostatno da izazove jednu krizu tako snažnu i tako općenitu, kao što je ova današnja, da se njoj ne pridružuje i neki drugi faktor od neobične važnosti.

—Koji je to faktor?

—To je rastuće ekonomsko i tehničko ujedinjenje Europe i Svijeta. Kapitalistička ekonomija i moderna tehnika stvorile su od Zemlje i neprestano stvaraju jedno te isto tijelo. Nikada različne strane svijeta nisu međusobno bile s ekonomskog stanovišta, toliko zavisne, koliko sada. Slaba berba pamuka u Texasu ili u dolini Nila ima učinak po čitavome svijetu. Netom neka engleska banka obustavi plaćanja, bezbrojne su obitelji, nastanjene po svim kontinentima, prosto upropaštene?! A najnoviji tehnički izumi stvaraju, svakog dana, od planeta Zemlje jedinstvo: telegraf, telefon, automobili, željeznice, aeroplani, transatlantici, telegraf bez žica približili su ljude u prostoru i u vremenu do takova, upravo nečuvena stupnja, da bi se pređašnje generacije zaprepastile. Tako, dok tehnika i ekonomija vezuju, sve to više, međusobno ljude, te ih na taj način približuju jedne drugima, stvarajući ih zavisnima između sebe, istodobno širenje Nacijonalizama rastvara između naroda sve to šire i dublje psihološke ponore. Stroj moderne civilizacije stvara dvije suprotne i protuslovne jame, koje svakog dana sve to strašnije rastu, i po nasilju i po napetosti. Svakog dana politički Europa postaje razjedinjenija, a ekonomski i tehnički ujedinjenija. Čitava se kriza sastoji baš u tome. I to je kriza takve originalnosti i teškoće, da joj u historiji čovječanstva nema poredbe.

—Kako se došlo do ove krize, onako kako ste je Vi definirali?

—Da odgovorim na Vaše pitanje, morao bih da preletim svu ekonomsku i političku historiju XIX. stoljeća. Zadovoljit ću se, i nadam se da ću Vas zadovoljiti jednim dosta površnim pogledom. Po mome mišljenju, kriza je započela, kada je u svakoj od velikih europskih zemalja industrija i trgovina, da bi svladala i oduprla se konkurenciji susjednih zemalja, zatražila potporu od Države. Država je, na taj način, unišla u ekonomsku borbu. Iz bića čisto političkog, Država na taj način postaje najveće ekonomsko biće. Istodobno borba između rivalnih industrija i trgovina, koja je prije bila čisto ekonomska, postaje sada politička, i dovodi u opasnost sve zavidnosti, ponose i tradicije naroda. Međuto, u sjeni velike industrije i velike trgovine, razvio se u svakom europskom narodu proletarijat i sitna buržoazija, koje su od Države tražili zaštitu i potporu u svim granama

života. Država je to dala, ali uz pogodbu, da onaj proletarijat i ona buržoazija pripadnu Državi, t. j. da bi sudjelovali u državnim tradicijama, njegovim mržnjama i njegovim ljubavima, njegovim ambicijama i zavidnosti. Ušavši tako u ekonomsku borbu, Država je dobila mogućnost, koju prije nije imala, a to je, da se interesira za sudbine proletarijata i sitne buržoazije, ali ovi da bi održali blagonaklonost Države, morali su da pristanu uz Državu, da prihvate njene tradicijonalne i historičke vrednote, a to se sastojalo u tome, da i oni postanu nacijonaliste. Tako je Nacijonalizam zahvatio, opio i prostrujio svim žilama čitavog narodnog tijela. I baš uslijed toga se desilo, da je internacijonalni socijalizam bio pobijeđen, Lassalle je pobijedio Marxa. Od velikih Država, nacijonalizam se zalijepio o malene države, i danas se požar širi svukuda i u velikim linijama. Pojava je toliko univerzalna, da je svako pravljenje pitanja o odgovornosti smiješno i očajno. Ovako je zato, što je ovako moralo da bude!

—Dakle nema izlaska iz krize?

—Europa se danas nalazi na groznoj raskrsnici: ili realizirati svoje ujedinjenje, prešavši i preživjevši nacijonalizme, ili povratiti se u prijašnje stoljeće, kada je svaki narod živio od svojih probitaka i nije potrebovao drugih da živi. Ali da bi ovo bilo moguće, trebalo bi eliminirati barem sto milijuna Europejaca. Ustvari ekonomski razvoj Europe, kroz zadnje stoljeće, razvoj, pazite dobro, koji se isključivo duguje ekonomskoj zavisnosti različnih država Europe i različnih kontinenata, izazvao je u njima pojavu prenapučenosti, što će svakoj europskoj državi onemogućavati život sa svojim samim probicima, dokgod ova prenapučenost ne bude eliminirana. Otuda i nezaposlenost, koja bjesni cijelom Evropom, otuda nasilni razvoj socijalne borbe i najgorih grubosti.

—Da zaključimo, koja proroštva pravite za europsku budućnost, i da li vidite neku soluciju?

—Ja nisam prorok, niti sin proroka i zato ne ću ništa da proričem. Osim toga, historija je tako bogata s nepredviđenostima, da mogu porušiti i najinteligentnija i najbolje satkana proročanstva. Ali oslanjajući se isključivo na stanje stvari, najvjerojatnije indukcije za budućnost Europe ne dozvoljavaju mi da njegujem odviše ružičaste iluzije. Što se više rastvara ponor između naroda, u nutrašnjosti raste sve to veća ekonomska i politička kriza, zatim nasilje, klasna borba i građanski rat. A što više raste građanski rat, sve to više prijetnje za europski mir postaju izrazitije i posrednije. To je sudbonosni krug, koji se okreće oko samog sebe i svakog dana postaje tješnji.

—A Vi ne opažate nikakovu snagu, koja bi mogla da ga poništi?

—Gdje su te snage, koje bi radile u pravome internacijonalnome smislu? Ona pokušava da se ovdje ili ondje oslobodi nacijonalizma, ali je i previše vezana uz klase posjednika i buržoazije, a da bi mogla da uspije. Zar Socijalizam? On je svagdje oslabljen konkurencijom komunizma. A Komunizam? U Rusiji je on stvorio ono što prije nije postojalo: ruski nacijonalizam. A u drugim zemljama, on svagdje stvara građanske ratove, a građanski rat je uvijek prvi korak k ratu sa strancem. A Društvo Naroda? Ali ono je slabo gledano i kompromitirano kod nacijonalizma u onim zemljama, koje ne će da budu sredstvo u rukama snažnijih i bogatijih Sila, te kod proletarijata, koji u njemu vidi jednu ustanovu, osnovno buržujsku. A Demokracija? Ona je režim kompromisa, a kada nastane borba između života i smrti, pofali joj teren ispod nogu, kao danas. Plutokracija? Ona danas radi u internacijonalnome smislu, ali ona uspijeva samo u interesima, a nikada, kao baš danas, osjećaji i strasti nisu bili tako izraziti gospodari Svijeta.

—Vi ste, dakle, pesimista bez ikakve nade?

—Vidite, dragi prijatelju, situacija je u Europi danas neobično slična onoj Grčke poslije Peleponeškog rata. Atena, Sparta, Teba gradići, nekoliko satova udaljeni jedan od drugoga, bili su međusobno rastavljeni strašnim mržnjama i psihološkim ponorima. I previše bliski, a da se ne bi poznavali, bili su i previše rastavljeni, a da bi se shvaćali. Otuda ratovi bez prestanka. Tako se danas, u velikome, događa i u Europi. Francuska, Njemačka, Poljska, Rusija, Engleska nalaze se danas u udaljenosti, izbrojenoj u satovima, koja je bila slična onda, dok nije bilo zračnih sredstava, onoj između Atene, Sparte i Tebe, koje su imale zajedničku civilizaciju, kulturu i jezik, dok danas svega toga nema.

—Tako Vi u koncu Europe vidite sličan slučaj stare Helade?

—Opetujem: ne proričem. Samo konstatiram ili induciram. Ali tjeskoba, sa kojom se današnja Europa baca na istragu iščezlih i izgubljenih civilizacija, groznica, sa kojom se studiraju izumrle kulture, Atlantide, te ih se uskrsava; osjećaj i smisao, koji su danas toliko živi i značajni u svima, da civilizacije, da kulture mogu da umru, slom mitosa o jednolinearnome i neprekidnome Progresu, nisu li, možda, to sve simptomi, da se najintimnija i najdublja svijest Europe zamračila i rezignirala, kao na fatalnu slutnju nedaleke propasti? Samo da bi se od ove slutnje mogla da izliječi i ponovno ohrabri, te da se tako odupre, jer smrt Europe u svijetu značila bi za Zemlju ono, što je za stari svijet značilo ugasnuće svjetlosti Rima!

PISMO D. GIULIOTTI-JA

Greve, 15. srpnja

Moj dragi Radica — ja sam (i ne bih mogao, a da ne budem) što se tiče pitanja, koja mi postavljate o «duhovnoj europskoj situaciji» i o «borbi između Istoka i Zapada», posvema suglasan sa onim, što kažu Berdjajev i Massis.

Vi znate da koliko jedan, toliko i drugi, istražujući moderan golemi kaos dolaze do istog zaključka.

«Le centre spirituel (kaže prvi), dans un avenir imminent, ne sera, comme au Moyen Age, que l'Église seule.»

A drugi: «Parce qu'elle est l'Église de la Verité, qu'elle rattache la loi naturelle à la loi éternelle qui est en Dieu, l'Église catholique nous apparait comme la seule puissance capable de restaurer la véritable civilisation.»

Izlišno je da spomenem, kako za mene katolika, na ovo nema šta da se primijeti i šta da se sumnja.

I ja, dakle, vjerujem u jedan više ili manje bliski povratak na *«Novi Srednji Vijek»*, i to na kršćansko-rimskoj bazi (i Fašizam bi mogao da bude simptom), ili na restauriranju i obnovi religijoznog jedinstva, i to ne više europskog, već svjetskog. Konačno će i po faktu Crkva morati da iz Rima (pošto se izvrši božansko obećanje) zavlada čitavom zemljom. Uza sve to, vremena su prepuna nadnaravnog vražjeg, tako da se čini da mističko tijelo Krista ustupa svoje mjesto mističkome tijelu Demona, ali ipak sve političke, fiozofske, vjerske i socijalne hereze, kao i sva zastranjenja duha, te svi lažni oblici autodiviniziranog čovjeka, koji bjesne zmijski na svih pet kontinenata, sada su već iživjeli, oslabljeni i pri smrti. Zabluda, po deseti put preodjevena, opetuje istu laž, ponovno prolazi po istoj stazi, gradi istu tvrđavu od papira i bojadiše je, željeznom bojom, neka bi osupnula prolaznike, ali u biti ona je slaba i kržljava. Moderan čovjek, koji se otkinuo od Boga (od Čovjeka-Boga), i to uz blesavu pretenziju da se napravi Bogom, postaje sve to više parodija poludjelog giganta. On gradi ne *titanski*, već *tetanski**; a njegovi *neboderi* ideja ili iz armiranog cementa, kolikogod se pričinjaju neoborivima, to mu se sve to češće lome o glavu. To se već vidjelo, to se vidi i to će se još bolje vidjeti —očajno teže i strašnije— kroz malo vremena, kada se bude ponovno raspuknula i razvila druga neizbježiva (i neopisivo nemoguća) konflagracija, koja će biti uistinu svjetska, pred kojom će se

* Upozoravamo na ovu neprevodivu igru riječi. Pisac da bi kontraponirao riječ *titan* (=golem) upotrebljava snažnu riječ *tetan* (= ugušenje, slom).

ona prošla činiti kao borba dječaka, s drvenim sabljama i ručkama granata.

Ali onda (poslije ovog samoporušenja sve do osnova moderne Babilonske Kule), tek onda ja vjerujem, da će Katolička Crkva, ostavši netaknuta i cjelovita —jer za ljude neoboriva— moći da zagrli, očisti i preuredi svijet, pod jedinim žezlom Krista. Oni, koji su preživjeli od različnih nacija — pošto se izvršila općenita likvidacija nauke, koje su uzrasle izvan Crkve i protiv Crkve — prihvatit će od Nje svoj spas. I Rim — Petrov Rim, po kome je i Krist Rimljanin — poviše porušenog i slomljenog «Anti-Rima», ostat će, kao jedina zemaljska svjetlost, božanskog porijetla, prema kojoj će se okretati svi pogledi, i od koje će primati svjetla svi umovi i sve duše.

«Krist sâm, postavljen u središtu svega (kaže Massis, završujući svoju sjajnu knjigu) može da smiri Istok i Zapad. Ut sint unum. Mi ne znamo ni kada, a niti kako će se ovo ujedinjenje, pomoću Krista da ostvari. Ali dostatna je njegova volja da se realizira. A ako je nužno obnoviti integritet naše Europe i braniti je protiv svega onoga, što joj prijeti, to je samo zato, da ostane netaknut gradić, iz koga će otići glasnici da šire znak Boga sve do zadnjih granica svijeta.»

Braniti, dakle, Europu, i protiv sebe, u znaku Rima, to je dužnost svih katolika i jedna vrlo žurna nužda; ali ne vjerujem da će se i sa ovim naporom, ako se učini, u što sumnjam, moći da zaustavi neizbježivo.

Europa, koja nije čula niti shvatila božansku opomenu, sadržanu u strahotama prošlog rata; koja je —uza sav njen procvjetali, ali mutni spiritualizam— ostala osnovno protukršćanska; koja truje Istok sa svojim filozofskim i znanstvenim alkoholom, a istodobno je i ona sama otrovana azijatskim kugama; Europa, koja se ponosi —amerikanizirajući se rapidno— svojom (ne svojom) mehaničkom civilizacijom; koja nastavlja da ne priznaje i da niječe katoličku Istinu; koja traži Apsolutum u relativnome i odbija da se divi Bogu, ne videći kako predrasudno pada pred širokom maznadom starih i novih idola; ova, dakle, Europa, prepuna i prekreata grijeha, i koja još slavi svoje grijehe, morat će, kako je i pravo, da očajnički i strašno ispašta. I samo poslije, kada bude dugo ispaštala, moći će da uskrsne u Kristu.

Ovo su, dragi Radica, moje stare i čvrste ideje (smiješne za luđake), ali koje, pod sve to gušćom prijetnjom oluje, postaju i sve to snažnije. I nemam ništa drugo da odgovorim na Vaša pitanja, dok Vam zahvaljujem na pozivu. Vaš s ljubavlju: *D. Giuliotti.*

[«OBZOR» 31. SRPNJA 1927.]

SUMRAK EUROPE: ISTOK I ZAPAD

DALJNJA SVJEDOČANSTVA TALIJANSKIH INTELEKTUALACA

(POSEBNI ODGOVORI «OBZORU»)

Rim, 26. srpnja [1927.]

U ovome broju donosimo odgovore najvećeg historičara Italije g. Guglielma Ferrera i odličnog filozofa g. Giuseppa Rensija, profesora filozofije na sveučilištu u Genovi, kao dva svjedočanstva sa jedne strane, te kao treće sa druge strane, izrečeno od poznatog ideologa talijanskog futurizma i duhovnog preteče fašizma F. T. Marinettija.

GUGLIELMO FERRERO

Firenze, 24. srpnja

Dragi Radica — bit ću kratak:

Ali ne radi se o obrani Zapada, a protiv Istoka! Istok je zadnje od oružja i od nasilja Zapada, ali ne Zapada istočnih nauka.

Europa je u pogibelji i u nevolji, ne zato što se ona pušta zavoditi od indijskih, kineskih i japanskih nauka.

Ne će biti nezgodno, da se u ovome času i ovom prilikom spomene, kako je i kršćanstvo jedna istočna nauka. Europa je u nevolji i u pogibelji, zato što posjeduje i previše vojnika i previše oružja; i zato što ovi vojnici i ovo oružje drže žive i prisutne u Europi sve strasti rata i osvajanja —od nacijonalističkih bahatosti do imperijalističkih ambicija— pa i onih, koje su međusobno protuslovne. Ako Europa ne shvati već jedanputa nauku i opomenu svjetskoga rata, onda će ju upropastiti: militarizam, nacionalizam i imperijalizam. To je vrlo jednostavna istina. Ostavimo na miru Istok, koji nimalo ne ulazi u ove nevolje i muke Europe i Zapada. — Vaš odani: *G. Ferrero.*

F. T. MARINETTI

Rim, 22. srpnja

Dragi Radica — evo moja misao obzirom na ono što me pitate.

Europska je civilizacija jedina velika civilizacija. To je energična, optimistička, nasilna, sportska, agresivna, mehanička i ratoborna civilizacija.

Iako je povezana uz rat, ona je nabrekla patriotskom spiritualnošću, znanstvenim kurijozitetima i umjetničko-književnim lirizmom.

Ova civilizacija, kao svoju duboku, pročućenu (i ako ne uvijek deklariranu) religiju ispovijeda religiju brzine i rekorda.

Stroj, novo božanstvo, ne ništi individualizam, on ga postostručuje.

Vrlo očajni ekonomski problemi, sa jedne strane, i isto tako očajni problemi narodnog ponosa, mogu s časa na čas, da ovu civilizaciju strmoglave u novu konflagraciju. Samo jedan bijesan vojnički savez fašističke Italije sa republikanskom Francuskom može da odgodi za desetak godina neizbježivi svjetski konflikat.

Intelektualci, udaljeni od toga da se tetoše u idiotskome idealu vječnoga mira, moraju da militariziraju svoje osjećaje, te da se spremaju na to, da svladaju rat, mjesto da ga plačući pretrpe.

Život se iz seljačkoga i poljskog sve to više pretvara u mehanički i zračni. Čitavo je čovječanstvo napeto u ovoj herojskoj obnovi. Biblioteke i muzeji postaju sve to više katakombe. Osjeća se potreba kemičara, inžinira, električara i graditelja aeroplana. Lijet ne ruši granice. Veliki zračni rekordi sve to više prave intenzivnijima patriotizme. Komunizam je, kao teorija, mrtav. Kao žeravica što gasne, još će užeći po koju djelomičnu revoluciju. Opetujem: potrebno je uzgajati stvarateljski genij vlastite rase na ovoj atmosferi visoke napetosti. Sanjati raj mističnog odsustva ili azijatske apatije, jednako je, kao i bježati od sama sebe u kokajin i u opijum.

Blesavo je misliti, da strah ili pasivna skeptična pospanost mogu da oplode neku spirituelnost višu i superiorniju od naše. Pa i sam poljski život, i on prelazi u industrijalno-mehaničko-kemijski ritam života.

Dužnost je svakog visokog i moćnog mozga: htjeti sa optimizmom, surađujući na taj način, za najveće otkupljenje ljudskih snaga.

Poklecavati u samostanima, to sve vrijeđa Boga Brzine, koji sada sa nama zapovijeda i njegove svetitelje, a ti su: De Pinedo, Nobile, Byrd, Lindberg, Bellanca, Nungesser, De Bernardi.

Jedan topli stisak ruke od Vašeg: *F. T. Marinettija.*

GIUSEPPE RENSI

Genova, 23. srpnja

Ako se hoće da govori o europsko-zapadnome duhu, kao protuteži istočnoga duha, ne može se prvoga shvatiti, nego kao formu mentis, koja pripada vidljivoj i pipljivoj realnosti, koja nju zapaža i zahvaća u svojim jasnim i preciznim krugovima,

te koja ne će ili je nemoćna da se iznadigne (ili potamni) u jednoj sferi Nevidljivoga, pred kojim Vidljivo gubi svoj značaj prave realnosti. Takav je zapadno-europski duh, toliko u poeziji, koliko u filozofiji. Tipični njegov eksperimenat jeste rimski mentalitet. On je u svojoj biti Duh Kritike, Aufklärunga, Pozitivizma, Agnosticizma i Znanosti.

Baš zato ne vjerujem, da se europsko-zapadni duh, ukoliko je katolički, može da odupre ili suprotstavi jednome istočnome duhu, ukoliko je ovaj budistički ili teozofski ili grčko-pravoslavni itd. Katolicizam je u stvari, i on sam (u svojoj kršćanskoj dubini) dijete Istoka. On je, kako su to dobro zapažali Rimljani, istočni kult, koji se urinuo u Latinstvo. I kada talijanski neoprotestanti najavljuju «antiteozofsku, antiazijatsku, antimasonsku, antipanteističku kritiku Istoka», oni privlače na sebe smijeh. «Medice, cura te ipsum». Prva «kritika Istoka» ne može da bude drugo nego protukršćanska kritika.

Zajedno sa Spenglerom i sa najnovijim ruskim piscima, držim da je Zapad na zalasku, te da se nalazimo u predvečerje novog Srednjeg Vijeka, koji nam priprema period prelaza, započet od rata te od revolucija. Dakle vrlo je moguće, da se ono, što sam ja naznačio, kao europsko-zapadni duh utrne pred ponovnim snažnim otkrićem orijentalizma i Istoka (u koji ja postavljam i Kršćanstvo). I vrlo je moguće, da ovaj prihvat obnove bude zasnovan i vođen od slavenske misli. Pročitao sam knjige nekojih najnovijih ruskih mislilaca, koje je revolucija njihove zemlje gurnula u zapadnu Europu i koji su se (gotovo, kao i grčko-bizantinski mislioci poslije pada Carigrada) dotaknuli nje i ispovijedaju joj svoje nadublje duhovne eksperimente: to su knjige Berdjajeva i Bulgakova. I oni mi se čine neobično značajni za spirituelni pravac, koji sada, čini se, ima da zauzme Europa.

Giuseppe Rensi.

Priopćio: B. Radica

[«OBZOR» 7. KOLOVOZA 1927.]

ITALIJA: IZ STARIH DNEVNIKA

OVOME poglavlju dodajem tekstove Dnevnika iz godina 1924., 1925. i 1926., koji mogu poslužiti izravnijem upoznavanju talijanskih godina s mojim susretima i razgovorima. Međutim, potpuni razgovori i profili talijanskih književnika Guglielma Ferrera, Benedetta Crocea, Adriana Tilghera, Luigi Pirandella, F. T. Marinettija, objavljeni su u cjelini u mojoj knjizi *«Agonija Evrope»*, Beograd, 1940.

PRVI SASTANAK S PAPINIJEM (1924.)

Bilo je to prvog dana, ja sam se napokon odlučio vidjeti onoga, koga sam već tri cijele duge godine zamišljao, gradio, rušio, ponovno gradio i ponovno rušio. Kao da sam oduljivao onaj dan, kad su moje oči morale da se susretnu s njegovima, kad je moja ruka morala da se pretopi u njegovoj. Da me je netko gledao dva dana prije, bio bi me čudnovato promatrao, kako se šuljam po susjednim ulicama, uvijek mučen tom mišlju, da se s njime moram sastati.

Napokon ja sam uspio toliko da pozvonim i da se dovučem — uvijek u strahu — do njegovih vratiju.

—Gospodin profesor — il signor professore — ne prima — odgovorila mi je služavka, koja je bila na jedno oko slijepa.

—Kako, molim, ja ne tražim nijednog profesora, već pisca Giovanni Papinija.

—Da, baš on, moj gospodar, on ne prima, već od poslije podneva. Ako želite zastalno s njime razgovarati, ostavite svoju vizit-kartu i Vi ćete zastalno biti primljeni.

Taj me je razgovor sa služavkom prilično prenerazio. Ovaj čovjek, koji je za mene bio simbol svega protu-profesorskoga, svega uobičajenog i konvencijonalnoga, pušta da ga vlastita služavka naziva profesorom i služi se ovakvim staromodnim konvencionalnostima kakova su ta prokleta primanja! On je, dakle — mislio sam — kao neki običan činovnik nekog običnog poduzeća, koji prima dnevno i službeno.

A ja koji sam mislio, da će me Papini znati shvatiti i da će me zagrliti, vidjevši u meni jednog od onih rijetkih koji ga ne samo poznavaju, nego i shvaćaju, morao se vratiti, očekujući poslije podne.

[Poslije podne sastanak je bio dirljiv].

Jednog drugog dana iste godine; poslije dugog poznanstva:

Toga dana našao sam ga tako tužnoga i strašnoga, kakvog ga gotovo nikada nisam još vidio. Bio je zamoren, ispaćen i blijed u licu. Ona dva njegova uvijek živa oka bila su pomračena i gotovo slijepa od nekog dubokog zamora. On je kao obično izišao iz svoje sobice, i dok sam se ja po običaju žurio da mu stisnem ruku, on je stajao mrk, strašan, uvijek promatrajući nešto, što je i njemu samome bilo nejasno. Zatim se približio k meni i nekako čudnovato me upitao:

—Vi ste Bogdan???

—Jest...

—Vi ste Bogdan Radica???

—Jest...

—Vi ste Bogdan, Vi ste Radica...

—Jest...

Opet je nastavio da u mene bulji i da me promatra.

—Vi ste, dakle, onaj koji me je dolje na ulici pozdravio...

—Jest...

—Vi znate da ja ne vidim... ja sam mislio, da je to netko drugi, pa ne uspijevam razaznati...

I onda je sjeo. Bio je umoran, ali i slomljen... Nikada ga takvog nisam vidio. Poznavao sam ga i viđao u društvu ljudi, koje voli i koje poštuje, pokraj svoje djece; poznavao sam ga i onda, kad je s drugima i sa mnom polemizirao, ali ovakvoga ga još nisam vidio.

—Vi ste mi nekidan govorili o Vašoj krizi. Što, zar primate ružne vijesti od kuće?

—Vijesti.. Tà one nisu ni dobre, niti zle. One su uvijek iste ...nesretne. Radi se o drugome. Ne radi se o običnoj stvari pa ni o filozofskoj krizi. Da je ta, ja bih uzeo knjige pa bih čitao. Ali danas se u meni bori neka strašna nehajnost, silna neka indiferentnost — indifferenza — tako da niti ja sam ne znam što bih?! Da sam negdje na sjeveru, bio bih možda ovih dana svršio...

—I ja sam ovih dana nezadovoljan sa sobom, sa svime... Pišem, stvaram i nisam nikako zadovoljan s onim što pišem, što radim... Jedanput je bilo lako, kad sam imao određen broj svojih čitatelja; onih nekoliko stotina mladih ljudi, za koje sam pisao i koji su me čitali, pratili, slijedili ...koje sam volio i koji su mene voljeli. Danas je preda mnom mnoštvo onih, koji čekaju na moju riječ. One tisuće, koje sam uvijek tražio, tu su; i za nje trebam pisati ...a to je tako teško!

[Poslije *«Povijesti Kristove»* Papini je u svima zemljama postao jedan od najpopularnijih pisaca; i to ga je bunilo].

Bilo mi ga je žao te večeri. Bio je silovit, strašno izmučen i zamoren. Pisao je svojeg «Adama». Bolje, nije ga pisao, nego je sipao iz sebe sve na papir. Mučilo ga je nezadovoljstvo nad svakom riječju, koju bi stavio na papir. Govorio mi je: —Vi ne znate kako je teško pronaći na talijanskom novu riječ. Kad ste je pronašli, osjetite se zadovoljnim, poslije pronađete, da je već negdje bila izrečena i napisana prije nekoliko stotina godina... Bio je svjestan svega onoga što napiše. I to ga je još više mučilo, ubijalo!

—Ja pišem djelo — govorio je jednog dana — koje će biti najveće djelo našeg vremena. Pišem «Adama»: čovjeka u svim radostima, mukama, u smijehu i u plaču. Bit će moje najveće djelo i cijele naše dobe!

[Nije ga nikada napisao].

[Moja primjedba: U jednom pismu 1928. Papini mi odgo-

vara, da se slaže s mišljenjem Paul Valèrya, koje sam mu saopćio, da naime talijanska poezija i književnost pati od retorike. Dodaje, da i on sâm teško uspijeva pisati sirovim jezikom toskanskih pisaca].

* * *

Danas sam ispratio Papinija do kuće. Bio je neobično raspoložen. Veseo. Govorio je svo vrijeme, živo, značajno.

—Ako želite da me ispratite, bit će mi milo?

—Zašto ne? —odgovorih—. Namjeravam napisati jedan pregled suvremene Italije od Vaše konverzije (obraćenja na katolicizam) do danas...

—Dakle, imate: katolički pokret, mistički pokret, dva časopisa-pokreta, *La Rivoluzione Liberale* i *La Ronda.*

—Bio sam kod Oiettia. Čitam njegovu knjigu, *«Mio figlio ferroviere»* («Moj sin željezničar). Kao što i on, tako i njegova knjiga učinila mi je slab utisak. Ne znam...

—Oietti Vam je takav... Pun je duha i duhovitosti. A imati samo duha i duhovitosti, kako i sami znate, nije dovoljno. Naprotiv, malo je. On je sav svjetovni čovjek, i u književnosti i u životu.

—Pročitao sam i ono, što je o Vama napisao...

—On me nije shvatio ...i nije mogao da me shvati. Kako čovjek salona, automobila i konvencionalnosti, može da me shvati? On je po salonima čuo, da se o meni govori, i zato je kao jedan mondani događaj morao da ga istakne. A dok sam pisao isto tako važne stvari, kad sam, razumije se, bio nepoznat, onda za mene nije znao.

[Ugo Oietti, stalni suradnik «Corriere della Sera», jedno vrijeme i urednik, pisao je stalne kronike o ljudima, umjetnicima, književnicima svjetskog glasa. Imućan, sve je svoje bogatstvo stekao na velikim umjetničkim djelima modernih kipara i slikara, koji su mu, da bi ih lansirao, morali pokloniti koje svoje djelo. Kad je Meštrović na izložbi u Rimu, 1912., odbio da mu pokloni jedno od svojih djela, on ga je negativno prikazao].

—Jeste li primili kakvu kritiku na Antologiju? (Papinijeva *«Antologija moderne talijanske lirike»*).

—Ili ste Vi opet čuli kakvih komentara?

—Nisam...

—Ja sam u predgovoru sve prorokovao što mora biti, što će se dogoditi, kakva će biti sutrašnjica te lirike. Tako i je!

—Moje je mišljenje, da talijanska suvremena lirika nije baš na značajnoj visini, da nema mnogo velikih pjesama.

—Razumije se, da sam htio, da Antologiju načinim po sebi

i prema isključivo mojem kriterijumu, bio bih zadržao samo osam pjesnika, ostalo bih izbacio...

Prolazili smo ulicom koja se zove Via Leopardi.

—Ja ne poznajem još ovu ulicu —primijetih.

—To je najbliža ulica, da se k meni dođe. Ja hoću da Vi k meni uvijek dolazite baš ulicom Leopardija.

* * *

Papini priprema kolekciju svjetskih mistika.

Predlažem mu Marka Marulića. Donosim mu iz Laurenziane sve Marulićeve knjige, koje bi mogle doći u obzir. Ne misli, da je Marulić mistik. Smatra ga više teologom, nikako mistikom.

Često govorimo o Meštroviću, kojeg vrlo dobro poznaje i cijeni. Uvijek žali za Vladimirom Čerinom, kojega neobično cijeni. Žali što se je izgubio i nije dao ono što je mogao dati: djelo o europskoj dekadenciji.

[Više o mojim razgovorima s Papinijem vidi u *«Agoniji Evrope»*, Geca Kon, Beograd, 1940.]

PRVI SASTANCI I RAZGOVORI S GAETANOM SALVEMINIJEM (Firenze, 1925.)

Govori se o prilikama u Jugoslaviji, posebno o našim političarima.

—Koje je Vaše mišljenje —upitah ga—, o Trumbiću?

—Trumbić je, kao i naš Sonnino, čovjek bez imaginacije («senza ingegno»). Previše tvrdoglav. Kad god sam se s njim sastao, a to je bilo malo puta i po malo vremena, uvijek je na mene ostavio dojam čovjeka, koji je i previše obuzet svojom slavom! Kada se stvarao ugovor, on je bio kao da je na vatri, nije se mogao snaći; bio bi, mislim, radije potpisao *ultimatum* Italiji, nego li Rapalski ugovor.

—To je točno —primijetih— ali Vi znate, da se u onome času nije bilo lako odlučiti...

—Dobro je. Ali u onome času svaki čovjek s imaginacijom morao je imati pred sobom dobro na pameti cijelu stvar; i svaki je korak morao biti jasan i odlučan. Trumbić, kao i Sonnino, nije čovjek imaginacije, gledao je stvari onako isto tvrdoglavo, kako ih je gledao i Sonnino. I to je dokaz, da Trumbić nije čovjek velikih političkih sposobnosti. Ja sam barem imao uvijek takav dojam, kad god sam se s njim sastao i razgovarao. Bio je uvijek zatvoren, nepovjerljiv, nije ni na čemu popuštao, tako

kad smo se zadnji put sastali, nismo se uopće niti pozdravili: jedan drugome nismo niti ruke dali...

Firenze, travnja 1925.

Bio opet i uvijek kod Salveminija.

Ponovno govori o Trumbiću: «On je realan politik. Ali je tvrd, «bastardo». Tri put sam s njim govorio, i opet smo se rastali, a da si nismo stisnuli ruke. Bio je strašan nacionalist, koji nije ni u čemu popuštao. Kad je potpisivao Rapallo, rekoše mi mnogi prisutni, da bi bio radije potpisao rat s Italijom, nego li mir. A to najbolje pokazuje, da nije državnik — *«uomo di stato»*, koji mora uzimati odgovornosti...»

Govori o Luji Vojnoviću. Kažem mu, da neki ozbiljni ljudi kod nas misle, da je Vojnović bio nepouzdan, možda čak umiješan i u špijunažu. Tako ga optužuju tri naša poštena intelektualca, Hinković, Ćurčin i Krleža. Salvemini odgovara:

—Meni je Vojnovića predstavio moj prijatelj Zanotti-Bianco, i ja sam odmah u prvi mah stekao dojam, da je to čovjek koji ide za tim da nas izrabi —sfruttare—. Bio je nacionalist. Nama se prikazivao kao socijalist. Vojnović je morao ovako misliti: svi ostali pametni Talijani traže cijelu Dalmaciju, a ovi dobri ljudi, kao Salvemini i ostali, traže tek malo, Dalmaciju uopće ne traže. Potrebno je, dakle, uhvatiti se ove dobre čeljadi. On je mislio, da smo mi «coglioni», i pokušajmo ih izrabiti!... Ali ne vjerujem, i to duboko naglasujem, da bi Vojnović bio špijun. Kao najznačajniji argumenat protiv toga, bio bi, bez svake sumnje, ovaj: Vi znate da je provala u austrijskom konzulatu u Zürichu bila izvršena sa strane talijanske mornarice, koja je onda bila leglo cijelog iredentističkog pokreta i svih onih laži i kampanja protiv Jugoslavije...

—Kao što je austrijska diplomacija bila središte svih laži protiv Italije —primijetih, da mu olakšam...

—I nema sumnje —nastavlja on— da bi oni svaki, pa i najmanji čin takve vrsti bili publicirali, ako ne da diskreditiraju Vojnovića a ono i mene i cijelu akciju moju i mojih prijatelja. [Radilo se o grupi, koja je uzela učešća u poznatom Rimskom kongresu, sastanku Talijana i Jugoslavena 1917.]. Nasuprot, postoji činjenica, da su oni sve hrvatske izbjeglice zvali austrijskim špijunima. [«Oni», radi se ovdje o talijanskim nacionalistima-iredentistima]. Opetujem, ne vjerujem, da je Vojnović bio austrijski špijun.

—A zašto Vam se Vojnović ne sviđa?

—Dok ne vjerujem da je *špijun*, dotle ne kažem, da je

čovjek čistih računa. Meni je on uvijek pravio dojam avanturiste, k tome kao zadrti nacionalist, kako sam tijekom vremena mogao zapaziti, meni se nije mogao sviđati. Ja koji sam oduvijek prezirao nacionaliste vlastite zemlje, tim više sam prezirao i tuđe... Sjećam se poslije onoga, kada je njegova obitelj bila izagnana iz Venecije, on se je vratio u Italiju i došao je k meni i pokojnom Bissolati-ju, da sav zajapuren i ljutit protestira protiv tog izgona. Znam još i to, da je s njim prekinuo sve veze i moj prijatelj Zanotti-Bianco, a ja sam opet, kad je njegov zet Loiseau u Parizu htio ponovno da me s njim sastane, rekao, da ne želim više dolaziti u bilo kakav dodir s Vojnovićem...

Nastavlja se razgovor o svjetskoj politici, naročito o zadnjim događajima iz Bugarske i o izboru Hindenburga za predsjednika Njemačke.

—Vidim cijelu stvar jasno —kaže. Tko se može oduprijeti? Gdje su opozicije? One su raspršene... Pa tko je danas na čelu opozicije? U nas ljudi kao Amendola, Turatti...

—Više filozofi —primijetim...

—Točno —nastavi on— I ljudi slični vašem Radiću, koji uvijek samo govori... Ja ipak još vjerujem u francusku i njemačku opoziciju.

Slijedi razgovor o Pašiću, i on, s osobitim interesom, sluša moje informacije o Pašiću. Dodaje odmah:

—Pašić je, kao i naš Giolitti, neiskren, hipokrit, lažljivac, ubio bi političkog neprijatelja, ali da se ne zna, svaka mu je politička akcija u zasjedi i iz zasjede. Međutim, ja ne poznajem Pašića, ali upoznao sam Radića. Vidio sam ga u Londonu kod Steeda od «Timesa» one godine, kad je Radić bio u Londonu. Imali smo tamo jedan odulji kolokvij. Moja Vam je impresija ova i ovakva:

—To je konfuzan čovjek, zamršen, neodređen i nejasan. Uvijek govori sâm i ne dozvoljava, uslijed silne mase riječi, koju najedamput siplje, nikakvu stvarnu diskusiju. Uopće ga je nemoguće prisiliti, da vam odgovori na ono, što ste ga zapitali. Mimoilazi jasan odgovor i voli da govori o svačemu, samo ne o onome stvarnom. Ja sam dobio dojam, da je on u Londonu želio restauraciju Austrije i sporazum s Madžarima. On je to onako iz daleka naglašavao. Čak mi je govorio jako simpatično i o talijanskim nacionalistima, jer su oni u onome času simpatizirali Radićevu politiku protiv Srbije i za odcjepljenje, jer bi tako talijanskim nacionalistima bilo lakše zagrabiti svu Dalmaciju... Ja sam ga, ako se ne varam, ovako, na francuskom, zapitao:

—«Da li, gospodine Radiću, Vi mislite, da bi Vas talijanski nacionalisti, kad bi se vi odvojili od Srbije, i nadalje potpo-

magali; i ne mislite li, da bi vam oni odmah zgrabili Dalmaciju?» Sjećam se, on je poslije tog mojeg pitanja ostao sav crven i za nekoliko časaka nije znao što da mi odgovori. Moralo mu je biti jako teško, jer je, na svaki način, išao za tim da promijeni razgovor. [Zapitao sam Salveminija, da li ima negdje zapisan taj razgovor s Radićem, jer da mi je poznato, da Radić ne bi nikada pregovarao s fašistima, jer to nije u njegovoj naravi. Na to mi Salvemini reče, da ima to u svojem Dnevniku, ali da je taj u Londonu, jer ga ne smije držati kod kuće, gdje mu policija neprestano upada i pravi premetačinu].

—Dalje, nastavlja Salvemini, dobio sam dojam, da Radić silno mrzi i prezire Srbe i Srbiju; i to tako strašno, da je tražio najstrašnije riječi, da opisuje sve ono, što Srbi danas rade kod vas.

—Čini mi se, primijetih, da Vi ne držite ništa do svih naših prvaka?

—A što —nasmijao se— posvuda u svima zemljama su takvi, slični... Čini mi se ipak, da je Smodlaka morao biti jako sposoban čovjek. K tome načitan i inteligentan.

—Sumnjam, jer tko ga poznaje iz domaće politike, ne drži ga tako silnim. O njegovoj spremi, to ste ispravno opazili. Tu je možda jači od Trumbića u posjedovanju kulture! Ljudi hvale i njegov nacrt ustava.

—Ali ja držim, da je Frano Supilo bio vaš najsnažniji čovjek. Poštenjak, k tome silno sposoban. Ja još čuvam njegova pisma, koja mi je on slao, putem Signore Gine Lombroso Ferrero, poslije nego što sam ga uzeo u obranu u «Unità» protiv nacionalističkih osvada, koje su se širile po talijanskoj štampi. Sumnjičili su ga, da je bio austrijski špijun. Bio je to čovjek ogromne inteligencije. Ja sam ga silno volio. Velika je grjehota, da je taj čovjek rano umro...

Razgovor se vodi o našoj i o talijanskoj politici za vrijeme rata.

—Kod nas je —nastavlja Salvemini— bilo ljudi, koji su ipak shvaćali cijelo pitanje. Bio sam tu ja, bio je Bissolati, koji se silno zanimao za to pitanje, zatim Zanotti-Bianco, onda Ferrerovi i još mnogi drugi. Ali s vaše strane nismo imali oslona! Pa ipak, iako smo se odricali Dalmacije, naš je rad bio simpatično kod nas priman.

—I kod nas se pozitivno o Vama pisalo —dodam—. Listovi, kao «Novo Doba» u Splitu, zatim «Obzor» u Zagrebu, pisalo se o Vama pozitivno i iskreno Vas se poštivalo.

—Mi o tome nismo ništa znali. Nasuprot, bilo nam je vrlo teško, jer su nam iredentisti uvijek predbacivali: —Hrvati traže do Udina i dalje! I to nam je teško padalo! S vašim se političarima, poslije nestanka Supila, nije dalo ništa načiniti. Više smo puta pokušali doći u kontakt s vašim ljudima, kao s Trumbićem, ali sve je ostalo uzaludno. Mi smo čak više puta pokušali doći u doticaj s vašom inteligencijom. Ali ni to nije išlo! Eh, da je bilo moguće ostvariti jedan pokret inteligencije, koji bi bio analogan našemu, stvar bi bila otišla daleko bolje no što je išla! Koliko sam vremena izgubio; i, eto, što mi je donijela sva ta politika? Ništa nego da se napiše knjiga od pet stotina stranica. [Naslov je knjizi *«Dal Patto di Londra alla Pace di Roma»*, «Od Londonskog pakta do Rimskog mira»].

* * *

Jednog dana govorimo o Splitu. Zanima ga kao grad. Ja mu ga opisujem. Nabacujem pozitivne i negativne strane.

—Čini mi se —kaže on —biti u Molfetti (u gradu, u kojem je on rođen), u našem Meridionalu. Ljudi su lijenčine, po cijeli Božji dan sjede po kavanama, vječni opozicionalci, ne rade ništa, slabe su volje i imaju malo smisla za solidan rad.

Kod svih ovih razgovora prisutna je i njegova žena, odlična intelektualka, s kojom je naročit ugođaj govoriti o Proustu, Gideu, koje je ona odlično poznavala. Govori negativno o Papiniju. U Papiniju ona vidi pisca, koji leti za novcem i za koga je to glavni problem! Podvaljuje, da je i «Povijest Kristovu» napisao zbog novca... Kad govori, duhovita je. Francuskinja, rastavila se od vodećeg francuskog intelektualca Lucherea.

Firenze, 15. lipnja 1925.

Salvemini je uhićen. Posjećujem ga u tamnici Dogali u Murratama. Nisam ga našao ni izmučena ni utučena. Dan poslije nego što je bio pušten na slobodu, poslije sudske rasprave, na kojoj je bio optužen da je izdavao podzemni listić *«Non Mollare»* (Ne popuštaj), otišao sam do njegova stana, da ga pozdravim i da mu izrazim osjećaje simpatije. Bio je ganut i zahvaljivao je. Predao sam mu brojeve «Nove Evrope», u kojima su objavljeni moji prijevodi iz njegove knjige, kao i sve što smo o njemu pisali. Bio je ganut. Bilo mu je drago.

—Nemojte samo od mene praviti heroja! Nisam u tamnici slabo živio. Imao sam ljudi, s kojima sam razgovarao, šetao sam s tamničarima. Zatim su mi dozvolili i čitanje. A Vi znate, da smo svi mi pomalo tamničari, jer ionako po čitav dan ostajemo kod kuće i čitamo. Nisam, međutim, zadovoljan s

parnicom. Ja sam, naime, htio da se sasluša svjedoka. Oni to nisu htjeli, ili nisu mogli. Moji su branitelji, držeći se odvjetničke procedure, na to pristali. Rekao sam im: —«Ne brinite za mene, jer ja mogu još ostati u tamnici, ali tražim da se stvar raščisti». Sada će mi dati amnestiju, i ja ću je morati prihvatiti, a oni će moći lako reći, kako su me oni pomilovali, i kako su sve to učinili, da me spase. Sada odlazim. Poslije ću se ponovno vratiti ovdje. Budu li mi nadalje prijetili, vratit ću se u Englesku i tamo ostati kao profesor, sve dok nestane fašizma!» — Rastali smo se srdačno. Bio je ponovno ganut. Poljubio me je i obećao mi je, da ćemo se prije ili poslije negdje sastati, jer da želi sa mnom biti u doticaju. Salvemini je odmah za tim napustio Italiju — pobjegavši preko granice! Viđali smo se svugdje, u Parizu, Ženevi, New Yorku i konačno, poslije oslobođenja, u Rimu i u Firenzi!

PRVI RAZGOVOR S FERREROM
(16. lipnja 1925.)

Otišao sam da ga pozdravim. Bio je pri odlasku u svoj zaselak u Ulivellu u dolini Chiantia. Cijela je kuća bila u pripremanju oko odlaska. Našao sam ga u njegovoj radnoj sobi, koja je okružena zidovima ispunjenim knjigama. Na velikoj stolici sjedi visok, mršav i uspravan čovjek s malom bradicom, pomalo suh, don-kihotskog izgleda. Na stolicama u drugom kutu sobe sjede djeca sa suprugom, Lombrosom, kćeri Cesara Lombrosa. Tu je još i talijanski književnik i pjesnik Piero Jahier, jedan od onih rijetkih intelektualaca, koji posjećuju Ferrera. Potrebno je istaknuti, da su poznati anti-fašiste, kao Ferrero, Croce, Salvatorelli i ostali, bili bojkotirani ili ostracizirani od najveće većine talijanskih intelektualaca, koji su se bojali da ne budu prokazani za anti-fašiste. Ferrero me predstavlja: il giovane jugoslavo! A ja odgovaram: non jugoslavo ma croato! Nisam dobro niti sjeo, kad me Ferrero obasiplje i iznenađuje mnoštvom pitanja. Sve o našim stvarima. Nastojim da ga objektivno obavijestim, tumačeći mu svo naše stanje. Izgleda mi da on poslije rata nije više viđao ljude iz naše zemlje. Govorim mu o Pašiću, koji ga zanima, kao isključivom predstavniku velikosrpstva i beogradskog hegemonističkog centralizma, zlu političke korupcije. Zanima ga Radić, što mi daje povoda da mu govorim o seljačkom i demokratskom pokretu. I on Radića smatra konfuznim, kojeg mu je teško predočiti kao solidnog političkog čovjeka. Ističem, da je Radić ispravan i da njegovi zahtjevi

zadovoljavaju najveću većinu Hrvata. Zanima se za Trumbića, kojeg neizmjerno cijeni. Govorim mu o Davidoviću i Korošču. Pita me, ne bi li ti ljudi s Radićem mogli sastaviti vladu? Kad primijetim, da je Pašić bio Bakunjinovac, Ferrero udari u smijeh: «A tu smo! Sada je, razumije se, diktator!!» I dok nastavljam u opisivanju naših prilika pod balkanskom beogradskom upravom, Ferrero se iznenađuje, pa dodaje: —«Uvjeren sam, da se i kod vas zapaža nostalgija za starom Austrijom!» I kad potvrđujem, on kaže, kako se u onim krajevima, gdje je vladala austrijska uprava, a koje je Italija okupirala, ljudi, uvečer kad se napiju, viču kao u delirijumu: —«Francesco Giuseppe... perchè lo avete amazzà»... (Franjo Josip, zašto ste ga ubili...?) I tako naglašava, da će mi ovaj momenat ostati duboko zasađen. Shvatio sam sve njegove stranice o «smijenjenom vladaru» i o «ljudima prošlog vijeka».

Jahier iznosi nevolje koje Italija nanosi Nijemcima u Alto Adige i Hrvatima u Istri, pa dodaje, da se stidi što je Talijan! Ferrero se dalje raspitkuje o Trumbiću i o Tresić-Pavičiću. Odgovaram, da je Tresić u diplomatskoj službi. Kaže, da je bio njegov prijatelj, vrlo učen i naobražen. Za Trumbića mi kaže, da je njegovu ozbiljnost, njegovo europsko ponašanje uvijek jako cijenio i poštivao. «Ali politik —il politico— koji je mene zadivio i kojeg držim jednim od najvećih političkih ljudi, što sam ih ja upoznao, to je bio Frano Supilo!»

—Sjećam se, bilo je to godine 1903. u Torinu, kada se baš bio rodio moj sin Leo, i zato mi je to ostalo uvijek u pameti. Došao je k meni baš pred podne jedan čovjek. Služavka mi donosi vizit-kartu: Frano Supilo. Tko je to? Ja sam joj rekao, da ga pusti unutra. Nato uđe jedan visok kao gorostas, mršavi čovjek, malo barbarskog izgleda, zasukanih brkova, i odjednom me oslovi lijepom talijanštinom: —*Io sono un Croato...* Pobojao sam se. Onda, u ono vrijeme, bila je u nas svježa uspomena na Hrvate, vojnike Austrije. Kad je ovaj čovjek počeo govoriti, ja sam ga morao ostaviti, jer je već bilo poodmaklo podne i imao sam dosta toga završiti, ali sam ga pozvao, da istog dana dođe na večeru, što je on prihvatio. Te smo večeri govorili do pola noći, i sjećam se uvijek, da je bio toliko zanimljiv, da sam ga za tri dana neprekidno pozivao na večeru, i da se nikada nisam mogao dovoljno nauživati njegova pričanja! Bio je tako pošten, tako velik i širokogrudan. Za te tri večeri, Supilo je otkrio u mojim predodžbama, da se Austro-Ugarska monarhija mora raspasti, o čemu smo mi tada vrlo malo ili ništa znali... Jadan Supilo! Kako je samo umro... pomračena uma! A koliko je on trebao vašoj zemlji! —Ferrero završava svoje riječi patetički, kao što je to uvijek i običavao.

Kad sam ga zadnji put vidio u Rimu, i dok smo se opraštali, reče mi:

—Vidim u Vama čovjeka, koji će mnogo dobra učiniti svojem narodu. Vi ste još mlad, ali to ne smeta da sve moje simpatije budu za Vas. Uvjeren sam, da ćete doći do većeg imena. Neka Vas Providnost pomogne!

Firenze, lipnja 1925.

Večeras sam na firentinskoj željezničkoj postaji. Koga sretoh? Petra Grgeca. On me je prepoznao, i to po glasu. Drhtao sam, ne znam čemu? Možda radi nenadanog susreta, koji je na mene proizveo ovaj neočekivani susret!?

Petar Grgec? Koliko sam dana i mjeseci jedanput trošio u promatranju tog divnog čovjeka, kad sam bio u drugim duhovnim raspoloženjima... Još uvijek ga cijenim i volim. To sam još jedanput večeras osjetio!

Raspitkivao se je za Papinija, Giuliottija i Joergensena, o kojima ja pišem. On se je vraćao iz Rima: tronut i on. Govorio mi je o hodočašću, o Papi, o narodu, o Crkvi... On još uvijek u sve to vjeruje, i to bezgranično ...Smatra, da je i ova Sveta godina probudila katoličanstvo. Kazao sam mu, da sam i ja bio u Rimu na hodočašću, i to s Giuliottijem, s kojim se Papa naročito zadržao, kad ga je prepoznao... Na koncu mu rekoh, da pozdravi Matu Ujevića...

NEKI SASTANCI U RIMU S TALIJANSKIM KNJIŽEVNICIMA. SASTANAK S KNJIŽEVNIM KRITIČAREM EMILIO CECCHI

Rim, 10. ožujka 1926.

Mogao bih bez pretjerivanja reći, da je ovaj jedan od najpozitivnijih sastanaka, što sam ih zadnjih mjeseci imao u Rimu. Poslije sastanaka s Tilgherom, s Oppom, s Palmieri-jem i drugima, ovaj je sastanak svakako jedan od najzanimljivijih. Osobno Emilia Cecchi-ja nisam nikada prije poznavao, iako sam ga čitao i o njemu slušao od Papini-ja. Na moje pismo, on mi je smjesta odgovorio, da pristaje na sastanak na mnom. Natečene glave s dva oka, koja se uvijek pritvaraju, komad divljeg mesa u jednoj ozbiljnoj sobi s naslaganim knjigama, do koje se dolazi kroz jedan slikarski atelieur, u kojemu je slikala jedna visoka, tanka žena, inače supruga pisca. Kad sam odlazio, pozdravio

sam je, prignuvši glavu, na što je i ona prignula svoju glavu, ispruživši groteskno svoje žile, da sam se prestrašio, da će glava izletjeti iz vrata. On mi je nije predstavio, i ja nisam po tome smatrao potrebnim, da joj se približim, niti predstavim. Ali Cecchi je na mene načinio dubok utisak, solidna i ozbiljna književnog kritičara. I sjećajući se Papinijeva napadaja na njega, osjetio sam, da se Papini tu istrčao zato, što je Cecchi o njemu pisao kritički.

Govoreći o sadašnjim prilikama Italije, Cecchi je jedini o tome govorio kritički i negativno. Smatrao je, da je fašistička politika prema vanjskom svijetu i prema Jugoslaviji pogrješna. Žali se na držanje režima prema stvaranju. Govoreći o Meštroviću, veli da ga cijeni, ali primjećuje: «È un animale geniale». (Genijalna životinja). Cecchi je intelektualac engleske škole, zato ga zovu Englezom. I kad god nešto negativna kaže za Italiju, primijeti kao i Ćurčin: —Takva se nešto slična ne bi desilo u Londonu! I kad mu to primijetim, on doda: —Dabome, razumije se. To je jedina zemlja, gdje se osjeća što je civilizacija. Bezgraničan je pesimist, kad govori o Italiji, naročito o fašizmu, i smatra, da će sve to tragično završiti! Cecchi je i u svojem pisanju i u razgovoru jedinstven; osjeća se, međutim, da iako je cijenjen kao jedan od najsolidnijih talijanskih kritičara, on je izoliran i neprihvaćen od književne sredine. Njegova smirenost, umjerenost, kontrola nad svakom riječju koju izgovori, razborito i odgovorno mjerenje svakog pitanja, o kome govori. U jednu riječ, sve ga to čini značajno različitim od talijanskih kritičara. Kad govori o fašizmu, smatra da je sve to tragedija za Italiju.

Rim, 12. ožujka 1926.

Odavna nisam pisao dnevnik. Rim me raznosi i ne dopušta ovakva čisto intimna razmatranja, na koja ćemo se vraćati, kad prođu desetljeća, i buljimo u iste, kao i u iščezle datume naše prošle povijesti. U Rimu ja bih se najprije sastajao s ljudima jednog posljepodneva, da bih zatim sve to ponavljao i u mnogo posljepodneva i naročito u večeri. K Adrianu Tilgheru idem skoro svakog tjedna. Prilično otužna sredina, skrajni pesimist i čovjek bez sunca. Uza sve to, Tilgher kao mozak snažno se dojimlje. Sjedi se ugodno u njegovoj radnoj sobi. Živahan je i više nego zanimljiv, kad reže glave Croceu, Gentileu, Papiniju i svima ostalima! Za sve ovo vrijeme često viđam Antonia Baldinia. Ali tko bi iz ovog tipičnog Rimljanina mogao izvući pa i jednu riječ? Svakako je ipak simpatična figura, okrugla i crvena lica, koje se nasmije tek kad jede strasno

«pastu sciuttu». Ne treba ga dosađivati s pitanjima. Refleksivan je do pospanosti, i s velikim naporom pomiče svoje usnice, da bi ispustio poneku riječ. Kad me je prvi put primio u kući, koja se nalazi na periferiji rezidencijalne četvrti i gdje rimski puk živi, pokazivao mi je svoje najintimnije tekstove, čak i intimno dopisivanje, kao prva ljubavna pisma, a da ja sve to nisam od njega iskao! Otvorio je svoj ormarić, rekavši mi, da je to jedina njegova naslada! Otvarati i zatvarati svako nekoliko dana —taj ormarić! Škrinja uspomena.

Poslije sam se opet sastao s Baldinijem, kad je u Rim stigao iz svojeg Poggio, sa Cajano Ardengo Soffici, koji me je svugdje svojim stavom firentinskog gospara, k tome fašističkog prvaka vodio i predstavljao! Razumije se, u Caffè Aragno, u onoj maloj slavnoj sobici, gdje se sastaje sva književna i umjetnička elita Rima i došljaka iz provincije. Tu sam susreo, po prvi put, i Ungarettija: profinjena inteligencija, akutna kritika i živahni razgovori. I Ungaretti je jedan od onih talijanskih zaboravljenih književnika, za koje bi se moglo tvrditi, da kao pojedinci posjeduju dubokih odlika. Sa Sofficiem smo išli gledati Charlota (Chaplina). Soffici ga je volio uspoređivati s Lafargueom. Gotovo čitave smo noći sjedili vani po kavanama. Soffici je diskutirao s Oppom. Obojica su organizirani članovi fašističke stranke. Ali to ih ne smeta da budu kritički. Cijenim ih i zato, što su iskreni i prema sebi i prema režimu, dok svi ostali prave se fašistima, a u četiri oka siplju žuč protiv Mussolinija i njegova budućeg zeta Ciana. Oppo je također jedan od onih ljudi u Italiji koje cijenim i zato, što govori istinu, za razliku od ostalih, koji u četiri oka ismjehavaju stanovite umjetničke pretjeranosti režima, a javno sve odobravaju. Osim toga, unosi mnogo živosti u diskusije. Oppo pati od toga da ne pada u protuslovlja, zato se trudi dati točnu definiciju problema o kome raspravlja. I u njegovoj kući, koja se nalazi u vrtovima, poviše Piazza del Popolo, vlada svježina i živost. Inače Oppo se odvojio od grupe «Ronde» Cardarellija, Barillija i Baldinija, koje smatra protuslovnima, da najblaže bude rečeno, i sastaje se sa svojom grupom umjetnika u kavani Guardabassina na Montecitoriu. Svi su ti umjetnici prekinuli s Aragnom i s grupom umjetnika, koje smatraju neumjetničkim talentima i ljudima kompromisa. Tu su zanimljivi slikari Drei, Bertoletti, kao i neki kipari. Oni svi stoje okupljeni oko Oppa, slušaju ga, iako on odbija sve stare navike, da ga smatraju vođom ili učiteljem! Oppo je malen čovjek, ljudi ga zovu Napoleonom, jer ima neke njegove crte.

Ovdje sam se sastao s dva mlada književnika: Manlio Carnazza, Sicilijanac, i Corrado Pavolini. Prvi je privlačiv, drugi

odviše pozira. Sicilijanci su za razliku od Toskanaca skromni, povučeni introverti. Uskoro bih trebao da posjetim Benedetta Crocea, Maria Missirolija, Buonaiuttija. Tilgher se za to brine. U listu «Idea Nazionale» upoznao sam vodećeg kazališnog kritičara Silvia D'Amico-a. Svi se oni zanimaju za naše političke prilike. Srbe smatraju primitivnim Balkancima. Hrvate kulturnim Europljanima. I čude se kako možemo skupa živjeti. Nisam znao da je D'Amico i politički pisac. Tako je poslije razgovora sa mnom u «Il Resto del Carlino», vodećem listu u Bologni, napisao jedan odličan članak o našim prilikama, u kojem ističe hrvatska prava. Tog dana su i mene pozvali na suradnju u «Resto del Carlino» i u «Tribunu». Do sada sam stanovao po raznim stanovima. Sada živim na Piazza dei Quiriti, 8. Roma (33).

Rim, 13. ožujka 1926.

Otišli smo s Oppom, slikarom Bertolettijem i s kiparom Biaginijem u rimsko polje. Bili smo u «Villa Livia», u kojoj se nalazi silan afresk bez figura sa samim pejsažem. Sunce, radost, miris trave, priroda puna jasnih horizonata. Razgovori o umjetnosti. Kritički se gleda naročito na De Chirica, donekle i na Sofficia. Općenito o slikarstvu. Tečan objed. Rimski sa svim delikatesama. Svakog se dana uvjeravam, da su ovi ljudi iskreni i srdačni. Njihova društvenost oživljava i oduševljava čovjeka. Puni su duševnih senzacija. Ovo je moj prvi izlet u rimsku campagnu. Osvaja čovjeka.

Rim, 14. ožujka 1926.

Poslije podne jedan nadasve živi čak i buran sastanak kod Tilghera. Možda nikada tako intelektualno živ! Svanulo mi je, da je konačno u Tilgherovoj kući planulo svjetlo. Tu sam upoznao književnika Savarese-a. Pošten čovjek, iskren, kao i njegovi ljudi iz njegovih knjiga. Govorilo se o Bernard Shawu. Tilgher je čitao neke odlomke iz njegove «Ivane iz Arca». Govorio je kako je takav lirizam snažniji od svake talijanske retorike, koja ubija istinsku umjetnost. Odlučilo se, da će Tilgher nastaviti nedjeljna popodneva. Po kavanama se i po javnim mjestima ne može više ni razgovarati ni raspravljati. Režim postaje sve više doušnički. Govori se o Pirandellu, s kojim je Tilgher u intimnim vezama. Pirandellova žena luda, sin pati od sklopa protiv oca, da ga očeva snaga progoni i ne daje mu elena, da se razvija kao slikar. Tilgher sve to sjajno objašnjava, upućujući nas na Freuda.

Rim, 21. ožujka 1926.

Danas opet kod Tilghera. Među ostalima i Sibila Aleramo i historičar Salvatorelli. Upravo je objavio život Franje Asiškoga, koji je uz Joergensonova Asiškog sveca najbolje što je napisano o tome predmetu. Tilgherova kuća postaje književni salon. Jedini sam stranac. Sastanak živahan. Salvatorelli je središte. Pun duha, inteligencije, ostavlja dubok dojam. Izbačen je s uredništva torinske «La Stampa», zbog svojeg otpora na fašizam. Ona zove fašizam «nacijonal-fašizam». Sibila Aleramo, koja je postigla ogroman uspjeh s knjigom «Una Donna» i svojom djelatnošću u ranom socijalističkom pokretu, kad je i Mussolini bio socijalist, osjeća se nezadovoljna. Zli jezici govore da je računala, da će biti Mussolinijeva maitressa, umjesto Margherite Sarfati, također spisateljice. Tilgher veli, da je dugo živjela s pjesnikom i sa socijalistom Cena-om, i da se govorilo, kad je prvi put otputovala s Cenom: «Sibila je ostala bez večere». Cena na talijanskom znači večera. Aluzija na to da je Cena bio impotentan. Privlačna je, iako postarija, dobro uščuvana. Nije lijepa, ali nije ni ružna. Ima mnogo toga u nje, što je neobično živo i znatiželjno. Po svršetku sastanka zamoli me da je ispratim do njenog stana na Vittorio Veneto. To rado činim. Zadržala me kod kuće. Radila je na svojoj zadnjoj knjizi čiji je naslov trebao biti, *Amo dunque sono!* (Ljubim zato postojim).

Rim, 10. travnja 1926.

Sretoh Tilghera. Zamoli me, da ga pratim do kuće. Stanovao je Via Cola di Rienzi. Reče mi za Sibilu Aleramo, da je njena zadnja aventura bila s Cardarellijem, ali da nije ostala zadovoljna. Misli da je Sibila Aleramo imala i aventuru s Mussolinijem. Rekoh: Jest. Ona mi je to pričala. Ali veli, da je Mussolini kao ljubavnik bio sasvim nezanimljiv i ustvari ne tako mačista, kako se govori i kako on, Mussolini, voli da to širi! Sjećajući se tog života, kad su radili s radnicima, organizirali škole za siromašnu seljačku djecu u Laziu, smatra da je to imalo smisla živjeti, iako neprestano ponavlja, da je sve to svršilo u katastrofu najprije rata i zatim u fašizam!

Kroz svo to zadnje vrijeme mojeg boravka u Rimu, Sibila Aleramo često je željela da me vidi i ima u veče kod sebe. Bilo je smiješno: kad se ne bih duže vremena pojavio, donosila mi je cvijeće, i ostavljala ga kod vratara, koji mi ga je predavao, smješkajući se. Dok je s jedne strane nostalgički govorila o socijalističkim godinama svojeg života, dotle je, u isti mah,

osuđivala socijalističko vodstvo, ljude kao Turattija i ostale. Jedno se vrijeme i ona spremala da ode u izgnanstvo, ali je smatrala da izgnanstvo ne vodi k ničemu. U njenoj zadnjoj autobiografskoj knjizi govori i o jednom «giovane Slavo», itd.

Rim, 12. siječnja 1927.

Značajan susret. Ferrero mi javlja, da će biti u Rimu. Posjećujem ga u Hotel Continentalu, u kojem je on uvijek odsjedao. S Gospođom je. Otišli smo u njihovu sobu. Problemi: Italija je u dubokoj krizi. Fašizam ostaje. Nema mogućnosti da bi Velika Britanija ili Francuska pokušale pomoći Italiju, da se oslobodi fašizma. Tako će trajati do rata. Rat je neminovan. Rusija treba čitav vijek, da se ojača. Za sigurno Albanija će postati talijanskom kolonijom. Isto tako i afrički rog. Spremaju osvajanje Abesinije. Mrtvilo kulturnog i duhovnog života je potpuno. Tako je, gdje nema slobode! On se sprema prije ili poslije napustiti Italiju, jer nade nema...

Rim, 13. siječnja 1927.

Posjetio F. M. Martini-ja, dramatskog pisca, koga Milan Begović želi prikazivati u Zagrebu. Zanimljiv stan na Piazza Capitelli, u jednom od najprivlačnijih rimskih četvrti. Stan je izgrađen u obliku katakombe. Stan ispunjen uvezanim knjigama. Primaća soba kao u samostanu. Govori mi s nostalgijom o pjesniku Corazzini-ju: poslije njegove smrti bježi s par prijatelja u Ameriku. U ratu biva teško ranjen, ženi se sa svojom bolničarkom. Ljepotica je. Govori se, da mu nije vjerna. Tragedija njegova života. Tu sretnem i kritičara i Paola Milana. Hvale Tilghera, koga smatraju najboljim filozofom-kritičarem suvremenog kazališta. Raduje se, što će biti preveden na hrvatski, i prikazivan u Zagrebu. Očekuje Begovića. Veli mi, da ga je Marino Moretti stavio u vezu s Begovićem. Zapažam, da je Begović sve to više smatran mostom između talijanske i hrvatske književnosti. Samo što uglavnom prodaje svoje vlastito kazalište!?

KRATKI I NAGLI POSJETI ZAGREBU

TIME je završilo moje iskustvo u Italiji. Mussolini je vodio Italiju nelogičnom logikom u propast. Ja sam se i opet našao u Italiji 1945., kad talijanskom narodu nije nikako bilo jasno, kako to da ih je Mussolini poveo u provaliju. Narodi ne misle. Historija za njih misli. Oni se samo pokoravaju tim mislima i onda, kad su im neprijatne. Ali o tome, kako se je talijanski narod jednog dana probudio iz mamurluka, u koji ga je ubacio fašizam, bit će ovdje riječi, kad nas neumitna nit historije bude do toga dovela. Poput pauka, i historija plete svoju mrežu neumorno i marljivo, da nas u njoj udavi, ako joj to pođe za rukom. U slučaju Mussolinija i fašizma pošlo joj je za rukom.

Za vrijeme mojeg boravka u Italiji, često sam posjećivao domovinu. Bila je, naime, uvijek moja navada i kasnije, da barem nekoliko sedmica godišnje proboravim tamo, iz mnogih razloga. Jedan od glavnih bio je i taj, da se neprestano držim u doticaju s njenim unutrašnjim duhovnim i političkim razvojem. Drugi razlog bio je svakako i to, što nisam nikako htio prekinuti kontinuitet u razgovoru na materinskom jeziku. Kad sam poslije za vrijeme rata morao poduži niz godina izbijati iz Hrvatske i Jugoslavije, i zatim se vratio, osjetio sam, koliko sam izgubio melodiju jezika, ispravno naglašavanje stanovitih riječi, i, konačno, bogatstvo riječi i izraza, koje naš jezik posjeduje u tolikoj mjeri, da se može takmičiti s jezicima velikih naroda. Mi, koji smo najveći dio svojeg života proveli izvan domovine, razgovarajući u više stranih jezika, gubimo i protiv svoje volje onaj duboki unutrašnji duh jezika, njegov intenzivni smisao za izricanje napose onih duboko intimnih osjećaja, koji se u nama pojavljuju. Jezik se ne samo petrificira, nego i gubi na svojoj elastičnoj koloraturi, ukoliko se

ne obrađuje. To obrađivanje postizava se samo svakidašnjim doticajem sa živim jezikom, nikako čitanjem po knjigama i naših najbogatijih pisaca i najusklađenijih stilista. Posebno se to dešava kod nas, koji se nismo rodili u kraju, u kome se govori dijalekt, na kome je izgrađen hrvatski književni jezik. Nije isti slučaj kod naših iseljenika, kako sam to mogao kasnije osjetiti, koji su u Ameriku stigli iz Hercegovine ili iz Bosne ili pak iz brdovith krajeva Dalmacije. Oni su ga sačuvali u svom svojem bogatstvu, s istom melodijom i kadencom, kakvim su i kod kuće govorili. Razlog je u tome vrlo jednostavan: oni s malim izuzetcima nisu naučili engleskog jezika, tako da im isti nije pokolebao ni naglasak, ni stil izražavanja. Ukoliko su prihvatili stanovite riječi iz englesko-američkog žargona, oni su i te podvrgli svojim zanimljivim oblicima i intonacijama, tako da ih je često milina slušati.

Prilikom tih posjeta uglavnom sam se zadržavao u Splitu, ali sada ponajviše u Zagrebu, i kasnije u Beogradu. U Splitu je sve više opadao takozvani jugoslavenski duh, i taj se je grad sve više osjećao hrvatskim. Pozadina mu je bila sva radićevska, dok je u gradu kod starih zanatlija i puntara, trumbićevština ostajala jaka, iako Trumbić nije više živio u Splitu nego u Zagrebu. Razočaranje u Beograd zauzimalo je vrlo mnogo maha, ali kad se jednog ljeta u Splitu pojavio vođa srpske opozicije Ljuba Davidović s Milanom Grolom, i s nekolicinom svojih zastupnika, bio je lijepo primljen od Trumbićevaca. Moj otac je s jednog od tih sastanaka došao kući sav oduševljen i rekao nam, kako vrag nije crn, kako ga se opisuje, i kako među Srbima ima isto tako sjajnih i poštenih ljudi, koji se bore protiv beogradske korupcije. Sa suzama u očima pričao nam je, kako je Davidović, iako mu je sin poginuo u ratu, stradao od beogradske «mafije», tako su je zvali, i kako i svi oni sa srpskim seljakom i malim čovjekom trpe kao i mi. Ako se oni sjedine s našom opozicijom, govorio je, bit će ipak dobro, moći će se živjeti. Ali i te su nade postepeno opadale, i ja sam i opet slušao moju majku, koja mi je govorila: *«Vrati se, sinko, natrag, ova zemlja nije za tebe»*. Instinktivno žene su osjećale, da ne će biti dobro.

Kako sam, u to vrijeme, bio stalni dopisnik «Obzora» i Tipografijine štampe iz Rima, ponajviše sam se zadržavao u Zagrebu. U tome je gradu moj domaćin bio Milan Ćurčin,

koji me je upoznao s Ivanom Meštrovićem i s Drom M. Dežmanom, direktorom Tipografinijih listova. Doktor Dežman, tako su ga zvali, bio je neobično impresivan gospodin, europske erudicije i čisto građanskog odgoja, duhovit i govorljiv, potpun pesimist, ako ne i cinik: kad je gledao na naše prilike, nije nikako vjerovao, da bilo ičega pozitivna može izbiti iz srpsko-hrvatskih trvenja. Imao je vrlo nisko mišljenje o svim političkim ljudima zemlje, u suštini bio je anti-radićevac; nije nikako vjerovao u seljačku ideologiju, koju je smatrao povratkom na naš primitivizam. Hrvate je smatrao naivnjacima i sentimentalcima, koji nisu u stanju da se bore protiv srbijanskog nasrtljivog primitivizma, bizantinstva i megalomanije. Radić mu nije nikako bio ni državnik ni političar, nego seljački tribun, s kojim se nije mogao izvesti nikakav politički posao, jer kod Radića nije bilo dosljednosti, tako je on govorio, koja treba biti najbitnija odlika svakog političara. Gajio je stanovito poštovanje za Pašića, ali ga je smatrao prestarim za rješavanje novih pitanja. Srbijansku je opoziciju, posebno Davidovića, smatrao i suviše slabim naivnjacima —bedakima, kako je on govorio— a da bi imali snage da se suprotstave tamnim i vulgarnim snagama čaršije. Bio je izvanredno obaviješten i volio je slušati; njegove su primjedbe na svaki ekspozej, koji bih mu dao, bile uvijek ispunjene razumom i ironijom. On je gledao razvoj političkog života iz distancije urednika, i kod toga mi je sličio na nekoliko velikih urednika listova, koje sam kasnije upoznao. U politici je sve bilo moguće, i zato je uvijek savjetovao, da se nikada ne smije zauzeti definitivno i dogmatsko stanovište. Trebalo mi je mnogo godina, da uvidim koliko je to uistinu točno.

Veliki novinari moraju postupati u svojem poslu kao i historičari: oni se moraju čuvati od uopćavanja i od davanja konačnog mišljenja. Moraju puštati činjenice da govore; ne smiju se nikada povoditi za trenutačnim utiskom, koji činjenice izazivaju, jer trenutačni dojam nije nikada siguran savjetnik u postavljanju zaključaka. Moraju biti hladni i pomalo cinici, kakav je uistinu bio Doktor Dežman. Ali cinikom se uvijek ne postaje lako, cinikom se pojedinac rađa. U polemikama, Doktor Dežman je savjetovao, da ne treba odjedamput svu argumentaciju sasuti na suparnika, nego postepeno, jer se mora računati na mogućnost, da i suparnik ima svoje oružje. Glavni adut treba izbaciti na kraju, tako da suparnik nije više u

stanju da se od istoga obrani. Za politiku je smatrao, da je ona umijeće mogućega, nikada idila, kroz koju se sanja o nemogućem. U suštini, Dežman bijaše negativan prema svemu i prema svakome. Imajući u prva vremena književnih ambicija, koje se kod njega nisu ni sasvim izrazile ni sasvim zatomile, on je u sebi nosio razočaranje, koje obično nemoć stvaranja ostavlja kod onih ljudi, koji u tome naporu nisu uspjeli. To je i odlučivalo, da je on nekoliko puta u životu prihvaćao političke akcije, da se odmah na putu njihova ostvarenja od njih odstrani, osjećajući njihovo raspadanje. S podcjenjivanjem je gledao na književnike i boheme, tako je i Krležu smatrao više revolucionarom, nego li produbljenim književnikom. Najveći dio pjesnika i književnika bili su u njegovim pogledima banditi, koje je on morao hraniti svojim dinarom po retku, kako bi preživjeli. Mene je uvijek odvraćao od žurnalizma i od pisanja, savjetujući mi, da ostanem u inozemstvu, jer da u Kroaciji nema budućnosti. Kad god je govorio o našoj budućnosti, uvijek je završavao izricanjem teških proročanstava, kako će se sve survati u provaliju krvi i magle, u revoluciju i u neki strašni građanski rat, koji će raznijeti i Hrvate i Srbe. Bilo je trenutaka, kad bi znao nagovijestiti, da će i kod nas komunizam sve raznijeti, jer da politička vodstva u građanskim slojevima uopće nisu na visini zadatka. Buržoazije kao sloja, govorio je, uopće i nema. —*Pogledajte koliko malo ljudi čita «Obzor»!*

Svi su oko njega u Zagrebu bili «siromaki» i «bedaki», tu je ubrajao i Mačeka i Trumbića —dok su oni u Beogradu bili drumski razbojnici, odjeveni po zapadnom kroju. Nije izuzimao ni kralja Aleksandra, koga je smatrao impulzivnom soldačinom, vrlo malim kraljem, nikako državnikom. Nije bio daleko od istine u svojim pogledima, u svojim analizama i u svojim prognozama. Kasniji mu je razvoj događaja dao u mnogočemu pravo! Kakva bi hrvatska politika bila, da ju je on vodio, o tome se možda i nije pitao, jer je on u dubini bio kritičar-analitičar, a ovi uvijek imaju pravo, barem na papiru, ako ne u stvarnosti. U svakome slučaju, kad god mislim na Dežmana, jasno mi je, da je on jedna od rijetkih i posljednjih figura hrvatskog kulturnog liberalizma, koja ne bi nikako zaostajala ni kod većih naroda, nego što je hrvatski. Uspoređen s našom žurnalistikom, bio je daleko iznad svih. Bio je uvijek događaj s njim se susresti i s njim razgovarati.

Svi oko njega imali su veliko strahopoštovanje prema njemu. Da li je to bilo više poštovanje nego li strah, ja, koji nisam nikada živio u redakciji, ne mogu lako kazati! Vjerujem, da je ipak poštovanje prema njemu bilo kod njegovih najbližih suradnika, kod Dra R. Meixnera i kod Josipa Horvata, koji su također bili više nego li novinari, ljudi od pera i kulture, i s kojima je uvijek bilo ugodno razgovarati, na prolasku kroz Zagreb. Redakcija «Obzora» ostavljala je na mene uvijek dojam jedne kulturne sredine, kao što je to, uostalom, bio slučaj i kod velikih redakcija na Zapadu. Uvijek sam sanjao kako bi mi bilo milo raditi u toj redakciji. Želja, koja mi se nikada nije ostvarila. U redakciji «Obzora» našao sam i Vlaha Raića, za kojeg se govorilo, da uređuje uvodnu stranicu, na kojoj je Dežman pisao svoj uvodnik. Raića sam poznavao iz splitske Šegvićeve «Hrvatske riječi», kad je pomagao na tehničkoj strani lista. U Splitu je ostavio vrlo negativan dojam, kad je na sudskoj raspravi optuživao starog Šegvića, izjavljujući, da je za svu protu-beogradsku politku bio odgovoran isključivo Šegvić. Raić je u posljeratnoj etapi splitske politike bio aktivist Orjune, s koje je prešao u ekstremne hrvatske vode. Kao «krunski svjedok» protiv Šegvića, bio je odgovoran za nova Šegvićeva stradanja. Zajedno s Joe Matošićem, Vlaho Raić je imao reputaciju jednog od onih čaršijskih revolver-novinara, koji su se bavili i lažnim optuživanjima javnih radnika, bilo iz zlobnih, bilo iz materijalnih razloga. Meixner i Horvat ga nisu trpjeli, a i Trumbić mi je znao reći, da ga se treba čuvati. Iako je poslije 1945. bio u emigraciji, najprije u Rimu i zatim u Argentini, umro je u Splitu. U istoj zgradi bila je i redakcija «Nove Europe», u kojoj bi se osim Milana Ćurčina moglo susresti i mlađih suradnika i intelektualaca, među kojima je redovit posjetilac bio Dr. Torbarina, koga sam tu i upoznao. Ti posjeti zgradi Tipografije bile su za mene uvijek rijedak duhovni ugođaj, koji i danas ispunja moju unutrašnjost zadovoljstvom i nostalgijom za nestalim danima.

PRVI SUSRETI S BEOGRADOM

JA SAM, prvi put, stigao u Beograd ljeta 1927.,poslije Rima i uoči mojeg polaska u Pariz. I uz rijetke izuzetke, od toga vremena pa do 1945., izuzev godina rata, barem nekoliko tjedana svake sam godine boravio u Beogradu. Dolazeći iz Europe, posebno iz Beča, ja sam se u Zagrebu osjećao kao u svakom srednjoeuropskom gradu. U Beogradu, međutim, kao na Balkanu. Čak i onda, kada sam u Beograd stizao iz Atene, imao sam izrazit dojam, da se nalazim u jednom balkanskom gradu. Mogao bih reći, da je Beograd na mene, posebno prvi put, ostavljao dojam jednog neobično živa, dinamična, nasrtljiva, ali i raskopana i razrovana grada. Noge se spotiču uz raskopanu kaldrmu. Po Terazijama, ljudi samo što se ne deru, i jedan na drugoga viču. Svaki za svakoga kaže, da je Lombrosov tip, ili ga šalje *in utere matris*. Sasvim različito raspoloženje od mirna, tiha i uglađena Zagreba. Kalemegdan nije ono, što je zagrebački Gornji grad. Ni «Ruski Car» nije ono što su Palace i Esplanade.

Međutim, na prvom koraku Beograd osvaja, kao što osvaja i carigradska čaršija i svaka čaršija u svakom gradu na Balkanu i na Bliskom Istoku. Kad se čovjek sjeti prvih Matoševih dodira s tim gradom, pa i Meštrovićevih, ne može a da se ne poistovjeti s istim osjećajima neke duboke, primitivne, ali i tople sredine. Mene je 1927. pa i 1929. godine više zanimala književna, nego li politička anatomija Beograda. Međutim, obje su se sredine tako dramatski križale, da ih se nije moglo izbjeći. Trebalo ih je na svakom koraku povezivati, kako bi se čovjek snašao u kaosu oblikovanja jednog novog grada, jedne nove, raznolike i neuravnotežene zemlje, koja je, k tome, imala ambicije da bude i jedna nova država. Za razliku od Zagreba, koji mi se uvijek pojavljivao kao smiren i staložen grad, gdje su građani znali, kako da se

ponašaju u gradu, u kavanama i na javnim sastajalištima, gdje je sve bivalo povučeno u sebe, Beograd je od jutra do mraka bio sav na ulici, po kavanama, gdje su ljudi pili i jeli od rano ujutro do kasno u noći. Kao i u Chicagu, ljudi su rano na doručku jeli i pili ne samo jaja, nego i ispečeno meso na žaru i gasili se rakijom. Raznoliko odjeveni, čas po građansku, čas po seljačku, derući se i praveći viceve na račun jedni drugih, ili na prvake zemlje, psujući za svakom drugom riječi i pljucajući desno i lijevo. Sagrađen bez ikakva nacrta i bez ikakva stila, upravo sav nabačen zgradama bez ikakva čara, na jednom od najdivnijih položaja zemlje, između dviju rijeka, na koje prozori kuća nisu uopće gledali, Beograd se izdizao i kao neka privremena i naglo nagomilana karavana, koja je svakog časa trebala, ili da se izgradi u velegrad, ili da nestane, i da se eventuelno prebaci u neki drugi pravac, uglavnom da se slegne na Dunavu ili na Savi. Arhitektonskog stila nije nigdje bilo u gradu, ni nigdje po Srbiji, osim u bizantinskim manastirima. Ukusa za gradnju kod Srba nije bilo. Još su možda najprivlačnije bile sitne jednokatnice, preživjele iz turskih vremena, koje su bile srasle s teškom kaldrmom.

Ali ono, što je Beograd, samo na prvi mah, činilo privlačnim, to je bio njegov ljudski elemenat, raznolik, agresivan, dinamičan, topao, human, razbojnički nehuman, bizantinsko-balkanski, arnautsko-cincarski, koji je svakog Zapadnjaka, zaljubljena u Istok, morao na prvi pogled osvojiti, da ga zatim razočara i konačno otuđi. U tom pogledu, Beograd je neobično sličio na neki sjevero-američki grad s granice, gdje preko noći ljudi od sasvim nepoznatih pojedinaca postaju ministri i direktori državnih poduzeća, ili od otrcanih gladuša bogatuni s gangstersko-parvenijskim nastupima. Raspolažući neiscrpnim snagama i neograničenim sredstvima jedne relativno velike i bogate države, Beograd je nastojao privući svakoga, koga je mogao iskoristiti u svoje svrhe; i u tome je ležala sva njegova snaga i njegov stanoviti čar pokvarenosti. Ono, što je odskakalo životom, bile su beogradske bezbrojne šarolike kavane i kavanice, prčvarnice i restauracije, nazidane jedna do druge po mahalama varoši, dolje na Dunavu ili u Skadarliji, gdje se mogla sresti ne samo sva književno-intelektualna bohema zemlje, nego i političko-poslovna plutokracija. Glumci i glumice, pjesnici i književnici, umjetnici i slikari, izmiješani s političarima i novo-bogatašima, koji su iz ničesa pravili pàre, odnosno iz ministarskih blagajni, provodili su čitave noći u beskonačnim razgovorima, sekundirajući svojim glasovima uz pratnju bezbrojnih ciganskih trojki. Pasti sa Zapada, preko Zagreba, u taj Beograd, bijaše uvijek egzotično iznenađenje, koje me je vraćalo u ono, što je već bio osjetio sentimentalni Luka Botić, pjesnik «Bijedne Mare», kad je putujući Srbijom, prolazeći kroz Beograd istaknuo, da mu se pričinjalo putovati kroz Andaluziju romantičkih vremena. Pokraj starog beogradskog glumca, proslavljenog iz njegovih interpretacija Nušićevih komedija, čika Ilije, zateklo bi se već u nakresanom stanju Tina Ujevića, kako se prepire s Boškom Tokinom, ili sa sasvim pijanim Rakom Draincem, uvjeravajući jedan drugoga, da su svi oni barbari, koji ne će nikada biti u stanju shvatiti ni jednog Dantea, ni jednog Baudelairea ili Rimbauda.

U Skadarliju nisu, razumije se, zalazili akademici braća Bogdan i Pavle Popović, Slobodan Jovanović ili Jovan Dučić, pa ni Ivo Andrić, koji su ljubomorno čuvali svoje visoke rangove akademika i ambasadora, ali ni kozmopolite nadrealiste, uglavnom beogradski playboysi i «salonski komunisti» iz beogradskog višeg društva i iz «Politike», koji su se sastajali po svojim kućama, vilama i bogatijim restauracijama. Kod «Ruskog Cara» moglo se ipak svake večeri sresti Slobodana Jovanovića, u društvu svojih poštovatelja, ili vrlo često kod Gece Kona, poznatog beogradskog izdavača, strijeljanog od Nijemaca u toku zadnjeg rata, ili kad se užurbanim korakom vraća kući s fakulteta, noseći ispod pazuha otrcanu torbu, iz koje je uvijek virilo mnogo književnih noviteta, uglavnom francuskih. Slobodan Jovanović je posebno pratio suvremenu francusku beletristiku, volio Prousta i Gidea. Piskutavog glasa poput eunuha, s cvikerom na nosu, koji je neprestano pomicao, on je davao izraz mitteleuropskog intelektualca, što kasnije u toku rata nije nimalo pokazao u svojoj političkoj praksi. Sličio je mnogo na Krišković ili Krišković na njega, i njihova je sličnost izbijala ne samo iz njihove ogromne i dobro prožvakane kulture, općenitih ideja, nego i iz njihova piskutava glasa, kao proizvoda nekog fiziološkog hermafroditstva. Ta su dva ustavna autoriteta bila i u tome slična, što su zazirali od naših narodnih ili populističkih pokreta. Slobodan Jovanović nije nikako mario za

radikale, dok Krišković nije isto tako mario za vodeće ljude hrvatskog seljačkog pokreta. Obojica su bili stručnjaci za ustavno pravo, ali su isto tako imali jako razvijen osjećaj za lijepe književnosti; konačno, obojica su imali duboko poštovanje za engleski ustavni i politički život. Obojica su gledali na naš politički svijet s visine i sa stanovitim prezirom viših intelektualaca. Kod obojice seksualni elemenat nije igrao nikakve funkcionalne uloge, pa je i to uz piskutanje u govoru povlačilo i druge tragove: pretjerani smisao za čarkanje, za *gossip* i zatim ogovaranje ljudi, pretjerano zanimanje za privatni život svakog javnog radnika, posebno, kad se radilo o poznatim piscima i političarima. Tako Krišković npr. znao bi reći o Mačeku: —*Vođa Hrvatske Seljačke Stranke Maček bio je moj najlošiji đak.* Jovanović za Cvetkovića: —*Nikada nije pročitao niti jedne knjige. Morao je zauzimanjem prof. Konstantinovića završiti pravo u Novom Sadu.* — Kod beogradskih intelektualaca vladala je i jedna izričito značajna forma kod međusobnog saobraćanja. Obraćali su se jedan drugome sa «vi», nikako sa «ti». Kako su mi to protumačili, nastalo je to uslijed ovoga. U Srbiji se svatko svakome obraćao sa «ti», seljak napose građaninu. Ta je generacija odlučila, da se to u njihovu krugu prestane i da se uspostavi «vi», kao bezuvjetna odlika. Bilo je među srbijanskim diplomatima i slučajeva, gdje se muž prema ženi odnosio sa «vi». Bilo je to parvenijsko naprezanje, da se iskoči iz srpske, seljačke i bezklasne primitivnosti.

Kad sam prvi put odlazio u Beograd, Milan Ćurčin mi je davao sve moguće i složene upute, kako se tamo treba vladati i koga sve treba vidjeti: *Svakako, posjetite* —govorio mi je— *Slobodana,* tako ga se zvalo, *zatim Bogdana i Pavla Popovića. Oni za Vas znaju, čitaju Vas iz «Nove Evrope», jako se zanimaju za Benedetta Croce, koga Vi tako dobro znate. Slobodana ćete sresti o podne između «Ruskog Cara» i Gece Kona, braću Popoviće morate posjetiti u profesorskoj koloniji, ali jednog čovjeka ne smijete nikako propustiti. To je Dragiša Vasić. To je svakako najpošteniji intelektualac u Beogradu. On će Vam dati najtočniju sliku stanja u zemlji.*

Tako je i bilo. Jovanovića sam sreo kod Geca Kona, i prvo što me je pitao, bilo je za Crocea. Kako izgleda, koje su mu slabe crte? Bio je neobično razdragan, kad sam mu kazao, kako Croce najslađe govori napuljskim dijalektom,

koji posebno naglasuje; kako loše govori i francuski i njemački, iako prevodi i Hegela i Goethea s njemačkog na talijanski. Volio je jako moj, pomalo kritički portret Andre Gidea. Ali odmah me upitao, kakvi su moji odnosi s Ćurčinom? Bio je iznenađen, što se Ćurčin nije još sa mnom sukobio. I kad je kasnije 1940. bila objavljena moja *«Agonija Evrope»,* o kojoj su Slobodan Jovanović, kao i Izidora Sekulić, povoljno pisali, ali u kojoj je u različitoj varijanti bio objavljen i po neki predmet, raspravljen po meni u «Novoj Evropi», i kad mi je Ćurčin predbacio, što nisam dovoljno istakao izvor, Jovanović me je dočekao neobično zadovoljan.

—Bilo mi je neobično milo —govorio je—, vidjeti, da je Ćurčin morao i Vas opatrnuti. Sve sam očekivao, da će do toga doći, jer nema suradnika, s kojim se Ćurčin ne bi dovatio. Tako je, eto, i do Vas stigao! —Kad god je Jovanović govorio o književnicima, najpodrugljivije se izražavao o Milošu Crnjanskom, posmjehnuvši se ispod nosa. Sinovski je volio Rastka Petrovića. Nije nikako trpio Jovana Dučića, zbog njegove pompoznosti i naduvenosti.

Jovanovića je posebno zanimalo, što se zbiva u političkoj pozadini zemlje. Napose je vrebao na ljude, koji su bili na Dedinju, u audijencijama kod Kralja, dok je bio živ, zatim kod kneza Pavla, kad je ovaj postao kraljevskim namjesnikom. —*Čuvajte se Slobodana*— preporučivao mi je moj stari prijatelj, popularni beogradski novinar Milan Stoimirović — Jovanović, rečeni Bata — *nemojte mu ništa kazivati, jer će za dvadeset i četiri sata to sve znati ceo Beograd.* — Kad god bi se u to vrijeme i posebno kasnije pojavljivao u Beogradu, Jovanović bi me odmah zapitao, da li sam bio kod Kneza i kod Mačeka. Bilo je to u vrijeme «vlade sporazuma». Cvetković ga nije zanimao. Jednog mu dana rekoh, da mene Knez uglavnom pita o međunarodnom stanju, da čita Ferrerove knjige, a pisca da osobno poznaje, i da bi to bilo sve! Ali ipak dodah: —*Knez mi uvijek s izvjesnim žalcem govori, kako srpski narod, za razliku od svih drugih velikih i malih naroda, gdje vladaju monarhije, nema nikakva poštovanja za svoje kraljeve. Po cijeloj Srbiji nema niti jednog spomenika bilo kojem Karađorđeviću!* — Na to će Jovanović: —*Ima potpuno pravo! Kad se pre rata bila donela odluka da se podiže spomenik Voždu Karagjorgju, jedan mesni načelnik negde iz Srbije pisao je u Beograd, da se narod buni i da*

ne će da daje niti pare za podizanje spomenika bilo kome!

Kad sam se uoči petomajskih izbora 1935., dolazeći iz Atene, zadržavao u Beogradu, polazeći u Ženevu na vjenčanje, Jovanović me upita, za koju ću listu glasati, da li za Jevtića. Moj je sasvim izravan odgovor bio: —*Kako ne ću u to vrijeme biti u zemlji, ne ću ni za koga glasati!* — Jovanović je taj moj odgovor ponavljao po Beogradu kao uzorak posebnog machiavellizma. — *Zamislite,* govorio je Bati Jovanoviću, *takvog odgovora nisam još čuo!* —

Nisam nikako mogao pogoditi, da li je Slobodan Jovanović ikada računao, da će igrati političku ulogu i čak postati u izbjeglištvu, za vrijeme prošlog rata, podpredsjednik i onda predsjednik vlade? Bio sam uvijek mišljenja, da ga politička praksa nije nikako privlačila, da se je iste čak i pribojavao. I to uglavnom zato, što je, poput Crocea, na politiku i na političare gledao očima cinika, koji sumnja u integritet i u poštenje ljudi. Za vrijeme kobna ljeta 1940. i zatim u tijeku rata u izbjegličkoj vladi u Londonu, odigrao je svakako vrlo dvosmislenu političku ulogu, izrazito protujugoslavensku i protuhrvatsku, sasvim velikosrpsku, koju je kao i gotovo svaki srpski javni radnik i političar instinktivno u sebi nosio i imao u krvi. Kasnijih godina u emigraciji, knez Pavle mi je znao često naglasiti, da je najpokvareniji bio Slobodan Jovanović, i da je njemu kod svih savjetovanja uvijek naglašavao, da se Hrvatima ne smije dati nikakav ključni položaj, jer bi to moglo ugroziti srpstvo. Svojim držanjem, on se srozao na najobičnijeg velikosrpskog politikanta, koji služi najnižim velikosrpskim interesima beogradske čaršije. Hrvate nije volio, kako se to moglo čuti iz ustiju njegovih najbližih suradnika. U toku rata, za vrijeme rata, u trenutku najveće velikosrpske hajke protiv Hrvata, konspirirao je i povlađivao svim protuhrvatskim makinacijama ambasadora Fotića, Jovana Dučića, Rastka Petrovića i svekolike velikosrpske diplomacije, koja je sva svoja službena sredstva upotrebljavala, da pred zapadnim saveznicima ocrni sav hrvatski narod. Negdašnji poštivatelj Strossmayera i Račkoga, član Jugoslavenske Akademije i tako zvana «savjest srpstva» spustio se na to, da bude najokorjeliji protivnik Hrvata, smatrajući Jugoslaviju, kao i svi ostali beogradski korifeji, srbijanskom «*chasse guardé*», lov koji treba paziti!

Polazeći 1927. u Beograd, Milan Ćurčin, kako rekoh, posebno mi istakne, da nikako pod živu glavu ne smijem mimoići Dragišu Vasića. Jer je to, istakao je Ćurčin, najpošteniji srbijanski književnik i rebel. Po zvanju, Dragiša Vasić bijaše ugledan beogradski advokat. Tamo sam ga u njegovoj kancelariji i posjetio. Zadržao me je cijelo poslije podne, da me onda povede na večeru. Kod Srba u Beogradu je u to vrijeme osjećaj gostoprimstva bio jako razvijen. Bez ikakvih formalnosti, za razliku kod nas po dalmatinskim gradovima i posebno u Zagrebu, gdje se to nije običavalo, ljudi su stranca pozivali na večeru kod kuće ili po restauracijama. To, razumije se, nije bio slučaj svih intelektualaca ili književnika. To su običavali bolje smješteni profesionalci, ali i siromašniji su otvarali svoja vrata. Bilo je privlačivo čuti, kad bi domaćin pozvao telefonom ženu, kazavši joj: —Imamo gosta, spremi večeru. — Za razliku od drugih naših gradova, to je ono, što je u Beogradu privlačilo stranca, više nego Zagreb i Ljubljana, koji su se smatrali zatvorenim gradovima. Više puta su mi stranci i znali reći, kako je Beograd otvoren, gostoljubljiv i privlačiv. U Zagrebu su jedini kod kuće primali Ivan Meštrović i Milan Ćurčin. Kod toga, ono što je iznenađivalo posjetitelja, bila je otvorena povika svakog Beograđanina protiv korupcije beogradskih političara, posebno ministara, birokracije, generala i svega, što je imalo bilo kakvu vlast u zemlji! Po ostalim gradovima zemlje govorilo se u četiri oka i tiho, u povjerenju. Zato Beograd nije izgledao tako monstruozan, kao što je na njega gledala cijela zemlja.

Vasić mi je te večeri, kod našeg prvog susreta, bacio jedan upravo porazan pogled na Beograd i na svo srpsko vodstvo. Govorio je lijepim i spontanim beogradskim jezikom i stilom. Ali govorio je često i jezikom svojih lica iz svojih gorkih novela i priča. Ta su se njegova lica bunila najprije protivu društva, u kojem su bila prisiljena živjeti, zatim i konačno i protiv samih sebe.

—Sve je ovde oko nas —govorio je— iskvareno, prodano i načeto. Nestalo je osjećaja poštenja, niko se ničega ne stidi, svako čini sve, samo da bi uspeo, osjećaja starog srpskog herojstva uopšte i nema. Srbije, koju smo znali iz Balkanskih ratova i iz zadnjeg Velikog rata, sasvim je nestalo. Izgleda da se sve ono, što je bilo najpoštenije i najzdravije, nije

uopšte ni vratilo, nego negde izgubilo na ratištu. Srbija je izgubila svoju misiju. Ona nije više ono, što je negda bila. Sumnjam —naglašavao je— da će Srbija moći odigrati u Jugoslaviji onu ulogu, koja joj je bila namenjena. Vi Hrvati ne znate taj svet, koji na vas izaziva trenutan utisak zdravlja, snage i dinamizma. To je sve pokvareno. Iskvarilo ga je bogatstvo nove države, u kojoj se Srbijanac topi kao u maslu! Eto, taj Slobodan (razumije se, Jovanović, kojeg čitav Beograd zove «Slobodanom»), to sve zna i oseća, ali on to ne će da kaže, da prizna. On se sa svime šegači, i tako i dopušta, da se mnogi pokvarenjaci i nevaljalci služe i njegovim imenom. Dinastija se sasvim pustila u ruke opasnih ljudi, korumpiranih generala, koji su u Solunu pokidali glave onima, koji su kao Apis i drugi bili najbolji i pravi pravcati Jugosloveni. Vi Hrvati ne znate ko su sve Pere Živkovići i ostali; vi ne znate, što vam sve oni spremaju...

Dragiša Vasić je, među ostalim, bio i poznati pisac «Devetsto treće», u kojoj je on opisao poznati atentat generala crnorukaca protiv Drage i Aleksandra Obrenovića. On je to zvao prvim činom jedne te iste tragedije, tj. zauzimanja vlasti u Srbiji po generalskoj «crnoj ruci». Kasnije mi je govorio:

—Vidite, prvi čin bila je 1903. u Konaku, drugi je čin bio Solunski proces, a treći čin i s njim završetak bio je Šesti Januar 1929., s kojim će nestati i dinastija i sve ono što je došlo na vlast 1903. Vi Hrvati ne znate koji su to ljudi, šta su sve u stanju učiniti, i od vas i od nas! Taj Pera Živković, kome se tresla ruka kad je otvarao kapiju Konaka zaverenicima, glup, grub, iskvaren do zla Boga! Njegov će uticaj na Kralja biti velika nesreća za zemlju i za narod, i srpski i hrvatski... Vi ste Hrvati naivni. Oni vam se prijatno nasmeju, a vi poverujete... Sve što vam nuđaju, to su podvale... i same podvale... Tu sam prvi put čuo za riječ tipično beogradsku «podvala», koja svakog časa izbije iz ustiju Beograđana. — Beži od njega, podvaliće ti! —ili— Podvali mu...! Riječ koja kraljuje na Balkanu.

Vasić je sve ovo govorio u patosu i s tolikim uvjerenjem, koji je na mene tada uistinu ostavljao shvatljiv traumatičan utisak. Mislio sam koliko je Milan Ćurčin imao pravo, što me je uputio na tog čovjeka. Za vrijeme tih naših prvih razgovora, on mi je jasno nagovijestio, da se ide u pravcu Kraljevog zauzimanja vlasti, jer da je to glavni cilj generala

«Bijelorukaca», koji su sasvim «zarobili» Aleksandra. Razumije se, nije znao, da će se to odigrati u toku dvije godine, i na koji način. Bilo mu je ipak jasno, da krv mora pasti. Tada mi reče, da jedino spasenje može biti u držanju Stjepana Radića i Hrvata:

—Vi ste Hrvati još jedino, što je ostalo ovoj zemlji —govorio je, ne da mi ugodi, nego što je on sasvim razočaran u srpsko vodstvo to vjerovao i osjećao. — Bez vas ove zemlje, Jugoslavije, ne bi ni bilo! Vi bi mogli odigrati glavnu ulogu u njoj, ali je nužno da se rešite ovih vaših posrednika, kako vi rekoste mešetara, koji ovde po Beogradu isto tako prave pare i sarađuju s korupcijom, birokratijom, vojskom i ovom našom raskurvanom čaršijom, koja bi sve prodala za pare... Sve ono što je bilo pošteno u Srbiji, poginulo je u dva balkanska rata i u zadnjem ratu...

I opet povrativši se na moju riječ «mešetar», koja mu se neobično dopala, nastavi:

—Ti vaši mešetari, kojih je prepun Beograd, koji sve daju za pare, upravo kao i naši korupcionaši, nisu ništa ni bolji ni pametniji od naših. I oni su se tu spandžali s generalima i s birokratijom, žene se s čaršijom, koja bi sve dala za pare...

Trebalo bi možda ponovno kazati, kad je riječ o Vasiću, da se je on vratio iz Sovjetskog Saveza odprilike u isto vrijeme, kad se iz Rusije vraćao i Vlada Ribnikar, kasniji glavni urednik i vlasnik «Politike», inače poznat kao «salonski komunista», kako ih se tada zvalo po Beogradu. Dok se Vasić u svojoj knjizi osjećao zadovoljnim i čak pokadšto oduševljenim onim, što je vidio u Moskvi, dotle je Ribnikar kao, uostalom, i Krleža, obojica marksisti, bio radije rezerviran i kritičan. U Beogradu su imali dojam, da su Ribnikar, koliko i Krleža, s obzirom na njihovu povezanost s Komunističkom Partijom Jugoslavije, postupali u sovjetskim putopisima po tadašnjoj partijskoj liniji: rezerviranost, oprez i racionalno izlaganje problema. Vasić je u svojem slavenskom osjećanju bio sasvim spontan i nenamješten. Kod Vasića je kod toga prevladavala slavensko-pravoslavna odanost Rusiji. Kod Ribnikara je, sasvim je sigurno, tako su govorili oni, koji su mu bili bliski, vladala partijska linija. Uostalom, poslije njegove smrti u Titovoj Jugoslaviji, Moša Pijade je i priznao, da je Ribnikar bio partijac i da je velike usluge načinio

Partiji. Sâm Tito uoči rata boravio je u Ribnikarovoj vili. Kod Krleže je svakako prevladao i njegov kritički temperamenat, koji je kod takovih pitanja služio svojim kritičkim objektivizmom.

Za razliku od Ribnikara i Marka Ristića i Rastka Petrovića i sve beogradske *jeunesse dorèe,* Vasić je bio čovjek dubokih, iako protuslovnih narodnih osjećanja. Jako povezan sa srpskom zemljom, on je, u isto vrijeme, bio i pod intenzivnim utjecajem ruskog realizma. Nije mario ni za Pariz, ni za Berlin. Kad je izlazeći iz svoje advokatske kancelarije pred veče prolazio Terazijom, moglo se osjetiti, kakvo je poštovanje uživao kod građanstva, koje ga je pozdravljalo s mnogo poštovanja. On je zazirao od restauracija i kavana, gdje se sastajalo poznatije političko i intelektualno društvo, i volio je da izabere po neku kavanu, gdje nije bilo uopće nikoga ili vrlo malo neznatnih ljudi, kako bi mogao glasno i jasno davati oduška svojem tedijumu nad onim, što je u sebi i oko sebe doživljavao. Bio je omanji čovjek, koštunjav, blijed u licu; iz njegovih je očiju uvijek sjao neki ozarak, koji ga je činio iskreno privlačnim.

—Koga ste sve videli, koga ste posetili, s kim ste razgovarali? bilo bi njegovo prvo pitanje, kad bi me sastao. I ne sačekavši da mu odgovorim, kako se to obično dešava s našim ljudima, nastavljao bi: —Šta da vam bednici kažu, sve je to jadno i bedno, niko ništa ne zna, svi se boje da dignu glavu?

Kad je već duboko zajašila Šesto-januarska diktatura, dodao bi:

—Jeste li ikada čitali Domanovićevu «Stradiju» ili «Kraljević Marko drugi put kod Srba»? Ako možete, nabavite te dve knjige i pročitajte ih. Nažalost, vi Hrvati ne čitate srpsku književnost te vrsti. Vi čitate Slobodana, Rakića, Dučića. Slobodan se još uvek svađa s radikalima. Domanovićeva «Stradija» to vam je danas cela Jugoslavija. Uvek na istome mestu. Stare poštene Srbije više nema...

Vasić je, koliko i Ćurčin za njega, imao za Ćurčina posebno poštovanje. Za razliku od Jovanovića i Popovića i ostalih starih beogradskih intelektualaca, Vasić nije Ćurčinu zamjeravao, što je živio u Zagrebu «kao srpski izbjeglica», ali je bio jako skeptičan, da bi «Nova Europa» i njen «europsko-engleski klub», kako su ga zvali, mogao i kod srpske i kod hrvatske inteligencije izazvati bilo kakav jači pozitivan utjecaj. Vasić je isto tako sumnjao, da bi Skerlićeva tradicija, koju je Ćurčin lojalno nastavljao, mogla da se ostvari; i to u prvome redu zato, što su, govorio je, Slobodan Jovanović i Bogdan Popović ne samo napustili, nego i iznevjerili.

Uz Stjepana Radića, čije je tragično odsustvo neobično žalio, smatrajući ga zlodjelom Petra Živkovića i svih onih «cronorukaca», koji su se spremali, da kroz to ubojstvo zauzmu vlast i nametnu zemlji «stradiju», Vasić je neobično volio Krležu. Mislim da sve ono, što je znao o karakteru Hrvata, znao je iz Krležine književnosti. Vasić je jednog dana zaključio, da pozove Krležu u Beograd i da ga predstavi pred beogradskom elitom na Kolarčevu univerzitetu.

—Ja sam bio upravo taj, koji je Krleži na Kolarčevu univerzitetu priredio predavanje i predstavio ga beogradskoj publici. Dvorana je bila dupkom puna. Publika je u početku bila povoljno raspoložena prema Krleži, prihvatila ga je ogromnim aplauzom. Kako Krleža nije nikakav govornik, on je govorio vrlo tiho, tako da ga se odjedared nije više uopšte čulo! I kad je publika počela tražiti, da glasnije govori, on se je odjedared oneraspoložio. Počeo je najpre zadirkivati, a zatim i vređati publiku. Nisam znao što da učinim! Poznavajući Beograd i poznavajući Krležu, bio sam na sto muka. Mislio sam, da će se sve završiti batinama. Krleža, međutim, nije pokazivao nikakve simpatije ni prema gradu, čiji je gost bio, ni prema slušateljima, pa na kraju ni prema meni. I kad sam osetio, da se on šegači sa svima nama, dođe mi da ga bacim s podijuma i da ga pretučem. Osetio sam, naime, u takvom držanju Krleže mržnju ili nipodaštavanje svih Hrvata prema nama Srbima.

I tada doda ovako:

—Ako nas vi Hrvati ne volete, što nas ne ostavite!

—Ta to je upravo ono, što Hrvati i hoće, ali ih vi ne puštate —odgovorio sam.

Ovdje se mora zastati, da se protumače raznolika i protuslovna stanovišta, kroz koja je beogradska inteligencija prolazila u odnosu na Miroslava Krležu. Bila su vremena, kad je Krleža bio svakako najpopularniji hrvatski književnik u Beogradu. Iako Beograd nije trpio ni Krležina jezika, ni njegova stila, koji, uostalom, i nije razumijevao, Beograd je mahom volio Krležu, što je on bio negativan prema hrvat-

skom društvenom životu, prema hrvatskoj književnosti, prema hrvatskom patriotizmu i prema isticanju hrvatske «hiljadugodišnje kulture». Glembajevi su u Beogradu bili primljeni s više oduševljenja, nego li u Zagrebu. Čaršija, posebno ona nušićevska, uživala je u Krležinim karikaturama hrvatskog malograđanskog društva i lica iz Gornjeg Grada. Književne simpatije, recimo, jednog Velibora Gligorića za Krležu bile su isključivo ideološke, marksističke. Gligorić je u Krleži vidio najsnažnijeg marksističkog pisca u zemlji. Isto su tako i simpatije Milana Bogdanovića za Krležu bile prikriveno ideološke, iako je Bogdanovićeva rasudba o Krleži bila na površini književna. Simpatije Marka Ristića za Krležu bile su ne samo marksističke, nego i zato, što je mekani efeminirani Ristić osjećao potrebu za robustnim i rustičnim hrastom. Krleža je opet išao za tim, da u svojim časopisima tiska one srpske pisce, koji su bili, kao i on, ideološki marksisti, ali nisu bili konkretno članovi Partije. Nadrealista Marko Ristić iz stare beogradske čaršijske obitelji, kojeg će kasnije Partija imenovati za ambasadora komunističke Jugoslavije u Parizu, trebao je Krleži i za to, da književni marksizam kod zagrebačkog građanstva ne istovjetuje sa staljinističkim «socijalističkim realizmom», koji su prakticirali «Ovnovi» (Zogović, Đilas, Popović), kako ih je Krleža tada, u slobodi kraljevske Jugoslavije, nazivao. Pariški nadrealizam playboysa Ristića trebao je Krleži i jučer i danas, kad su njegovi stari «ovnovi» iz šume završili u prognane anđele iz Titova Edena, dok Krleža i Ristić ostaju uvijek na jaslicama, bilo Aleksandrove ili Brozove «Stradije».

Ta Stradija progutala je i jadnog Vasića. Ja ga, međutim, poslije kaosa 1940., kad sam polazio preko Oceana, nisam više vidio. I kad sam od Rastka Petrovića u Washingtonu u toku rata saznao, da se Vasić nalazi u štabu generala Draže Mihajlovića, bio sam neobično iznenađen. Nisam, naime, nikada predpostavljao, da bi Vasić mogao naći smirenja u svojoj nemirnoj naravi u Mihajlovićevu pokretu. Radije sam predpostavljao, da bi on bio s partizanima, ne iz marksizma, s kojim nije mogao imati nikakve intimne veze, nego iz njegove neograničene ljubavi prema Rusiji. Ali Vasić bijaše jedna isključivo protuslovna narav, koja se neprestano opovrgavala. Kad sam poslije toga, 1945., u Beogradu saznao, da su Vasića ubili Hrvati — ustaše, nije mi bilo lako. Ja sam,

naime, u predratnim godinama sreo samo dva srpska književnika, koji nisu mrzili Hrvate. To su bili Vasić i Velibor Gligorić. Vasić je, držao sam, mogao samo poginuti od Rankovićevih žbira. Međutim, teza o tome, da su Vasića ubili Mihajlovićevi ljudi, da ih ne ogovara, pristupačnija je od svih ostalih. Sâm Topalović govorio mi je u Rimu 1945., kad sam se kod njega raspitkivao za Vasića, da im je Vasić zadavao najtežih poteškoća, što me je uvjerilo, da je nestao u međusobnom razračunavanju, na isti način, kao što je i naš Goran, koji je u svojoj «Jami» najdublje oplakao opća ljudska stradanja, poginuo od Rankovićeva noža! Ali ima i još nešto, što se mora istaknuti, kad je riječ o Vasiću. Odmah po dolasku partizana u Beograd, kad je odpočela hajka na «reakciju», saznao sam, da je srpska komunistička vrhuška povjerila Dedijeru, da svakako dovede Vasića živa u Beograd. Trebalo je sve oprostiti Vasiću i dovesti ga živa u Beograd, da objavi svoja iskustva iz Mihajlovićeva štaba. Beogradski marksisti su znali, da bi takvo svjedočanstvo, napose iz Vasićeva pera, bilo presudno za preorijentiranje srpske javnosti u pravcu protiv Mihajlovića a u prilog partizana. Oni su tada to trebali kao nasušni kruh, ili, kako bi Beograđani kazali, kao lebac!

Ali ovo čeprkanje kroz uspomene, koje još uvijek nose sa sobom više politički, nego li književni odjek, mora ipak istaknuti i još jednu činjenicu: da je odnos bilo politički, bilo književno-kulturni između Zagreba i Beograda bio jako distanciran. Iako je Antun Bonifačić u «Letopisu Matice srpske» 1929. pisao, da između hrvatske suvremene književnosti i srpske nema nikakve razlike, i da se hrvatski književnici, kao Krleža, Ujević, Begović itd. mogu smatrati i srpskim književnicima, toga u stvarnosti nije ni tada, ni prije, a ni sada ni nikada bilo! Kad god bi se noću ostavilo Zagreb i stiglo rano ujutro u Beograd, književna kao i politička situacija bila bi sasvim izmijenjena. Za Beograd, Zagreb je književno vrlo malo značio. Latinicu se teško čitalo. Jezik hrvatski, napose onaj tiskan u Zagrebu, s kojim je pisao Krleža, bio je Beogradu stran. Kao što rekoh, Beograd je znao za Krležu, i jedino se za njega i zanimao. Tina Ujevića je smatrao kao svojeg više bohema nego li pisca. Značajno je npr. ovo: da se Tin nije nikada smatrao srpskim književnikom, niti je to Beograd od njega tražio. Tin je živio

u Beogradu, kao u balkanskoj egzotici, ne rastajući se od Rade Drainca, s kojim je prolazio sve svoje noći u Skadarliji. Ali nitko tako krvavijih istina nije —u pijanstvu— vikao u lice Beograđanima, koliko Tin. On je bio jedini, koji je u takvom stanju mogao viknuti: Dole Petar Živković!, a da ga nitko ne prijavi stražaru, ili povede u kvart! Tin je bio jedini književnik, s kojim se moglo govoriti o suvremenim pojavama u talijanskoj književnosti. Suprotno tome, beogradski književnici iz *jeunesse dorèe,* Ristić, Petrović, Dedinac, nisu ništa znali ni o kakvoj drugoj suvremenoj književnosti, osim o francuskoj. Marko Car i Vitezica bili su dobro upučeni u talijansku književnost, prvi posebno u onu prošlog stoljeća, drugi u Croceovu Estetiku. Sve su to bili Dalmatinci, koji su sudjelovali na književnom terenu Srbije. Poput Sibe Miličića, pjesnika i diplomata, koji je uvijek samo sanjao kako da ne bude u Beogradu, nego u inozemstvu ili samo da provede svoju jesen u Hvaru, i oni su se osjećali strancima.

Iako sam više puta pisao o slučaju Ive Andrića i njegovu opredjeljivanju za *srpsku* književnost, morao bih ipak dodati, da se taj složeni slučaj mora promatrati s psihološkog gledišta, kao trauma, koju je Andrić svladavao do stanovitih razmjera. Karakteristično je, da Beograd nije ni zamjeravao, niti se obraćao na slučaj, da li je Tin Ujević Hrvat ili Srbin, ali je neprestano i u svakoj sitnici ironički persiflirao Andrićevo nametanje za srpskog pisca, kad on nije Srbin, i kad ti bosanski fratri, koje je Andrić izvlačio iz svoje stvaralačke dubine, ne zahvaćaju nikako objekt jednog srpskog romana, niti srpskog životnog stila. Što je više zajedljivi i zlobni Beograd uskraćivao srpstvo Andriću, i to ne glasno nego potiho, u četiri oka, vrlo često i u šesnaest očiju, kad bi beogradski intelektualci sjedili i ćaskali po kavanama, to je Andrić, također tiho ali značajno, naglašavao svoje kobajagi srpstvo. Ljudi su u Beogradu više voljeli Tina nego li Andrića, i to upravo radi toga, što Tin nije nikada mešetario ni politizirao ni svoje hrvatstvo ni srpstvo. Ta Andrićeva alijenacija, bilo kad je bio sa Srbima, bilo sa Hrvatima, kojoj bi trebalo posvetiti dublje psihološke analize, da se konačno izvede na čistac čitav taj pravoslavno-katoličko-muslimanski bosanski kompleks, koji stvarno od bogumilstva pa do danas igra, na kraju krajeva, kod nas Hrvata tako složenu dramu dilema i

trilema, i danas ostaje čitavim misterijem. Kod Andrića je nesumnjivo izazivao cijelu jednu traumatičnu groznicu, kod sredine, s kojom se suživljavao, i s kojom je muku mučio, da s njom sraste. Taj dramatski intenzivan osjećaj otuđenja, koji se umjetno nameće kod tako zvane nacionalne integracije hrvatsko-srpske, razara i lomi nutrašnje cjeline i u konačnici ne pridonosi ničemu, nego neprekidnim nesporazumima. Kad bi se uistinu Andrićevo protuslovlje: da li Srbin ili Hrvat ili Srbo-Hrvat, moglo riješiti, možda bi se moglo dati i odgovor na sva ta nacionalna i književna protuslovlja o tako zvanom hrvatsko-srpskom ili srpsko-hrvatskom jeziku i tako zvanim hrvatsko-srpskim književnim doživljavanjima; konačno i o tome, da li može uopće biti zajedničke hrvatsko-srpske kulture u tim našim podijeljenim sredinama, koje svako vještačko iskanje zajednice i simfonije strovaljuje u još teže i strašnije lomove, ne samo lingvistike, nego i čitavog našeg protuslovnog egzistencijalizma.

Kad god sam to pitanje znao dotaknuti i u prisustvu samog Andrića, ili u njegovu odsustvu, bilo je vrlo teško u prvome redu impostirati to ključno pitanje, a da ne kažem staviti ga u poziciju rješavanja. Andrić se od toga uvijek izvlačio, kao da ga je on tako potpuno svladao, pa da bi bilo besmisleno o tome gubiti vrijeme. Meni je znao reći: —*To pitanje se kod mene nije nikada postavljalo. Riješilo se je kod mene i u meni samo po sebi!* — Beogradski književnici nisu, međutim, bili tog mišljenja. Oni su ga uvijek postavljali, kao da se Andrić krije za osobnom obmanom i čak i za oportunizmom, i prihvaća srpstvo funkcionalno, jer on ne proizlazi ni krvlju, ni duhovno iz srpstva. Ali, kad smo već u godinama, u kojima se mora govoriti istina, tvrdimo, da ono, što je i najvećeg racionalistu kod Srba odvraćalo od Andrića, to je bila postavka, da je Andrić u Bosni bio odgojen od Isusovaca. U tim beogradskim glavama pojam rimo-katolik povezan je s «jezuitstvom», a to papsko «jezuitstvo» kod Srbijanaca, kao i kod Rusa, pa zvali se oni episkopi, patrijarsi i pariški intelektualci, zvuči jednako, kao što kod ultramontanaca zvuči termin «bizantinizam»: dva svijeta, dvije kulture, dva pogleda na život, koja se ne daju preskočiti nikakvim mostom, pa ni ekumenskim, ni marksističkim! Taj zloguki tertium non datur — visi nad nama preko šest desetljeća. Što je najgore, samo ponašanje Ive Andrića, njegove

manire ministranta, više nego li diplomate, njegov ulagivajući oprez u odnosima s ljudima, izbjegavanje svađa i sukoba u diskusijama, sjeđenje po kavanama, ono zakukuljeno introverstvo, koje samo može dati jezuitski i komunistički dijalektički odgoj: što je bijelo, može biti i crno, predstavljali su ga u očima srbijanske kaldrmske inteligencije samo i isključivo jezuitom. Gotovo uvijek odjeven u zagasito odijelo, plah i odmjeren u svakom izrazu, Andrić je u Beogradu ispadao samo kao papski jezuit. Katkada bi ga Branko Lazarević nazivao, zajedno s Jovanom Dučićem, «fratrom», jer da hoda kao bosanski fratar! Vrlo često, razmišljajući o tim beogradsko-srbijanskim predrasudama prema katolicima, kad oni svakog katolika smatraju tuđincem, koji mora prije biti odan papskom Rimu pa tek zatim državi, kojoj pripada, sjećao sam se Hercena, kad je na jednom pariškom banketu, danom u čast Mickiewicza, bjesnio slušajući, kako poljski pjesnik ističe važnost katolicizma za formaciju poljskog naroda, i htio svakog časa napustiti gozbu. Razmišljajući o tome, bilo mi je jasno, kad ni taj liberalni agnostik Hercen nije bio u stanju osloboditi se takvih predrasuda, bilo bi uzaludno to očekivati od srbijanskog nepovjerljiva kompleksa prema svemu onom, što nije Pravoslavlje.

Jedan drugi slučaj teže traume u odnosima beogradskih književnika bio je uistinu tragičan slučaj Stanislava Vinavera. Vinaver, iako rođen u Srbiji ali židovskog porijekla, nije mogao prekriti svoj izrazito semitski izgled. Po svojoj prirodi ekstrovert, Vinaver je neprestano i to glasno isticao svoje srpstvo, što je uvijek kod srpskih književnika izazivalo ironično kimanje glavom. Vinaver je osjećao taj prezir svojih beogradskih kolega na njegovo židovstvo. To ga je često dovodilo do bezumlja. On je kod toga išao toliko daleko, da se je dao i pokrstiti. Bilo je to u Ženevi u ruskoj pravoslavnoj crkvi, gdje su se održavali ne samo srpski vjerski obredi, nego i jugoslavenska službena blagodarenja. Kumovao mu je poznati Konstantin-Koka Fotić, tadašnji jugoslavenski delegat pri Društvu Naroda. Vinaver je kao i Fotić bio Šapćanin. Tako i to kumstvo. Vinaver je bio isto tako velikosrbin, koliko i Fotić; i da je u toku rata bio negdje u izbjeglištvu u nekom jugoslavenskom uredu, i on bi, kao i Fotić i Dučić i Rastko Petrović i Miloš Crnjanski, bio i velikosrbin i Dražinovac i anti-Hrvat. Vinaver je poznavao i sjajno vladao srpskim jezikom; mogao bih kazati, da mu je jezik bio življi i manje dekorativan od Dučićeva. Rijetko je tko kod Srba uspio tako prevoditi i prilagoditi Bergsona na srpski jezik. Čovjek duboke intuicije i svestrane književne i filozofske erudicije, Vinaver je bio jedan od najdubljih beogradskih intelektualaca, i kao Bergsonovac ispisao možda i najoriginalnija zapažanja o Bergsonovoj viziji života. Nisam se, međutim, oduševljavao njegovom poezijom, ali njegovi eseji, posebno oni sabrani u knjizi «Čardak ni na nebu ni na zemlji», ostat će svakako ozbiljnim primjerkom, kako se i jedna najteža i najsuptilnija misao može izraziti u jednom jeziku, koji je još prije prvog rata bio nepristupačan najnovijim osjećajima i idejama. Bitna Vinaverova književna snaga sastojala se u manipuliranju jezika i stila na način, da se i najdublja misao mogla izraziti sasvim adekvatno; proza mu je zato bila ne samo čitljiva, nego i neobično sočna. Vinaver je uslijed toga osjećanja jezika, kako to židovski pisci uspijevaju —slučaj Babelja i Pasternaka npr. u ruskom, Prousta na francuskom— bio i izvanredan prevodilac, koji je srpskoj književnosti ostavio nekoliko remek-djela. Kao čovjek, Vinaver bijaše čestoput težak i složen čovjek; on je uvijek živio pod dojmom, da se njegov talenat nije dovoljno izrazio; i da je stranac u svojoj vlastitoj zemlji. Te su ga misli neprestano progonile. Najtragičniji slučaj Vinaverov bilo je njegovo židovstvo, kojeg se on nastojao pod svaku cijenu riješiti, odnosno odreći, ali, slično Ivi Andriću u odnosu na katoličanstvo, nije uspijevao. Tu Vinaverovu tragiku najdublje je izrazila engleska spisateljica Rebecca West u svojem klasičnom djelu *The Black Lamb and the Gray Falcon* (Crno jagnje i sivi soko), gdje glavna osoba Constantine nosi sva tipična Vinaverova obilježja. U svojstvu šefa Publicističkog otsjeka Centralnog presbiroa, za vrijeme Stojadinovićeve vlade, Vinaver je bio dodijeljen da prati gospođu West po Jugoslaviji; i on je inspirirao svu njenu političku tezu, isključivo srpski službenu, izrazito uperenu protiv Hrvata. To putovanje gospođe West po Jugoslaviji stajalo je vladu sto tisuća dinara. Međutim, neodvisno od političke službene teze, knjiga je najuspjeliji putopis kroz našu zemlju, sa svim povijesnim podatcima, tako da se i sada još uvijek čita kao najbriljantniji putopis kod anglosa-

skog čitatelja. U toj knjizi pisac iznosi i Vinaverovu tragediju. Njegova žena Njemica, u vrijeme poznatog orgazma nacističko-rasističkog ludila osjetila se odjedamput samo Njemicom, i najprije zamrzila svojeg muža, napustivši ga sama s djecom, koja su od toga zajedno s njim strašno trpjela. Upravo u to vrijeme, jednog posljepodneva kasnog ljeta 1935., moja žena i ja lutali smo po otoku Krku, i tu smo u samoći naišli na Vinavera, koji se upravo vraćao s puta po Jugoslaviji s gospođom West. Bio je živčano dotučen, tako da smo moja žena i ja dobili dojam, da se radilo o jednom živčanom slomu, kroz koji je Vinaver prolazio u dubokim napetostima i živčanim lomovima.

Posljednji put vidio sam Vinavera u Beogradu krajem 1945., kad se vraćao iz ratnog zarobljeništva. Bio je još u uniformi njemačkog zarobljenika, jer nije imao civilnog odijela, niti izgleda da ga uskoro dobije. Vinaveru su bila zatvorena sva vrata, perspektive za njegovu budućnost nisu bile najružičastije. Vinaver je u prvome periodu poslije prvog rata bio ljevičar, poput sve beogradske napredne inteligencije, ali je zatim, poput najvećeg dijela te inteligencije, da se ne bi vucarao kao srednjoškolski profesor, prelazio u diplomaciju ili vanjsko odjeljenje Presbiroa. To je bila sudbina Rakića, Dučića, Petrovića, Crnjanskoga, Andrića i mnogih drugih. Ali ipak, kao i slučaj Andrića i Crnjanskoga, bio je riješen i u komunističkoj Jugoslaviji. Moša Pijade dao je imprimatur, da se Vinaveru dozvoli književni rad. Poslije prekida Tita-Staljina jako me je iznenadilo jedno otvoreno Vinaverovo pismo iz Beograda, u kojem nagovještava, kako je stanje u zemlji stubokom izmijenjeno, i kako se na budućnost zemlje i ljudi njegova stila mora gledati s više pouzdanja i nade. Kad sam, međutim, 1945. sreo Vinavera, gdje me čeka pred Ministarstvom za Informacije, gdje sam bio na radu, ostali smo u dugom razgovoru. Vinavera je najprije jako zanimalo, što se je zbilo u izgnanstvu, i radi čega njegov «kum» Fotić nije zauzeo realnije stanovište prema partizanskom pokretu. Kad sam mu razjasnio cijelo stanje, istaknuvši, da je u biti cijelog problema ležao hrvatsko-srpski organski sukob, on je ovako formulirao svoje gledište na posljeratno stanje:

—Ne razumem —govorio je— kako Koka (Fotić) pa i Rastko i Dučić nisu shvatili, da su ovi, tj. komunisti, slični onima, koji su posle pada Obrenovića preuzeli vlast u Srbiji.

To je isti kajmakčalanski kompleks iz Balkanskih ratova i iz Prvog rata. Ovo se ne će više izmeniti. Na ovo se ne mora samo prilagoditi, nego sve ovo treba primiti s isto toliko verovanja, s koliko smo prihvatili stanje posle Balkanskih ratova i Prvog rata. Ovi će nas prihvatiti, jer nas trebaju!

Vinaverova ocjena bila je točno postavljena. I s izuzetkom Rastka Petrovića i, razumije se, Dučića, svi ostali su se i vratili, i Andrić, i Crnjanski, i zauzeli pozicije u sistemu! Da se vrate, za to su se u ime Srpstva pobrinuli srpski komunisti, dok se nitko od hrvatskih vodećih komunista nije brinuo, da vrati Meštrovića ili Kljakovića i veliki dio hrvatske inteligencije, nego ih je čak, kao Krleža i Augustinčić, u tome sprječavao. Kad bi kod hrvatske inteligencije bilo isto toliko lojalnosti prema svojima, kao što je ima kod Srba, stvari bi u Hrvatskoj bile pozitivnije napredovale.

Isto tako jedak i ubojit u invektivama znao je biti i Miloš Crnjanski. Kad je u sporazumu sa Stojadinovićem pokrenuo u Beogradu svoje «Ideje», koje su trebale biti glasilo jugoslavenskog fašizma, njegova rubrika u tom listu «S perom pa u srce» imala je denuncijanski karakter. Ideologija mu je bila nacionalizam post-vidovdansko-kosovski, nakalamljen na niebelunski sklop, s jakim primjesama talijanskog D'Anunzijevsko-Malapartova nacionalfašizma. Govorilo se je, da je Crnjanski pisao Stojadinovićeve govore za vrijeme njegova službena boravka u Njemačkoj. Je li Crnjanski utjecao na Stojadinovića, ili obratno, teško je ustvrditi? Na Crnjanskoga su jako utjecali talijanski fašisti i njemački nacisti, dok je živio u Italiji i u Njemačkoj za vrijeme Mussolinija i Hitlera. Njegova ljubav za talijanskim renesansnim condottierima i za Toskanom prenosila se i na srpski možebitni fašizam. Njegov roman «Seobe» pobudio je veliku senzaciju, kao i njegova poezija. Rat ga je zatekao u emigraciji, u Londonu. Međutim, i za njega se našlo načina, da ga se vrati u domovinu. Za to se zauzimao i sâm Andrić, koji je daleko više bio izložen od Crnjanskoga, kad je u svojstvu jugoslavenskog poklisara kod Hitlera svojim izvještajima zagovarao sporazum s Osovinom i bio uvjeren u pobjedu Hitlera. Bilo mi je teško vidjeti Crnjanskoga 1945., kad sam se vraćao u Beograd, a njegova je sudbina bila neizvjesna. Čestitao mi je na mojoj pronicavosti, što sam se tako rano opredijelio za Titov pokret,

i htio me je uvjeriti, da je on uvijek ustvari bio marksist, jer da je i fašizam dijete marksizma. Nije ulazio u srpsko-hrvatske dijatribe. Osjećao sam, međutim, da ne će dugo ostati u Londonu i da će se, kao što se je i dogodilo, i za njega pronaći ključ povratka. Umro je, kao i Andrić, u Beogradu, zaokruživši svoje književno djelo, i osvetivši se svojim grkim invektivama i Englezima i stanovitim srpskim diplomatima, koje ni on, kao ni oni njega nisu trpjeli.

Ne mogu a da se ne sjetim i ovog slučaja za vrijeme mojeg prvog boravka u Beogradu. Beogradski predstavnik «Obzora» i «Tipografije» Gabro Pilić htio je da me povede u Skupštinu, da se sastanem sa Stjepanom Radićem. «Njega jako zanimaju vijesti iz Italije», reče mi Gabro. Kad se nađosmo u blizini Skupštine, najuri policijska konjica, bijući svakoga kundacima koji naiđe. Gabro reče: «Ne možemo. Vratimo se. Oni udaraju na bilo koga. Možemo stradati». Tako ja nisam vidio Radića.

Kad stigoh po drugi put u Beograd, 1929., prijavio sam se najprije Milanu Marjanoviću i direktoru novinske agencije «Avale», Đorđu Periću. Milan Marjanović bio je prvi šef obnovljenog Centralnog presbiroa. Marjanović, koji je za prvog rata bio u Americi i vodio jugoslavensku propagandu kod naših iseljenika i američke javnosti, imao je dinamičkog smisla za jednu svjetsku propagandu, kakva se tada nametala. On je zato nastojao okupiti ljude, koji su imali sličan pogled na rad u svima vodećim zemljama svijeta. Tu su dolazili u obzir Crnjanski, Vinaver i mnogi drugi, koje sam tada prvi put upoznao. Marjanović se trudio da uvede u Presbiro što više Hrvata, ali, kao i uvijek, nailazio je na teškoće, jer je prvenstvo uvijek išlo Srbima. Tako i u mojem slučaju poslije novinara Parmačevića, bio je za tiskovnog atašea postavljen Pavle Jevtić, tako da sam ja preuzeo dopisništvo «Avale», što mi je davalo mnogo više nezavisnosti u radu. Međutim, s obzirom na ugled, koji sam stekao u Ateni, poslije me je i uvelo i za atašeja za štampu.

Napuštajući, u to vrijeme, Beograd i polazeći u Grčku, mučila me je duboka zabrinutost. U Beogradu se politički svijet povlačio u kulturne djelatnosti. Milan Grol na Kolarčev univerzitet, u «Srpski književni glasnik», u Maticu srpsku. Kad sam u društvu Boke Vlajića posjetio Ljubu Davidovića, osjetio sam i kod njega jedno zaziranje od politike. Kao da

su svi bili mišljenja, da je vrijeme za politiku odmaklo. Bili su, međutim, uvjereni, da Aleksandrova diktatura ne će nikako riješiti ne samo nacionalno pitanje, nego ni bilo kakav drugi osnovni problem zemlje. Iznenadilo me je, da je Davidović pažljivo pratio pisanje «Nove Evrope» i znao za svaki moj prilog u njoj. Kad je riječ pala na Trumbića, Davidović reče: *«Kad smo zadnji put videli Trumbića u Beogradu s poderanom košuljom, bilo nas je sram, da takva ličnost, koja je sudelovala u stvaranju Jugoslavije, nije u stanju nositi nepoderanu košulju!»* Zatim se duboko zamislio i dodao: *«Mnogo smo mi zgrešili protiv Trumbića!»* Mnogi su tada proricali, da Aleksandar iz ove njegove diktature ne će izvući žive glave. U tome je najuvjerljivi bio Slobodan Jovanović; isto tako i Dr. Milan Gavrilović, Milan Grol, pa redom svi ostali. Ali ipak kod svega toga u Beogradu se ipak tiho gunđalo, protestiralo i, što je najglavnije, konspiriralo. Za Aleksandra se smatralo, da ne će biti na visini zadatka, koji je sebi postavio. Kod toga činjenica, da je na čelu svoje vlade imao generala Petra Živkovića, kojeg se smatralo najgorim generalom, nije diktaturi davalo nikakav izraz više idealističke nacionalne ideologije, nego niske balkanske soldateske. Gen. Živković je kod toga imao reputaciju niskog konspiratora, koji je u Solunu izveo likvidaciju najboljih, kako se govorilo, srpskih vojnika; i što je najteže, sudjelovao u odstranjenju kneza Đorđa s položaja prestonasljednika, omogućivši Aleksandru da preuzme položaj Petrova nasljednika. Govorilo se po Beogradu, kako je Živković gurnuo Đorđa, da ubije jednog dvorskog časnika, i tako se, uz ostale neodgovorne i pokadšto sumanute ekscese, onemogućio na položaju odgovorna čimbenika u dinastiji Karađorđevića. Profesor Grgur-Giga Jakšić znao je u Parizu pričati, kako je princ Đorđe uistinu bio umno bolestan još od svojeg djetinjstva, i kako je već u njegovoj ranoj mladosti bilo prihvaćeno stanovište, da se Đorđa isključi iz položaja nasljednika, koji mu je pripadao po rođenju.

I dok se tako Beograd bavio čarkanjem o političkim čak i dinastijskim beogradskim zakulisnim igrama i spletkama tko će koga, u Zagrebu je vladao potpun muk. U jednom pismu, koje mi je Kerubin Šegvić pisao 26. studenoga 1929. u Atenu, gdje sam već bio na službi, ovako je prikazano to stanje:

«Ti ćeš se čuditi da ti ne pišem, a još više ćeš se začuditi, kad ti kažem zašto ti ne pišem. Ne pišem za to, jer nemam što da ti pišem, a o čemu bi ti želio, da budeš informiran... Kako vidiš, nemam ti ništa pisati, što bi te moglo u tuđini interesirati. Ovdje se živi povučeno. Nitko ne govori ništa. Čujem, da će prestati Književnik i Savremenik, prema tome za književnike otpada jedno polje rada, ili se suzuje... Da si informiran, znaj, da akcija dra Pavelića vani izazivlje među nama Hrvatima silnu reakciju. To bi njega moglo stajati života. Ovdje nitko ne trpi ni Talijane ni Magjare, a on njima prodaje Dalmaciju, dijelove naše kraljevine! ! Da nije ovakovo stanje kakovo je, bio bi se davno čuo glas Hrvata, glas protesta...

«Dragi Bogdane, imaj ustrpljenja, ne daj se smesti, ni izbaciti iz kolotečine. Vrši svoju zadaću što bolje možeš, pa ćeš se nametnuti i radom i sposobnostima».

Na jednu moju kartu iz Ankare, Šegvić mi, 2. prosinca 1930. piše:

«Neizmjerno si me razveselio i uprav zadužio, kad si mi se javio karticom iz Ankare. U onoj karti sam čitao više, nego da si mi pisao stotinu pisama. Vidim očito da si uspio i da znaš steći položaj i nametnuti se svojim radom. Bravo, Bogdane! Ja ti nemam što pisati iz ovih krajeva, što bi se moglo pisati. Dani teku, teku godine a uvijek smo na istomu, kao oni školjari, koji su se uputili iz Prekoga prema Zadru. Uputili se u ponoći, bilo je nešto magle, i vozili su naporno nekoliko sati. U zoru su mislili, da su stigli u Zadar, a bili su još u Prekome! Zaboravili su bili dignuti sidro iz mora, pa su na njem ostali. Tu mi capisci. (Ti me shvaćaš)».

U vezi s općenitim stanjem u to vrijeme, Milan Marjanović, koji je s Nikom Bartulovićem kroz niz članaka i kroz časopis «Vidici» pokušavao izgladiti hrvatsko-srpski sukob i unijeti u Aleksandrovu diktaturu nešto ideja i ponešto ideologije, da bi prekrio i suviše vidljivu krutu stvarnost generalske balkanistike i žandarmerije, ovako je postavljao, kako ih je on zvao, hrvatske i srpske antiteze:

«U Zagrebu — ludaci, u Beogradu — prostaci; u Zagrebu — glupaci, u Beogradu — divljaci; u Zagrebu — fiškali (advokati), u Beogradu — hajduci. Zagreb — govordžije, Beograd — šićardžije; Zagreb — sabornica, Beograd — čaršija. Zagreb — «tražim», Beograd — «uzimam». Zagreb — deklamacije, Beograd — uzurpacije; Zagreb — uvređenost, Beograd — neosetljivost; Zagreb — kultura, Beograd — konjunktura. Zagreb — programi, Beograd — partije; Zagreb — sentimenat, Beograd — eksperimenat; Zagreb — pravica, Beograd — zavere; Zagreb — načela, Beograd — uspesi; Zagreb — problemi, Beograd — zadaci; Zagreb — pogledi, Beograd — izgledi; Zagreb — planovi, Beograd — računi; Zagreb — sutrašnjica, Beograd — današnjica; Zagreb — formalizam, Beograd — realizam».

Iz mišljenja ta dva ekstremna Hrvata, jedan Starčevićanac, a drugi Sveslaven i Jugoslaven, i on, kao i svi Hrvati, netom prvih dana stignu u Beograd, zaljubljeni više u Beograd, nego li u Zagreb, da bi se na kraju razočarali, nije mi preostalo nego poslušati stalni savjet moje majke i sada Kerubina Šegvića: «Stoj mi daleko od ove zemlje», iako ni to nije bilo rješenje. Putovao sam, međutim, u Grčku via Niš, Skoplje i Solun, otkrivajući, po prvi put u svojem životu, Balkan, ili, kako smo ga već tada zvali, Balcaniu!

PARIZ KROZ AGONIJU EUROPE

MOJ polazak u Pariz značio je čitav jedan preokret u cijeloj mojoj intelektualnoj formaciji. O preokretu, koji bi trebao kod mene nastati, slušao sam ne samo od dvoje, troje srpskih diplomata, koji su bili na studijama u Parizu, nego posebno od talijanskih pisaca, književnika i slikara. Tada je često u Firenze dolazio i De Chirico, koji je s osobitim intenzitetom govorio o Parizu. Ali Ardengo Soffici nije nikada mogao da se dovoljno ne razdraga, kad je govorio o Parizu. Slično je bilo i kod Palazzeschia. Pokraj svega nastojanja talijanskog fašizma, da na kulturnom planu izdigne Rim i nadskoči Pariz, ne samo Europa, nego i književno-umjetnička i intelektualna Italija gledala je u Pariz kao svoj uzor. Sâm Guglielmo Ferrero postavljao je u svojim razgovorima Pariz kao jedini politički uzor za Italiju, uzor koji je ona trebala i prije slijediti, da bi ostvarila sličan demokratski sistem, u kojem je živjela i cvala Francuska. Činjenica, da su talijanski književnici i umjetnici uglavnom svi čitali i pratili francusku umjetnost i književnost, utjecala je i na mene. I ja sam morao pročitati svaku od onih knjiga, koju je napisao Paul Valéry ili André Gide. Iz svih tih gledanja na Pariz, imalo se utisak, da je Italija ustvari jedna od mnogih provincijalnih sredina daleko zaostala za Parizom i čak i sjevernom Europom, što je ona ustvari i privredno i politički i bila. Pogotovo, kad je i značajan niz talijanskih pisaca, među kojima Guglielmo Ferrero, Gaetano Salvemini, pa čak i sâm Benedetto Croce, bio proskribiran i živio u nekom duhovnom i političkom ostracizmu kod svoje kuće. Sâm Gabriele D'Annunzio, kojeg je Mussolini izolirao u basnoslovnom dvorcu Il Vittoriale, daleko od Rima, nije više davao glasa od sebe, nego istrošenim i preživjelim frazama jedne zastarjele

retorike, koju čak ni mladi fašisti nisu više gutali, kao njihovi nacionalisti oci. Jer, ni Marinettijev futurizam, koji se smatrao revolucionarnim, nije išao za tim, da se zaustavi na postavkama zastarjelog nacionalizma, nego je težio, da Mussolinijevu fašizmu dâ jednu anti-dannuzijevsku i anti-klasičnu i formu i sadržaj. Ali, kod toga je isto tako bio sprječavan od starih fašističkih prvaka, kao i Majakovski od Staljina. Dok je futurizam išao za tim, da bude jedna «permanentna revolucija» i protiv klasičke i realističke retorike, dotle je službeni fašizam išao za tim, da svojoj umjetnosti sačuva oblik pseudo-klasicizma, što je posebno prevladavalo u zidanju novih zgrada i u arhitekturi Mussolinijeve imperijalne ere. Kod toga bilo je uvijek otužno promatrati i Pirandella, koji je i kroz svoj oblik i kroz sadržaj svojih djela predstavljao anti-tezu fašizma, zasnovanog na strukturama hegemonizma i vitalizma. Ono Pirandellovo kidanje ljudske osobnosti, fragmentariziranje individualnosti i konačno pretvaranje u prah i pepeo ništavnosti, odzvanjalo je kao dekadencija, nikako kao fašistički dinamizam.

Pod tim utjecajem talijanskog ne samo kulturnog provincijalizma, nego i duboke kontradikcije, stigao sam u Pariz, gdje se na fašizam gledalo u stanovitim krugovima više kao na neku zdravu pojavu talijanskog preporoda, koji bi Italiju trebao uznijeti na veći međunarodni položaj, nego li je ona do tada bila. Takvo pozitivno buđenje i preobražavanje Italije, kako se vjerovalo, smatralo se konstruktivnom pojavom, nikako nazadkom. Demokracija u slobodnim zemljama nije nikada bila smatrana garancijom ljudskog progresa, pa čak ni onda, kad je ona uistinu bila bazom ljudskog dostojanstva. U slobodnim zemljama svijeta, kao i sada, ljudska prava i načela ljudskog dostojanstva smatraju se sasvim normalnim tekovinama, na koje manji ili primitivni narodi slabe sreće nemaju prava. Na Italiju je francuska buržoazija, jedna od najsamoživijih buržoazija, koja postoji u Europi, gledala kao s visine, ali joj je ipak svaki Mussolinijev potez izgledao znakom talijanske pozitivne obnove, i, s te strane, ona je smatrala fašizam, kao i kasnije u prvoj etapi nacizam, neminovnim preporodom, koji bi i Francusku mogao očuvati od glavnog neprijatelja — od komunizma. Konačno, među francuskim intelektualcima, pa čak i političkim ljudima, bilo je i takvih, koji su smatrali fašizam ne samo kao iskonsko

pomanjkanje demokratskog smisla kod talijanskih masa, nego kao i jednu novu dinamičku snagu, koja može biti u stanju razbuditi narodne snage do takvih razmjera, da u zadnjoj fazi takvog razvoja može i pronaći jednu novu formu demokracije. Bilo je i onih, koji su smatrali francusku demokraciju zastarjelim oblikom, gdje se ljudi dosađuju i gdje nema nikakvih mogućnosti za novim aventurama i doživljajima. Mladost na ulicama talijanskih gradova privlačila je stare francuske i engleske posjetioce. Kad su se i pisci socijalističkog smjera, kao Bernard Shaw, kojima su se pridruživali i francuski razočarani komunisti kao Celine, počeli oduševljavati Mussolinijem i njegovim fašizmom kao mogućnošću, da se izbije iz krize tridesetih godina, položaj ne samo antifašista, nego čak i isključivih branioca demokracije i slobode postojao je iz dana u dan sve teži. Na antifašiste, kao što su bili Salvemini i Sforza pa čak i Ferrero i Croce, gledalo se je i u Francuskoj i u Engleskoj sa skepsom i kao na ljude, koje je na političkom, i ako ne na duhovnom, planu pregazila povijest. Povezani s bijelim Rusima i posebno ruskim književnicima i intelektualcima, kojih je tada bio Pariz prepun kao šipak, i talijanski su antifašisti doživljavali sličnu sudbinu: nepovjerenja, neshvaćanja i omalovažavanja sa strane ne samo političkih, nego čak i intelektualnih krugova, i ne samo sa strane reakcionarnih ili konzervativnih, nego čak i progresivnih i ljevičarskih krugova.

Poznavajući stanovit dio talijanskih intelektualaca i antifašista, još u Rimu i u Firenzi, ja sam odmah, netom sam stigao, stupio s njima u vezu, i nikada ih nisam napuštao. Kako je u to vrijeme boravio u Parizu i Leo Ferrero, moj školski drug s firentinskog sveučilišta i sin Guglielma Ferrera i Gine Lombroso, olakšalo je moj boravak u tome gradu tolikih mogućnosti. Kroz mladog Ferrera, mojeg vršnjaka, mogao sam postepeno stupiti u doticaj s vodećim francuskim piscima. To je išlo postepeno, dok sam svladao francuski jezik, jer Francuzi polaze s gledišta, da onaj, koji iz tuđih zemalja ne govori tečno francuski jezik, nije kulturan čovjek nego barbarin. Tako sam i ja, kao i Sveti Jeronim, kad je s ilirskih brda sljegao u Rim, morao glavnu brigu posvetiti dotjerivanju jezika, koji sam čitao ali nisam tečno govorio. Ferrero je živio u Rue Lhomond, koja se nalazi u srcu četvrti Victor Hugovih «Bijednika», a i ja nedaleko od njega, u

Rue des Ecoles, dakle u Latinskoj četvrti. Često smo se viđali. S Ferrerom je u istom stanu živio jedno vrijeme Claude Dauphin, koji će mnogo godina kasnije postati vodeći francuski kino glumac. Ali isto tako kod Ferrera je živio i Carlo Levi, slikar i kasnije pisac onog divnog ratnog svjedočanstva, «Krist se zaustavio u Eboliju», s kojim smo časkali o Italiji. Ferrero je bio već uspostavio veze sa svekolikim pariškim intelektualnim životom. Zaslugom njegovom mogao sam i ja biti primljen, ali kasnije, od Paul Valérya, i prisustvovati jednom od onih nezaboravnih jutara u njegovoj kući blizu Bois de Boulogne. Ferrero je tada završavao svoj esej o Leonardu da Vinciu, jedan pokušaj moderne interpretacije slikara filozofa, koji kroz i samo kroz misao stiže do slikarskih izraza. Kako je i Valéry bio intenzivno povezan sličnim problemom, to su, rekao bih, jedan na drugoga utjecali. Ali ono što je Lea ponajviše zabrinjavalo, to je dekadencija Pariza, kao posljednjeg uzorka Europe. Kroz opadanje Pariza, on je, kao uostalom i veći dio europskih intelektualaca, pa i sâm Valéry, gledao i opadanje Europe. Pad Zapada. Taj je problem mene ponajviše zanimao, jer sam, dolazeći s europske periferije, u kojoj je dominirao Miroslav Krleža, kao nosilac ideje neminovne propasti Zapada, ali s negativnih balkanskih pozicija, osjećao, da bi to bila tek zadnja katastrofa. Kako su mnogi ljudi u Parizu bili skloni mišljenju, da bi samo fašizam mogao zaustaviti padanje Zapada i njegove kulture, bio sam i kao Hrvat i kao Zapadnjak još dublje zabrinut za našu daljnu sudbinu. U to vrijeme počelo se i kod mene razvijati osjećanje o problemu agonije Europe, kako se ista vidjela u mišljenjima vodećih ljudi, ne samo među europskim duhovima, nego i ruskim, koji su se tada u velikom broju, raseljeni po Europi, bavili sličnim pitanjem — koje ih je isto tako mučilo, kao i mene. Taj problem najprije sam razradio u jednom eseju, objavljenom u splitskom časopisu «Korablja», u kojem sam uglavnom isticao, da bez mjere ne može biti oblika, i da bez reda ne može biti građenja. Anarhija, razularenost, pomanjkanje mjere nije u stanju oblikovati savršena djela. Na to me je jako ponukala Valéryeva savršena forma, kroz koju se, kao i kroz Leonarda, mogla osjetiti sva snaga zapadnog stvaraoca. Kakve li duboke i značajne razlike između Valérya i Krleže, razmišljao sam u hladnoj sobici ispod Sorbonne? Postavljajući sebi to pitanje, smatrao sam, da sam

ga postavljao i općoj krizi, u kojoj sam se rodio, u kojoj se razvijam i čiji kraj ne ću nikada sagledati u čitavoj njenoj snazi!

Govorilo se tada, da mi spadamo u onu generaciju, koja je napustila prag svojeg doma i uputila se u daleko visoko more, na kome nije više u stanju da se snađe, nego traži bez prestanka cilj, kojeg nema, ili ga nije u stanju sebi postaviti. Europska zapadna civilizacija izgledala je da dolazi svojem kraju. Bilo iz Rima, bilo iz Moskve, bilo uskoro iz Berlina, sve se urotilo protiv nje. Guglielmo Ferrero znao je uspoređivati naš vijek još uoči prošloga rata vijekom raspadanja Rimskog carstva. Svi ostali zapadnjaci išli su u traganju za uzrocima tog raspadanja u razne pravce. Spengler je možda bio i najdramatskiji u svojim postavkama i predviđanjima. Julien Benda je krizu Europe produbljivao u pravcima, koji su razgolićavali francusku iracionalnost, isticanje erotizma protiv racionalnoga. Zagovarao je obračun s platonstvom i zagovarao aristotelizam. U tom procesu platonizma i hegelijanizma kao uzročnika europskog raspadanja, Benda je osuđivao ne samo Valérya, Gidea i svu suvremenu francusku književnost, nego i Bergsona i Crocea, posebno prvoga, jer je taj imao odlučujućih utjecaja na cjelokupan francuski intelektualizam. Povratak na Descartesa, pa i na Kanta, bio mu je putokaz. Govoriti s Bendom bio je uvijek dubok užitak, ali i težak dojam osjećanja tragedije, za koju je smatrao, da se neminovno približuje nad Europom. Benda je kroz sav zadnji pariški sjaj, kroz poplavu istančanog erotizma i, konačno, kroz društvenu korupciju, koja je po njegovu shvaćanju i osjećanju bila potpuna, predosjećao strašnije pad Zapada od bilo kojeg francuskog ili europskog duhovnika. Njegova poznata uzrečica o «izdajstvu duhovnika», o izdajstvu inteligencije, o izdajstvu svakog duhovnog vodstva, pojavljivala se u najprotuslovnije vrijeme, kad se, s jedne strane, slavila pobjeda dinamičkog vitalizma, dok se, s druge strane, napuštalo europski pozitivizam i racionalizam, za koji je Benda bio uvjeren, da je jedini u stanju očuvati Europu od konačna sloma. Kad je kasnije pojavom nacizma fašizam sve snažnije prijetio slomom racionalnosti i razuma, na kojima su se zasnivale osnovne zapadne vrednote, Benda je bio na čistu s time, da je Europi odzvonilo. U iracionalnoj filozofiji i dinamizmu nacifašističke ideologije Benda je vidio i pronalazio i odgovornost

Hegela i Marxa i Crocea i Gentilea, koje je smatrao duhovnim ocima i talijanskog fašizma i njemačkog nacizma.

U to vrijeme nalazio se je u Parizu Miguel De Unamuno, koji je pobjegavši iz diktature Primo de Rivere, zanosio ogroman broj inteligencije svojim tragičnim osjećanjem života kroz španjolski kihotizam, koji je smatrao jedinom obranom čovjekova egzistencijalizma. Konačno, on se je, za razliku od pozitivista i racionalista, utjecao kršćanstvu Svete Terezije Avilske i Svetog Ivana od Križa, španjolskih mistika, u kojima je razotkrivao jedini realizam kroz misticizam. Njegovo je otkriće bilo, da Kršćanstvo ne umire, nego kroz agoniju doživljava novo uskrsnuće. Kao klasicist, Unamuno je grčku riječ agonija, koja je po njemu značila borbu protiv zaspalosti, uvenulosti i porasta utvrđenih formalnosti, primjenjivao na vječni položaj Kršćanstva. Samo kroz tešku i čak krvavu unutrašnju borbu i kroz sasvim nov i oživljen dijalog između čovjeka i Boga, u stanju je, da se i Kršćanstvo iz svoje krize razbudi i oživi novim životom. Otuda Unamunova pobuna protiv utvrđenih teoloških formula i traženje novog i dinamičnijeg oživljavanja i primjenjivanja Kristovih istina protiv crkvenih ustaljenih kanona. Sukobi između duha i života bili su i kod Unamuna, kao i kod Pirandella, glavni motivi i njegova književnog stvaranja. Unamuno je u krizu Zapada unosio i sebe i svoje teško izgnanstvo, koje je razaralo svu njegovu unutrašnjost. Kroz čitavu jednu sedmicu u Hendayu, na francusko-španjolskoj granici, razgovarajući s Unamunom osjetio sam težak slučaj španjolske inteligencije, koja se ne samo mora boriti protiv diktature, koja smatra inteligenciju svojim glavnim neprijateljem, i svu svoju snagu zasniva na degeneriranom militarizmu, ostatku zastarjelih latinskih i balkanskih troglodita najzaostalijeg primitivizma. Građenje demokracije u zemlji, koja polarizira između vojne diktature i anarhije, preživljavalo se u bezizlazan zaslijepljeni krug, u kojem se davila svaka stvarateljska snaga unesrećena pojedinca. Ali i ta primo-de-riverska vojna diktatura, koja je s Alfonsom XIII. ubijala talente, ipak nije bila ni toliko okrutna, ni perverzna, koliko ona generala Franca, koja će slijediti za jednim bratoubilačkim ratom, koji je ostavio krvave tragove, koje španjolski narod još uvijek ne zaboravlja. Unamuno se kod svega toga izgrizao i zato, što nije mogao vidjeti izlaza

iz jednog procesa, koji se na Iberskom, kao i na Balkanskom poluotoku nije bio u stanju ni riješiti, niti pronaći svoj pravi put. Unamuno je kod svega toga okrivljivao ne samo srednji stalež i napose soldatesku, koja je izbjegla rat, da se zatim sruči svim svojim snagama na goloruki narod i na inteligenciju, ostavivši i nadalje Španjolsku čitavo stoljeće unatrag za velikim europskim narodima.

Rastavljajući se od Unamuna, reče mi koliko ga zanima jugoslavenski problem, u prvome redu odnosi između Hrvata i Srba. Iako Bask, Unamuno je stajao na stanovištu španjolskog jedinstva. Iako je znao baskijski jezik, on je ipak pisao isključivo kastiljanskim jezikom, jer je smatrao, da je korisnije pisati jednim jezikom, koji govore milijuni Hispanaca, nego li u vernakulu, koji govori jedan mali krug čitatelja. S tih pozicija, on je bio i protiv Katalonaca, koji su upravo u to vrijeme prevodili na svoj katalonski jezik sve svjetske klasike, da bi upozorili i Hispance i svijet, da se ne radi ni o kakvom vernakulu ili dijalektu, nego o potpunom i samostalnom jeziku, koji je od kastiljanskog jezika sasvim odvojen. Unamuno se razgovarajući sa mnom zanimao i za našu književnost, znao je za narodni epos, uspoređivao je Kraljevića Marka s El Cidom, borbu protiv Turaka kod nas a kod njih protiv Arapa. I kad je zapazio, da Hrvati pišu latinskim slovima a Srbi ćirilicom, ili, kako je on govorio, grčko-bizantinskim, shvaćao je, da će proces sjedinjavanja kod nas biti teži od integriranja Katalonaca i Baska s Kastiljancima. Sve ono, što sam imao u talijanskim i francuskim prijevodima, slao sam mu, i to sada leži u Unamunovoj biblioteci u Salamanki. On je vrlo dobro znao, da sam Hrvat, ali se ipak u njegovim sveukupnim djelima mene identificiralo bilo s jugoslavenstvom, bilo s hrvatskom, kao što se to često zbiva sa svima Hrvatima, kad se o nama piše u inozemstvu. Pred moj odlazak i rastanak s Unamunom, kojeg više nikada nisam vidio, on me je tihim glasom zapitao, da li ću se zaustaviti u Lourdesu, koji je bio u blizini. Odgovorio sam, da ne mislim. On se je iznenadio i savjetovao, da to svakako učinim:

—Ne ulazite, kad ste tamo, u narav čudesa, niti u bilo što drugo! Zaustavite se samo u promatranju hodočasnika, u izraz njihova lica i u sve njihove pokrete, kad očekuju

čudesa ili izražavaju molbe, želje i čuju uzdisanja i zapomaganja.

Ja sam se uistinu i zadržao u svetištu za vrijeme jednog ogromnog hodočašća, i o tome napisao svoje dojmove i poslao ih «Obzoru», ali ih ni «Obzor», ni «Jutarnji list» nisu nikada objavili! Bilo je to jedno od onih dirljivih iskustava, ispunjenih dubokim suosjećanjem vjere, koji se teško može zaboraviti! Don Miguel je imao pravo, kad mi je to savjetovao. Bez njegova bih savjeta bio propustio jednu rijetku okolnost, koje su u životu čovjeka, koji ište zagonetku čovjeka, nezamjenjive.

Jean Cassou, kojemu sam, kao i Adrianu Tilgheru, zahvalan, što su me povezali s Unamunom, Cassou u Parizu a Tilgher u Rimu, bili su smatrani od Unamuna kao jedini Europljani, koji su ga shvaćali. Cassou je posebno bio pažljiv prema Unamunu, čiji je bio i francuski prevodilac. Cassou mi je ispropovijedao, kako su Unamuna na jednoj večeri kod Contesse de Noilles, čiji je salon bio jedan od najelitnijih, sav prepun akademika i velikih pisaca iz svijeta, upitali, kakav utisak na njega pravi Pariz, i nije li Champs Elysees nešto najljepšega, što ima na svijetu? Na to je Unamuno, najprije zamišljen, kako je on to znao, i zatim sasvim uvjerljivo odgovorio: —*Ne, Sierra Nevada je nešto najljepšega na svijetu.* Nije potrebno posebno isticati, da je Sierra Nevada gola pustinja, ukrašena nepristupačnim stijenjem! To je i takav je Unamuno — govorio bi Cassou, kojeg je Don Miguel zvao «alma de oro», «zlatnom dušom».

Iako sam u svojoj *«Agoniji Evrope»* (Beograd 1940.) dao potpun prikaz Unamunove ličnosti, suprotno ranijim namjerama, da te europske dijaloge ne unosim u ovu knjigu, s obzirom, što su isti već tiskani i poneki prevedeni na svjetske jezike i zahvataju i općenitu književnost o Unamunu čovjeku, odlučio sam da ih i ovdje prenesem. Bilo je to kolovoza 1928. u Hendayu na samoj francusko-španjolskoj granici, gdje je Unamuno živio u izgnanstvu. Ti Unamunovi monolozi i dijalozi bili su zabilježeni na jednom putnom dnevniku svake večeri poslije razgovora. Oni glase kako su tekli iz dana u dan:

Hendaye, 10. kolovoza 1928.

Posjetio sam Don Miguela — tako su ga zvali svi građani Hendaya i Španjolske, koji su stizali iz Španjolske, da ga vide.

On mi odmah pri ulasku u malu izbjegličku kuću govori o Španjolskoj, o Primu de Riveri, o Alfonsu XIII., proričući im skori pad. Zatim prelazi na naše odnose, koje sasvim jasno i odlično poznaje; zanima se neobično za razlike između Hrvata i Srba, prelazi na Cidea Campeadorea i na Kraljevića Marka, pa kaše: Cid je vrlo sličan Kraljeviću Marku; pomalo poseur, naduven, neodređen, nasrtljiv, prevrtljiv u suštini, dosta nepošten, običan vazal, koji se čak vrlo često bojao Maura. Ali narod ga je volio i čuvao u dobroj uspomeni, zato što se pod njim bolje živjelo, nego li u drugim pokrajinama. On je živio od plijena. — Unamuno dodaje: —*Bilo bi potrebno usporediti Cida Campeadora s vašim ciklusom Kraljevića Marka!*

Sasvim u znaku svoje dijalektike, Unamuno dodaje: —*A sveta Tereza? Veliki osvajač —conquistador— duša. Sveta Tereza govori više perom, nego li što piše. Ona govori perom...*

Sa Svete Tereze prelazi na Pirandella: —*Pirandellov problem je — problem šahovske igre. Ja sam Pirandellu govorio: da u problemu šest lica, koja traže pisca, nije stvar u licima, već u piscu, koji traži šest lica.*

Unamuno prelazi na Baske:

—Oni su Iberi —dodaje— imaju poseban jezik, koji je isto toliko različit i od španjolskog i od francuskog. Ja sam Bask. Moje ime Unamuno je baskisko; ono znači: brežuljak cvijeća... Govori se, da treba ponaroditi filozofske izraze. To je apsurd. Ti su izrazi tuđi, kao što je i filozofija tuđa. I u latinskom jeziku terminologija je tuđa. Ciceron je npr. uveo riječ *supstanca* od *hipostazis.* Kako ćete na finski prevesti Kantovu *Kritiku čistog razuma?...* —Unamuno je filolog, poznaje oko dvanaest jezika, od kojih sanskript i hebrejski, helenist je, čita nekoliko književnosti: Dostojevskog, Kiekergaarda u originalu. *Ne trpi* —veli— *ni madžarski jezik, ni madžarsku književnost.*

11. kolovoza

Sjedi u «Grand Café», gdje provodi sva svoja popodneva, okružen svojom djecom, svojim prijateljima, koji neprestano dolaze iz Španjolske, da ga vide i posjete. Tu je i jedan američki književnik, prevodilac Unamunovih djela. Patetički uznemireno obara se na Alfonsa XIII. i na Prima de Riveru; govori o Salamanki, gdje je bio četrnaest godina rektor i gdje mu se rodilo osmero djece. Španjolci i Baski promatraju ga s dubokim poštovanjem.

Odlazimo u šetnju u pravcu Biarritza. Unamuno je dobar pješak:

—Diktatura je —govori— ubila inteligenciju u Španjolskoj; ona je pokušala da ponovno ubije i uništi Don Kihota i kihotizam španjolskog naroda, ali to joj ne će poći za rukom... U Španjolskoj kraljuje militantni i militaristički jezuitizam... Tri najznačajnije vrijednosti, koje je španjolski genije stvorio, jesu: Don Kihot, Družba Isusova i otkriće Amerike. Od te tri vrijednosti, dvije su stvorili vojnici, *milites*, i to jedan je izgubio ruku (Cervantes), a drugi nogu (Loyola)... Španjolski Isusovci, to je svršetak svake kulture, svršetak vjere i sumrak mistike. Zapušteni i zanemareni, oni umiru u svojem mesu, u svojoj pùti, ubivši davno već u sebi svoju dušu...

Za Dioklecijana i Svetog Jeronima, pa koje prelazi poslije kratke pauze, kaže, da su u svojoj suštini polemički duhovi:

—Sveti Jeronim nije poznavao dobro ni latinski, ni grčki. Jeronim se neprestano hvalio, da je prevodio, dok je ustvari pisao. Aristotelov grčki jezik bio je vrlo problematičan, nejasan i tvrd. Aristotel je bio više Rus nego li Grk.

Pokazuje mi jedan sićušan otok, koji se vidi u daljini, obrastao čempresima, i dodaje:

—Život je za mene vječna i neprekidna borba. Ja prezirem mirovanje. Jedamput mi je netko u Španjolskoj kazao, da je Hispanija izgubljeni raj. Taj je mislio na naše unutrašnje sukobe, na našu uzavrelu krv, na naše građanske ratove. Ja sam mu odgovorio, da je Španjolska izgubljeno čistilište... Boravio sam jedamput na Balearskim otocima, na Majorki. To je najljepši, najlascivniji kraj Španjolske. Ljudi su sasvim mirni, flegmatični, žive daleko od svakog nemira, jer im zemlja sve daje. Ostao sam tamo mjesec dana. Zapitkivali su me, da li mi se taj život neprestana mirovanja sviđa. Na to sam im odgovorio: da mi se taj život čini uzaludnim, dosadnim i ograničeno glupim. Život je borba. Ja volim našu uzavrelu španjolsku krv, iz koje izbija osveta i borba do istrebljenja...

—Moja polemika nije borba s neprijateljem —nastavio je— ona je, prije svega, borba sa samim sobom. Kad napadam inkvizitora ili suparnika, ili kad s njim polemiziram, ja to ne činim zato, što je moj suparnik protiv mene, već zato, što se on nalazi u meni samom, unutar mene sama... Ja se, dakle, borim i sa samim sobom, i to isključivo sa samim sobom... Inkvizitor se nalazi u meni...

Jednog dječaka, koji je prolazio pokraj nas, Unamuno upita, da li je Španjolac, dječak odgovara: —*«Jesam, i s mnogo ponosa!»* Don Miguel se naglo osmjehne. Kao da mi je želio reći: —*«Vidite, to su Vam Španjolci!»*

Vraćajući se sa šetnje, vraća se na politiku; za Društvo Naroda kaže, da je nemoćno:

—Paradoksalno je to, da se ne će miješati u unutrašnje odnose izvjesnih zemalja. Ja, naprotiv, držim, da bi to trebalo! Napose, kad te zemlje ne znaju same sobom upravljati, kao u zemljama gdje vladaju diktature i reakcije.

12. kolovoza

Na mostu smo, na samoj španjolskoj granici, s koga Unamuno svakog dana, u sumraku, promatra svoju Španjolsku u agoniji. Upitam ga, da li vjeruje u povijesni opstanak Krista. Odgovara:

—To Vam se pitanje moralo pojaviti pošto ste pročitali moj «Tragični osjećaj života». Vi me, dakle, pitate, da li je Krist postojao? Trebalo bi preokrenuti to pitanje i da sebe zapitam: da li Krist nije postojao? Jer mene se osobno ne tiče čovjek, koji se je zvao Krist, koji je živio, hranio se i kretao po Galileji. Ja znam, da postoji jedan Krist, koji živi u duši Pavla, Petra i u svima, koji su došli poslije njih, u meni kroz vjekove, koji su mu slijedili, u čitavom čovječanstvu, u svijesti naše čovječnosti, u svijesti svemira. Uzmite ovaj primjer: To je isto, kao da me netko zapita, da li postoji ovo stablo? Ja odgovorim, da ne postoji. Ali postoji svijest, predstava o tom stablu, koju nosim u sebi.

Polemizira s Couchaud-om, za kojeg kaže, da je kaotičan. [P. L. Couchaud, urednik jedne pariške kolekcije Christianisme, u kojoj je Unamuno objavio svoju «Agoniju Kršćanstva», a koju sam ja preveo u zagrebačkom «Obzoru» u nastavcima. Op. moja] On, Unamuno, vjeruje, da je Krist povijesno postojao, ali to ga pitanje bitno ne zanima. Kao što ga ne zanima ni povijesno postojanje Cervantesa. Postoji kršćanstvo, postoji Kihotizam:

—U to čvrsto vjerujem —nastavlja— da je pisac jednostavno sredstvo, i to često nesvjesno sredstvo, da stvori, da ocrta i obilježi lice, koje je povijesno i koje mu se nameće. Don Quijote, Faust, Lear, Macbet, Orlando, isto su toliko povijesni i realni koliko: Cezar, Napoleon, Mazzini, Cervantes, Shakespeare i Ariosto. Oni su nezavisni od povijesti, jer oni povijest stvaraju — nadvisuju. I zato, što oni vjeruju u besmrtnost svoje osobe, oni tako stvaraju povijest! Ja vjerujem u nezavisnost stvorena djela — od stvaraoca, i u nezavisnost osoba od samoga pisca...

13. kolovoza

Na moje pitanje, da li vjeruje u Boga, izraženog kroz dogmu jedne pozitivne vjere, Unamuno odgovara:

—Prvo bi bilo potrebno, da se protumači, a zato bi se izgubilo godinu dana razgovora i diskusije, što to znači *vjerovati*, a što *Bog*... Dogme ubijaju Boga. Dogme se mijenjaju prema

promjeni mentaliteta i vjekova. S njima se zajedno mijenja i pojam o Bogu... Ne vjerujem ni u dogmatskog Boga, kao ni u Boga dogmatike. Ono što me ponajviše približuje Bogu, to je *conciencia de la universidad,* svijest o Svemiru, o sveopćemu...

Tu se Unamuno sjeća Pariza i svojeg približavanja Mazziniju.

—Dani mojeg pariškog izgnanstva bili su više nego očajni. Sve sam svoje vrijeme utrošio u iščekivanju nečega, što se je imalo odigrati onamo dolje, u mojoj Španjolskoj. Svaka svijest povlačila je sa sobom i očajanje i gubljenje vjere. U tim trenutcima, ja sam se obraćao Mazziniju, koji je također proživljavao i svoje nade i svoje očajanje, iščekujući preporod, regeneraciju i unutrašnje uskrsavanje Italije... Mazzini je vjerovao u svijest univerzuma i u duh univerzalnosti. To su razni oblici vjerovanja u Boga... Ali ja ne vjerujem, da se vjeri može samo suprotstaviti jedan filozofski sistem. Religiji se može samo suprotstaviti religija. Ne vjerujem u boljševike, koji proglašuju religiju opijumom naroda. Filozofski sistem je nemoguć i apsurdan, pa bio on — skepticizam i agnosticizam. Ja znam da postoji i religija znanosti, u koju nisam nikada vjerovao. Ali postoji i religija bratstva naroda, u koju su vjerovali Mazzini, Mickijewicz, pa i Vaš Strossmayer, a u koju i ja vjerujem...

14. kolovoza

Posjetio sam ga kod kuće. Ležao je ispružen i nepomičan na svojem krevetu, u jednoj sobi, koja je sličila na ćeliju, očima uprtim u svod. Kaže mi, da tako provodi najveći dio svojeg života. Imao je pokraj sebe Mazzinija: jedan izbor Mazzinijevih pisama. Govori o vrijednosti života, i to kao borbe, agonije. Za Unamuna riječ agonija po grčkom izvoru i značenju ne znači umiranje i smrt, nego borbu protiv smrti i umiranja! Spominje Senancoura, prelazi na Kierkegaarda, za kojeg kaže, da je usporedo s Don Kihotom njegov najvjerniji i najtimniji saputnik.

—Kierkegaard mi je otkrio agoničku vrijednost života. *«Ja sam došao da unosim poteškoće!»* — kazao je Kierkegaard; i ja sam se oduvijek držao tog njegova aforizma. Izazivati, unositi poteškoće, pokretati ustajalu vodu, boriti se. Naši španjolski katolički svećenici proživljavaju duhovnu krizu, jer se bave svačim: uče povijest, pišu radnje iz povijesti, a ne vode računa o onome, što je bitno i jedino vrijedno — o svojoj duši. Ja sam im kazao: —Vi se bojite promatrati lice Sfinge i zadovoljavate se, da joj proučavate dlake i sastavni dio repa. — Oni mi odgovaraju:

Ako je pogledamo pravo u lice, ona bi nas progutala. — Na to im ja dovikujem: —Pa to je razumljivo, da bi vas progutala, i treba vas progutati. Junaštvo je u tome — biti pojeden od Sfinge. Ja se borim s Bogom, mada znam, da će me Bog pobijediti. Ali već sama ta činjenica, što se ja borim s Bogom, krije u sebi svu moju hrabrost, svu moju odvažnost i — moju pobjedu.

Raspravljajući o individualizmu i kolektivizmu, kaže:

—Kad Katalonci traže federaciju, ja im odgovaram: treba tražiti ne federaciju Katalonije, već federaciju svakog Katalonca. Ono što vrijedi, nije cjelina, već pojedinac. To ne znači egoizam. Ako sam ja *ego,* i ti si također — *ego!* Dakle, individualizam nije egoizam, već truizam. Zato je Carlyle imao sasvim pravo, kada je kazao: da Shakespeare vrijedi više nego cijelo Britansko carstvo. U interesu se naroda smije žrtvovati pojedinac, individuum. Uostalom, borba između naroda —zaključuje on— jedno je od najboljih sredstava za narodnu asimilaciju. Kad se pojedini dijelovi jednog te istog naroda međusobno bore, oni završe time da postanu jedno, da postanu jednaki.

15. kolovoza

Postavlja razlike između francuskog i španjolskog duha. Dok je Francuz senzualan i logičan, dotle je Španjolac strastven (nacionalan) i intuitivan (ili mistik), pa čak i kardijak.

Govori o europskome duhu, o sukobu između Istoka i Zapada, pa kaže:

—Postoji u definiciji Zapada, kao vrednote reda jedan sasvim lažan smisao. Kada se raspravlja o europskom duhu, uvijek je red taj, koji se ističe kao specifično europski i latinski elemenat, kao elemenat, koji je u opasnosti, koji bi zato trebalo da se očuva i spasi. Valéry kaže prije svega red, arhitektura, geometrija. Međutim, definirati Zapad u red, arhitekturu, u geometriju, to je arbitrarno rješenje. Prema tome, Istok bi trebao biti neodređen, beskonačan i kaotičan. Spengler, germanski i reformacijski očajnik (desesperado), koji u Abendländer vidi budućnost, u Morgenländer prošlost i u Mittagländer vidi sadašnjost! Nije li i kršćanstvo okcidentalno? Ili orijentalno? Tko bi mogao postaviti granice između Istoka i Zapada? Između Azije i Europe? Da se riješi ovaj problem, trebalo bi započeti s definicijama, poput Spinoze...

—Ali i Goethe je prije Valéry-a isto tako, ili približno, govorio: treba da se pravda žrtvuje redu. Međutim, mene ne zanima red; mene zanima prije svega pravda, život, a to nije

red. Red može biti i sredstvo, da se zapostavi pravda, kako to traži Goethe i Valèry. A pravda ne smije biti zapostavljena. Bolje je i borba i nemir, nego nepravda; bolje je i pravda bez reda, nego red bez pravde. Jer red bez pravde —to je— tiranija.

—Proroci su uvijek —nastavlja, sav ozaren dubokim unutrašnjim žarom, uspravljen promatrajući obzorje— tražili pravdu prije svega. Za mene, prorok nije onaj, koji proriče, već onaj, koji izgovara i ispovijeda ono, što svi ostali osjećaju. Ja stvaram i ostvarujem povijest, a ne izričem proročanstva. To je moj orijentalizirani okcidentalizam.

—Kažu mi: —Don Miguel, Vi se borite uzalud i bezuspješno, kao i Don Kihot protiv vjetrenjača. Ja im odgovaram:

—Ja ne znam, da li će pobijediti ono, zašto se ja borim. Možda nikada i ne će. Ali i da znam, da ono zašto se borim, ne može pobijediti, ja bih se ipak, usprkos tome borio. Borio bih se, poput mojeg Don Kihota do smrti, dok ne umrem.

—Oni mi vele da se vratim, da me u Španjolskoj počinju zaboravljati. Ja im odgovaram:

—Ja živim s izvjesnim dostojanstvom. Moja je borba čist ideal bez konca, koji se možda ne će nikada ostvariti. Ali život je koračanje bez konca. Ja se odupirem židovskom mentalitetu o traženju carstva Božjega na zemlji...

16. kolovoza

—Između mene i njih —nastavlja s istim naglaskom polemičkoga temperamenta— postoji ista duboka razlika, kao i između Mazzinija i Machiavellija. Machiavelli je tražio postignuti cilj, dok se Mazzini borio iz same ideje i za samu ideju, i ne očekujući cilja, do kojeg mu nije bilo stalo. Machiavelli je bio temporalista, dok je Mazzini bio utopista. Za Mazzinija, kao i za mene, politika je bila religija. Mazzini je bezgranično vjerovao u osobnu besmrtnost. On je u sebi individualizirao čitavu povijest i jedinstvo Italije u službi čovječanstva. I za Mazzinija je pravda stajala iznad svega. Za njega je politika bila religija pravde i izricanje istine —*decir la verdad*—. Za njega je život značio borbu, *luchar. Suum cuique tribuere.*

—I vi Slaveni, i vi ste se borili za pravdu. Dostojevski se, poput Don Kihota i Mazzinija, borio ne vodeći računa o pobjedi. Zato, kao i fašisti, koji odbijaju i ne trpe Mazzinija, ni boljševici ne će Dostojevskoga. A Rusija se može shvatiti samo kroz Dostojevskoga, kao i Italija kroz Mazzinija. Ja ne trpim Machiavellija, kao što ne trpim ni Tolstoja. Tolstoj je apostol iz

zanata, pozer, namješten, dobrog zdravlja, izvještačen. Građanin, koji je vrlo dobro znao svoj zanat, svoj posao. Dobar i vješt glumac. Svjestan, kako treba igrati ulogu proroka. Kombinira efekte. Plakao je, kad je znao da ga netko sluša. Plač je kod njega bilo pitanje muzike. Dostojevski je, naprotiv, luđak. Ali zato je iskren, gol, kao i Don Kihot. Čista suprotnost Tolstoju. Dostojevski je Rusija, ogromna i prostrana Rusija. Historijski materijalizam, marksizam i židovski boljševizam je negacija Rusije, Dostojevskoga i ruskog naroda. Jer boljševizam ne izražava narod!

17. kolovoza

Razgovaramo o biti španjolske političke borbe. On kaže:

—Marksizam i boljševizam radikalno su suprotni španjolskoj duši. Španjolac je, kao narod, u svojoj biti individualist, pa je stoga prirodnije anarhist nego komunist. Španjolac je bliži Bakunjinu nego Marxu. Od socijalista, najsretniju je sudbinu imao u Španjolskoj Bakunjin, a ne Marx. Knjiga, koja je u Španjolskoj imala najviše uspjeha, to je Kropotkinovo «Osvojenje kruha». U Španjolskoj ne može biti komunizma. Španjolac je anarhist, individualist i regionalist, individualni kršćanin svoje vrste. Pokušaj Republike koja je trajala od 11. veljače 1873. do 2. siječnja 1874., srozao se na pokretu kantonalizma. Španjolski je duh sâm po sebi, po svojoj funkciji, disolventan, zato i dosljedno tome antietatistički.

Ponovno zalazi u razmatranje španjolske drame, koja ostaje uvijek aktuelna.

—Idu za tim, da se stvori narod umjetno i nasilno. Traže od Baska da viču: živjela Španjolska! Oni ne će; deportiraju ih. Kastilja je srce Španjolske. Katalonci se nalaze na periferiji. Ekonomski su žrtvovali interese Kastilje za katalonske industrijske proizvode. Protiv katalonskog separatističkog federalizma, ja tražim — supremaciju kastiljanstva i hispanizma: jedinstvo Španjolske. Ali ne silom. Država se ne može nametnuti odozgo. Potrebno je, da pri formiranju države prevlađuje duh čovječanstva i univerzalnosti; zajednička svijest prema svijetu, i svijest internacionalizma.

18. kolovoza

Na ulazu smo jednog primorskog groblja. Unamuno je sav u zanosu za Leopardijem, čije pjesme zna na pamet. Posebno voli poemu *Consalvo.*

Che divenisti allor? quali appariro
Vita, morte, sventura agli occhi tuoi,
Fuggitivo Consalvo? Egli la mano,
Ch'ancor tenea, della diletta Elvira
Postasi al cor, che gli ultimi battea
Palpiti della morte e dell'amore,
Oh, disse, Elvira, Elvira mia! ben sono
In su la terra ancor; ben quelle labbra
Fur le tue labbra, e la tua mano io stringo!
Ahi, vision d'estinto, o sogno, o cosa
Incredibil mi par — — — — — —

(Što posta tada? Kako izgledahu
Život, smrt, zla kob očima tvojima
Bolni Consalvo? On Elvire draga
Ruku, što još je držao, položi
Na svoje srce, koje mu posljednje
Kucanje smrti, ljubavi kucaše.
Ah, reče, zar sam još, Elviro moja,
Na ovoj zemlji; zar zaista bjehu
To usta tvoja, ruka što ja držim!
Viđenje mrtvog, snom, nevjerojatnim —
Stvari mi se čine... [Prijevod Sibe Miličića].)

Njegov glas je topao, sladak, iz njega izbija jedna duboka, iskrena dobrota.

—Govori se o tom, kako je to strašno biti zaboravljen poslije smrti. A nije li strašnije ne znati, da li nas mrtvi nisu davno zaboravili.

Zastao je, uozbiljen i pognute glave:

—Bolje je o tome i ne govoriti.

—Podigli su na žrtveniku boginje Italiju, Španjolsku, Njemačku. Pobjeda poganstva. Agonija kršćanstva. To sve dolazi od Barrèsa. On je, razočaran *(desesperado)* svojom osobnom i vlastitom nebesmrtnošću, uskrsnuo božanstvo zemlje, nacije, kolektivizma, i posebno zemlje mrtvih. Barrès, Maurras, Daudet, pjesnici državnog interesa prije svega, vjesnici su velike nacionalne smrti... Oni su sahranili historijskog Krista i, s Dancem Nielsenom, proklamirali fatalnost Iskariotovog izdajstva i Pilatovog državnog razloga *(«raison d'état»)*. Pretorijanac kršćanstva, Barrès, pilatizam je izdigao do etike i, što je najtragičnije, do vjere.

Skeptičan prema svemu, što je moderna civilizacija, Unamuno kaže:

—U doba Inkvizicije spaljivali su čovjeka, koji je poricao,

da se supstanca tijela Kristova nalazi pod oblikom kruha i vina. Danas ubijaju, strijeljaju i vješaju ljude, koji ne će priznati, da se substanca domovine nalazi u boji narodne zastave... Europa se etatizirala, što znači, da se ona poganizirala... Agonija Europe.

19. kolovoza

Razgovaramo o suvremenoj španjolskoj književnosti. On drži, da se španjolska književnost nalazi u punom cvatu; spominje mi José Bergamini-a (čuvenog katoličkog pisca, pjesnika i ideologa), urednika *«Cruz y Raya»;* ističe duboke utjecaje ruske književnosti i njemačke misli na suvremenu španjolsku književnost. Osuđuje izvjesne španjolske književnike, koji izjavljuju, da izbjegavaju politiku.

Politička borba je život, agonija. Stvaratelj ne može da se otrgne od života, pa ni od politike.

Odbija Bendu i njegovu tezu o višem tipu intelektualca, o *Clerc-u* («La Trahison des Clercs», Izdajstvo vođa); gleda na istu, kao na promatranje života iz kule od slonove kosti. Isto tako ne vjeruje ni u čistu poeziju, ni u teorije Abbèe Bremonda i Valèrya.

—Sve je to apsurd. Pojam nemoguć i smiješan. Čista voda nije pitka. Čisto zlato nije trajno. Čista poezija je nemoguća i cerebralna kombinacija impotentnih liričara.

Voli Byrona, koji se sav podaje kroz iskrenost svojih stihova; zaljubljen je u Leopardia do zanosa; D'Annunzia smatra lažnim, ali zato simptomatičnim za naše vrijeme; voli Carduccia; ima veličanstveno pamćenje; može iznenada improvizirati stotine stihova Byrona. Leopardia, Sofokla, Sapfe, Pindara, Ovidija, u originalu. Za Blasca Ibañeza kaže:

—Bio je sjajan u svojem viteštvu, u svojem gospodstvu i u svojoj konkvistatorskoj prirodi. Kao pisac, bio je isključivi impresionist, tako da mi je sâm pričao, kako se on ne može zaustaviti dublje ni trajnije na bilo kojem pitanju, na bilo kojoj poziciji. Pribojavao se je analize, jer je vjerovao, da ona ubija impresiju. Sve svoje snage pripovjedača nosio je u svojim očima. Umirao je, a nije mogao ugledati uskrsnuće naše Španjolske.

20. kolovoza

Posjetio sam ga posljednji put na balkonu, ili, bolje reći, na «pergoli» njegove izgnaničke kuće, koja je sva obrasla bršljanom i lozom: jedan gotovo jesenji, leopardijevski štimung, i u njemu i u pejsažu. Ja sam mu obećavao, da ću ga posjetiti u

njegovoj oslobođenoj Španjolskoj, u Salamanki, u kojoj će najzad jednom uskrsnuti njegov Don Kihot. On je stajao licem okrenut prema meni, dok se sunce naglo spuštalo u Ocean.

Unamuno je govorio:

—Ono što nas najviše zanima, i za današnjicu i za budućnost, to je univerzalna svijest čovječanstva, to je svijest o pravdi kod pojedinaca i kod naroda, u kojoj i naša zakrvavljena Španjolska treba zauzeti svoje mjesto, dostojno njene duhovne vrijednosti... Potrebno je, prije svega, podignuti vrijednost duha i uskrsnuti dostojanstvo čovjeka... Potrebno je, da se povjeruje u bratstvo ljudi na zemlji... Tada će tek i Krist i Don Kihot i Mazzini i Dostojevski osjetiti, kako nisu uzaludno živjeli, i kako nisu uzaludno žrtvovali svoj život i svoj duh...

On je izgovarao ove riječi uznemireno i toplo.

Na raskrsnici dva puta i dva svijeta, od kojih je jedan vodio u Španjolsku, u koju se on uskoro vraćao, a drugi k europskom sjeveru. Vizija Unamuna čovjeka i njegovih riječi u ovome ambijentu najiskrenije primitivnosti, pokraj pastira i ribara, pojavljivala se preda mnom u znaku jedne krupne žrtve, koja je nadmašivala opseg naše svakidašnjosti i granice, do koje su se popeli njegovi duhovni suvremenici na Zapadu. Činilo mi se, da u ovome ocu bezbrojnih misli susrećem nešto, što više pripada nebu, a što je, u isti mah, privezano za zemlju. Vjera i misticizam u ovoj ličnosti davno su postali isto s njenom fiziološkom egzistencijom. Izraz dinamike i aktivističke religije vibrirao je na njegovu licu, na kojemu patrijarhalna brada nije tada uspijevala prikriti ozareni bljesak njegovih živahnih i pronicljivih očiju. Drhtaj staračkih ruku pratio je plastiku riječi. Svaka je riječ bila svjedočanstvo borbe i nemira. Svaki je zaključak misli bio rezultat suprotstavljajućih se protuslovlja. Samo u tim suprotnostima ležala je sva bît njegova života.

[*Hendaye*, 10-20. kolovoza 1928.]

Cassou je postepeno završio u marksizam i mene povezao s Barbussovim tjednikom «Le Monde», gdje sam objavio dva razgovora, jedan iz Hendaya s Unamunom i razgovor s Croceom. Zaplašen, da bi mogao biti zatvoren, Croce je demantirao taj interview, kazavši, da napadaj mladih fašista na njegovu biblioteku u Napulju nije mnogo oštetio njegovu književnu imovinu. Kad sam kasnije vidio Crocea u Parizu, i to na njegov poziv, jako se žalio što je to ipak morao učiniti, iako sam ja imao pravo! Međutim, ipak, u razgovoru s Croceom, pretiskanom u mojoj «Agoniji Evrope», morao sam taj odlomak o biblioteci ispustiti, i opet na Croceovo traženje, kad sam ga kasnije posjetio u njegovu ljetnjem zaseoku u Pijemontu, uoči samog rata.

Ono što je Cassou bio za španjolsku književnost, to je Benjamin Cremieux bio za talijansku. Ali, dok je Cassou bio beskonpromisam prema španjolskoj diktaturi i otvoreno se zauzimao za španjolsku inteligenciju u pobuni protiv militarizma i fašizma, dotle je Cremieux surađivao i s fašizmom i s antifašistima u emigraciji, smatrajući, poput francuske službene politike, da je bolje imati Mussolinija na strani Pariza, nego ga sasvim bacati u naručaj nacizma. Dok je Pariz bio otvoren i širok prema anti-fašističkim izbjeglicama, dotle službeni Quai D'Orsay nije uvijek bio isto toliko prihvatljiv za bilo kakvu djelatnost talijanskih antifašista, kojih je bio prepun Pariz. Moje veze s talijanskim antifašistima bile su jako aktivne. Salvemini, koji je živio u Londonu, pri svakom dolasku u Pariz znao se je javiti. Moji, međutim, glavni prijatelji bili su Alberto Cianca, bivši glavni urednik rimskog «Il Mondo», u kojem sam surađivao, i Alberto Tarchiani, od «Corriere della Sera»», i konačno, i Carlo Rosselli, kojeg sam poznavao iz Firenze.

U Parizu je u izbjeglištvu tada živio i ugledni talijanski financijski stručnjak i bivši predsjednik vlade, Francesco Saverio Nitti. Političar demokratske orijentacije, on je isto tako morao živjeti izvan Italije, ali se nije nikako isticao u agresivnim i konspirativnim akcijama. Osjećalo se je, da ga borbeni elementi u talijanskoj emigraciji nisu posebno voljeli, ni posjećivali. Mato Vučetić i ja često smo ga posjećivali, ja osobito. S jedne strane, bio je zanimljiv, uslijed dubokog poznavanja političkih ljudi, ne samo u Italiji nego i u Europi. Ali kad god je prilazio ocjeni političkog stanja u Italiji, on je, za razliku od ostalih političkih mozgova Italije, poput Ferrera i Salveminija, predviđao, da fašizam mora propasti, i to radi neprofesionalnog vođenja financijske politike. Svakog je dana bilježio kretanje financijske politike u Rimu, kad je ista bila u rukama Volpea i Schanzera, i brižljivo i pažljivo bilježio padanje stopa po burzama, nepravilno prekoračavanje ekonomskih i financijskih snaga, s kojima je jedan solidan režim trebao raspolagati. On je u prekoračavanju budžetskih mogućnosti, u neisplaćenim dugovima i u

svima prekoračivanjima ekonomskih mogućnosti Italije predviđao brz, upravo nastupajući slom fašističkog režima.

Slušajući ga, vrlo često došao sam do zaključka, kako su revolucionarni režimi, bilo oni Sovjetskog Saveza, bilo fašističke Italije, postupali sasvim revolucionarno u svim tim postupcima klasičnih europskih liberalnih i liberalističkih ustanova. Oni su vjerovali, kako se ionako ide u slom općeg demokratskog i liberalističkog kapitalističkog sistema u svijetu, biti prezadužen ili preskakati sve odgovorne strukture međunarodnog financijskog sistema bilo je sasvim naravno, jer će ionako pobjedom, bilo fašističkog, bilo komunističkog sistema u svijetu, sve to zastarjeti i nestati i, jednom riječju, postati zastarjelom uspomenom! Kao stari liberalistički kapitalist, on u to nije mogao vjerovati. Nije nikako predviđao, da bi fašizam mogao, napose kad se je proširio na Njemačku, baciti svijet u rat, kad stare liberalističke koncepcije nisu više odgovarale stvarnosti. Revolucije i ratovi i opet revolucije izmijenit će sve dosadašnje prakse — nisu nikako ulazile u njegov uravnotežen i umjeren mozak, tako da smo se svi mi, koji smo vjerovali, da Mussolini i kasnije Hitler zadužuju svoje zemlje preko i mimo njenih snaga, računaju na pobjedu u ratu, da bi zatim dostigli takva bogatstva, koja bi isplatila sve ratne i predratne troškove.

Sve to, međutim, nije ulazilo u Nittijev, inače staloženi mozak. Financije i revolucije bili su dva različita pojma. I što god je više Nitti savjetovao i Francuze i Britance, da ne ulažu svoj novac u Italiji, ili prave bilo kakve financijske poslove s Rimom i kasnije s Berlinom, to su odgovorni financijski krugovi i nadalje postupali kao sa slobodnim zemljama, da bi poslije sve ne samo izgubili, nego imali i Italiju protiv sebe a na strani Njemačke. I Nitti, kao uostalom i ostali talijanski prvaci, nisu mogli dovoljno da se načude naivnosti i čak gluposti svjetskih financijskih magnata, kad su se čak natjecali da pomažu i Sovjetski Savez, koji je otvoreno najavljivao krah svjetskog kapitalizma. Često se kod Nittija navodila ona Lenjinova poznata uzrečica o tome, kako će kapitalisti uslijed svoje gluposti omogućavati održanje i razvitak komunističkog sistema u Rusiji, davajući nam neograničeno klupko užeta. Kad je Radek primjećivao Lenjinu: pa dokle će moći biti toliko glupi, da nam daju sve te potpore i da nam pružaju toliko užeta, Lenjin je znao odgovoriti:

Oni su toliko glupi, da će se svojim vlastitim užetom i udaviti!

Takva i slična politika, kako smo kasnije doživjeli, vodila se je i poslije drugog rata i komunističkih zemalja, u prvome redu Tita, koji je od američkih i zapadno-europskih kapitalista i financijskih magnata, à la David Rockefeller, dobijao toliko užeta, da je mogao vješati koga god je htio u svojoj zemlji!

Talijanska se emigracija, uglavnom, oslanjala na talijansko radništvo po Francuskoj, muku je mučila s talijanskim konzularno-diplomatskim organima, koje je podupirala i francuska diplomacija i policija. Sredstva su joj bila vrlo ograničena. Veliki dio materijalnih troškova oko izdavanja lista «Giustizia e Libertà» snosio je Rosselli, kao i stanoviti broj imućnijih ljudi iz same Italije. Jedno vrijeme bavili su se mišlju, da bi uz potporu beogradske vlade formirali jednu oružanu snagu negdje na obalama našeg mora. Računali su, naime, da bi Beograd za ustuk Mussolinijevoj, već tada aktivnoj potpori hrvatske nacionalističke emigracije, koja se pod vodstvom Ante Pavelića već počela jačati i pripremati za upade na talijanskom teritoriju. Ja sam tu namjeru saopćio Dru Vojislavu Marinkoviću, ministru vanjskih poslova, koji se nalazio u pratnji Aleksandra u Parizu krajem 1928., a koji se nije nikako htio upuštati u to, nego me je poslao u Rim, da bih o stvari razgovarao s Milanom Rakićem, tadašnjim poslanikom. Rakić, koji nije imao nikakva smisla za bilo kakve poteze, niti je uopće poznavao stanje u Italiji, a kojeg sam ja već prije upoznao, kad je Milan Ćurčin posjećivao Rim, isto tako nije htio da se upušta u takve zavjereničke napore ili planove. Rakić je uživao u vinu iz rimskih kaštila. Bio je zaljubljen u Mussolinija kao kondotijera, koji jaši bijelog konja. O srpskoj diplomaciji sjećao se uvijek Milovana Milovanovića, za kojeg bi znao pričati, da mu je, kad ga je slao za konzula u Prištinu, govorio: «Kako znate, s Turcima ili pesnica ili dupe. Srbija sada nema pesnice, a s dupetom kako ste vešti!» Moj napor, da pomognemo talijansku emigraciju nije naišao na odobravanje kod Aleksandra, koji mi je kazao:

—Kako znate, mene ne zanimaju vođe talijanske liberalno-demokratske emigracije. Radije bih volio postignuti sporazum

s Mussolinijem. Obnova demokracije, kao i kod nas me nikako ne zanima.

Kasnije, za vrijeme Blumove vlade Pučkog fronta, kad su se odjedamput po Europi rasplamsale nade, da bi se Europa mogla preporoditi i oduprijeti fašizmu, rasle su i padale nade. Iako ja nisam imao kontakta s talijanskom komunističkom emigracijom, saznavao sam od demokratskih i socijalističkih emigranata, da su i komunisti nezadovoljni, jer da se Moskva, posebno poslije fašističkog atentata na socijalistu Matteotija, trudi kako da što snažnije podupre Mussolinijev status quo u Italiji, i ne želi nikako da se angažira u bilo kojoj antifašističkoj akciji u Italiji. Takav kruti realizam, kasnije popraćen Staljinovim čistkama protiv Trockoga i svih ostalih, izazivao je duboko razočaranje kod komunističkih idealista, kao što su bili Gramsci i ostali, koji su čamili po Mussolinijevim logorima, ili, kao i Ignazio Silone, napuštali Italiju. Ta simbioza interesa između Mussolinijeva rušenja Pučkog fronta u Francuskoj i u Europi sa Staljinovim totalitarnim kontroliranjem Kominterne odnosno internacionalnog komunizma, koja će postati još strašnija pri kraju građanskog rata u Španjolskoj pa do samog pakta s Hitlerom, razbijat će se o sve snage i nade i iluzije ne samo europske, nego i posebno mlade balkanske ljevičarske inteligencije, koja se spremala na zauzimanje vlasti u svima svojim zemljama. Ta je emigracija izgledala najnemoćnija i najbjednija. Sjećam se Pavla Bastajića, koji je sjedio po kavanama Latinske četvrti i nagovještavao do iznemoglosti neminovnu pobjedu Lenjinove formule za Balkan. Po koncepciji, da se protuslovlja i sukobi posebno nacionalnih problema na Balkanu i u Srednjoj Europi mogu riješiti putem dijalektičkog materijalizma, i mnogi drugi «idealiste» i agenti stizali su s Balkana i vraćali se u obliku kurira, nosioca poruka i novaca, uvjereni u konačan pozitivan ishod svoje ideologije.

Pariz je tada kipio ne samo balkanskom inteligencijom na studijama, nego i kineskom i vijetnamskom i kambodžaskom. Taj žuti Pariz, kako sam ga ja zvao u svojim feuilletonima-podliscima «Obzora» i prilozima u «Savremeniku», imao je svoj zaseban čar međunarodnog revolucionarnog i duhovnog svjetskog središta. Kinezi su svi čitali marksističku-lenjinističku literaturu, koju su joj servirali agitpropi francuske komunističke partije. Mnogi su od njih, za razliku od

balkanskih studenata, bili djeca bogatih roditelja i živjeli čak i bezbrižno. O njima mi je mnogo govorio mladi kineski pisac Chen, kojeg sam upoznao kod Valérya i koji je pisao knjigu «Moja Majka», koja je za mene bila pravo otkriće kineske zagonetke. On se jedini nije zanosio za marksističkom strujom, nego je ostajao vjeran svojem Konfuciju, kojeg mi je tumačio na svoj način, originalan i duboko etičan. Nekim kanalima, Chen je jednog dana saznao, da sam ja napisao jedan kritičan i negativan članak o toj kineskoj poplavi Pariza, pa mi se je žalio, da to nisam smio i na taj način pisati. Kroz razgovore s našim balkanskim ženskarima, saznao sam, naime, da su Kinezi jedini u stanju imati maitresse prijateljice, koje nikako seksualno ne zadovoljavaju, uslijed svojeg fizički nerazvijenog organa. Zato te mlade Parižanke vrlo često i besplatno traže balkanske «bikove», da se izdovolje do mile volje. Chen me je nastojao uvjeriti o protivnome, raspravljajući mi na dugačko o rafiniranosti kineske senzualnosti, koju samo zna i može pružiti kineska žena. Iako je Chen poznavao francusku kulturu i duboko je cijenio, ipak je i on vrlo često razmišljao o tome, kako se ni budućnost Europe ni svijeta ne može graditi na Parizu, koji je isto tako smatrao posljednjim uzorkom raspadajućeg Zapada.

Koliko je Pariz u to vrijeme predosjećao naglo nadolaženje Apokalipse, moglo se najsnažnije osjetiti kod ogromne ruske emigracije. Nigdje kao u Parizu, ta je emigracija našla svoje duhovno i intelektualno zaklonište. Ja ne mislim toliko na političke ličnosti, koje je pregazio boljševički režim, koliko na intelektualce, pisce i ličnosti duha. Merežkovski, Kuprin, Bunjin, Balmont i Berdjajev, bili bi svakako najznačajniji i najdostojanstveniji predstavnici onoga, što je bila ruska kultura na početku stoljeća. Upravo uslijed toga, što se Gorki nije slagao s tom inteligencijom, nego na Lenjinovu revoluciju gledao s povjerenjem, on i nije živio kao izgnanik u Parizu, nego se je zadržavao na Sorentu, da bi se konačno i vratio kući. Uz Gorkoga, s drugih postavki, živio je u izolaciji od emigracije Berdjajev, koji je svakako i iznenadio Zapad svojim originalnim pogledima na komunizam. Imam dojam, da je i on u najvećoj mjeri i doprinio Maritainovoj koncepciji jednog humanističkijeg kršćanstva. Gledajući na taj Berdjajevljev i Maritainov pogled na budući razvoj kršćanstva i

dijalektičkog materijalizma, moglo bi se priznati, da su bili u pravu. Komunizam, i pokraj svih svojih agresivnih navala na Kršćanstvo, nije postigao onaj rezultat, za kojim je težio. Probudio je u čovjeku nova otkrića, koja su pokazala, da se Krista nije moglo usmrtiti, kako je to u začetku izgledalo, ne samo u Rusiji, nego ni kasnije u svima zemljama, gdje su komunisti pokušali, da ga zamijene svojim dijamatom. Krist je i nadalje ostao živ u bitnoj nutrašnjosti čovjeka. Berdjajev i Maritain nisu živjeli u samom Parizu, nego u smirenom predgrađu, gdje je posjećivati ih i razgovarati s njima bio uvijek ogroman doživljaj. Moji razgovori s njima sadržani su u mojoj «Agoniji Evrope», i držim, da su još uvijek aktuelni po svojem postavljanju teze o krizi i po svojim odgovorima na istu. Kad se je ta moja knjiga pojavila, to je ono što je ponajviše i skrenulo pažnju inteligentnog čitatelja. Značajno je, da kad se danas čita i Solženjicina i ostale ruske raskolnike, Berdjajev samo dobija na snazi svojih prvobitnih otkrića i zaključaka.

Slična se zapažanja nisu mogla pronaći ni kod Gorkoga, ni kod Merežkovskoga i ostalih, inače genijalnih stvaraoca. Merežkovski se posebno osjećao pogođenim revolucijom. Njegova popularnost na Zapadu kroz njegove «Vječne Saputnike» i kroz njegova «Leonarda», nije ga dovodila u srž ogromnih, upravo vulkanskih promjena, koje je Lenjinova revolucija izazvala u Rusiji. Njegovo sazivanje jednog novog Napoleona, koji bi spasio Rusiju od bezvlađa, postajalo je beznadno, kad se je vidjelo, da se bonapartizam pojavio i u boljševičkoj Rusiji pojavom jednog azijatskog mogula, koji se zvao Staljin. Razgovarajući u dva maha s Merežkovskim, osjetio sam, da je kroz analizu ruske duše po Dostojevskome zasnivao svo svoje uvjerenje, da će se Rusija vratiti k svojim kršćanskim izvorima. Vjerovalo se više u starce Zosije i Aljoše, nego li u Ivane Karamazove. Ne mogu, kad smo kod toga, nikako da se oslobodim razočaranja, koje je u meni izazvao susret između Merežkovskoga i Papinija. Kad se Papini zatekao u Parizu, zamolio me je, da ga povedem k Merežkovskome, kojeg je jako cijenio po knjigama, koje je čitao. Merežkovski se vrlo rado odazvao pozivu. Sastanak se održao u stanu Merežkovskoga, koji se, iako čedan, nalazio u otmjenoj četvrti Passya. Papini je očekivao, da će mu Merežkovski razjasniti mnoge zagonetke suvremene europske krize s ruskih

pozicija. Kao i ranije u razgovoru sa mnom, Merežkovski je priznavao, da je Rusija trebala revoluciju, da je Februarska revolucija bila dobar početak, ali da su boljševici na čelu s Lenjinom kroz Oktobarsku revoluciju poveli Rusiju u pravac, iz kojega se ona može osloboditi samo posredstvom jednog novog Napoleona. Merežkovski je tada sakupljao sav materijal o Napoleonu. Ustajao je protiv Tolstoja, kojeg boljševici svojataju za sebe, gledajući u njemu njihova proroka, dok je on svu pažnju polagao u Dostojevskoga. Kad Rusija shvati dušu Dostojevskoga, govorio je i pisao, tada će tek moći da se oslobodi sadašnjeg stanja. Kroz sve to osjećalo se kod Merežkovskoga ono, što se osjećalo kod svakog ruskog izbjeglice, tužakanje za očekivanjem povratka. Dok je taj osjećaj u to vrijeme ostavljao Parižane ravnodušnim i skeptičnim, tek sada smo u stanju da ga shvatimo i mi kao i oni, za koje je pribivanje u Parizu bilo privremeno odsustvo. Kad se sjetim te neizmjerne tužne nostalgije za Rusijom kod Merežkovskoga, Balmonta, Bunjina i posebno kod Kuprina, zahvati me i danas osjećaj, da se i naš povratak kao i povratak najvećeg broja izbjeglica, koje je Lenjinov nauk izbacio iz njihovih zemalja, ne će nikada ostvariti, nego će se izgubiti kroz maglu i maštu izbjegličkih sanja. Mislim i sada, kako smo bili nepravedni prema ruskim izbjeglicama, kad ih nismo shvaćali, nego smo ih nemilosrdno prepuštali njihovoj sudbini, i ne osjećajući, da ćemo se i mi pedeset godina, dakle u istom stoljeću, naći u sličnom duševnom i fizičkom položaju.

Za razliku od Merežkovskoga, koji se ipak u Europi, uslijed svojeg zapadnjačkog odgoja, osjećao kod kuće, bilo je teško promatrati jednog Kuprina, kojeg je izbijanje iz Rusije bilo pretvorilo u sasvim izgubljena čovjeka. Tolike ljubavi za vlastitom zemljom, Rusijom, nisam nigdje i nikada osjetio kao kod Kuprina! Aleksej Ivanovič, pisac «Jazbine» i «Dvoboja» i bezbrojnih realističkih pripovijesti, živio je u jednom malom kutiću Auteillea, uglavnom usamljen, izbjegavajući Pariz velikog svijeta, i Francuza posebno. Bio je najsretniji, kad je mogao govoriti o svojim sjećanjima na stare ruske književnike. Kad sam mu spomenuo Tolstoja, Kuprin mi reče, da ga je vidio tek jednom, i to dok je bio mornar na velikom brodu na Krimu. I zatim ovako opisuje Tolstoja:

—Nisam nikada htio posjetiti Tolstoja, mada sam ga neobično volio i cijenio u cijeloj svojoj mladosti. Bojao sam se

iz velikog poštovanja, koje sam u sebi njegovao prema Lavu Nikolajeviču. Dok su svi u to doba išli u Jasnaju Poljanu, da jedu njegov kruh i da mu kradu njegovo vrijeme, ja sam uvijek izbjegavao da ga posjetim. Tolstoj je morao odgovarati svakome i na svako pitanje. Znali su mu postavljati najbeznačajnija pitanja... i Tolstoj bi odgovarao i neprestano odgovarao... Ja sam ga susreo na mojem ladanju, na velikoj lađi na Krimu. On je prišao k meni, već sasvim sijed i star... Kazali su mu, da sam pisac... I on mi je na to rekao: —A ti si pisac! E, onda piši, što manje možeš! Sav sam drhtao pred tim velikim starcem, i sjećam se, da nisam bio u stanju pronaći niti jednu riječ odgovora... Bilo mi je tako milo... i sve tako neodređeno... [Bunio se protiv toga, što su boljševici uzurpirali Tolstoja]... On je bio prorok ne boljševičke Rusije, nego nove Rusije, koju smo svi očekivali. [Za Čehova je govorio, da je bio neobično privlačiv, dobar, iskren... miran... nije nikada govorio].

Svaka ga je misao znala mučiti do skrajnosti. Bio je najsretniji u intimnom društvu svojih patnja, bolova i intimnih nesuglasica koje su ga grizle... Za Gorkoga je govorio, da je pokvareni seljak i da mu je glavna ambicija bila biti buržuj. U mladosti su bili prijatelji i dosta vremena živjeli u Moskvi. Kuprin tvrdi, da je morao prekinuti s Gorkim, jer da je bio seljački zajedljiv i nepovjerljiv. Govorio mi je, kako sumnja, da su Gorkoga impresije o Tolstoju istinite. Gorki, isticao je Kuprin, govori takve stvari o Tolstoju, kao i o tome, što bi mu Tolstoj bio govorio, dok to Tolstoj ne bi bio govorio ni vlastitoj ženi, ni svojoj djeci. — Jednom riječju, govorio je Kuprin, Gorki se u odnosu na Tolstoja ponašao kao lakaj prema grofu. — Od mladih književnika jedino je cijenio Babelja, dok je za druge govorio, da su neiskreni i lažni, da služe režimu, u koji istinski ne vjeruju.

Gledajući na Kuprina, za kojega je život bez Rusije bio uglavnom završen, ruska mi je emigracija bila predznakom onoga, što će se zbiti ako i kad Lenjinov sistem zaskoči i nas u našem dijelu svijeta. Udarac je to strašan, posebno za ljude stvaraoce, koji nisu nikada u stanju da tuđu zemlju zamijene svojom. To sam konkretno u našem slučaju osjećao kod Ivana Meštrovića, koji se nikada nije mogao pomiriti s činjenicom, da posljednji dio svojeg života, do same smrti živi daleko od svoje zemlje. Još teže osjećao sam to kod

Joze Kljakovića u Rimu, čije su patnje bile ogromne, napose dok je boravio u Argentini. Kod talijanske emigracije se to nije tako teško osjećalo, jer je kod njih vladalo uvjerenje, da će izbjeglištvo biti kratko i ograničeno, i jer su u Parizu živjeli u talijanskim sredinama, iz kojih redovan kontakt sa zemljom nije bio sasvim nemoguć. Kod Unamuna, kao i kod ruskih književnika, vladao je sličan osjećaj patnje za pomanjkanjem rođene zemlje.

Ove godine u Parizu imale su stanovito značenje i za nas. Hrvatska i srpska studentska kolonija u Parizu bila je podvojena na radikalne i normalne struje, koje su na revolucionarne mogućnosti gledali više cinički, nego li s nekim posebnim nadanjem. Zauzimanjem novinara Mate Vučetića, dopisnika «Obzora» i ostale Tipografijine štampe, osnovano je «Jugoslavensko udruženje novinara», kroz koje su kontakti s međunarodnim novinarima bili lakši, isto tako i s francuskim vodećim krugovima. Negdje u to vrijeme prolazio je kroz Pariz na čelu jedne parlamentarne delegacije Dr. M. Stojadinović, i davao izjave protiv Stjepana Radića, kojeg nije htio primiti u tu delegaciju, jer da se s Radićem ne može ni raditi, ni surađivati. Vučetić i ja, kao dopisnici zagrebačke štampe, ustali smo protiv toga. Teže pak vrijeme nastupit će uskoro i odmah poslije tog Stojadinovićeva ispada, kad se čitav svijet uzbudio povodom atentata u beogradskoj Skupštini na predstavnike Hrvatske Seljačke Stranke i samog Radića. Kroz Pariz je odmah prohujala pomisao, da bi u Hrvatskoj moglo doći do takvih pobuna, koje bi Jugoslaviju dovele do propasti. Sve je govorilo u tome pravcu. Vučetić i ja posjetili smo sve vodeće pariške dopisnike, kao i parlamentarne prvake u Palači Bourbon, davajući im obavještenja o slučaju i zagovarajući intervenciju francuske vlade u Beogradu. Krešimir Kovačić od zagrebačkih «Novosti», koji je sasvim otpisao Jugoslaviju, nije se ipak javno isticao protiv zbivanja u Beogradu, koliko Vučetić i ja. Bilo je to prvi put, kad sam ja osjetio koliko je teško braniti slučaj Hrvatske, kad je riječ o obrani hrvatskih interesa protiv velikosrpske politike. Bilo je to napose teško kod svih francuskih krugova, koji su uz rijetke izuzetke vodili uvijek računa o Srbiji, više nego o Hrvatskoj. Iako su talijanski službeni novinari već tada pokazivali ogroman interes da brane Hrvate, ni ja, ni Vučetić

nismo se upuštali u slične akcije, jer smo znali, s kojih pozicija fašistička Italija pruža potporu Hrvatima. Naša se, prema tome, akcija sastojala uglavnom u davanju pozadinskih obavještenja francuskim, engleskim i američkim novinarima i službenim krugovima, kod kojih je ponovno prevladavalo uvjerenje, da se hrvatsko pitanje može riješiti samo umjerenim i parlamentarno-demokratskim putem, nikako kidanjem ili separiranjem.

Međutim, beogradski atentat i kasnija smrt Stjepana Radića, i potpuni hrvatski bojkot Beograda i svega srpskog, počeo je ipak zabrinjavati francusko-engleske službene krugove. K tome je mnogo pridonijela nezavisna štampa. Nažalost, u Parizu se odjedamput pojavio sin Stjepana Radića, Vladimir, kojeg smo Vučetić i ja predstavljali francuskim vodećim i novinarskim krugovima, ali Vladimirovo druženje sa srpskim krugovima, posebno s onima iz jugoslavenskog poslanstva, nije mnogo pridonijelo populariziranju hrvatske stvari. Sklon vinu i svemu ostalome, što pruža Pariz, slabio je sve naše akcije, pa čak i one nekih Srba, koji su bili naklonjeni Hrvatima. U Parizu je tada bio i Stojan Pribićević, čiji je otac svakog časa trebao izbjeći u izgnanstvo i naći se u izgnanstvu, i svojim svjedočanstvom poduprijeti hrvatsku stvar.

Kako u svakoj tragediji mora biti i komičnoga, ne mogu nikako iz svojih uspomena ispustiti i ovaj slučaj. U Parizu je u to vrijeme živio konte Lujo Vojnović, koji je pisao svoju «Povijest Dalmacije», razumije se u svojstvu beogradskog stipendiste. On je nekolicinu nas hrvatskih novinara pozvao na čaj u svoju vilu negdje u blizini Boulonjske šume, i jednim teškim patosom govorio, kako bi sve ovo moglo stajati i Beograd i posebno kralja Aleksandra teških posljedica. Nizao je primjere iz engleske i francuske povijesti, kad je kralj ubio Tomu Morea; govorio nam je o načinu, na koji je Aleksandar prevario crnogorskog kralja Nikolu, kako su mu oduzeli kraljevstvo i bacili ga bez penzije na ulicu, i na kraju čak i savjetovao, kako bi upravo sada trebalo slomiti velikosrpsku prevlast nad Hrvatskom. Nudio se, da bi on posjetio francuske vodeće krugove, ukoliko bi mu Zagreb dao za to punomoć. Primijetio je između ostaloga i to, da je sada sasvim jasno, uslijed čega Stojadinović nije poveo

u svoju delegaciju Radića, jer da je Radić bio na putu, ne bi bio ubijen. Iako je i to moglo biti istina, mi svi prisutni ostali smo iznenađeni ovakvim izmijenjenim stavom konta Vojnovića, koji se smatrao odanim beogradskom Dvoru, pošto je i on sudjelovao, objeručke, u likvidaciji crnogorskog Nikite. Tek aluzija na slučaj, da bi Stojadinović bio izbacio Radića iz delegacije, izgledala nam je mogućnošću beogradskih podmetanja Hrvatima.

Sve snažniji porast opozicije u Hrvatskoj, koji je posebno poslije Radićeve smrti poprimio najšire razmjere, i zahvatio čak i Srbiju, kao i makedonsko-albanske mase, već su se po Europi pojavljivale i mnogostruke i raznovrse hrvatske emigrantske grupacije. Među tima najglasniji su bili separatističko-ustaški elementi, koje je vodio Dr Ante Pavelić, jedan od prvih hrvatskih političara, koji će napustiti zemlju. Međutim, ti pokreti nisu imali nikakve podpore ni u Parizu, ni u Londonu, dok su bili najšire primljeni u Rimu, Sofiji, Pešti pa i u Beču. Bilo je vrlo pozitivno, kad su Dr Vladko Maček i ostali hrvatski politički krugovi donijeli odluku, da pošalju upravo Dra Antu Trumbića u Pariz i u London. Jedan od hrvatskih graditelja Jugoslavije i njen prvi ministar vanjskih poslova, bio je jedini pozvan, da upozori i Pariz i London, kakva sve ozbiljna kriza prijeti Jugoslaviji.

Prvi smo saznali za dolazak Trumbića koncem listopada 1928. Vučetić i ja, i svaki je od nas počeo obavještavanjem francuskih i ostalih inozemnih krugova, napose novinara, koji su se bavili jugoslavenskim problemima, o Trumbićevu dolasku u Pariz. Trumbić je odsjeo u jednom malom hotelu kod Opere, «Hotel de l'Opera». Osjećao se vrlo dobro, i posebno ga je razbudio Pariz, u kojem je živio i za vrijeme rata i u vrijeme pariške Mirovne konferencije. Vučetiću i meni govorio nam je o tome Parizu, koji mu je, kao što je i shvatljivo, izgledao jako izmijenjenim, i to na gore. Jedne večeri htio je da se sastane s Leom Ferrerom, sinom Guglielma Ferrera, s kojim je Trumbić kao i Supilo surađivao za vrijeme rata na pitanju rješavanja dalmatinskog pitanja. Te večeri, Trumbić nam je izložio svu tešku situaciju Hrvata pod Beogradom, i sasvim je realno istakao, da on sumnja da bi se Jugoslavija mogla dalje održati, ukoliko ne bi došlo do osnovnih promjena u zemlji, i Hrvatska dobila ravnopravni položaj sa Srbijom u jednom federativnom preuređenju zemlje. Na

mladog Ferrera Trumbić je ostavio dubok dojam, i iznenadio se je, kako to, da čovjek takvog kvaliteta nema jačeg utjecaja i na samog Kralja i na ostale odlučujuće faktore u Beogradu. Leo Ferrero je o tome razgovarao s velikim brojem francuskih novinara, i tražio od njih, da u svojem interesu populariziraju Trumbićev boravak u Parizu. Zadržavši nas na večeri kod Poccardia na velikim boulevarima, bio je Trumbić neobično briljantan u svojim analizama beogradske politike, izbjegavajući da bilo s čime vrijeđa srpski narod, ali zato osuđujući posljeratno beogradsko društvo, koje je uistinu formiralo mišljenje, da je Jugoslavija povećana velika Srbija, i da u njoj moraju vladati isključivo Srbijanci, iako za vlast nemaju nikakve ni sposobnosti ni spreme. Za Hrvatsku, govorio je Trumbić, sve to znači vraćanje na balkansko-turski primitivizam, koji ne će nikada izgraditi Jugoslaviju kao cjelinu.

Trumbić se je zadržao u Parizu više no što je namjeravao, i to uslijed oluje na Kanalu. Kako nije podnosio more, oluja ga je zadržavala u Parizu. Odmah se je javio u Quai d'Orsayu, gdje ga je primio generalni tajnik Ministarstva vanjskih poslova, Philippe Berthelot. Trumbić nije trebao gubiti mnogo vremena da ga uvjeri, da su Srbi teški, nemogući i hegemoniste, jer mu je čak sâm Berthelot sve to iznosio i priznavao, da je sa Srbima vrlo teško surađivati. Čak je dodavao, da ne samo Hrvati, nego čak i Grci imaju ogromno mnogo muka sa Srbima, a i oni, Francuzi, sa Spalajkovićem. Ali kao i uvijek, Berthelot je naglašavao, da Hrvati moraju biti strpljivi, jer da bi cijepanje Jugoslavije najviše škodilo Hrvatima, čiju bi Dalmaciju zauzela Italija. To je upravo ono, što je Trumbića i ponajviše zabrinjavalo, kao i za vrijeme Mirovne konferencije, a i još i prije, kad je Supilo otkrio sadržinu Londonskog pakta.

Dok se je Trumbić spremao da napusti Pariz, gdje nije postigao veći uspjeh, u to vrijeme stigao je u Pariz i kralj Aleksandar. Nema sumnje, da je taj posjet uslijedio i zato, da se zasjeni i onemogući Trumbićeva misija. Poslije svojih razgovora s vodećim Francuzima, gdje smo u Hotel Ritzu vidjeli i predsjednika Poincarèa i Brianda i Herriota, Aleksandar je primio i članove «Jugoslavenskog novinarskog udruženja». U svojstvu predsjednika, Vučetić nas je sve predstavio, i kad je došao red na mene, i Vučetić kazao, da sam dopisnik «Obzora» iz Rima, Kralj se posebno zadržao u razgovoru sa mnom, izvukao me je iz grupe, i raspitivao se za stanje u Italiji, a posebno ga je zanimala mogućnost, da li bi Mussolini uistinu mogao izazvati takvu krizu na Balkanu, da bi mogao zaskočiti kroz Albaniju i Jugoslaviju i Grčku? Ja sam sasvim hladno i konkretno iznio, kako je plan Mussolinijev razbijanje Jugoslavije i prekrojenje sadašnjeg Balkana, koji talijanski nacional-fašizam želi pretvoriti u svoju odskočnu dasku za veliku imperijalnu ekspanziju, koja bi trebala postaviti Italiju uz bok Francuske i Britanije. Dodao sam, da od rješenja hrvatskog pitanja zavisi konsolidacija Jugoslavije, jer da se u Rimu ozbiljno radi na tome, kako da se podupre stvaranje jedne nezavisne hrvatske države, kroz koju bi se i Jugoslavija razbila. Aleksandar se nadalje zanimao za položaj opozicije u Italiji i za stanje u vojsci, i kad sam ga upozorio, da opozicija u Italiji nije ništa u stanju učiniti bez jedne odlučnije politike iz Pariza i Londona, bio je prilično ravnodušan. Tada mi reče, da kad budem u Beogradu, da se javim za audijenciju, jer da želi biti upućen detaljnije o razvoju stanja u Italiji. Osjetio sam, da je to jedino, što ga je zanimalo na toj konferenciji za štampu, jer je on već ionako bio uvjerio francuske krugove, da mora pristupiti uspostavi svoje diktature, daleko od svakog parlamentarizma, kao jedinog sredstva da spriječi negativan i pogibeljan razvoj u zemlji. Aleksandar je talijansku opasnost tumačio Francuzima kao stvarnost, koja prijeti opstanku njegova kraljevstva, što bi, u isti mah, oslabilo i francuske pozicije u versailleskoj Europi. I umjesto da su francuski državnici savjetovali Aleksandru, da riješi hrvatsko pitanje na način, koji bi zadovoljio osnovne interese hrvatskog naroda, oni su u Beogradu vidjeli saveznika, koji raspolaže vojnim snagama, i to je ono, što je i njih najviše zanimalo. I kad im je Trumbić dokazivao, da se Hrvati ne će boriti za interes bilo Pariza ili Beograda, nego isključivo za svoje, nije bilo nikoga, osim novinara Pertinaxa, da to javno istakne.

Koliko Aleksandar nije mario za Trumbićeve žalbe i savjete, pokazuje najbolje i ovaj njegov nedostojan postupak. Stanoviti broj Francuza sugerirao je Trumbiću, da bi bilo korisno isključivo iz kurtoazije, ako ne želi iz političkog kompromisa, da se upiše u Kraljevu knjigu, koja je bila izložena u Hotel Ritzu, gdje je Kralj odsjeo. Vučetić je zatim nastojao kod Trumbića, da to učini, i to odmah. Nije Trum-

bića puštao na miru, dokle ga glavom nije sâm poveo u Hotel Ritz i kumovao tome potpisu. Netom se Trumbić upisao u knjigu, svi smo očekivali, da će ga Kralj pozvati u audijenciju. Međutim, bilo je naše gorko iznenađenje, kad je, pošto smo napuštali Kraljevu dvoranu poslije konferencije za štampu, maršal dvora gen. Aca Dimitrijević glasno saopćio Vučetiću, i to ovim riječima:

—Mato, Kralj ne može primiti Trumbića, jer su mu ovi zadnji dani sasvim zauzeti. Mi možda putujemo već i sutra. Saopštite to Trumbiću!

Bio je to težak udarac, razumije se, i za Trumbića i za sve Hrvate, a i za samog Vučetića, bez čijeg insistiranja Trumbić se za sigurno ne bi bio upisao u knjigu. Aleksandar se smatrao toliko jak, da se nije obazirao na predstavnike naroda kod kuće. Kad je mogao odgurnuti starog Pašića, mislio je da može i Trumbića. Međutim, takvi su ga i postupci i odagnali u neminovnu katastrofu. Ovaj Kraljev postupak izazvao je, kako smo zatim saznali, negativan dojam kod hrvatskih političkih ljudi, koji su Trumbiću zamjeravali, što se uopće upisivao u knjigu i tražio kontakte s Aleksandrom. Oni su, naime, smatrali, da je Trumbićevo prisustvo u Parizu trebalo biti demonstracija protiv Aleksandra, koji se u to vrijeme tamo nalazio. Vučetiću, koji je bio u bliskim odnosima s poslanikom Spalajkovićem, na jednom sastanku u poslanstvu ovaj mu se toplo zahvaljivao na uslugama, prilikom Aleksandrova boravka. Poslije 26. siječnja 1929., kad je bio uspostavljen Centralni Presbiro Predsjedništva vlade, Mato Vučetić bio je imenovan atašejem za tisak Jugoslavenskog poslanstva u Parizu, položaj, na koji je reflektirao Dr Antun Bonifačić. Nema sumnje, da je Vučetić bio najbolji tiskovni ataše, kojeg je Jugoslavija u to vrijeme imala.

Završavajući svoj boravak u Parizu, ponio sam sa sobom uvjerenje, da je Pariz zajedno sa zapadnom kulturom zreo za raspadanje. Kako sam u to vrijeme posjetio Rim i zadržao se na jedan dan u Firenzi i posjetio Guglielma Ferrera u Ulivellu, i iznio mu sliku stanja u Francuskoj, dodavši, da je glavni ton u Parizu Henry Massisa slogan: *Povratak u Srednji vijek*, tj., da se Zapad naglo vraća u Srednji vijek, Ferrero se podsmjehnuo, dodavši ironički:

—Povratak u Srednji vijek, dà, ali ne u Kristov, nego na nitro-glicerini.

Ferrero je, naime, već tada vidio, da će fašizam, ukoliko se bude proširio u Europi, posebno u Njemačkoj, uistinu baciti Europu u jedan tamni Srednji vijek, koji će završiti u strašan rat, služeći se najstrašnijim oružjem. To je i bilo razlogom, uslijed čega je Ferrero, protivno od Crocea, odbijao svaku suradnju s Mussolinijem i nastojao pod svaku cijenu napustiti Italiju, u kojoj nije mogao više ni stvarati, ni pisati, ni tiskati. Dakle, Massisov Srednji vijek tištio je tadašnji Pariz, i uz Unamunovu «Agoniju kršćanstva»; naslućivao je mrak sutrašnjice, koja se spremala u znaku najezde fašizma, pred kojom se stari Pariz nije bio u stanju odupirati. Iako je pobijedila rat, Francuska je izlazila iz tog rata ne samo fizički iskrvavljena i slabunjava, nego i duhovno neodređena i sva izgrizena od teških protuslovlja.

Odlazeći iz Pariza, zaustavio sam se u Zagrebu. Zime 1929. bio je zapao ogroman snijeg, tako da su pruge Zagreb-Split bile zatrpane snijegom. U Zagrebu sam pao upravo u vrijeme, kad su se davali «Glembajevi» Miroslava Krleže. Prisustvovao sam premijeri, u kojoj je glavnu ulogu Glembajevke igrala Bela Krleža. Na mene je premijera ostavila jak utisak, i držao sam, da će je kritika prihvatiti. Međutim, te iste večeri, poslije premijere, Krleža je očekivao žestoke negativne kritike, i to od strane Rudolfa Meixnera u «Obzoru» i od Josipa Horvata u «Jutarnjem listu». Tako je i bilo, i ja sam tada sagledao Krležu u svom njegovu bijesu. On je u tim negativnim kritikama gledao isključivo klasnu mržnju:

—Ne će da me prihvate, jer ne spadam u Gornji grad, kao da su oni visoka burožoazija. Meixner je nezakoniti sin Dežmanov, dok je Horvat nezakonit sin iz jednog braka buržuja sa sobaricom!

Koliko je to odgovaralo istini, nisam nikada mogao provjeriti. Svih tih dana nije se moglo hladno i mirno razgovarati s Krležom. To me je podsjećalo, koliko je različit bio jedne večeri Luigi Pirandello, kad se prikazivao jedan njegov komad u rimskoj «Argentini», i kad su već stizali drugog dana izdanja s negativnim kritikama. Gledajući na Tilghera, koji me je tamo i poveo u sobičak, gdje je bila i glumica Marta Abba, s kojom je Pirandello živio svoje zadnje godine, Pirandello je zapao u tešku šutnju, koja je izražavala olakšanje i širinu shvaćanja, koju samo jedan viši duh smogne u kritič-

nim trenutcima svojih književnih doživljaja. Krleža je trpio od negativnih ili čak i nedovoljno povoljnih kritika o njegovim djelima. Bilo je kod njega pomalo primitivnog samouvjerenja, da je on i samo on najveći književnik, kojeg je hrvatska književnost dala gotovo u svim svojim vjekovima. Njegovo podcjenjivanje svega onoga, što je postojalo na polju stvaralaštva oko njega, napose na Ivana Meštrovića, zatim na sve urednike zagrebačkih novina, kao i opće samouvjerenje o isključivo svojoj snazi, dozivalo mi je u pamet sličan egocentričan stav, koji je Giovanni Papini imao o sebi u odnosu na D'Annunzia, Crocea, Ferrera i sve ostale vodeće duhovnike Italije. Krleža nije samo mrzio zagrebačku buržoaziju iz Gornjeg grada; on nije imao nikakav ljudski osjećaj ni prema seljaku. Kod Krleže nije bilo one *joie de vivre,* koja se nalazila kod Balzaca. Bilo je dostatno, da ga se promatra kad jede, pa da se osjeti, da je sav njegov život rastrgan u punoj borbi protiv svega i svakoga. Iako je Tin Ujević živio pod očajnim prilikama, imao je daleko više osjećaja života od neprekidno zajapurena Krleže, kome je sve smetalo. Do žena nije mnogo držao. Jedne večeri u Gradskom podrumu, kad su ulazile dostojanstveno ozbiljne žene, seksualno privlačive, Krleža bi ih krvavo pogledao, uskliknuvši:

—Pojavljuju se kao neoborive i neosvojive tvrđave, a svaka će prije pola noći pasti bez posebna otpora!

Iako je cijenio i Manna i Prousta, vidi se iz svih njegovih romana, da nije nikada uspio prodrijeti u egzistencijalnu problematiku svojih lica, do koje su uspijevali neki od njegovih suvremenih uzora. Imao sam dojam, da je on toga bio svjestan, i da je zato svu svoju energiju trošio u polemiku, čak i onda, kad je radio na novelama, romanima pa i pjesmama, da ne govorimo o književnim i još manje o političkim esejima.

Biti u Zagrebu početkom 1929. nije bilo lako, jer se je već osjećala puna penetracija Šestojanuarske diktature. Međutim, i Krleža i njegovo društvo, kao i svi ljevičari, govorili su glasno i otvoreno protiv diktatature, a da im nije ni vlas pala s glave! Usporediti tadašnju atmosferu s onom 1945., kad su komunisti sišli u Zagreb, kao i u ostale naše gradove, ono je bilo normalno monarhijsko-oficirsko operiranje upereno uglavnom protiv hrvatskog nacionalizma i Hrvatske Seljačke Stranke. Zato su komunisti govorili: Što gore, to

bolje! Tih sam dana posjećivao Kerubina Šegvića, koji me je vodio k Msgru. Rittigu, gdje sam sreo i Dra Matu Drinkovića, koji je bio u toj vladi, i osjećao sam, da se ti ljudi ne bune protiv diktature, nego je čak i smatraju potrebnom. Međutim, ubojstvo Dra Milana Šufflaya unosilo je strah u kosti ponekim intelektualcima. Tako i sâm Dr. Milivoj Dežman, koji je bio među onima, koji su podupirali Aleksandrovu intervenciju, bojao se da se kasno u noć vraća kući. Govorio je:

—Dali su mi stražara, da hoda otrag mene. Ja mu rekoh, neka hoda ispred mene, jer ne znam, iz kojih bi ruku mogao odapeti pucanj.

Dr. Milan Ćurčin, razočaran u slom demokracije i u nasilje Beograda, nije nikako umio da se snađe, pa se je ljutio na sve one hrvatske javne radnike, koji su surađivali s Kraljem. Poznata je, naime, bila stvar da je Ćurčin neobično volio Zagreb protiv Beograda, koji nije nikako trpio, što su mu neobično zamjeravali Bogdan i Pavle Popović i Slobodan Jovanović. Govorili su:

—Ćurčija je se nešto naljutio na Beograd i okrenuo mu leđa!

Beogradski intelektualci te iste generacije nisu isto tako nikada oprostili Meštroviću, što se nije nastanio u Beogradu nego u Zagrebu. Smatrali su to izazovom!

Biti u Zagrebu, značilo je posjećivati u kasno poslije podne kavane. Meštrović, Kljaković, Ćurčin, Ostović sjedili su u kavani «Medulić». Dežman s Kriškovićem u Esplanadi. Tamo bi pred večer stizao i Trumbić, kome bi se približio i Vlaho Raić. U Kazališnoj kavani sretalo se boheme. Posebno je bio usamljen u kutu Ljubo Wiesner, koji je sanjao za Parizom, i to samo da bi živio u sjeni i po tragovima Gustla Matoša. Prljav, neobrijan, tražio mi je, da surađujem u njegovu «Savremeniku», koji je tada izlazio u novinskom formatu. Tu bi se pojavili i Krleža sa svojom svitom, Cesarcem, Cesarićem, i ostalima, ali uglavnom Krleža je volio svjetovno-buržoaske lokale, da ga se ne bi optuživalo zbog zaplotnjaštva i bohemštine. Krleža je uvijek želio živjeti u visokom i vladajućem društvu, što mu je i pošlo za rukom poslije dolaska komunista na vlast. On je osjećao, da ga hrvatska buržoazija ne će nikada prihvatiti, a i u istoj se i nije lagodno osjećao,

pa je ipak bio sretan, kad je došao na vlast Tito, a na čiju je kartu on igrao. Međutim, ni ustaško vodstvo nije mu bilo sasvim negativno, jer su ga sačuvali na životu i predali ga i živa i zdrava njegovu režimu, koji je književnike i umjetnike, kao Budaka, predao lavovima, ili ostavio da kao Meštrović umru u tuđini. O tome svemu se katkada u ta vremena i govorilo po Zagrebu, što bi moglo da se zbije, kad ustaše ili komunisti stignu na vlast. Svi su, naime, bili svjesni činjenice, da se Aleksandrov režim nije u stanju dulje održati. Kasnije, kad je postajalo jasnije, da se ide u nov rat, ta je inteligencija igrala na sve karte, uvijek, razumije se, čeznući za tim, da vide skršenu srpsku vlast nad Hrvatima i nad Jugoslavijom.

Vraćajući se, dakle, i stigavši u Split, računao sam, da se javim na vojni rok, i bio sam već ošišao kosu, jer su mi savjetovali, da to učinim prije nego stignem u Sarajevo, jer da je u vojsci to jedan bolan postupak! Međutim, u Gradskoj kafani na splitskoj pjaci sretnem Dra M. Dežmana, koji se zaustavio čekajući brod za Pelješac. On se iznenadi, što sam još u Splitu pa mi saopći, da sam trebao već biti u Beogradu, gdje me čeka položaj dopisnika «Avale» ili tiskovnog atašeja u Grčkoj.

—Kao što znate, reče mi, od nas su tražili, da im damo nekoliko dopisnika za tiskovne atašeje i dopisnike. Ja sam to odmah i prihvatio, jer sam bio mišljenja, da ne ćemo više biti u stanju držati dopisnike, kad je Presbiro preuzeo na sebe svo vanjsko obavještavanje za svu štampu. Predložio sam, dakle, Matu Vučetića za tiskovnog atašeja u Parizu, što su odmah i prihvatili, V. Mareša, našeg dopisnika u Varšavi, za Poljsku, a Vas za Rim. Međutim, oni u Beogradu to nisu htjeli, jer da već imaju Hrvata beogradskog zeta, Zajčića. Nego, oni su bili mišljenja, da treba nekoga poslati u Grčku, bilo za tiskovnog atašeja, bilo kao predstavnika agencije «Avale». Prema tome, pođite što prije u Beograd.

Meni se ideja, da se ne vraćam u Italiju neobično svidjela. Bio sam, naime, svjestan, da se u Italiji ne da više ništa učiniti. Srpska diplomacija u Rimu nije nikada bila na visini. A i činjenica, da će prije ili poslije morati doći do sukoba između Beograda i Rima, i da će Hrvatu biti uslijed toga teško, jer je Pavelić imao već svoje baze, a i zbog toga, što Balkan, osim Beograda, nisam nikako poznavao, izbor za

Grčku jako me je oduševio. Bio sam uvjeren, da je to rijetka prilika, da proučim Balkan, i to iz Grčke, koja je bila na raskrsnici između Balkana i Mediterana. K tome, klasičan odgoj, koji sam stekao u splitskoj gimnaziji, upotpunjavao je moje zadovoljstvo. Dok sam razgovarao s Dežmanom, stigne i Tin Ujević, koji je tada pečalbario u «Večernjoj pošti». Šibenčanina Makale, pa primijeti:

—General Živković već je ošišao kose svojim vanjskim predstavnicima. Tako i Radici!

Svi se slatko nasmijemo. To nije bilo sve. Kad je moj otac saznao za vijest, nije se nikako s istom pomirio:

—Nikako u Beograd! Ne ću, da mi sin ide u beogradsku službu! — bila je njegova reakcija. Konačno, kad sam ipak odlučio, reče mi: —Ali prije nego pođeš, moraš svakako pitati Dotura Trumbića i Don Kerubina, da ti oni dadu pristanak. Ako ti ga oni dadu, onda čini što misliš...

Ponovno u Zagrebu, posjetim Trumbića i Kerubina Šegvića, saopćivši im vijest i reakciju mojeg oca, splitskog puntara i Trumbićevca. Šegvić mi, bez ikakvog oklijevanja reče:

—Svakako prihvati i odmah pođi ča iz ove proklete zemlje. Šta ćeš ovdje propadati, kao svi ovi naši dalmatinski studenti. Bolje je da imamo Hrvata u vanjskim službama, nego li da se ovdje skitaju po kavanama i po tamnicama! Ja sam, uostalom, već o tebi i o još nekim drugima govorio Mati (tj. Drinkoviću) i on je za to i već je za tebe govorio Marjanoviću. A ja ću pisati Meštru Lovri i kazati mu, da se smiri!

Trumbić je isto tako bio kategoričan:

—Tu se ne da ništa učiniti! Ti se ionako nisi bavio revolucionarnim akcijama! Hrvati tvoje formacije i međunarodna iskustva mogu više koristiti na tome položaju Hrvatskoj, nego li ovdje kod kuće ili u emigraciji! Proučavaj stanje na Balkanu, jer je to za nas Hrvate životno pitanje. Mi u Grčkoj nismo nikada imali Hrvata. Kad budeš vidio Venizelosa, spomeni mu i moje ime. Tko zna, da li se sjeća?

Međutim, kad sam primjećivao, da tamo imamo i Parmačevića, zagrebačkog novinara, kao da tome nitko nije pridavao nikakvo značenje! Ostavljao sam Zagreb s osjećajem neke turobne zabrinutosti. Ljudi su izgledali zabrinuti, zamišljeni i nesretni; kao da su mi svi bili zavidni na ponovni odlazak u slobodu! Nekim srednjoškolskim kolegama, kad sam im spominjao odlazak u Grčku, izgledalo je kao povratak na

godine učenja Homera, Platona i Sofokla. Ostavljajući Zagreb, imao sam sličan osjećaj, koji sam imao i u Rimu pod fašizmom. Bolji duhovi bili su povrijeđeni i osamljeni, čak i oni, koji su vjerovali u Jugoslaviju. Nacionalisti su se ipak odlučno pripremali na najgore i na najteže! Neka teška olovna magla visjela je nad Hrvatskom.

PARIZ — DANAS [1936.]

Boraveći u Ženevi već 1935. godine, često sam posjećivao Pariz, koji nisam vidio poslije 1928. U ovom eseju *«Pariz — Danas»*, tj. 1936. godine, koji je *«Obzor»* objavio u svojem Božićnom broju 1936., izražen je sažet prikaz intelektualnog središta umiruće Europe, i taj je, kada je bio objavljen, izazvao živ dojam kod čitatelja, hrvatske inteligencije. Donosim ga u cjelini, da popuni sadržaj:

I.

Vratiti se u Pariz, poslije osam godina odsutnosti, znači doživjeti uznemirenu emociju, izgubljenu između zebnje i očaja. Ima nečega turobnog i gotovo strašnog u današnjem promatranju Pariza. Nisam se duže zadržavao u Parizu još od g. 1929. Pariz je već tada ulazio u sklop duboke i neobično dugačke duhovne i političke krize, koja se osjećala na cijelome tijelu Francuske. Odraze te pariške groznice osjećao sam vrlo jasno na jugu Francuske. Odsjaj pariške nervoze i pariške neodređenosti, osjećao sam kroz nekoliko stotina knjiga, koje su u razmaku od ovih osam godina napisane u Francuskoj i van nje o demisiji Pariza, o odsutnosti Francuske, o stalnom gubljenju ravnoteže francuske mjere i o neprestano rastućoj nemoći francuskih duhovnih i političkih mogućnosti. Ova ogromna analitička literatura o poziciji Pariza u samoj Francuskoj i, zatim, u Europi, izazivala je kod svih, koji su živjeli udaljeni od Pariza, iznenađenje, strah i očajno iščekivanje nečega, što bi trebalo da se odigra u srcu Zapada.

Uistinu: promatran danas, poslije osam godina prostornog i vremenskog razmaka, Pariz odgovara potpuno ovim unutarnjim

iščekivanjima: preludiju velikih promjena i predgovoru jednog krupnog preokreta. Sjaj i bogatstvo s velikih bulevara i iz središta grada iščezli su i nestali. Po onoj veličanstvenoj arteriji, koju su mrtvi anđeli Apokalipse europskog «fin de siècle»-a Gabriele D'Annunzio i Blasco Ibáñez nazvali najhirovitijom emocijom grada raskoši i dragulja, osjeća se bijeda i sumornost jedne nove klase, koja ustaje. Mislim na Avenue de l'Opera, koja je nekada služila predvorjem Pariza XIX. stolj., a koja je danas izgubljena u mraku malih pučkih magazina s neukusnim izlozima. Ovakav završetak Pariza osjećao se i očekivao. Odsjaj Pariza na Europu počeo je opadati još prije. On je bio isključivo usredotočen na položaj pariških duhovnih utjecaja. Međutim, danas se to osjeća na ulici, u četvrtima, na velikim bulevarima. Pariz postaje sve to više grad, u kome potrebe Francuske, njena unutrašnja obračunavanja, njena duhovna krvarenja, prelaze sve druge vanfrancuske brige. U jednu riječ: na pitanje, da li je Pariz još uvijek svjetionik Europe —moralo bi da se pred jasnim afirmativnim odgovorom— prethodno objasnimo i razumijemo. Parižani će vam na to odgovoriti, kako oni taj kozmopolitski Pariz nisu nikada osjećali; i kako s njegovim tempom nisu uopće koegzistirali. Stranci nisu bili u stanju da to osjete niti vide — brane se autohtoni Parižani. Ima tu mnogo istine i mnogo točnosti. Ali danas, osim Pariza Parižana, nema jednog drugog Pariza, u kome bi se prisustvo europske duhovne cjeline i pored materijalnih prepreka osjećalo u cijeloj svojoj snazi. Pariz je izgubio vodeću ulogu u svijetu. U Parizu se osjeća utjecaj Moskve, u prvome redu, utjecaj Berlina i Rima, zatim, tragedija Madrida i diskretno prisustvo Londona i New-Yorka jače i značajnije, no prisustvo francuskog i pariškog Pariza. Pariz se osjeća rastrgan i pocjepkan u onome, što je sačinjavalo njegovu unutrašnjost grada-spone europske sinteze. Sve što je ovih posljednjih godina napisano u Parizu, je osuda, analiza, seciranje i sumnja u Pariz, u njegov stav u svijetu, u njegovo poslanje u Europi, u njegove mogućnosti nastavljanja helensko-latinske i kršćanske civilizacije. Sve izmjene, svi preokreti, sva preobraženja, koja su se nazvala «obraćenjima», imala su za stvarnu posljedicu likvidaciju jednog mentaliteta, koji je niknuo iz individualne osamljenosti simbolizma i koji je uzmakao pred krvavim pozivom pobjedonosnog kolektivizma. Pred dućanima, gdje su se nekada —a to je još bilo juče— zadržavali i kupovali autentične dragulje junaci Marcela Prousta —posljednji ostatci stendalizma— osjeća se ponovo oživljen kroz Jules Romainsove «ljude dobre volje» trag Balzaca, krik Zole i zrak Revolucije...

To bi još mogao biti predznak obnove i ozdravljenja — odgovorit će netko. Međutim, ja sam se upravo vraćao s jednog sastanka, na kome je Georges Duhamel, na povratku iz Južne Amerike, s naglaskom gotovo razboljenim od očaja, izjavljivao, da je sve završeno i da ništa ne preostaje, da se spasi europska civilizacija... —Pariz je izgubio svoju ravnotežu— priznaje Duhamel. Društvena kriza tako je krupna, da ne vidim, kako ćemo se moći oduprijeti. Veliki društveni slojevi nisu učinili nikakav napor, da shvate tegobe onih, koji trpe... Međutim, oni, koji trpe nisu ni pomišljali da surađuju s onima, koji posjeduju i imaju... Moskovski nas je virus izgrizao, oslabio, umorio... Jedno se staro zdanje troši i propada...

Duhamel je već davno napustio Latinsku četvrt i popeo se na podnožja Montmartrea, u ambijent, koji ne potsjeća više na ulice Salavina i Pasquiera. Akademik, on mi danas govori, kako je iz južno-američke perspektive gledao na sumrak Pariza i na sumrak Europe. — Promatrani odanle — mi nestajemo... Na kongresu P.E.N. kluba — Duhamel je ostao tako razočaran, da je odlučio povući se iz te ustanove. On smatra, da je prisutnost g. Marinettija neoportuna u jednoj ustanovi, za koju izjavljuje, da na polju duha i riječi ima zadaću sličnu onoj, koju Liga Naroda ima na polju međunarodne politike. Kad jedna sredina ne priznaje ideale Lige Naroda, niti načela, na koja se oslanja P.E.N. klub —zaključuje Duhamel— njena je prisutnost u tim društvima i ustanovama, u najmanju ruku, neoportuna. Kongres P.E.N. kluba u Rimu smatra ironijom.

Ali ono, što ponajviše lomi harmoniju Georges Duhamela, to je sumnja, da će virus Moskve i udarci Berlina i Rima uspjeti ipak da pomaknu posljednje oaze europejstva, koje još žive u Parizu, u Londonu, u Ženevi... Ja sam vrlo utučen, vrlo skeptičan i gotovo bez nade za našu, za europsku budućnost... — završava Duhamel.

André Maurois, naprotiv, vjeruje, da sve mogućnosti nisu izgubljene, da posljednja riječ nije izrečena i da će vrednote Pariza moći još jedamputa oduprijeti se najezdama Moskve, Berlina i Rima... Ali Rat ili Revolucija ostaju još uvijek mračni i teški znakovi apokaliptičkih nagovještanja i sumnja. Pariz je izgubio harmoniju grada, u kome je prevladala funkcija razuma nad funkcijom srca. Ja sam to, ovog puta, osjetio precizno kod Paul Valérya, koji je ostao još jedini apostol francuskog kartezijanskog odsjaja na Europu i na svijet. Kod njega se to osjeća najbitnije i najkonkretnije. Valéry je proizišao iz simbolizma, kao i Gide, kao i Blum, ali koji se zadržao na izvorima Mallarméa, odbijajući kompromis pred zahtjevima nove stvarnosti. Racionalista, koji je u Leonardu i u Descartesu vidio najviše vrhove mediteranske helensko-latinske civilizacije, Valéry je na raskršću svoje generacije ostao vjeran svojim iskonskim izvorima i svojim prvotnim načelima. Umoran, pred jednim putem za Varšavu, on je u antihistoricizmu iz svojih «Pogleda na današnji svijet» vidio jedino rješenje problema suvremene europske krize. Danas, međutim, u svojoj «Politici Duha» on izjavljuje, da «postoji izgubljena iluzija o jednoj europskoj kulturi i demonstracija nemoći u spoznaji, da se išta može spasiti: postoji znanost, smrtonosno udarena u svojim moralnim ambicijama i kao obeščašćena, uslijed okrutnosti svojih primjena; postoji idealizam, koji je teško pobjedonosan, duboko ranjen, odgovoran zbog svojih snova; razočarani, pobijeđeni realizam, prenatrpan zločinstvima i pogreškama; strastvena želja i odricanje izjednačeni su, vjerovanja pobrkana u vremenima; postoje i skeptici, koji su isto tako preneraženi, uslijed tako iznenadnih i nasilnih događaja i koji se igraju s našim mislima, poput mačke s mišem: skeptici gube svoje sumnje, oni ih pronalaze; ponovo gube, tako te ne znaju više služiti se pokretima svojih duhova».

Valéry je još uvijek udubljen u svoje misli, koje su predstavljale svu njegovu zabrinutost u početku njegova otkrića — Leonarda da Vincija i iz vremena «Krize Duha», kad je s jedne od pariških terasa promatrao Europu u raspadanju. Filozofija je za njega transmutacija onoga, što ne znamo, u ono, što bi htjeli da znamo. Anti-filozof, on razdvaja duboko svoju poeziju od filozofije. Poezija je iznad filozofije. Ona je proživljuje i prelazi. Poezija je za Valérya, kao i misao, čin, koji bježi od formule, ali ipak traži formu. Sve je u nama kaotično. Potrebno je ići za tim, da se iz kaotičnog iznese i izvuče oblik. Bez jasnoće, nema misli. Da je talijanska književnost ostala u tradiciji Leonarda i Machiavellija —drži Valéry— bila bi uvijek ostala u dobroj liniji. Ona se izgubila i prešla u komplikaciju retorike i dekorativnosti. I Gabriele D'Annunzio griješi u tome! Uostalom, mi svi griješimo. I ja sâm moram da se služim retorikom dok pišem, jer pišem za publiku. Ali one od mojih stvari, koje ostaju za mene, prema kojima je čitav moj opus samo jedan odraz, jasne su, precizne, suhe i ozbiljne, u stilu Leonarda. Kod njega nema filozofije. Postoji jedna volja za spoznajom, koja mu dozvoljava, da pored pesimizma i skepticizma, živi u nadi: da je potrebno «tenter de vivre». Valéry ispovijeda, kako je dvadeset godina živio u samoći sebe samoga, u kojoj je ćaskao mnogo sa samim sobom. Govoreći o Mallarméu, priznaje, da je najpotresnije na njega utjecao. Ali ono, što danas najdublje zanima Valérya, to su historija i historicizam,

koje on odbija. Ne priznaje historiji vrijednost objektivne istine: i ona nastaje pod udarcem subjektivnih raspoloženja.

Valéry je danas jako osamljen. Gotovo napušten. Ostavši vjeran svojim prvotnim nadahnućima, simbolizmu i Mallarméu, on je van dodira sa stvarnošću. Valéry je pjesnik Pariza, koji više i ne postoji. Njegov posljeratni uspjeh bio je gotovo posljednji signal umirućega Zapada. Valéry je završetak skoro pet stoljeća francuskih lirskih napora, da ne spominjem njegov kontinuitet mediteranskih inspiracija, gdje se poneka od njegovih realizacija može postaviti uz bok najlirskijeg Platonova uzleta. Valéry je u svome svjedočanstvu završio veliku tradiciju, s kojom Pariz Gidea, Malrauxa, Guéhenna nema gotovo nikakve veze.

CIVILIZACIJA KOLIČINE ILI CIVILIZACIJA KAKVOĆE

Kad sam 1928. boravio u Parizu, sve se to već predosjećalo. Jedan od stotine francuskih mladića, koji su tada stajali na vršku napora, a koji su danas završili na granicama fašizma ili komunizma, Philippe Soupault, govorio mi je:

—Između naše i Valéryeve generacije postoji razmak od jednog stoljeća. Divorce. Valéry nas ne zanima. Mi se ne možemo više razumjeti. Književnost je za Valéryevu generaciju religija, za nas je, naprotiv, fenomen. Naša generacija nema još svijesti o onome, što ima da ostvari, da stvori. Danas je trenutak tišine —bilo je to 1928.— Kroz deset godina, ja sam uvjeren, da će se posvuda pojaviti nove vrednote. Valéry je smrt. Nema više poezije. Mi kročimo u pravcu Gidea...

Kolike razlike! Philippe Soupault nije više na liniji Gidea. Ali ni na liniji Valérya. Kao što ni Gide nije više ni na svojoj liniji. A Valéry bi želio, da se povuče negdje u neku tamnu ulicu Belvilla, gdje bi se, veli, osjećao isto tako dobro, kao i u nekom posljednjem selu Arizona. Poput Drieu la Rochella i Fabre-Lucea, Soupault se izgubio u žurnalizmu fašističkog karaktera. Ja ga više nisam vidio. Ali sam zato sreo Drieu la Rochella, koji je iz komunizma prešao u fašizam i koji je danas sav zanesen pitanjem nacionalne rekonstrukcije Francuske i važnošću Pariza, kao isključivo francuskog grada. Kod Drieu la Rochella, možete danas čuti autentično mišljenje Pariza, koji daje ostavku na svojoj dosadašnjoj poziciji duhovnog i političkog farosa Europe. Odsutnost Francuske u svijetu, njena neodređena bojažljivost, svo njeno bolesno i nervozno trganje: da zauzme jednu odluku i da se izjednači s mukama, koje uznemiruju europsko čovječanstvo, nalazi svoj izraz u riječima ovih mladića, koji skupa s najvećim brojem male francuske buržoazije žele da žive

za sebe, kod svoje kuće: izbjegavajući sve moralne obaveze, koje se nalaze van francuske sfere. Postoji, naime, jedna ostavka Francuske na položaju velike sile, za koju mi nismo tek saznali 7. ožujka, već mnogo prije, a koja se danas osjeća ne samo u držanju francuskog građanstva (buržoazije), već i velikog dijela francuske elite: u njenoj slaboj neodređenosti prema odlučnim pitanjima, koja grizu i ruše osnove europske ravnoteže. Razmišljanja i razgovori ove francuske buržoazije očajno su bezizrazni, neodređeni, magloviti i daleko od svake stvarnosti, tako da oni danas svode misao i utjecaj Francuske na oblik rezoniranja i shvatanja stvari, dostojan opsega malih ljudi. Sve zlo —govorio mi je jedan od starih Francuza «od rase»— dolazi od sitnog građanina (bourgeois), od srednjeg staleža, koji je postao gazda, a ne gospodin, i koji je upropastio velike opsege prisutnosti Francuske u Europi. Kriza europske, a naročito francuske civilizacije, sadržana je u bojažljivoj, a, u isto vrijeme, i pretencioznoj ulozi maloga buržuja, iz koga je Francuskoj nikao samo sitan i ograničen političar s književnim ambicijama. Emmanuel Berl bio je jedan od tih pariških gamina, koji je prvi u svojoj «Smrti građanske misli» osjetio ovaj problem najdublje i najstrastvenije. Ova stara Francuska, koja je «učinila Revoluciju», a čiji su tragovi još uvijek vidljivi, koja odbija od sebe marksizam, u prvome redu, kao doktrinu, koja nije u stanju da izgradi jednu civilizaciju, trpi od neukusne i nepjesničke poplave mladog građanina. Kad bi ona imala više svježine i odvažnosti, pošto ne može da se vrati predrevolucionarnom stanju, ona bi se najradije vratila selu. Nigdje nisam našao dublji i teži argumenat protiv marksizma, nego li u sjajnoj obrani sela Daniel Halévya, koji je kazao, da marksizam, koji ne datira ni sto godina, ne može pretendirati da izgradi civilizaciju, dok seljak, koji stoljećima radi svoju zemlju, ima prvenstvo nad radnikom zato, što čuva temelje civilizacije i zemlje. Seljak je u svome promatranju života stoik, koji zna, da se u roku od nekoliko dana ne može obnoviti svijet i koji vjeruje u elementarne zakone života. Ako jedne godine plod nije bio dobar, on klima glavom i vjeruje, da će iduće biti bolje... Ovo gledanje na seljaka, kao na jednu permanentnu mogućnost izdržanja europske civilizacije, koje je, u zadnje vrijeme, počelo naglo se razvijati u krugovima pariške elite, moglo bi biti predznak zapadnog preokreta. Marksizam je nesumnjivo pokušaj jedne interpretacije društva, koje se razvilo kao posljedica kvantitativne civilizacije, koja je s krizom industrije dovela u krizu i čitavu europsku civilizaciju. Guglielmo Ferrero je u više mahova jasno upozorio na tragične posljedice društva i civilizacije, koja je cijelu svoju religiju osnovala na količini, a zanemarila kakvoću. Marksistička dok-

trina, koja se oslanja isključivo na kvantitet i koja je, zapravo, konzekvencija kvantitativne civilizacije, odgovara potrebama jednog društva, koje je zanijekalo sve, šta je van dodira sa zgoljnom stvarnošću, ne vodeći računa o svima ostalim vrednotama nadzemaljskog i duhovnog karaktera. U Parizu je to postojalo sve to više nepodnošljivo i nemoguće. Sva drama pariške elite, koja je Pariz pretvorila danas u grad neodređenosti i lutanja, sastoji se u tome, što su marksizam i rusko iskustvo u početku oduševili elitu, a zatim je bacili u grozan očaj neodređenosti, lutanja i bezilaznosti. Ova drama Pariza i njegove elite ogleda se živo u unutarnjoj drami André Gidea. Kroz ličnu dramu autora «Zemaljskih Hrana» može se osjetili sva teška i pogibeljna skala današnje katarze francuskog duhovnog vodstva.

OBRAĆENJE ANDRÉ GIDE-A

Kad su komunistička internacionala i francuska komunistička stranka htjele afiširati tzv. obraćenje André Gide-a na komunizam, one nisu ni pomišljale, da će, u prvome redu sebi učiniti najtežu uslugu. One su time pokazale, da, kao i sve političke stranke, nisu u stanju shvatiti i osjetiti unutarnju dramu pojedinca.

Slučaj André Gide-a je svakako najtipičniji za prosuđivanje unutarnje tragedije suvremenog zapadnog intelektualca. Ja mislim na onog intelektualca, koji je, poput Valérya i Gidea, izišao iz kruga simbolizma: zaključak jednog lirskog rafinmana i jednog životnog iskustva. Simbolizam je, u najsretnijoj definiciji, vršak jedne kulture u opadanju: magični i uznemireni oblik «fin de siécle»-a; aleksandrinizam svoje vrste i svojega vremena, u kome ljudi flaniraju van dodira sa stvarnošću i s mnoštvom. Julien Benda je u svome «Belphégoru» i u svojoj «Trahison des clercs» dao najdublju analizu toga vrška jedne civilizacije, u kome sve pod plaštem fine ironije i dubokog lirizma prijeti da se stropošta u prah skepse i ironije. Gide je u svojim «Zemaljskim Hranama» dao najpotresniju skalu osjećanja toga vremena. Njegov životni zig-zag, koji od Oscara Wildea preko Dostojevskog pa do Konga i Sovjetske Rusije ide u stalnom skretanju, preokretanju i mijenjanju, nesumnjivo je najizrazitije suvremeno svjedočanstvo krize vodstva. Katolički romanopisac Mauriac je to sjajno uočio, kad je prošle godine (na sastanku intelektualaca «Unije za Istinu», gdje su, pored komunista, sudjelovali i Massis i Maritain) kazao, da se André Gide «žrtvovao» za cijelu svoju generaciju. — «On nam je svima poslužio —podvukao je Mauriac— da upoznamo same sebe. Ima se uvjerenje, kao da je njegovo djelo bilo za

našu generaciju neka vrsta putokaza, koji je svakome od nas omogućio da sebe pronađe». — Kad sam prije nekoliko godina nastojao da protumačim tzv. obraćenje André Gidea, ja sam odmah istaknuo, da se tu ne radi o prihvaćanju komunizma, već, u prvome redu, o povratku ka čovjeku i k ljudskome. Generacija, iz koje je André Gide iznikao, sredina, u kojoj se on rodio i odrastao, izazivala je u njemu neprestano reakciju na sve šta je banalno, uobičajeno, konformno sa svim pravilima te sredine. Moralne i seksualne brige André Gide-a («Si le grain ne meurt», «Numquid et tu!») samo su krvave pobune jedne namučene individualnosti protivu društvenog konformizma, koji je ograničavao polet genija, mlaz fantazije i palingenezu kulture.

Posljednji francuski preokret, koji je Jean Guéhenno u svojoj «Conversion à l'Humain» i u svojoj «Mladosti Francuske» interpretirao kao osnovnu potrebu povratka jedne elite, koja je zanemarila čovjeka, na ljudsko, na nov humanizam. Kada je surrealista Aragon, prije nekoliko godina, u svome časopisu «Commune» postavio tragično pitanje piscima Francuske: «Za koga vi pišete?», dok je Valéry odgovarao: «za sebe», André Gide bio je jedini, koji se nije usudio da odgovori na to pitanje. On je to učinio kasnije, izjavivši, da piše za one koji dolaze. Ali Gide je, poput najvećih duhova svoje generacije, tada osjećao konkretno, da se u pravcu dosadašnjih izražajnih mogućnosti, koje su išle od simbolizma, sve izreklo; i da ništa drugo ne preostaje do novo prigrljivanje ljudskih patnja i čovječjeg života u svima njegovim naporima i bolovima. Ova intimna drama André Gide-a ispričana je na «Stranama Dnevnika» i na «Novim Stranama Dnevnika», koje predstavljaju godine duboke šutnje i teških unutarnjih prijeloma, u kojima se Gide obraća čovjeku i mlađim generacijama; uvjeren tada, da je u komunizmu pronašao svoje smirenje, a u Rusiji zemlju, za koju je vjerovao, da je spasila kulturu, ubijenu od europske buržoazije. Međutim, na povratku iz Rusije, Gide dolazi slomljen, razočaran i iznenađen.

Boravio sam u Parizu upravo onih dana, kad se Gide vratio iz Rusije. U pariškoj književnoj sredini, povratak Gide-a nailazio je na vrlo suprotna tumačenja. Činjenica, što se Gide vraćao nezadovoljan, oduševljavala je i uznemirivala cio Pariz. U predgovoru svome «Povratku iz Sovjetske Rusije», Gide je upozorio na glavne probleme svoga odnosa prema Rusiji i prema komunizmu. Činjenica, što Gide ima odvažnosti, da to sve objavi, leži u njegovoj iskonskoj potrebi da razgoliči istinu. — «Ako sam se prije prevario, najbolje je da se što brže prizna moja pogreška: jer ja sam ovdje odgovoran i za one, koje bi moja pogreška mogla zavesti». Ali ono, što njega ponajviše zanima, nije više Sovjetska Rusija, jer, kaže on, postoje stvari, koje su

važnije i bitnije od Rusije. «To je čovječanstvo, njegova sudbina i njegova kultura». Gide je, u svoje vrijeme, i na Kongresu kulture u Parizu i na pogrebu Maksima Gorkog izjavljivao, da je «sudbina kulture u našem duhu povezana sa samom sudbinom Sovjetske Rusije». Danas, na povratku iz Rusije, dolazi do zaključka, da njegove pretpostavke ne odgovaraju stvarnosti. «Sumnjam, kaže on, da je i u jednoj drugoj zemlji danas, čak i u samoj Hitlerovoj Njemačkoj, duh manje slobodan, ponizniji, bojažljiviji, zastrašeniji, zarobljeniji». Dalje: «U Sovjetskoj Rusiji unaprijed je usvojeno i jednom za uvijek utvrđeno, da o svemu i ma čemu može postojati samo jedno jedino mišljenje». Konformizam. Nova buržoazija, koja nastaje i čiji se krug zatvara s novim formulama i zakonima. — «Uostalom, tamošnji svijet ima tako skrojen duh, da mu je svaka podudarnost laka, prirodna, neosjetljiva, toliko da ja vjerujem u iskrenost njegova držanja... Kad god sam razgovarao s jednim Rusom, bilo mi je kao da sa svima njima razgovaram... Kalupljenje njihova duha započima već u nairanijem djetinjstvu...» — Gide se pita: — «Poslije toliko mjeseci napora, poslije toliko godina, mogli smo se opravdano zapitati: Hoće li, konačno, moći uzdići malko glave? — Ne. Njihova čela nisu nikada bila više pognuta».

Kakva je Rusija, koju Gide vidi, izbjegavajući, ovog puta, pejsaž i sve ono, što ga je do sada umjelo da zadrži na njegovim putovanjima? — «Nema stana, u kome ne bi bila slika Staljina, i to na mjestu, gdje se je nekada nalazila ikona. Kako bi se to moglo da razjasni? Obožavanjem, ljubavlju ili strahom, ne znam. Glavno je da se ona svagdje nalazi». — Gide pokušava da iz rodnog mjesta Staljinova uputi poglavici crvene Rusije pozdravni brzojav. — «Prolazeći kroz Gori —piše on— na mome veličanstvenome putovanju osjećam srdačnu potrebu da vam uputim», — ali, na tome mjestu, prevodilac je zastao... Ja ne smijem nipošto da tako govorim — nastavlja uvijek Gide. — «Vi» nije nikako dovoljan, kada je taj «Vi» Staljin. To nije pristojno. Tome treba nešto dodati. A kako ja pokazujem znakove stanovitog čuđenja, nastaje savjetovanje. Predlaže mi se: «Vi, vođa radnika» ili «Gospodar naroda» ili ne znam ni sam više šta. Ja to smatram apsurdnim»... — zaključuje Gide. Značajno je, da pošta odbija da primi tako sastavljen brzojav. Gide «razmišljajući tužno, da sve to doprinosi da se između Staljina i naroda uspostavi strašna i nepremostiva razlika», odlazi, uvjeren, da je njegov brzojav stigao u Staljinove ruke izmijenjen. Analizirajući sovjetsku autokritiku, on veli: «Divio sam joj se iz daljine i mislim, da je ona mogla dati sjajne rezultate, da je bila ozbiljno i pokretno primijenjena. Ali, ubrzo sam morao uvidjeti, da se ta kritika sastoji u potkazivanju i osuđivanju,

ako se ne bavi ispitivanjem izjednačenja ovoga ili onoga s boljševičkom linijom. Ne raspravlja se uopće o toj liniji. Raspravlja se o tome, je li jedno djelo, jedan gest ili jedna teorija u skladu s tom pravovjernom linijom. Teško onome, tko bi se usudio da krene dalje! Do boljševizma, svaka je kritika dozvoljena. O boljševizmu, nikakva. Doduše, u prošlosti je bilo još takvih pojava». — Ali, ono što ga najviše zabrinjuje, to je da «ništa kao takvo stanje duha ne može toliko ugroziti kulturu». — Govoreći o narodu, u Moskvi, Gide kaže: — «Ono što kod njega, u prvome redu, upada u oči, to je njegova izvanredna nemarnost. Lijenost bi bez sumnje bilo suviše kazati... Ali, mora se priznati, da je radi buđenja toga stanovništva iz njegova nehaja stahanovizam bio prikladan izum. Stahanovizam bi bio nepotreban u jednoj zemlji gdje svi radnici rade. Ali, čim ga prepustite samom sebi, tamošnji svijet se zapušta...»

Promatrajući život radnika, Gide veli, da je njihovo stanje daleko teže i nepovoljnije nego u Francuskoj. Ono, što je najbitnije u njegovim impresijama, to je njegovo otkriće «kompleksa inferiornosti», od čega boluje mladost u Sovjetskoj Rusiji. — «Mi nemamo više šta da učimo od stranaca, izjavljuje omladina u Rusiji. — Prema tome, zašto bi govorili njihovim jezikom?» Ali, naprotiv, neobično ih zanima, šta se o njima misli u stranome svijetu. Sve duhovne vrednote Zapada su prezrene. — «Ljepota je smatrana kao jedna buržoaska vrednota». — Sve što nije na liniji, pa bilo i genijalno, odbija se i niječe. Tako i Dostojevski. Stvoren je nov komformizam, nova građanska elita, koja je nemilosrdna prema svemu onome, što ne odgovara njenoj ideologiji. Gide, uzalud, čezne u Rusiji za «neprocjenjivom slobodom misli, koju mi uživamo u Francuskoj i koju mi često puta pretjerujemo». Tako Rusija nestaje i pomračuje se u birokratski i administrativni komformizam, u kome nema mogućnosti života slobodnoj i nezavisnoj ljudskoj biljki.

MOGUĆNOST OBNOVE

Iskustvo André Gide-a, na kome smo se ponajviše zadržali, jer je ono najznačajnije za današnju dramu, koju proživljava Pariz, izazvalo je dubok preokret u francuskoj eliti, koja se nalazi bez određenog putokaza. Prešavši liniju francuske mjere («Mesure de France»), francuska je elita danas duboko podvojena na dva suprotna pola: na fašizam i na komunizam, zaboravivši ono, što već nekoliko decenija čini od nje središtem Europe. Dovoljan je svaki pokret, koji se zbiva u Europi, pa da francuska elita istakne odmah dva gledišta, dvije struje i

dva oprečna stava. Pariz više ne prilazi u pomoć kao posrednik u podvojenoj Europi, niti sudjeluje kao sinteza između teze i antiteze — kako je to od njega tražila i očekivala europska elita. To je najteže poglavlje suvremene pariške drame. U pitanju svojih odnosa prema događajima i preokretima u svijetu, Pariz želi biti odsutan, ili da se razdvaja. Slučaj Španjolske je najtipičniji primjer ovoga duhovnog stanja u Francuskoj. Španjolska se danas nesumnjivo bori za načela, za koja je Pariz vodio svoje revolucije; Pariz to ne osjeća. Posljeratna Europa sa svim svojim pozitivnim i negativnim osobinama je, u prvome redu, Europa, koju je Francuska skrojila za sebe. Nitko danas do Francuska nije dublje nezadovoljna s ovom današnjom Europom. Ovu podvojenost Francuske, čiju je tragičnu suprotnost osjetio Julien Benda, bitni je razlog sve današnje groznice u Europi. Pomračenje Pariza i ostavka Francuske na vodstvu u Europi — to je dilema, u kojoj se danas nalazi ova zemlja, od koje već sto i više godina zavisi duhovno i moralno opredjeljenje Europe. — «Francuska je postala otok — zaključio je jedan od tih suvremenih Francuza, koji se odriču odraza Pariza na Europu, Comte Jean de Pange, u svojoj viziji jedne transnacionalne Europe — i u slučaju direktnog napadaja, ona se ne će upuštati u aventure...» — Aventure bi bile ove: Francuska nema ničeg zajedničkog s onim, šta se može odigrati u raznim pravcima Europe. Ona će reagirati, kad neprijatelj prekorači prag njene kuće. Svesti Francusku na poziciju i na oblik otoka, znači ne samo odricanje njene pozicije vođenja, ali je, u isti mah, to i neprovedivo. Zar Engleska, koja je geografski otok, ne može da u velikim i odlučnim konfliktima civilizacije očuva svoju poziciju otoka? Ali Pariz danas živi u uvjerenju, da može u budućem konfliktu dvaju životnih nazora ostati osamljeni promatrač na otoku osamljenosti, i ne osjećajući, da je drama, koja se danas odigrava na španjolskom planu, uglavnome, rezultat njegovih prijašnjih socijalnih i duhovnih napora. Odreći se nečega, za što je netko odgovoran — nemoguće je i gotovo apsurdno. Iskustvo André Gide-a je najbolje pokazalo, da više ne postoji ni jedan fragmenat zemlje, u kome bi se velika utopija čovječanstva bila još ostvarila.

Pariz je, bez svake sumnje, još uvijek najviše pozvan, da civilizaciju, za koju je Jacques Maritain kazao, da je postala «lješina srednjevjekovne civilizacije», oživi i da joj sačuva njene helensko-latinske i kršćanske temelje. Ja sam uvjeren, da će se Pariz iz svih ovih dubokih i tragičnih suprotnosti, koje ga danas trgaju i lome do tolike mjere, da ruše njegovo jedinstvo i njegovu cjelinu, uspjeti da se otme valu magle, neodređenosti i groznice. U doktrini jednog Jacques Maritaina, koji vjeruje u

trajnost evanđeoskog navještenja i u prevlast nadzemaljskog nad zemaljskim, u njegovu «integralnom humanizmu» leže temelji jedne mogućnosti unutarnjeg preobraženja današnjeg Pariza. Postoji, naime, još u utrobi Pariza ostatak jednog razrušenog organizma, koji će posredovati u trenutcima posljednjeg očaja. Slučaj Gidea je, u tome pravcu, neobično potkrepljiv i pun nade. Jedan ateistički materijalizam, čije je iskustvo doživio europski čovjek u usponu i padu mašinizma, koji smatra, da je glavni objekat ljudskih aspiracija visoki materijalni standard života, metro i dnjeprostroj, a koji, pored toga ne ostavlja mogućnosti uzletima sensibilnosti, titrajima fantazije i emocijama vjere, ne može sasvim zadovoljiti zapadnog čovjeka. Na tome putu, Pariz će preko svoje elite, preko svoga novoga shvaćanja kršćanske palingeneze, preko jedne neohumanističke vjere u porod kulture, to jest preko novog osjećanja odnosa čovjeka prema čovječanskome, prema novoj afirmaciji odanosti slobodi, morati svakako pronaći svoju novu formu života i izraza.

GRČKA BEZ BOGOVA

STIGAO sam u Grčku, noseći sa sobom i u sebi mît starogrčke veličine i slave, koju čovjek, odgojen u klasičnim studijama, još od najranije mladosti nije u stanju izbjeći. Osloboditi se bogova u Grčkoj nije nikako lak posao. Doprijeti do takva stanja, da se sagleda Grčku bez bogova, svakako je zadatak od ogromne važnosti. Pokraj svih ostalih raznolikih utjecaja, kroz moju je generaciju prodrmao i ujecaj Nietzschea i njegova tumačenja grčke tragedije. Ja sam pod tim utjecajima odlučio, da nikako ne zanemarim proučavanje starogrčkog života; i kad god mi se je za to pružala prilika, ja sam je iskorištavao do najvećih razmjera. Ali ispred mene stajala je nova Grčka, sa svim svojim teškim i složenim problemima jedne balkanske i mediteranske zemlje. Mi Hrvati znali smo daleko više o staroj Grčkoj, nego li o ovoj novoj. U jugoslavenskoj diplomaciji Grčka, Bugarska, Rumunjska, Albanija i Turska bile su isključivo srpsko područje. Srbi su o Grcima imali protuslovne pojmove. Iako s njima u najnovijoj povijesti nisu bili u sukobu, ipak je svaki srpski intelektualac ili diplomat imao ispred Grka sklop malovažnosti. «Grčko kefalo», tj. grčka glava misli da sve zna, držao je Srbin, kad bi bilo što poduzimao s Grcima. Briljantnost jednog Venizelosa zasjenjivala je ograničenu šutljivost jednog Nikole Pašića. Svaki je grčki diplomat, pa i javni radnik, sjajnije vladao francuskim, pa čak i engleskim jezikom od srpskih diplomata i javnih radnika. Kako je kroz Atenu i kroz Grčku nailazilo europsko društvo, susreti međunarodnog i kozmopolitskog značaja bili su češći i daleko više razvijeniji, nego li se to moglo zabilježiti u Beogradu. Veliki broj klubova društvena i kulturna karaktera davao je Ateni izgled jedne mediteransko-europske sredine, vrlo malo balkanske, kao što se to osjećalo jače i u Beogradu i u Sofiji. Sve je to, razu-

mije se, davalo Srbijancima ne samo kompleks inferiornosti i društvene zaostalosti, nego i dubok osjećaj zavisti, koji su, uostalom, srbijanski diplomati osjećali i prema Rumunjima.

Krajem dvadesetih godina, Grčka se osjećala slabom, uznemirenom i razočaranom. Ona je tek bila izišla pobijeđena u svojoj nesmotrenoj i nepromišljenoj maloazijskoj pustolovini, koju ni vješti i iskusni Elefterije Venizelos, niti kralj Konstantin nisu smjeli poduzimati. Kad su Englezi gurnuli Grke u tu katastrofu, ili dali im svoj blagoslov, trebalo je ipak predosjetiti, da se Turci ne će nikako pustiti, da budu pobijeđeni u svojoj postojbini Anatoliji i da se ne će nikako odreći ni Istambula, ni Smirne. Ali kod Grka je i u njihovoj fantaziji još uvijek živio mit o Megali Elas, o Velikoj Grčkoj s pet mora, koja bi obuhvaćala ne samo kontinentalnu staru ili rumelijsku Grčku, nego i dosizala do same Anatolije, dok bi od Carigrada načinila svoju novu prijestolnicu. Kao i kod Srba mit Dušanova carstva, tako je i kod Grka, u svakom Grku carevao mit Bizanta, čijim su se nasljednikom osjećali Grci. Kad sam jednog dana putovao od Carigrada do tek izgrađene Ankare, na putu, u kamenitoj pustinji, u vlaku nalazio se je i jedan Grk, koji je odlazio u neku misiju u novi glavni grad. I dok smo tako čavrljali, on se, gledajući kamenje oko nas, zaustavi pa rekne:

—Kako su naši Venizelosi i Konstantini bili ludi, kada su poveli na ove strane, u ove gudure jadan grčki narod, da uzaludno izgine i da nas Turci, skupa čak i s grčkim starosjediocima bace u Egejsko more!

Grk gorko zaplače. I uistinu, slika je bila više nego porazna. Venizelos je olako prihvatio ponudu, da se poslije, kad je osjetio sigurnu propast, povuče i pusti kralja Konstantina, da izabere plod nacionalističke megalomanije i helensko-bizantske mitomanije. Trebalo je računati na to, da se jedan narod, k tome turski narod, ne može istisnuti sa svoje zemlje, a da kod toga ne pronađe u sebi zadnje snage svoje vitalnosti, što je Kemal Paša Ataturk sa svojim drugovima i uspio izvršiti, kad su se Grci nepravedno i besmisleno bacili u tu pustolovinu.

Rezultati te pustolovine osjećali su se svugdje u Grčkoj, u predgrađima dva velika grada, Atene i Soluna, gdje je, poslije razmjene grčkog pučanstva i poslije grčkog bježanja, bilo smješteno maloazijsko grčko pučanstvo. Siromaštvo, bije-

da i razočaranost Grka iz Male Azije, Carigrada i Smirne, koji se osjećao duhovno i materijalno jačim od rumelijskog Grka s kontinenta, izazivalo je godinama dubok raskol u samom Helenstvu. Međutim, zamisao raseljavanja grčkog maloazijskog pučanstva u sjevernu Grčku ili Makedoniju, bila je vrlo korisna, jer je tako izgradila čitav jedan snažan zid Helenstva protiv slavenskog ili bugarskog makedonstva. To se nije moglo odmah razaznati, niti naslutiti, ali poslije više od pedeset godina, slavofonski elemenat, kako su ga Grci nazivali, bio je iz korijena iščupan, što je ojačalo Helenstvo na vratima bilo Srpstva, bilo Bugarstva. Venizelosov realizam je ipak imao svoje pozitivne rezultate, što je na sjeveru izgradio živ zid Helenstva protiv Slavenstva. Omogućivši Srbima, da kroz solunsku zonu saobraćaju Egejskim morem do Egipta, Grci su manje strepili od daljnjih velikosrpskih traženja Soluna, ali ne s tolikom zabrinutošću, s kolikom strepe neprekidnim nasrtajima Bugarske, da zauzmu Dedeagač, kao i sav onaj dio Egejskih otoka, koje Grci smatraju svojim životnim ciljem. Kod toga, Grci su oduvijek vidjeli u Srbima, bilo u Balkanskim ratovima, bilo u Prvom svjetskom ratu svojeg prirodnog saveznika protiv Bugara.

Maloazijska katastrofa i trajna pogibelj Bugarske nije nikada puštala Grke ravnodušnima, nego su u oslonu na Srbe vidjeli mogućnosti održanja svoje samostalnosti. Iako nisu mogli oprostiti Srbima, što ih nisu vojnički poduprli u ratu protiv Turaka, ipak su računali, da od saveza sa Srbima mogu održati svoje ostvarene pozicije na Egejskom moru. Toga je bio svjestan svaki Grk, napose onaj na sjeveru, Grk seljak i inteligent. Grci su isto tako zamjeravali Srbima, što nisu htjeli provesti politiku particije Albanije, koju je Venizelos želio. Turci su, međutim, bili zahvalni Srbima, što nisu odgovorili na grčki poziv, da se i oni umiješaju u Maloazijsku avanturu i podupiru Grke protiv Turaka. Što se pak tiče odnosa Grčke prema Bugarskoj, Srbi su se držali linije iz drugog Balkanskog rata: zaustavljati širenje Bugarske i pomagati kod toga Grčku. Maloazijski Grk nije bio nimalo oduševljen veliko-grčkom politikom, bilo grčkih Venizelista, bilo grčkih monarhista. Mora se, naime, uzeti u obzir, da je Grk kroz vjekove ipak uspio oblikovati u Turskoj, posebno u Carigradu i u Smirni, napredniji ekonomski standard života, uslijed činjenice, što u to vrijeme turski živalj nije bio na

visini vođenja jedne suvremene ekonomske politike, pa se je rado služio i s grčkim i sa židovskim znanjem i umijećem trgovačkih i financijskih operacija. Malozijski je Grk vladao široko turskim, francuskim i engleskim jezikom, što je koristilo i vođenju poslova u Otomanskom carstvu i kasnije u revolucionarna vremena. Koliko je pak maloazijski Grk čeznuo za turskom vlašću, može poslužiti i ovaj primjer: —Kad smo tridesetih godina održavali balkanske sastanke za promicanje Balkanskog saveza i u Solunu, jednog sam dana išao u predgrađa Soluna, gdje su živjeli maloazijski Grci. S nama su bili i predstavnici Kemalove Turske, turska mlađa inteligencija. Kad su ih maloazijski Grci ugledali, prišli su k njima, počeli ih posluživati slatkom i kavom, ljubeći im čak i ruke, što je duboko iznenadilo ne samo grčku inteligenciju, nego i same Turke. Kako ja nisam vladao turskim, sami su mi Grci kazivali, kako im je pod Turcima u dalekoj Maloj Aziji bilo daleko bolje, nego li sada u Grčkoj, i kako bi se mnogi od njih vratili, kad bi mogli, jer takvog života, govorio je stariji svijet, nije nigdje i nikada bilo, kao pri kraju Osmanlijskog carstva.

Dolazeći iz Beograda i iz Jugoslavije, Grčka je pod Venizelosom bila sasvim slobodna zemlja. Posebno je na mene utjecao veliki broj jutarnje i večernje štampe, koja je predstavljala sve političke struje i stranke, i pisala bez ikakve cenzure o svim pitanjima. Kritike Venizelosa i njegove politike bile su bezgranične. Zamjeravala mu se činjenica od strane monarhista, da je on glavni i jedini krivac Maloazijske katastrofe, što je zemlju poveo u taj rat, i kad je zatim vidio, da Grci nisu u stanju taj rat završiti, pustio monarhiju, da se ona sroza na odgovornog krivca ratnog poraza. Taj se je sukob između republikanaca Venizelista i monarhista Konstatinovaca osjećao u svakoj grčkoj obitelji. Monarhisti u Grčkoj bili su svakako manje vješti u vođenju unutrašnje politike, od republikanaca i Venezelista. Više slični na stare legitimiste, kakvi su prije u Srbiji bili i Obrenovićevci, monarhisti su predstavljali starije, bolje i više društvo, dok su republikanci, odnosno Venizeliste, bili, kao i srpski radikali, željni apsolutne vlasti. Napose mlađi Venizeliste, kao što su bili Papanastasiu, Papandreu, Kafandaris, Mihalokopulos, Kostopulos i mnogi drugi, pokazivali su vrlo mnogo dinamične političke snage i smisla za formiranje suvremene države. Ogromne teškoće i

nepoznanice pojavljivale su se u Grčkoj i prije, za vrijeme Venizelosa, i kasnije s politikom vojske, odsluženih generala, koji su sebe smatrali sposobnijima u vođenju politike od političara. Imao sam tada prilike upoznati nekoliko takvih generala, u prvome redu Kondilisa i Plastirasa, koji su više bili kandidati za političke operacije, nego li za vojničke. Grčka je u Venizelosovo vrijeme bolovala od sličnih bolesti, od kojih boluje i Latinska Amerika. Vojska ne toliko kao profesionalna snaga za obranu zemlje, koliko kao vječni kandidat za upadanje i intervenciju u unutrašnje krize zemlje. Za takvu vrst vojske bio je, uglavnom, odgovaran Venizelos. On se je u slučajevima, kad se je radilo o dolasku na vlast monarhista, posluživao vojskom i nju gurao u političke intervencije, kako bi očistili teren, u koji je zatim Venizelos mogao ući i zahvatiti vlast. Kad su se zatim generali i vodeći krugovi u vojsci domogli vlasti i naučili se vladanju, oni su se znali urotiti i protiv samog Venizelosa i drugih republikanskih snaga i preuzeti vlast u isključivo svoje ruke. Bilo je vrlo često zanimljivo, čak i smiješno gledati te bivše generale i pukovnike, kako sjede kod kuće u društvu svojih pristaša, živeći u nadi, da će im se ponovno pružiti prilika, da siđu na ulicu i izvedu svoj, kako se to zvalo, «kinima», udar. *Kirie proedre,* znalo ih se upitati, *pote to kinima?* (Gospodine predsjedniče, kad ćete u nov pokret?). General bi se, bio to Kondilis ili Plastiras, duboko uozbiljio, i gladeći svoje brkove ušutio, ostavivši slušatelja, da se uvjerava, kako bi se ipak moglo očekivati, da Kondilis ili Plastiras ponovno preuzmu vlast. Za razliku od srbijanskog generala, koji se čuvao od toga da sâm preuzme vlast, a ustvari u pozadini kontrolira čitav monarhijski sistem, grčki je general bio više političar, nego li vojnik. Negativnost svih tih generala sastojala se u tome, što nisu imali nikakve ili vrlo elementarne administrativne sposobnosti, pa su se uz njih vezivali poneki advokati i ekonomisti, financijski i tehnički stručnjaci, kako bi mogli u takvoj generalskoj vladi zauzeti ministarski položaj, koji inače u slobodnoj političkoj borbi ne bi bili u stanju postići. Takav položaj u jednoj diktatorskoj vladi, kako je uvijek bila generalska vlada, pružao im je i mogućnost obogaćivanja. Generali su, kao i politički svijet, bili podvojeni na one, koji su bili, kao Plastiras, sasvim odani republici i Venizelosu, ili kao Kondilis, koji su od republikanske oda-

nosti Venizelosu prelazili u pristraše monarhije, vidjevši, da je demokracija i suviše slaba, da zauzda legendarni grčki pluralizam, kome bi, kao i svakom mediteranskom narodu, najbolje odgovarao oblik anarhije. Kao i u Kataloniji, tako i u Grčkoj, Kropotkin je bio popularniji od Aristotela.

Zapravo, svi ti generali, koji su čekali na nove aventure, koje, međutim, nisu više bile ozbiljne, nego tek 1935., došli su na površinu poslije Maloazijske katastrofe, kad ih je Venizelos upotrebljavao, da sruše dinastiju i otjeraju kralja Konstantina. Kod toga je Venizelos, kao i uvijek, igrao dvosmislenu politku. On je najprije odpočeo maloazijsku katastrofu, pa kad je osjetio, da je ista neostvarljiva, povukao bi se sa svojima, davši monarhiji mučnu ulogu, da izgubi rat i pretrpi katastrofu. I kad je do toga naivnošću monarhije i došlo, Venizelos se javlja, uvijek s generalima, koji su stvarno izgubili rat, da optuži monarhiju, otjera je i proglasi republiku, odnosno sebe dovede na vlast s politikom obnove zemlje. Iako je za sve to vrijeme ipak ostao jedan razmjerni oslonac ili, točnije, jezgra za monarhiju u visokim klasama grčkog društva, Venizelos se ipak služio s generalima, da onemogući povratak monarhije, uglavnom sve do 1935., kad je jedan od najinteligentnijih generala, odgojen u Njemačkoj, general Metaxas, uspio izvršiti protu-venizelistički udar, dovesti monarhiju i prisiliti Venizelosa na izgnanstvo, s kojeg se više nije vratio ni u domovinu, ni na vlast. Od venizelističkih i republikanskih generala, koji su u prvome redu i uspješno poduprli povratak monarhije, bio je gen. Kondilis, tipični grčki general, odvažan, ali i primitivan. Pred kraj svojeg života, uglavnom pod utjecajem razrovanih grčkih prilika i porasta monarhije pod Aleksandrom na Balkanu, on se je preobratio na monarhiju, kao na najpogodniji politički sistem za male balkanske zemlje. Pozvan od kralja Aleksandra, da ga službeno posjeti u Beogradu, on se je vratio oduševljen sistemom apsolutne monarhije. Govorio mi je tada:

—Ja sam bio iznenađen, kako ti svi generali slušaju Kralja, izvršavaju njegove naredbe i kako su svi međusobno suglasni.

—Vi u Grčkoj ne možete sastaviti dva generala zajedno. Svatko protiv svakoga.

Imao sam dojam, da je on tom prilikom i osjetio, da bi njegov udar, za kojim bi trebala doći rekonstrukcija monarhije u Grčkoj, bio ne samo pozdravljen, nego i pomognut od Aleksandra, odnosno od politike, koju je Aleksandar tada i zamišljao u obliku stvaranja jedne Balkanske antante balkanskih kraljeva i turskog Kemal-paše Ataturka, uglavnom uperene protiv Mussolinijeva sve jačeg nadiranja na Balkan. To mi je postalo jasno i konkretno u kasnijim razgovorima, koje je Aleksandar imao s Kondilisom, u mojem prisustvu, na Krfu listopada 1934.

Razgovarati s grčkim generalima, o kojima je ovdje riječ, bila je uvijek senzacija više za mene, nego li za običnog grčkog novinara, intelektualca ili političara. Za sve njih, ti su generali izgledali kao zaboravljene, nekada izabrane životinje u zoološkom vrtu.

Generali opet sa svoje strane uživali su razgovarati s vanjskim svijetom, jer se na njih nije nitko obraćao. Novinari velikih svjetskih listova zato, što nisu bili aktuelni; diplomati zato, što su se pribojavali, da ih službena vlada ne sumnjiči za pripremanje urota. Ja sam se zabavljao da razgovaram s Kondilisom, Plastirasom i Pangalasom, koji su mi se svi žalili, kako su im beogradski vlastodršci, posebno Nikola Pašić i najviše Momčilo Ninčić, bili neiskreni, kad su s njima razgovarali, da ih uvjere da pristupe savezu sa Srbijom uoči i za vrijeme Prvog svjetskog rata, i poslije toga, kad je kralj Konstantin, osobno prijateljskije raspoložen prema njemačkom caru, nego li Engleskoj i Francuskoj, nastojao ostati neutralan, davši tako Venizelosu i generalima sjajnu priliku, da ga načine posve nepopularnim i da ga u dva maha svrgnu. Najomrznutiji srbijanski političar, smatran najvećim lažcem, bio je kod svih generala i političara Momčilo Ninčić, koji im je obećavao sve moguće potpore, i zatim ih napuštao, da padnu i da se izgube. Plastiras, Kondilis, Pangalos govorili su o Ninčiću najgorim pridjevima, a i sâm Venizelos, za kojeg je Clemenceau znao reći, da je u svojim vještim i zavijenim potezima nadmašio Odiseja, govorio je o Ninčiću s rezervom.

Kako su ti generali dolazili u sukob s kraljem Konstantinom, neka posluži ovaj primjer, koji mi je, za vrijeme mojih čestih razgovora s njim, ispričao Kondilis:

—Bio sam prvi revolucionar u vojsci protiv kralja Konstantina. Još kao kapetan sukobio sam se s Kraljem u pitanju prijelaza bugarske vojske kod Rupelja. Zapovjedajući svojim ljudima u utvrdi Fea Petra, odbio sam se pokoriti poznatom

povijesnom naređenju Konstantina, da se pusti bugarsku vojsku preći kroz grčki teritorij. Bio sam tada samo sa 45 ljudi, bez velikog oružja i bez topova. Kad mi je jedan od nižih oficira bugarske vojske došao da traži, da ih pustim tim putem, odgovorio sam, da je to isključeno, da ja ne mogu da ih pustim kroz grčki teritorij. Na to mi je Bugarin kazao, da je to naredio moj Kralj, na što sam mu ja odgovorio: —«Žalosno je, da jedan tuđi oficir zna bolje za naređenje mojeg Kralja, nego li ja». — Poslije nekoliko dana, Bugari ponovno zatražiše, da napustim utvrdu, ali ja sam im tada odgovorio, neka dođu da je uzmu, jer je ja inače ne dam. Mojem sam starješini izjavio, da ćemo radije izginuti, nego li Bugarima pustiti Rupelj. Ali, kada je stiglo novo naređenje od Konstantina, da ih pustim, morao sam se pokoriti, ali sam se i sâm povukao. To je išlo ovako. Nisam dozvolio Bugarima, da se pomaknu za tisuću metara, dok nisam mirno napustio tvrđavu. Od toga dana datira i moj sukob s Konstantinom. Postao sam prvi revolucionar u vojsci, koji je odrekao poslušnost Kralju i pridružio se Venizelosovoj akciji. To se je zbilo 5. kolovoza 1916. Bilo je to, kad je Venizelos poveo prvu borbu protiv monarhije, da prekine neutralnost Grčke i opredijeli Grčku na stranu saveznika u ratu protiv Centralnih sila i Bugarske, i tako omogući Englezima i Francuzima, da sa Srbijom izvrše Solunski proboj. Venizelos je bio tada veliki čovjek. On to sada više nije, — govorio je Kondilis.

Prelazeći na vanjsku politiku, govorio mi je:

—Grčka je vanjska politika završila Maloazijskom katastrofom. Poslije pogibije u Maloj Aziji, mi smo za sada izgubili sve aspiracije. Svaka naša nova vanjska politika ne može da se za danas postavlja. Što mi poslije katastrofe u Maloj Aziji možemo više tražiti? Gotovo ništa! Budućnost je mračna. Venizelos je imao pravo, što se izmirio s Turskom. Mi moramo tražiti i produbljivati takvu politiku. Moramo cijeniti i Kemal pašu i Ismet pašu. Oni su bili iskreni branitelji svoje nacije i svojeg naroda. Mi smo u tom sukobu imali krivo, mi to moramo sada priznati. S jednom novom, obnovljenom i civiliziranom Turskom mi se moramo sporazumijevati i živjeti u miru. — Međutim, kad je bilo riječi o Bugarskoj, Kondilis je u nekoliko riječi sažeo ono, što je mišljenje svakog Grka oduvijek:

—Ja ne vjerujem u Venizelosovo mirenje s Bugarskom. Tà ni sâm Venizelos u to ne vjeruje. Grčki narod ne voli Bugare. Mi ne možemo žrtvovati starija prijateljstva za prijateljstvo s Bugarskom.

Što se tiče općenitog stanja u svijetu, Kondilis je ovako gledao na to:

—U svijetu se problem danas postavlja ovako: borba između kapitalizma i proletarijata, posred kojeg stoji srednji i sitni stalež seljaka i agraraca. Ja vidim jedan novi sukob ne naroda, nego socijalnih pojmova. Ja vjerujem, da će se u tome sukobu naći mali balkanski narodi, pa i Italija, protiv komunizma i plutokracije Centralne Europe. Vi ste seljačka zemlja, a seljačke zemlje pobjeđuju. Mi ćemo biti s vama, i s Italijom protiv njemačkog komunizma i protiv njemačkog hitlerizma.

Kad sam mu primijetio, da odnosi Jugoslavije i Italije nisu najbolji i ne će biti najbolji, on je vjerovao i istakao, da Mussolini mora poći sa seljačkim narodima, jer bi siromašna i seljačka Italija bila progutána od njemačkog industrijalnog gorostasa!

Koliko u svemu tome ima zbrke i naivnosti, mogli bi poslužiti i navodi iz drugih takvih razgovora, koji, međutim, ipak vraćaju u pamet stanje i mišljenja, koja su tada vladala u predratnoj Europi.

Najfolklorniji poslije Kondilisa bio je svakako Pangalos. On je svaki svoj politički razgovor znao kititi s citatima iz stare grčke političke povijesti:

—Naš stari Demosten, govorio mi je jednog dana, znao je reći: «Nije moralno od strane političkih ljudi, da se ne miješaju u politiku, kad to traži potreba zemlje». Netom se prilike promijene —bilo je to 1932.— ja ću se nesumnjivo umiješati u politiku i svakako sići u politički život. Imam pouzdano uvjerenje, da dolazi vrijeme, kad ću biti prisiljen uskočiti u politički život. Kirios Venizelos je bez svake sumnje ogroman politički kolos i, u jednu riječ, politički titan. Kad titani padaju, tada se uvijek pojavljuju preokretaji u političkom životu svake zemlje. To će se isto odigrati i sutra u Grčkoj. Ja jedva čekam to vrijeme, da se opet motam u politički život zemlje. Venizelos se vara, da će na povratku biti ponovno izabran od velike većine naroda. Ako pođe na izbore, on će stradati, kao što je stradao 1920. Bilo je to prije

Maloazijske katastrofe. Tada smo mi svi bili s Venizelosom. On se je isto tako vraćao iz inozemstva kao pobjednik! Onda nam je govorio: «Evo, donosim vam Grčku s pet mora. Najviše, što smo mogli dobiti, dobili smo! Narod mora za mene glasati!». Išli smo na izbore u uvjerenju, da će Venizelos odnijeti pobjedu nad monarhistima, to jest nad Konstantinom, kojeg je onemogućio, kad je raskinuo Konstantinovu neutralnost u ratu. [Bilo je to uoči Solunskog proboja, kad je Venizelos, dozivajući u pomoć savez Grčke sa Srbijom, tražio od Konstantinovaca, da obustave neutralnost i priskoče u pomoć Srbiji. Ostale su u vječnom pamćenju tadašnje Venizelosove riječi, uperene Konstantinu: «Grčka je i suviše malena, a da bi mogla pogaziti tako veliku zadanu riječ!» To jest: zanijekati zadanu riječ, da će u slučaju napadaja na Srbiju priteći joj u pomoć!]. Poslije ove moje stanke, Pangalos je nastavio:

—Dobro je, išli smo na izbore u uvjerenju, da će Venizelos odnijeti pobjedu nad Konstantinom. Naprotiv, nikada politički život Grčke nije doživio takav strašan i upravo očajan slom. Niti jedan venizelistički zastupnik, pa ni sam Venizelos nije bio izabran na tim izborima. A niste mogli uvjeriti Venizelosa, da on ne će biti pobjednikom. I to apsolutnom većinom! On se to i danas nada. A i danas u svim pokrajinama postoji gotovo 80 od sto protivnika Venizelosu, ali on to ne shvaća. On uvijek misli, da će ga narod birati zbog njegovih vanjskih uspjeha. Međutim, narod se više ne zanima za Venizelosovu Veliku Grčku s pet mora. Zanima ga cijena kruha, soli, vina i živežnih namirnica. Venizelos ne shvaća, da je narod gladan. Pobune, koje su se odigrale u Kavali, Serezu i gotovo u svim krajevima bijedne i iznemogle Makedonije, vrlo su simptomatične. Narod je gladan. Mi smo se borili za republiku zato, da njih desetorica jedu na račun te republike. Mi stari republikanci ne žalimo, da pokopamo tu republiku i da paktiramo s monarhistima, s P. Caldarisem (vođom opozicije i monarhistom) samo zato, da jedamput za uvijek obračunamo s Venizelosom, kojeg je pregazilo vrijeme! Narod ne voli da, dok venizeliste jedu, on mora gladovati! Narodu nije do toga, da je Venizelos titan u vanjskoj politici, kad se u zemlji gladuje... Naš se politički život, zaključivao je Pangalos, nalazi na sudbonosnoj prekretnici. Kod toga postoje samo dva puta i dva izlaza. Jedan i drugi može da

se označi u znaku diktature. I to u znaku diktature proletarijata, dakle anarhije, ili u znaku personalne i osobne diktature. Naš stari klasični veliki pjesnik Sofoklo kazao je: —«Anarhija razara gradove». Naš je cilj spasiti Grčku od diktature anarhije. I to tako, da damo Grčkoj diktaturu jedne jake ličnosti!

Značajno je, da je i Pangalos, poput Kondilisa i Metaxasa, bio uvjerenja, da je vojska izgubila svako povjerenje u republiku i da se u vojsci red i poslušnost mogu uspostaviti povratkom autoriteta, koji može dati samo Kralj ili diktator! Pangalos je i nadalje bio uvjeren, u što se je i on varao, kao i Venizelos, da je vojska na njegovoj strani. «Izvan vojske ima oko osam stotina viših i nižih časnika, i ti će svi poći sa mnom, kad se ja budem vratio». Slična su mišljenja bili i drugi generali, koji su svi računali na svoj povratak. Međutim, jedini, koji se je trenutno tada vratio, bio je Kondilis, kojeg je pomagao beogradski Dvor, dok je glavni zadatak restauracije monarhije izveo njemački odgojen i nacistički opredijeljen general Metaxas.

Od svih generala general N. Plastiras izgledao je sentimentalan i slabunjav. On je još uvijek vjerovao u Venizelosa i smatrao, da je on jedini u stanju održati Grčku na vanjskopolitičkom i unutrašnjem ekonomskom planu. Nitko od njega nije negativniji za beogradsku balkansku politiku. Za vrijeme Pangalosove diktature, Plastiras je pobjegao iz Grčke na putu kroz Beograd. Ali tu ga je Momčilo Ninčić zadržao, uvjeravajući ga, da će ga Beograd poduprijeti u izvođenju udara protiv Pangalosa. On je trebao da se zadrži u Francuskoj, gdje se je pripremao udar protiv Pangalosa i povratak Venizelosa. Međutim, Ninčićeva uvjeravanja, kako mi je sâm Plastiras govorio, odlučila su, da on zastane najprije u Beogradu, a zatim na granici u Bitolju i u Skoplju:

—Kad je 1926. u veljači bilo sve pripremljeno, da se izvede puč protiv Pangalosa, i ja se spremao —govorio mi je Plastiras— da kod Bitolja prijeđem granicu, i da se u Lerinu sastanem sa svojim prvim četama, pa da nastavimo put u Atenu, da srušimo Pangalosa, onda mi je komandant garnizona, kojeg sam obavijestio o dogovoru u Beogradu, zabranio svaki odlazak iz Jugoslavije. Ja sam protiv toga oštro protestirao i tražio, da me se prema ranijem obećanju Ninčića pusti. Ali to Ninčićevo naređenje bilo je pogaženo, da li od

Ninčića samoga, ili od strane drugih organa beogradske vlasti, teško je kazati. Tek kad sam ja ipak pokušao prebjeći preko granice, poslaše u potjeru za mnom vojsku, tako da sam pred samu granicu bio silom zaustavljen. Odvedoše me natrag u Bitolj i u Skoplje, gdje mi pokazaše, da imaju izričito naređenje beogradske vlade, da se pod svaku cijenu zabrani moj odlazak u Grčku. Naređenje je bilo i od strane Ninčića, koji me je slagao, povevši jednu nepametnu politiku s Pangalosom, misleći, da će vječno imati Pangalosa na vlasti u Grčkoj i sasvim vezati Grčku za srpska kola! Sav razjađen, napustio sam Beograd. Data mi je ipak bila jedna satisfakcija, što sam na prolazu kroz Beograd bio predmetom posebne pažnje od strane naroda i javnosti, također i od štampe, koja je žestoko kritizirala lašca Ninčića i njegovu politiku, i tražila, da me se pusti natrag u Grčku...

Ponavljajući svoju odanost Venizelosu, jer da je Grčku izmirio s Turskom, Plastiras je ipak bio mišljenja, da se vojska može miješati u unutrašnju politiku zemlje samo i isključivo tada, kad se zemlja nalazi u dubokoj krizi. Inače u normalnim vremenima, vojska mora stajati izvan politike. Zato je osuđivao i Pangalosa i Kondilisa.

—Radi svega toga —govorio je— ja sam se pobunio protiv Pangalosa i protivu vojne diktature u Grčkoj, jer sam smatrao, da je ona tada bila nepotrebna. Ja sam se udaljio od vojske, jer sam bio uvjerenja, da kad se general umiješa u politiku, on ne smije više ostati u vojsci. Kako prema svojoj prirodi mogu samo biti vođa ili ništa, a jer smatram Venizelosa dovoljno jakim, da vodi računa o grčkim interesima, smatram, da je za mene najbolje biti i izvan vojske i izvan politike.

Dok je Plastiras, kojeg će kasnije još jedamput Venizelos pozvati, da brani republiku protiv monarhijske restauracije, bio uglavnom i vojnički i politički rezigniran i umirovljen, dotle su ostali na megdanu još uvijek i Pangalos, ali bez uspjeha, Kondilis s malo ograničenog uspjeha i Metaxas sve do povratka Kralja, najjači, uz potporu Rima i Berlina, uz zabrinuto raspoloženje u Beogradu. Aleksandar, koji nije trpio Venizelosa, i kojega se je htio riješiti, posebno, kad se je Venizelos počeo odupirati Aleksandrovoj politici nezavisnosti Balkana, bacio se je u posebno njegovanje Kondilisa. Sa svoje strane, Kondilis poslije prvog posjeta Aleksandru u

Beogradu vratio se je, sav pečen i kuhan, neograničenim obožavanjem Aleksandra, ponovivši mi nekoliko puta, da samo kraljevski autoritet može uspostaviti jedinstvo vojske, posebno vojne hijerarhije, i dati zemlji onu sigurnost, koju je, po njegovu mišljenju, Aleksandar dao Jugoslaviji. Vanjski su međunarodni krugovi i odlučujući državnici po Balkanu, poput onih u Parizu i u Londonu, koji su dali Aleksandru svoj blagoslov za uvođenje diktature, bili mišljenja, da je Aleksandar sjedinio mnogonarodnu zemlju, i da je ona sada snažnija i jača, nego li ikada prije.

RAZGOVORI S VENIZELOSOM: IZMJENA POLITIKE NA BALKANU

Nu, međutim, Venizelos nije bio slična mišljenja. Na njega su događaji iz 1928. i Aleksandrov «Šesti siječanj 1929.» ostavljali ravnodušan i čak skeptičan dojam. Venizelos je po svojem rebelskom temperamentu bio republikanac. On je politiku Grčke i svijeta gledao kroz Tukididov «Peloponeski rat», koji je u godinama opozicije i povlačenja iz politike prevodio na novogrčki demotiki (jezik), kako bi ga razumjeli širi slojevi naroda. U mojim čestim razgovorima s Venizelosom, i kad je bio predsjednikom vlade i u opoziciji, imao sam prilike shvatiti i obuhvatiti svu Venizelosovu misao, bilo u odnosu na Grčku i na odnos iste prema Balkanu i balkanskim zemljama, kao i općenito balkanskom političkom svijetu. Bila je to za mene velika škola, koju je rijetko tko od Hrvata ikada prošao! Venizelos je, naime, od prvih traženja na Balkanu jedne uzajamne balkanske politike predstavljao pravac nezavisnosti balkanskih država od međunarodnih utjecaja. To je bila njegova politika uoči Balkanskih ratova, za vrijeme istih, zatim u opredjeljivanju Grčke na strani Srbije i zapadnih saveznika pri koncu Prvog svjetskog rata, sve do pojave Mussolinija na vodstvu Italije. On je odmah tada osjetio, da se Grčka više ne smije, niti može opredjeljivati za bilo kakvu politiku, koju bi fašističko-imperijalna Italija mogla osjetiti, da je uperena protiv talijanske nadmoćnosti na Jadranskom, Jonskom i Egejskom moru. Kad je lošom i konačno neuspjelom Ninčićevom politikom u Albaniji, Beograd izgubio prevlast u tom dijelu Bal-

kana, i Mussolinijeva Italija naglo uzimala maha, Venizelos je sve snažnije isticao i svoje odvajanje od Beograda, koji je smatrao nemoćnim, da se odupre rastućoj snazi Italije. Tašt, kakav je bio, Venizelos je k tome smatrao, da je i bolje, da je došlo do velikosrpskog poraza u Albaniji, kad je Beograd odbio, da poslije prvog rata dijeli Albaniju s Grčkom, ostavivši tako jedino sebi prevlast nad Albanijom. Meni je Venizelos često puta, zamolivši me, da to ne iznesem javno, znao ponoviti, da je Ninčićeva politika prema Grčkoj i prema Albaniji, kao i prema Balkanu uopće, bila isključivo velikosrpska. I kad već Beograd nije htio dijeliti Albaniju s Grčkom, nego je pridržati isključivo za sebe, Venizelos je smatrao, da je sasvim normalno, da Italija, prije ili poslije, podvrgne sebi Albaniju i tako onemogući daljnje srpske težnje na tome terenu.

Ne samo jedamput, nego nekoliko puta, već od 1930., Venizelos je znao meni ponavljati:

—Ja Vam kažem za Vašu osobnu informaciju, ali ne za objavljivanje, kako stvari stoje. Kad smo mi prvi put išli u Italiju, ja sam tada Mussoliniju kazao slijedeće: «Mi smo do sada na Zapadu imali dva prijatelja, Francusku i Englesku. Mi hoćemo u vama naći trećeg prijatelja. Ni više, ni manje. U nizu našeg prijateljstva s velikim zemljama na Zapadu, mi želimo uvrstiti i Italiju!» Učinio sam to zato, jer se je od talijanske strane išlo za tim, da se omogući jedan sporazum, koji ne bi bio pakt prijateljstva, nego čak i jedan savez u dvoje. Mi smo u stilu naše politike odbili takav prijedlog. I kad sam ja to u Rimu kazao Mussoliniju, moram priznati, da je on to prihvatio, ne tražeći ništa više. Poslije toga, ja sam posjetio Pariz i London i to isto ponovio tamošnjim krugovima.

—Nama je bilo do toga, da ostvarimo grčko-turski sporazum. Taj nismo mogli ostvariti bez potpore talijanske vlade. Ona je tada smatrala, da je i u njenom interesu, da se takav sporazum u troje, Italija, Grčka i Turska, ostvari. Mi smo to odlagali, jer smo se pribojavali, da bi to značilo uvesti Italiju u Balkan. Italija je to kasnije shvatila pa se, prema tome, nije više postavljalo pitanje sporazuma u troje. Međutim, ja Vam garantiram, da bi Grčka u slučaju rata ostala neutralna. Ali ja isključujem svaku mogućnost, da Mussolini zagazi u rat.

Ali još i prije, već 1929/1930., Venizelos mi je znao ovako govoriti:

—Ja sam s najvećom sigurnošću uvjeren, da Mussolini ne će rata, da on nema nikakvih ratobornih namjera. Ja za to imam najuvjerljivije dokaze. Ja sam osobno uvjeren, da Mussolini nije ratoboran. Moje je duboko uvjerenje, da Mussolini ne može, niti hoće rata. Sve to, što se on prijeti ratom, to je njegov sistem, koji mu nameće njegova unutrašnja politika.

Na moje navođenje neprekidnih Mussolinijevih govora po talijanskim gradovima, u kojima ističe revizionističke rivendikacije Italije za izmjenom Versailleskog stanja na Balkanu, Venizelos je neprekidno naglašavao, da on stoji na stanovištu, da Mussolini ne ide za tim, da izmijeni status quo na Balkanu, i da on ne će rata, jer da Italija ne bi bila u stanju, da takav rat okonča svojom pobjedom!

Prelazeći drugom prilikom u analizu grčko-jugoslavenskih odnosa, Venizelos je ovako ocrtavao vanjsku politiku Grčke:

—Vanjska politika Grčke u odnosu na Jugoslaviju orijentirana je u dva smjera. Jugoslavija je jadranska i balkanska država. U pitanju jadranske politike, mi se sasvim dezinteresiramo od politike Jugoslavije. I to naprosto zato, što mi nismo jadranska zemlja, pa i nemamo nikakva interesa za jadransku politiku. Zato i mi gledamo na talijansko-jugoslavenske odnose, ograničene na dvije zemlje, na Italiju i na Jugoslaviju. Po mojem mišljenju, Jugoslavija je u početku vodila vrlo inteligentnu politiku, ili barem jedinu moguću politiku prema Italiji. Bolja i stvarnija politika od te nije se mogla voditi. Kako su Jugoslavija i Italija pustile, da ta politika propadne, to je još uvijek nejasna stvar. Poslije ohladnjenja odnosa s Italijom, jedino što je Jugoslaviji preostalo, to je, da se baci u naručaj Francuske i da kroz pakt prijateljstva s Francuskom ostvari jedinu garanciju, koju ima u Europi. I to je jedina ispravna, jedina inteligentna i jedina razumna politika, koju Jugoslavija ima, da se odupire udarcima Italije.

Na moje neprestano insistiranje, kakvu bi politiku Grčka vodila, da dođe do jednog sukoba između Jugoslavije i Italije, Venizelos je dao ovaj odgovor, kojeg se on uvijek pridržavao u svojoj politici na Balkanu:

—Iako ja isključujem takav sukob, jer imam sasvim si-

gurne obavijesti, da Mussolini ne može nikako u rat, i to radi svoje vrlo teške unutrašnje situacije: političke a osobito ekonomske i financijske i pokraj tako složene međunarodne situacije, Grčka bi kao ne-jadranska zemlja morala ostati izolirana i u stavu promatrača. Ali netom bi se taj sukob proširio i na čitav Balkan, kao što je i shvatljivo, jer stojim na gledištu, da se danas jedan izoliran rat u dvoje ne može održati, Grčka bi odmah poduprla Jugoslaviju protiv Bugarske, zato što Grčka stoji na stanovištu, da ne može dozvoliti, da se Bugarska umiješa u razaranje status-quoa. Svako oživljavanje Bugarske na Balkanu izazvalo bi odmah spontano i Grčku protiv Bugarske i našlo je zajedno sa Srbijom, odnosno s Jugoslavijom —ispravi se Venizelos— na istim tradicionalnim linijama.

I Venizelos, kao i svi grčki političari, kad je bilo riječi o beogradskoj diplomaciji, bili su negativni. Na moje pitanje, radi čega nije moglo doći do jednog grčko-jugoslavenskog saveza, Venizelos je graknuo, da je Srbija odbila takav sporazum:

—Ja sam se tada našao posve iznenađen i zgranut, u nikako zavidnom položaju, ne znajući, radi čega i otkuda dolazi takvo odbijanje saveza s Grčkom od strane Beograda? Ninčić je tada išao za tim, da uspostavi u Grčkoj generalsku diktaturu Pangalosa i tako sruši sve ono, što smo bili načinili. Poslije poslanika Balugdžića, u Ateni su zastupali Srbiju tako čudnovati i nerazumljivi diplomatski predstavnici, da se nikako nije znalo, niti moglo prozreti kakav cilj ima Beograd. Ili svi ti ljudi nisu htjeli, ili nisu umjeli da govore i da postavljaju pitanja na ravnu i uspravnu liniju?! Rezultat svega toga bio je, da se mi nismo više mogli za jedan dugi niz vremena ni sporazumjeti, ni shvatiti! Samo neinteligentnost jednog kratkovidnog političara, kao što je bio Milan Gavrilović (otpravnik poslava u Ateni u tom času) mogla je sugerirati beogradskoj vladi hitno rješavanje odnosa s Pangalosom, kad je svatko znao u Grčkoj, da je Pangalosov režim prolazan, efemeran, improviziran, i da isti nema nikakva korijena ni u narodu, ni u zemlji! Te su beogradske konvencije s Pangalosom bile fatalne za grčko-jugoslavenske odnose. Kad sam ja zatim stigao na vlast, našao sam čitavo javno mišljenje intrazigentno i negativno raspoloženo prema Beogradu.

I tu je Venizelos izrazio želju, da će se odnosi s Beogradom poboljšati, otkako je Dr. V. Marinković postao ministrom vanjskih poslova. Govorio mi je, kako je u nekoliko mahova razgovarao s Marinkovićem u Parizu i u Ženevi i stekao dojam, da bi se odnosi između Beograda i Atene mogli popraviti i svesti u jedan konstruktivniji pravac. To je i bilo razlogom, radi čega je Marinković bio srdačno primljen u Ateni koncem 1930., kad je, iako predstavnik jedne mnogonarodne i mnogovjerske zemlje, ipak naglasio, da Grčku vezuju s Jugoslavijom osnove jedne te iste civilizacije, tj. bizantinske!

Vraćajući se na Italiju, nekom drugom prilikom, reče mi Venizelos:

—Ne znam, što bi Italija imala više tražiti od Beograda! U Albaniji ste joj pustili slobodne ruke. Ona je sada tamo kod kuće. Kad sam ja predlagao, da Albaniju razdijelimo između Beograda i Atene, vi ste to odbili, i sanjali, kako ćete Albaniju imati svu pod vašom kontrolom. Sada je ona pod Italijom. Ne vjerujem, da Italija može misliti na daljnju ekspanziju, što bi značilo rat. Ja, međutim, ne mislim, da Italija ide u rat. Kolikogod je Mussolini uspio izmijeniti talijansku javnost i talijanski narod, ne mislim, da ih je toliko radikalno izmijenio, da bi oni sasvim spontano i u zanosu išli u jedan ofenzivni rat. Teško mi je vjerovati, da bi Mussolini sâm izazvao rat. Napadački i agresivan rat u Italiji ne bi nikako bio prihvaćen od naroda.

U jednu riječ, Venizelos je polazio s pozicija, da Grčka ne bi smjela ulaziti u nikakvu balkansku politiku, koja bi bila uperena protiv Italije. Razlog za to bio je, uglavnom, da Mussolinijeva Italija predstavlja jednu novu snagu na Balkanu, dok je Jugoslavija preslaba. Uistinu, jednog mi dana, 1934. reče:

—Želio bih, da me sasvim slobodno i neovisno obavijestite o stanju u Vašoj zemlji. Vi ste svjesni toga, koliko sam ja prijatelj Jugoslavije, i koliko je i meni i Grčkoj u interesu, da kod vas bude sve u redu. U zadnje vrijeme, čuju se vrlo često vrlo negativne vijesti o političkom stanju kod vas. Naša su obavještenja, da kod Hrvata raste neobično veliko nezadovoljstvo protiv Srba. Vi shvaćate, koliko mene zanima i položaj kralja Aleksandra, mojeg velikog prijatelja, pa me je strah, da njegova iskrena i mudra volja, da se i sâm osobno umiješa u politički život zemlje za njeno oču-

vanje i za njeno dobro, nije ga možda i suviše izložila kod stanovitih političkih snaga u zemlji. S vremena na vrijeme čujem, kako se govori o rastućem nezadovoljstvu i protiv samoga Kralja, mada mi se to čini nevjerojatnim. Želio bih, da me o svemu tome obavijestite, jer mi je neobično stalo do toga, da saznam pravu istinu o sudbini vaše zemlje i samog Kralja, preko kojeg smo i uspijevali ostvarivati tako sretne odnose između naše dvije susjedne zemlje.

Iz ovakvog zavijenoga stila, inače uobičajenog kod Venizelosa, bilo je jasno, da su grčki krugovi bili sasvim dobro obaviješteni o stanju u Jugoslaviji. U Ateni je na Venizelosa odlučnu presiju pravila talijanska diplomacija na čelu s Bastianinijem. Ali negativne vijesti o stanju kod nas imala je i francuska, a napose engleska diplomacija. Ja sam u iscrpnim linijama prikazao Venizelosu političke zahtjeve Hrvata, kako mi ih je izlagao Trumbić, prilikom svakog mog posjeta njemu. Proces ujedinjavanja nije nimalo uspješan, uslijed hegemonističke politike Beograda i srpskog političkog vodstva. Sve to ne znači, da hrvatsko odgovorno i demokratsko političko vodstvo, na čelu s Drom Vladkom Mačekom, traži separaciju. Sve ono, što većina hrvatskog naroda traži, to je jednakopravan federativan položaj s Beogradom. Kod toga mog izlaganja osjetio sam, da je Venizelos bio zadovoljan s Aleksandrovim neuspjehom, jer se kod njega pojavljivao republikanski antagonizam protiv monarhije. U to isto vrijeme teške krize u Grčkoj, sa svih se strana širila struja, da Venizelos sa svojim republikama nije u stanju podići materijalno i politički Grčku, i da bi restauracija monarhije, koja će uskoro nadoći, bila jedina u stanju «spasiti» Grčku. Obnova monarhije, međutim, uskoro se je i ostvarila. Ista je zauvijek spriječila Venizelosov povratak i u Grčku i na vlast.

BALKANSKI SAVEZ I BALKANSKO SJEDINJAVANJE: UTOPIJE I STVARNOSTI

U međuvremenu tridesetih se godina u Grčkoj razmahao jakom snagom pokret za zbližavanje i konačno za stvaranje jednog Balkanskog saveza kroz Balkanski sporazum. Protiv svakog očekivanja, Venizelos je od početka bio protivan ne

samo stvaranju Balkanskog saveza, nego i samog pokreta za zbližavanjem balkanskih naroda. Značajno je, da je protiv pokreta zbližavanja balkanskih naroda i održavanja Balkanskih konferencija bila i grčka diplomacija. Beograd je, međutim, službeno išao za ostvarenjem Balkanskog pakta, kako bi se pokret za zbližavanjem oduzeo iz ruku nezavisnih i neslužbenih političkih snaga balkanskih zemalja. Radi toga je i beogradska delegacija na prvoj Balkanskoj konferenciji u Ateni bila i politički i intelektualno najslabija. Vodili su je službeni socijalista Živko Topalović i jedan od vođa Srpske narodne odbrane, prof. Velibor Jonić. Ovaj je na otvaranju Konferencije, u svojem pozdravnom govoru nasmijao sve prisutne, kad je umjesto, «Nous autres les Balkaniques», otvorio svoj govor sa: «Nous autres les Balkanois», uvjeren, da je time unio široku i bratsku notu u heterogeni sastanak. Mnogo značajnije, i politički i intelektualno, bile su delegacije Rumunjske, Bugarske, pa čak i Turske i Albanije. Najreprezentativnija bila je svakako grčka delegacija na čelu s jednim od najliberalnijih grčkih političara i intelektualaca, Aleksandra Papanastasia. Svi su grčki predstavnici bili, uglavnom, bivši venizelisti, republikanci i progresivni vođe seljačkih i radničkih pokreta, ali su se zadnjih godina vidljivo udaljavali od Venizelosove politike udaljavanja od balkanskog zajedništva i njegova naglašavanja saveza s Mussolinijevom Italijom. Uz Papanastasia, bili su Caldaris, vođa Pučke stranke, zatim Kondilis, Kafandaris, Argiropulos, vođe manjih stranaka; i zatim veći niz grčkih kulturnih, ekonomskih i saobraćajnih stručnjaka, uz kapacitete monetarne unije Balkana i, konačno, predstavnica žena. Od intelektualaca učestvovali su Ch. Evelpides, pisac jedne izvanredne knjige o balkanskim privrednim i nacionalnim pitanjima; zatim X. Lefcoparides, s kojima smo odmah i pokrenuli časopis «Les Balkans», koji je izlazio na francuskom jeziku, i u kojem smo, uglavnom, pisali o kulturnim problemima balkanskih naroda. Revija je kroz nekoliko brojeva proširila poznavanje balkanskih književnosti među balkanskim narodima. Ja sam mnogo pisao o književnoj situaciji Hrvatske, Srbije i Slovenije. Širenje obavještavanja kultura i književnosti među balkanskim narodima bilo je od velike koristi. Grci pa ni Rumunji, ni Turci ni Albanci nisu ništa znali o Krleži ili o Tinu Ujeviću, o kojima sam ja, kao i o Nazoru i Begoviću, Rakiću, Andriću i Župančiču,

pisao i na francuskom i na grčkom. Na našoj pak strani sasvim je bila nepoznata novo-grčka književnost, o kojoj sam pisao u «Novoj Evropi» i «Srpskom književnom glasniku», prevodeći K. Palamasa, Kavafisa, Uranisa i ostale grčke književnike. U suradnji s Drom Ivanom Esihom, preveli smo i prikazivali jedan kazališni komad Spira Melasa, koji, iako nije iznenadio Zagreb, ipak je bio pozitivno primljen. I uistinu, novo-grčka drama zaostajala je jako za našom, u prvome redu hrvatskom dramskom književnošću. Među ostalim, da ne ističem posebno političkih kontradikcija u međubalkanskim odnosima, najstrašnije je bilo potpuno nepoznavanje balkanskih književnosti kod samih Balkanaca.

Taj osjećaj potpunog mraka u duhovnim odnosima balkanskih književnosti mene je neobično progonio, i sve sam svoje vrijeme posvećivao populariziranju naših književnosti u Grčkoj i grčke kod nas. Atena je u moje vrijeme bila kao šipak puna književnih časopisa i književnih struja i klubova, u kojima se uglavnom govorilo francuski, napose u novim generacijama pjesnika, pripovjedača i književnih kritičara. Kako sam se kretao u tome društvu, radio sam na tome, da organiziram jedno književno putovanje kroz našu zemlju. Prilika se je pružila povodom održavanja kongresa P.E.N. Kluba u Dubrovniku 1933. Reprezentativna grupa grčkih književnika na čelu s pjesnikom Kostom Uranisom odplovila je s našim brodom iz Patrasa uzduž Albanije u Dubrovnik. Grci nisu htjeli poslije održanja Kongresa u Dubrovniku posjetiti ni Makedoniju, ni Srbiju, nego Dalmaciju i Hrvatsku i Sloveniju. Iako doček Grka u samom Dubrovniku nije bio najbolje pripremljen, svagdje drugamo, posebno u Sloveniji, sjajno je sve funkcioniralo. Predsjednik P.E.N.-a, Englez H. G. Wells, bio je osobito razdragan, što su Grci osnovali svoj P.E.N. i uzeli učešća u Dubrovniku. Meni se je posebno zahvalio na tom pothvatu. O Dubrovniku, o dalmatinskim gradovima i o Sloveniji mnogo se pisalo u grčkom tisku, poslije ovog puta.

Jedno Wellsovo shvaćanje Dubrovnika zapisao je u svojem putopisu jedan mladi grčki pisac, koje vrijedi zabilježiti.

«Prišao sam k Wellsu», piše Jokarinis, «pri koncu jednog zasjedanja, kad su svi ostali jurili prema izlazu, da bi saznali, što se desilo s Nijemcima Hitlerovcima, koji su napustili dvoranu.

[Moj dodatak: na ovom Kongresu P.E.N.a prisustvovali su njemački protu-hitlerovski pisci, poput E. Tollera, kojeg su naši ljevičari jako mazili i častili, zbog čega je i došlo do sukoba. Englezi i Francuzi su nastojali, da do toga ne dođe, ali se nije moglo izbjeći]. Tražio sam, da me Wells primi u hotelu, da bih mogao da mu mirno postavim i izložim stanovite sumnje, koje sam imao o Kongresu i na Kongresu.

Vaše sumnje, kazao je Wells, dokazuju, da se naš Kongres ne može odlikovati nekom svojom jasnoćom.

—Ali radi se o sumnjama, nastavio je Jokarinis, koje imam s obziroma na Vaše držanje!?

—E, a Vi postavite žalbe na Kongresu!... Čemu moramo zato ići u hotel?

—Da budemo mirni!

—U Dubrovniku, gospodine moj, mir i tišina postoji samo na ulicama. Dođite sa mnom!

—Ne bojite se, gospodine predsjedniče, da Vaša insistiranja ne izazovu nesporazumke?

—Znate li, uslijed čega su građani Dubrovačke Republike uspjeli sačuvati svoju nezavisnost između tolikih prohtjeva njihovih neprijatelja? Zato, što su vječno insistirali na jednom jedinom cilju, zbog koga su i živjeli. Njihov je cilj bio: n e z a v i s n o s t. Nitko ih nije ni krivo ni hrđavo shvatio. Ali vidite, oni su uspjeli Republiku načiniti idealom! Nisu se brinuli za slavu! Slava donosi nesporazume!

—To isto se događa i s Vama!

—Vi pretendirate da sam slavan!

—Razumije se!

—Griješite! Ni jedan grad nije mi podigao spomenika. Niti mi se čini, da ima takav grad na svijetu, koji bi se držao ovog principa Dubrovnika i Dubrovčana, da ne podižu spomenika ni jednom građaninu. Svi su bili jednaki, svi dostojni svoje Republike, i onaj nepoznati i onaj poznati, i onaj, koji je bio neslavan i onaj, koji je bio slavan! Kažite mi, molim Vas, da li ste vidjeli i jednog spomenika iz doba Republike?

—Postoji jedan u Dvoru!

—Ali to nije slavan čovjek! Bio je bogati brodovlasnik i zatražio je od Karla V. jedini dar, koji je mogao primiti «jedan građanin Dubrovčanin», svileni rubac, koji je Kralj nosio oko vrata za vrijeme brijanja. I zbog toga su mu Dubrovčani podigli spomenik!

—On to čini iz pretjerane zavidnosti —kazao je Wells— pred tim jedinim spomenikom!

—Kakogod hoćete, Mister President, ne možete a da ne priz-

nate, da jedan socijalist, kao što ste Vi, ne može pristati uz one, koji odbijaju osuđivanje ugnjetavanja slobodne misli!

—Socijalizam nema nikakve veze s ilegalnošću!

—Što je po Vašem mišljenju socijalizam?

—Istina —odgovorio je Wells.

—A što je istina?

—To nije znao ni Isus Krist!

I predsjednik Wells je počeo odjedamput, da se smije i smije, i to od svega srca!

—Sada, pripazite, rađat će se i ostale sumnje. Upozoravam Vas, da ne insistirate, ako želite imati smirenu Vašu misao!

—Ali želio sam ipak, Mr. President, da upoznam Vaše mišljenje o nemiru današnje generacije?

—Ne vjerujem, da se uznemiruje! Ta nam se je generacija iskazala drugčijom! A da se ona ne uznemiruje, najbolji je dokaz tome to, što se i suviše mnogo govori o uznemirenju!

—Ali sve miriši na barut!

—Žao mi je —odgovara mi Wells vrlo ozbiljno— što Vaš nos, gospodine moj, zamjenjuje miris naranča s mirisom baruta i oružja!

Prolazili smo kroz park izlaska iz tvrđave i starih dubrovačkih zidina, sav iskićen i namirisan svježim narančama!»»

Za Grke su Dalmacija i Slovenija bile veliko otkriće. Na brodu putujući uzduž naše obale, s nama su također putovali Gustav Krklec i Ivo Andrić. Krklec i Andrić neobično su se trudili da se dodvore grčkoj intelektualki Kitsikis. Krklec je bio nasrtljiv, dok je Andrićeva strategija bila upravo, kao i sav Andrić, tiha, mirna i dublja. Što god je više Krklec skakao i letio, to je sve više gubio. Andrić je na kraju krajeva svojom profinjenom taktikom pobijedio. Govorilo se na lađi, da je Andrić i po drugi put tukao Krkleca.

Do snažnijeg incidenta došlo je u Sloveniji, na Bledskom jezeru, kad je Dr. Izidor Cankar, pristaša Koroščeve stranke, kasniji poslanik u Kanadi, tumačio Grcima teškoće beogradskog centralizma, ističući kako je Slovenija malen i siromašan narod, koja, ako ovako potraje, ne će dugo izdržati u zajednici sa Srbijom. Kako su Grci već dovoljno znali o nezadovoljstvu Hrvata, duboko ih je iznenadilo, da slično mišljenje o veliko-srpskom hegemonizmu dijele i Slovenci. U našem se društvu te večeri nalazio i Dragiša Vasić, koji je sjedio

DVIJE STRANICE ILUSTRIRANOG TJEDNIKA *«THE NATIONAL HERALD»* 1932. ČLANAK GRČKOG PISCA *MIHAJLA RODAS*-A O BOGDANU RADICI: «PRIJATELJU HELADE» (GRČKE), KAO PROMICATELJU GRČKE I NJEZINE KULTURE. DVIJE RADIČINE FOTOGRAFIJE: NA AKROPOLI I UZ PARTENON.

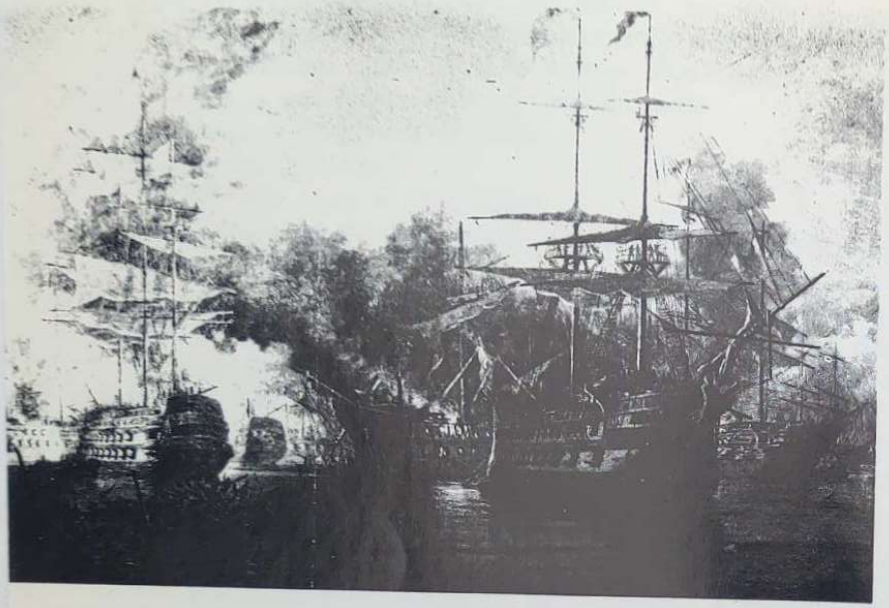

Μετά τὴν νίκην τοῦ Ναυαρίνου. Ἔργον τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ρουμανίδη εἰς τὴν Ἐκθεσιν τοῦ Ζαππείου. Τὸ ἐν λόγῳ ἔργον ἐθαυμάσθη ἀπὸ τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν.

ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ο ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΥΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ ΡΑΔΙΤΣΑ ΚΑΙ Ο ΑΝΔΡΙΑΣ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ ΕΙΣ ΤΟ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ κ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗ ΕΙΣ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Υ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΟΥ ΜΑΣ, κ. ΜΙΧ. ΡΟΔΑ

Ο ΚΥΚΛΟΣ τῶν εἰλικρινῶν φίλων τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Γιουγκοσλαυίαν διαρκῶς αὐξάνει καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ μίαν θετικὴν ἐπιφροσύνην πρὸς στερέωσιν τῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν δύο λαῶν εἰς τὴν Βαλκανικήν. Καὶ ἀτοδίδω μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν εἰλικρινῆ φιλίαν ἑνὸς ποιητοῦ καὶ διανοουμένου ἀνθρώπου παρὰ εἰς λόγους τῶν πολιτικῶν. Διότι ὁ ἄνθρωπος γραμμάτων μὲ τὰ ἔργα του ἔχει μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὴν ψυχὴν τῶν πολιτῶν ἀπὲ καθαρὰ τὴν πρόοδον καὶ τὰ ἰδανικὰ τοῦ λαοῦ.

Ἀθῆναι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Μεγάλου μου, ὅταν ἡ Σερβία ὑπέστη κατὰ μέτωπον τὴν πλευρόν της τὴν ἐπίθεσιν τῶν Αὐστρομανῶν καὶ τῶν Βουλγάρων, εἶχαν τὸ εὐμενὲς νὰ γνωρίσουν τὸν ποιητὴν Γιοβὰν Ντούσιτς, ὁ ὁποῖος σήμερον ἔχει τὸν τίτλον τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ εἰς τὴν χώραν του. Ὑπερέτησεν εἰς τὴν Σταῦβα προσβείαν ὑπὸ τὸν ἀλησμόνητον δεσπότην Μπάσιτζοιτς ὡς γενικὸς γραμματεὺς καὶ ἐγνωρίσθη μὲ τὴν Ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν. Ἔπειτα μετέβη εἰς τὴν Γενεύην, εἰς τὸ Κάιρο καὶ τώρα προσῆλθε εἰς Πρεσβευτὴν καὶ εἶναι ἐν Βουκουρεστίῳ.

Ὁ κ. Γιοβὰν Ντούσιτς δὲν ἐγνωρίσθη μὲ τοὺς ἕνας ὡς ἐπιστήμων μόνον ἀλλὰ καὶ ὡς ἄνδρας τῶν γραμμάτων. Ποιητὴς ἐμπνευσμένος ὑμνῆσε τὸν ἔρωτα τῆς πατρίδος τὸν ἄκρον ... ἔρωτα. Πολλάκις νὰ δημοσιεύσῃ ἐν ἔργῳ εἰς τὴν Ἑλλάδα μερικὰ ἐξ τῶν ἔργων τοῦ κ. Ντούσιτς, πεζὰ ποιήματα, τὰ ὁποῖα ἐπροξένησαν βαθεῖαν ἐντύπωσιν εἰς τοὺς λογοτεχνικούς μας κύκλους. Ἡ ποίησις τοῦ Σέρβου διπλωματοῦ εἶναι λεπτὴ καὶ πλημμυρισμένη ἀπὸ αἴσθημα, τρυφερότητα. Καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐξ Ἑλλάδος δὲν ἐλησμόνησε ποτὲ τὴν Ἑλλάδα.

Ὁ ἐν Ἀθήναις ἐκδότης τοῦ ἀνημετοῦ ἔργου τῆς ἱστορίας Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ, κ. Κώστας Ἐλευθερουδάκης.

Ἀπὸ διετίας, σχεδόν, ἕνας ἄλλος ἄνθρωπος τοῦ Γιουγκοσλαυικοῦ λαοῦ εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἀθήνας, ὁ ποιητὴς καὶ συγγραφεὺς πλούσιος ἔργων Μπόγδαν Ράδιτσα. Λαλαστὸς τὴν χαρὰν γοῦν, μὲ τὰ εἰλικρινέστερα αἰσθήματα ἐπὶ τὸ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς προόδου τῆς χώρας μας. Ὁ Ράδιτσα εἶναι μία λεπτὴ καὶ ἐνεργητικὴ φυσιογνωμία. Εὐρωπαϊκῆς μορφώσεως... ἰσχυρὸ λογοτεχνικὸ ταλέντο.

Ἀρκετὰ χρόνια ἔμεινε στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Γαλλία ὡς συνεργάτης μεγάλων ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τοῦ Ζάγρεμπ. Ἔκαμε διαλέξεις στὸν Πατίνι, Φερέρο, Πιραντέλλο καὶ Ντ' Ἀνουντσιο, ἔγραφε βαρυσήμαντα διαφωτιστικὰ ἄρθρα εἰς τὴν «Νέα Ἐὐρώπη» τοῦ Ζάγρεμπ καὶ τὴν σύγχρονη καὶ φασιστικὴ Ἰταλία. Κάτοχος τῆς Ἰταλικῆς καὶ τῆς Ἱσπανικῆς ἐδημοσίευσε μελέτας γιὰ τὴν σύγχρονη Ἱσπανικὴ φιλοσοφία καὶ εἰδικώτερον γιὰ τὰ ἔργα τοῦ μεγάλου ἀνθρώπου πιστοῦ Ἱσπανοῦ Μιγκουὲλ Οὐνάμουνο καὶ μετέφρασε στὴν Γιουγκοσλαυικὴν τὰ γνωστότερα βιβλία του. Ἐπίσης ἐδημοσίευσε μερικὰς ἀναμνήσεις του μὲ τὸν Ἱσπανὸ συγγραφέα ὅταν ἦλθε ἐξόριστος στὴν Γαλλία καθὼς καὶ διαφόρων ἄλλων πνευματικῶν κορυφῶν.

Ἀπὸ τοῦ 1929 ἔχει ἐγκατασταθῆ ὁ Ράδιτσα εἰς τὰς Ἀθήνας ὡς ἀνταποκριτὴς τοῦ τηλεγραφικοῦ πρακτορείου «Ἀβάλα» τοῦ Βελιγραδίου. Μόλις ἐγκατεστάθη ἐντοῦθα ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλληνικῶν μνημείων, τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν, ἐταξείδευσε παντοῦ καὶ ἐγνώρισε ὅλην τὴν ζωὴν καὶ τὴν πρόοδον τῆς Ἑλλάδος, τὴν πραγματικὴν ψυχήν της, τὴν πνευματικὴν δημιουργίαν της.

Ἀποτέλεσμα τῶν μελετῶν καὶ τῶν ψυχικῶν βιωμάτων του ἦτο νὰ δημιουργήσῃ εἰς σοβαρὸν περιοδικὸ τῆς πατρίδος του ἄρθρον διὰ τὴν οἰκονομικήν, πολιτικήν, πνευματικὴν ζωὴν τῆς Ἑλλάδος τὸ ὁποῖον ἐπροξένησαν βαθειὰ ἐντύπωσιν πρὸς τῶν Ἑλληνικῶν συνόρων καὶ ἔδωσαν τὴν πραγματικὴν εἰκόνα τῆς Ἑλληνικῆς ζωτικότητος καὶ προόδου.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς Ἑλληνικῆς ἑκατονταετηρίδος ὁ Ράδιτσα ἀφιέρωσε βαρυσήμαντα ἄρθρα διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας, διὰ τὴν κοινότητα τῆς προστασίας Ἑλλήνων καὶ Σέρβων ὅπως ἀποτινάξουν τὸν Τουρκικὸν ζυγὸν καὶ ἡγηθοῦν τῆς Βαλκανικῆς ἐλευθέρας ζωῆς. Ἡ δημοσιευθεῖσα ἐργασία του εἰς τὴν «Νέαν Εὐρώπην» εἶχε ὡς πρόλογον ἄρθρον τοῦ κ. Βενιζέλου καὶ γνώμας τοῦ κ. Μιχαλακοπούλου, Παπαναστασίου, Καραντάφη, Τσαλδάρη, τοῦ μεγάλου μας ποιητοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ.

Ἀκούραστος ὁ Μπογδὰν Ράδιτσα ἐργάζεται τώρα διὰ τὴν συγγραφὴν ἑνὸς νέου ἔργου εὐρυτέρας σημασίας διὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ ὁποῖον θὰ ἐκτυπωθῇ εἰς τὸ Ζάγρεμπ καὶ θὰ κυκλοφορήσῃ μετὰ ἕνα χρόνο. Εἶναι ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ ὅλας τὰς γωνίας καὶ ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις της, μὲ εἰκόνας τῶν μαγευτικῶν τοπίων μας, τῶν αἰωνοβίων μνημείων μας, ἀρχαίων καὶ Βυζαντινῶν.

Ὁ Δαλματὸς ποιητὴς καὶ συγγραφεὺς ἐργάζεται καὶ μοχθεῖ διὰ τὴν στερέωσιν τῆς Ἑλληνο - Γιουγκοσλαυικῆς φιλίας διότι πιστεύει εἰλικρινῶς ὅτι εἶναι ἡ μόνη συνεργασία, ἡ ὁποία θὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τὴν Βαλκανικὴν τὴν γαλήνην καὶ τὴν ἁρμονίαν. Μὲ τὸ κριτικόν του πνεῦμα ἀναλύει εἰς τὰ ἄρθρα του τὴν ἱστορίαν τῶν δύο λαῶν, τοὺς ἀγῶνάς των ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν κοινότητα τῆς ἀποστολῆς των εἰς τὴν Βαλκανικήν.

Ὁ Γιουγκοσλαυὸς ποιητὴς καὶ συγγραφεύς, κ. Μπογδὰν Ράδιτσα, εἰς στάσιν προσευχῆς ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος.

Ὁ κ. Ράδιτσα ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἡ πνευματικὴ ἐργασία τῶν φίλων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν φίλων τῆς Γιουγκοσλαυίας ἐχρεώσῃ τὸ ἔδαφος τῆς ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης μὲ τὸ πρόγραμμα, τὸ ὁποῖον ἐχαράχθη ἀπὸ τοὺς μεγάλους πολιτικοὺς, τὸν ἀείμνηστον Πασιὰ καὶ τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον. Εἰς τὴν δόξαν ἐνίσχυσιν τοῦ προγράμματος αὐτοῦ οἱ πνευματικοὶ ἄνδρες προσφέρουν τὰς ἠθικὰς δυνάμεις καὶ μὲ τὰ ἔργα των προσεγγίζουν τοὺς δύο λαοὺς καὶ ἀλληλογνωρίζουν τὰς ψυχάς των.

Ὁ Μπογδὰν Ράδιτσα εἰς τὸ ἔργον αὐτὸ ἀναφέρεται εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ δικαίως φορεῖ τὸν τίτλον τοῦ εἰλικρινοῦς φιλέλληνος. Ἡ πνευματικὴ ἐπαφὴ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Βελιγραδίου, ἡ εἰλικρινὴς συνεργασία των, ὡς ἀποτέλεσμα νὰ κατασκευασθῇ ὁ ἀνδριὰς τοῦ πρωτοψάλτου τῆς ἐλευθερίας Ρήγα Φεραίου Βελεστινλῆ διὰ νὰ στηθῇ ἐντὸς ὀλίγου ἐκεῖ ἀπηγχονίσθη.

Ἡ πόλις τοῦ Βελιγραδίου κοντὰ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐλευθερίας της, κοντὰ εἰς τὸν Κολοκοτρώνη, θὰ ἔχῃ καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ρήγα Φερραίου. ὁ ὁποῖος μὲ τὸν θάνατόν του ἐνίσχυσε τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐδίδαξε ὅτι μόνον τὴν αὐτοθυσίαν τῶν οἱ λαοὶ ἀποχωρίζονται τὰ δεσμοὺ τῆς τυραννίας.

Ἡ ἀνέγερσις τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Ρήγα τὴν πρωτεύουσαν τῆς Γιουγκοσλαυίας ἀποτελεῖ μίαν συγκινητικὴν ἐκδήλωσιν τῶν Σέρβων, Κροατῶν καὶ Σλοβένων πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀνάμνησις καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Ρήγα, τὸ ἄγαλμά του, θὰ δοξάζουν τὴν κοινὴν ἐλευθερίαν καὶ τοὺς ἀδελφικοὺς δεσμοὺς μεταξὺ τῶν δύο Ἐθνῶν.

Ὁ φίλος μας Ράδιτσα, διὰ νὰ γνωρίσουν οἱ Ἕλληνες τὴν σύγχρονον ψυχὴν τῆς Γιου-

pokraj mene. Odjedamput sam osjetio, kako je počeo da se miče, zatim podiže i ponovno sjedne, da mi poslije nekoliko časaka povikne, tako da je Cankar mogao čuti:

—Dosta mi je ovih izazova! Na celom ovom putu samo se napadaju Srbi! Ako ovako nastavi i ovaj Slovenac, ja ću teško reagirati. Nismo mi Srbi za sve krivi, što se zbiva u ovoj zemlji! Šta fali Slovencima? Celo su vreme na vlasti i uživaju više blagodati od svih nas, i Srba i Hrvata. Mogu shvatiti Hrvate, ali ove Austrijance nikako! Zar ne vidite, da nisu ni Sloveni!?

I dok sam pokušavao, zajedno s Andrićem, koji je nama prišao da ga smirim, on će: «Zar niste videli, što se prošle sedmice desilo na Cetinju?» Bilo je to uistinu senzacija jačih razmjera. Dok smo šetali Cetinjem, odjedamput skupila se poveća grupa mladih ljudi, Crnogoraca, koji su dizali u vis mladog njemačkog književnika Tollera, inače poznatog komunistu. Tu se klicalo Moskvi, Lenjinu, Staljinu i, u jednu riječ, Oktobarskoj revoluciji. Bili smo i mi i stranci iznenađeni, da su ti mladi komunisti znali za Tollera i za njegovo značenje u svjetskom komunističkom pokretu. Klicalo se i «dolje Hitler» i beogradski fašizam! Strani su gosti bili obaviješteni o prokomunističkim raspoloženjima u Crnoj Gori, za koje nisu držali, da su bili toliko razgranati. Grci su s puta ponijeli kući dojam, da ni hrvatske zemlje, ni Slovenija nisu balkanske zemlje, nego da su na obali mediteranske, kao što je, uostalom, i Grčka, dok na sjeveru više centralno-europske nego li balkanske, kao dolje u Srbiji.

Međutim, probalkansko raspoloženje raslo je ne samo u Grčkoj, nego i u Rumunjskoj, kako se to moglo osjetiti prilikom jedne konferencije u Bukureštu, iako se rumunjska elita posebno isticala u svojem naglašavanju pripadanja zapadnoj, latinskoj osobito francuskoj kulturi. Balkanija je, kako smo je zvali, ustvari bila Srbija, Bugarska i Albanija, s izuzetkom, što je Srbiju spasavala veza s Hrvatskom i sa Slovenijom na bazi velikosrpskog hegemonizma. Toga su bili svjesni svi dobro upućeni vanjski posjetioci Jugoslavije. I meni je jedan put u Ateni, na povratku iz Jugoslavije, Herriot tihim glasom i kao u povjerenju kazao: «Jeste, Jugoslavija je geografska ekspresija. Trebat će mnogo vremena do integracije, ako uopće do iste ikada dođe!» Nije se prevario, iako ga je po Jugoslaviji vodio Jovan Dučić i davio idejama Kosovskog

mita, kroz koji se, po Dučiću, konačno vrši integracija na bazi velikosrpskog hegemonizma.

Ali ideja balkanskog sporazumijevanja i eventualno balkanske unije, koja nas je u jednom trenutku uvjeravala, da bi se mogli osloboditi i zapadnih i istočnih kulturnih i posebno političko-ekonomskih hegemonija, rasla je više u glavama nas mlađih idealista, nego li u politikama naših državnika i napose diplomacija. Svi oni, koji su bili na vlasti, kao iz busije i iz središta vlasti rušili su svaku snažniju mogućnost sjedinjavanja Balkana. Najteže je na tim konferencijama bilo promatrati Bugare i Albance, koje su na svakom koraku suzbijali Srbi i Rumunji, pa donekle i Grci. Nikada se nije ulazilo u srž pitanja. Srbi su se neprestano prijetili, da će napustiti Konferenciju, ako Bugari budu iznosili pitanje manjina. Pitanje Makedonije visjelo je nad glavama i Srba i Bugara, kao neki Damaklov mač. Već u Ateni, Bugari su, doznavši da sam Hrvat, prilazili meni i žalili se nad politikom Beograda, iskreno žalili za Radićem. Albanci isto tako ističući, kako im ništa ne preostaje, nego produbljivanje suradnje s Italijom. Ali i mnogi među njima bili su ipak mišljenja, da bi nastavljanje pokreta za balkanskim sjedinjavanjem moglo ipak da i Bugarsku i Albaniju oslobodi od velikosrpskog, rumunjskog i talijanskog imperijalizma. Balkan Balkanskim narodima — odzvanjao je ponosno, ali se gotovo u isto vrijeme lomio u zlogukoj stvarnosti. Mrak i legendarna balkanska noć postepeno je izgarala sve iluzije.

U vrlo čestim razgovorima s Papanastasijem, koji je volio moje idealističke poglede na ideju balkanskog zbližavanja, on mi je ovako tumačio svoju balkansku politiku:

—Misao Balkanske unije, govorio je, iako nastaje mojom, odnosno inicijativom mene Grka, ne potiče niti smije poticati isključivo od Grčke. To je stara ideja, koja je ponovno u ovo vrijeme uskrsnuta, kad se odasvukuda osjeća potreba stvaranja širih unija, saveza i sporazuma među susjednim narodima. Ona je, kako je to jedamput kazao g. Venizelos, u okviru djelatnosti Briandove Paneurope. Zapravo bi ona trebala biti krug u osvajanju višeg i definitivnijeg kruga. Ona je pokušaj, da se na Balkanu, u srcu svih nesuglasica, pokaže Europi, da balkanski narodi imaju interesa, da budu sami i da sami nastoje oko stvaranja jednog izravnog sporazuma. Osnova Balkanske unije u rukama je neslužbenih političkih

ljudi, osobito u rukama intelektualaca i ekonomista. To zato, što bi svaka službena djelatnost u tom smislu bila i suviše preuranjena i gotovo nemoguća. Radi se o tome, da se svi balkanski narodi slože na ekonomskim i materijalnim interesima, da na tome nađu polaznu točku, s koje bi postepeno mogli doći i do političkog ujedinjenja.

U jednoj svojoj analizi od 4. listopada 1930. o razvoju pokreta za Balkanskom unijom, pisao sam ovako:

«Osnova Balkanske unije, kako mi neprekidno opetuje Papanastasiu, u rukama je isključivo neslužbenih političkih ljudi, naročito u rukama intelektualaca, ekonomista i stručnjaka, zato što bi svaka službena akcija u tom pravcu bila i suviše preuranjena i gotovo nemoguća. Svaka bi se službena akcija završila neuspjehom i prekinula bi daljnje napore. Uostalom, iako to Papanastasiu ne priznaje, stvarnost je već tu. Mišljenja se pokretača Balkanske Konferencije cijepaju i lome. Jedni su zato, da se odmah pospiješi i stvarno otpočne političkom akcijom oko sjedinjavanja Balkanskih Država. Drugi su zato, i možda s pravom, da se svaka politička diskusija odstrani, te da se u prvim fazama sva djelatnost svede na ekonomsko i kulturno surađivanje. Balkanski se narodi nalaze u ovome času u ogromnoj ekonomskoj krizi. Samo jedna zajednička suradnja svih balkanskih zemalja mogla bi ih spasiti od eventualne materijalne katastrofe, pred kojom se Balkan nalazi. Ta grupa predstavnika koja tako rezonira, protivna je svakom raspravljanju političkih problema, i ide za tim, da se sva pitanja svrše na isključivo ekonomskoj osnovi. Međutim, ima i predstavnika, kao što su Bugari, koji prihvaćaju osnovu o ekonomskoj suradnji, ali koji smatraju, da ekonomskog zbliženja na Balkanu ne može biti bez predhodnog rješenja političkog pitanja. Ili, kako oni kažu, bez rješenja manjinskog pitanja. Bez oslobođenja Makedonije od srpskog i od grčkog hegemonizma, kao i od rumunjskog u pitanjima Dobrudže i Dunava. Poznato je, koliku je diskusiju, u zadnje vrijeme, izazvalo držanje Bugarske, kad se smatralo, da Bugarska ne će uopće biti prisutna, zato što je s dnevnog reda Balkanske konferencije bilo isključeno svako sporno i divergentno pitanje; te, prema tome, i to naročito manjinsko pitanje. Svi Bugari ovdje u Ateni smatraju, da saveza i sjedinjavanja na Balkanu nema, niti može biti bez rješenja manjinskog pitanja, koje oni smatraju

conditio sine qua no uspostavljanja mira, suradnje i sloge na Balkanu. Iako je od strane Bugara izričito rečeno, da oni ne će postavljati pitanje manjina, ipak i Grci i Srbi smatraju, da će do toga doći. Srbi su već izjavili, da će oni napustiti Konferenciju, ako Bugari budu iznijeli pitanje manjina, i zatražili da se o istima raspravlja!

«Već na prvim sastancima pojavljivali su se u podsvijesti ako ne javno, stare predrasude o San Stefanskoj Bugarskoj, s jedne strane, o Dušanovom carstvu, s druge, kod Bugara i kod Srba, dok se kod Rumunja na Konferenciji u Bukureštu osjećala mitomanija Romania Mare. Mora se priznati, jedino je kod Grka ideja Grčke s Pet mora, odnosno Megali Idea bila zakopana ili točnije zatrepena. Najnoviji sporazum između Kemala i Venizelosa bacio je u pozadinu staru mržnju na Turke, što ne znači, da se ista nije mogla ponovno pojaviti i razmahati. Naprotiv, nepovjerenje prema Bugarima zbog sjeverne Grčke i Dedeagača postojalo je isto tako jako, kao i kod Srba zbog Južne Srbije, ali kod Grka se nije toliko vidjelo kao kod Srba. I Srbi i Grci gledali su s visine na Albance. Kod Turaka se osjećala stara osmanska aristokratska nota, naročito na cijelom onom teritoriju, gdje su djedovi i pradjedovi turske kemalovske inteligencije nekada vladali. Nisu se ustručavali da i kažu, da su oni tu nekada vladali, i da im treba vremena da se prilagode na sadašnje pozicije tek pri kraju Balkana i na pragu Male Azije, ostajući još uvijek više simboličkim nego li stvarnim čuvarima Dardanela. Jezik koji je prevladavao u raspravljanjima, bio je francuski, iako je kod starijih Bugara, odgojenih u grčkim školama, katkada prodirao i novo-grčki, a kod ponekih Grka iz sjeverne Grčke slavofonski ili točnije makedonsko-bugarski, nikako srpski. Turci, odgojeni u američkoj školi u Carigradu, vladali su poput mnogih maloazijskih Grka i engleskim. Na balkanskim konferencijama dogodilo se ono isto, kao i na Sveslavenskom praškom kongresu 1848., da se nije moglo govoriti nijednim slavenskim jezikom, nego jezikom neprijatelja, protiv kojeg je i kongres bio sazvan, tj. njemačkim. Na balkanskim konferencijama govorilo se francuskim jezikom na isti način kao i u Ženevi, što bi Briand znao kazati: Içi on parle français dans toutes les langues! (Ovdje se govori francuski u svim jezicima!). Što su se Balkanske konferencije više nastavljale i kontakti su između ljudi postajali intimniji. Poslije Atene,

konferencije naročito u Solunu i u Carigradu, bile su u tom pravcu međusobna približavanja vrlo pozitivne, ulijevale nade i uvjerenje, da bi se ipak moglo doći do stanovitih kulturnih i privrednih rezultata. Bukureštanska konferencija bila je u tom pogledu manje značajna i zato, što su se Rumunji, inteligencija i društvo, osjećali više Zapadnjacima naročito Francuzima nego li Balkancima. Ideal je rumunjskoj inteligenciji bio da budu kroz Bukurešt-Pariz Balkana. I sastanak u Bukureštu imao je svoje važnosti, ukoliko smo se upoznali s rumunjskim problemima. Na mnoge od nas vođa rumunske seljačke stranke Maniu dozivao nam je u pamet i iskrsavao sve one probleme, koji su postojali i u Hrvatskoj u odnosu na Beograd. Maniu je bio isto tako skeptičan i na Balkansko kao i na zbližavanje kroz Malu Antantu, jer je smatrao, da u Rumunjskoj nema podloge za jedno šire demokratsko razvijanje. Ogromne mase rumunjskog seljaštva, naročito po Besarabiji, Moldaviji, Bukovini i po Banatu i Dunavu, ostajale su i dalje sasvim napuštene i zapuštene. Mogućnost naglog i dinamičkog razvoja seljačkog pokreta bio je onemogućen uslijed negativnog držanja građanskih slojeva, ogromnih zemljoposjednika, koji su i dalje imali glavnu riječ u vođenju poljoprivredne politike. Kako Maniu nije bio dinamički revolucionaran poput našeg Stjepana Radića, on je nastojao rješavati seljačka i manjinska pitanja na način, na koji je to kod nas poslije Radića obavljao Vladko Maček, kompromisima. Samo što kod Rumunja nije bilo sukoba između Srba i Hrvata, iako je mnogovrsno manjinsko pitanje bilo isto tako zamršeno i teško. Sva Transilvanija zjapila je madžarskim pitanjem, da ne spominjemo Dobrudžu i sve ostalo zasađeno čistim i otpornim slavenskim narodnostima. Ali dubok sukob u Rumunjskoj bili su dva mentaliteta, dva svijeta, onaj iz starog kraljevstva, pravoslavno-bizantinskog i stvarno fanariotskog, i onaj iz novih zemalja, koje su bile dio Austro-Ugarske monarhije, i, prema tome, nosile sve oznake austrijske civilizacije, rimsko-katoličke, legitimističke i pravno-upravljane. Iz razgovora s Maniuom i njegovim suradnicima, koji su bolje vladali i bečkim njemačkim i madžarskim nego li s francuskim, čovjek je osjećao kao da razgovora sa zagrebačkim političkim svijetom. Maniu je predviđao najgore za rumunjsku budućnost, i smatrao je, da će zemlja pasti plijenom bilo njemačke, bilo sovjetske invazije. On se je naročito pobo-

javao, da se ne će riješiti manjinsko pitanje, i smatrao je, da će Madžari morati doći pod svoje, jer je njihov kulturni i privredni život u Rumunjskoj bio ograničeniji, nego li u austrijsko-madžarskim vremenima. Bizantinsko-fanariotski sistem stare balkanske Rumunjske uspostavio je sličnu hegemoniju nad zemljom, koju je kod nas prakticirao Beograd, samo s tom razlikom, što je latinski rasni elemenat bio manje okrutan i nekako savitljiviji od srpskog. Najteže su prolazili stanovnici Makedonije kroz sve te zemlje, koje su jedni smatrali staro-srpskim, drugi staro-vlaško-rumunjskim, treći grčko-slavofonskim elementom, koji je trebalo srbizirati, rumunjizirati i grecizirati, što je već od prvih početaka lišavalo sve te tri zemlje od mogućnosti svake integracije. U tim godinama i meni se pričinjalo, da bi marksističko približavanje tim problemima bilo jedino u stanju riješiti sav taj sklop pitanja. Sirenski glasovi, koji su tada stizavali na Balkan s one strane Crnog mora, bili su ohrabrujući u smislu, da bi sovjetska formula priznanja svih narodnosti kroz njihove republike s pravom čak i na odcjepljenje mogla ipak biti najispravnija. Kad već velike zapadne sile nisu uspjele poslije rušenja velikih carstava ruskog, austro-ugarskog i osmanskog ostvariti kroz Versailleski ugovor formirati jednu Europu slobodnih, nezavisnih i demokratskih naroda, nego ih ponovno strpati pod vlast vodećih naroda nad ogromnim brojem malih naroda, isto tako zrelih i sposobnih za vlastito samoupravljanje, predviđalo se, da bi moskovski sistem bilo jedino rješenje. Znalo se, naime, da su Stamboliski, Radić, Maniu i svi ostali seljački vođe na Balkanu bili proganjani, ubijani i zatvarani po tamnicama ili tjerani u izgnanstvo zato, što su težili ne samo za socijalnim, nego i za nacionalnim samoupravljanjem. Ni Česi, koji su ipak bili i najnapredniji, nisu pokazivali nikakve sklonosti, da Slovacima osiguraju i omoguće ravnopravan položaj. Srbijanci da ne govorimo. Rumunji isto tako negativni i prema Madžarima i prema svima ne-Rumunjima. Grci su, poplavivši sjevernu Grčku s izbjeglicama iz Male Azije, bili jedini na putu, da svoj manjinski problem riješe s mnogo uspjeha. Ali i oni su i dalje gledali s nepovjerenjem na bugarska presizanja, naročito kad je Sofija odbila prihvatiti Venizelosov plan za otvaranje jedne bugarske zone u Dedeagaču-Kavali, koja bi bila slična onoj, koju je Beograd prihvatio za jugoslavensku zonu u Solunu. Naime, spona Vardarske doline s Egejem kroz

uzak željeznički koridor iz Gjevgjelije do Soluna. Takvo rješenje učvrstilo je politiku dobrih i prijateljskih odnosa između Grčke i Jugoslavije.

«Iz vrlo čestih razgovora s Bugarima na ovim sastancima i susretima, shvatio sam sasvim težak i složan položaj Bugara na Balkanu. Što se Grka tiče, Bugari su gledali na Grke kao narod starije i jače kulture. Veliki dio bugarske crkvene i lajičke inteligencije odgojao se u turska vremena i ranije u vrijeme Bizanta u grčkim školama. Taj izvorni bizantinski utjecaj Bugari su ipak uspjeli preskočiti i prebroditi svojom dinamičkom staroslovenštinom i svojim odcjepljenjem od Bizanta. Kako su takvim svojim samostalnim držanjem Bugari omogućili i Rusima, da se osamostale na crkvenom i jezičnom planu, oni su u Moskvi oduvijek gledali svoju odlučnu i jaku zaštitnicu. San Stefanska Bugarska kratkog roka bio je vrhunac Bugarske, njenih nacionalnih težnja i ambicija. I poslije poraza na Berlinskom kongresu, Bugarska nije nikada prestajala da o tome sanja. Drugi Balkanski rat bio je pokušaj, da se vrati San Stefanska Bugarska. Gubitak srpske i grčke Makedonije bio je udarac, koji svaki Bugarin nije ni do sada prebolio. Razgovarajući s Bugarima o tome, kako to da i oni nisu pokušali ostvariti sa Srbijancima jedinstvo, koje bi proširilo Jugoslaviju, bio je uvijek jedan te isti odgovor: «Vi Hrvati niste poznavali Srbe, kao mi Bugari. Mi smo oduvijek znali, da su oni bili imperijalisti i da bi nas oni bili pokorili, bilo milom, bilo silom. Mi smo se oduvijek čuvali od toga, da uđemo u zajednicu sa Srbima, jer smo znali, da bi mi bili izvukli tanji kraj. Oni bi s nama postupali kao s narodom, koji su oni oslobodili i nad kojim moraju vladati. Ravnopravnosti u zajednici sa Srbima nije moglo biti. Vidjeli smo ih, kako su nas klali na Slivnici i u drugom Balkanskom ratu i u Prvom svjetskom ratu, zato smo sistematski uvijek odbijali svaku podjelu vlasti u zajedničkoj ili federalnoj zajednici sa Srbima. Naše stoljetno samostalno življenje u vlastitoj državi uvjerilo nas je, da bi svako sjedinjavanje sa Srbima bilo sigurna pogreška, koju nismo nikada ni u kojoj generaciji željeli počiniti. Znali smo još od Srednjeg vijeka, da su srpski planovi kroz njihovo Dušanovo carstvo za nas isto tolika opasnost, koliko i Grčka Megali Idea, i da nas tu nikakva slavenska srodnost nije u stanju toliko zaslijepiti, da bi nas dovela u neku Jugoslaviju. Vi ste Hrvati

učinili najveću pogrešku, što ste sa Srbima sklapali zajedničku državu ne zato, što ste oslabili nas i dali Srbima snažniju odskočnu točku, nego i zato, što ste i vas same lišili svake mogućnosti, da kod kuće i u vanjskom svijetu djelujete samostalno s vaših isključivih interesa i pozicija. Vi ste s Jadranom i na Jadranu pa sve do Dunava i Save mogli formirati jednu državnu jedinicu, koja bi bila i politički i privredno i samostalna i vitalna, tako da vam Srbija preko Drine nije bila potrebna. A mi i vi mogli smo držati Srbiju kao sandwich, koji se čak i s Crnom Gorom ne bi nikada mogao razviti u vodeću silu na Balkanu. Doklegod vi ne razbijete svaku vezu sa Srbijom i formirate svoju državu, vi ne ćete biti u stanju biti nezavisni ni slobodni ni zadovoljni u svojem življenju. Neodvisno od toga, što ste vi Hrvati s vašom jugoslavenskom idejom nas izložili poziciji manje važne nacionalne države, vi ste Beograd ojačali do takve mjere, da će vam trebati ogromnih napora da se domognete svoje samostalnosti».

Ove su misli i ovakvi pogledi živjeli u svakoj bugarskoj političkoj glavi. Oni su svi bili uvjereni, da mi Hrvati ne ćemo nikada uspjeti ne samo nametnuti svoju volju Beogradu, nego ni prisiliti Srbiju na jedno ravnopravno supostojanje. Meni je u početku trebalo mnogo vremena, dok sam shvatio ove sasvim realne i ispravne bugarske postavke o odnosu Bugara prema Srbima i o položaju nas Hrvata u Jugoslaviji pod beogradskom hegemonijom. Promatrajući, kako se svaki pa i najobičniji Srbijanac na balkanskim konferencijama odnosi prema Bugarima, osjetio sam koliko Bugari imaju pravo; i koliko su bili sretniji, što se nisu vezivali sa Srbima, pustivši nama, da doživljavamo sve one patnje i stradanja, koja smo do sada doživljavali. Svaki je, naime, Srbin u diskusijama i u odnosima s Bugarima zazirao od Bugara, davši im uvijek do znanja: ukoliko se vi nama ne pokorite, vi ne ćete nikada moći uspostaviti nikakvu vlast nad nama Srbima, a i sami ćete ostajati u poziciji nižeg partnera. Gubitak dva rata od strane Bugarske bio je uvjetovan, što su Bugari išli protiv pobjednika, jer su na njihovoj strani bili Srbi. Samo sada Bugari imaju mogućnosti, da eventualno kroz potporu Moskve budu nagrađeni za svoje satelitstvo, i dobiju ono, što oni zovu cjelovitom Bugarskom. Ono što kod Bugara nisu

dobili nacionalistički krugovi, računaju da će dobiti prosovjetski čimbenici, koji vode sadašnju Bugarsku. Sve sadašnje moskovsko isticanje potrebe obnove San Stefanske Bugarske i rušenje raznovrsnih teza o makedonskim republikama, bilo pod Srbijom, bilo pod ostalim državama, čini se da predstavlja za Bugare snažnije otvaranje novih perspektiva, nego su se iste ikada prije pojavljivale. Na nama je Hrvatima, da se i opet ne prevarimo.

Sve ove retrospektivne i perspektivne misli ispunjale su me i nadama i razočaranjima. Postojalo mi je jasno, da će se Srbi prije sklonuti da naprave sporazum s bilo kime na Balkanu, nego li s Bugarima, i to zato, što znaju, da ne mogu vladati nad Bugarima. Kod mene je već tada raslo postepeno razmišljanje, kako ćemo mi prije ili kasnije morati uvjeriti Srbe, da oni ne mogu nad nama vladati, i da moraju, prije ili kasnije dijeliti vlast s nama. Tijekom godina stekao sam uvjerenje, da se Srbi ne će nikada naučiti ni odlučiti, da dijele vlast s bilo kojim narodom, s kojim žive u centralističkoj pa i u federalnoj zajednici. Bizantinski cezaropapizam, duboko ukorijenjen u srpskom shvaćanju države i prakticiranju državne vlasti, toliko je srastao sa čitavim srpskim političkim mehanizmom, da je nemoguće predpostaviti, da bi Hrvati ikada mogli postati sastavnim dijelom državne vlasti, doklegod Srbi budu u svojim rukama imali vlast. Vlast je kod Srba, kao, uostalom, i kod Rusa i kod Grka i kod Osmanlija, isključivost jednog tako zvanog vodećeg naroda. Radi čega su to mogli odvajkada osjetiti i znati Bugari? — pitao sam se. Odgovor bi bio jednostavan. Bugari proizlaze iz identičnog povijesno-crkveno-političkog izvora, iz kojeg proizlaze i Srbi. S tom razlikom, da su Srbi ipak savitljiviji, kad im to konvenira. Samo smo mi Hrvati, polazeći iz jedne sasvim oprečne kulturne, naime političko-crkvene tradicije, u jednu riječ rimske, mogli u vijeku književne i političke romantike prošlog stoljeća sanjati o tome, da bi sjedinjenje sa Srbima značilo za nas i ravnopravnost i nezavisnost i državni identitet. Prihvatiti za središte države Beograd, kome su podlegli i građanski kao i marksistički Hrvati, značilo je već u početku kapitulirati pred isključivost bizantske koncepcije države. Značilo je prihvatiti političko vodstvo srpskog totalnog centralizma kroz prihvaćanje monarhije, vojske i državnog aparata. Tako bi se moglo poslije tolikih desetljeća isku-

stva utvrditi, da je osnovna griješka hrvatskih partnera i 1918., kao i 1945., bila, što se federalni proces nije izveo sa sasvim suprotnih pozicija, s kojih ni povijesni ni vlastodržavni oblik nije smio polaziti iz povijesnih centara, nego iz jednog središta, čija uloga u razvoju bilo kojeg naroda nije bila ni od kakva značaja i značenja. Zanimljivo je, da je to savršeno osjetio poznati talijanski politički naučenjak Gaetano Mosca, kad je u jednom od svojih pisama prijatelju Guglielmu Ferreru tvrdio, da on ne vjeruje, da bi se ta dva naroda, srpski i hrvatski, mogla ikada integrirati i sjediniti. I to zato, što srpski izvire iz bizantinsko-istočne koncepcije crkve i države, pojačane turskim stoljetnim iskustvom, dok drugi, tj. hrvatski, iz rimsko-katoličke feudalne tradicije, pojačene kod Hrvata kroz njihovu političku sraslost s Austrijom i Madžarskom.

U međuvremenu, pojavljivali su se sukobi između službenih organa vlada, mahom diplomacije, o pitanju pokreta za balkansko zbližavanje i, s druge strane, nezavisnih političkih ljudi, mahom idealista, koji su se, i sasvim s pravom, pribojavali, da će ideja jednog širokog balkanskog zbližavanja u rukama vlada i diplomata doživjeti svoj potpun slom. I uistinu, prve su opozicije protiv balkanskog pokreta stizale iz Beograda i, odmah zatim, iz Atene. Čulo se, naime, da i Beograd i Bukurešt idu za stvaranjem jednog Balkanskog pakta, koji bi trebao biti produženje Pakta Male Antante na Balkan, i da se tome nikako ne odupire ni Grčka, pa čak ni Turska. Najteža reakcija pojavljivala se, kako se govorilo, kod Bugara, gdje je talijanski utjecaj bio najjači. Kako bi osnovni cilj takvog Balkanskog pakta trebao biti odstranjivanje svakog osovinskog talijansko-njemačkog utjecaja na Balkanu, znalo se, da ne samo Albanija, nego i Bugarska ne će nikako biti sklone, da se pridruže ostalim balkanskim vladama, iako su one ipak djelovale na planu suradivanja na Balkanskim konferencijama. Radilo se, naime, na tome, da se idealisti i fantasti, kako su ih diplomati zvali, zamijene s realistima. Ideju je trebalo zamijeniti s politikom odnosa sila na Balkanu. Međutim, koliko je ideja bila privlačiva, toliko je sila izgledala nemoćnom. Ali trebalo je pod svaku cijenu odstraniti idealiste i zamijeniti ih s realistima. U ovom slučaju, kraljeve s dva predsjednika republika. Zaustaviti razmahivanje oduševljenja za balkanskim konferencijama

bilo je najlakše provesti u Jugoslaviji, u Rumunjskoj i u Turskoj, gdje je sve bilo u rukama činovnika ili ličnosti i stručnjaka zavisnih od vlada, napose ministarstava vanjskih poslova. Najteže je ipak bilo zaustaviti ogroman razvoj u Grčkoj, gdje je Papanastasijeva popularnost postala u tijeku Balkanskih konferencija neobično značajna. Međutim, poslije prve atenske Balkanske konferencije, koja se zaključila na klasičnim ruševinama slavnih Delfa, uz prisustvo velikog broja grčke inteligencije, vođene po pjesniku A. Sikelianosu, ostale su konferencije gubile na zanosu. U Bukureštu više formalna, nego li stvarna. U Carigradu, kojoj nisam prisustvovao radi toga, što mi je Centralni Presbiro, čiji sam bio dopisnik, uskratio putne troškove, žaleći se, da ne postoje sredstva, konferencija nije pokazala nikakva konkretnijeg napretka. Kad je Beograd odbio, da se kod nas održi konferencija, zamijenio ga je Solun, ali to je bio više znak opadanja nego li napredovanja. Uskoro je i taj pothvat naglo prilazio kraju, dok su sve snage bile usredsređene na ubrzavanju stvaranja Balkanskog pakta.

U ovom periodu Beograd je pokazivao ogromno mnogo sitničave opozicije protiv svih nezavisnih udruživanja oko balkanskih zbližavanja. Tako je pod svaku cijenu išao za tim, da preuzme vodstvo nad tim pokretom iz ruku Grka, koji su već bili uspjeli ostvariti ozbiljno središte kulturnih razmjena između balkanskih kulturnih sredina, izdavajući redovno vrlo dobar časopis, *Les Balkans*. U sklopu te najnovije beogradske politike pojavio se u Ateni Ratko Parežanin, koji je najavio, kako ima Kraljevo povjerenje, i kako mu je Aleksandar stavio na raspolaganje velik novac, da se u Beogradu pokrene Balkanski Institut s publikacijama i slično, što je već bilo ostvareno u Ateni. Ideja je bila: ako netko treba voditi Balkan, to mora biti Beograd. Kako Parežanin nije raspolagao poznavanjem ni prilika ni jezika, jasno je, da je njegova pojava u Ateni izazvala, uostalom, kao i pojava beogradskih delegacija, ironično zadirkivanje kulturnijih Grka. Na mene je i tu pao najkrupniji dio posla, pronalaženje suradnika i priloga za sve ono, što je navodno trebalo biti objavljeno u najvećoj balkanskoj publikaciji u svijetu. Bile su to, naime, poznate beogradske godine, kad je jagma za položajima i sinekurama bila toliko neograničena, da se ljudi nisu skanjivali, da od običnih provincijskih piska-

rala postanu i balkanski stručnjaci i autoriteti. Kod svega toga, oni su se služili najneodgovornijim sredstvima, praveći čak od kralja Aleksandra novog Aleksandra Velikoga, koji bi trebao da sjedini čitav Balkan ne iz Delfa, nego iz Beograda, pa čak i iz «Dušanova Skoplja», nikako, razumije se, iz Sofije ili iz Atene!

Sve to imalo je i teških odjeka na iskrene idealiste po Balkanu. Protiv Papanastasija odpočela je rasti, kao i uvijek lukavo smišljena opozicija samog Venizelosa. Ne znam, kako i iz kojih kanala, Venizelos je otkrio, da ja imam najvećeg političkog utjecaja na Papanastasia. Jednog jutra, Venizelos me pozove k sebi, i razgovarajući o širenju Balkanskog zbližavanja, reče mi:

—Ali i tu, u pitanju zbliženja balkanskih naroda, Papanastasiu ne bi smio suviše pretjerivati... On ide previše daleko... Dopustite, i svi vi mlađi... Ja sam mu to već kazao i opet ću mu kazati, da treba biti oprezniji... Zar ne vidite, da ni kod vas g. Marinković nije previše zagrijan za tu ideju... pa bi i to moglo izazvati novih nesporazumaka između nas i vas, koji ne bi bili najzgodniji ni po Papanastasia... ni po stanje Grčke... U pitanju suradnje s Bugarskom treba ići vrlo oprezno, da se ne izazove sumnja na drugoj strani... Tu Papanastasiu ide suviše naglo... Što se tiče posjeta Beogradu —nastavljao je Venizelos— vidio sam izjave, koje Vam je dao Mihalokopulos. Ja držim, da je poziv bio donekle osoban. On ima i karakter poziva na ministra vanjskih poslova, zato bi se ipak moglo dogoditi da Papanastasiu posjeti Beograd. Ali, razumije se, ne sada već kroz mjesec dana, jer ne mislim, da se on sada može udaljiti iz zemlje. I o tome ću morati razgovarati s Papanastasijem, da utvrdimo i to pitanje.

Kako se ogleda iz ovog razgovora, Venizelos je i nadalje, iako izvan vlade, imao svoje prste svugdje. Svi ti grčki političari, kao Papanatasiu, Mihalokopulos, Kafandaris, George Papandreu, otac današnjeg Andrea Papandrea, bili su njegove kreature, od njega politički formirani, članovi njegove liberalne i republikanske stranke Elefterofrona, i on je o njima govorio kao o svojoj političkoj djeci. I generale i političare čuvao je u rezervi za svoje političke račune i «macarange», odnosno «kombinacije», kako se to govorilo po atenskoj čaršiji. Iako vrlo mlad, ja sam uživao u tim atenskim političkim

igrama, i žalio, što i u drugim balkanskim zemljama nema sličnog načina političkog života. Tim više, ukoliko ne bi dolazilo do krvavih obračuna, sav je grčki politički život bio ispunjen humorom. Često mi je padalo na pamet, da u vremena, u kojima je Venizelos bio središte političkog života, nisu bila mnogo različita od onih iz doba Perikla, kad se u Ateni skakalo iz demokracije u tiranije, i obratno. Sjedeći danima u atenskom parlamentu i slušajući kako se svađaju ili polemiziraju republikanci s monarhistima, vlada i opozicija, imao sam dojam kao da čitam Tukidida. Kod jednih i kod drugih prevladavala je retorika, duhovitost, dvosmislenost u političkim izjavama i stanovita profinjenost, koja se nije mogla čuti u beogradskoj Skupštini. Stoljeća grčke političke tradicije nisu mogla lako nestati ispod Akropole. Podvale Venizelosa protiv političkih ljudi i političkih generala, i obratno, svi jedan protiv drugoga, nastavljale su se sada strastvenije. Venizelos, koji je sebe i, s razlogom, smatrao grčkim autoritetom u vanjskoj politici, uzeo je svu inicijativu, da kroz balkanski pokret ruši ne samo Papanastasia i Kondilisa, nego i Caldarisa, vođu rastuće monarhističke opozicije. Kad se već sve to više saznavalo, da Beograd priprema Balkanski pakt, Venizelos je tada odpočeo širenjem najsloženijih insinuacija. Sve su se one mogle označiti ovako: —Beograd inicijativom kralja Aleksandra uvlači Grčku kroz Balkanski pakt u politiku, koja nije nikako u grčkom interesu. U taj Pakt ne ulazi Bugarska, jer za njom stoji Mussolinijeva Italija. Na taj način Grčka ulazi u sukob s jednom novom snagom na Mediteranu, s Italijom. Grčkoj prijeti sigurna opasnost od Balkanskog pakta, koji treba da ojača Aleksandrovu diktaturu u Jugoslaviji i prevlast kraljeva na Balkanu. Konačni cilj Pakta je i uspostavljanje monarhije u Grčkoj, što znači na cijelom Balkanu. Monarhija znači i konac demokracije u Grčkoj i na Balkanu! — U novo-grčkom jeziku, što ne treba smetnuti s uma, *demokratia* znači isto, što i republika i demokracija.

ALEKSANDROV POSJET KRFU

U takvom, sasvim zagrijanom raspoloženju pripremao se i posjet kralja Aleksandra šefovima balkanskih država. U tu svrhu ministar vanjskih poslova Bogoljub Jevtić posjećivao

je balkanske prijestolnice, da pripremi te Aleksandrove susrete s bugarskim kraljem Borisom, s Kemal-pašom i s grčkim ministrima Kondilisom i Maksimosom. Talijanska diplomacija na Balkanu djelovala je podzemno, da ne dođe do Aleksandrova posjeta, uperivši sve svoje snage, da starog Venizelosa predobije za svoju tezu. Balkanski pakt udarac je Rimu. Izazivanje Rima predstavlja ogromnu opasnost za Grčku i za Tursku. Međutim, Turci se nisu dali uznemirivati. Iako su posjetili Rim, turski državnici stari Ismet paša i Tevfik Ruzhdi beg, najutjecajniji Kemalovi političari, ipak su stajali na stanovištu, da je Balkanski pakt potreban samostalnosti Balkana i udaljavanju Balkana od nastajućeg europskog sukoba između budućih sila Osovine i zapadnih demokracija. Sovjetska politika, kako se to moglo vidjeti kroz antivenizelističko držanje grčke Komunističke partije, povlađivala je politiku osamostaljivanja Balkana i one politike, koja je trebala biti politika neutralnosti Balkana. Za razliku od drugih balkanskih država, Beograd je u Balkanskom paktu vidio isključivo istjerivanje Italije s Balkana. Taj cilj, koji je zastrašivao Grke, bio je koban za daljnji razvitak i samog Pakta i napose romantičko-idealističke struje balkanskog zbližavanja, koja se sve to više zasjenjivala porastom vladinih službenih politika. Konačno, kad je tu politiku u Grčkoj na sebe preuzimao general Kondilis, koji se sve to više opredjelivao za restauraciju monarhije u Grčkoj, i Maximos, grčki konzervativac i monarhist, politika Balkanskog pakta gubila je naglo na svojoj popularnosti. Grčke su se političke snage na tom pitanju naglo razbijale. Moglo se osjetiti, da su venizelistički krugovi, i oni bliski vlasti, i oni sasvim samostalni, pa čak i monarhistički, bili odlučno protiv Pakta, ili hladniji i nepovjerljiviji. Uostalom, pobačaj državnog udara, koji je, u sporazumu s Venizelosom, na sjeveru pokušao odjedamput probuđeni general Plastiras, bio je ipak simptom, da bi Venizelos mogao čak preći i zaboravljenim metodama generalskih pučeva, kojih je narod bio i suviše zasićen. Ti pučevi, kao što je poznato, nastajali su u glavnim garnizonima grčke vojske, u Solunu ili u Ateni. Ali, kad puč nije mogao zahvatiti Atenu, jer je naglo bio zaustavljen u Solunu, gdje je Kondilis imao više svojih ljudi, i potpora stizala i iz Bitolja, bilo je jasno, da je stanje ipak bilo izvan Venizelosovih ruku, i da su konzervativni i monarhistički krugovi

postajali sve snažniji. Ukoliko se nije radilo i o beogradskim vojničkim potporama garnizonu u Solunu? Venizelistička ulica je u Ateni javno o tome govorila. Meni su i grčki novinari i grčki političari otvoreno govorili, kako je srpsko oružje onemogućilo Plastirasov udarac. I obično bi tim povodom dodali: «Tako su, eto, Srbi iznevjerili svojeg saveznika Venizelosa, koji im je omogućio Solunski proboj, otjeravši s vlasti kralja Konstantina! Tako su Srbi izdali svojeg saveznika Venizelosa i vezali se s jučerašnjim svojim neprijateljima! Ovo je najstrašnije i najgadnije izdajstvo, koje su Srbi načinili!»

Razgovarajući tih dana s Panajoti Caldarisom, vođom grčke konzervativne Pučke stranke i predsjednikom vlade, čiji su članovi bili general Kondilis, s svojstvu vojnog ministra, i Maximos, ministar vanjskih poslova, on mi, sav razdragan, reče:

—Mir je zavladao u zemlji i nemoguće je, da bi se slučaj generala Plastirasa mogao više ponoviti. Mi smo zahvalni Beogradu, što nas je moralno podržavao za tih nezgodnih dana!

Prelazeći na stanje u Jugoslaviji, Caldaris mi reče, da je jako zabrinut za Jugoslaviju. Iako se branio od toga, da bi on išta znao o tome, doda, da je upravo ovih dana: «imao prilike da pročita knjigu Pribićevića, pa sam došao do zaključka, da stvari kod vas ne idu najbolje. Kod vas vlada vojska!» Na ovo sam uzvratio, da, iako kod nas vlada vojska, da se ipak ne može dogoditi, da jednog jutra jedan bivši general uđe u Ministarstvo vojske i proglasi diktaturu, tako iznenadno i preko noći! Kod nas se ipak ne može desiti, da je jedan dio vojske za jednog generala protiv drugoga. Vojska ipak zavisi od kralja, i on se služi s generalima, kako on hoće!

Predsjednik Caldaris ipak i nadalje tvrdi, da sva njegova obavještenja kažu, da u Jugoslaviji stvari nisu najbolje. Ja sam mu na to protumačio stanovite tvrdnje u Pribićevićevoj knjizi, posebno stanovišta Hrvatske Seljačke Stranke u odnosu na centralistički sistem Beograda, koji je Hrvate sasvim podvrgao svojoj kontroli, lišivši ih prava, koje su ranije imali. Prešavši na vanjsku politiku, Caldaris, sav zaplašen, reče:

—Mi hoćemo mir sa svima, osobito s našim susjedima, u prvome redu s Bugarima, prema kojima se do sada posve-

ćivalo vrlo malo pažnje. Vidim da vi niste na vanjskom planu sasvim u najboljem položaju. Uslijed čega Beograd tako negativno postupa prema Bugarskoj i Italiji? Ja ne vjerujem, da Italija hoće rat, a ni Bugarska! Ja sam to kazao i g. Jevtiću i vašim diplomatima. Uslijed čega Beograd odbija jednu širu balkansku politiku? I uslijed čega ne nađete načina, da se sporazumijete s Talijanima?

Na moje primjedbe, da je politika nezavisnosti balkanskih naroda najopravdanija i najvitalnija za sve balkanske narode, i da tu politiku Italija sistematski suzbija, obećavajući Bugarima vodstvo Balkana, kad isti bude pod talijanskim nadzorom, Caldaris je hladno odgovorio:

—Ja držim, da Srbija danas traži ono isto, što je ranije tražila Austrija, prevlast nad Balkanom... Srbi su i suviše imperijalisti i prema Bugarima. Uslijed čega su Srbi izolirali Bugarsku? Mi upravo uslijed toga idemo za tim, da Bugarsku privučemo k nama, jer smatramo, da je se nepravedno ostavilo samu! Zato mi moramo što prije ostvariti trgovački ugovor s Bugarskom i pakt prijateljstva i nenapadanja... Vidite, nastavio je, ja smatram, da je Mala Antanta ustvari protubalkanska, i da mi nemamo nikakva interesa, da je kroz vas i kroz Rumunjsku dovlačimo na Balkan. Kako čujem, Beograd nije najbolje ni s Turskom! Ja držim, da Grčka ima samo jedan interes, da bude u dobrim odnosima i s Bugarskom i s Turskom i s Italijom, jer nam oni nisu tako pogibeljni.

—Čak i poslije Mussolinijeva pokušaja, da vam uzme Krf, Vi vjerujete u prijateljske odnose s Rimom?

—Ta je kriza prebrođena. Mi se nemamo što bojati Italije! Ja ne vjerujem, da se ide k ratu. Naša vanjska politika mora ići za tim da se sačuva *status quo* na Balkanu.

Caldarisovo mišljenje, koje se nije mnogo razlikovalo od Venizelosova, prevladavalo je u svim vodećim krugovima. Grci su išli za tim, da izbjegnu svaki daljnji sukob u svojem području. Beogradska im se politika pričinjala i suviše pogibeljna, jer su smatrali, da Italija pod nacionalfašizmom predstavlja jednu od vodećih snaga na Mediteranu; i da je u njihovu interesu, da Bugarsku otrgnu od talijanskog utjecaja i zadovolje nekako teritorijalnim koncesijama, odnosno bugarskim izlaskom na Egejsko more, koliko lijepim riječima, trgovačkim ugovorima i razmjenom kulturnih dobara, do čega Bugarima nije bilo mnogo stalo! Međutim, u toj Caldarisovoj

vladi glavnu su ipak riječ u vanjskoj politici imali Maksimos i Kondilis, koji su bili sasvim naklonjeni Paktu. Uostalom, stari je Caldaris i u svojoj stranci i kod monarhističnog višeg društva uživao stanovito poštovanje poštena, ali politički i intelektualno ograničena pojedinca. Pitanje vanjske politike bilo je povjereno Maximosu, međunarodnom bankaru, dok je pitanje sigurnosti u vojsci u etapi predmonarhijske restauracije bilo povjereno Kondilisu i kasnije generalu Metaxasu, daleko spremnijem i vojnički i državnički.

I dok je tako po Ateni vladala duboka podvojenost i stvarna zbrka i u pitanju unutrašnje i vanjske politike, odjedamput se pronijela vijest, da uskoro kralj Aleksandar dolazi u službeni posjet Grčkoj. U prvi mah smatralo se, da će do susreta s grčkim političkim službenim i opozicionim svijetom doći u samoj Ateni. Međutim, kad se je tijekom mjeseca listopada 1933. saznalo, da je sastanak Aleksandra s rumunjskim kraljem Karolom održan na Sinaji, a ne u Bukureštu, i kad se odmah zatim saznalo, da je sastanak s bugarskim kraljem Borisom održan u Evksinogradu, kod Varne, na Crnome moru, dakle izvan Sofije, i konačno, da se kralj s Kemal pašom sastaje u palači Dolma Bahče na Bosforu, a ne u Ankari, nastalo je stanovito ohladnjenje u Ateni. Grčki je politički svijet bio neobično sklon da vidi Aleksandra i da mu saopći sva svoja protuslovna mišljenja o Paktu i o balkanskom zbližavanju, posebno Papanastasiu. Venizelos je, međutim, preko noći nestao iz Atene i proširio vijest, koju su naglo širili njegovi vodeći ljudi, da će se on sastati s Kraljem u Carigradu; i da je već, u tom pravcu, i zakazan sastanak u troje između njega i Kemala s Aleksandrom. Meni je dao poručiti po jednom svojem mlađem bivšem ministru, mojem prijatelju, Stavru Kostopulosu, da on namjerava kazati Kralju svu istinu, da njegova suradnja s vladom Caldarisa i Kondilisa vodi u katastrofu misao Balkanskog pakta; i da slom Plastirasove pobune ne znači i kraj politike Elefteria Venizelosa u Grčkoj, te, konačno, da bi se Aleksandar trebao sjetiti, da su njegovi saveznici u Grčkoj republikanci a ne monarhiste!

Na dan uoči Aleksandrova dolaska 7. listopada 1933., nekako iz vedra neba pa u rebra, poslanik Boško Hristić upita me, da li sam spreman za put na Krf.

—Večeras putujemo na grčkoj ratnoj lađi s Kondilisom i Maksimosom na Krf, gdje sutra stiže Kralj.

I kao da se ljuti na mene, da za to ništa ne znam, reče mi, da odmah pođem kući i uzmem potreban pribor za put. Ja sam, međutim, bio jako zauzet s većim brojem beogradskih novinara, kojima se pridružila i zagrebačka i ljubljanska štampa, da ih prebacim na Krf. Stigavši na grčku ratnu lađu «Spetsai», zapazio sam nekoliko grčkih diplomata, uglavnom protu-venizelističke struje, i, razumije se, ministre Kondilisa i Maksimosa. Kako sam poslije saznao, srpski diplomati u našem poslanstvu bili su jako ne samo iznenađeni, nego i revoltirani, što sam ja jedini uz poslanika Hristića bio pozvan od strane ministra dvora M. Antića na Krf, a nitko od njih. Kako ja nisam bio karijerni diplomat, to ih je strašno pogađalo. Nimalo zadovoljan nije bio ni sâm Hristić, koji se čudio, uslijed čega sam ja morao biti jedini u njegovoj pratnji. Nije ni on, ni ja očekivao, da će njegovo iznenađenje biti još i teže, kad budemo pozvani na brod! I, uistinu, sutradan, 8. listopada, kad smo stigli na Krf, i ja otišao na poštanski ured, da odpošaljem izvještaje «Avali» o pripremama Kraljeva dolaska i o očekivanjima naroda na Krfu, gdje se je starije građanstvo sjećalo Kralja iz ratnih izbjegličkih godina, stiže iz Carigrada slijedeći brzojav: *«Dubrovnik stiže večeras u devet časova* stop *Neka na lađu dođe poslanik Hristić s atašejem za štampu Radicom* stop *Dimitrijević maršal dvora»*. Kako je brzojav bio meni predan otvoren, ja sam ga predao Poslaniku, koji je ostao više nego zbunjen. — Otkuda to Radica? — U međuvremenu na brodu «Spetsai» od Pireja do Krfa bilo je sve mirno. Boško Hristić, izdanak jedne obrenovićevske obitelji, čiji je otac po dolasku Karađorđevića bio bačen u penziju i morao se, da bi preživio, baviti novinarstvom, vrlo povučen u sebe i bojeći se svoje vlastite sjene, drhtao je cijele večeri, slušajući Maksimosa. Ja sam razgovarao s Kondilisom, koji se radovao, što će sutra biti čitav dan s Aleksandrom, u kojem je Kondilis gledao državnika velikih razmjera. Po programu, Kralj je trebao jedno vrijeme biti u kolima s Kondilisom, a jedno vrijeme s Maksimosom. Istog dana trebao je posjetiti otok Vido i odati počast grobovima mladih srpskih vojnika, tamo pokopanih, koji su umirali od iznemoglosti i zaraznih bolesti poslije povlačenja kroz Albaniju. Kako je kraljica Marija prvi put

dolazila na Krf, Kralj joj je želio pokazati i dijelove Krfa, gdje je on šetao za vrijeme krfskog izbjeglištva.

Na taj dan uveče u devet sati poslanik Hristić i ja stigosmo na «Dubrovnik», gdje nas prihvati Maršal dvora Aleksandar Dimitrijević, tipičan srbijanski general, neformalan, prirodan i izravan. Tek što se s nama rukuje, vikne:

—Ti, Boško, zabavljaj Kraljicu, Radicu čeka Kralj u kabini u ćošku!

Ja ostadoh skamenjen. Da ništa ne kažem o poslaniku, kojega, što bi Srbi rekli, samo što nije udario šlag! Na kraju krajeva, nije ni meni bilo lako. Bio sam tek u svojim kasnijim dvadesetim godinama; i razgovarati s Kraljem *tête à tête*, u četiri oka, nije bila laka stvar! Ulazeći u kabinu, sretoh Kraljicu, kojoj se poklonim, jer mi rekoše da se kraljicama ne smije ljubiti ruku! Za mnom stiže i Hristić, koji ju je od prije poznavao. Uđoh u kabinu. Bila je sva zadimljena. U istoj nisu bile nego dvije stolice. Kralj je stajao. Izgledao mi je ispaćeniji i pognutiji, nego li 1928., kad sam ga prvi put vidio u Parizu na primanju jugoslavenskih novinara. On se, razumije se, toga nije sjećao. Samo mi reče:

—Ako Vam se sedi, sednite. Ja moram stajati, jer na lađi malo šetam.

Pušio je cigarete s jednog kraja na drugi. I to jednu za drugom. Odpatke je bacao na pod, gaseći ih nogama. Bio je, što bi se danas kazalo, *chaine smoker!* Pušio je francuske cigarete *Gauloise* koje su na frontu pušili francuski vojnici, i koje su bile poznate po svojoj žestini. Nato mi ponudi jednu od svojih cigareta, primijetivši, da su ipak za mene prežestoke, ali doda, da ja mogu pušiti svoje grčke cigarete, koje su bile laganije!

Zatim, zamislivši se, odpočne:

—Mislio sam, da ste stariji. Čitao sam i čitam sve Vaše izveštaje iz Grčke. Vidim, da odlično poznajete stanje pa sam uoči sastanaka, koje ćemo imati sutra s Grcima, hteo s Vama izmeniti misli, da me uputite pobliže o političkim ljudima i prilikama u Grčkoj. Ali otkuda ste Vi?

—Ja sam Hrvat — odgovorih. Ne znam kako, sasvim spontano. Da sam bio istinski oportunist, trebao sam možda odgovoriti, da sam Jugoslaven.

—Ali otkuda ste? —ponovi Kralj.

—Iz Splita, odgovorih. Na što će Kralj: —A to je dru-

go!— Dakle, biti iz Splita, u Aleksandrovoj predodžbi nije značilo biti Hrvat.

Prelazeći na stanje u Grčkoj, Aleksandar mi reče:

—Iz Vaših izveštaja zaključujem, da je ipak u Grčkoj problem Venizelos, i da će ga se sadašnja vlada moći teško rešiti. Ja nemam simpatije za demokratske političare tipa Venizelosa, pa čak ni one u Engleskoj i u Francuskoj. Mi smo, naime naša zemlja, danas zaskočeni fašističkom opasnošću jednog Mussolinija, i ja ne držim, da se mi možemo od toga odbraniti demokratijom i parlamentarizmom. Demokratija i parlamentarizam brzo bi nas razbile. Fašistička Italija nije više ona stara demokratska Italija. Radi se o jednoj novoj snazi, koja predstavlja ogromnu opasnost po nas. I po ceo Balkan. Iz Vaših izveštaja vidim, da ste Vi to vrlo razložno objasnili, i Venizelosu i ostalim grčkim političarima. Ali sumnjam, da oni to razumeju! Voleo bih s Vama analizirati mišljenja o njima. Venizelosa poznajem iz vremena rata. S njim je oduvek bilo teško raditi. On je k tome imao i anti-monarhijski kompleks, koji ja nisam mogao prihvatiti!

—Iz čestih razgovora s Venizelosom —dodah— i ja sam osjetio, da kod njega u prvome redu prevladava prenaglašeni republikanski i protu-monarhijski elemenat. Konačno, njegovi posjeti Rimu, posebno Mussoliniju, i kontakti s talijanskim ambasadorom Bastianinijem u Ateni uvjerili su ga, da svako zbližavanje balkanskih naroda, koje bi išlo protiv Italije, izložilo bi Grčku i ostale balkanske zemlje smrtnoj pogibelji. Venizelos ratuje protiv Pakta s dva razloga; prvo, zbog toga, što želi pod svaku cijenu spriječiti, da Pakt izvede monarhistička stranka, i drugo, što se boji Italije.

—Ali ja držim, da kod toga ima i naše srpske krivnje iz ranijih godina. U jednom Vašem izveštaju ima i o tome reči. Voleo bih, da mi to objasnite.

—Sigurno mislite na moj izvještaj o razgovoru s uglednim grčkim historičarom i vrlo intimnim Venizelosovim prijateljem, George Ventirisom. Venizelos, govorio mi je Ventiris, zna što to znači biti sâm u svjetskoj politici. On je to osjetio za vrijeme našeg rata protiv Turske u Londonu, kad je Pašić odbio da pošalje srpsku vojsku u Anatoliju, da nas podupre protiv Kemala. Kasnije u Sevreu, Venizelos se i opet našao sâm. Kad je Pašić odbio slanje srpskih trupa u Malu Aziju, Venizelos je od Pašića tražio, da samo dade mig, da će u slučaju da bugarske bande i neslužbene trupe napadnu Grčku u Trakiji, dok se grčka vojska bude borila u Maloj Aziji, Srbi poduprijeti Grčku i napasti Bugarsku, kao u drugom Balkanskom ratu. Ali ni na to Venizelos nije dobio od Pašića nikakav odgovor, mada se je radilo isključivo o jednoj diplomatskoj gesti, a nikako o konkretnim zahtjevima. Najgore je Beograd protiv nas postupio, kad je fašistička Italija bombardirala Krf. Upravo u to vrijeme je Ninčić vodio najtrijumfalniju politiku mirenja s Italijom i gledao s posmijehom na sve ono, što Italija radi na Jonskom moru po Grčkoj. Ninčić je tada, u naše najteže vrijeme, otkazao srpsko-grčki sporazum, bez ikakva obrazloženja i razloga. Nije bilo tada jednog Grka, koji nije bio duboko uvrijeđen, uslijed takvog držanja Ninčića. On je, zatim, stvorio Pangalosove konvencije, koje su predstavljale jedan od najvećih udaraca, koje je Jugoslavija mogla nanijeti grčkom narodu. — Dodah, da je to uglavnom mišljenje, koje mnogi i mnogi Grci imaju o beogradskoj politici prema Grčkoj; i da se oni i nadalje pribojavaju, da bi se s naše strane to isto moglo ponoviti!

Kralj se protiv toga nije izrazio. Ali je i to bacao na odgovornost demokracije, Pašića i Ninčića. Zatim je tražio od mene, da mu dâm svoje mišljenje o ostalim grčkim političkim ljudima. Kao da su ga manje zanimali Kondilis i Maximos, koje je već poznavao, pitao me je za druge. Izredali su se svi jedan za drugim. Papanastasiu, kojeg sam uglavnom opisao kao idealistu i lijevog demokratu. Složili smo se, da ne bi bio mogao igrati neku značajniju ulogu u političkom životu. Za Caldarisa je i on nekako čuo, da nije otvoren niti iskren, da iako je konzervativac i desničar, da ne će biti u stanju otvoriti pitanje monarhije. Namrgodio se je, kad sam mu saopćio, da je čitao Pribićeviću knjigu, i da se mnogo kod prosuđivanja o Jugoslaviji pridržava Pribićevićevih tvrdnja. Za Mihakopulosa, bivšeg pro-talijanskog ministra vanjskih poslova, bio je jako negativan, i samo je dodao:

—Jeste, njemu je naivno poverovao Marinković, umesto da ga već tada upozori, da smo mi odlučno nepoverljivi prema Mussolinijevoj politici na Balkanu.

Prešavši na analizu Kondilisa i Metaxasa, složili smo se, da je ovaj potonji bio daleko ozbiljniji od pomalo primitivna Kondilisa. Ja se nisam ustručavao dodati, da u daljnjem raz-

voju grčke situacije Metaxas ima daleko više mogućnosti i bez kraljeva i pod kraljevima, kad do restauracije bude došlo. Osjetio sam, da je Aleksandar računao na restauraciju monarhije i zbog toga, da se oslobodi Venizelosa, a i zbog toga, što je vjerovao, da bi grčka monarhija bila lojalnija Britaniji i Francuskoj, nego li Italiji i Njemačkoj!

Pri rastanku te večeri, Kralj mi reče, da ću sutradan na Krfu morati biti s njim u kolima i zato, da mu pomognem razgovarati s Kondilisom, koji nije bio baš sasvim slobodan u francuskom. Razgovor je često prekidan Kondilisovim ubacivanjem grčkih riječi. «Budite -reče mi- celog dana sa mnom!» Izlazeći iz kabine, bio je na palubi čitav štab, M. Antić, ministar Dvora, jedan vrlo zatvoren i oprezan čovjek; zatim gen. Aca Dimitrijević, maršal Dvora, i poslanik B. Hristić. Dimitrijević, koji je svakako bio najupućeniji o Kraljevim odlukama, reče, da je sutrašnji program ovako određen: da će u prvim kolima biti Kralj, Kondilis i Radica, u drugim Kraljica, Maximos i Hristić, a zatim svi ostali. Novinari će isto tako slijediti povorku. Po programu, Kralj je trebao pokazati Kraljici znamenitosti Krfa, zatim je trebalo položiti vijence na otoku Vidu, na grobnicu srpske mladosti iz prošlog rata. Kako je ta grobnica bila uvijek zapuštena, ipak se u zadnji čas učinilo sve, što je potrebno, da se barem nekako groblje očisti. Naši konzulati su vrlo malo o svemu tome vodili računa, dajući utisak, kao da se radi o mladosti, koja je uzaludno ostavila svoje kosti u tuđoj zemlji i, k tome, na otoku, na kojem nije bilo žive duše. Romantička Bojićeva «Plava Grobnica» nije nikoga dirnula, i kad sam spomenuo Mići Antiću, da bi je trebalo oživjeti, on je samo mahnuo rukom, dodavši: «Ostavte, molim Vas, Kralj ima ozbiljnijih pitanja, o kojima mora govoriti, nego li o mrtvim borcima, napuštenim u tuđem moru; i o Bojićevoj «Plavoj Grobnici». Mene je iznenadio takav snobizam. Ali takav je bio životni stil srpske diplomacije i na Dvoru i drugovdje! Kad je Aca Dimitrijević i opet najavio, da ću ja biti u kolima, s Kraljem i s Kondilisom, a Hristić u drugim kolima, s Kraljicom i s Maximosom, moj se Hristić nije mogao dovoljno da snađe.

—Pa otkud Radica u Kraljeva kola? —upita. Na što će Dimitrijević:

—Radica zna grčki, zatim poznaje Kondilisa. Sem toga, to je raspored, koji je Kralj tražio!

Na obali je bilo vrlo mnogo svijeta. Naši su se novinari s grčkima svugdje pojavljivali. U kolima je raspoloženje bilo vrlo jednostavno. Već na obali Kralj se vrlo toplo rukovao s Kondilisom i s Maximosom, kao i s ostalim grčkim predstavnicima. Kad smo se uputili u pravcu središta Krfa, Aleksandar se odmah upustio u razgovor s Kondilisom, razgovarao je francuski. Već od početka trebao sam upotpunjavati Kondilisov grčki s francuskim, koji je Kondilis donekle i poznavao. Glavni su momenti razgovora bili: 1) Aleksandar se radovao i čestitao Kondilisu, što je na vrijeme onemogućio Plastirasov udar, koji je išao za tim, da vrati Venizelosa na vlast, iako je izgubio izbore; i raspitkivao se je, da li Venizelos ima još uvijek mogućnosti. Kondilis je kazao, da sumnja, da bi se Venizelos mogao više vratiti na vlast, iako on sumnja, da Venizelos to ne će ponovno pokušati. Venizelos je, kazao je Kondilis, *zoon politikon,* kako Aristotel kaže, i ne može živjeti izvan politike i bez vlasti. Ne zbog novca, koji ne treba, nego zbog političke strasti. [Venizelos se uistinu oženio u drugom braku jednom bogatom Amerikankom]. Kondilis je uvjeravao Kralja, da se samo tako može osloboditi Grčku od Venizelosa, ukoliko što prije dođe do restauracije monarhije. Mišljenje koje je uzradovalo Kralja. 2) Kondilis je uvjeravao Kralja, da je sav grčki narod naklonjen Balkanskom paktu, i da ne vjeruje Talijanima, kao ni Bugarima. Kad je Kralj primijetio neodlučno držanje Caldarisa, Kondilis je ovako formulirao svoj odgovor: «Caldaris Vam je nevješt političar. Bivši monarhisti nisu imali uglednijeg čovjeka od njega, izdanak je stare monarhističke obitelji, i zato je došao na taj položaj. Sumnjam, da će se na istome moći dulje održati. Poteškoća je, da monarhisti nemaju jačih ljudi». Kad je riječ pala na Papanastasia, Kondilis je kazao, da je isti inteligentan i pošten politički čovjek, da je njegov angažman u radu na balkanskom zbližavanju iskren, ali da se je u zadnje vrijeme izgubio u socijalističko-agrarnom ljevičarstvu, i da u zemlji nije popularan. 3) Kad je pala riječ o talijanskoj pogibelji, Aleksandar je izbjegavao da izravno napada Mussolinija, ograničavao se tek na to, da reče, da rimska politika ide za tim, da uspostavi kontrolu nad cijelim Balkanom; Albanija je jači početak, koji ugrožava interese ne samo Jugoslavije nego i Grčke, i da svaka, bilo ekonomska, bilo čak i vojna ekspanzija Italije polazit će s albanske odskočne točke.

4) Razgovarajući o svojim posjetima rumunjskom i bugarskom Kralju i Kemalu, nije se zadržavao na sastanku s Borisom, nego je posebno istakao, kako je Kemal sasvim zagrijan s Balkanskim paktom. Na to je Kondilis upitao Kralja: «Jeste li se u Carigradu sastali s Venizelosom?» Aleksandar je odgovorio, ne samo da se nije sastao, nego i da ništa ne zna o tome, da bi Venizelos u to vrijeme bio u Carigradu. Prema tome, sve Venizelosove vijesti o tome, da će on sresti Aleksandra kod Kemala, bile su izmišljene iz puste Venizelosove taštine, da uvjeri političku javnost u Ateni, da se bez njega ne mogu voditi nikakvi razgovori o Balkanskom paktu.

To isto jutro posjetili smo otok Vid, gdje je održan i «pomen». Kako je najveća većina grobova označena s «Nepoznati» Kralj je s Kraljicom obilazio grobove i zaustavljao se, po svoj prilici, tumačeći joj značenje tih grobova, kao i uopće i značenje otoka Krfa. Taj otok upravo odisejski privlačiv i bujan u svojem zelenilu, ima u sebi nečega tragičnoga, i kroz «Krfsku deklaraciju» i kroz bizantinske razgovore Pašića s Trumbićem. Kao da je sva naša sudbina na njemu bila zapečaćena. I taj Vid s tim zapuštenim grobovima, obraslim visokom travom, koje nitko ne posjećuje; ta kosturnica koju su zapustili, kao da je bila uzaludna!

Vraćajući se na brod, Kralj mi reče: —«Vi ćete s nama ručati». To isto reče u prisustvu poslanika Hristića i maršal Dimitrijević, ali Hristić odmah odgovori: —«Ne, nemamo dovoljno mesta, jer moraju s nama ručati i svi grčki predstavnici». Ja sam se povukao, da bih se negdje skrio na lađi, i zatim sam se ponovno pojavio, kad su gosti ustajali od stola. Kad me ugleda Kralj, naglo mi priđe, zapitavši: «Gde ste Vi?» Ne htjevši praviti sukoba, rekoh da sam morao slati izvještaje «Avali». On mi zatim doda:

—Hteo bih, da me povedete do onog brežuljka, odakle sam za vreme rata u izbeglištvu svake večeri gledao Srbiju. Hoću da to pokažem Kraljici.

Poslije kratkog odmora, dok je Kralj razgovarao s Maximosom, u prisustvu Kondilisa, uglavnom o istim pitanjima, o kojima je razgovarao s Kondilisom, naime samo o onom dijelu, koji se odnosio na položaj Balkana u odnosu na Italiju, krenuli smo kroz Krf do onog mjesta, koje je Kralj htio pokazati Kraljici. Razgovarajući s Maximosom, Aleksandar je i opet naglasio načelo: Balkan balkanskim narodima, držati

sve nebalkanske sile izvan Balkana. Nije se, međutim, skanjivao da ipak istakne, da je Italija danas opasnost za sigurnost i nezavisnost Balkana! Maximos se ipak branio, naglašujući, da se ne smije izazivati Italiju, jer da je Italija velika sila, i da Mussolini daje sve garancije, da on ne će dirati u Grčku! Kako nije bilo nikakvih formalnih rezultata, nego se radilo isključivo o razmjeni mišljenja u pitanju Pakta, Kralj nije bio nimalo siguran i nikako zadovoljan. To mi je zatim i kazao, kad smo išli u pravcu brežuljka, s kojeg je s Kraljicom gledao dulje vremena, kako je govorio, prema Srbiji, dok sam ja ostao da se hrvam s krfskom sirotinjom, koja je tražila kruha i drahme! Kako prvog nije bilo u kolima, dijelio sam iz svojeg džepa drahme. Kralj bi samo kimnuo glavu, kazavši mi: «Dajte im, dajte im!» Na sreću, imao sam sa sobom dosta drahma, koje sam na povratku do lađe sve ispraznio! Ali i na to me od Kraljeve svite nije nitko upozorio, da Kralj ne nosi sa sobom novac! Krfski su prosjaci, međutim, očekivali, da će ih Aleksandar pokriti zlatom. Na «Dubrovniku», rastajući se sa svima nama, Kralj mi reče:

—Kad budete u Beogradu, javite se, jer me zanima, kako će se razvijati situacija u Grčkoj u vezi s Paktom!

Tako se i dogodilo! Uoči Kraljeva odlaska u Marseille, listopada 1934., bio sam u Beogradu i javio se za audijenciju. U Beogradu je već desetak dana očekivao poslanik Hristić, ali nije bio primljen. Ja sam, međutim, bio primljen za dan dva. Kralj je tada sjedio na Dedinju u jednoj maloj sobi, uz jedan pušaći stolić, koji je sav bio izgoren od neugašenih cigareta, pušeći jednu za drugom. Sjećao se Krfa i zahvaljivao mi se na, kako je on rekao, pomoći! Iako je bio pročitao moje izvještaje, na njegovo traženje ja sam mu izložio stanje. Prijašnje oduševljenje za Pakt, koje je bilo zagrijano njegovim posjetom Krfu, naglo je opadalo, pojačanom akcijom Venizelosa i pojačanom talijanskom diplomatskom djelatnošću. Venizelos je uspio zastrašiti sve krugove po Ateni, ne samo svoje pristalice, nego i monarhističke, da Aleksandrova politika vodi Grčku u rat, i s Bugarskom i s Italijom; i da bi takav rat značio katastrofu za Grčku i za Balkan. Stanje se je kod toga još više pogoršavalo, što je Caldariseva vlada u pitanju Pakta prelazila u defenzivu, i na taj način

pokazivala više nesigurnost, nego li vjerovanje, da bi Pakt bio od koristi Grčkoj. Kad je pak Venizelos otkrio, da pri-premani Pakt ima i tajnu obavezu, prema kojoj bi u slučaju talijansko-albanskog ili talijansko-bugarskog napadaja na bilo koju balkansku državu, što je u ovome slučaju značilo samo Jugoslaviju, trebalo, da sve potpisnice zagaze u rat, Caldarisova vlada počela je naglo popuštanjem. Samo je Kondilis i nadalje tumačio susret na Krfu, kao svoje značajno djelo, koje obnavlja grčko-jugoslavensko prijateljstvo, što uz ostvareni grčko-turski pakt predstavlja ne samo jačanje grčke sigurnosti, nego i osiguranje mira na Balkanu.

U tom razgovoru s Kraljem na Dedinju osjetio sam Aleksandrovu namjeru, da pristupi uspostavljanju vojne diktature u Grčkoj, ali na čelu s Metaxasom, kojeg se smatralo snažnijim vojnim faktorom, jer Kondilis ne bi bio u stanju, da se odupre Venizelosovu zauzimanju vlasti. Razgovarali smo o jakoj talijanskoj propagandi u Grčkoj, koja je sasvim zahvatila grčku javnost. Svi prijašnji srpski prijatelji bili su primani od talijanske diplomacije. Ja sam tada sasvim spontano primijetio, da bi bilo možda korisno, da se mi povežemo s talijanskom emigracijom, koja neprestano raste i predstavlja čitav problem za fašističku Italiju. Kad me je zapitao za imena, i ja izredao čitav niz talijanskih demokratskih prvaka i anti-fašista, kao što su Pietro Nenni, Luigi Sturzo, Carlo Sforza, Carlo Rosselli i drugi, Aleksandar makne rukom, dodavši: «Ja ne verujem u demokraciju, ni u predstavnike talijanske demokracije!» Pred odlazak, kad mi je preporučivao, da nastavim pratiti stanje u Grčkoj povodom Pakta, doda:

—Kad se vratim iz Francuske, ja ću Vas pozvati. Na povratku nameravam pristupiti dubokim unutrašnjim promenama. Trebat će mi ljudi!

To je bilo sve. To je zadnji put, da sam vidio Aleksandra, jer on se je poslije posjeta Francuskoj vratio kući mrtav. I tada, prilikom tog zadnjeg susreta, bio je intenzivno napet. Svo je njegovo živčano tkivo bilo uznemireno! Pandorina kutija, koju su Aleksandar i Venizelos Balkanskim paktom otvorili, nije se više mogla zatvoriti, dok je ipak Mussolini, kako je Aleksandar predviđao, a Venizelos odbijao, zagazio u Grčku, a Grčka se ipak daleko snažnije odupirala, nego što su predviđali Venizelos i grčki politikanti, odlučnije i

jedinstvenije od Aleksandrove Jugoslavije! Tako i mora biti, kad je narod jedan i jedinstven u svojoj državi!

Ne mogu nikako a da se ne sjetim i ovog otužnog završetka u grčko-beogradskoj drami. Poslanik Boško Hristić, diplomatski kratak, koji je poslije Atene bio premješten na poslanstvo u Rim, gdje je isto tako, ali ne sasvim svojom krivnjom, doživio posvemašnju katastrofu, umro je u Ženevi, počinivši samoubojstvo u jednoj hotelskoj sobici. Kako i opet sudbonosni Momčilo Ninčić nije htio da ga pozove u London, gdje se nalazila jugoslavenska vlada u izgnanstvu, on se je osjetio nepravedno potišten i osramoćen! Naprotiv, bivši maršal Dvora, glasni general Aca Dimitrijević, završio je svoj dvorski život kao lift-boy na Park Avenue u New Yorku, gdje su isto tako završavali kao vratari, superi pazi-kuće, bivši carsko-ruski prinčevi i u, najnovije vrijeme, poneki mladi hrvatski «oslobodioci»!? Dimitrijeviću je knez Pavle, kako mi on sâm reče, na povratku s Aleksandrovim lijesom, na beogradskoj željezničkoj stanici, doviknuo: «Maršale, gde Vam je Kralj?» Gorko pitanje, zar ne?

POSLJEDNJI RAZGOVOR SA ZADNJIM VENIZELOSOM

Uloživši sve napore, kad je već do potpisa Pakta ipak došlo, Venizelos je nàdao sve svoje snage, i javno i potajno, kao što je uvijek operirao, da se Pakt u dva zastupnička doma ne ratificira. Polemizirajući čak i s «Politikom», u dnevnom tisku i bezbrojnim izjavama grčkoj i stranoj štampi protiv Aleksandra i Beograda, došlo je do mojeg zadnjeg razgovora s Venizelosom, koji svakako daje najpotpuniju sliku krize. Taj se je razgovor dopao i Aleksandru, kako mi sâm reče na našem zadnjem susretu u Beogradu. Taj razgovor, vođen u Venizelosovu domu, 4. ožujka 1934., tekstualno glasi:

Na moje pitanje o tome, na čemu se zasniva Venizelosovo stanovište u pitanju Balkanskog pakta, Venizelos je odgovorio:

—Moje stanovište u tom pitanju je, da Pakt ni u kojem slučaju ne može obavezivati Grčku prema bilo kojoj balkanskoj državi za slučaj sukoba te države s jednom velikom sredozemnom silom. Smatram, da nam naši vitalni interesi zabranjuju svako primanje takve obaveze. Ne želim, da se

po drugi put dogodi ono, što se je zbilo 1915. godine, to jest, da prema Jugoslaviji dođemo u položaj nemogućnosti izvršenja obaveza, kao što smo onda bili došli prema Srbiji.

—Da li i nadalje nastojite, da grčka vlada, u sporazumu s ostalim silama potpisnicama, dade izjavu, iz koje će se vidjeti, da Grčka ne može primiti obaveze za slučaj sukoba s kakvom izvan-balkanskom silom?

—Razumije se. Prema prijedlogu, koji je na konferenciji vođa stranaka podnio g. Metaxas, tražim, da vlada u sporazumu s ostalim vladama potpisnicama dâ takvu izjavu. Takva izjava ne bi bila u protivnosti sa samim Paktom, već bi bila u protivnosti samo s tajnim protokolom, koji je zaključen uz Pakt. Mi ne možemo otići na put obaveza, koje se protive našim interesima, ili prihvatiti obaveze, koje nismo u stanju izvršiti.

Odmah zatim, jako napet, Venizelos je dodao:

—Tražim, da grčka vlada dâ takvu izjavu, da bi se jasno pokazalo, da Pakt ni u kojem slučaju ne može da nas povede na put sukoba s jednom velikom sredozemnom silom. U slučaju, da vlada ne dâ takvu izjavu, ja ću u Senatu, gdje imam većinu, glasati protiv ratifikacije Balkanskog pakta.

—Prema takvom gledištu —nastavio sam— kao i prema pisanju vaše štampe, proizlazi, da Vi smatrate i Italiju balkanskom silom, i to zbog Albanije, za koju smatrate, da ne postoji kao nezavisna država.

—U Beogradu 1923., nastavio je, pomalo razljućen Venizelos, izjavio sam, da se dizenteresiram od Albanije. Što se pak tiče prvog dijela pitanja, da li smatram Italiju balkanskom silom, mogu reći, da je ne smatram balkanskom silom, već velikom i odlučujućom sredozemnom silom, s kojom Grčka, s obzirom na svoje vitalne interese, mora biti u dobrim odnosima. Ni Grčka nije isključivo balkanska sila, nego je ujedno i sredozemna država, bar za pedeset po sto sredozemna država. Zbog toga, Grčka ne može sebi dopustiti taj luksuz, da dođe u takav položaj, da stupi u sukob s jednom velikom silom.

Na moju primjedbu, da je balkanska javnost danas osjetila, da je Venizelos skrenuo sa svoje prijašnje balkanske politike, i to iz obzira prema Italiji, i nadalje napet, odgovori:

—Jasno je, da politika, koju danas vodim, nije jednaka

onoj, koju sam vodio prije rata i za vrijeme Balkanskih ratova. Od toga doba nastale su promjene. Izmjena naše politike bila nam je nametnuta izmjenom diplomatsko-političke situacije poslije rata. Jugoslavija je bila prva, koja je svoju politiku prilagodila ovoj izmijenjenoj situaciji, kad je 1924. godine otkazala dotadašnji srpsko-grčki savez, smatrajući, da više ne odgovara novom stanju. Ali ja držim, da sam jasno izložio svoje poglede na politiku, koju sam vodio, kad sam došao u Beograd, poslije potpisa Pakta s Italijom, radi rješavanja Jugoslavenske zone u Solunu, kada je došlo do potpisa sporazuma s Jugoslavijom. Moja današnja politika nikako se ne udaljava od linije, koju sam 1928. godine predstavio kao jedinu politiku, koju Grčka može voditi. Ova moja politika bila je tada naišla na razumijevanje i odobravanje od strane tadašnje jugoslavenske vlade. Ali vidim iz članka «Politike», koji objavljuju naši listovi, a na koji ću odgovoriti u popodnevnim listovima, da mi se na tom držanju zamjerava. «Politika» me čak optužuje, da sam Italiji obećao Bitolj, ja, koji sam bio uvjereni srbofil, i koji sam odbio ponudu njemačkog poslanika, da Grčka ostane neutralna, i poveo zemlju u rat za obranu Srbije!

Na moju primjedbu, da je zavladao opći dojam, kao da Venizelos vodi borbu protiv Pakta, što je uvjeren, da je sukob između Italije i Jugoslavije neminovan, Venizelos se od toga branio, ističući, kako on ne vjeruje, da bi do tog sukoba moglo ikada doći, predviđajući čak, da bi moglo doći i do nove suradnje između dvije države, Jugoslavije i Italije. Ali nezavisno od toga, Grčka mora već sada stajati izvan svake kontroverze između Italije i Jugoslavije. Kako se naš razgovor razduljio, Venizelos nije skrivao svoje uvjerenje, odnosno svoju bojazan, da Jugoslavija ne bi bila u stanju da se brani, i zbog svoje kritične unutrašnje situacije, protiv Italije. Na moje daljnje insistiranje, kako Venizelosova politika protiv Pakta, kad bi grčka vlada pristala na to da dâ jednu izjavu, koja lišava Grčku svih vojnih obaveza, stari je Krećanin zaključio ovim riječima:

—Shvatljivo je, da nas je Pakt i držanje naše vlade bacilo u vrlo složeno stanje. Ja sam za to tražio, ma kolikogod volim Maximosa, da se on povuče, kako bi novi ministar vanjskih poslova odpočeo nove pregovore s balkanskim vladama, koje bi trebale dati sasvim jednu novu sadržinu Pakta,

oslobađajući ga od svih vojnih obaveza. Ako mi ne dobijemo jednu takvu izjavu, mi ne ćemo glasovati za isti. Prema grčkom ustavu, ako Pakt nije ratificiran od Senata, Parlamenta i predsjednika Republike, Pakt se ne može usvojiti.

—To vodi k uništenju Pakta?

—Moje je stanovište bilo, i na tome ostajem, da je trebalo stvoriti Pakt o nenapadanju, u koji bi ušla i Bugarska. Ovako smo Bugarsku definitivno bacili u ruke Italije. Tako se to zbiva, kad politiku Grčke danas vode ljudi nesposobni i koji nisu u stanju diplomatski raspravljati s ljudima, kao što su Titulescu i Jevtić. Grčka je izigrana. Grčki interesi zahtijevaju, da ona ostane vjerna prijateljstvu s Italijom i onoj politici odnosa, koju je Grčka vodila za vrijeme moje vlade prema Jugoslaviji i Italiji. Naša je vlada glupa, sva sastavljena od ljudi, koji ne znaju voditi politiku!

—Ali vaša je vlada —primijetih— izabrana većinom naroda!

—Kako bilo da bilo —prosljeđuje Venizelos— moje gledište odgovara interesima Grčke. Ja smatram, da su interesi Grčke, naši otoci, svi naši vitalni interesi nalažu nam prijateljske odnose s Italijom; naš je razvoj Mediteran, a na Mediteranu mi ne možemo da se sukobljavamo s Italijom. Jugoslavija nije u stanju, da nam kod toga ni u čemu pomogne. Ono, što ja sada tražim, to je, da se taj momenat posebno istakne u novoj vladinoj izjavi, inače ne može biti sporazuma.

—Balkanci Vam to ne će nikada oprostiti, da Vi, bivši pobornik za balkanska prava, rušite mogućnost balkanskog sporazuma i, ustvari, vodite protubalkansku politiku i uvodite Italiju na Balkan, jer na to se svodi čitav Vaš stav.

Sav razjaren, Venizelos je odgovorio:

—Ja držim, da su to vitalni interesi Grčke, da u prvome redu bude u najboljim odnosima s Italijom. Ja moram spriječiti, da se ponovno obnovi Krf. Italija je danas najjača sila na Sredozemlju, nikakva balkanska politika nije u stanju da se njoj odupre! Naši nas vojni stručnjaci uvjeravaju, da kad bi Italija napala Jugoslaviju, da bi je ona napala preko Albanije zato, što je granica između Jugoslavije i Italije takva, da je Italiji lakše napasti Jugoslaviju iz Albanije. To je dovoljno, da se Grčka nađe u ratu s Italijom. Zato sam ja protiv Pakta. Kako vidite, mi više nismo u stanju, pod novim

prilikama na Mediteranu, da se složimo s Jugoslavijom, jer nam je Italija daleko važnija od svega onoga, što bi nam Jugoslavija mogla pružiti.

Sve moje aluzije na njegov otužni završetak borca za balkanska prava i nezavisnost ostavljale su ga hladnim. Ili možda i nisu, ali ih je uspješno skrivao kroz svoju neugasivu težnju, da još jedamput zaigra kroz sudbinu svojeg naroda, koji ga, međutim, nije više slijedio. Prisustvovati umiranju jednog političkog diva, pa čak i onda, kad se s njegovim pogledima čovjek i ne slaže, nije najjednostavniji doživljaj. Poslije ovog zadnjeg susreta i zadnjeg razgovora, ja više nikada nisam vidio Venizelosa. On će, uostalom, odmah zatim nastaviti svoj zadnji pokušaj, ili, točnije, svoj zadnji čin u velikoj političkoj drami, koju je od Balkanskih ratova preko Prvog svjetskog rata do 1934. godine igrao, bilo demokratskim putem, bilo putem generalskih udara, kroz koje je dolazio na vlast. Nije mogao nikako, niti znao da se zaustavi. Kod Venizelosa politika bijaše jedina njegova strast, koje se nije nikako mogao odreći, sve do zadnjeg časa svojeg života. Kod takvih ljudi, kod kojih politička, kao i svaka druga strast (libido) sruši sve granice, nema kraja u nekontroliranim akcijama i zlodjelima. Mogućnost, da održi nove izbore, ispadala je iz svake racionalne mogućnosti. Već na zadnjim izborima, Venizelos nije bio više miljenik naroda. Sjećam se, kad smo putovali s njim na jednom izbornom putešestviju, i on neprestano ponavljao, da je ovo njegov zadnji put prije konačnog velikog putovanja, seljaci su se smijali. U nekim selima, svlačili su gaće i pokazivali svoju golu stražnjicu, što je u Peloponezu i po drugim zaostalim krajevima Grčke znak posvemašnjeg neodobravanja. Narod je već tada bio iscrpljen teškom privrednom krizom, koja je harala svijetom, i vjerovao, da bi mu obnova monarhije mogla više koristiti od Venizelosove republike. U svađama s novinarima, Venizelos jednog dana izvali:

—Grčki bi se novinari trebali ugledati u engleske publiciste, u Lorde Rothermere!

Na to mu jedan od najduhovitijih i najbriljantnijih grčkih publicista, vlasnik i urednik monarhističkog dnevnika, «Kathemerini», Veachos, odgovori: «Nažalost, kad ni Venizelos nije Lord Balfour, nije iznenađavajuće, da ni grčki novinari ne mogu biti Lord Rothermeri!»

Sve opomene, koje su stizavale sa svih strana, da pusti, kako se tada govorilo, Grčku «slobodnu i sretnu», još su ga više razjarivale. Traumatični pokušaj, da kroz jedan, da li autentičan ili namješten ili čak i podmetnut atentat na Kifisiji digne, nije nimalo podigao Venizelosovu legendarnu popularnost. Osim njegovih prokušanih prijatelja i sljedbenika, koji su mu, iako u omanjem broju, ostali vjerni, Venizelos je sve više ostajao sâm, što ga je još više gonilo u neozbiljne političke ekstreme. Jedan takav promašeni čin bio je i zadnji Plastirasov pokušaj, da se Venizelosa vrati na vlast jednim vojničkim udarom. Venizelos je pobjegao iz Atene na ratnom brodu «Georgios Averof», i to na otok Kretu, svoje rodno mjesto, koje mu je uvijek ostalo vjerno još iz starih vremena njegova otpora protiv Turaka i Engleza, koji su htjeli, da poslije povlačenja Turaka s Krete zadrže otok za svoje ratne baze. Poznat je njegov odgovor Lloyd Georgeu, koji ga je zapitao, otkuda zna engleski: «Odonda, kad ste me na Kreti držali vašim zarobljenikom u tamnici. Ja sam tada učio engleski!»

Ali, kad su izbori postali tek snom, ni Plastirasov puč nije uspio. Plastiras se je žalio na Venizelosa, da ga nije na vrijeme obavijestio o svojim namjerama. Iako je Papanastasiu nijekao, da je on imao bilo kakve veze i s Plastirasom i s Venizelosom, kako se je govorilo na atenskim ulicama, izgleda pouzdano, da je Venizelos ipak znao za namjeravani puč. Napustio je naglo Atenu s pobunjenim admiralima na ratnom brodu, da ne bi bio uhićen. Caldarisova vlada bila je već objavila, da će uhititi ne samo pobunjenike, nego i one političke ljude, za koje zna da stoje za tim pučem, i to poimence Venizelosa, Papanastasia i još neke manje poznate zastupnike. Venizelosov bijeg smatrao se nedostojnim velikog državnika. Talijanska diplomacija, koja ga je podupirala, smatrala se trenutačno poraženom. Ostaje ipak otvoreno pitanje: tko je čak i vojnički pridonio neuspjehu vojnog puča, posebno na sjeveru, u Solunu i u Kavali, odakle oduvijek počinju generalski pučevi, da se zatim završe pobjedom u Ateni? Atenski su garnizoni bili brzo ukroćeni. Kondilisovi viši oficiri ostali su mu vjerni protiv svakog očekivanja. Tko je zavladao otpore političkih oficira na sjeveru? Venizelisti u Ateni pripisivali su ugušenje puča srpskim vojničkim intervencijama. Ja sam formalno bio napadnut izazovnim pitanjima i primjedbama

mojih venizelističkih prijatelja, političara i novinara. Oni su mi, između ostaloga, predbacivali, da je Venizelosov puč neuspio samo zato, što je Beograd intervenirao čak vojničkim objektima i vojskom i u Solunu i u Kavali. Bila je to, govorkalo se, prva beogradska vojnička intervencija u integritet, u suverenitet i u unutrašnju politiku jedne suverene i nezavisne zemlje. «Beograd je i opet izdao Venizelosa, svojeg starog saveznika!» — bile su najčešće zamjerke. Kako više nije bilo Aleksandra, nego je na čelu zemlje bio knez Pavle, čija je supruga kneginja Olga bila legitimni član grčke dinastije Klingsburga, to je Atenom odjedamput buknula vijest, da Beograd ide za povratkom Kralja na grčko prijestolje. I da će kao miraz Grčke biti predan Solun Srbiji!

Prenoseći sve to poslaniku Hristiću, on je postajao sve to misteriozniji, povlačio se je u se, i nije se iz njegovih inače neartikuliranih ustiju moglo ništa izvući. Kako su srbijanski diplomati jako nevješti u diplomatskoj dijalektici, upozoravao sam ga, da bi bilo neobično potrebno, da se na jedan uvjerljivi način iznese pred grčku javnost beogradsko službeno gledište. I kad od Hristića nisam mogao dobiti nikakav odgovor, a u mene, možda kao Hrvata, nije imao povjerenja, slao sam nagle brzojave, bilo Centralnom Presbirou, bilo Agenciji «Avali» o alarmantnim vijestima i predpostavkama, koje se i kako se šire po atenskoj i solunskoj čaršiji. Listajući sada te moje izvještaje iz tih mojih zadnjih atenskih mjeseci, imam utisak, da je jedne ograničene intervencije bilo, ali sve vijesti o tome, da bi knez Pavle bio intervenirao u pravcu vraćanja grčke dinastije, sasvim su netočne. Knez Pavle, kojeg sam imao više puta prilike, za vrijeme čestih ljetnih susreta u divnom toskanskom Pratolinu, zaseoku Pavlovih ruskih pređa kneževa Demidova, o tome raspitkivati, mahnuo bi rukom, odbijajući i same predpostavke o tome.

—Jeste, znam, o tome se govorilo! Ceo je Beograd o tome brujao. Ja sam za beogradsku čaršiju bio grčki zet! Tako je bilo i 1941., kad je meni dolazio Miša Trifunović, i cinički se smeškao, raspitkivajući, kako ću se ja držati za vreme sukoba. 'Vi ste, shvaćam', govorio je Trifunović zlonamerno, 'u teškoj poziciji. Kao šef srpske države morate voditi protiv-grčku politiku, kao grčki zet, morate voditi računa i o interesima grčke dinastije!' Verujte mi, zaključivao je uvijek ovim rije-

čima: «Vi Hrvati niste u stanju da uopšte smislite ono, što vam Srbi mogu ne samo izmisliti, nego i podvaliti!»

Ali ni Pavle nije trpio Venizelosa, kao ni Aleksandar. Smatrao ga je odgovornim, da je on prihvatio maloazijsku avanturu protiv kralja Konstantina, ali da je on uvukao Konstantina u taj tragični rat, kako bi poraz doživio Konstantin, a ne on, Venizelos, koji se vratio kao spasitelj!

Gdje se ipak moglo predpostaviti ili zaključiti, da je do neke srpske intervencije u Venizelos-Plastirasovu puču u ožujku 1935. ipak bilo, to je, da je vojni uspjeh bio savršen, i da su odmah poslije promašaja, i Kondilis i Caldaris i javno i povjerljivo izražavali duboku i neograničenu, iako «moralnu zahvalnost» Jugoslaviji. Pozvavši me hitno, Kondilis mi je pročitao slijedeću svoju javnu izjavu, koju je objavila i naša, a i grčka, i čak i pariška štampa:

«Grčki narod, grčka vlada i grčka vojska duboko su ganuti iskrenim i stvarno bratskim simpatijama, što nam ih je izrazio bratski i plemeniti jugoslavenski narod za vrijeme ovih nečuvenih događaja, u koje je zemlju uvukao Eleutherios Venizelos. Grčki narod, grčka vlada i grčka vojska ne će nikada zaboraviti neprocjenjivu moralnu potporu, što su u tim časovima ukazali Jugoslavija i njena javnost. Mi smo im duboko zahvalni i odani. Veoma sam tronut pažnjom, što ju mi je ukazao u prvom redu predsjednik ministarskog savjeta, mudri i iskusni državnik g. Bogoljub Jevtić. Uvjeren sam, da je ta pažnja bila namijenjena ujedno i cijelom grčkom narodu i grčkoj vojsci. Pobjeda je bila na našoj strani. Vojska je čvrsto u našim rukama vjerna i pouzdana, uvjerena, da pod našom komandom služi najvišim interesima domovine».

Kondilis je ovu izjavu pročitao, sjećam se još uvijek sada, u svojem kabinetu u Ministarstvu narodne obrane, u prisustvu cijelog svojeg štaba. Koliko Kondilis, toliko i Caldaris izričito su kazali, da se daljni problem stanja u Grčkoj mora rješavati izvan parlamentarnog puta. Caldaris je izjavio, da će se konfiscirati i Venizelosovu palaču, jednu od najljepših na Boulevardu Kifisiji, i predati je atenskoj općini, da je pretvori u Općinski dom. Ukoliko bi se Venizelos vratio u zemlju, bio bi uhićen i suđen. U međuvremenu, Venizelos je napustio Kretu i prebacio se na jedan od Dodekaneskih otoka, koji su bili dio Italije, što ga je neobično kompromitiralo u javnosti. Iredenta za obnovu Dodekaneza pod grčkom državom bila

je vrlo jaka u Ateni, iako se je grčki narod nad tim otocima, koje je Italija osvojila od Turske još godine 1912., daleko bolje ekonomski osjećao, nego li na ostalim egejskim i jonskim grčkim otocima, odakle je Grk selio preko Atlantika u Sjevernu Ameriku. Sjećam se, kad sam sa ženom šetao po Rodosu šezdesetih godina, razgovarajući talijanski, prilazili su nam stanovnici Grci, srdačno nas primali, i isticali, kako se tu bolje živjelo pod Italijom, nego li sada pod Grčkom. Izgledalo mi je šetati po Trstu ili po Rijeci, kad su se i Talijani i Slovenci i Hrvati sjećali, kako je bilo ljepše živjeti pod Austrijom, nego li pod Italijom i pod Jugoslavijom! Istina je, radilo se o starijim generacijama, koje su se sjećale administrativnog i kulturnog i sudskog sistema, koji je vladao pod Bečom cara Franje Josipa, Čeka Bepa, čiju policiju nije uspjela zamijeniti ni sicilijanska karabinjerija, ni beogradska žandarmerija. Bila je to za sve te narode Zweigova *«la belle epoque»*, koja se više nije nikada vratila, niti se, kako izgleda, ne će više vratiti.

S tom epohom nestao je i Venizelos, koji je malo godina zatim umro u izgnanstvu na francuskoj obali, prevodeći Tukididov «Peloponeski rat», ne popevši se nikada do Periklove veličine. Za razliku od tadašnjih balkanskih državnika, koji su svoje zaostale zemlje morali iz osmanskog primitivluka i bezvlađa dovesti do modernih europskih struktura, Venizelos je možda bio i najnapredniji, jer je otomansko i balkanstvo spajao s bizantinskim i helenskim mediteranstvom. Za razliku od mučaljivog Pašića, koji se nije usuđivao govoriti, jer se, što no riječ, gađao s padežima, i Baje-ganjevskih bugarskih i turskih prvaka, kojima ste morali vagati svaku riječ, Venizelos je unosio mnogo živosti i privlačnosti u svoja retorička razglabanja. Bilo ga je uvijek privlačivo slušati, jer je kao i svaki Grk, i intelektualac i seljak, dijalektiku nosio u sebi, kao rasni instinkt ili odliku, koja se nije mogla sresti ni kod Turaka, ni kod balkanskih Slavena. Tu su grčku dijalektiku, pomalo primitivni i pomalo zavidni Srbijanci nazivali «grčko kefalo», grčka glava-pamet, koje se treba čuvati!! Tako je označavao Grke stari srbijanski diplomat Tića Popović. Taj poslanik Tića govorio je s Grcima preko dragomana, Levantinca Gambara, koji je vladao grčkim i turskim. Tićinovo je pravilo bilo: što manje razgovarati i s Turcima i s Grcima. Pojavljivao se je vrlo rijetko u ta

ministarstva, uvijek u pratnji dragomana. Kad su otpočeli stizati u atensko poslanstvo mladi tajnici, uglavnom ih je upošljavao, da pripaze na funkcionalne predmete u zgradi, kao furunu i kupatila. Kad se je pojavio prvi ataše za tisak, zagrebački novinar S. Parmačević, nije ga primio za mjesec dana. Kad ga je primio, reče mu:

—Šta mu je to ataše za štampu? Atensko poslanstvo najstarije uz carigradsko poslanstvo, koje je Srbija otvorila, nije nikada imala takav položaj. Jeste li nam i to uneli vi Hrvati? Zar ne znate da smo mi Srbi živeli pet stotina godina pod Turcima i da smo se tek sada okućili. Kad i vi izučite tursko-balkanske škole, onda će i vama biti lakše!

Taj je Tića govorio, kako će Hrvatima trebati mnogo godina, da se izuče kako treba voditi državu! Zazirao je od Grka, jer da su Srbima oteli Solun i Lerin! «Šta će oni nama davati zonu u Solunu?»

Taj Solun živio je u svima srpskim glavama. Izlazak na Belo more! Vardarska dolina pa u Solun na Belo more! Što će Srbiji Jadran? Taj Solun živio je u svim tim glavama, ne samo jednog balkanskog primitivca, nego i mlađih diplomata, od samog Rakića i Dučića pa do nadrealiste Rastka Petrovića. Grci su to osjećali; i nitko nije mogao, da ih u to razuvjeri. Svakog grčkog političara, kad bi se vratio iz Beograda, grčki bi novinari uvijek upitali:

—Niste li mišljenja, da su s Jugoslavijom preskočene sve zapreke k jednom iskrenom sporazumu? A Solun?

Kondilis je na takvo pitanje o Solunu, uvijek ovako odgovarao:

—Dajem vam jedno obavještenje. Kralj Aleksandar mi je sasvim od svoje inicijative, a da nije od mene bio upitan, kazao, da Jugoslavija nije nikada imala nikakve namjere, niti aspiracije na Solun. Kralj mi je čak i kazao: 'Kad bi ste nam i nuđali Solun, mi ga ne bismo uzeli!' Ali nitko u Grčkoj u to nije vjerovao! Tako ni sada!

«Pijana sudbina grčkog naroda», kako mi je govorio u jednom starom grčkom samostanu jedan stari isposnik, išla je uistinu svojim vratolomnim ciklusom. General Metaxas preuzimao je sve to više maha u redovima monarhista, pripremajući vrlo vješto ne samo svoj povratak na vlast, nego i restauraciju monarhije. Metaxas je bio gotovo jedini od

grčkih vojnih ličnosti, odgojen u njemačkim vojnim školama, noseći sa sobom ogroman osjećaj, čak i naduvenost pruskog vojnika. Bio je jako načitan i odgojen u lektirama Clausewitza, koje mu nisu trebale za operacije u grčkoj i suviše izmjenljivoj situaciji. Kako ja tom poglavlju najnovije grčke političke drame nisam prisustvovao, pošto sam sticajem prilika bio premješten u Ženevu, to ne spada u ovo moje nizanje mojih doživljaja u Grčkoj, i kao promatrača i kao prijatelja grčke neprekidno promjenljive naravi! Jedno ostaje točnim, da je ipak Mussolini napao Grčku, i da svi oni, koji su računali na Mussolinijevu lojalnost Grčkoj, bili su teže prevareni, nego li Grci u Troji unošenjem «trojanskog konja».

Kad sam poslije rata posjetio Atenu, Grci su bili ponosni, što su zadali ipak talijanskom imperijalizmu teških poraza kod prodiranja u Grčku. Ali i po Ateni, kao i po Peloponezu, Grci se nisu žalili na talijanskog vojnika, kojeg se ni bojali nisu. Osjetili su svu laž Mussolinijeva mita, da bi on bio izmijenio Talijane, i napravio ih vojničkim narodom. Kod prosuđivanja Mussolinija u posljeratnoj retrospektivi rasplinjavala se Venizelosova vizija o jednoj novoj velikoj sili, o fašističkoj Italiji. «Pod Talijanima se ipak živjelo», govorio mi je načelnik Sparte, «i što je bilo sjajno, vrijedilo je, kad ti je bilo vrijeme, i umrijeti, jer te je talijanska vojna glazba pratila na groblje!»

BALKANSTVO: RASPLINUTI IDEAL

Ostvarenjem Balkanskog pakta, sav pokret oko zbližavanja balkanskih naroda naglo je nestajao. Bilo Venizelos svojom agresivnom opozicijom, bilo balkanske vlade, sve su učinile da ubiju svaki idealizam sjedinjavanja Balkana. Međubalkanskih sastanaka čak i na kulturnoj osnovi više i nije bilo. Talijanski kulturtraegeri sve su to više upadali u Atenu, propagirajući fašizam kroz predavanja, izložbe i sastanke. Nas, koji smo sanjali o Balkanu kao o novoj Švicarskoj na Balkanu, gledali su s nepovjerenjem. Najviše me je iznenadio ideolog futurizma Marinetti, kojeg sam vrlo dobro poznavao u Rimu, i o kojem sam i pisao, pravio se je kao da me ne poznaje, tumačeći svoj futurizam kao najdinamičniju ekspanziju fašizma, čak i označavajući Mussolinija najsavršenijim

izrazom futurizma. Nekoliko grčkih intelektualaca, koji su bili u mojoj blizini, imali su za takvog Marinettija jedan jedini izraz: Bufon! Najteže je kod svega toga bilo gledati na Papanastasija, koji je izgubio i na političkoj vrijednosti, kad se je sasvim rasplinjavao njegov pokret balkanskog zbližavanja. Njegov slučaj nije bio usamljen. Mnogi grčki intelektualci, koji su se bili angažirali na pitanju Balkana, poput mladog Xena Lefkoparidesa, urednika časopisa «Les Balkans», ostajali su duboko razočarani, jer u tzv. realizmu balkanske diplomacije oko Balkanskog pakta nisu nailazili nikako na ideje vodilje. Možda i pod mojim utjecajem, mi smo se tada u odnosu između Istoka i Zapada oduševljavali za jednu poziciju sredine. Ni Istok ni Zapad. Osjećali smo potrebu, da se iz Balkana izvuku stanovite originalnosti, koje su bile zatrpane prevelikim zapadnim utjecajima, posebno u književnostima i u umjetnostima. Ukoliko je toga bilo u likovnoj umjetnosti i u književnosti, bio je više folklor, nego li samostalan i originalan izraz. U vrlo čestim razgovorima s grčkim književnicima i umjetnicima, imao sam prilike saznati, kako ih muči i progoni tradicija Helenstva, koja, na kraju krajeva, više pripada Zapadu, nego li suvremenom Balkanu, proizišlom iz turskog otomanskog iskustva. U jednom od svojih eseja, koji je u grčkoj štampi izazvao veliku diskusiju, ja sam istakao postojeće stanje «tragičnih balkanskih antagonističkih protuslovlja», koje je proizlazilo iz činjenične stvarnosti postojećeg, opće prevladavajućeg nacionalizma. Dok je grčka ljevica to mišljenje prihvaćala, dotle se starija desnica od toga sasvim ograđivala. Alternativa: Helenstvo ili Balkanstvo — sasvim je razbijala i grizla stanovište svakog Grka u odnosu na Balkan. Kod Bugara se jedino nije pojavljivao analogan slučaj, jer su se oni smatrali jedinim Balkancima, bivajući položeni u središte onoga, što su Turci i zvali Balkan. Bugari su zazirali od Helenstva, jer su u istome i gledali Bizant i Grčku s pet mora i sve ono, što Bugarima nije dozvoljavalo, da siđu na Bijelo More. Turci, Srbi i Bugari težili su uvijek za silaskom na Bijelo More, što im je sprječavalo i ranije Helenstvo i suvremenije Bizantstvo. Rumunji su, naprotiv, prihvaćali Bizant i Bizanstvo, ne samo kao u slučaju Vojislava Marinkovića za «komplimenat», nego kao povijesni i suvremeni put. Kad je povjesničar Nikola Jorga u vrijeme balkanskih susreta posjećivao Atenu, on se je u svojim predavanjima i razgovorima trudio, da aktualizira i oživi svo visoko značenje bizantinske civilizacije, za koju je isticao, da je Bizant osnova rumunjske civilizacije. Jorga se čak naprezao, da balkanskom sjedinjavanju dâ kao osnovno duhovno značenje duh bizantinske civilizacije. Međutim, najveći dio rumunjskih intelektualaca nije se slagao s Jorgom, nego je raskolačenih očiju gledao prema Parizu, gdje je ipak Tristan Tsara, kao i srpski nadrealist Rastko Petrović, kojeg sam poznavao iz Rima, ispred Zapada prodavao kao svježe cvijeće usmrđeno đubre Balkana. Kod nas stvari nisu išle, kako je trebalo. Raka Drainac je jednog dana stigao u Atenu, i ne vodeći računa ni o Partenonu na Akropoli, ni o Helenstvu, vratio se u Beograd sav oduševljen mogućnošću formiranja jedne balkanske književne i duhovne cjeline. Ja sam polazio s gledišta Ortege y Gasseta, koji je upravo tada u svojim esejima neprestano naglašavao, da se jedan narod, pa ma kolikogod sitan i nepoznat bio, može pronaći samo, ukoliko izgrađuje svoju *formu mentis* na svojem domaćem iskustvu, izbjegavajući svako oponašanje već ostvarenih velikih civilizacija. Bile one zapadne ili istočne. Pod tim utjecajem, ja sam u zagrebačkoj «Novoj Evropi», pišući o protuslovljima Balkana, ovako postavljao našu traumatičnu dramu:

«Naš je duhovni život samo razbojište sukoba starih i mladih. Jedan proces ima da se izvede: u smislu konstruktivizma, sabiranja i reda. Zapad ubija tradicija. Nas, naprotiv, nedostatak tradicije. Zapad ubija savršenstvo forme, definitivno postignuće cilja i naprezanje. Nas ubija nezaključenost naših odnosa i težnja naših napora. Zapad ima pravo, kad nam predbacuje, da pred nama ostaje budućnost: jedno prazno sve, koje ima da se ispuni... Od Zapada nas dijeli naše djevičanstvo, naša elementarnost, naša snaga za svaki nov pokušaj. Protiv zapadnog skepticizma i latinske ironije mi postavljamo naš posmijeh, vedrinu, herojstvo ljudi, koji ne će da budu drugo nego ljudi. Naše sutrašnje poslanstvo dolazit će isključivo s te pretpostavke» *(Nova Evropa,* Zagreb, siječnja 1930.).

Oko ovoga vodila se diskusija i na grčkoj desnici i ljevici. Bilo je to vrijeme, kad se i u Grčkoj lomilo na pitanju, nije li Moskva «Oktobarske revolucije» put, kojim treba ići, ili put Mussolinijeva Rima i Hitlerova Berlina, ili, konačno, još uvijek stari put Pariza? Dok je starija i dobrim dijelom, u to

vrijeme tridesetih godina, suvremena grčka književnost još uvijek išla putem parnasizma, ili čak i nadrealizma, dotle je jedan mladi ljevičar, Kostis Varnalis, u svojoj «Istinskoj obrani Sokrata», davši poraznu analizu suvremenog grčkog duhovnog i književnog života, gubeći na originalnosti između Helenstva, s kojim nema nikakve suvremene veze, i sasvim nesamostalnog oponašanja francuštine, najavljivao, kako stiže vrijeme, kad će Atenu poplaviti Skiti, i očistiti Grke od zapadnjačkih zabluda i osloboditi ih u pravom smislu novog logosa! I Varnalis nije bio prorok, jer iako se pokušalo najezdom Lenjinovih Skita, i iz Makedonije i iz Trakije, «preporoditi» Grčku, Helenstvo je u zajednici s Bizantom bilo daleko snažnije od crno-morskih i sibirskih Skita! Pod utjecajem takvih strujanja, koja su kasnije zahvatila čitav Balkan, s izuzetkom Grčke i Grka, javljao se je pjesnik Angelos Sikelianos, svojim planom, da kroz obnavljanje starog helenskog duha na ruševinama Apolonovih Delfa uskrsne duhovno opadajuću Europu od konačnog Spenglerova pada. Tako je 1930. u Delfe pozvan veliki broj europskih književnika, kako bi se kroz obnovu Eshilova «Okovanog Prometeja», oživljenog ispod Parnasa na delfskom kazalištu, obnovila drama vječnog napora «približavanja i spajanja Istoka i Zapada». Tako je Sikelianos zamišljao, da se na Delfskim ruševinama mora obnavljati ne samo oživljavanje moderne Grčke, nego i svih balkanskih naroda. Sikelianos je, naime, zamišljao, da u Delfima Filip Makedonski nije nego samo trenutno pokorio staru Grčku, da zatim kroz Aleksandra Velikoga ponese duh Helenstva i na Bliski Istok i sve do Indije i do najzapadnijih granica necivilizirane Europe. Značajno je uvijek kod Grka, da iako vrlo često cinički gledaju na to svoje staro helensko porijetlo, oni se ipak osjete, kad im susjedni Slaveni, Skiti, Albanci, Turci i tko sve ne, usudi izazvati sumnju u to njihovo davno ishodište, kao povrijeđeni i izazvani. Ustajući protiv Keyserlingova «Das Spektrum Europas», iz kojeg je izbacio Balkan, i ja sam se pobunio i dao oduška svojoj pobuni i u «Novoj Evropi», 1930. i u grčkoj štampi. Stvar nije ostala nezapažena, jer je taj moj članak prenijela revija «Die Auslese Aus Zeitschriften Alles Sprachen» (Februar, 1931.), a sâm Graf Keyserling ispravio svoje gledište u jednom apologetičnom pismu.

Raspravljajući o tome, javio se je i Miguel de Unamuno,

s kojim sam nastavio s dopisivanjem iz Grčke. U svoja dva pisma upućena meni, a koja su, s ogromnim zadovoljstvom, bila objavljena od vodećeg grčkog dnevnika «Elefteron Vima», Unamuno se je priklanjao našem stanovištu. Ako Španjolska odbija da se europejizira, neka se Europa hispanizira, Unamuno je primjenjivao to svoje vjeruju i na Balkan. Ako Balkan odbija da se europejizira, tj. civilizira, odnosno sifilizira, neka se Europa balkanizira. Balkanizacija Balkana živjela je još uvijek kao jedan netočno izmišljen termin europske diplomacije, kad su poslije prvog Balkanskog rata, kroz ruševinu Otomanskog carstva balkanski narodi odpočeli, da se međusobno ne samo svađaju, nego i ubijaju za beznačajne komadiće teritorija. Hoće li Makedonija biti srpska Južna Srbija ili sjeverna Bugarska ili sjeverna Grčka? Mi smo Balkanci po Balkanu osuđivali «balkanizaciju», bacajući za istu odgovornost na velike sile, koje su sjekle Balkan, da bi mogle nad njim vladati. Tek u jednom ili u drugom pravcu, «balkanizacija» se smatrala izrazom podjeljivanja Balkana, kao dna primitivne i nazadne Europe. Kad sam udario na Grofa Keyserlinga, grčka se inteligencija probudila i odpočela je sa svojih pozicija obranom Balkana. Značajno je, da je Unamuno to osjetio, kad je u jednom od svojih poruka Grcima odpočeo da velikog grčkog pripovjedača i pjesnika Kostis Palamas-a uzimlje kao primjer novo-grčkog izraza, koje je bliže balkansko-mediteranskoj stvarnosti od isključivog staro-helenskog. Tu unutrašnju dramu svakog Grka u odnosu na svoju balkansku i malo-azijsku tradiciju, Unamuno je sjajno uočio u pjesmama i pričama Kostisa Palamasa, više i dublje, nego li u mnogim grčkim pjesnicima, kao, recimo, Kavafisa. Koliko je u Palamasovim pričama iz grčkog narodnog života bilo Balkana a koliko Mediterana, kakvog ima i kod Unamuna, bilo bi teško ustvrditi. Ali kod svega toga ono, što je ponajviše privlačilo Unamuna, bilo je kod Palamasa onaj «tragični osjećaj života», koji je Unamuno otkrio i u «Smrti Smail-age Čengića» našeg Mažuranića, pročitavši je u talijanskom prijevodu, uspoređenom s originalom. Kad sam, davši ta dva Unamunova pisma u javnost u Grčkoj i napisavši jedan kratak interpretativni ogled o Unamunu, i kod grčke inteligencije uslijedilo je živo zanimanje za pisca «Tragičnog osjećaja života kod ljudi i naroda». Spiro Melas i Kosta Uranis, koji su mi se na tom otkriću zahvaljivali, odpočeli su traganjem

i iskanjem tragičnog osjećanja života kod Grka. Taj elemenat i oni su otkrivali više kod balkanskog, nego li kod helenskog Grka. Taj tragični osjećaj života oblikovao se je i utvrdio za tih zajedničkih pet stotina godina, proživljenih pod Osmanlijama. Klasično ga Helenstvo nije moglo, pa ma što držao Friederich Nietzsche, ni osjetiti, ni izraziti.

O GRCIMA I O SEBI

Bila su to vremena intenzivnih rasprava i dijaloga, kad smo za vrijeme ljetnih hladnih noćiju ispod Akropole u Plaki ili uz more na Glifadi i brdima na Kifisiji s grčkim pjesnicima i intelektualcima raspravljali sva ta pitanja, za koja sam osjećao, da ulaze duboko ispod njihove, kao i moje kože. Rat ideja i misli u nama najavljivao je i pripremao onaj rat, koji su oni doživljavali po Grčkoj, a ja daleko preko Atlantika. Atenski je intelektualac čitao sve što se tiskalo u Parizu, od časopisa do knjiga. Ako se ne varam, ja sam bio jedini, koji je u grčkom vodećem dnevniku «Elefterom Vima» otvorio prilog «Balkanski Horizonti» o hrvatskoj, srpskoj i slovenskoj književnosti, umjetnosti i kulturama uopće. Taj niz članaka produbljavao se u usmenim diskusijama za vrijeme tih atičkih, kako smo ih zvali, noćnih razgovora i dijaloga. Te večeri imale su sav čar atičkog podneblja, pod kojim se pilo rakija-uzo i vino-recina, vino pomiješano sa smolom iz borova. Tko nije mogao piti recinu, taj se nije mogao smatrati Grkom. Jelo se na ražnju pečena riba i jagnje. Razilazilo se kućama u prvu zoru. Poezija Atike s Himetom je nezamjenjiva.

Da li je Balkan ili Mediteran, što me je privlačio Grcima? Rekao bih prije Mediteran, nego li Balkan. Došao sam u Grčku u svojstvu dopisnika jedne balkanske novinske agencije i zatim u svojstvu atašea za štampu. Formalno, nisam bio diplomatski činovnik, što mi je pogodovalo, da bolje upoznam zemlju, u kojoj sam bio akreditiran. Imao sam veze s diplomacijom, posebno s francuskom, i, razumije se, s grčkom. Kad god bih se morao naći u diplomatskom klubu, nije mi se nikako sviđalo. Osjećao sam atmosferu namještenosti, persiflaže, laži i snobizma. Diplomacija tih godina zabavljala

se time da ogovara sve, što je grčko. Napose srbijanska diplomacija. Iako je po izobrazbi i po kulturi i po vladanju francuskim jezikom daleko zaostajala za grčkom diplomacijom i za grčkim višim društvom, ipak je svo svoje vrijeme trošila u omalovažavanju svega, što je grčko. Znao sam često da se pobunim, kad bi srbijanski diplomat znao reći, da su Grci bijeda od naroda, da je Atena daleko zaostao grad za Beogradom, i da su sredstva komforta u Beogradu daleko razvijenija, nego li u Ateni. Ustvari, Atena je bio neobično privlačiv grad, sjajno zamišljen, rezan i razvijen na podnožju Himeta, koje graniči s Akropolom, koja se vidi sa svih strana grada, dok je Beograd bio zaostala, prljava, slabo zamišljena i građena varoš, iako je imao tako zavidan položaj, da se mogao izgradnjom sjajno iskoristiti. Dok je Beograd imao tri dnevnika, dotle je Atena imala njih desetak, od kojih je pet dnevnika bilo na europskoj visini, s dopisnicima na sve strane svijeta. Grk je gutao štampu. Grk na ulicama Atene, muškarac i žena, izgledali su daleko uglađeniji od Beograđana, koji samo što nisu blejali i pljucali jedan drugome u lice. Pa ipak, za srpsku diplomaciju, koja je uvijek sanjala o Beogradu i o Parizu, Atena je bila zadnja neugledna varošica! Svaki put, kad god je u poslanstvu znalo doći do takvih razgovora, napuštao sam društvo! Tek što bi znali reći, bilo je ovo: «Radica vole Grke. Da, Hrvati vole čak i Grke, svakoga, samo ne Srbe!»

Grijeh je diplomacije, da dolazi gotovo u svaku zemlju bez ikakve volje, da je upozna i shvati. Prije svega, dolazi bez poznavanja jezika zemlje, posebno one manje zemlje, njene društvene i narodne povijesti. Diplomacija živi izolirano po klubovima ili po formalnim društvenim cocktail-partijama i primanjima. Čita tisak u prijevodima prevodilaca. Shvatljivo je, da poslanik, sada ambasador ne može sjediti s predstavnicima nacionalne i političke javnosti po kafanama, ili šetati s njima po ulicama, ali da mlađe osoblje stoji sasvim izolirano od zemlje, u kojoj je uposleno, čini mi se pomanjkanjem svakog ozbiljnijeg shvaćanja diplomatske profesije. Iako sam ja po svojem položaju i kao dopisnik novinske agencije i kao ataše za tisak, bio slobodniji i nevezaniji, ja sam ipak osjetio za svoju dužnost neprekidan kontakt sa svima onim elementima, koji sačinjavaju vodeću javnost i

političku i intelektualnu elitu jednog naroda! Najprije, dao sam se na učenje grčkog jezika i dublje upoznavanje grčke suvremene povijesti. Učenje jezika, i to samo kod čitanja, išlo mi je lako, jer sam bio dobar poznavatelj staro-grčkog jezika. Moderni grčki jezik bio je složen zato, što je bio podvojen u katharevzu i demothiki, u akademski i u pučki jezik, standard ili kolokvijan jezik, s kojim se govorilo na ulici i s kojim je pisao uglavnom sav tisak, uz male iznimke. Jedan od najozbiljnijih atenskih večernjih listova «Estia», poput našeg «Obzora», pisan je bio sav u katharevzi, dok su jutarnji listovi, kao najrašireniji i najviđeniji «Elefterom Vima», pisali samo uvodnike u katharevzi, dok je svo ostalo štivo bilo pisano demothiki. Kad sam već naučio jezik tako, da sam mogao sve čitati, nastojao sam da ga govorim. Kad sam svladao i govorenje jezika, osjetio sam, da je to svakom Grku, s kojim sam dolazio u doticaj, bilo da je bio običan ili intelektualac, bilo neobično milo. Interes za mene bio je snažniji a i simpatije su naglo rasle s popularnošću. U početku su me grčki listovi označavali za Srbina ili za Jugoslavena. Kad su saznali, da učim grčki i da se posvećujem ozbiljnom proučavanju grčkog života, onda su se zanimali: kako to, da netko iz srpskog poslanstva to čini. Nisam li možda ne-Srbin iz Jugoslavije? I kad se pročulo, da sam Hrvat, Grci su klimali glavom, i govorili: «Vevea, razumije se, to ne može biti Srbin! Hrvati su nešto drugo! Kulturan, europski narod! Nisu horiati, seljaci» — bila je reakcija mnogog Grka.

Pošto sam naučio jezik, dao sam se na proučavanje grčke književnosti. Kako je veliki dio grčkih književnika pisao u vodećim listovima, kontakt s njima bio mi je lakši! Kako su me intelektualno više privlačili venizeliste, jer su bili liberalniji, otvoreniji i življi, to sam i najveći dio svojeg vremena s njima i proživljavao. To nije bilo milo monarhistima. Ali kako su se i najsigurnije vijesti mogle saznavati u «Elefterom Vima», ja sam svako veče prije spavanja iz te redakcije slao i vijesti tako, da moja služba nije nikada zakašnjavala. Bio sam prvi među stranim novinarima, koji je saznavao za pučeve, i slično, i mnogi put pariška je štampa donosila moje vijesti, kroz «Avalu» svakako prije od «Havasa», čiji me dopisnik nije volio, jer sam ga često znao preskočiti! «Echo de Paris» me zbog toga jednog dana i pohvalio! Moje su vijesti, posebno izjave grčkih političara dane meni, prenosile

na prvim stranicama sve grčke novine, označivši uvijek, da su te izjave dane Bogdanu Radici, što mi je povećavalo popularnost. Polemičke izjave, kroz koje su se suprotstavljali Venizelos s Caldarisom kao i drugi političari, također su vrlo često bile objavljene kroz moje brzojave. Kod kuće, «Avala» nije nikada navodila moje ime uz oznaku dopisnika! Glavni mi je ipak cilj bio upoznavanje grčke javnosti s našom književnošću, a grčke književnosti s našom javnošću, što prije mene nije nitko radio. Iako je bilo grčkih književnika, koji su snažniji od Jovana Dučića, on ih je ignorirao. U tome radu najpozitivniji rezultat bilo je objavljivanje posebnog broja «Nove Evrope», posvećenog 100-godišnjici nove Grčke, s uvodnim riječima samog Venizelosa. Engleski historičar i publicist William Miller pozdravio je taj moj potez kao rijedak slučaj u radu zbližavanja dva susjedna naroda, dok sam od Grka dobio najveće odlikovanje, Svetog Spasitelja. Isto tako, bio sam imenovan članom europskog odbora za proslavu Delfijskog festivala; i tu sam sreo i ostale članove tog odbora, i to Thomas Manna, Andrè Therivea, Marcela Boulangera, Eugenia D'Orsa, Vaudoyera. Miguel De Unamuno, nažalost, nije mogao biti prisutan, iako bi pokraj M. Meunniera, francuskog klasiciste, bio jedini u stanju, da nam protumači svu veličinu helenske filozofije i poezije. Daljnje produbljivanje grčkih ali suvremenih kulturnih problema otvorilo mi je vrata i u razne najuglednije grčke akademije i naučne ustanove. Razgovori s grčkim književnicima, posebno s onima, koji su bili intenzivno povezani s književnom Francuskom, bili su neprekidni. Moje pak poznavanje suvremene talijanske književnosti, napose Crocea, Ferrera, Papinija i ostalih, zanimalo je grčke književnike, koji o tome nisu ništa ili vrlo malo znali. Književni salon u Ateni bio je u stanu jedne imućne intelektualke, Alkis Trillos, inače žene pjesnika Koste Uranisa, koja je i sama bila ugledan književni kritičar. Jednog dana trebao sam se sastati i s najoriginalnijim grčkim pjesnikom, Kavafisom. Iako on tada nije još bio poznat u Europi i u svijetu, ja sam ga već prevodio na naš jezik. Dok se u Zagrebu nije nitko, osim I. Esiha i Tina Ujevića, zanimao za grčku književnost, moram priznati, da mi je bilo vrlo lako o svemu tome pisati, bilo u «Novoj Evropi», bilo u «Srpskom književnom glasniku».

U produbljivanju odnosa između nas i Grčke, mnogo su

pridonosile i vrlo često izmjene posjeta grčkih i naših novinara. Ne bih pretjerao, kad bih ustvrdio, da ako se ikada u grčkom tisku pisalo o Hrvatskoj s posebnim osvrtima na Dalmaciju, da je to bio rezultat tih posjeta grčkih novinara. Pred posjet, ja bih im uvijek davao potrebne podatke, koga i s kime moraju razgovarati u Zagrebu ili u Splitu i u ostalim gradovima. Tako je 1932. došlo i do ovog razgovora između atenskog novinara Gjorgja Serujos-a, koji je objavio dnevnik *«Kathemerini»*, i Ivana Meštrovića:

«Mi bismo bili sretni —otpočeo je razgovor Serujos— kad bismo mogli dobiti jedno od Vaših djela u Atenu. Mi smo mišljenja, da bi bilo apsolutno potrebno, da se jedno djelo najvećeg današnjeg kipara nalazi u domovini kiparstva.

—Kakvu bi vi vrstu djela željeli imati? —odgovorio je Meštrović.

—Grčko-jugoslavenska liga u Ateni namjerava podići spomenik Karađorđu, junačkom voždu srpskog naroda.

—Čemu vi tražite isključivo spomenik Karađorđa? Kakvog odnosa suvremena Grčka ima s njim? —upita iznenađen umjetnik.

—Mi odgovaramo, nastavlja grčki novinar, tumačeći ulogu, koju je u početku grčke Revolucije igrao Karađorđe, njegovo sudjelovanje u Philiki Heteria, njegove ideje o jednoj kršćanskoj Balkanskoj konfederaciji protiv Turaka.

—Ime Karađorđa je cijenjeno u Grčkoj. Jedna od najvažnijih arterija u središtu Atene nosi njegovo ime.

—Ali Karađorđe je figura vrlo teških poteza; i kao što to njegovo ime kaže —naglašuje Meštrović— on je bio crn kao Arapin. Njegova je boja lica ostala legendarna. Čini mi se, da je gotovo nemoguće izraziti jednu takvu figuru u bjelilu mramora. Ali, ima li još mramora u Grčkoj?

—Ima ga na Pentelikonu i drugamo koliko hoćete!

—Je li to onaj isti kao stari mramor?

—Isti, iz istih kamenoloma!

—U velikim blokovima?

—Ja se ne usuđujem. Ja u ovome času vidim kroz misao figuru Karađorđa, pa se još uvijek nećkam. Je li znate, da li se u Grčkoj nalazi mramora u bojama?

—Ima ga na otoku Parosu, —odgovaramo bez velike sigurnosti.

—Ima li crnog mramora?

—Možda. Mi ćemo se raspitati, dok se vratimo pa ćemo Vam pisati.

—Vi ćete me zadužiti! Uostalom, ja mislim, da nije teško da jedan blok mramora stigne do Zagreba.

—Može željeznicom!

—Ne, zgodnije je da dođe lađom. Može ga se ukrcati u Pireju na jednoj od naših lađa, koja će ga iskrcati u Splitu. Odanle je prijenos lak.

—Bilo bi možda potrebno, da Vi sâm odaberete mramor?

—Ne, nije potrebno!

—Još mi se nekako sve pričinja, da ne će lako ići s Karađorđem —kaže majstor zamišljeno.

Vrijeme prolazi, ali umjetnik se ne osjeća nestrpljiv... Bio bi ovo rijedak trenutak, da mu se postavi jedno općenito pitanje o umjetnosti danas. Meštrović tare pomalo obrve pa kaže:

—Kad bi odgovorio na Vaše pitanje, trebalo bi da Vam održim cijelo jedno predavanje. Umjetnost se neprestano razvija. Traže se novi oblici. Uvode se nove manire. Nove se škole pojavljuju, zamjenjujući stare. Neke se nove ličnosti danas pojavljuju, dok druge iščezavaju. Ali u svojoj bitnosti umjetnost je ista. Jedna jedina vječnost. Nerazdvojiva. Svaka je nova ličnost obogaćuje novom formom. Ostale slijede. Tako nastaju škole i tako se pojavljuju nove manire. Ali sve su to oznake, koje se davaju a posteriori. Umjetnost je ustvari nepromjenljiva. Shvatite, nepromjenljiva!

U daljnjem razgovoru, bilježi Serujos, Meštrović izgovara i ove značajne misli:

—Ne mogu nikako shvatiti, kako to da vi Grci držite bizantinski stil nastavkom starog klasičnog grčkog stila. Prema mojem shvaćanju, čini mi se, da je jasno, da između ova dva svijeta postoji jedan dubok prijelom i, rekao bih, nepremostivi jaz. Drugi duh, druga duša i drugo shvaćanje. Sasvim različit svijet i sasvim oprečan, jednom riječju drugi, ali drugi svijet! Pogledajte samo djela El Greca. Da li između El Greca i stare grčke umjetnosti ima bilo kakvog odnosa? Da li postoji bilo čega, što bi podsjećalo na klasični oblik? Bizantinska umjetnost, iz koje je u svojem prvom početku započeo i iznikao El Greco, sasvim je u opreci sa starim helenskim duhom. Postoji tolika veza između starih Helena i Bizantinaca, koliko između Egipćana i današnjih Felaha. Zar ima mnogo El Grecovih djela u Ateni?

—Imamo samo dva.

Pisac Serujos, zatim, iznosi ono, što Meštrović predstavlja za svoj narod. «Iako je Hrvat, kaže, on ne ulazi u političke zadjevice Hrvata sa Srbima, do kojih niti drži, niti želi učestvovati. U svojim velikim djelima, on je izrazio i ovjekovječio junačke figure Srbije, Vidovdan, dan katastrofe srpskog kraljevstva, predmet je jednog od njegovih najvećih djela. Umjetnik, pjesnik, duboki i proročanski um, čini se da Meštrović živi u mistici savršene harmonije, koja vlada svijetom. To je Meštrović, pastir

hrvatske Dalmacije.» Rastajući se od Meštrovića, novinar kaže:

—Cher maitre...

—Čujte me, ja nisam Francuz i ja ne umijem flatirati svijet. Ja ću Vam kazati nekoliko riječi. Prihvaćam poziv, da isklešem Karađorđa. I ja smatram velikom čašću, da se jedan od mojih kipova nađe na jednom atenskom trgu.»

Međutim, do toga nije nikada došlo. Ni Karađorđa, ni bilo kojeg drugog Meštrovićeva kipa nema na atenskim trgovima. Razumije se, više beogradskom krivicom, nego li grčkom. Jer, Meštrović je za Beograd bio Hrvat. Kad je Maksim Gorki mene upitao na Sorrentu, što je s Vidovdanskim hramom, i ja odgovorio, da se nije nikada izgradio, Gorki je to označio sramotom. Gorki je bio oduševljen s Meštrovićem na rimskoj izložbi u Srpskom paviljonu 1912., na kojoj su Meštrovićeve figure iz Kosovskog ciklusa zanosile čitav svijet, svu europsku kritiku, čak i Talijane, koji, u to vrijeme, nisu uopće imali snažnih i originalnih kipara. [Treba podsjetiti mlađe, koji za to ne znaju, Meštrović je na Rimskoj izložbi izlagao u Paviljonu Srbije, koja nije imala ni slikara ni kipara. S Meštrovićem su izlagali i Kljaković i Toma Rosandić i drugi]. Ovaj razgovor s ovim izjavama Meštrovića imao je jačeg odjeka u grčkim umjetničkim krugovima, tako da se nekoliko grčkih mladih kipara spremalo da upiše u Akademiju, u kojoj je Meštrović podučavao.

Ja nisam bio u Ateni, kad je Meštrović posjetio Atenu, ali sam se našao pri ruci mnogim drugim našim posjetiteljima. Bio sam, kad su posjećivali Atenu Mate Ujević, Milan Ćurčin, Dragutin Tadijanović i ostali. Ako se ne varam, o tome je Mate Ujević pisao u «Hrvatskoj Straži», jer sam ga poveo i k Venizelosu, s kojim sam mu priredio i razgovor. Ujević je ostao iznenađen, kako lako govorim novo-grčki. Ja sam mu morao prevoditi pitanja i odgovore. Bilo otpravnik poslova Milan Jovanović, brat poznatog beogradskog političara Jovanovića-Pižona, zatim poslanik J. Vučković pa i Boško Hristić bili su pažljivi prema mojim prijateljima Hrvatima. Posjet «Jadranske Straže» Grčkoj i Maloj Aziji, bio je svakako jedan od najzanimljivijih. S tom grupom stigao je u Atenu i Dr. Ivo Tartaglia, tadašnji načelnik Splita, uz veliki broj Splićana. O tome je u «Jadranskoj Straži» ovako pisao I. Despot:

«U Delfima nas je dočekao naš atašej za štampu u Ateni, g. Bogdan Radica, koji nam je i glavni tumač i provodič po

ovom labirintu posvećene, grčke starine, po ovim mističnim — «svetim putevima»; po ovom pustom polju povjesnice uveloga, helenskoga slavlja... Svraća našu pažnju taj vrsni poznavalac starodrevnog, delfijskog kamenja na pojedine, sačuvane dijelove hrama, na čuveni «pupak zemlje», koji je po mišljenju starih Grka bio središte svijeta! Osobito pak svraća našu pažnju na kazalište, kojemu zub vremena nimalo nije naškodio i, koje je toliko akustično, da je sigurno, što se akustike tiče, i danas prvo kazalište na svijetu! Da nas uvjeri o tom, moli mene, starog znanca i prijatelja, da deklamiram Kranjčevićevu pjesmu «Heronejski lav». Ja ga poslušah, a izletnici sa kamenitih, kazališnih sjedala u urnebes! Bilo je to kad je pjesnik Despot deklamirao ove Kranjčevićeve stihove:

«Al strašni lav se diže, ko krv mu gore oči
I grče mu se nokti i bokovi mu skaču,
I sve se nijem trese na mramorovoj ploči —
I plaču mrtvi ljudi i mrtvi bozi plaču...»

Takvih susreta bilo je mnogo. Eugenio D'Ors nam je isto tako u Delfima čitao klasične španjolske pjesme. Leo Ferrero nam je citirao Dantea iz pameti, s pozornice Epidaurskog kazališta, dok smo mi slušali na najvišim kamenitim sjedalima. Poneki naši posjetitelji dolazili su u Grčku sasvim nespremljeni, čak i onda, kad su pohađali klasične gimnazije. U svakom slučaju, Srbi su jako zaostajali za Hrvatima i za Slovencima u uživanju stare mrtve helenske klasike.

Europski posjetitelji Grčke nisu uvijek oduševljavali Grke. Kad je Herriot putovao kroz Balkan, dolazeći iz Jugoslavije, jedan je pariški list objavio njegovu karikaturu, kako igra karte s Grcima u nekoj taverni. Ispod crteža bila je ova oznaka: Monsieur Herriot chez Les Grecs. Grec tricheur aux cartes. (Selon l'Academie Française.) (Gospodin Herriot kod Grka. Grk varalica na kartama. Prema Rječniku Francuske Akademije). Nastala je ogromna graja u cjelokupnoj štampi protiv toga, da Francuzi i nadalje upotrebljavaju riječ Grk za sinonim varalice u kartama. Jedan drugi senzacionalan susret u Ateni bio je s Lavom Trockijem, koji je bježao s otoka Pringiposa u Carigradu, da se sklone u neko sigurnije mjesto, kako bi izbjegao sigurnu pogibiju od Staljina, koji

ga je svugdje progonio, dok ga konačno i nije dao ubiti 1941. u Meksiku. Trocki je trebao da se sastane s poznatim biografom Emil Ludwigom, piscem razgovora s Mussolinijem i sa Staljinom. Kako su kroz Ludwiga govorili europski diktatori, to je ipak morao iziskivati od svojih sugovornika stanovite objektivnosti! Dok je Ludwig razgovarao s Trockijem, nekoliko nas vrebalo je na svršetak tog razgovora, da se sastanemo s jednim uplašenim čovjekom, koji se krio kao zvijer za kojom uhodari ubojica-lovac! Govorio je nevezano: Revolucija je iznevjerena! Staljin je ubio i ubija svakoga, koji mu stoji na putu. Lenjinovi su ideali pogaženi. Ništa se dobroga ne može očekivati od Staljina i od Moskve danas! Staljin je odobrio i ubojstvo Matteotija i složio se je sasvim s Mussolinijem. To isto će se zbiti i s njemačkim nacionalsocijalistima i s generalima protiv demokracija. London i Pariz ništa ne shvaćaju! O nekoj palingenezi čovječanstva kroz Oktobarsku revoluciju i kroz Lenjina nema niti govora. Ja ću sve to razjasniti u mojim knjigama, kad se negdje smirim. Zahvalan sam Turcima, što su me primili i što me čuvaju na njihovim otocima! Vi na Balkanu, čuvajte se Staljina. On će vas prodati za bud zašto!

To je bilo sve! Trocki je izgledao ne samo zaplašen, nego i strašno izmoren, istrošen i ugrožen. Osjećalo se je, da je jedva jedvice izvukao živu glavu i da se za očuvanje iste bori noktima i zubima! Bilo je jasno, kao što su svi i primijetili, da je Trocki izbačen iz kolotečine moskovske politike. Vjerovao je, da bi ga mogli spasiti newyorški marksiste, koji su ga salijetali brzojavima i tražili, da prijeđe Atlantik i da se smjesti u New Yorku, gdje je naglo rastao interes za Trockoga i za sukob Trocki-Staljin.

U drugoj polovici svibnja iste 1934. godine pojavio se je u Ateni iznenadno i neočekivano predsjednik pruske vlade Herman Goering, koji je ujedno bio i ministar zrakoplovstva. Opravdavajući se, da nije imao namjere primiti predstavnike vanjske štampe, ipak je to učinio, «da bi demantirao alarmantno pisanje europske posebno talijanske štampe, kao da je on došao na Balkan, da uspostavi neke nove odnose s balkanskim narodima». *«Nikakve veze»*, naglasio je, *«između mojeg puta i Balkanskog pakta»*. Kaže, kako je u Beogradu posjetio ministra vanjskih poslova B. Jevtića, isto tako u

Ateni razgovarao s predstavnicima grčke vlade. Na pitanje, da li Njemačka želi mir, odgovorio je:

—Vlada Reicha je kategorički izjavila, da Njemačka želi mir. Sve vijesti o tajnom njemačkom naoružanju su netočne i gole izmišljotine. Ali jedno je točno, a to je, da Njemačka ne će nikada tražiti jednakost u pitanju obrane i sigurnosti svoje zemlje. Njemačka stoji odlučno na gledištu, da ne gradi ofanzivno oružje. U mojem svojstvu ministra zrakoplovstva, tražim, da, na isti način, kao što imamo jednu malu kopnenu vojsku i malu pomorsku flotu, moramo razviti i minimalnu zračnu flotu, koja će imati isključivo obrambeni karakter.

Na daljnje insistiranje novinara, što misli o budućnosti Europe, Goering je kazao:

—Bio sam u Delfima, ali ni Delfsko proroštvo nije mi moglo kazati, što će biti sa svijetom i s Europom. —Obraćajući se dopisniku talijanske agencije «Stefani», izjavio je:

—Molim Vas, da najkategoričkije demantirate sva obavještenja talijanskog tiska, kao da bi moj put u Beogradu imao politički karakter. Sastanak s Jevtićem nije imao nikakav politički, nego isključivo kurtoazni karakter. Ali moram ustvrditi, da Njemačka ima sve interese biti u prijateljskim odnosima s Jugoslavijom. Odnosi između Njemačke i Jugoslavije su vrlo dobri i prijateljski. — Zatim je prišao meni, i uhvativši me blago za leđa, izjavio je:

—Sretan sam što mogu utvrditi, da između Jugoslavije i Njemačke danas postoje prijateljski odnosi. Njemačka je vrlo sretna, da su odnosi između naša dva naroda vrlo dobri; i da se oni poboljšavaju iz dana u dan, iz godine u godinu. Vrlo je jasno i nikome ne može biti sumnjivo, što njemački ministri putuju u Jugoslaviju. Ja sam izjavio beogradskom tisku, a to isto izjavljujem i Vama, da ću iduće godine na proljeće posjetiti i vašu Dalmaciju, koja je toliko renomirana po svojoj ljepoti. Ja ne bih želio, molim Vas, da jugoslavenski tisak posveti posebnu pažnju obavještenjima talijanskog tiska o mojem putu u Beogradu. Ali hoću napose naglasiti, da je moj posjet Beogradu bio vrlo srdačan.

Goeringova izjava imala je odjeka u europskom tisku. Pariški je «Le Temps», 23. svibnja 1934. istakao slijedeće: «Obraćajući se zatim posebno dopisniku jugoslavenske agencije «Avale», Goering je naglasio, da je sretan što može utvrditi, da su odnosi između Njemačke i Jugoslavije vrlo prija-

teljski. Njemačka se, kazao je, nada, da će se ovi odnosi još i više poboljšati». Ova je Goeringova izjava i posebno topao način, na koji je bila izgovorena, iznenadila prisutne novinare, koji su se zajedno sa mnom nalazili u dvorani Hotel Grande Bretagne. Tim više, što u to vrijeme slična izjava ne bi nikada bili izišla iz ustiju bilo kojeg talijanskog ili bugarskog predstavnika talijanske ili bugarske vlade. Mene je isto tako iznenadila, i kad sam je saopćio poslaniku Hristiću, on je isto tako bio iznenađen, da je Goering, nikako izazvan i nikako potaknut, dao takvu neograničenu uvjeravajuću izjavu o pitanju mira i suradnje! Razmišljajući o tome sada, moglo bi se uistinu potvrditi, kao što je, uostalom, i kasnije izgledalo, da njemačke namjere nisu bile rušenje Jugoslavije; i da je Njemačka išla uistinu za tim, da izbjegne ili mimoiđe rat na tome dijelu Balkana. Ukoliko se Njemačka sve više približavala proširivanju rata na Balkanu, bilo je na traženje Italije, da se pod svaku cijenu razbije Jugoslavija, ojača Bugarska, na uštrb Srbije i Grčke, i da Balkan postane isključivo domena fašističke Italije. Britanija i puč od 27. ožujka 1941., organiziran od britanskih velikosrpskih agenata, uvukli su Jugoslaviju u rat, i strovalili je u hrvatsko-srpski građanski rat, protiv jedino moguće politike neutralnosti, koju su sasvim pametno zagovarali i Dr. Vladko Maček i knez Pavle.

Jedan značajan posjet u nizu mnogih drugih bio je i dolazak Trumbića, odmah uoči Marseilleskog atentata. Trumbićeva otvorena karta glasila je ovako:

Zagreb, 19. IX. 1934.

Dragi Bogdane,

U Utorak 25. o. mj. u 7 s. u jutro stići ću parobrodom «Kr. Marije» u Faleron. Ostajemo do ponoći istoga dana. Ako Vam stigne ova dopisnica, bit će mi milo, da Vas vidim. Pozdrav

Vaš

Trumbić

Tako je i bilo. Trumbić sa svojom Gospođom stigli su u određeno vrijeme s «Kraljicom Marijom». Na brodu je bio i brodovlasnik Božo Banac, kojeg sam kasnije za vrijeme rata izravnije upoznao u New Yorku. Trumbić mi reče, da ga je na taj put pozvao sâm Banac, jer da on ne bi mogao sâm snositi troškove, ni za sebe, ni za ženu. Na lađi je bila

i prva gospođa Meštrović, Ruža, od koje je Meštar bio rastavljen, a koju sam ja već prije poznavao. Kako je i bilo dogovoreno, s Trumbićem sam bio isključivo cijelog dana. Kako je tada «Kraljica Marija» pristala na jedan dan i u Napulju, predpostavljam, da je to bilo tada, kad se je Trumbić sastao s Drom Antom Pavelićem. Ono, što me je duboko iznenadilo, i Trumbić je bio osvojen snagom Mussolinijeve Italije na Sredozemlju, naglasivši mi nekoliko puta, da se o Italiji mora sada govoriti kao o vodećoj sili na Mediteranu, svakako jačoj od Francuske. Mussolinijeva bombastična formula o Italiji «sa šest milijuna bajuneta i nebom prekrivenim avijacijom» zanijela je i njega, kao i Lavala i Chamberlainea. Svako nastojanje, da ga se od toga razuvjeri, on je *a priori* odbijao. — «To su fraze talijanske emigracije, u koje ne treba vjerovati!» — odgovarao je i on. U svojem dugogodišnjem životu uvjerio sam se, da nitko ne vjeruje emigraciji, pa čak ni sami bivši emigranti, iako je oduvijek bilo ustanovljeno, da emigracija, držim ona inteligentnija i umjerenija, bolje poznaje stanje u svojoj zemlji, od najveće većine stranih promatrača i diplomata!

Trumbić se u daljnjem razgovoru jako zanimao za stanje na Balkanu. Bila mu je simpatična Venizelosova akcija protiv Aleksandra i Pakta, iako sam mu pružao sve podatke o vrlo jakoj akciji Italije na sve to razvijenoj akciji oko pune kontrole Balkana. Iznosio sam mu, čak stavljao do znanja, i to, da talijanski poslanik u Ateni Bastianini, kasniji fašistički guverner Dalmacije, otvoreno govori, kako će Italija u slučaju sukoba odmah zauzeti ali svu našu jadransku obalu, i kako je kod toga čak postignut sporazum s hrvatskim nacionalistima. Što se pak tiče Južne Srbije, odnosno Makedonije, Italija stoji na gledištu, da ista mora pripasti Bugarskoj. Obavijestio sam ga o situaciji u Grčkoj, nagovijestivši mu, da se ide k restauraciji monarhije. Venizelisti su, kao i grčka diplomacija, prilično dobro obaviješteni o stanju kod nas; i o sukobu Hrvata i Srba. Bolje upućeni krugovi smatraju, da Aleksandar nije nikako uspio u formiranju jedne jedinstvene Jugoslavije. Shvaćaju hrvatsko nezadovoljstvo i znaju, da su Hrvati napredniji od Srbijanaca.

Sve mu je to bilo ugodno slušati. Sa svoje strane, rekao mi je, da je stanje u zemlji vrlo, ali vrlo teško, da je ogroman broj političkih ljudi strpan u zatvore, da je Aleksandar izgubio

svaku podporu ne samo u Hrvatskoj, nego i u Srbiji. Isticao je, kako ekstremni nacionalizam u Hrvatskoj uzimlje sve više maha. Bio je uvjeren, da će doći do raspada Jugoslavije, kad Aleksandra nestane, bilo ubojstvom, bilo naravnom smrću. Konačno, vjerovao je u neminovnost rata, jer Njemačka ne će dugo trpjeti, da bude država trećeg reda.

Bio je ipak jako razdragan posjetom Akropole. Zaustavljali smo se na Partenonu, zatim na Erehtejonu i u Hramu Pobjede. Poveo sam ga s druge strane Akropole na Pniks, stare atenske skupštine, s koje je pogled na Akropolu još veličanstveniji. Trumbić se sjećao svih tih spomenika iz svojih gimnazijskih dana, i jako je uživao u oživljavanju istih. U slučaju, da Aleksandar na ovome putu u Francusku bude ubijen, bojao se je, da se ne ćemo više vidjeti, jer će, kaže, «velikosrpski četnici izvesti Bartolomejsku noć nad svim vodećim ljudima u Hrvatskoj». Rastanak je naš bio prilično tužan i sumoran. Trumbića je rastuživala i predpostavka, da u Hrvatskoj nema ljudi na visini, koji bi bili u stanju preuzeti jednu akciju dinamičnijim sredstvima. «Ali —dodavao je— do toga neizostavno dolazi». Kad god sam viđao Trumbića, uvijek se ispred mene pojavljivala ona ista slika: ovakav čovjek s tolikim zaslugama za oblikovanje Jugoslavije, u kojoj su, na kraju krajeva, i Srbijanci i dinastija Karađorđevića imali najviše materijalne koristi, nije imao sredstava, da sebi i svojoj ženi plati turistički posjet Grčkoj. Moram ipak priznati, da se je barem jedan Srbijanac sjećao Trumbićeva siromaštva, kad mi je kazao:

—Kad smo vidjeli na Trumbiću poderanu košulju, zapitali smo se, kakvo nam je zlo Trumbić načinio, da mu nismo bili u stanju osigurati toliku penziju, da bude u stanju nositi nepoderane košulje! Ili ono, što mi je Leo Ferrero pisao poslije svojeg posjeta Beogradu i Zagrebu: —«Toliko nesposobnih ljudi, toliko pokvarenjaka u Beogradu, dok u Zagrebu jedan Trumbić živi u siromašnom stanu bez posla, kad bi bio najpotrebitiji jednoj mladoj i nerazvijenoj državi!»

Odmah zatim stigle su i vijesti o ubojstvu Aleksandra u Marseilleu. Ja sam bio u Ateni, i odmah su zvrcali telefoni sa svih strana redakcija grčkih listova, koje je ta vijest duboko iznenadila. U početku se javljalo, da su ubojstvo izvršili Hrvati, nacionalisti i ustaše. Tek kasnije je kao ubojica bio

označen Makedonac. Grčka je javnost u cjelini bila iznenađena, jer je u grčkoj štampi mjesecima bilo isticano, kako je Aleksandar uspio okupiti sve narode i sve manjine oko svoje osobe. S izuzetkom Venizelosa i nekoliko venezelista, koji su bili i ostali skeptični na Aleksandrovu ulogu, ostali krugovi bili su atentatom duboko iznenađeni. Zavladala je općenita skepsa u daljni razvoj Jugoslavije. Pravile su se raznolike prognoze, kao da Jugoslavija naglo kroči svojem raspadu, da bi Italija i Bugarska mogle aktivnije nastupiti na razdvajanje Jugoslavije. Bilo je i onih, koji su smatrali, da je upravo sada potrebno poduprijeti Jugoslaviju, u interesu stabilizacije na Balkanu, koju mogu izdržati članice-države, okupljene oko Balkanskog pakta. Bilo je zanimljivo, kako je nastupila strana diplomacija? Prvi, koji su stigli u poslanstvo, da izraze svoje žaljenje, bili su činovnici talijanskog poslanstva, što je, razumije se, izgledalo groteskno! Tek zatim stizala su i ostala strana predstavništva. Te noći ja sam se osjećao sâm. Svi Srbi, članovi poslanstva, ostali su sami nesigurni, što bi se moglo dalje desiti? Međutim, pljuvanje po Hrvatima i na njihovu hiljadugodišnju tradiciju razvilo se do poznatih velikosrpskih paroksizama.

—Zašto smo ih uopće oslobađali, kad smo mogli imati isto tako veliku državu i bez njih! Dali smo im državu, oslabodili smo ih od ropstva, a oni ubijaju Kralja!

Oko tih i takvih tema, iz kojih nisu nestajale ni mnogo drastičnije fraze, kretala se sva paljba protiv Hrvata i Hrvatske. Izbjegavali su tih dana, da se pojavljuju u klubu, jer su sasvim razumljivo predviđali, da diplomacija, koja se sastaje u atenskom klubu, uživa u kritikama protiv Beograda. Ugled zemlje je bio jako opao. Zbiva se uvijek kod diplomacije, koja ne uzimlje u obzir potencijal nezadovoljna naroda i jedan široki nacionalni konglomerat odnosa između mnogih naroda, da odjedamput kao usred sna probuđeni prihvate realističku viziju, da se je ono, što se je dogodilo, moralo dogoditi! Ubojstvo Aleksandra upozorilo je i široke mase, da je srpska vodeća komponenta, u svojem operiranju i vođenju države, sasvim podbacila, te da Hrvati, kao i ostali narodi, ne odobravaju srpsku prevlast nad njima.

Tek kasnije u Ženevi, kad sam bio na službi, saznao sam misterij Aleksandrovih riječi, koje su, navodno, bile izgovorene u trenutku smrti. Moj šef, ministar Delegacije kod

Društva Naroda Dr. Ivan Subbotić, reče, da je Kralj u isti čas bio smrtno pogođen, tako da nije bilo fizičke mogućnosti, da išta kaže. Subbotić je u to vrijeme bio u Ministarstvu u Beogradu, i kad je Bogoljub Jevtić javio Ministarstvu, da je Kralj ubijen, Subbotić je odmah kazao, koje su bile zadnje Kraljeve riječi. Na Jevtićevo insistiranje, da ih nije uopće bilo, Subbotić je navodno kazao, da i ako ih nema, da ih je potrebno smisliti i dati u javnost. I kad, navodno, Jevtić nije znao, što bi trebalo kazati, da je on, Subbotić, sugerirao frazu: «Čuvajte Jugoslaviju!», što bi je Jevtić prihvatio! Poznavajući Subbotića, koji uvijek dolazi kao spasilac u nerješivim situacijama, mislim, da u to ne bi trebalo sumnjati. I da je fraza bila dobro pogođena, i to treba prihvatiti, jer su Srbi bili uvjereni, da je Aleksandar najprije Jugoslaven, a tek onda Srbin. Mene stvar nije nimalo iznenadila, jer me je razgovor s Trumbićem dovoljno uvjerio, da bi do takvog ubojstva moglo doći, jer je samo od Aleksandra zavisilo, da se Hrvatima načine oni ustupci, koji bi ih možda mogli zadovoljiti! Srbi su nastavljali sa svojim žalbama, kao da je Hrvatima pruženo mnogo mogućnosti, da se uvuku u državni aparat i da postepeno i oni postanu vodeći elemenat u državi. Sve samo fraze, koje nije uspjela oboriti ni daljnja rastuća kriza u zemlji. «Mi smo dali sve Hrvatima! Šta oni hoće?!» Ta srpska neinteligentna i primitivna primjedba, koju Hrvati nisu nikako u stanju primiti, o tome «što Hrvati hoće», toliko je uzrujavala i još uvijek uzrujava Hrvate, kad svatko zna, što Hrvati traže! Prestanak iskorišćavanja jednog naroda nad drugim i ravnopravan položaj u zemlji! To je ono, što sam ja i govorio po Ateni, kad god su me Grci o tome pitali! Većini Grka, koji su znali, da su Hrvati napredniji i civiliziraniji od Srba, to je bilo jasno. Bilo im je čak i simpatičnije, kad se saznalo, da je Aleksandar stvarno ubijen od Makedonca a ne od Hrvata, iako su u tome predviđali i mogućnosti daljnjeg sukoba između Srba i Bugara. U jednu riječ, ubojstvo Aleksandra značilo je totalan krah jugoslavenske ideje u smislu, da je jedinstvo različitih naroda, posebno Hrvata i Srba, izvedeno i ostvareno. To su i bili utisci, koje sam sa sobom nosio iz Grčke, kad sam bio premješten iz Atene u Ženevu. To je i za mene, moram priznati, bio težak udarac. Nisam mogao sebi predpostaviti činjenicu, da će najekstremniji među Hrvatima izabrati put terorizma, za

koji sam smatrao, da nas je trebao dovesti fatalno i u građanski rat, u pokolj Hrvata i Srba, koji ni austro-ugarska monarhija nije uspjela izazvati. Mene osobno teško je pogodio spontani postupak svih članova jugoslavenskog poslanstva. Niti jedan od činovnika, počam od samog poslanika, nije htio da se te večeri i idućih dana sastane sa mnom, ili zajedno ruča ili večera, nego me je demonstrativno izbjegavao. Čak i na «parastosu» u crkvi bio sam usamljen. Iz reakcija svakog pojedinca osjetio sam, kao da su Hrvati krivi za duboku krizu države, koja se povlačila demonstrativno od atentata na Radića, a kako krivnje nema na Srbima. — «Sve smo im dali, sve smo učinili, da ih zadovoljimo» — bila je neprekidna primjedba — «tek sada, bato, treba im pokazati, da je u našim rukama motka i da ćemo se s istom služiti, kad budemo hteli i kako budemo znali!» — Nastavku progonjenju, zapostavljanju i ponižavanju Hrvata, dakle, ne će biti kraja!

Ubojstvo Aleksandra predstavljalo je jačanje talijanske politike na Balkanu i padanje Balkanskog pakta. Na raznim sastancima sa stranom štampom to se je jako osjećalo. Zanimanje za hrvatsku politiku unutar zemlje postajalo je življe. Bio sam saljećivan pitanjima i stranih novinara i diplomata iz raznih zemalja, da im pružim pobliža obavještenja o Vladku Mačeku, vođi Hrvatske Seljačke Stranke, kao i o ostalim faktorima kod vođenja hrvatske politike. Jednog dana na takvim sastancima, dok sam ja objektivno analizirao način Mačekova političkog operiranja, kad je riječ pala na kneza Pavla, kojeg su stranci poznavali kao sređenog konzervativca, koji će naći načina, da se sporazumi s Mačekom, i postavi na solidnije osnove daljnji razvoj u zemlji, javi se knez Demidov, bliski rođak Pavlov, izvaljujući iznenađavajuće mišljenje o Pavlu. Govorio je, kako je Pavle vrlo rafiniran i kako ima neobično mnogo smisla za umjetnost i za kulturu, ali sumnja, da bi bio prikladan za rješavanje jednog preteško složenog pitanja, kao što je ova kriza na Balkanu! Mene je iznenadila ova boutade kneza Demidova, koji je duge godine živio u Ateni. Za one, koji ne znaju, treba dodati, da je majka kneza Pavla bila Demidovka, ruska princeza, i da su Demidovi bili neobično imućni i koji su u Rimu i u Firenci, posebno, posjedovali ogromna imanja, koja je uglavnom naslijedio knez Pavle.

Ja sam napuštao sredinom 1935. Grčku, uvjeren, da je vrijeme Venizelosa zauvijek nestalo, da Balkanski pakt, kao, uostalom, ni Pakt Male Antante, ne će biti u stanju obraniti ugrožene zemlje, ni Čeho-Slovačku, ni Jugoslaviju, ali ni da i one zemlje, koje su se smatrale neugroženim, ne će ostati pošteđene od Apokalipse, koja se kao mòra svaljivala na sav Balkan!

MOJ RASTANAK S GRČKOM: GRCI O MENI

Nisam u stanju da ovaj svoj život u Grčkoj završim apologijom o sebi i o svojim «uspjesima» u Grčkoj. Želio bih ipak, da pokraj mnogih pohvalnih članaka, koje je grčki tisak objavio poslije mojeg odlaska iz Grčke, donesem nekoliko misli iz jednog eseja, koji je o meni napisao grčki pjesnik i esejist Kostis Uranis, jedan od najpopularnijih i najbriljantnijih književnika suvremene Grčke. U najstarijem akademskom časopisu, *«Nea Estia»*, («Novo Ognjište»), u svojoj rubrici «O zbivanjima i o pitanjima», pišući o meni, Uranis iznosi ono, što Grci očekuju od stranaca, koji žive u jednoj tuđoj zemlji:

«Obično stranci žive u jednoj zemlji», kaže on, «s vječnim očekivanjem na odlazak. Radica, iako se privremeno nalazi pokraj nas, živi kao da se za uvijek kod nas nastanio. Naučio je naš jezik, proputovao je cijelu Grčku, prodro je duboko u naše navike; ušao je u sve krugove, napravio je bogata poznanstva, zanima se za različite manifestacije našeg života. Stigao je čak dotle, da je postao Kavafista u našoj poeziji, a Venizelista u našoj politici. I tako danas nema nikoga u književnim i u novinarskim krugovima Grčke, gdje on, kad mu se prohtije, zalazi, pa tko bi Radicu smatrao za stranca. Novinari i književnici ne samo da ne mogu jednostavno bez njegova društva, oni su se s njim pobratimili. Kad ga ugledaju, kako dolazi i predstavlja se svojim atletskim tijelom, svojim prelatskim licem i svojim istraživačkim nosićem, sačekaju ga s usklicima radosti i srdačnosti. Dobar je to drug, prijatan *causeur* i živahan čovjek. Njegova živahnost umije probuditi i najtromije i najuspavanije društvo...».

«Ne radi se o tome, kao da bi Radica bio «Filhelen». I ako se on zanima —i ako čak strastveno luduje— za ličnostima i za stvarima naše zemlje i živo raspravlja o idejama i o događajima našeg života, to nam niti laska, niti nam oprašta naše slabosti. Naprotiv, on vječno pred nama podržava otvoreno nezavisnost svoje misli; često u odnosu prema nama i našim odnosima ističe i naglašuje svoj kritični duh. Desilo mi se tako više puta, da ga slušam, kako nam govori neprijatne istine. Ali, svejedno, nitko se ne srdi na Radicu, niti čak osjeća potrebu, da reagira protivu njegove riječi. Jer, Radica ne govori kao Jugoslaven prema nama Grcima, već kao čovjek s Goetheovskim pojimanjem, tj. jednim duhom, koji promatra na lica i na stvari, kao «ovaj prema ovome», izvan i daleko svih nacionalističkih paralelizama.

«Stvarno ovaj Hrvat i Jugoslaven, više svega i prije svega jest Europejac. Iako svoju domovinu ljubomorno voli, a katkada se za njenu sudbinu zanima i djetinskom ljubavlju, čak i «patriotski», to je ipak ne uzimlje ne toliko kao polaznu točku — još manje kao cilj svoje misli. Njegova je misao slobodna. Njegov patriotizam ne sprječava ga, da se divi najkarakterističnijim duhovima Italije, od Dantea do Benedetta Crocea; i da sa simpatijom i s interesom slijedi njihovu književnost. Njegov duh, kao i njegova uža domovina, Dalmacija, nalaze se na raskršću svijeta. To je čovjek koji citira Dantea, prevodi Kavafisa, čita Leonarda i dopisuje se s Unamunom. Otvoren je prema svima aventurama i ne reagira fanatički prema ničemu.

«Kao i njegova domovina, spaja i harmonizira Slavenstvo s Latinstvom. Od svojeg slavenskog porijekla primio je ljubav za diskusiju i za raspravu ideja — ali ne i misticizam, u kome se utapaju Slaveni. Njegova je misao jasna, uravnotežena — misao Latina. Mnogo je latinskog vjetra kroz vjekove prohujalo po dalmatinskoj obali... I, tako, Radica daleko od toga, da bi pa ma bilo što sljepački oponašao, primjećuje uvijek i vječno sudi. Iako se s interesom, prikovan u središtu života i strujanja europskih ideja, ne opija — to se još manje pušta zanijeti od njihova vrtloga. Rijetko sam u ovim posljeratnim godinama sreo duhovnog radnika, koji bi bio toliko unutar ideja — unutar svih ideja, jer je njegova naobrazba dostojna svake pažnje i uvijek prosvijećena — a koji bi, u isti mah, bio opterećen s toliko manje uznemirenosti i neodređenosti. Ne, kao da bi bio neosjetljiv ili bi, možda, imao dno filozofskog skepticizma. Hrani idejama svoju misao, ali ne narušava svoj život istima. Stvar je u tome, da je Radica živ i živahan čovjek — čovjek za koga, kako bi Gautier kazao, vanjski svijet postoji. U njegovoj unutrašnjosti kipti nova i zdrava krv; i trepti jedna velika volja za životom. U jednom takvom čovjeku sve su antiteze moguće — kao i sve sinteze! Za ovoga je svaka želja ujedno i ograničenje. Ovaj je Slaven-Hrvat donekle i čovjek iz talijanske Renesanse. Spustio je svoje bogove na zemlju, ima apetita za život

i jede njegovo prisustvo. Uspomene i snovi — prošlost i budućnost — ne opajaju njegovu dušu. Sav je pokret, apetit, toplina i želja. Ako ga katkada, da ne kažem često, Grčka utuče — to je zato, što nalazi ljude uspavane i žene bez temperamenta. Ima časova, kad netko osjeti, da sav bukti — bukti iz nepobjedive volje, da nas sve jako pomakne, da bi tako svuda uokolo nas izazvao pokret i život. Naše anatolstvo (istočnjaštvo), naš skepticizam, naša lijenost i naša zadrjemalost truju mu dah. Između ostaloga, naše mu je sunce neprijatelj.

—«Ovo vaše sunce, često nam kaže, očajno je. Pravi čovjeka tromim...»

«Ali lijenost za Radicu nije najuzvišenija mudrost — kako nam je milo ustvrditi. On dolazi iz jedne rase, koja se još nije zamorila, da bi čeznula za odmorom. U njemu duh i tijelo ištu, da se troše. I, uistinu, Radica je živ čovjek. Ne misli da se povuče iz života, nego što je moguće kasnije. Ali, i tada, ono za čim sanja, to je, da sjedne i da napiše povijest reprezentativnih duhova iz prošlosti svoje dalmatinske domovine: ljudi, koji su savršeno iscrpili svoj duh i svoj život...»

Tako je pisao Kosta Uranis, kome dugujemo i najbolje stranice, koje su na grčkom jeziku napisane o ljepotama naše Dalmacije. I on je iščezao. Kad sam, poslije Drugog svjetskog rata, 1953., posjetio Grčku, sjedio sam u razgovoru s predsjednikom grčke vlade, George Papandreu-om, kad odjedamput pozvoni telefon. On se digne, da prihvati vezu i zatim se vrati, pa mi saopći:

—Javili su, da je umro Vaš i moj prijatelj Kosta Uranis.

Očekivao sam njegovu smrt, ali ne tako rano, jer sam tih dana boravio u Ateni i često ga posjećivao u bolnici. Tada mi je, između ostaloga, pričao svoja ratna iskustva iz Srbije.

Otišao je u svojstvu ratnog dopisnika u pravcu Makedonije i zatim Srbije, u namjeri, da se poveže s jugoslavenskom vojskom, za koju se je i on, kao i najveći dio stranih novinara, nadao, da će dati dugotrajan otpor njemačkoj vojsci. Međutim, već kad je stigao u Bitolj, osjetio je, da je sva zemlja u kaosu, da vojske nigdje nema, da se nitko ne odupire. U Skoplju je saznao, da se ni Srbi ni Hrvati uopće ne namjeravaju boriti. Nije mu preostalo, nego da se vrati kući. Povratak je bio jako težak. Negdje pokraj Niša naišao je na nekog velikosrpskog propagandistu, koji mu je govorio, kako će sve završiti ipak pobjedom «nepobedive srpske vojske», i držao ga nekoliko dana sasvim uzaludno. Iznenadilo ga je, da se je grčka vojska u Janjini, na albanskoj granici, daleko snažnije i jače oduprla talijanskoj invaziji, nego li je to bio slučaj sa Srbima. Bio je svjestan, da se grčka vojska nije mogla, u isto vrijeme, oduprijeti i njemačkoj invaziji, koja je silazila iz Jugoslavije, i zato je i on, kao i najveća većina grčke javnosti, bio duboko razočaran u nikakav otpor Beograda. To je bio dubok udarac svoj stoljetnoj reputaciji Srbije, ne samo u Grčkoj, nego i na Balkanu, do uspostave kasnijih snaga otpora, napose partizanskih. Gledajući ga, kako se, iako još uvijek čovjek u naponu snage, rastaje sa životom, osjećao sam, kao da s njim odlazi i čitava jedna generacija grčke inteligencije, koja se je između dva rata borila s onim istim «volšebnim» protuslovljima, s kojima se borila i sva ostala balkanska inteligencija. Gledajući sada nas, kako napuštamo zemlje, u kojima su komunističke reakcije zauzimale vlast, u podsvijesti su ipak priznavale, da je njihova sudbina bila humanija od naše. Ostali su, uz stanovite kratke prekide, ipak u slobodi, da i nadalje sačuvaju i svoje dostojanstvo i ljudi i stvaraoca.

Na političkom planu uglavnom strukture su se grčke demokracije, bilo pod monarhijom, bilo pod republikom postepeno modernizirale. Politička anatomija vodećih ljudi ostala je slična onoj iz onih godina, kad sam ja stigao u Grčku. Dinamičke snage bile su još uvijek one, koje su se odgajale kod venizelističkih zasada, slobodarskih i republikanskih. Monarhija je i nadalje u poziciji starog kaputa, koji Grk najprije oblači, da se zaštiti od nevremena, i onda ga svlači i baca negdje u podrum svojih političkih planova, da ga pronađe u nuždi. Vojska je i nadalje ostala zaražena političkim ambicijama, smatrajući se i dalje uvjerenom, da bi ona mogla efikasnije upravljati Grčkom, nego li profesionalni političar. Ostaje još uvijek paradoks, da je jedini pokret, koji ide za ostvarenjem jednog radikalnog saveza s komunistima, svakako djelo jednog grčkog intelektualca, odgojena na klupama Berkeleya, sina jednog od posljeratnih predsjednika grčke vlade, Papandrea. Kao mladi ministar-koordinator u vladi svojeg oca, zadavao je velike brige i teškoće ocu, koji ga je, međutim, bolesno obožavao. Meni je govorio, kako je neobično zadovoljan političkim razvojem svojega sina, za čiju je politiku vjerovao, da će oživjeti Grčku. Inače, stari otac Papandreu nije posvećivao nikakve ni pažnje ni ljubavi

prema svojoj djeci i obitelji, dok su bili mladi, tako da su atenski psihijatri bili mišljenja, da je politička struktura mladog Papandrea revolt sina protiv oca. Za razliku od Venizelosovih sinova, mladi je Papandreu, iako u razbarušenom obliku, izgradio, bez svake sumnje, jednu političku fiziognomiju više destruktivnog, nego li konstruktivnog političara. Govorilo se, u moje vrijeme, da je i stari Papandreu bio isto tako nezaključiv i u tempu stalne uzbune, i da ga je, za vrijeme nekih izbora, Venizelos dao zatvoriti od seljaka u jednoj konjušnici, tako da bi Venizelos mogao zaključiti svoju kampanju. Pokazat će vrijeme, kako će i mladi Papandreu izraziti svoje političke snage i u kome će pravcu, kad razboriti Kalamandris završi svoj vijek.

Tek između Istoka i Zapada, između američko-zapadnoeuropske komponente i one sovjetsko-ruske, Grčka će uvijek ostati ono, što je i uvijek bila, i spona i razlaz, i nemirna i izmjenljiva. Ne će se vezivati sasvim ni s jednom, ni s drugom stranom. Vječni Odisej, Grk će i nadalje putovati svijetom, i od putujućeg prodavaoca sitnih predmeta, pivnica i kavanica, kao sada po New Yorku i drugim američkim gradovima, pretvarati se i u miljonera, da se jednog dana ipak vrati u svoju Itaku, koja je početak i kraj njegova života. Međutim, ni Atena, ni sadašnja Grčka, nije više ono, što je nekada bila. Poput čitavog Mediterana, ni ona se ne može oduprijeti valovima posljeratne industrijske invazije, koja u prvome redu vrijeđa sve ono, što je lijepo, i pretvara čak i kroz turizam nekada božanski krajolik u pozadinu hotela i motela. Kad god sada posjetim Grčku, bilo na bezbrojnim otocima, bilo na kopnu, sjetim se još uvijek one stare Grčke, po kojoj su šetali, vladali i svađali se, ljubili se i pjevali bogovi, i po kojoj sam se i ja teškom mukom kretao. Bila je to uistinu Grčka ne samo bogova, nego i ljudi. Grčka jednog plemenitog naroda, kojeg treba poznavati, da ga se može voljeti i cijeniti. Potrebno je znati otkriti grčki *filotimo,* da se Grka shvati i zavoli, i da vam on otkrije i svoje srce i svoju dušu. Kad vam Grk negdje pod visokim brdima Sparte, u Peloponezu, ispred svoje potleušice iznese i svojeg škrta slatka i svoju kavu, onda tek osjetite dubinu njegova prijateljstva i iskrenost njegove duše. Tog i takvog Grka ja ću teško zaboraviti, jer je ispunio moju mladost s draži i slatkoćom života, koji teško nestaje iz dalekih uspomena moje

generacije, koja će se vrlo teško, možda nikada vratiti u svoju Itaku.

Nitko, koliko možda Tin Ujević, nije sažetije protumačio moje iskustvo u Ateni, u jednom od svojih podlistaka u splitskoj *«Jadranskoj Pošti»* (Br. 187, God. VI., 13. kolovoza 1930.), pa se i usuđujem da ga ovdje pretiskam:

ATENSKI UPEČATAK G. BOGDANA RADICE

Nesumnjivo, treba se izložiti nepogodama. Učiti i ispitivati. I sijati, i kljaštriti, da bi se znalo da smo živjeli. Treba sve staviti na kocku u životu. I sigurnost svojeg uvjerenja. Za volju jednoga romantičkog iskustva.

Koje ćemo kasnije imati da prosuđujemo.

Treba tražiti. Nije bog u vjeri, nego u traženju, kako je umjesno uputio Lessing. Neki zamjeraju g. Bogdanu Radici njegovu žurbu. Ja ne. Vjerujem u prvom redu u mladost. A, što se tiče stanovišta, treba uvijek pronalaziti bolja i bolja. Bez straha. Treba i pogriješiti. Življena misao će nas podučiti. Zanimajmo se. Učinit ćemo svoje, kada budemo nešto znali i umjeli.

G. Radica je zaronio u kaos kulture. Iz kaosa je teško izvući sebe, ali to je posljedak. On je veoma revnostan. Ja volim žar i marljive ljude. Dolazio je da me intervjuira o krizi Zapada, onda kad sam već sam bio u krizi. Nisam imao riječi. Sve sam već bio rekao. Nisam mario da govorim. Da mislim, nisam umio. Sve je bilo svršeno. Rekao sam u šali: —G. Radica, znam da Vi raspolažete moću da čovjeka imenujete Unamunom. Taj je pojam jedan rang. Ali meni fali štof...

G. Radica je Splićanin, iz Velog Varoša. Rodio se u ulici Svetoga Križa. Njegov otac ga voli i cijeni, za primjer drugim roditelijma. U četvrtak vratio se iz Atene, kamo je otišao kao dopisnik centralnoga presbiroa, a onda «Avale». 26 godina. Poznat više godina kao publicista, tako i u inostranstvu. Učio je pet godina u Italiji, te je u Firenci i Rimu upoznao Papinia, Sofficia, Palazzeschia, Guglielma Ferrera, ženu mu Ginu Lombroso, sina Leona, Adriana Tilghera, Benedetta Crocea, Bontempellia, Pirandella, Marinettia, Amendolu. U Parizu je upoznao emigrante Salveminia, Sforzu, Nittia. Od Francuza se susreo s Paul Valéryem, Duhamelom, Gideom, Soupaultom, André Germainom, Abbé Brémondom, Julienom Beudom; upoznao je Ruse Mereškovskoga, ženu mu Zinaidu Gippius, Kuprina, koji očajava sasvim o Rusiji na domaku bulonjske šume, Tolstojevu kćer gospođu Suhotin, koja se tuži, da kuhinjskim poslom prlja ruke.

Zašao je u razne salone, a o licima i knjigama slao je brojne dopise «Obzoru», «Jutarnjem listu», «Novoj Evropi». Dakako, da je radio i u splitskoj štampi. Kako su se Papini i Mereškovski željeli da upoznaju, g. Radica je bio ljubazan da udesi njihov susret. Mereškovski je govorio o Kristu kao čovjeku, dok je Papini naglasio, da je strogo ortodoksan. Mereškovski je žudio samo da postroji trg svojih knjiga, na što ga je Papini nazvao «ne apostolom, no trgovcem svojega duha».

1928. bio je petnaest dana u Hendayi s Unamunom. Preveo je tri njegove «Uzorne novele» i roman «Maglu», te ih je odštampao s njegovim predgovorom. Filozofa kulture Ortegu y Gasseta upoznao je u Parizu, dok je kritičara umjetnosti Eugenia D'Orsa upoznao u Grčkoj, kao i Thomasa Manna. Cizelatora proze Ramona Gomeza de la Serna našao je u Parizu, popetoga na slona, gdje s te visine čita svoj roman «Cirkus» s predgovorom — — braće Fratellini!! Serna umije da se zabavlja.

S Papiniem, Unamunom, Croceom ima veliku prepisku. O suvremenom katolicizmu razgovarao je s Giuliottiem. On je košnica sjećanja. U Sorrentu je intervjuirao Maksima Gorkoga.

Papini mu je izjavio, da su Talijani latinske tradicije Dante-Manzoni sve rekli i da pred tom iscrpljenošću, gdje već nema ni mogućnosti nove bizarnosti, treba priznati, da je glavni princip već objavljen i napisati ostavštinu Europe. Oni koji u Italiji nečemu streme, kao Pirandello, već su zadojeni stranim osjećajnostima. Ta misao, o krizi, ili sumraku, latinskoga Zapada pretvorila se u duhu g. Radice u prostranu shemu, kojoj je on posvetio jednu za sada rukopisnu svesku kao svoje glavno djelo. Pored toga, spremio je i svesku svojih upečataka u Heladi.

G. Radica štampao je u velikom atenskom dnevniku «Elefteron Vima» par dugih članaka sa slikama Krleže, Meštrovića itd., koji su ovdje objavljeni u vrlo nepotpunim izvacima. Spomenuo je i mene, a to je svakako događaj, jer i pored pjesama posvećenih od Vlad. Nazora, Gustava Krkleca, Ljube Wiesnera i g. Štedimlije, mene u novinama bilježe još samo Nikola Polić. «Slobodna Tribuna», uredno i «Koprive» i koji rijetki glas u pokrajinama. «Suton poezije» predstavio je g. Radica atenskim čitaocima skupa s autorovom slikom; kaže mi, da je isti članak in extenso prevela «La Yougoslavie» (u Beogradu), što mi, ni jedno ni drugo, dosele nije bilo poznato.

U Grčku je, prije trinaest mjeseci, došao s predrasudama europskoga Zapada o levantinskom stidu i grčkoj starini, kraj koje nova ne može da obostane. Solun i žalosni solunski pojas prilično ga je razočarao. Put od Soluna k Tesaliji ide golim predjelom bez vegetacije. Tek se pod Olimpom malo osvježio. U Heroneji se sjetio Plutarha, propasti stare Grčke, koja će da raširi helenizam pod imperijalnom kabanicom Filipa i Aleksandra. Priroda Grčke ga sjeća Dalmacije; ja mislim da su primorski krajevi slični hladnijoj Grčkoj homerskoga vremena. Istina, da se na vrletnim predjelima Brača gledalac sjeća ne samo Grčke nego i Španjolske. Prvi utisak Atene je, da to nije grad hramova kao Rim, nego grad trapeza (banki) i sarafa (mijenjača). Posvuda sami trgovac. Dućani i banke. Grčki i jermenski sarafi u malim stolićima od stakla drže zlato. Nije li već i mudri Odisej bio predstavnik trgovačkoga duha?

U Ateni je razvijen novinarski život: petnaest dnevnika na šest strana formata milanskoga «Corriere». Nedjeljni su brojevi veći. U Grčkoj od sedam milijuna s prijestonicom manjom od milijuna najveći su listovi: Elefterom Vima, Proija, Kathemerini, te popodnevni Ethnos i Estia. Zadnji list se štampa u bizarnom formatu, nema veliku tiražu; važi kao ozbiljan, i živi od oglasa. Postoji i solunska štampa. Izlaze tri francuska lista: Messager (u Ateni) i Progrés (u Solunu). Uredništva imaju dobro plaćene dopisnike po Balkanu, te naročito u Berlinu i Parizu. Elefteron Vima u velikoj zgradi za noćne suradnike ima i douches za pranje po završetku posla.

Feljtonska kronika izlazi na prvoj strani listova, pretresajući suvremeni život. Tako svaki dan zanimaju publiku Spiro Melas, čovjek kazališta, i poznati Nietzscheovac Paulo Nirvana.

Najjači pjesnik je Kosta Palamas. Star — 70 g.! Predsjednik Akademije. Prekinuo s «katharevsa» za volju «dimotiki». Rođen u Missolonghiju, gdje pogibe Byron. Izdao je barem trideset svezaka, a nakupilo bi ih se i sedamdeset. Najbolji mu je Bizantinski Ciklus, onda «Selo i grad», te mala proza «Palikarijeva (hajdukova) smrt». Ima novelista, dramatičara kao Spiro Melas; među pjesnicima ističe se Sotiris Skipis, pisac «Apolonske Himne» koji je živio u Francuskoj i prijateljevao s Moréasom, a zatim Angelos Sikelianos, ideolog delfskih svečanosti, teškoga jezičnog izraza, pjesnik dionizijskih oda u kozmičkom slogu, koji se oženio s bogatom Amerikankom, rođakinjom Isadore Duncan.

Delfi su grčki Delhi, adelphoi. Prije pola vijeka, crkveno središte je ležalo pod zemljom, s najstarijim svetištem Apolona i Pitijinim proročištem, sa sijelom mirovnog areopaga Amfiktionija. Filip je mogao u Grčku tek pošto je podmitio to mirovno sudište. Julijan Apostata zadnji je konzultirao Pitiju. Tu su popovi čuvali sve banke i riznice. Tu je stadium, kazalište, brončani kip vozara; a danas se daje Eshilov Prometej, te onda animirane muzikom i plesom Ikettide, koje raspravljaju drevni problem Azije i Europe. U Delfima je Radica upoznao Manna, Thérivea, Marcela Boulengera, Boissya, Vaudoyera, D'Orsa, starogrčkoga prevodioca Marius Menniera.

Grčka nije Balkan i Mediteranej, ona je, kaže Radica, spoj Europe i Levanta. Prama kompaktnom zaleđu, Grčka istupa kao istrošena rasa. Maloazijski izbjeglice sada su razvrstani na sjeveru kao straža; san o Carigradu i Smirni je propao, čak i za Venizelosa; koloniju u Egiptu izbrisat će također talas nacionalizma. Stara Grčka živi sada u Europi. Prenijeli su je u British Museum, rekoh. Venizelos je za sporazum s Balkanom, a Mihalokopulos za naslon na Italiju i otuda dvojstvo. Stvarno dominira Engleska. Neopredijeljena grčka politika suviše se veže uz Europu, a na Balkanu strahovito zazire od Bugara. Trgovina je podbacila u Grčkoj. Izvozi samo suho grožđe, masline, duhan. Njoj bi trebalo balkanskih pijaca za osnivanje banki, trgovačkoga života i veza. Tako je Papanastasiu sazivač za oktobar balkanske konferencije, koju će Bugari jedva prihvatiti. Mala Azija je bila slom helenskoga sna. Danas su komuniste jaki u duhanskim predjelima.

Atensko društvo je bogato: ima 300 do 400 milijardera u drahmama. Grci su Basil Zaharov i egipatski pamučar Benakis. Zadužbine u zemlji stvorili su Grci iz inostranstva. Mladi naraštaj bježi rano iz zemlje, a poslije gradi sirotišta, ulice, kvartove. Tako i Zappion, te golemi Stadion. Francuski znadu i nosači. Govori se i engleski i njemački, na moru talijanski.

Lijepih žena ima još samo po selima. U Ateni nema ni jedne lijepe noge, premda ima draži i duha. U kafanama bez novina piju se beskrajno dobre turske kafe. U politički važnim kafanama još se nalazi originala. G. Delapatridis, kafanski boem, koji živi od milodara, s cilindrom i žaketom, a spava na ulici, uvjerava svakoga, da on dijeli vlast s Venizelosom.

Na ulicama ima luksusa, čak i elegancije; po brojnim barovima vide se Njemice i Madžarice, a noćni život Atene i Pireja življi je nego u Rimu.

TIN UJEVIĆ»

KROZ NOVU TURSKU

KAKO u Turskoj nije bilo tiskovnog dopisnika pri našem poslanstvu, a ja treperio od želje, da vidim Carigrad, i zanimao se, da upoznam novu Kemalovu Tursku u Ankari, uspio sam ipak uvjeriti one u Beogradu, da bi trebalo malo više pažnje posvećivati upoznavanju nove Turske. Priliku za prvi susret s Carigradom i posebno s Ankarom dao mi je prvi službeni posjet, koji je Venizelos učinio ne Carigradu, nego novoj prijestolnici Turske, Ankari. Kako je dozvola za taj moj posjet stigla u posljednji čas, zatekao sam u Pireju jedan rumunjski poluputnički brod, i to u uglavnom bez putnika, sâm samcat. U Carigradu nisam nikoga zatekao u našem poslanstvu, nego dragomana, jer je naš tadašnji poslanik, Ljuba Nešić već bio otputovao u Ankaru, da prisustvuje Venizelosovom posjetu s jednim tajnikom poslanstva, čijega se imena više ne sjećam. Krenuti za Ankaru nije bilo najjednostavnije, jer se je trebalo prebaciti s jednog kraja Bospora na drugi i uzeti vlak s Hajdar-paše stanice za Ankaru. Duboko me je iznenadila činjenica, da je, na samih desetak godina od Kemalove odluke, da u anatolskoj pustari sagradi glavni grad nove Turske, vlak bio ne samo izgrađen, nego da je i posve normalno radio. Govorilo se je, da su vlakovođe stranci, ali to nisam mogao izvidjeti. Bile su to, kad god se radilo o Kemalovim inovacijama i modernizacijama, ne samo neduhovite primjedbe diplomata i domaćih konzervativaca, nego i žučljive laži. Grci su se u tome zajedno s Levantincima najviše isticali u širenju negativnih priča o Kemalovoj modernizaciji, i, u jednu riječ, mlado-turskoj revoluciji.

Sukob između Kemalove gvozdene volje, da obračuna s Carigradom, i premjesti diplomatski kor u Ankaru, postajao je iz dana u dan ne samo očigledan, nego i vrlo ozbiljan. Najveći dio velikih sila i njihove diplomacije nije nikako

bio sretan, što mora napustiti raskošnost svojih starih ambasada, gdje je život bio ne samo ugodan, nego i pun povijesnih čari iz Osmanlijskih vremena, i životariti po sobama jedinog modernog hotela Ankara Palace. Najveći dio diplomatskih predstavnika žurio se je, da se u petak vrati u Carigrad da provede week-end, da bi se opet u ponedjeljak naveče ili u utorak rano vratio u Ankaru. Ono što im je bilo najteže, bilo je, kad se Kemal pojavljivao na svojim primanjima petkom uveče ili subotom, jer se taj week-end smatrao izgubljenim. Prva velesila, koja se prva odlučila, da se prebaci u Ankaru, bila je, razumije se, Sovjetska Rusija, koja je još od Lenjina pratila s posebnim interesom pojavu Kemalove revolucije i slijedila je s posebnim zanimanjem, radeći čak i na tome, kako bi Tursku privukla svojoj ideologiji, kao snažnijem i bržem osloncu modernizacije. Međutim, kako za Kemala, tako i za najveći dio nove turske inteligencije, marksizam nije nikako bio privlačiv, jer je i suviše bio poistovjećen s Rusijom, odakle je i izvirao, više nego li sa Zapada. Vrlo često i tada, kao i poslije rata, mnogi mi je turski intelektualac znao kazati, da bi komunizam možda i bio zahvatio i novu Tursku, da nije bio i suviše identificiran kroz sovjetski eksperimenat s Rusijom. Za Turke je Rusija od najstarijih vremena značila i predstavljala najtežeg neprijatelja i muslimanstva i Osmanstva i, konačno, i to napose, Turčinstva. Kemal i njegovi mladi sljedbenici nisu samo išli za tim, da Tursku oslobode muslimanstva, nego i osmanstva ili osmanluka, i da zemlju i narod vrate pojmu čistog i samog Turčinstva. Trebalo je biti u prvome redu Turčin, pa zatim sve ostalo. Zaboraviti staru slavu Osmanstva i zato napustiti sjaj Carigrada i njegova Saraja, bila je težnja svakog kemalovskog Turčina i njegove konstruktivne revolucije.

Odmah za Sovjetskom ambasadom pojavljivale su se i druge ambasade, napose Sjedinjenih Američkih Država, u čije su savjete i suradnju u industriji i u tehnologiji mladi Turci mnogo polagali, zatim ambasada fašističke Italije, čija se je djelatnost jako isticala ispred starih velikih sila Velike Britanije i Francuske. Utjecaj ovih posljednjih bio je jako opao u pogledima svakog Turčina, i to uglavnom zato, što su povele jednu sasvim pogrešnu i nepravednu politiku u odnosu na Tursku, kad su gurnule Grke u maloazijski rat i u osvajanje Carigrada i na taj način pridonijele maloazijskoj

katastrofi Grčke, davši još jedamput Turskoj i turskom narodu, gotovo golorukom, mogućnost da iskaže svu svoju snagu u obrani svoje zemlje i svojeg «turskog odžaka», kako je svaki Turčin to duboko osjećao i s ponosom isticao. Tada a i svakom prilikom, kad sam se kasnije vraćao u Tursku, posebno ne toliko u Carigradu, koliko u Ankari, imao sam dojam, da je gotovo svaki Turčin kao u nekom svojem monologu ispovijedao: Otjerali ste nas iz svih dijelova svijeta, nad kojima smo vladali, od Carigrada, s jedne strane, preko Egipta i Bliskog Istoka do Indije, s druge, preko Balkana do ispred Beča; ostavili smo tragove svoje vlasti, pa kakvagod ona bila, u velikom dijelu svijeta; i sada, kada smo se konačno slegli na svoje zemljište, odakle smo vladali svijetom, pokušaj, da nas se s tog našeg odžaka otjera, vratio nam je stare snage, da se na tome toliko učvrstimo, da nas nitko više ne će moći s ovog grumečka turske zemlje otjerati, ni uništiti. Tako, jednog dana, putujući iz Carigrada u Ankaru, sreo sam i opet u vlaku jednog drugog Grka, i prolazeći uzduž pješčane i kamene pustare, dok se je vlak, penjući se, naprezao i pušio, prepusti se otužnom monologu, koji sam već često slušao:

—Je li imalo smisla doturati se do ovog golog stijenja i tu prolijevati krv i konačno biti izbačen, poslije tolikih vjekova i iz Carigrada i iz Smirne, sve do mora i preko mora, da bi se obnovio jedan ludi san, Megali Elas, Velika Grčka, koje više nema i ne može biti, jer je ovo turska zemlja, svoju stvarnost zamijene s ultranacionalističkim fantazmagona koju Turci imaju pravo!

Razmišljajući o tome, kako se narodi mogu prevariti utopijama, kako mogu i same sebe dovesti do propasti, dolazio sam do zaključka, da ću u Ankari doživjeti jedan od onih povijesnih događaja, koji se rijetko pojavljuju u povijesti čovječanstva, kako dva naroda mogu ipak, poslije krvavih iskustava, pronaći put susreta, mira i normalnog suživljavanja.

Maloazijska katastrofa, gledajući Venizelosa i Kemala u Ankari, od 27. do 31. listopada 1930., razmišljao sam, lišila je Grke njihovih lažnih i megalomanskih pretenzija na Carigrad, negdašnji Bizant, pa čak i na Smirnu, gdje su oni pod Otomanskim carstvom živjeli zaštićeni u svojem miljeu; preselila ih na Balkan, gdje su u bugarskoj Makedoniji satrli slavofone i izgradili čitav zid, ispunjen ljudskim životima, kao prirodnu branu protiv prodirućeg Slavenstva ili Bugarstva

pa čak i Srpstva na Egejsko more. Turci isto tako, izgubivši svoju prevlast nad dobrim dijelom zemlje, koja nije bila njihova, otjerani s Balkana, iz Europe, s Bliskog istoka, u sukobu i s Arapima i s Perzijancima-Irancima, postigli su svoju nacionalnu cjelinu u svojoj državi. Bojazan, koja ih ne napušta, svakako je Rusija, koje se čuvaju i pribojavaju, da ih ne odgurne s Bospora, kako bi Rusi konačno uspjeli slobodno izlaziti s Crnog na Bijelo more. I Turke, kao i Irance, muči stara priča iz ostavštine Petra Velikoga, koja je sada uslijed otkrića magične vodice zahvatila ne samo svu Zapadnu Europu, nego čak i SAD. Jednog dana, pošavši na izlet s jednom grupom mladih turskih pjesnika i književnika na Crno more, s leđa Carigrada, osjetio sam, kako svaki od njih očijuka i baca mrke poglede na onu suprotnu obalu Crnog mora, kao da traži odgonetku na zagonetku: kada će i da li će uopće Rusi prebaciti svoju snagu i na ovu stranu!? Osjetio sam, kako u svakom od tih živahnih mladih mozgova prevladava osjećaj, da bi se i to moglo zbiti, što bi poremetilo čitav Kemalov san. San, koji prema njihovu mišljenju, nije još sasvim ostvaren, jer nije najlakše preskakati stotine godine povijesti i iz Kalifata i Sultanata prijeći na Čumhurijet, republiku-demokraciju, preko noći i na brzinu!

Upravo je to ono, što svakog puta pokušavamo otkriti i shvatiti, kad se vraćamo iz Carigrada u Ankaru. Na prvom susretu s Kemalom i s njegovim najbližim suradnicima Ismet pašom i s Inonu Tevfik-Ruzhdi begom, u onom slavlju bratimljenja s Venizelosom i s Mihalokopulosom, dobio sam dubok dojam, da se ipak povijest stubokom mijenja. Poslije poraza, dolazi do izmirenja. Što me je teško pogađalo, bio je skepticizam međunarodne snobovske diplomacije. Ono, što poneki graditelj može i da ostvari, to njegova diplomatska birokracija može ne samo da ukoči, nego i razvodni i upropasti. Velika je rijetkost za tih godina bila pronaći kod te posljeratne diplomacije ljudi od istinitog raspoloženja prema bilo kakvom ozbiljnijem pothvatu, koji graditelji pa i narodi ostvaruju, dok se diplomacija osjeća i nadalje nepovjerljiva i sumnjičava. Taj elemenat vrlo često smatra sve te tako zvane graditelje i narode naivnjacima i zaluđenim fantastama, za koje međunarodna stvarnost, odnosi među narodima, i sve ostalo nisu ništa drugo, nego građenje kula u zraku.

To je upravo ono, što me je i ponajviše pogodilo onih

dana, kad sam u Ankari gledao, kako se Turci i Grci izmiruju. Nepovjerenje i nepouzdanje izbijalo je iz svih očiju i ustiju. Naš poslanik Ljuba Nešić, koji nije bio nikakav snob, naprotiv, vrlo prirodan čovjek, prilično je vješto odbijao negativne primjedbe stranih diplomata u prilog postignutog mira između Turaka i Grka. Moram ovdje zabilježiti, kako je poslanik Nešić bio vrlo širok prema Hrvatima, hvalio mi je Trumbića, Supila i Meštrovića, koje je za vrijeme rata upoznao u Rimu; srdio se na velikosrpstvo i Pašića i mnogih srbijanskih političara. Jedino, što ga je zabrinjavalo bilo je to, da u ovome dijelu svijeta, poslije Francuske i Engleske, čiji je ugled teško pao, Italija ne bi zauzela vodstvo velike sile na Balkanu. Značajno je, da je to isto tako zabrinjavalo i Britance, ali nikako Francuze, koji su Italiji puštali gdje god su mogli otvorena vrata, smatrajući, da nije opasna!

Na sam dan Venizelosova boravka u Ankari, kojemu je također prisustvovao i madžarski premijer Grof I. Bethlen, Kemal Ata Turk dao je svečano primanje u velikoj dvorani Ankara Palace, jer tada u Ankari nije nigdje bilo oveće i svečane dvorane. U njegovoj skromnoj vili švicarskog tipa na brežuljku Čankaje, gdje se tek tada počelo građenjem rezidencijalne četvrti, za takvo primanje ne bi bilo dovoljno mjesta, da obuhvati sve strane službene i neslužbene predstavnike i goste. Bio je ne samo gotovo sav diplomatski kor s ogromnim brojem novinara, među kojima je najveći broj mogao tako sresti i ugledati Kemala. On se je pojavio praćen pratnjom svojih najintimnijih suradnika, predsjednika vlade Ismet Inönü, ministra vanjskih poslova Tevfik-Ruzhdi bega. S njegove lijeve strane bila je i jedna lijepa mlada djevojka. Diplomatski jezici pričali su te večeri, da je to njegova nova djevojka; i tom prilikom se raspredalo, kako se Kemal, za kojega se govorilo, da nije nikada bio oženjen i da je bio biseksualan, svako nekoliko vremena pojavljuje na banketima ili na službenim primanjima gotovo uvijek u pratnji neke mlade žene. Takvu je on djevojku predstavljao obično bilo svojom pokćerkom, bilo svojom pastorkom. Diplomati su govorili, da se radilo o velikom broju maitressa iz tako zvanog Kemalova harema, što nije bilo teško nagađati! Uspravan, vitak i karizmatičan, ustvari lijep tip Turčina aristokrate iz vojničke turske klase, Kemal se dojimao gospodskije i od Aleksandra i od Mussolinija i od Hitlera. Svojom pojavom, kao da je na

sebi nosio pet stotina godina turske vladajuće klase, dok je oko njega uglavnom bila raja. Raja čak i onda, kad je na Kemalov zahtjev morala sva biti odjevena u smokinzima ili čak u frakovima, i to usred bijela dana. Rukovavši se s Venizelosom i s grofom Bethlenom, Kemal je, uvijek u pratnji mlade djevojke, išao dostojanstvenim korakom u obližnju sobu, gdje je primao ugledne goste. Govorilo se i to, da su takve mlade «pokćerke» igrale ustvari ulogu domaćice, i da su za to bile posebno podučavane od francuskih odgajateljica.

Te večeri bilo je napose zanimljivo promatrati novu Kemalovu klasu, ministre, političke ljude, s jednim dijelom inteligencije, kao i svo ono novo društvo, ako ga se takvim moglo nazvati. Muškarci, svi odjeveni u frakove ili u smokinge, posebno su se isticali svojim marcijalnim izgledom. Iz njihova držanja osjećao se znak pobjede. Sâm Kemal, zvan Gazi to jest Pobjednik, širio je oko sebe i raspoloženje i osjećaj pobjede. Taj naslov Pobjednika priznavala mu je čitava Turska, i ona mladoturska, i ona reakcionarna, a i ona klerikalno-muslimanska. Značajno je, da na tom primanju, kao i na drugim manifestacijama, nije bilo ni hodža ni muslimanskih crkvenih prvaka. Oni su se obično sastajali oko džamija, gdje se na sav glas i sa svom fanatičkom žestinom psovalo Kemala i sve njegove reforme, tako da se oko džamija i stvarala opozicija protiv Kemala. Šetajući tako po dvorani, zapazih poznatog talijanskog pisca, starog rimskog prijatelja, Antonia Baldinia, koji je tih dana bio izaslanikom poznatog talijanskog lista «Corriere Della Sera», pa s njim uglavnom i proveo čitavo veče. Govoreći o prisutnim Turcima, Baldini ugleda, kako su u jednom uglu dvorane okupljene sve samo žene. Odjevene u večernjim haljinama, razumije se, bez feredže, davale su uglavnom utisak haremskih žena, više odebele u raznim dijelovima svojeg tijela, nimalo društvene s diplomatskim korom. Doticaji i razgovori sa strancima i nadalje su se izbjegavali ne toliko, rekao bih, iz političko-policijskih obzira, koliko iz stanovite primitivne zaostalosti, koja se tada jako osjećala kod žena, vjekovima naviknutim na društvenu izoliranost haremskog života. I uistinu, u razgovoru s Baldinijem smijali smo se Pierre Lotiju, koji je kroz svoju bezgraničnu fantaziju zamišljao i opisivao haremske žene, pokrivene u čodorima i feredžama na licu, kao najljepše ljepotice svijeta. Baldini, inače suptilni književni kritičar, primijeti, da je Loti

bio žrtvom stanovite galske senzualnosti, koju na pisca izazivlje sakrivenost i tajnost. I zatim sasvim realistički primijeti:

—U staro vrijeme sultanâ gostu bi se obično ponudilo za razonodu konja ili haremsku ženu, i ostavilo njemu da načini izbor! Što bi Vi, Radica, izabrali, konja ili ženu? — Na što obojica odgovorismo: —Nikako ženu, radije konja!— Tako se ispred nas rasplinula sva senzualnost Lotijeva romana, koji je na prijašnje generacije, kao, uostalom, i na tadašnju našu generaciju dočaravao snažnije i senzualnije čar haremske žene, nego li ijedan drugi pjesnik ili romanopisac.

Diplomatski razgovori i znatiželjna ispitivanja, koja su se te večeri na Kemalovu primanju vodila između diplomata, kretala su se uglavnom oko toga: Nije li dolazak i prisustvo grofa Bethlena na sastanku s Venizelosom u turskoj prijestolnici imalo za cilj udaljavanja i Grčke i Turske od balkanske politike Beograda i njihovo približavanje Mussolinijevu formiranju jednog centralno-europsko-mediteranskog bloka pod vodstvom Rima? Bilo mi je jasno, da Antonio Baldini o tome nije ništa shvaćao, niti znao. Mi smo, uglavnom, razgovarali o starim rimskim prijateljima, o pjesniku Cardarelliju, o Brunu Barilliju, o Ardengu Sofficiju, koji je često sjedio kod Aragna s grupom oko neoklasične «Ronde», koji su očekivali, da će prije ili poslije biti imenovani u Talijanskoj Akademiji, koju je Mussolini spremao. U biti, i Baldini je bio prilično skeptičan s razvojem Kemalove Turske; plašio se je, naime, da će rusko-komunistički utjecaj na novu tursku inteligenciju biti snažniji od talijansko-fašističkog! Međutim, nije bilo ni jednog, ni drugog! Govoreći o naporima Rima, da se obogati modernizacijom Turske, spominjao mi je, kako je tvornica talijanskih šešira Borsalino postala preko noći bezgranično bogata. Kad je Kemal naredio Turcima, da bacaju fes s glave i pokrivaju se europskim šeširima, odjedamput je nastala trka za Borsalinom, da šalje na tisuće i tisuće šešira, kako bi se Turčin mogao pokrivati. Poznata je, naime, stvar, da Turčin mrzi živjeti bez pokrivene glave! Bilo na ulici, bilo u džamiji, bilo kod kuće, Turčin je uvijek išao pokrivene glave. Tako se po Carigradu govorilo, da i poslije tih naređenja Turčin, ponosan na svoj fes, netom prekorači prag svojeg doma, baca s glave zapadnjački šešir i pokriva se svojim fesom, i tako ponovno osjeti, da je on svoj gospodar u svojem domu!

Kako je ovaj grčko-tursko-madžarski sastanak trebao dati i na izvanjski način svu sliku turske državne i vojničke snage, to je vojnička parada, koja je defilirala kroz samu sredinu grada, koja će kasnije postati i glavnom arterijom Ankare, trebala pokazati vanjskim posjetnicima nacionalnu i vojničku veličinu nove turske vojske. Međutim, iz razgovora s vojnim izaslanicima i vojničkim stručnjacima saznavalo se, da, dok turskom vojskom još uvijek vlada snažan vojnički duh jedne zavojevačke nacije, dotle vojska nije bila na onoj visini, na kojoj su bile vojske drugih naroda na Balkanu. Ono, što je bilo najdekorativnije na toj turskoj izvanjskoj manifestaciji, bili su predstavnici političkog svijeta i poslanika turske Skupštine, koji su sjedili na tribinama, svi odjeveni u frakovima, iako se je to odigravalo usred bijela dana. Govorilo se je, da je Kemal to izričito tražio, i ne osjećajući, da je takva forsirana sekularizacija društva ne samo pretjerana, nego da i čitav izgled čini više smiješnim, nego li ozbiljnim. Dok je sâm Kemal nosio vojničku uniformu, dotle je sva njegova pratnja s ministrima bila odjevena u frakovima, manifestirajući snagu nove revolucije, koja nije samo strpala hodžu u džamije, latinizirala staro pismo, otkrila lice žene i pokrila glave građanskim šeširima, nego i išla za tim, da i narodnog poslanika preobuče iz turskog muje u građanina suvremenog europskog tipa! Iako vanjština ne čini čovjeka, ipak je i u ovome slučaju turske modernizacije imala svoju svrhu, koja nije impresionirala strance posjetioce ovih svečanosti, nego domaće pristaše revolucije a i njene opozicionare i protivnike. Tek i taj formalistički izgled jedne revolucije, kad ne bi bio nego to, i kad bi se zaustavio samo na tome, ne bi bio od značenja, da Turska od Kemala nije ipak išla pravcem jedne prirođene revolucije, koja je, raskinuvši s Osmanstvom, uistinu povela i Tursku u pravcu, u kojem se ona mogla jedino i održati sve do sadašnjih dana i onih njene budućnosti, jer je jasno, da će Turske morati uvijek biti. Koliko je ostavština Otomanskog carstva morala tištiti svakog Turčina iz Kemalova vremena, dokazuje tadašnje držanje svakog Kemalova suradnika.

—Što je nama ostavilo staro Otomansko carstvo —govorio mi je jedne od tih noćiju u «Ankara Palace» turski ministar vanjskih poslova Tevfik-Ruzhdi beg, lukavi diplomat Gazieve Republike—, nego jad i ruševine, na kojima mi moramo

iznova sve otpočimati i graditi ...Posjetite našu zemlju... posvuda ćete morati konstatirati znakove progresa i napretka...

Ali jedan od najdubljih osjećaja otomanskog raspadanja i otužnog žaljenja za istim, osjetio sam u razgovorima s jednim od najdarovitijih i najprivlačnijih turskih Kemalovih suradnika i prijatelja. Ečref-Rushen beg, pjesnik i tajnik tadašnje Velike Narodne Skupštine, znao mi je govoriti:

—Tko se rodio u vrhuncu sjaja, kao što je bilo ono mojeg naroda; tko je slušao u kolijevci kako vam mati, otac i kasnije učitelji govore o Carstvu, koje se prostiralo od Bagdada pa do samog Beča; i tko je zatim morao doživjeti, kako se stoljeća veličanstvene moći strmoglavljuju naglo i nasrtljivo u ponor ničega i jadnoga, taj se teško mogao snaći, sporazumjeti se i opraštati... Vidite, ono što me ponajviše nuka na razmišljanje, to je upravo taj prenagli svršetak našeg stoljetnog sjaja, naše tako ogromne i gotovo vječne snage. I tko je to morao doživjeti kod nas, kao što je to doživjela moja generacija, taj je morao postati dvostruko moćan, da bi uspio steći toliko energije, da bi sačuvao ono, što se još dalo sačuvati. Nismo mogli dopustiti, da nas se uništi u našoj vlastitoj kući, na našem vlastitom tlu, da nas se sasvim dotuče. Tu leži sav smisao našeg odpora!

Zatim onaj Hamdulah-Subir beg, koji je, pod inspiracijom Kemala, išao za tim, da kroz ostvarenje jedne prosvjetne organizacije Turske Republike «Turski Odžak» oslobodi Turčina od otomanske prošlosti i načini ga Turčinom.

—Do sada je, govorio mi je, svaki Anatolac, koga se pitalo: «Što si?» odgovarao: «Musliman». Kad mu se protumačilo, da je to religiozni pojam, on je odgovarao: «Osmanli». A nikako i nikada Turčin. I kad se sada obratite bilo kojem Turčinu, bilo gdje, on vam s ponosom odgovori: «Turčin sam!»

To je izvela Kemalova revolucija uz suradnju te prve generacije mladih Turčina, koji su s njim ne samo sačuvali turski odžak, nego i formirali državu, koja nije više zasnovana na jednoj stranci, nego ima i vladajuću stranku i opoziciju. Značajno je, da se je sve to učinilo ne ni na fašističkoj, niti na komunističkoj ideologiji, nego na politici sačuvanja naroda i zemlje na odžaku, iz kojeg je iznikla. Svi pokušaji, u to vrijeme, da se tursku inteligenciju svrati s tog pravca, bilo fašističkog, bilo nacističkog, iako je pojavom Hitlera,

kao, uostalom, i prije utjecaj je Njemačke bio oduvijek vrlo jak u turskoj vojsci, nisu nikako uspjeli. Tek u zadnje vrijeme marksizam je ipak odpočeo nagrizati vrlo uzak krug inteligencije, u kojem se posebno isticao pjesnik Nikmet, izbjeglica u Rusiji, čiji su stihovi bili vrlo popularni kod turske mladeži, kako su mi tek šezdesetih godina govorili turski književnici.

Moje prisustvo tih dana u Ankari ponukalo je ne samo inteligenciju, da sa mnom razgovora, nego i Tevfik-Ruzhdi bega, koji me jedne kasne večeri pozvao na jedan razgovor. U Turskoj se, kao i u Rusiji, uvijek razgovaralo od kasne večeri pa do pred zoru. Za jednog takvog razgovora, Tevfik se je mnogo trudio, da mi rastumači pravce turske vanjske politike. Bila mu je najveća briga, da kroz mene uvjeri Beograd, kako turska suradnja i politika neutralnosti s Grčkom ne bi trebala nikoga iznenađivati:

—Da bi ostala neutralna, govorio je, Turska je radi toga i potpisala slične paktove suradnje, prijateljstva i s Rusijom, Bugarskom, Italijom i Francuskom. Što se tiče suradnje i prijateljstva s Grčkom, isto predstavlja za Tursku ogromnu važnost, jer je potrebno zaboraviti na sve sukobe, koji su se zadnjih godina odigravali između nas, a koji su paralizirali sav naš domaći progres k modernizaciji. Nama su Grci potrebni i zato, kao i Talijani, da nam šalju kvalificirane radne snage, s kojom bi mogli pojačati naš tehnički i materijalni napredak. Mi nemamo ništa protiv toga, da se i jedan dio Grka vrati u Tursku, jer nam je takva suradnja neobično potrebna. U isti mah, neobično nam je potrebno i prijateljstvo sa svim balkanskim narodima, jer mi želimo, da se kod balkanskih naroda zaboravi osmanlijska prošlost. To je i bio razlog, radi čega sam ja poslije uspostave naše vlasti i najprije od svih balkanskih zemalja posjetio Jugoslaviju. Bila je, naime, naša namjera, da uvjerimo bosanske muslimane, da zaborave na vremena Sultana i Otomanskog carstva, jer da naša namjera nije nikako obnavljati to zastarjelo carstvo. Iako ih je bilo teško uvjeriti, činjenica, međutim, ostaje, da se mi ne namjeravamo vraćati u prošlost. Ta je prošlost za Turčina sadašnjih vremena više nego mrtva.

Slika ne bi kroz taj razgovor bila potpuna, da se Tevfik nije dotakao i Italije i Mussolinija. Nije propustio istaknuti, da ih je Mussolini vrlo mnogo pomagao u ostvarivanju suradnje i prijateljstva s Grčkom. U isti mah, isticao je bez ikakva sustezanja, da se ne može nijekati, da porast Italije pod Mussolinijem ne bi mogao predstavljati za sve narode na Mediteranu novi faktor, o kome i Turska i Grčka moraju voditi računa! Pravio se je iznenađenim, da to Beograd ne shvaća u pravoj mjeri. U svakom slučaju, naglasio je, da se Beograd ne bi trebao pretjerano uznemiravati. Na sve vijesti, da će i Turska uzeti učešća u oblikovanju balkanskih neslužbenih sporazumijevanja, odobravao je sve takve mogućnosti duhovnog i kulturnog zbližavanja svih balkanskih naroda!

Kako se nije moglo o tim pitanjima razgovarati ni s Kemalom, ni s njegovim predsjednikom, generalom Ismetom, to je i bilo vladajuće mišljenje u službenim krugovima Turske. Naglasak je bio isključivo na suradnji Turske i Grčke, do koje je bilo ponajviše stalo i Venizelosu i Mihalokopulosu. Grčki su državnici te večeri nastojali uvjeriti svakoga, s kojim su razgovarali, da je prisustvo grofa Bethlena sasvim slučajno, da nema nikakve veze s potpisom pakta prijateljstva i suradnje između Grka i Turaka, koji se tih dana potpisivao u Ankari. I uistinu, grof Bethlen je cijelo veče bio nekako izoliran, tako da su svi i osjećali, da njegovo mjesto nije tu bilo posebno očito poželjno! Kako mu ni Turci, ni strani diplomati nisu mnogo prilazili, on je davao dojam neželjena gosta! Zli diplomatski jezici govorkali su, kako je Bethlen vršio ulogu Mussolinijeva emisara, čiji je posjet svršio bez ikakva uspjeha! I uistinu, Madžarska, gledana s anatolske visoravni, izgledala je i suviše udaljena i suviše beznačajna, a da bi se njeno prisustvo moglo ozbiljno tumačiti! Te iste večeri reče mi Venizelos:

—Možete u moje ime formalno demantirati sve informacije o tome, da bi moj put ovamo bio u vezi s putom grofa Bethlena. Puki slučaj htio je, da je do toga došlo. Potrebno je odstraniti svaku sumnju kakve veze između mojeg prisustva ovdje i Bethlena. Sve to nema nikakve veze. Ja jedino u što vjerujem, kao što znate, to je grčko-tursko prijateljstvo. Pa i kad grčki narod ne bi bio uz mene, kao što jeste, ja bih ovo prijateljstvo bio potpisao zato, što sam svjestan, da ovaj čin predstavlja jedan od onih rijetkih i velikih datuma u modernoj historiji Balkana i Bližeg Istoka.

Takvo kategoričko mišljenje mi je dao i grčki ministar vanjskih poslova, Mihalokupolos, koji, iako je bio poznat

kao italofil, nastojao je svakako da me uvjeri, da s ovim činom daljnjeg produbljivanja prijateljskih odnosa između Grčke i Turske nema talijanskog utjecaja, niti u to treba uvlačiti Bethlena, jer Grčka ne vodi srednje-europsku, nego balkansko-mediteransku politiku.

Ja sam stupio u bliži doticaj s Kemalom na jednom primanju, koje je organizirao Hamdulah-Subir beg u sjedištu Turskog Odžaka. Bilo je to primanje uglavnom za strane goste, grčke i svjetske novinare. Kad je došao red na mene, Kemal mi je prišao, govoreći s posebno iskrenim, rekao bih, prijateljskim raspoloženjem prema narodima Jugoslavije. Praveći aluziju, a da Grci ne čuju, reče, kako je turski narod uvijek zahvalan Jugoslaviji, što nije prihvatila poziv Velike Britanije i Grčke, da za vrijeme grčke invazije Turske pristupi u pomoć Grcima, nego se držala van sukoba. Kako se tu nalazio i vojni izaslanik Žarko Majstorović, Kemal je dozvao u pamet svoje uspomene, kad je služio kao vojni izaslanik u Beogradu, na Cetinju, u Sofiji i u Bukureštu. Htio je i mene i pukovnika Majstorovića uvjeriti u poštovanje i simpatije, koje turski narod ima prema nama. Ne vjerujem, da je bio ni formalan, ni protokolaran, jer nije znao to, da smo u tom skupu i mi. Vjerujem, da je to bio spontani izraz simpatija, kojemu se moglo više vjerovati, nego li, recimo, diplomatskom lukavcu Tevfik-Ruzhdi begu. U nizu političkih prvaka, koje sam do tada viđao, imao sam dojam, da Kemal nije ulazio u niz diktatora, bilo Mussolinija, bilo kralja Aleksandra. Bliži Aleksandru kao vojniku, Kemal je ipak morao usredsrediti svoju djelatnost u jednoj državi, u kojoj je živio jedan jedinstven narod. Prema tome, on nije trebao ujedinjavati narod. Trebao ga je samo od otomanskog podanika načiniti turskim građaninom. Za razliku od Mussolinija, nije bolovao od bilo kakve ideologije, koje su u to vrijeme harale svijetom! Problemi, koji su njega i Tursku morili, bili su u prvome redu problemi tehničke, društvene i kulturne modernizacije. Tu se nije radilo toliko o tome, kako da se dođe do modernih tehnoloških sredstava, mehanike i industrijalizacije, nego kako da se turskog čovjeka uvjeri i nauči, kako on mora, da bi se razvijao i živio, upotrebljavati sva ta tehnička sredstva, koja su jedina u stanju, da moderniziraju Tursku i stave je uz korak, ne kažem s velikim industrijaliziranim narodima, nego barem s balkanskim, kao što je već tada bila i Jugoslavija, pa i Grčka. To i stvaranje demokracije s jednom, barem, strankom u opoziciji, zadavalo je Kemalu ogromno mnoge brige. On je zato i uvjerio jednog od političkih ljudi, Feti bega, da osnuje Liberalnu stranku, kao stranku opozicije vladinoj stranci, kojoj je na čelu stajao Ismet Inönü, čovjek, koji je u svojim rukama imao daleko više vlasti, nego li i sâm Kemal. Značajno je, da je Kemal išao i za tim, da ograniči ogromnu vlast svojeg premijera Ismeta, što je izazivalo krize u zemlji, i davalo, već tada, naslućivati, da će Turska prelaziti kroz unutrašnje prekretnice, ali da će ipak sačuvati za osnovu svoje vlasti parlamentarnu demokraciju! Posjećujući Tursku sve do zadnjeg i rjeđe poslije zadnjeg rata, i pokraj svih unutrašnjih protuslovlja i sukoba, radovao sam se u činjenici, da je Turska i nadalje sačuvala svoj sistem, iako ne uzorno demokratski, a ono ipak u osnovi zasnivan na političkim strankama. Otomanski feudalizam, koji se još uvijek bio održao u nekim oazama negdašnjeg osmanskog gospodstva, postepeno je nestajao. Tome su ipak mnogo pridonijele mase turskih đaka, koje su putovale na Zapad, pa čak i do Amerike, da bi se, poput druge mlade inteligencije s Bliskog istoka, odgojile u tehnološkim disciplinama!

Što se tiče međunarodnih odnosa, meni se već tada pričinjalo, da Turska ne će dati ogroman doprinos produbljivanju ideje balkanskog jedinstva, nego da će zauzimati poziciju balansiranja između balkanskih država i Sovjetskog Saveza i Italije. Turska je, udaljivši se sasvim od Francuske i napose Engleske, koje su joj bile protivne, što nije za vrijeme prvog rata prišla k njima, sada posvećivala glavnu svoju pažnju Rusiji i Italiji. Strašeći se još uvijek ruskog presizanja na Carigrad i na talijanske pretenzije na malo-azijsku obalu, ona je posvetila svu svoju brigu, da uspostavi dobro susjedstvo i s Rusijom i s Italijom. Ta politika međusobnog sporazumijevanja i produživanja dobrog susjedstva i s Rusijom i posebno s Italijom, donosila je Rusiji i materijalnih potpora, koje joj nisu mogle dolaziti ni od balkanskih država, koje takva sredstva nisu imale, niti od Zapada, koji prema Turskoj nije pokazivao nikakvog interesa. Tursko mlako i neizrazito sudjelovanje u Balkanskim konferencijama, najizrazitije se pokazalo na Konferenciji u Carigradu, kad ni od strane službene Turske, ni od strane njene javnosti nije bilo posebnih

manifestacija prijateljstva. Poslije 1932., kad su Ismet i Tevfik posjetili i Moskvu i Rim, bilo je jasno, da su Turci postali naklonjeni, iako ne jednoj ideološkoj suradnji, ni s Rusijom, ni s Italijom, a ono s velesilama, s kojima je Turska morala uspostaviti takav modus vivendi, koji bi joj omogućivao mir i sigurnost iznad svega. Te iste godine, jedan mi je turski novinar ovako označavao tadašnju politiku Turske:

—Kod nas vlada strah i od Rusije i od Italije. Tu leži čitav razlog naše politike i prema Rusiji i prema Italiji. Mi se još i uvijek bojimo starih ruskih težnja na Carigrad, a sada talijanskih težnja na Malu Aziju. Jedina politika, koja bi mogla biti u stanju da spriječi svako ostvarenje ovih namjera, jest politika sporazumijevanja i prijateljstva i s Italijom i s Rusijom. Mi trebamo sačuvati politiku neutralnosti!

Uostalom, postajalo je iz dana u dan sasvim jasno, da je talijansko nadiranje na Tursku i na Grčku bilo toliko očigledno, da se nije moglo više sumnjati, da Italija nije postajala vodeća snaga na Levantu, zamijenivši i Francusku i Englesku. Svi oni dugački levantinsko-bizantinski govori, koji su se mogli čuti iz ustiju turskih prvaka i diplomata na Balkanskim konferencijama, bili su daleko od toga, da bi proizlazili iz jedne iskrene stvarnosti, i da bi se oni mogli smatrati sastavnim dijelom jedne iskrene i autentične turske politike. Naprotiv, Italija je u svojim ekonomskim i industrijskim prodiranjima u Tursku dozivala u svojoj štampi prošlost Venecije i Genove, kad su te dvije mediteranske sile kroz svoje ekonomsko nadiranje vladale Carigradom i Bosforom. Iako je grčka diplomacija sve to uočavala i strepila od pomisli, da bi Grčka mogla biti zapostavljena od Turske, prilagođivala se je politici približavanja s Italijom, držeći ipak stanovitu vezu s balkanskim državama, posebno s Jugoslavijom, u uvjerenju, da joj ni Italija, ni Turska nisu sasvim sklone.

Kad sam kasnije napuštao Atenu i Ankaru, bio sam mišljenja, da je čitav taj pojas uglavnom potpao više pod utjecaj Rima, nego li Moskve, da više nije vjerovao ni u London, ni u Pariz. Začudo, i u slučaju svoje diplomatske igre i s Rusijom i s Italijom, turska je diplomacija bila lukavija i realnija i od grčke i od jugoslavenske diplomacije, jer je ipak sačuvala svoju neutralnost u najodlučnijem času zadnjeg svjetskog rata. Nije omogućila, da kroz njen teritorij Hitler uđe u Sovjetski Savez, i nije spriječila Mussolinijev napadaj na

Grčku. Svi napori i Venizelosa i Mihalokopulosa, kao i svih ostalih potonjih grčkih političara, da u slučaju rata imaju Italiju na svojoj strani, izjalovili su se. Sličnu je sudbinu doživjela i velikosrpska diplomacija u odnosu na Italiju. Bilo je, naime, jasno, da će Mussolini zahvatiti najvitalnije dijelove naše zemlje, kao i Albanije i Grčke, kako bi uspostavio prevlast Italije na Balkanu i na Bliskom Istoku, jer bi Turska bila dopustila i u tome dijelu svijeta talijansku ekspanziju, sačuvavši fikciju svoje nezavisnosti! Ne bi ni u kojem slučaju bila dozvolila, da Italija zagospodari malo-azijskom obalom, jer bi to ugrozilo njenu nezavisnost.

Ne puštajući s vida Tursku, ja sam je posjećivao i poslije Kemalove smrti, uoči i posebno poslije rata. U oba maha stara je politička klasa bila još uvijek na vlasti. Stari Ismet Inönü, iako je bio izgubio izbore, dopustio je, da nova Demokratska stranka Celal Bavara i Adnan Menderesa preuzme vlast, kako se to dolikuje u svakoj demokraciji, kad neka stranka dobije većinu. Posljeratni procvat zemlje morao se pripisati američkoj ekonomskoj i političkoj intervenciji, u prvome redu Marshalovu planu i svima doprinosima, s kojima je Amerika obogatila posljeratni nerazvijen svijet malih i velikih naroda na Mediteranu. Gledati, u to vrijeme, kako se turski seljak služi američkim traktorima, s John Deer, International Harvest i McCormick kombinatima i poljoprivrednim mašinama, bilo je više nego doživljavanje Kemalova sna. Razgovorajući o tome s već starim Ismet pašom, doživio sam dubok osjećaj radosti i zahvalnosti. Iako je podulji razgovor s njim bio fizički težak, jer je Ismet, više nego senilan bio sasvim gluh još iz predratnih vremena, osjetio sam, da je bio zadovoljan, što ga je pri kraju života i opet izabrala stara prokemalovska većina na vodstvo zemlje.

Ta prokemalovska većina bila je, što je značajno, sastavljena od mladeži, koja je i nadalje stajala na stanovištu, da se ne samo sačuva, nego i dublje produbi Kemalova revolucija. Zemlja je, naime, poslije Menderesova iskustva s industrijalizacijom, ušla u sukob s tradicionalnim ostatcima muslimanskog klerikalizma. Gradile su se ponovno džamije, iako je zemlja trebala i seljačkih i radničkih stanova i kuća. Oko džamija okupljala se ponovno stara reakcionarna pred-Kemalovska Turska. Hodže su ponovno postajali cijenjeni i slu-

šani. To je udaralo u mozak mlade i najmlađe intelektualce, od kojih je oveći dio svršavao škole po američkim sveučilištima, i vraćao se kući tehnički pripremljen, da vodi jednu industrijsku zemlju. Protiv te mladosti nije bila samo muslimanska crkvena hijerarhija, nego i staro aristokratsko društvo, koje je posebno zaziralo od Ismeta i njegovih ljudi. Najteža je kod svega toga bila činjenica, da se i u Tursku uvlačio komunizam. Taktika komunista bila je poslužiti se porastom pro-muslimanskih strujanja oko starih i obnovljenih džamija. U toj djelatnosti, da bi se osvetili Kemalovcima i općenito predstavnicima Kemalove revolucije, podupirali su ih hodže. Po liniji najprije reakcija i zatim komunizam na vlasti, komunisti su ipak uspijevali poremetiti normalan demokratski proces, koji je u Turskoj iznenađivao svakoga, koji je sumnjao, da bi Turska, ne raspolažući ni sa srednjim staležom, ni s radničkim i industrijskim proletarijatom, mogla postepeno izgrađivati demokraciju, koja još uvijek postoji. Turci su bili jako ponosni i na činjenicu, da su mogli, i to uspješno, uzeti učešća u američkom ratu u Koreji. Bili su zadovoljni ne samo zbog toga, što su se odužili SAD na potpori s Marshalovim planom, nego i što su mogli upozoriti ovog puta Rusiju, da su oni još uvijek vrsni vojnici, i da bi se u svakom slučaju mogli oduprijeti svakoj sovjetskoj invaziji, dolazila ona ravno iz Rusije, ili iz Bugarske.

Razgovarajući s turskom inteligencijom, koja je u najvećoj većini, ukoliko nije bila sveučilišna i srednjoškolska pa i pučkoškolska, bila namještena u velikom broju novina, osjetio sam u prvome redu jače razočaranje u držanje zapadne Europe i, malo zatim, i Amerike. Iako me razočaranje u politiku zapadne Europe nije iznenađivalo, teško me se dojimalo rastuće nezadovoljstvo s Amerikom. Izgleda, da je jedan od zakona ovog vijeka, da Amerika, jedina snaga Zapada, svojim ogromnim materijalnim doprinosom i neograničenom, nikada nedostižnom snagom iznenadi, začara i osvoji svijet, da ga zatim od sebe otuđi i načini nepovjerljivim i čak odvratnim.

Dok je turska inteligencija sva bila na strani Amerike, ipak je ohlađenje bilo tu u blizini, da se pojavi u valovima anti-amerikanizma! Bilo zbog podupiranja stanovitih političkih ljudi, bilo zbog simpatija za Grčku u pitanju Cipra, bilo iz takvih i sličnih ljubomora i drugih sličnih računa, postajalo je jasno, da će i djevičanstvo Amerike doživjeti svoj kraj.

Ne toliko kraj, koliko neminovnost, da i Amerika bude prosuđivana, raščlanjivana i vrlo često osuđivana! Međutim, kod kritičkih intelektualnih krugova, koji su poznavali Ameriku, nezadovoljstva i prosuđivanja imala su svoju mjeru.

Iz takvih sastanaka s Turcima, mogao sam ipak stvoriti mišljenje, da postoji stanovita turska konstanta u prosuđivanju prilika, ljudi i vremena, u kojima živimo. Turci su, naime, načistu s time, da je staro otomansko carstvo jedamput i za uvijek umrlo, i da se ono ne misli vraćati, jer da bi svako vraćanje na staro tursko više škodilo, nego li koristilo. Kemalova revolucija, uglavnom i zauvijek je izmijenila lice Turske i otvorila Turskoj onu novu modernu eru, koju je ona, ranije ili kasnije, morala naći, da bi se održala na terenu, na kojem ona živi stoljećima. Kroz analizu tog osmanskog propadanja, osjetio sam i vidio i nostalgije za tim svijetom. Ne ću nikada zaboraviti jednog starog otomanskog bega iz turske diplomacije, koji mi je, ploveći s Bospora na otok Pringipo, govorio:

—Vidite, Englezi su sve radili, da nas unište, da razbiju Osmansko carstvo. Dizali su Arape protiv nas po Egiptu i po Arabiji. Sada su, eto, i sebe srušili, i u Arapima nemaju baš iskrene prijatelje!

Suvremeni Turčin začudo nije anti-semit i na strani je Izraela. Jedini od muslimana u cijelom svijetu ne mrzi Židova, i sklono gleda napor Izraelaca, da se odupru Arapima. Još uvijek ne želi i odbija, da ga Grk gleda s visoka. Tu leži sav sukob zbog suživljavanja na Cipru. Turčin ne će nikada dozvoliti, da mu bilo Grk, bilo Srbin bude gospodar! Srbe cijene, što nisu podupirali Grke u maloazijskom ratu. Prema našim muslimanima nemaju nikakve posebne naklonjenosti, i to uglavnom zato, što su mišljenja, da nisu prihvatili Kemalovu reformu, nego da su ostali vjerni Osmanstvu! Za njih je Osmanstvo, koje ne vole istavljati ispred sebe kao njihovu sadašnju težnju, jedna slavna prošlost. Vesele se, da su danas i Englezi u sličnom položaju! I ne samo Englezi, nego i Francuzi. Mišljenja su, da će se i Rusi prije ili poslije morati naći u sličnom položaju. Ali o tome samo misle, i ne vole govoriti.

Ja sam, posjećujući Tursku, bio sretan, što sam se oslobodio svih zastarjelih i pokopanih predrasuda o Turskoj. Narodna pjesma i srpski utjecaj, više nego li hrvatski na nas,

stvorio je lik Turčina, kao naroda krvoločna i željna, da se napije kaurske krvi. Međutim, posjećujući Tursku stekao sam uvjerenje, da je Turčin i ne samo iz vladajuće kaste, uglađen gospodin, kakav samo može godinama postati član jednog naroda, koji je vladao velikim dijelom svijeta! Osjećaj, koji izbija iz svakog naroda, koji je vladao svijetom, jedne stare manipulacije vlasti, izazivlje neko nostalgično poštovanje i prema Turcima, kao i prema Englezima. Začudo, takav isti osjećaj ne daju ni Francuzi, pogotovo ne Talijani, jer im ne dostaje stanovita dekorativna izvanjska impozantnost, koja se osjeti kod svakog turskog ili engleskog aristokrate. Osjećaj, koji je mene, kad god sam se u Carigradu pa i u Ankari uvjeravao o ulozi Turaka na Bosporu i u Maloj Aziji, dramatski osvajao, bilo je uvjerenje, da bi povijest Europe i posebno Mediterana bila sasvim izmijenjena, da Turci nisu uspjeli pokoriti ne samo Carigrad, nego i svoju obalu Crnog mora i Anatoliju, jer bi zasigurno već tamo bili slegli Rusi, koji bi bili svojim prisustvom sasvim izmijenili sudbinu jugoistočnog Sredozemlja i zapadne Europe uopće! Kad god bih to primijetio u razgovorima s turskom inteligencijom, osjetio bih, da oni nisu bili toga svjesni u toj mjeri, u kojoj je morao biti svjestan svaki Europljanin. Netko bi mogao i primijetiti, da bi silazak na Mediteran bio izmijenio Ruse, isto ili slično, kako je izmijenio i Hrvate, koji su sišli na Jadransko more, za razliku od Srbijanaca. Branimirova odluka, da Hrvate prikloni katoličkom Rimu, imala je svoj utjecaj, koji se ne da izbrisati iz naše povijesti! Iako turski utjecaj nije zamijenio značenje i ulogu Bizanta, ipak je prisustvo Turaka u novija vremena, kad više kod Turaka nije bilo ni snage ni uvjerenja, da se kroz svijet vladaju kao gospodari i nosioci muslimanskog mesijanizma, bilo korisnije, jer je davalo, pa iako površno, uvjerenje, da tu završavaju zadnje granice i Rima i Bizanta i otvara se pustoš Skita. Turci tako, i protiv svoje volje, izmoreni svojim osvajanjem Balkana, pa čak do Beča, povučeni na Bosporu i na Crnom moru, završavaju svoju karijeru osvajača u ime Allaha, i ostaju stražari starog Mediterana. Tragičan i pomalo otužan završetak jedne karijere od osvajača do stražara jedne bizantinsko-turske civilizacije, čiji se tragovi osjećaju još uvijek na balkanskoj strani do Bosne i Hercegovine i na Bliskom Istoku gotovo na svakom koraku,

pa čak i onda, kad Arapi to niječu i zaziru daleko više od toga, nego li naši Muslimani!

Moj posjet Carigradu ne bi bio potpun, kad ne bih zapisao, da su me povodom Venizelosova posjeta grčki novinari odveli, da posjetim i Fanar, sjedište nekada središnje glave svega Pravoslavlja. Patrijarh Focije II. primio nas je u dvorani slavnih Patrijarha, koji su vjekovima vladali iz starog pravoslavnog bizantinsko-grčkog Fanara. Izbjegavao je svaki razgovor o grčko-turskom paktu i o Venizelosovu posjetu. Poput svih fanatičkih pravoslavnih Grka, napose crkvenih ljudi, on je prezirao Venizelosa i njegovu politiku u Maloazijskoj katastrofi. Ne treba, naime, smetnuti s uma, da je Venizelos prihvatio tezu, da treba izbaciti Turke iz Carigrada i iz Male Azije i ostvariti Veliku Grčku s pet mora, ali kad je vidio, da Grci ne će biti u stanju to ostvariti, podmetnuo je stvar kralju Konstantinu, koji je, razumije se, stradao i izgubio ne samo rat, nego i prijestolje, jer je za tim vodstvo preuzela vojska, a Venizelos vratio se kao spasitelj, uspostavivši mir s Kemalom. Sve to imalo je ogroman utjecaj na Focija II., koji me je podsjećao onog Focija, koji je izveo rastavu Bizanta od Rima. Sadašnji Patrijarh je, naprotiv, demantirao sve one vijesti o tome, kao da bi se on bio složio s naporima Venizelosa i s uspostavom prijateljskih odnosa između Grčke i Turske. Ali kazavši to, on je ipak istakao, da se ne radi o tome, da se on slaže ili ne slaže, nego da on o tome nije uopće govorio, niti govori. Uzimajući u obzir svoj položaj duhovnog poglavice Pravoslavne Crkve, on smatra, da nije ni logično a ni taktično, da se Patrijarh miješa u odnose političke naravi. Na moje pitanje, kakvi odnosi vladaju između Patrijaršije i Bugarske pravoslavne Crkve, reče, da se ti odnosi polako popravljaju. Što se tiče odnosa između Patrijaršije i albanske autokefalne Crkve, reče, da bi jedna posebna albanska delegacija trebala uskoro posjetiti Fanar i riješiti to pitanje. Iz ostalih izjava osjetilo se, da Fanar ne predstavlja onu ulogu, koju je prije, u davna vremena predstavljao. Ali je ipak, uslijed mojeg prisustva, izjavio, da u Fanaru veliku čast uživa poglavica Srpske pravoslavne Crkve, Nj. Sv. Varnava, koji je sav prožet «svetim duhom» —to agio pneuma— naše bizantinske pravoslavne tradicije. Dodao je čak i ovo: «Pozdravljajuci ovim putem Nj. Sv. Patrijarha Varnavu, mi želimo pozdraviti i sav pravoslavni dio jugoslavenskog naroda, s

kojim nas vežu osjećaji posebne vjerske odanosti». Iako Fanar ne djeluje, ni po svojem vanjskon obliku, ni po svojem unutrašnjem izgledu, impozantno, kao rimski Vatikan, nego kao jedan sitan spomenik u moru ogromnih džamija i visokih i vitkih minareta, koje ne nadkriljuje ni Sveta Sofija, ipak je to ostatak bizantinske epohe, za koje se razmahalo kršćanstvo, ne samo u balkanskim slavenskim i grčko-rumunjskim narodima, nego i po bezgraničnoj ruskoj zemlji. U oba slučaja, i Fanar i Kalifat sa Sarajem, izgubili su onaj položaj na zemlji, koji su nekada imali, naime središte političke i vjerske vlasti. Fanar je kod toga doživio još teži udarac, što je nestankom Grka u Turskoj i potpunom prevlašću autokefalnih pravoslavnih crkava u svijetu izgubio i ekonomsku snagu, tako da živi od milodara pravoslavaca diljem svijeta, posebno američkih Grka. Kao što je u slučaju Vatikana glavni bankar katolička Amerika, tako je i u slučaju Fanara glavni bankar pravoslavna Amerika, a u slučaju Izraela židovska Amerika — u jednu riječ uvijek protestantska Amerika! Kako li je zavijena ne samo politička, nego i vjerska povijest čovječanstva! Kad god sam se vraćao iz Turske u Beograd, najteže mi je bilo uvjeriti srpsku inteligenciju, da su Turci narod, na koji treba gledati s poštovanjem. Oni su i nadalje živjeli u uvjerenju, da su oni srušili Tursko Carstvo, kao, uostalom, i Austro-Ugarsko, i postali vodeći narod na Balkanu!?

SUVREMENA ITALIJA U KRIZI SVIJETA

MISLI I RAZGOVORI GUGLIELMA FERRERA I CARLA SFORCE*

I.

MEĐUNARODNA i liberalna atmosfera Ženeve učinila je od Guglielma Ferrera intelektualca, koji živi i diše u srcu svijeta. Naročito u dane, kad u blizini Ferrerove kuće —koja se nalazi u sredini stare kalvinističke Ženeve— zasijedaju predstavnici svijeta, čuju se u salonima njegova izgnaničkog doma nezavisna, različna i oprečna mišljenja svih državnika i intelektualaca svijeta, koji osjećaju potrebu da konsultiraju, da čuju, i da se —često— posavjetuju s ovim posljednjim velikim svjedokom Europe Devetnaestoga stoljeća. Iako je Ferrero danas slomljen okrutnošću slučaja, koji mu je oduzeo jedinca sina, koji je imao da bude sintezom velike talijanske intelektualne porodice Lombroso-Ferrero, ipak on ne skida svoje poglede sa sudbine Europe, već u melankoličnoj perspektivi izgnanika stalno istražuje razloge i uzroke onoga, koji je bio i ostao glavnim izvorom današnjeg političkog stanja u Europi: N a p o l e o n a; on svojim ženevskim đacima iznosi svoja nova ispitivanja, koja predstavljaju nove historijske senzacije. Ferrero je ujedno, u periodu od 1932. do 1934. —za svoga bavljenja van Italije— objavio čitave serije članaka, koji tretiraju najosjetljivija pitanja današnjice, davši im uz snagu svoje argumentacije, svoga političkog iskustva, i plamen duboke i iskrene strasti.

Već je prošlo gotovo šest godina otkako je Ferrero, napustivši svoj zamak u zatišju živopisnog Ulivella, skriven u šumi čempresa i maslinjaka, pošao svojevoljno u političko i intelektualno izgnanstvo, ostavljajući za sobom Drugu Italiju, koja nije mogla biti više «njegova» i u kojoj se njegova slobodna i univerzalna misao osjećala sputana i vezana. Na ruševinama te gotovo iščezle Italije, koja je svoje izvore bilježila u samim začetcima talijanskog Risorgimenta, pri kraju svog aktivnog života, kad bi trebao da očekuje plodove svoga rada, Guglielmo Ferrero je morao —poput cijele svoje generacije— da napusti svoju zemlju i da se u mrazu i u neodređenosti našega stoljeća baci na staze tuđine i izgnanstva. Za razliku od Benedetta Crocea, koji je —kraj svih svojih dijametralnih oprekâ s fašizmom— ostao ipak u Italiji, Ferrero nije mogao više da se zadrži u «potištenoj atmosferi ropstva i straha»; on je bio prisiljen da iziđe iz kruga, u kojemu ga je nemilosrdno zatvarala i gušila nova fašistička Italija. Njegov posljednji roman, u kome je pokušao, na jedan nov i originalan način, dati sintezu Italije, mazzinijevske i garibaldinske, na pragu njene prve moralne patriotsko-nacionalističke krize, u bitci kod Adue, ostao je nezapažen; tako da se on danas, u predgovoru francuskog izdanja, na to žali, uskrsavajući viziju Rima iz svoje mladosti, Rima kojega više nema, a koji je —kaže on— «bio ljepši od današnjeg Rima» —cio jedan svijet iščezao i nestao u zaboravu beznačajne jučerašnjice—. Taj Rim, kome je Ferrero posvećivao, kroz sjaj drugih veličanstvenih epoha, najblistavije stranice svojeg majstorskog književnog dara, danas je jedan sasvim «izgubljen

* Prenosimo iz zagrebačkog časopisa *«Nova Evropa»*, listopad 1934. Ekavicu, kojom je tiskano, prenosimo u ijekavicu, prilagođujemo današnjem pravopisu, ne mijenjajući ništa bitna. — *Pisac.*

grad Zapada», koji ne zna kud ide, koji živi osamljenim, odsječenim i privremenim životom, sad iščekujući nešto što ne dolazi, a sad opet žaleći za nečim što ne će više doći; on traži jedan cilj, jednu historijsku ulogu, jedan stav, koji bi trebao da se uokviri u njegovoj prošlosti a da je u isti mah potpuno porekne... —«Kvadratura kruga!»— dovikuje Ferrero, i nastavlja: «To je svakako najveća tragedija europske historije od Francuske revolucije naovamo! I, eto, u tome je gradu-majci zbijena svakolika tragedija cijele Italije. Zapad ne zna za sličnu tragediju. Pa i sama Italija uzmiče pred tim gradom, sklapa oči i već jedno čitavo stoljeće napreže se da ga ignorira, nadajući se, da će na taj način da izmakne teškim i fatalnim nesrećama, koje su na putu da se ostvare...» Te nezgode i nesreće, o kojima i danas govori, nije prestao da predviđa još od godine 1904., uoči velike svjetske krize, koja je imala da sruši cijelo jedno veliko stoljeće. Tko se danas slučajno osvrne na njegove proročke strane u knjizi «Između dva svijeta», napisane na putu između dva kontinenta, taj će moći da utvrdi cijelu liniju razvoja, kojom je, proizlazeći iz jednih te istih krivica, Europa išla ususret svojoj sudbini.

«Europa je» —kaže Ferrero u novome miru svoje ženevske kuće— «zaboravila na to da je pomiješala i pobrkala kvalitativno s kvantitativnim; da je čovječanstvo bez razuma i bez izvjesnih granicâ i hijerarhijâ, a po svojem nekontroliranom nazoru, upućeno na anarhiju, na luđačke ekscese, i na neuravnoteženost... Sve to, što se danas zbiva u svijetu, samo je konzekvenca toga anarhičnog i pomaknutog stanja...» —«A ipak»— nastavlja Ferrero —«bilo je momenata, kada je Europa znala šta hoće, kada je imala određene poglede na svijet i na ono, što se događa». To je, prema Ferrerovu shvaćanju, bila Europa Velikog Stoljeća, Devetnaestog stoljeća, kada je potpuna harmonija postojala na svim poljima duhovnih i političkih naporâ. Ta je harmonija danas porušena. I Guglielmo Ferrero, koji je umio da predvidi taj «sukob kvalitativnog i kvantitativnog», na kome se osniva i sva kriza suvremene europske civilizacije, vidi danas kao jedinu mogućnost održanja naše civilizacije: pokušaj, da se pronađe izvjestan red u stvarima, u pojmovima, i u idejama. Zato on u ženevskom intelektualnom i političkom izgnanstvu, pred omladinom iz cijeloga svijeta, i ruši mitos, koji se stvorio oko Napoleona, toga «nezakonitog oca» Mussolinija i Hitlera; i podvikuje «svim političarima, novinarima, i javnim radnicima: da je došlo vrijeme, da se počne sa čitanjem i tumačenjem Talleyranda, koji je govorio: —«Prva je potreba Europe, da se zauvijek izagna misao o tome, kao da se mogu da postignu prava samim time, što se osvaja; i da se učine svi napori, da

bi se oživio sveti princip legitimnosti, iz kojega potiču red i stabilnost...»

Posjetivši Ferrera u njegovu ženevskom boravištu, u jednoj staroj palači, imao sam prilike govoriti s njime o svemu tome, i napokon postaviti mu nekoliko pitanja, na koja je on odgovorio na svoj način, obuhvatajući u glavnim potezima probleme cijeloga svijeta, njegovih bolova, i njegovih trzavica.

Na pitanje, š t a j e —po njegovu mišljenju— f a š i z a m, i na koji način on tumači postanak i razvoj fašizma u Italiji, Ferrero je odgovorio ovo:

—Ja sam uvijek isticao, da je potrebno, ako hoće da se pravo shvati fašizam, odstraniti iz svijesti legendu, kao da bi fašizam bio reakcija na pretjeranosti i na grijehe parlamentarizma. Parlamentarni sistem, onakav kakav postoji u Francuskoj ili u Engleskoj ili u Belgiji, nije nikada postojao u Italiji. Godine 1914., kad je rat buknuo, Italija se nalazila u predparlamentarnoj fazi: postojao je, doduše, Parlamenat, ali taj nije vršio nikakovu upravljajuću funkciju, već samo funkciju kontrole; vlade su stvarane van Parlamenta, od strane Dvora. Senat je u cjelini bio naimenovan, a i sâm Parlamenat je velikim dijelom bio naimenovan, zahvaljujući odlučnom utjecaju, koji je vlada imala bar na dvije trećine izbornih kolegijuma. Poslije rata, s izborima od 1919. započeo je u Italiji pokušaj, da se uđe u fazu pravog parlamentarizma, u kome bi Parlamenat, kao izraz zemlje, imao biti, ako ne cijela, a ono barem djelimično upravljajuća vlast. Fašizam je, u svome porijeklu bio napor, s kojim su male političke grupacije, koje su vladale sve do 1914., sprječavale formaciju pravog parlamentarnog režima. Ne će se ništa moći razumjeti od današnje situacije u Italiji, ako se ne pođe s ovog gledišta. Ustvari, fašizam je u svome začetku bio stvoren od Dvora, od Giolittija, koji je bio ponovno izabran ministrom unutrašnjih poslova godine 1920., i od masonerije, uz finansijsku potporu jedne grupe velikih industrijalaca, bankara; on je, u svome postanku, predstavljao napor, da se razbiju političke stranke, koje su imale da postanu sredstvom novog parlamentarizma, poimence pučka i socijalistička stranka. Stvari su se, zatim, razvile drukčije, daleko od onoga, što su bilo Kralj, bilo Giolitti, bilo masonerija htjeli i predvidjeli. Za bolju ilustraciju ovoga što kažem, dopustite da osvježim neke svoje uspomene iz mladosti, kada sam politiku, o kojoj govorim, pratio izbliza, te sam i sâm uzimao u njoj aktivnog učešća.

I Ferrero mi ispriča ovo što slijedi:

—Bilo je to oko godine 1892., kad sam se počeo baviti politikom, pred kraj vladanja kralja Umberta. Prije Umberta, u

vrijeme Viktora Emanuela II., narodni poslanici birani su, kao i u Francuskoj za vrijeme Luja Filipa, putem vrlo skučenog prava glasa: stvarno, izborno tijelo sastojalo se iz ukupno 150.000 biračâ, koji su svi pripadali višim klasama. Kad je Umberto (godine 1878.) stupio na prijesto, on je odmah mislio na proširenje prava glasa, te se ubrzo broj biračâ —koji su se sada rekrutirali iz redova srednjeg staleža i iz elite radničke klase, izuzev seljake—, popeo na dva milijuna. Prvi cilj ove reforme bio je, naravno, da se zadovolje brojnije klase; ali je u isti mah bio još jedan cilj: da se poveća utjecaj Vlade na izborno tijelo, i to tako, da se Parlamenat sasvim podvrgne egzekutivnoj vlasti: izborno tijelo od dva milijuna biračâ, od kojih je većina bila siromašna i neuka, moglo se lakše saviti pod pritiskom Vlade, nego Parlamenat od 150.000 bogatih i učenih biračâ. Kralj je birao ministre-predsjednike prema njihovoj sposobnosti, da primjenjuju njegov program. Ovu politiku, koja predstavlja ključ talijanske historije od godine 1878. do danas, nije zasnovao sâm kralj Umberto — nju je stvorio mnogo suptilniji i složeniji duh, vjerovatno duh Urbana Rattazzi-ja. Rattazzi je bio prijatelj kralja Umberta i pouzdanik, čija je riječ kod Kralja najviše važila; ovaj inteligentan, ali misteriozan čovjek upravljao je Italijom za vrijeme cijele Umbertove vladavine, pa čak i poslije, a da to nije nitko znao. U salonu grofice Bolognini, na Trgu Eskvilino, kamo je Kralj zalazio, da provede svoje slobodne večeri, i gdje se sastajao s Rattazzijem, Brinom, generalom Pelloux-om, i s još dvije ili tri ličnosti, inaugurirana je cjelokupna politika Kraljevine, pa i već spomenuta politika ublaženog apsolutizma, kao i politika Trojnog Saveza.

—Prvi ministar-predsjednik, kojega je kralj Umberto izabrao bio, da provede njegovu politiku, bio je Depretis. Kad je on (godine 1887.) umro, bio je već dosta daleko dotjerao s podređivanjem Parlamenta, boreći se protiv još jakih opozicionih grupâ, koje je nova Vlada baštinila od starih parlamenata s ograničenim pravom glasa. Po smrti Depretisa, Kralj izabra Crispija, da nastavi Depretisovo djelo; i u roku od četiri godine (od 1888. do 1892.) Crispi je odista izveo posvemašnje podvrgnuće Parlamenta: opozicija je svedena na dvije minimalne grupe, od kojih je jedna bila na krajnjoj desnici, a druga na krajnjoj ljevici, tako da su Vlada i Dvor imali slobodne ruke. Politika Trojnog Saveza počela se uvelike razvijati. Ali, iz razloga, koji meni nisu dosta jasni, kralj Umberto se nije potpuno pouzdavao u Crispija, i —koristeći se jednim incidentom bez važnosti, koji se 1892. desio u Parlamentu— on se Crispija riješi i na njegovo mjesto postavi Giolittija, kojega mu je Ratazzi bio predstavio

jedne večeri (godine 1882. ili 1883.) u salonu lijepe grofice Litte. Ali Giolittijev čas još ne bijaše došao, te krajem godine 1893. Kralj opet pozove Crispija. To bijaše kabinet, koji je onda, uz opće negodovanje, pao 5. ožujka 1896., četiri dana poslije bitke kod Adue. — Ova bitka igrala je važnu ulogu u talijanskoj historiji: ona je otvorila oštru političku krizu, koja je trajala sve do 1900. godine, za koje vrijeme sam se ja prvi put ogledao u politici.

—Godine 1897. ušao sam bio u redakciju velikog milanskog radikalnog lista «Il Secolo». Radikali, republikanci i socijalisti, bili su u roku od četiri godine tumači rastućeg nezadovoljstva talijanskog naroda s politikom kralja Umberta. Iako je duboki razlog ovog neraspoloženja bila privredna kriza, narod je u to doba počeo također uviđati, da ga se, pod vidom demokratizacije države, vodi k apsolutizmu, za koji bi sâm imao snositi sve troškove. Postojao je tih godinâ dosta jak pokret u javnom mišljenju, koji je iskao ozbiljnu parlamentarnu vladu, u kojoj volja naroda ne bi bila puka fikcija. Radikali, republikanci i socijalisti radili su složno u ovome pravcu, i izbori od 1900. godine dokazali su, da su naglo pridobili za sebe javno mnijenje. Ali je 29. srpnja 1900. kralj Umberto umoren u Monzi, a Viktor Emanuel III. pozove na vlast *Giolittija* (najprije sa Zanardellijem, a poslije sama); i Giolitti je ovaj put uspio. Uspio je da provede program Umbertove vlade: maskirani apsolutizam i posvemašnje podvrgnuće Parlamenta egzekutivnoj vlasti. Ali je on u tome uspio zato, što mu je pošlo za rukom da pridobije otvoren ili prećutan pristanak triju stranaka, koje su se za prethodne vlade borile protiv ove politike: radikali i republikanci pristadoše uz Giolittija otvoreno, a socijalisti pod plaštem formalne opozicije, koja nije nikad vladi zadavala mnogo muke. Ne ću ovde tumačiti, kako je Giolitti uspio da navede marksističke socijaliste na to, da podupiru poluapsolutističku vladu; tajnu ove makinacije treba tražiti u izvjesnim koncesijama —slobode i utjecaja— koje im je on spretno dao, da bi za uzvrat mogao raditi što ga je volja. Tako je on sve do 1914. godine vodio politiku Trojnog Saveza, bez ikakove kontrole, bilo od strane Parlamenta, bilo od strane javnog mišljenja. Između 1900. i 1914. godine, vanjska politika Italije bila je kabinetska politika, isto tako tajna, kao i politika Rusije. — Pošto sam sve do 1904. pokušavao da se (u «Secolo») borim protivu pristajanja triju partija uz Giolittija, ja sam u to vrijeme dao ostavku, i od 1904. do 1914. bavio sam se samo historijom, filozofijom, književnošću, i putovanjima. Opet sam počeo pisati za «Secolo» tek 1914. godine, kad je rat izmijenio cijelu situaciju.

—Ja sam se od vremena do vremena sastajao sa socijalistima, i mi smo uvijek raspravljali o svojim različitim stavovima. Oni su tvrdili, s nekom neobičnom dijalektičkom finesom, da je pristajanje socijalistâ uz Giolittija bilo samo taktika uzmaka i čekanja, koju je nametala potreba, da se radničkim klasama dade vremena, kako bi se bolje organizirale; ja sam im odgovarao, da ovaj apsolutizam građanskog Richelieu-a, pod izgledom prividne demokracije, svodi vladu na farsu i da će se katastrofalno svršiti. U ovom svom pretskazivanju nisam se, nažalost, prevario. Svjetski rat bio je katastrofa politike, koju je dinastija vodila poslije smrti Viktora Emanuela II.; možda će mi se jednog dana pružiti prilika da objasnim, zašto je i kako došlo do te katastrofe. Jedno je svakako postalo svima jasno: da je u roku od tih deset godinâ Giolitti pobjednički povukao Italiju u ponor, na dnu kojega se ona sada nalazi. — Ali, da tu zastanem, pa da se vratimo opet na Vaša pitanja, koja mi još želite postaviti.

Moje drugo pitanje glasilo je: —Koja je, po Vašem mišljenju, esencijalna razlika između fašizma i nacizma? — Ferrero opet uze riječ:

—U postanku nacizma postoji isti problem: uništenje Weimarske Republike, koja je imala da stvori u Njemačkoj režim analogan onome, koji postoji u Francuskoj ili u Engleskoj. Kao i fašizam u Italiji, nacizam u Njemačkoj bio je jako podržavan od strane preostalih elemenata starog režima, pa čak i od strane bivših kraljevskih kućâ. Ali u Njemačkoj postoje i drugi elementi, uslijed kojih je nacizam mogao postati veliki pučki pokret — ono što fašizam nije bio ni u jednom času svoje historije, ni onda, kad je uzeo u ruke vlast. Ustvari, snaga fašizma i sastoji se prije svega u zaposjednuću vlasti, što drži od njega udaljenima mase i njihov pristanak, dok se snaga nacizma sastoji poglavito u povjerenju, što ga jedan znatan dio Njemačke ulijeva u nacional-socijalistički pokret. Razlika je vrlo važna, jer iz nje proizilaze snaga i slabost oba pokreta: oduševljeni pristanak jednog dijela Njemačke predstavlja veliku snagu za nacizam, ali u isto vrijeme i veliku slabost, jer pokret mora stalno održavati ovo oduševljenje živim, posredstvom nekakvih «čudâ», dok, naprotiv, opće nepovjerenje i neprijateljstvo, koji okružuju fašizam, predstavljaju za fašizam, doduše, slabost, ali u isti mah fašizam nije zato prisiljen da na uzvrat stvara čudesa, kako bi podržavao živima iluzije masâ — dovoljno mu je, da drži čvrsto rukama sredstva vlasti. U svakom slučaju, fašizam ima svoju historijsku važnost, ukoliko je bio pretečom i modelom nacizma, jer da je talijanski Kralj 1922., umjesto da pozove Mussolinija na vlast, proglasio opsadno stanje, vrlo je malo vjerojatno, da bismo danas imali na vlasti u Njemačkoj nacional-socijalističku vladu. Ali, dok zauzimanje vlasti od strane nacionalnog socijalizma u Njemačkoj predstavlja u historiji odlučujući događaj, fašizam na vlasti u Italiji bio je tek od lokalnog značaja, jer on na opću situaciju Europe i svijeta nije imao neposredno utjecaja. Nacifikacija Njemačke preokrenula je svukoliku europsku situaciju, i tek nakon dolaska Hitlera na vlast je Njemačka, koja posjeduje naročitu snagu sugestije, s pomoću koje osvaja svijet, bila u stanju da izazove analogne fašističke pokrete gotovo u svim slobodnim zemljama (npr. u Švicarskoj, u Engleskoj, u Belgiji, u Holandiji, po Skandinavskim zemljama, pa čak i u Francuskoj).

—Da li i Vi držite, da nas fašizam i nacizam vode postepeno u rat, pred kojim danas strepi cijela Europa, te o kome se govori u svima sredinama svijeta? — zapitao sam Ferrera. Našto on odgovori:

—Mi prisustvujemo jednom od najčudnovatijih fenomena svjetske historije. Da bi moglo da se zagarantira mir u Europi, trebalo je primijeniti sedam lijekova, od kojih bi svaki za sebe morao da bude dovoljan; ti su lijekovi slijedeći: 1) razoružanje Njemačke i ostalih država njemačke koalicije; 2) Društvo Naroda; 3) cijela serija paktova: Lokarnski pakt, Briand-Kelloggov pakt, Pakt Četvorice, Balkanski pakt, Pakt baltičkih državâ, sad su u projektu još Istočni i Sredozemni pakt; 4) cijela serija diplomatskih kombinacija: Mala Antanta, francusko-belgijski savez, savez između Francuske i Poljske, Balkanska Antanta; 5) cijela serija zbližavanja: talijansko-francusko zbliženje, rusko-francusko zbliženje, zbliženje između Male Antante i Italije, njemačko-poljsko zbliženje, zbliženje balkanskih državâ (s naročitim obzirom na jugoslavensko-bugarsko zbliženje); 6) Konferencija za razoružanje, koja traje već tri godine, te koja je ispitala ne znam koliki broj pitanjâ i prijedlogâ; 7) naoružavanja na cijeloj liniji u svima zemljama, čak i u onima, koje su mirovni ugovori razoružali, a koji bi trebalo da osiguraju narode u budućnosti. Rezultat, nakon petnaest godina, ovih sedam sredstava i procedura, s pomoću kojih bi se imalo osigurati mir, jeste taj, da cijela Europa živi u strahu i trepetu pred idejom o predstojanju neposrednog rata, da strah pred konflagracijom, koja će sve da poništi, nije nikad bio toliko jak, kao sada, te da ovaj intenzivni strah prijeti da gotovo unesreći cijelu Europu, jer nije moguće da posred takoga nemira i tolike nestalnosti rad ljudi može ponovo dati Europi njeno staro blagostanje. Sve to dokazuje, da postoji nešto, što je radikalno pogrješno, bolesno u europskome organizmu; a ta krupna bolest, po mome mišlje-

nju, to je politički nered, čiji su poglaviti uzroci fašizam i nacizam. Dokle god dvije od četiri velike europske države budu pod režimom, pod kojim se danas nalaze, cijela Europa ostat će u stanju političkog nereda, tako da ne će biti moguće dati narodima osjećaj i smisao sigurnosti i stabilnosti. Sve to, po mome mišljenju, još ne znači, da je rat u našoj blizini. Naprotiv, najneobičnija stvar i jeste u tome, da je danas strah od rata toliko velik, dok mi se čini, da je stvarna pogibelj tako malena! Ja nikako ne vjerujem, da su ni Njemačka, ni Italija u stanju da uzmu inicijativu za rat; jer, stvarna garancija za mir je u tome, da je danas rat postao vrlo skupa i vrlo komplicirana operacija, koja traži bogate i solidne države, države koje su sigurne u svojoj vlasti; a ono malo državâ, koje bi danas još mogle da se odupiru u dugačkom ratu, su pacifističke. Dakle, izuzev nepredvidljivo, čini se, da je rat danas malo vjerovatan; ali, dok u Europi bude trajao politički kaos, kao danas, vladat će neprestano i strah od rata. A strah od rata ostaje uvijek i sâm po sebi vrlo veliko zlo, sve i kad je samo puka himera; čak, kad je strah himera, on postaje gore zlo od pravoga zla, jer se živi stalno u neodlučnosti i u sumnji pred onim, što bi se moglo desiti.

—Da li bi danas Rusija, poslije svoga ulaska u Društvo Narodâ, mogla predstavljati onu istu snagu za uspostavu europske ravnoteže, koju je prema Vašem mišljenju, predstavljala kroz cijelo Devetnaesto stoljeće? — bilo je moje iduće pitanje. Odgovor je glasio:

—U predavanju, koje sam održao u Bruxellesu, izložio sam ulogu koju je Rusko carstvo igralo od 1814. do 1914. pri održavanju Europe u stanju ravnoteže i mira. To je jedno poglavlje historije XIX-stoljeća, koje je vrlo malo poznato, a koje je vrlo važno, jer se nalazi u samoj srži pitanja mira, te dosljedno tome tumači u suštini blagostanje, koje su najbogatije i najcivilizirane države Centralne i Zapadne Europe uživale u Devetnaestom stoljeću, a koje su oni pripisivali vlastitoj sposobnosti, dok se ustvari radilo, bar djelimično, o nekoj vrsti besplatnog dara, što ga je Rusija gosparski poklanjala Europi. Za uzvrat, Europa je smatrala Rusiju nekakvim polu-barbarskim carstvom. Isto je tako i relativni red, koji je vladao u Aziji kroz cijelo Devetnaesto stoljeće, bio dijelom narinut od strane ruskog kolosa, koji je vladao cijelom Azijom. Zbog svega toga, za mene stoji van svake diskusije činjenica, da je iščeznuće Ruskog carstva jedan od dubokih razloga kaosa, u kome se danas muče i Europa i Azija. Državnici nisu još zapazili ovu činjenicu; a ona Vam može lako da protumači pitanje ulaska Rusije u Društvo Narodâ. Može li se itko nadati, da će Sovjetska Rusija, približivši se

Zapadu, ponovo prihvatiti carističku politiku te postati velikom snagom ravnoteže između dva svijeta? —Ja sam lično vrlo skeptičan u tome pogledu—, odgovorio je, vrteći glavom Ferrero. A onda dodade: Rusija je pala u Svjetskom ratu baš zato, što je u Devetnaestom stoljeću vodila dvostruku europsko-azijsku politiku, koja je bila i suviše velika za njene snage. Meni se u ovome času čini, da je Sovjetska Rusija još uvijek, te da će ona biti još za dugo vremena daleko slabija od carske Rusije. Država, čije su snage absorbirane tako teškim i ozbiljnim unutrašnjim problemima, ne čini se da može biti u stanju da ima tako širok i odlučujući utjecaj na oba kontinenta. Sovjetska Rusija približava se danas liberalnim silama Europe, Francuskoj i Engleskoj, mnogo više zato, da bi našla sebi uporište protivu pogibelji, koje joj prijete, bilo u Europi, bilo u Aziji, nego li zato, da bi priskočila u pomoć pomenutim silama, te da bi ih poduprla pri uspostavljanju duhovnog i političkog reda u Europi. Ako Francuska i Engleska hoće uistinu da uspostave malo reda u Europi, morat će se pouzdati više u svoje vlastite snage, nego li u pomoć, koju im može pružiti Rusija.

—Kojem intelektualnom, moralnom, i političkom idealu treba da se vrati Europa, da bi našla svoju poremećenu ravnotežu i svoj izgubljeni mir? — bilo je posljednje pitanje, koje sam postavio.

—Ja držim —odgovorio je Ferrero—, da se rješenje europskih problemâ sastoji u povratku na bilo politički, bilo ekonomski, bilo intelektualni liberalizam, koji bi bio u skladu s novim vremenima. Liberalizam Devetnaestog stoljeća bio je i suviše jednostavan i suviše optimističan; on se oslanjao na simplicističku iluziju bezgraničnog progresa, prema kome bi sve, što čovjek učini u režimu slobode, imalo da bude po sebi samome odlično, te bi moralo da pojača njegovu sreću i njegovo blagostanje. Iskustvo Devetnaestog stoljeća pokazuje, da se u režimu političke, ekonomske i intelektualne slobode pozitivne energije razvijaju vrlo snažno, ali da se u isto vrijeme mogu da razvijaju i destruktivne snage; potrebno je stoga, da se vratimo na liberalizam, koji bi bio upravljan i tempiran od razbora, koji bih mogao možda nazvati konfucijevskom mudrošću, a koja bi trebalo da zauzdava i da zadržava sva stremljenja i sve energije na način, da sve pozitivne i stvaralačke snage upravlja u pravcu ostvarivanja jednog političkog, moralnog i intelektualnog ideala, koji bi bio čovječanski i opći.

To su, eto, zaključci, do kojih je došao Ferrero, te na koje upozorava u svim svojim spisima i člancima, koje preštampava nekoliko stotina svjetskih listova jednog i drugog kontinenta.

Vjera, koja oduševljava i oduhovljava gotovo sve njegove izjave i govore, i njegova predavanja, te koja se krije u posljednjem djelu njegova velikog romana, traži u sadašnjici put čovjeka na povratku k općem i čovječanskome. Ova vjera i misao zaokuplja danas njega, iako je vrlo dobro svjestan činjenice, da se čovječanstvo poslije svjetskog rata ne može vratiti na predratni liberalizam; on, stoga, propovijeda jedan novi liberalizam, koji će morati voditi računa o krvavom iskustvu, kroz koje je čovječanstvo prošlo u posljednjoj fazi svoga razvoja, te koji će nastojati dati novi okvir životu i radu pojedinaca i naroda.

II.

U ISTOM tom eminentno europskom ambijentu, gdje ovako propovijeda i iskazuje svoju vjeru i svoju misao, danas u izagnanstvu, veliki talijanski historičar, poznat po svojim idejama i po svom visokom moralnom držanju u cijelom kulturnom svijetu, sreo sam i drugog velikog talijanskog emigranta, grofa Carla Sforzu, poznatog pisca *«Graditelja suvremene Europe»*, koji, promatrajući kroz zamagljenu perspektivu svoju daleku Italiju, u Mazziniju vidi jedinu polaznu točku za rješavanje današnjih teških problema. Kad sam i njega zamolio za razgovor, on mi je, svojim odrezanim naglaskom, koji u sebi krije svu snagu autoriteta, rekao:

—Odgovorit ću Vam na Vaša pitanja odmah, jer nije potrebno odviše razmišljati onome, koji je, upitan, odlučan da iskreno kaže sve što misli... Evo, dakle, mojih pitanja i njegovih odgovora:

—Kamo vodi Europu talijanski i njemački fašizam, i koja su Vam predviđanja za europsku sutrašnjicu?

—Njemački fašizam —odgovorio je Sforza, podignuvši obrve, ispod kojih su se svijetlile uznemirene oči— vodi fatalno u rat, ma koliko poneki od njegovih dirigirajućih faktora iskreno vjerovao, da bi se ambicija novoga Deutschtum-a mogle realizirati i bez rata. Što se pak tiče talijanskog fašizma, tu je teže reći nešto određeno, jer on ne predstavlja neku jasnu i smišljenu politiku: živi iz dana u dan, u potražnji za bilo kakvim vanjskim, vidljivim uspjehom, koji bi imao da posluži pred talijanskim narodom kao surogat stvarnog uspjeha. — A onda mi je, u razgovoru, pisac poznatog djela o diktatorima i diktaturama («Dictateurs et Dictatures», Pariz 1932.) održao čitavo malo predavanje o talijanskom narodu i odnosu prema politici, i poimence prema fašizmu. Uglavnom je rekao:

—Nedovoljno upućeni stranci vrlo jednostavno tumače pojave «vođa» u Italiij po analogiji «kondotijera» Renesanse, za koje nalaze potvrdu i u Machiavellijevu «Vladaru». Ustvari, ma koliko da su životopisni i zanimljivi pojedini politički tipovi avanturistâ i tiranâ talijanske prošlosti, pravu političku dušu talijanskog naroda treba tražiti u njegovu izrazitom individualizmu, koji je izbijao i u vremenima najžešćeg pritiska kod kuće i vani. Stoga se vara svatko koji misli, da će se taj narod s tisućgodišnjim političkim tradicijama i iskustvom dati zavesti od novih riječi i poklića, ma kako oni glasili: boljševizam, fašizam, nacional-socijalizam; on može, doduše, pritajiti za neko vrijeme svoje prave osjećaje, ali on pouzdano nije zaboravio, da je pretjerani nacionalizam poveo Europu, još koliko juče, na rub propasti, pa da se ni «pitoma Italija» («umile Italia») ne će preporoditi u bijesu «probuđenog Talijanstva». Uostalom, ono što zamjeram onoj divnoj generaciij našeg Risorgimenta, kojemu se toliko divim, i jeste u tome, što su nas, i ne htijući, naučili da vjerujemo, da je Italija stvorena tek godine 1860. To je predrasuda. Duboke crte naše narodne duše treba tražiti, kako rekoh, ispod dalekih stoljeća, i one se nisu bitno mijenjale sve tamo od Franje Asiškog: čovječnost, jednostavnost, duboko prodiranje u stvari. Talijan, i kod kuće i vani, trpi da ga iskorišćuju i da stradava, ali, na dnu duše uvijek zadrži svoje dostojanstvo. I isto tako, Talijan u svojoj duši ne može dopustiti da se odviše dugo igra frivolna igra s idealom, koji predstavlja suštinu našeg života, i za njega suštinu historije njegove domovine; a taj ideal je —sloboda.

Onda sam pitao grofa Sforzu, što misli o sporazumu između fašističke Italije i Jugoslavije, i zašto tako teško dolazi do njega, da se čisto čini kao da je nemoguć?

Na to je iskusni diplomat dohvatio svoju knjigu (prevedenu i na naš jezik) *«Braća, a neprijatelji»* («Les frères ennemis», Pariz i Berlin 1933.), govoreći:

—Ja sam o tome rekao što mislim, opširno. Ako je točno, da takav sporazum, koji odgovara životnim interesima obje naše zemlje, izgleda nemoguć, jedino tumačenje za to leži u činjenici, da je fašistička diktatura prisiljena da vodi politiku neposrednih uspjeha, ma koliko prolazni oni bili, i ma bili čak u sukobu sa životnim interesima zemlje. To ipak ne treba vama da smeta, da učinite i krajnji napor za uspostavljanje sporazuma. Jer, kao što kažem u ovoj knjizi, razvoj utjecaja slavenskih naroda zavisit će od njihove mudrosti i od njihova osjećanja mjere. Budućnost naroda ne računa se po godinama, već po broju generacijâ. Što Rusija danas ne predstavlja, za Slavene, ono što je bila Carska Rusija, to može za budućnost da bude više od koristi nego od štete, jer nije dobro za male narode, da

se pouzdavaju i da vjeruju u svemoćne zaštitnike. Mnogo je važnije pitanje odnosa između vas Jugoslavena i Bugara. Sporazum među vama, ili još bolje ujedinjenje, značilo bi ogromnu privlačnu snagu za sve države na Balkanu; a ja sam uvjeren, da bi takav sporazum odgovarao u isti mah i pravim interesima talijanskog naroda. Mazzinijeva Italija, koja je, kako to dobro znate, i moja Italija, ne smije se oslanjati na podstrekavanje mržnje između dva bratska naroda na Balkanu, kao što je to radila habsburška Austrija, vođena svojom lozinkom «Divide et impera». A pravi je zločin razjedinjavati i goniti jednog protivu drugoga rođenu braću u samoj Jugoslaviji. Dok sam bio ministar vanjskih poslova, dolazili su i k meni neki hrvatski separatisti i intriganti, moleći za potporu, da bi organizirali u Hrvatskoj iredentistički pokret; odbio sam ih tada riječima: «Jugoslavenska država sačinjava jednu od najčvršćih garancija protiv uskrsavanja stare policijske Austro-Ugarske, pa zato njen opstanak, pored svih nezgoda ili zabluda, predstavlja i interes Italije. Ali sve da i nisam ovoga mišljenja i uvjerenja, odbio bih vaše molbe, jer pokret koji traži i prima tuđinsku pomoć, osuđen je samim tim na sigurnu propast». Tako mislim i danas. Jedna osakaćena ili na smrt ranjena Jugoslavija, značila bi, da je put starome imperijalističkom *Drang nach Osten* opet širom otvoren.

—A što se poimence tiče Dalmacije —završio je ovaj dalekovidni Talijan svoje izlaganje o sporazumu između Italije i Jugoslavije— i tu ispovijedam isto, što i moj uzor, Mazzini. Vi poznajete njegova proročka «Slavenska pisma»; u njima on govori o Dalmaciji, kao o zemlji, koja mora postati dijelom jedne Jugoslavije, čiji je postanak on predviđao, a koju je zamišljao kao vezu kulturâ i spoj idejâ između talijanskog i slavenskog svijeta.

—Da li vjerujete u mogućnost povratka na predratnu demokraciju? — bilo je moje posljednje pitanje, na koje mi je autor «Graditelja suvremene Europe» odgovorio kratko, završujući razgovor:

—Ne znam, niti me to naročito zanima. Ništa se ne opetuje na isti ili sasvim sličan način. A nije ni potrebno. Utoliko bolje, ako i fašistički eksperimenat ne propadne bez traga, nego pouči narode i nečemu što valja. Ne treba da se pojam slobode, te suštine našeg života, vrati na ono, što je u predratnome europskom liberalizmu, a osobito u liberalizmu pred konac XIX. vijeka i suviše ukočeno i šturo...

ŽENEVA: ILUZIJE I SLOMOVI DRUŠTVA NARODA

GODINA Devet-stotina-trideset i peta (1935.) bila je značajna prekretnica u mojem životu. Ne toliko, što sam te godine napustio Balkan i bio premješten u jedno od međunarodnih središta svijeta, nego što sam u travnju iste godine stupio u brak s jednim od najsvjetlijih ljudskih stvorenja, što sam ih sreo. Moja mlada supruga Nina Lombroso Ferrero bila je kći Guglielma Ferrera i Gine Lombroso i sestra Lea. S Leom sam se prvi put sreo na firentinskom sveučilištu, i zatim mnogo družio u Rimu i u Parizu. I on mi je često govorio o svojoj sestri, koju sam sreo kod Ferrerovih, bilo u Firenzi, bilo u Ulivellu, ali nismo imali nikakva bližeg dodira. Posljednji put sam vidio Lea u Ateni, kad mi je došao u posjet i ponovno govorio o svojoj sestri. Odmah zatim Leo je odputovao kao Rockefellerovac na Yale sveučilište, kad je, putujući po Novom Meksiku, poginuo u jednom automobilskom sukobu. Vijest o njegovoj tragičnoj smrti stigla je u Ženevu, kad sam se i ja tamo nalazio, pozvan od Ferrerovih, da s njima provedem jedan dio ljeta na obalama južne Francuske, kod Cannesa, u Le Grand Pin, gdje je grof Sforza imao svoj ljetni zamak, i gdje je u to vrijeme boravio na odmoru i Gaetano Salvemini. Bio je to moj prvi susret sa Sforzom i sa Salveminijem u izgnanstvu. Razgovori, koji su se tada vodili, zasijecali su, uglavnom, u imperijalističku politiku fašističke Italije protiv Jugoslavije. Koliko Sforza, toliko i Salvemini bili su uvjereni, da Mussolini ide za tim, da zahvati svu Dalmaciju i Hrvatsko Primorje, i da vjeruje, da kod toga ne će naići na reakciju ni Francuske ni Engleske, koje će, da bi imale Mussolinija na svojoj strani protiv Hitlera, žrtvovati najvažniji dio Jugoslavije, hrvatski Jadran.

O svemu tome razgovaralo se i ovog puta s Ferrerom i sa Salveminijem kod Sforze, koji mi je, što me je jako iznena-

dilo, upozorio, da ukoliko budem pisao o tome sastanku, ne kažem, da je tim razgovorima prisustvovao i Salvemini. Razlog tome bio je, što se je Sforza pribojavao, da ga u Italiji ne bi optužili, da je pripremao neku urotničku akciju protiv Italije, jer gdje god je prisutan Salvemini, znalo se, da se radi o nekoj terorističkoj akciji! Salvemini je, naime, bio uvjerenja, da je jedina mogućnost, da se Italiju oslobodi od fašizma i tako spriječi rat, da se odstrani silom i osobno Mussolinija, Kralja i samog Pija XII!

Stigavši u Ženevu, poslije jednog sjajnog puta u kolima, koje je vozila Nina, a za kojeg nam je Ferrero oživljavao smisao Cezarova osvajanja Galije, odjedamput se čuo strašan Ferrerov krik iz njegova kabineta. Ferrero je, naime, otvorio brzojav, u kojem mu se javljalo, da je nekoliko dana prije toga poginuo njegov sin Leo. Našavši se u toj tragediji kod Ferrerovih, bio sam i ja zgranut i slomljen. Leo je za mene značio jednog od najsvjetlijih vršnjaka moje generacije, za kojeg se držalo, da će poslije sloma fašizma svakako zauzeti vodeći položaj u svojoj zemlji. Pjesme, eseji, drame i romani, koje je objavio za tako kratko vrijeme, upozoravali su na ogroman talenat, duboku originalnost, za razliku od njegova oca, velikog svjedoka našega stoljeća. Veliki dio života proveli smo zajedno; i taj se naš život sada obnavljao pod teškim utiskom te mračne tragedije, koju sam sada zajedno s njegovim roditeljima i s njegovom sestrom Ninom doživljavao u Ženevi. Prelistavajući njegova pisma, mislim, da je Leo sjajno ocrtao naše prijateljstvo: «Osjećao sam se vezan s tobom kroz intelektualne veze, kroz sentimentalne stavove, i s kulturnih osnova, daleko uže nego li s mojim talijanskim i firentinskim prijateljima. Ali ti si već to osjetio i slažeš se sa mnom, kad držim da se ljudi dijele na inteligentne i glupane. Glupani i neznalice su strašno moćni u svima zemljama. Potrebno bi bilo da se svi oni rijetki nesretnici, koji ne sudjeluju u ovoj masoneriji gluposti, pobratime u borbi». I ono što me je najdublje dirnulo, bilo je, kad mi je napisao, da me je u Splitu otkrio, i, što je najbitnije, shvatio! Rastajući se od Nine i od njenih roditelja, osjetio sam, da se tamo moram vratiti. Tako je i bilo. Iduće, 1934., godine, proveo sam mjesec dana u Ženevi, gdje smo se i zaručili. U travnju 1935. obavljeno je vjenčanje u katoličkoj crkvi Sv. Josipa u Ženevi. Naglašujem to, jer se je mnogo puta u hrvatskom izbjegličkom

tisku sasvim lažno pisalo, kako se ja nisam vjenčao u crkvi, jer je moja žena iz liberalne obitelji. Ne samo da smo se vjenčali u katoličkoj crkvi, nego su i naša djeca krštena u istoj crkvi. Kad me se kasnije optuživalo, da sam mason, zato što je i Ferrero mason, Ferrero mi je izrazito kazao, da on nije nikada bio član nikakve tajne organizacije, pa ni masonske lože! Vjenčao nas je jedan talijanski svećenik, Otac Druetti, sam izbjeglica, i sljedbenik Luigi Sturza, utemeljitelja i glavnog tajnika talijanske Pučke Stranke, antifašist, koji je bio sretan, što su toga dana u crkvi bili i Ferrero i Sforza, koji je kumovao našem vjenčanju. Od naše strane bili su predstavnici konzulata i delegacije. Konstantin Fotić, koji je bio delegat kod Društva Naroda, nije se pojavio. Veliki broj čestitaka stizao je sa svih strana. Među ostalima i stara kraljica Belgije, prijateljica gospođe Ferrero, i od Namjesnika kneza Pavla, koji se sjećao Ferrera još iz vremena svojeg prebivanja u Firenzi, kad je živio kod svoje tetke Demidov u basnoslovnoj vili Demidovljevih u Pratolinu.

Na moje veliko iznenađenje, predsjednik vlade Bogoljub Jevtić, da li *sua sponte* ili po savjetu kneza Pavla, potpisao je ukaz, s kojim me se je premjestilo iz Atene u Ženevu. Kad sam otišao kasnije, da se zahvalim Jevtiću, on mi reče, da je mišljenje njegovo i Kneževo, da je korisnije «za nas, da ste u Ženevi, nego li u Ateni, a svakako i prijatnije za roditelje Vaše žene, da ona još stanovito vrijeme ostane u njihovoj blizini, kad su već ionako izgubili sina». I uistinu, za roditelje bila je to velika utjeha. Ferrerovi su se, naime, od 1930. nalazili u Ženevi, kad je ogromnim naporima međunarodnih krugova, napose A. Thomasa, predsjednika Međunarodnog ureda rada, Mussolini dao propusnicu Ferreru da može napustiti Italiju. Među ostalim sveučilištima, ženevsko sveučilište ponudilo je Ferreru katedru moderne europske povijesti, koju je vrlo rado prihvatio, samo da se oslobodi fašističke tiranije. Uz veliki broj čestitaka, o našem je vjenčanju pisala sva veća svjetska štampa, i londonski i newyorški Times, i «Le Temps», uz svu švicarsku štampu. Talijanska štampa se ponegdje osvrnula, ali negativno označivši Ferrera «renegatom-izrodom», koji je svoju vlastitu kćer predao jednom Hrvatu a ne Talijanu. Najekstremniji fašistički list, koji se uvijek služio najgorim rječetinama, posuđenim iz Mussolinijeva polemičkog rječnika,

«Il Tevere», donio je snimak našeg vjenčanja, na kojem se vidio i sâm Ferrero, popratívši ga ružnim riječima. Nažalost, i s hrvatske strane stizala su neka pisma, bilo anonimno, bilo s potpisima, među kojima i za mene jedno uvredljivo pismo Arsena Wenzelidesa, prevodioca Ferrerove «Mlade Europe». Ali, bilo je i pisama od vrijednosti, kao što su ona Frane Bulića, Kerubina Šegvića, Dra Milana Ćurčina. Pokraj talijanskih antifašista, stizala su iz Italije i pisma Benedetta Crocea, koji je u istome pismu pozdravio po prvi put u pedesetak godina Ferrera, zatim Giuseppe Prezzolinija, koji je imao nekoliko lijepih riječi i za izbjeglicu Ferrera, i, razumije se, od Papinia, Giuliottia i mnogih drugih, koji, iako lojalni fašističkom režimu, nisu se ustručavali, da tom prilikom iskažu i svoje simpatije za Ferrera. Dok su neki prisutni talijanski antifašisti tražili od mene, da ja ne odgovorim na ta pisma, Ferrero nije bio istog mišljenja.

Pokraj mnoštva čestitaka, javio se i moj stari profesor Josip Barač, poznati splitski pučanin pjesnik Marul. Ispred stihova dao je i ovaj motto na latinskom: *Iunoni pronube pro felicitate matrimoni quod Bogdan amicus cum Nina facturus vota nuncupat Barac.* Za tim slijede stihovi:

Moj Bogdane
Moj milane,
Bogodani,
Milovani!...
Dijeva mila
Omilila
Splićaninu,
Našem sinu
Našeg mora,
Naših gora —,
Našem stijenju
I poštenju!...
Tebi, sinko,
Naš milinko,
Tebi, Oče,
Pregaoče,
Veličajni,
Genije sjajni
Povjesniče
Nebesniče, —
Tebi, Mati,
Dan se zlati:
Svima, svima
Sretnicima
Barač hita
Da čestita!!!

Split, 21. IV. 1935.

Stihovima je dodao i ove riječi: «Dragi Bogdane, Kao tvoj učitelj, molim te, napose prikaži moj duboki poklon *Guglielmu Ferreru Velikomu!* Sretan sam i oduševljen, što mi se pružila sretna zgoda da upravim riječi ljubavi i privrženosti

mojem davnom miljeniku i dobrom Geniju mojih humanističkih razmišljanja, dobrotvoru Čovječanstva, prijatelju Gastona Boissiera! Da ga Bog poživi svima nama! Tvoj *Barač*».

Odmah poslije vjenčanja Nina i ja posjetili smo grob Lea Ferrera na Plainpalaisu, gdje zajedno s njim sada počivaju i njegov otac i njegova mati, u blizini Calvinova groba; i zatim krenuli na vjenčani put, zaustavivši se u Veroni, da se poklonimo spomeniku njenog djeda po majci, Cesara Lombrosa, i zatim u Veneciji, da krenemo najprije u Split i zatim u Dubrovnik te preko Valone i Krfa u Atenu. U Splitu smo se zadržali nekoliko dana u posjetu mojoj obitelji. Moji, koji su smatrali, da se ja moram ženiti sa Splićankom, bili su neobično opčarani Ninom, koja je na svu rodbinu, napose na moje mnogobrojne tetke, sestre moje majke, ostavila dubok dojam uzorne žene. Svi su oni sada bili više naklonjeni Nini, nego li meni, kao da su mi primijetili, da nisam dostojan tako sjajne žene, i da je moram čuvati kao oko u glavi. Zajedničkoj večeri prisustvovao je i novinar Vinko Brajević, urednik splitskog «Novog Doba», koji je održao briljantan govor, i na talijanskome, protumačivši Nini smisao Splita i humani značaj Splićana. Popevši se na Marjan, uživali smo u predvečernjem gledanju Kaštelanskog zaljeva. Zadržavši se na povratku kod Kavanjinova zdanja, odlučili smo kupiti čitav taj posjed, ali nas je u tome pretekao Ivan Meštrović, koji ga ionako nije mnogo uživao, kao što ga ne bismo ni mi bili uživali, da smo ga kupili. Ferrero je, naime, bio mišljenja, da se mi udomimo kod kuće, i ne osjećajući, da će poslije rata, u koji je vjerovao da predstoji, nastupiti jedno vrijeme, u kojemu ću i ja biti cijelog života izbjeglica, kao i on. Tà to nitko i nije mogao predvidjeti

Zadržavši se jedan dan u Tirani, osjetio sam, da je talijansko prodiranje u tu primitivnu zemlju duboko raslo. Trg u gradu, po kojem nas je vodio poslanik Jovan Đonović, bio je već izgrađen u talijanskom neoklasičnom stilu Mussolinijeve ere, ali se osjećala neka turobna atmosfera, koju na zemlju ostavlja okupacijska sila. Bili smo sretni, da iste večeri nastavimo put u pravcu Grčke na našem parobrodu. Na Krfu sam Ninu poveo kroz najromantičnije predjele tog odisejskog otoka, zaustavivši se čak i na obližnjoj Itaki, da se zatim sutradan nađemo u Pireju i iz Pireja u Ateni. Za vrijeme kratkog

boravka u Ateni i nezaboravna posjeta Sunionu, naši su grčki prijatelji dali sve od sebe, da nas ugoste i prihvate kao philhelena. Shvatljivo je, da sam kod Partenona, gdje smo se divili helenskoj skulpturi, sjećao, da sam samo prije koju godinu tuda vodio i Lea Ferrera, čije sam zadovoljstvo vrlo snažno osjećao, zahvaljujući mu se na djelu, koje se našom ženidbom upravo ispunilo!

Grčki su književnici i publiciste dali u našu počast večeru, isto tako i društvo međunarodnih novinara, pod predsjedanjem predstavnika Havasa, starog novinara Ruffina. Oproštajnih je govora bilo do kasno u noć. Za moju Ninu bio je to pomalo i težak i naporan predznak onoga, što će biti njen daljni život. Naš poslanik Boško Hristić, koji se spremao da bude premješten u Rim za poklisara, bio je vrlo oprezan, da bi u poslanstvu pružio nekakav javni prizor simpatije za kćerku čuvenog antifašiste, čiji su protu-fašistički članci imali ogromna odjeka u francuskoj i američkoj štampi. Hristiću je ipak bilo žao, što me ne će moći povesti na svoju novu dužnost u Rim, jer je smatrao, da bi mu ja mogao biti koristan, kao i u Ateni. I taj jadni Hristić, potomak jedne stare beogradske činovničke obrenovićevske obitelji, završio je svoj život tragičnim samoubojstvom u Ženevi, gdje se zaklonio poslije povlačenja našeg poslanstva iz Rima, kad je 1941. Mussolini napao Jugoslaviju i omogućio Anti Paveliću s ustašama, da uđu u Hrvatsku. Osjetivši, da se i suviše povjerio Mussolinijevim i Cianovim makinacijama protiv zemlje, koju je predstavljao, pošto je tadašnji ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić odbio, da ga dovede u London, gdje je za vrijeme prošlog rata bilo sjedište vlade, i gdje se, uostalom, sklonio i njegov ataše za štampu, Miloš Crnjanski, koji ga je ogovarao i omalovažavao, Hristić je smatrao, da je nasilni kraj njegova života bio jedini izlazak njegove osobne drame. Kad mi je Ferrero saopćio tu tužnu vijest, nisam mogao a da ne sažalim takav završetak jednog, iako osrednjeg čovjeka, koji nije bio dorastao za teška i spletena lomljenja našeg stoljeća!

Iz Atene vratili smo se u Ženevu željeznicom, zadržavši se u Beogradu i u Zagrebu. U Beogradu smo bili sjajno prihvaćeni, najprije primanjem u Dvoru od kneza Pavla. Knez se je mnogo zanimao za Ferrera i njegove poglede na krizu svijeta; sumnjao je ipak, da bi Mussolinijev režim mogao skoro pasti, i to iz unutrašnjih razloga. Računao je na to,

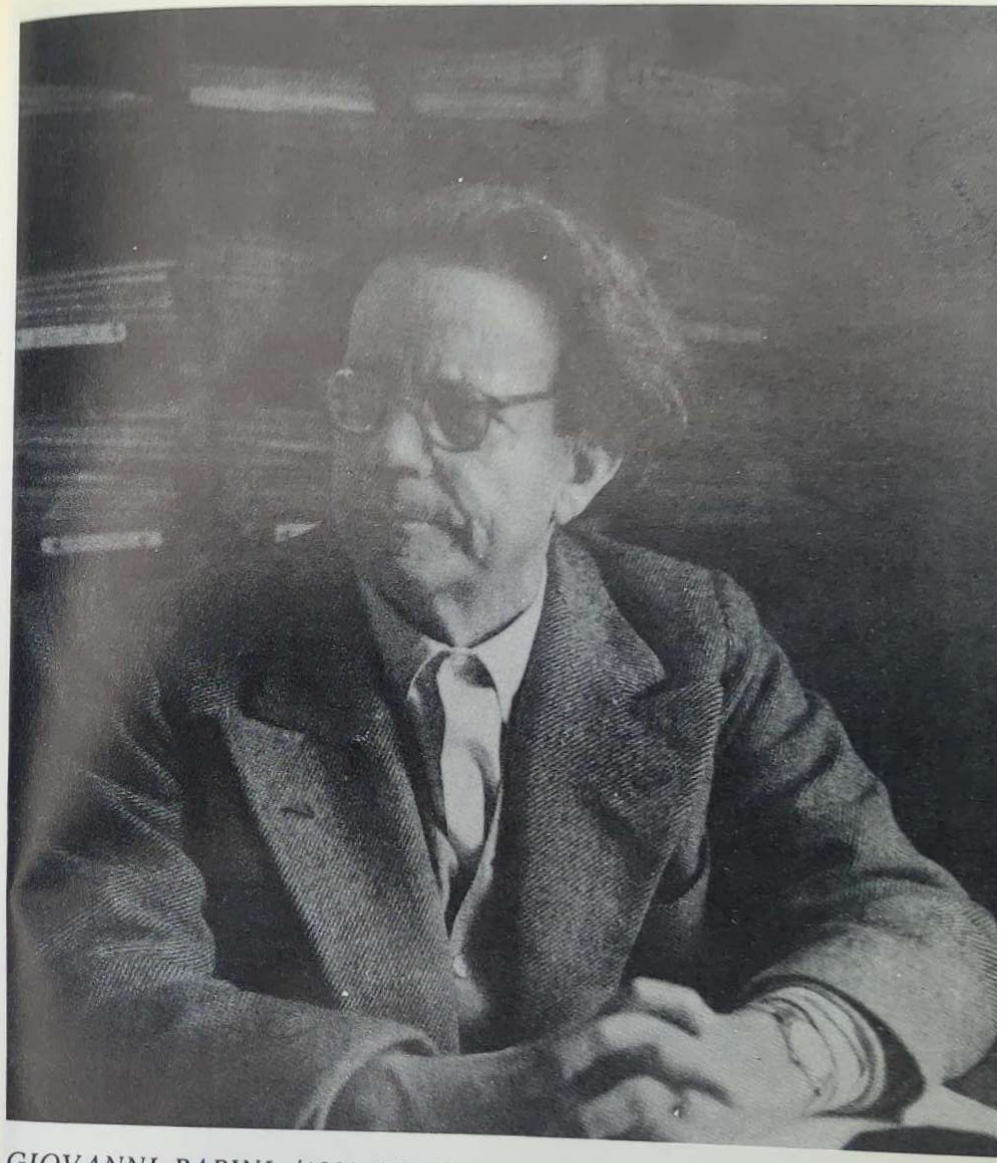

GIOVANNI PAPINI /1881-1956./, TALIJANSKI KNJIŽEVNIK, O KOJEMU JE RIJEČ U POGLAVLJU IZ ITALIJE

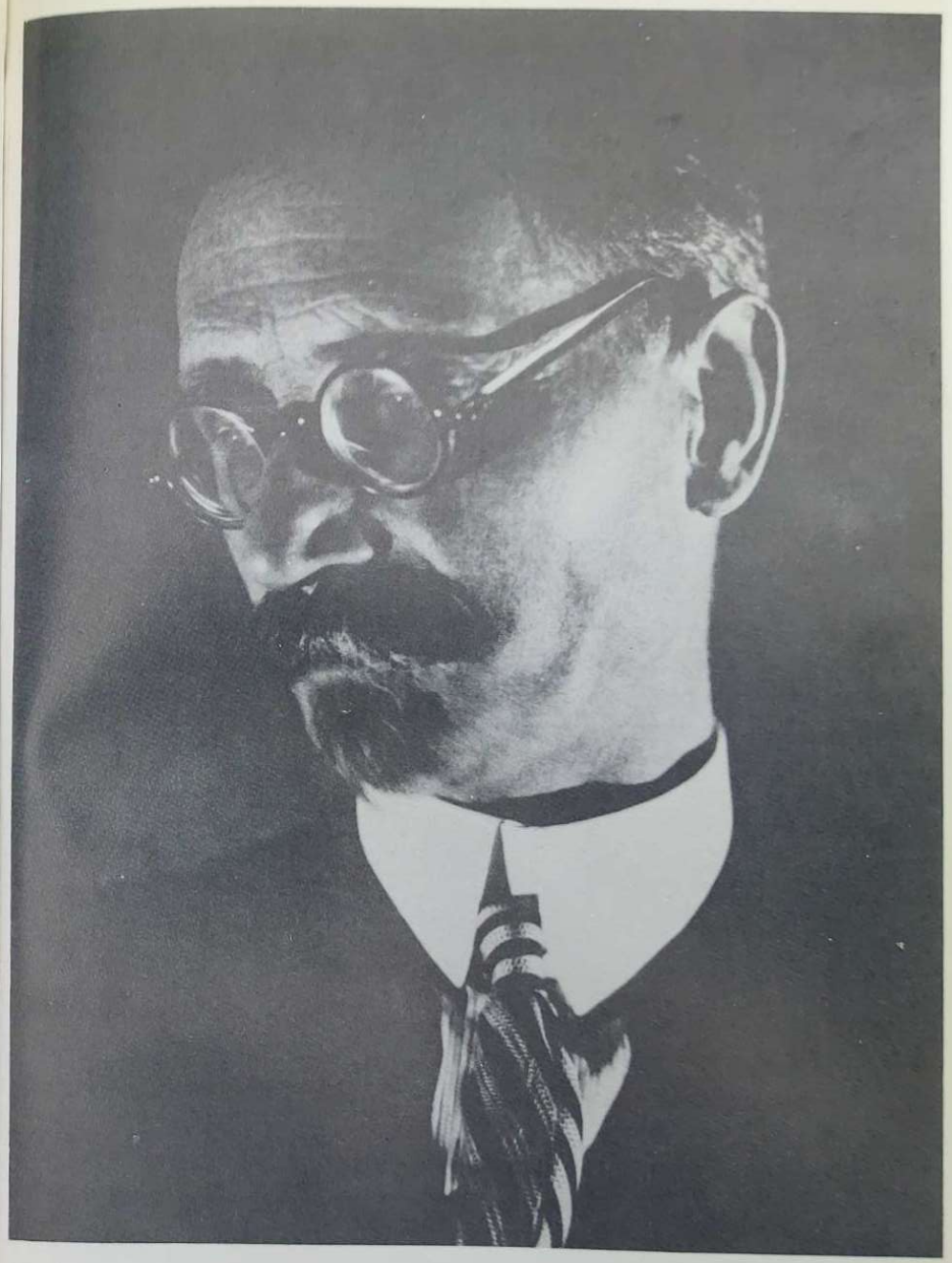

GUGLIELMO FERRERO /1871-1943./, OTAC NINE FERRERO RADICA, TALIJANSKI POVJESNIČAR, S KOJIM JE RADICA BIO VRLO POVEZAN

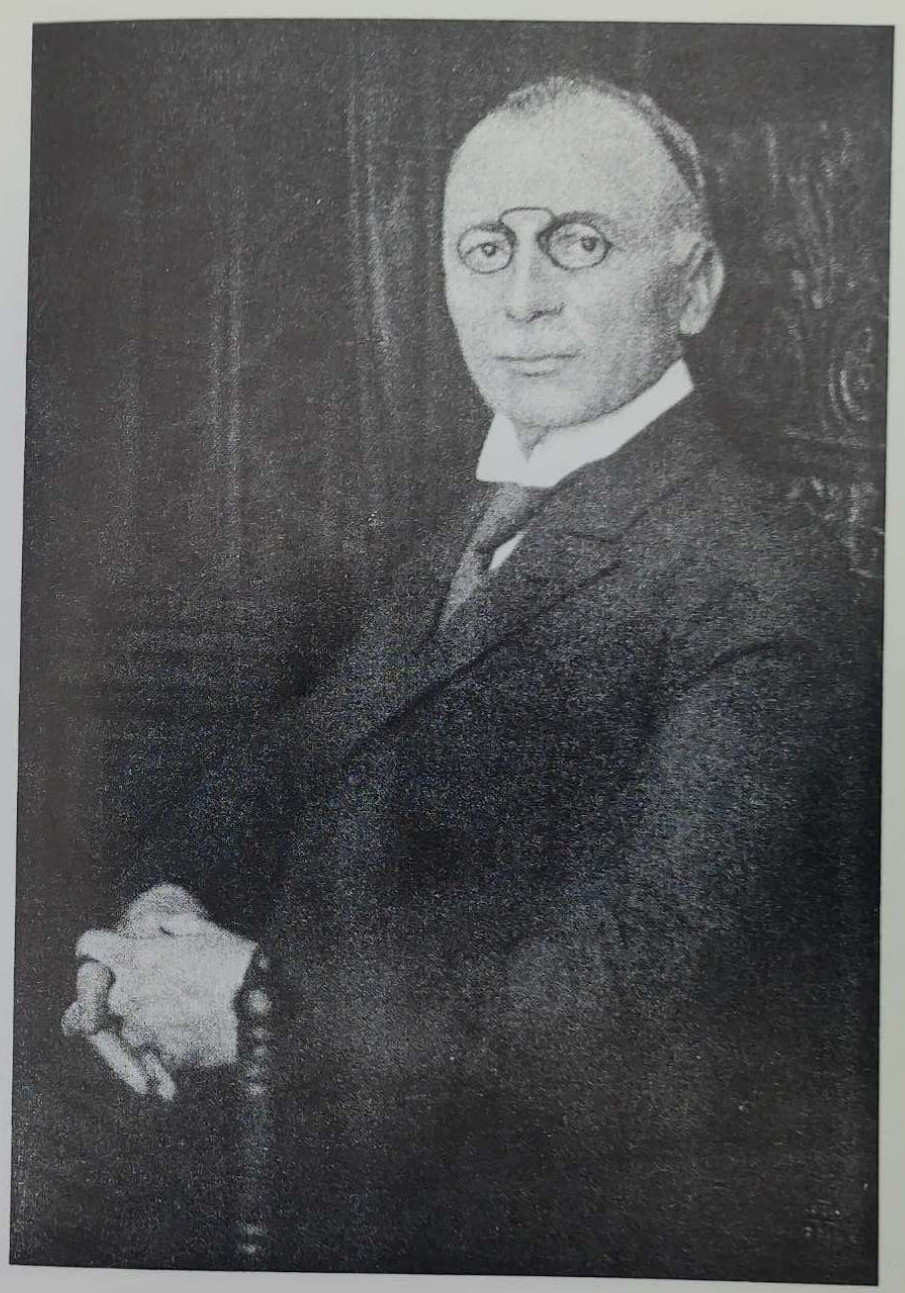

Dr Ante Trumbić

DR ANTE TRUMBIĆ /1864-1938./, HRVATSKI POLITIČAR

KRALJ ALEKSANDAR I. KARAĐORĐEVIĆ S KRALJICOM MARIJOM, U POHODU GROBOVA SRPSKIH «NEPOZNATIH» VOJNIKA, NA OTOKU VIDU KOD OTOKA KRFA, 9. LISTOPADA 1933. NA FOTOGRAFIJI, S LIJEVA NA DESNO: GRČKI MINISTAR VANJSKIH POSLOVA MAXIMOS, KRALJ ALEKSANDAR, KRALJICA MARIJA, GENERAL KONDILIS, STRAŽE I NOVINARI.

da bi Mussolini mogao biti neutralan u ratu. U jednu riječ, zanimao se mnogo za Ferrerovo mišljenje. Ukoliko bi došlo do rata, ponudio je Ferrerovima jugoslavensku putnicu, s kojom bi se eventualno mogli prebaciti u SAD. Međutim, Ferrerovi su bili već na listi vodećih europskih ličnosti duha Mrs. Eleonore Roosevelt, da im se, u slučaju nacističko-fašističkog prodora u zapadnu Europu, omogući odlazak u Ameriku. Reče Knez, tim povodom, da je istu ponudu učinio i Berensonu, velikom renesansnom historičaru umjetnosti u Firenzi. Zanimao se je i za Salveminija, ali mi smo ga obavijestili, da bi Salvemini trebao uskoro krenuti u SAD, da predaje na Harvardu modernu europsku povijest. U Beogradu nam se našao mnogo pri ruci Milan-Bata Stoimirović-Jovanović, i on novinar, kasniji urednik «Samouprave» i činovnik Centralnog Presbiroa. Tada smo upoznali i obitelj Dra Slavka i Milice Stojković, s kojima smo dugih godina bili u prijateljstvu. Oni su posjećivali Ferrerove i nas u Ženevi, dok nas rat nije rastavio. Susret sa Stanislavom Vinaverom bio je također neobično živahan. U «Politici», gdje sam od prije poznavao Andru Milosavljevića, s Vladimirom Ribnikarom, bio je u toliko koristan, što mi je on ponudio suradnju, koja se iz Ženeve godinama razvijala anonimno. Tek povremeno potpisao sam po neki prilog. Dok sam i nadalje nastavljao suradnjom u «Obzoru» i u «Novoj Evropi» i u «Srpskom književnom glasniku», u Matičinoj «Hrvatskoj Reviji» nije mi bilo moguće surađivati, jer me predsjednik Matice Hrvatske Filip Lukas nije trpio, iako je volio, kad god sam bio u Zagrebu, da mi krade vrijeme, zanimajući se za političko i kulturno stanje u svijetu.

Naš posjet Zagrebu bio je isto tako zanimljiv. Proveli smo uglavnom svo vrijeme s Drom Ćurčinom i njegovom Gospođom, dok smo jednog dana bili pozvani od Ivana Meštrovića i njegove supruge na ručak, gdje smo upoznali i Meštrovićevu djecu. Meštrovićev stan u Mletačkoj ulici bio je starog zagrebačkog stila, koji je na moju ženu, kao, uostalom, i čitav Gornji grad, ostavljao utisak civilizacije, ne samo drugčije nego i europske, za razliku od beogradskog građevnog stila i unutrašnjeg uređaja. Jedno poslije podne proveli smo na čaju kod Trumbićevih, koji su živjeli u jednom vrlo skromnom stanu u nadbiskupskoj gradnji izvan središta grada. Trumbić se ispričavao, što nas ne može zadržati na večeri

ili pozvati na ručak. Osjećao sam, da nije materijalno u stanju da živi boljim životom, na koji je kao bivši ministar i utemeljitelj Jugoslavije imao pravo, i to u jednoj zemlji, gdje su gotovo svi ministri i politički ljudi bili materijalno vrlo dobro obskrbljeni. Vidjeti Trumbića u takvu stanju, bilo je uistinu žalosno! Trumbićevo je stanje bilo poboljšano malo zatim, kad je Dr. Milan Stojadinović, postavši predsjednikom vlade, bio upozoren, da je Trumbićeva mirovina toliko malena, da nije u stanju normalno živjeti. I ovom prilikom, kao i uvijek prilikom mojih posjeta, žalio se na stanje u zemlji, i predviđao je, ukoliko dođe do rata, da je isključeno, da bi se Jugoslavija mogla održati. U to vrijeme bile su objavljene Trumbićeve djelomične uspomene, iz doba Riječke rezolucije. Srdio se, što mu ljudi predbacuju, da je bio i suviše neobjektivan prema Supilu, jer ga nigdje nije spominjao, iako je Supilo kod toga igrao značajnu ulogu. On se je, kao i uvijek, opravdavao, da se sa Supilom nije dalo surađivati, jer da je bio samovoljan. Dirljiv je bio susret s Kerubinom Šegvićem, koji se je posebno hvalio, kako je na njega najveći dojam izazvala Ferrerova «Tragedija Mira», koju bi, govorio je, svi politički ljudi trebali naučiti na pamet. Šegvić nas je primio kod Msgra Rittiga na Markovu trgu, koji je zadivio moju ženu svojom ljepotom i Meštrovićevim raspelom i Kljakovićevim freskama.

Službovanje u Ženevi značilo je za mene početak jednog novog rada u jednoj novoj sredini. U usporedbi s Atenom, Ženeva je, posebno zbog prisustva Društva Naroda u njoj, za vrijeme zasjedanja Skupština i Savjeta Sigurnosti bila središte Europe i svijeta. Sâm grad Ženeva, položen na ogromnom ženevskom ili Lemanskom jezeru, davao je za sunčanih dana svijetao izgled. Sasvim suprotno, za vrijeme oblačnih i kišovitih dana djelovao je turobno i zaplakano. Bili su mi sasvim shvatljivi i Calvin i Rousseau. Prvi, što je u takvom gradu, okruženom zidovima, mogao sagraditi svoju puritansku tamnicu. Drugi, što je bježao, kako bi se mogao osloboditi bezbroja trauma, koje je doživljavao u toj vjerskoj tamnici. Kalvinizam, kao i njegov kontrast rousseauizam, bili su i jednim od vodećih motiva, koji su i američkog predsjednika Woodrow Wilsona uvjerili, da se u tom gradu postavi sjedište Društva Naroda. Kod toga, švicarski neutralizam i smisao te

zemlje za osobne slobode, čovječja prava, vjerske snošljivosti, nezavisnosti i međunacionalnog supostojanja tri naroda, njemačkog, francuskog i talijanskog, činili su od Ženeve uistinu uzorak onoga, što je trebala biti i sva Europa — san, koji je još uvijek daleko od toga, da se ostvari. Mnogi i mnogi Europljani, pa i ne samo oni s Balkana i iz Srednje Europe, smatrali su Švicarsku namještenom fikcijom i Švicarce hotelijerima i, što je bilo najgore, hipokritima i bankarima, žednih novaca. Sve je to bilo površno i pretjerano, jer su ipak Švicarci od Bečkog kongresa pa do sada dali golem primjer narodima, kako se u srcu Europe može ostvariti složan život tri naroda, s tri jezika i s više kršćanskih sekti, koji zakonom i suglasnošću brane svoj zajednički opstanak. I pokraj svih unutrašnjih trzavica i poteškoća između glavnog grada i država-gradova i kantona, činjenica, da se je Švicarska održala, bila je dokazom, kako se nacionalizam umije svladati za račun jedne ljudskije zajednice. Iako su se ljudi pobojavali, da bi njemački nacizam i talijanski fašizam mogao u slučaju konačne pobjede pregaziti i ovu dragocjenu iznimku europskog žrvnja, sloboda, nezavisnost i snošljivost, kroz koje su Nijemci, Francuzi, Talijani i Ladini bili kroz više od jednog stoljeća odgajani, Švicarska je i ovog puta od sebe odgurnula i taj teški blok ogromne opasnosti. Slobodarska svijest svjesnih građana odhrvala se je sirenama iz Njemačke i iz Italije, upravo kao i u SAD, gdje je načelo međusobne lojalnosti građana raznovrsnih nacionalnih pripadnosti prema zajednici ne samo prevladala, nego i dobila bitku protiv ekstremnog nacionalizma.

Iako je moje prisustvo u Ženevi uglavnom i isključivo bilo vezano s Društvom Naroda, ja sam ipak veliki dio svojeg vremena posvećivao društvenom i političkom životu Švicarske. Proučavajući njen ustav i njen duh demokracije i federalizma, dolazio sam do zaključka, da bez demokracije ne može biti pravog federalizma. Ali i prije toga, ono što me je ponajviše uvjeravalo u mogućnost supostajanja više naroda, bila je činjenica, da nitko nije u stanju, pogotovo nikakva sila, prisiliti različite i stare europske narode, da žive u zajednici, ukoliko oni sami nisu došli do takve odluke i ukoliko se načelo samoodređenja ne oživljava, ne samo iz godine u godinu, nego iz mjeseca u mjesec, čak iz tjedna u tjedan, pa i iz dana u dan. Švicarski vodeći intelektualci tridesetih

godina, kao C. F. Ramuz i Gonzague de Reynold, iako vrlo često teško zabrinuti za sudbinu svoje zemlje, ne će li talijanski nacional-fašizam progutati Ticino, a pangermanski nacizam njemačke dijelove zajednice, vjerovali su ipak, da, iako je Švicarska konfederativni savez država i kantona, da je ona bila oblikovana kao zajednica naroda daleko prije, čak u samom Srednjem vijeku. Jedan pisac kao Ramuz, iako se osjećao jezično vezan s Francuskom, on se je duhovno i nacionalno osjećao Švicarcem. De Reynold je vjerovao, da ono, što vezuje talijanskog, francuskog i njemačkog Švicarca, da je to kršćanstvo, i da nacionalističko poganstvo, oličeno u fašizmu i u nacizmu, ne će uspjeti satrti osnovne kršćanske temelje švicarske cjeline. Međutim, promatrajući iz dana u dan Švicarca, kako odolijeva bilo totalitarnom nacional-fašizmu, bilo komuno-marksizmu, nisam bio na čistu, da li će u slučaju pobjede nacional-fašizma s dvije strane, Italije i Njemačke, Švicarska ipak uspjeti, da se održi i kao cjelina i kao demokracija! Kad je rat odpočeo, i kad se odjedamput pročulo, da bi njemačka i talijanska vojska mogle da se pobratime preko švicarskog tijela, nalazeći se na putu, osjetio sam svu veličinu ove zemlje i ovoga naroda. Sa svih strana izbijao je iz svojih kuća mladi Švicarac, s puškom o ramenu, spreman da se odupre mogućoj invaziji! Nijemac, Talijan i Francuz smatrali su se Švicarcem, i ništa ih nije ni dijelilo, ni razdvajalo pred pomišlju, da svojim golim životima brane svoju domovinu. Iako domaćini ustanove Društva Naroda, Švicarci se nisu zanosili Liginom efikasnošću, jer su bili svjedoci sloma nezavisnosti tolikih naroda. Oni su svoju neutralnost bili spremni braniti svojim životima, jer su osjećali, da je to njihova postojbina, izgrađena stoljećima u otporu protiv svih susjednih tiranija i revolucija. Nema sumnje, da je svaki član bilo kojeg malog naroda, koji je morao živjeti u mnogonacionalnoj zajednici, gledao ideal onoga, za čim je težio, ostvaren upravo u Švicarskoj. Pa ipak, iako je ogroman broj izbjeglica iz raznih zemalja pronalazio ovdje zaklona i slobode, niti jedan od tih poznatih ljudi nije presadio u svoju sredinu osnovne ideale švicarskog supostojanja. Mislim tu u prvome redu i na Lenjina i na Pašića i na Aleksandra, na koje švicarski federalizam, ni demokratizam nisu ostavili nikakva utjecaja. U svoje su se zemlje vraćali kao predstavnici totalitarizma ili zavođenja prevlasti jednog naroda nad drugim

narodima, ruskog i srpskog! Ali iz iskustva znam, da se nitko od diplomata ili javnih radnika iz balkanskih zemalja, pa čak i iz srednje-europskih, nije nikada zanimao za funkcioniranje švicarskog političkog života; nitko se na to nije osvrtao, smatrajući čitav taj proces isključivo rezerviranim za Švicarca, kojega se smatralo dosadnim srednjo-staleškim buržujem, od koga se ništa nije dalo naučiti. U tome su se napose isticali mnogi srbijanski diplomate i novinari, za koje bi se moglo kazati, da su švicarski federalizam smatrali nekom skupom utopijom, o kojoj je bilo bolje ne misliti, nikako pak presađivati je.

Nije nimalo čudnovato, da su Švicarci bili vrlo nepovjerljivi i čak društveno hladni prema međunarodnoj diplomaciji, koja se okupljala oko Društva Naroda ili radila u toj ustanovi. Vrlo su ih rijetko primali u svoje domove ili posjećivali njihove «cocktaile». Oni su svojim stavovima, kako se to govorilo, distanciranja i diskrecije, čuvali svoju neutralnost, izbjegavajući, da se i kao država i kao cjelina solidariziraju s Francuzima ili s Englezima, kad su branili Abesiniju protiv Mussolinija, ili u bilo kojem agresivnom činu Hitlera. Dok su bili indiferentni prema rušenju Čeho-Slovačke, uplašeni aneksijom Austrije, koja je sasvim zaokružila s njemačke strane Švicarsku, oni su čuvali hladno i razborito svoje živce, izražavajući u četiri oka svoje gađenje i protest. Da li se radilo o egoizmu ili o cinizmu, teško je kazati? Ono je moglo biti i to, kad se radilo o službenom stavu Berna, napose u vanjskoj politici Motte, koji je išao u svakoj prilici na ruku Italiji, ali u biti, svaki je Švicarac osjećao, da i on i njegova zemlja mogu, prije ili poslije, ukoliko bi zavladao nacional-fašistički totalitarizam, bilo Rima ili Berlina, postati plijenom jedne ili druge imperijalističke ekspanzije, koja je prodrla u sve osnove mira, slobode i ljudskog dostojanstva. Rat oko Švicarske oblikovao je kod mnogog Švicarca sklop čovjeka usamljenog na otoku, s kojeg nema izlaska, jer nema sasvim prirodna izlaska na more. Taj osjećaj imao sam i ja, kad su Nijemci silazili čak na obale francuskog dijela Lemanskog jezera. Pojave depresije, straha i zamorenosti mrcvarile su mnogog Švicarca, kao i sve nas, koji smo prvu godinu rata morali provesti u Ženevi, koja je, za razliku od drugih švicarskih kantona i republika, bila i najgrlatija i u opoziciji i u stanovitom crvenom ljevičarstvu. Emigracije iz totalitar-

nih zemalja i diplomatska predstavništva imala su razgranate mreže intriga, kidnapiranja i špijunaže, kojima se bilo teško odupirati, a na koje su Švicarci bili jako osjetljivi, ali i vješti u čuvanju i svojih interesa i svoje «svete neutralnosti». Vrlo često i nemilosrdni, umijevali su odbijati od sebe svaku pogibelj.

Pridodan na rad kod Delegacije Jugoslavije pri Društvu Naroda ali i Poslanstvu, čije je središte bilo u Bernu, morao sam organizirati svoju službu u dva pravca, suradnju sa svjetskom štampom u Ženevi, i sa švicarskom štampom i u Ženevi, u Lausanni, Bernu i u Zürichu. Suradnja i s jednom i drugom štampom iziskivala je ogroman posao, ali imala je i uspjeha. U razgovoru s novinarima nisam nikada prikrivao poteškoće i protuslovlja, koja su razarala Jugoslaviju. Ako je sva švicarska vodeća štampa pozdravila sporazum Dr. Vladko Maček-knez Pavle, to se ima zahvaliti samo meni. Bilo u «Zürcher Zeitungu», bilo u «Journal de Genève», kao i u friburškoj «Libertè» i bernskom «Bundu», bilo pod punim potpisom, bilo pod šifrom, izlazili su moji članci, u kojima sam naglašavao Mačekovu ulogu, iznoseći njegove poglede i na federaciju i na neutralnost!

Međutim, kako sam imao sreću, ili nesreću, biti u Ženevi u vrijeme najvećih međunarodnih kriza, koje su Europu i svijet konačno vodile u Drugi svjetski rat, bilo je to za mene najveće iskustvo. Nikada možda u tako kratko i kritično vrijeme nisu bile počinjene tolike pogreške, upravo zločini, kao od 1935. godine do 1939., kad je Ženeva, ili, bolje, Društvo Naroda posve iznevjerilo sve nade i sva iščekivanja malih naroda i, konačno, cijelog čovječanstva. Stigao sam u Ženevu, kad je još odzvanjao melodiozni glas Aristide Brianda, francuskog ministra vanjskih poslova, koji je najavljivao svijetu mir. Kolikogod je retorika Briandova osvajala i zanosila, to je ipak njegova stvarna politika bila u suprotnosti, da spriječi rat! Ali i takav, kakav je bio taj zadnji glas iskrenosti, prestao je onog trenutka, kad se u ime Francuske pojavio u Ženevi nitko drugi, nego kobni Pierre Laval. Kako više u Ženevi nije bilo ni Hiro-Hitova Japana, ni Hitlerove Njemačke, koja je imala odgovornosti i kičme, da zaklopi pri svojem povlačenju svaka vrata Društva Naroda, dok je Japan bio izbačen, to je na nišanu ostala samo fašistička Italija. I uistinu, ja koji nisam vidio ni japansku agresiju Mančurije

ni Goebelsa, kako pljuje na sve ideale Wilsonove ustanove, u kojoj, na sreću, nije bilo SAD, gledao sam, ne iz novinarske galerije, nego iz delegatskih klupa tragediju Abesinije. Tko to nije vidio, taj ne zna, što znači izdajstvo, odnosno prodaja jednog malog naroda od strane velikih sila, ili pazarenje živim mesom jednog malog naroda, s kojim barataju ili trguju veliki, poput francuskih i engleskih državnika! I kasnije, rusko-sovjetskih!

Ali prije toga, Hitlerov prodor na Ruhr ostavio je u Društvu Naroda težak dojam, ne samo francuske slabosti, nego, više nego to, razotkrio je svu sklerotičnu i samoubilačku vanjsku politiku Francuske. Hitlerov prodor značio je ne samo slom Locarna, nego i protuslovlje francuskog vođenja vanjske politike. Mišljenje, koje je tada kod velikog dijela Europljana prevladalo, bilo je: da je Francuska ustupila te dijelove Njemačke Stresemannu i Weimarskoj republici, ne bi sada morala pretrpjeti prvi značajan i moralan i politički poraz svojeg prisustva u svijetu, nego bi bila i spriječila, da jedan čin grube sile utvrdi Hitlerovu moć. Bilo je svima jasno, da je Hitler, pripremajući se na daljnje nasilne postupke, kao što su zatim bili Anchluss i razbijanje Čeho-Slovačke, napustio Društvo Naroda, kako bi izbjegao svaku obavezu prema Društvu Naroda. Rušenje stabilizacije Europe i svijeta, za koju se vjerovalo, da je ostvarena u labavom Versaillesu, od strane Hitlera i Mussolinija postajalo je jasno posebno malim narodima, da ne samo Društvo Naroda, nego ni Francuska i Engleska nisu na visini, da očuvaju velikim žrtvama stečenu pobjedu. Tako zvana Versailleska Europa počela se naglo pretvarati u ruševine i, konačno, u pepeo, iz kojeg je iznikao sve-razarajući fašizam! Bilo je jasno, kad je taj pronašao u Hitleru svojeg najsnažnijeg vođu, da će on morati u toku od nekoliko godina strovaliti ponovno Europu u jedan od najstrašnijih ratova! Kao mehanizam očuvanja mira u svijetu, Društvo Naroda pokazalo se nemoćnim; i to ne zbog principa, na kojima je bilo temeljeno i ostvareno, nego što su dvije vodeće velike sile, najprije i uglavnom Francuska i zatim Engleska, u težnji, da očuvaju mir, odpočele voditi politiku izravnog popuštanja i Hitleru i Mussoliniju, neovisno od obaveza, koje su imale, da kroz Društvo Naroda i tako zvani Konvenant sačuvaju nezavisnost i opstanak svakog ugroženog naroda. Tako su, u vrlo kratko vrijeme, ne samo Društvo

Naroda, nego i dvije vodeće konzervativne sile svijeta, i Francuska i Engleska, počele naglo gubiti svaki prestiž, napose kod malih naroda, koji su se uplašili, da bi mogli sačuvati svoj opstanak, i otpočele naglo približavati i klanjati i Njemačkoj i Italiji. Na obzorju je, ali samo za stanovito vrijeme, ostala kao jedino moguća nada, Rusija, za koju se sanjalo, da bi mogla biti jedina u stanju sačuvati male slavenske narode. Razumije se, s izuzetkom Poljske. München, koji je omogućio Hitleru, da odpočne svoj posmrtni marš čovječanstva, učinio je svoje! I zadnje iluzije, da bi Rusija mogla očuvati svijet od rata i spasiti male narode, srušen je u Moskvi Molotov-Ribbentropovim ili, bolje, Hitler-Staljinovim paktom.

Prije toga, teško je ne evocirati ne samo krizu oko Danciga-Gdanskog, zbog kojeg će konačno i odpočeti rat, kad su njemački izaslanici tog grada paradirali ispred članova Vijeća Sigurnosti, pozdravljajući predstavnike velikih sila nacističkim pozdravom, i s poklikom «Heil Hitler», i udarajući svojim pruskim petama. Svakako, najdramatskiji slučaj, koji se pojavio ispred Društva Naroda, bio je tragični nastup abesinskog cara Hailé Selassié Negusa. Na izvanrednom zasjedanju Skupštine od 29. lipnja do 6. srpnja 1936., koje se održalo u velikoj dvorani Reformacije na Plain Palaisu, jer nova zgrada ustanove nije još bila gotova, pojavio se u to vrijeme i sâm etiopski Car, na jedan način, koji je ganuo sve prisutne, ne samo mnogobrojne delegacije, nego i ogromnu publiku na galerijama, kao i svu svjetsku štampu. Hailé Selassié nastupio je skromno i sav iskreno tronut. Pokriven kabanicom, malen, crn, istrošen, najprije se je prekrstio, da bi zatim odpočeo svojom biblijskom i proročkom opomenom Europi. U svojem govoru ironički je dobacio fašističkoj Italiji, kako se njena civilizacija pojavila na abesinskom tlu u obliku jedne ubojstvene kišice, koja truje zrak, ljude, životinje, vodu i jezero, sipajući na stotine kilograma iperita. I dok je on odpočeo svoj govor skrušenom molitvom Svevišnjem, odjedamput se s galerija prolomilo divljačko zviždanje talijanskih novinara fašista, koji su po nalogu svoje vlade išli za tim, da spriječe, da se Negusov glas čuje. Na to je, dižući se iz reda svoje delegacije, rumunjski ministar vanjskih poslova Nikola Titulescu, jedan od najbriljantnijih govornika na Skupštini, skočio kazavši glasno: —«U ime savjesti čovječanstva i u ime civilizacije, gospodine Predsjedniče, pozivljem

Vas, da izbacite iz dvorane te barbare». (Au nom de la conscience de l'humanitè et de la civilisation, Monsieur le President, je vous demande de jeter ces barbares de cette sal!). Sva se je Skupština potresla i dugotrajnim pljeskom odobrila Titulescov poziv. Stražari su zatim skočili na galerije i izbacili talijanske novinare. Po galerijama veliki dio prisutnih gledalaca, među kojima je bilo vodećih ličnosti europske duhovnosti, poput Ferrera, dao je oduška svojem ogorčenju nad tim postupkom, kao i nad cijelim držanjem velikih sila, da žrtvuju Etiopiju, jedan mali narod, dostojan da kroz svoju prošlost nezavisnosti sačuva svoj opstanak na zemlji. Tog istog jutra zabilježen je i jedan tragičan slučaj samoubojstva jednog novinara, židova Lukse, koji se ubio u samoj dvorani zasjedanja, ostavivši nekoliko pisama na nekoliko europskih veličina i državnika, koji je počinio svoj «harakiri» iz jedne jedine želje: da upozori odgovorne faktore, da je već skrajnje vrijeme, da se odupru sili. Konačno, navedimo i gest predsjednika Senata slobodna grada Danziga, matrosa Greisera, koji je nacističkom šakom udario o sto međunarodne pravde, izdignuvši nad glave ministara vanjskih poslova Velike Britanije i Francuske, kao i generalnog sekretara Društva Naroda, Avenola, kukasti križ Hitlerove Njemačke.

U svojem govoru, Negus je otvoreno naglasio, da je Abesinija pala žrtvom jednog tajnog ugovora dviju velikih sila, Francuske i Italije, dok je pedeset i četiri država —po prvi put u povijesti— imalo namjeru spriječiti izvršenje napadačeva nasilja. I uistinu, sve je to bilo neljudsko i nepošteno djelo nikoga drugog, nego Pierre Lavala. Sjećam se, kad je prije dolazio u Ženevu, da pripremi izdajstvo Abesinije, jednog je dana sakupio oko sebe sve vodeće pariške novinare, među kojima su se isticali Burges od «Petit Parisien», Donadieu od «Figaroa» i mnogi drugi, svi osim Pertinaxa-Giraud-a od «Echo de Paris» i Geneviève Tabouis, koji su bili odlučno protiv te politike. Dajući im upute, kako da pišu, Laval reče: «Moramo biti račundžije i realisti. Ne preostaje nam drugo, nego prodati malog crnca —de vendre le petit negre— kako bi privukli Mussolinija na svoju stranu, protiv Hitlera... Mussolini ima vojsku od sedam milijuna bajuneta i nebo prekriveno avijacijom!» To su bile inače fraze, s kojima se Duce, vođa fašizma, neprestano služio u svojim govorima. Rat je, međutim, pokazao, da tih sedam milijuna i nebo pre-

kriveno avijacijom u ratu nitko nije vidio, i ukoliko je nečega i bilo, i to nije bilo na visini. Mussolini, ni sav njegov fašistički odgoj nije bio na visini, da izmijeni talijanskog čovjeka, koji nije nikako volio rata i proklinjao je Mussolinija, što ga je u isti uvukao! Prodati «le petit negre», malog crnca, bila je Lavalova politička filozofija. Nažalost, nije se iste odrekao ni Leon Blum, ni Yvon Delbos, koji je Francusku trebao vratiti na pravi put! Nju je prihvatio i Chamberlain, izbacivši iz vlade i Churchilla i Edena, da bi mogao prodati Čeho-Slovačku, «tu daleku zemlju, za koju malo tko zna gdje je», i za koju «nema smisla, da bilo koji Englez gine!» Nije trebalo biti posebno moralan, da se čovjek ne zgrozi nad takvim postupcima i nad svime, što se u ženevskim kuloarima, ili, kako se govorilo, u prostorima «pas perdus» (izgubljenih koraka), gdje su delegati šetali između sjednica s novinarima, izmjenjujući ili bolje prodavajući vijesti i obavještenja. U jednom od svojih izvještaja Centralnom Presbirou u Beogradu, koji su išli i na kneza Pavla, kako mi je on poslije u emigraciji često spominjao, i na Predsjednika i Ministra vanjskih poslova, dao sam slijedeći zaključak: «Abesinija je sahranjena. Negus je možda posljednji idealista, koji je vjerovao u Društvo Naroda, u Convenant i u Englesku. On je mogao napraviti separatan mir s Italijom i voditi politiku Ahmed Zogua, politiku Albanije. On to nije učinio, jer je vjerovao u međunarodne obaveze, u međunarodnu riječ, koju mu je zadala Velika Britanija. On je pogriješio. On je izgubio svoju zemlju. Ali, zajedno s gubitkom Abesinije, izgubila je i Liga Naroda: njena obrana njenih načela, njena riječ i njena vjera nisu bile izvršene. Bio je to slom ne više diplomatski, nego i vidljivo svih onih načela, u koje je čovječanstvo do ovih dana vjerovalo!»

Baciti retrospektivni pogled na slučaj Abesinije potrebno je dati prikaz, kako se to pitanje razvijalo kroz mehanizam Lige. U početku, s izuzetkom sudbonosnog Lavala, koji je morao da se u tijeku razvoja tog pitanja povuče, radi nepopularnosti u Francuskoj, Anthony Eden vršio je ogromne napore, da stvar izvede na način, da se osudi Mussolinijev postupak, i da se eventualno Italija izbaci, zbog prekršaja pakta, iz Lige. U tome je bio slijeđen od najvećeg dijela britanske javnosti. Od svih naroda Europe, nitko nije bio

više oduševljen takvim istjerivanjem Mussolinija, kao upravo Englezi. Smatralo se, da bi se osudom Mussolinija moglo i zaustaviti Hitlerov pohod na samostalnost malih naroda. Kad je došlo do glasanja za sankcije protiv Italije, delegacija je, iako protiv Stojadinovićeva mišljenja, ipak glasala za sankcije. Jednog poslije podneva, kad se je trebalo glasati u specijalnom komitetu, desilo se je, da sam se ja jedini našao na klupi Jugoslavije. Moj tadašnji šef, Dr. Ivan Subbotić, pozvao me je, da sjednem na stolicu rezerviranu za Jugoslaviju. Iako ja nisam bio činovnik Ministarstva vanjskih poslova, niti sam ikada zamjenjivao prvog delegata, morao sam primiti to naređenje. Kako je sjedalo Jugoslavije bilo do sjedala Sovjetskog Saveza, sjedio sam pokraj Maksima Litvinova. Razgovarajući s njim o tekućem pitanju sankcija protiv Italije, ja sam govorio, da očekujem svojeg šefa, da on donese najnovije instrukcije iz Beograda, za koje sam se bojao, da će uslijed pro-fašističke politike Milana Stojadinovića, predsjednika vlade i ministra vanjskih poslova, biti negativne. Međutim, u to dođe Anthony Eden, koji je obilazio sve delegacije, sav agresivno raspoložen protiv Italije, uhvativši nas prijateljski za leđa, mene i Litvinova, kao da je sasvim siguran, reče nam: «Uvjeren sam, vi ćete glasati s nama za sankcije!» Na to Litvinov i ja kimnemo potvrdno glavom! Iako ja nisam ni od koga bio ovlašten dati bilo kakvo mišljenje, pozitivno ili negativno, kimnuo sam sasvim spontano glavom! Litvinov se pravio kao da nije vidio! Eden, iz kojega je izbijao strašan miris whiskeya, izgubio se, očito zadovoljan. Iako sam zatim bio izložen prijekorima, bilo je jasno, da se ni moj šef, ni dva tajnika delegacije nisu htjeli tamo pojaviti, da se ne bi izložili protiv Stojadinovićeve politike, pa su mene, koji sam bio dovoljno istaknut kao anti-fašist, ostavili, da se osobno izložim. U svakom slučaju, Jugoslavija je ipak prihvatila sankcije, i jako od toga ekonomski pretrpjela, jer je ogroman dio našeg izvoza za Italiju bio zaustavljen u našim lukama, i tamo stradao.

Tko je prisustvovao tom diplomatskom mrcvarenju ideja i načela, na kojima je bila zasnovana Liga, nije mogao a da se najprije ne oduševi držanjem Edena i, kasnije, Paul-Boncoura, koji je ostao slavan svojim poznatim calambourom, kad je Mussolinija nazvao «Le Cesar de Carnaval» — Karnevalski Cezar! Delegati gotovo svih malih naroda su nagla-

šavali: «Nous ne voulons pas être l'Abyssinie de quelqu'un» (Mi ne želimo biti Abesinijom bilo koga!). Iako su predstavnici Male Antante i Balkanskog pakta, s izuzetkom Rumunja Titulesca, bili prilično oprezni i nepovjerljivi, da se stvar ipak ne bi mogla svršiti porazom Mussolinija, i da bi, na kraju krajeva, mogla ipak pobijediti Lavalova kompromisna linija, ipak je prevladavalo uvjerenje, da je potrebno suzbiti ili zaustaviti Mussolinijev kolonijalni prodor, napose u Africi, što bi značilo punu prevlast na Mediteranu. Politiku opreza vodili su uglavnom Tefvik Ruzhdi beg, koji se sada zvao Rustus Aras, grčki delegat N. Politis, i jugoslavenski delegat Ivan Subbotić, koji će uskoro biti i opunomoćen od Stojadinovića, da vodi tajne pregovore s Cianom u pitanju stvaranja jugoslavensko-talijanskog prijateljstva, uperenog uglavnom protiv Pavelićeve akcije u Italiji. Svakako, najogavniju su politiku vodili belgijski ministar vanjskih poslova Van Zeland i švicarski član federalne vlade Motta, koji su sve pokušali, da Mussolini uistinu ne bude osuđen u Ženevi, i da Abesinija izgubi svoju nezavisnost. Značajno je, kako se u pitanju držanja Motte i svih podržavatelja Mussolinijeve politike, držala švicarska javnost. Sva desničarska i konzervativna štampa ne samo u Švicarskoj, nego i u Europi zagovarala je Mussolinijevu politiku ekspanzije na afričkoj visoravni, ističući, da bi takva politika značila širenje europsko-zapadne civilizacije u najzaostalije krajeve svijeta. Međutim, i pokraj takvog stava i desničarske štampe i javnosti pa i same federalne vlade, ustajala je ljevičarska štampa. Ogromne mase ženevskog naroda, kao i iz ostalih krajeva Švicarske, dočekivale su Hailé Selassié-a s velikim oduševljenjem i pljeskanjem, gdje god se on pojavljivao, kličući mu: Živio Negus, živio car Abesinije! Kad je konačno i sâm Eden podlegao snažnijem utjecaju najkonzervativnijeg dijela britanske Konzervativne stranke, čiji je on bio član vlade, i popustio ispred Mussolinijevih zahtjeva, nastalo je ogromno razočaranje i u tog dvogodišnjeg borca u obrani nezavisnosti malih naroda! Ljudi su se posebno iznenađivali, da je Eden imao odvažnosti, da čak pođe na razgovore u Rim s Mussolinijem, koji ga je držao u čekaonici satima, prije nego je pronašao vremena, da razgovora s predstavnikom Velike Britanije. Ni u samom Rimu, Eden se nije mogao nigdje pojaviti, jer bi bio izložen zviždanjima i napadajima fašističke rulje. Da bi pokazali

svo svoje gađenje, fašisti su po svoj Italiji, gdje je bilo gotovo u svakom gradu hotela, koji su nosili ime Eden, skidali table i mijenjali to ime, privlačivo za anglosaske turiste u «Il Paradiso». Talijanska diplomacija u Ženevi, kojoj su stajali na čelu predfašistički diplomati, kao Barun Aloisi, uz fašističke aktiviste, poput Bova Scoppe, iako nije imala velikog utjecaja na stavove delegata malih naroda, s izuzetkom delegata Male i Balkanske Antante, ipak je uspjela razbijati suradnju Francuza i Engleza, kao i nezavisnu djelatnost Sekretarijata Društva Naroda, u čijem je središtu vladala puna izdaja svih viših činovnika, počam od Glavnog tajnika Avenola do gotovo svakog francuskog i engleskog višeg činovnika, s izuzetkom, rekao bih, podsekretara Frank Waltersa i Henri Vigiera, i u higijenskoj sekciji Ludwika Reichmana, koji su stajali na gledištu, da treba braniti duh i slovo Ligina Conventa.

Slika ne bi bila potpuna, kad se ne bi istaklo, da je u to vrijeme osnovna politika Sovjetskog Saveza ili, kako se onda govorilo, Rusije, bila izričita i jasna obrana ne samo načela Lige, nego i svih onih naroda, koji su postajali, ili su mogli postati žrtvom fašističko-nacističkog imperijalizma. Govori i intervencije Litvinova na skupštinama i ostalim sastancima ženevskog međunarodnog organizma bili su na visini jedne velike sile, koja je na međunarodnom planu, neodvisno od njene unutrašnje politike, provodila politiku obrane svih onih demokratskih načela, bez opstanka kojih se nije mogla očuvati ni Liga, ni mir u svijetu. Ta činjenica, koja će postati vrlo brzo još snažnija u pitanju obrane demokratske vlade u Španjolskoj, uvjeravala je i stanoviti broj europskih intelektualaca, da je Rusija, ostvarivši kod kuće svoju revoluciju, pomalo postajala ona stara carska Rusija, koja je od vremena Bečkog kongresa pa do Prvog svjetskog rata čuvala na osnovama legitimiteta mir protiv fašisto-nacističkog rušenja mira i svjetske stabilnosti. Liga je, prema mišljenju tih duhova, kojima je stajao na čelu historičar Guglielmo Ferrero, trebala biti ono, što je bila Sveta Alijansa od 1814. do 1914., dakle čuvar međunarodnog legitimiteta, na kojem se zasnivala i nezavisnost svih naroda — država, čuvarica međunarodnog poredka. Analizirajući Litvinovljeve govore, Ferrero ih je uspoređivao s politikom, koju je Rusija vodila u odnosu na stabilnost u Europi, s intervencijama Aleksandra I. u otporu

na Napoleonovu ekspanziju, isto tako i Metternicha i Talleyranda i Castelreaguea. I kad je osjetio, da ni suvremena Francuska ni Engleska ne namjeravaju, da se snažnije i principijelnije suprotstave Italiji i Njemačkoj, bio je uvjeren, da Europa i svijet ulaze u novi rat, i da bi iz tog rata samo Rusija mogla iznijeti maksimum pobjede. Nepovjerenje, međutim, koje je vladalo u konzervativnim slojevima zapadnoeuropskog društva prema komunističkoj Rusiji, pojačavalo se još više protu-komunističkom najezdom nacional-fašizma. I svi oni, koji su odbijali jedino moguće rusko stanovište, da se izbjegne rat kroz Društvo Naroda, bili su gledani s dubokim nepovjerenjem od strane europskih konzervativaca! Konzervativna švicarska javnost uplašena, da ne bi Mussolini prisvojio i Ticino, kao i Francuska u bojazni, da Italija ne zagazi u Nizzu i u Savoyu, pristupile su ogavnoj politici ne samo kompromisa, nego i klanjanja ispred fašističkog porasta. U samoj Ženevi kontakti sa sovjetskim delegatima bili su svedeni na vrlo ograničene i isključivo službene odnose. Na Rusiju se uopće nije računalo!

Činjenica, da je Mussolini mogao uključiti u ono, što se sada nazivalo talijanskim carstvom, kad je zadnji talijanski Kralj, Viktor Emanuel III., bio dignut na rang Cara Etiopije i Kralja Albanije, stvorilo je uvjerenje, da će ne samo Mussolini, nego i Hitler nastaviti svojim prodorima u pravcu proširivanja svojih carstava ne samo u Europi, nego i po Africi. Bilo je, naime, jasno, da je Liga Naroda, koja je do sada predstavljala stanovitu ravnotežu snaga, doživjela svoj konačan slom. Osnovna činjenica, da se velike sile ne kažnjavaju, pa i poslije isključenja Italije iz Lige, nije ničemu pridonijela, nikako ojačanju ženevske ustanove. Abesinija nije bila prvi početak raspadanja Lige. U slučaju Marseilleskog atentata, kad je Laval donio odluku, da se Italija ne smije optužiti kao sjedište, iz koga su se pojavljivale Pavelićeve akcije protiv Jugoslavije, nego samo Madžarska, pa eventualno i Bugarska, upozorila je, da ni Francuska ni Engleska ne žele lomiti s Italijom. Teza je bila: ne smije se gurati Italiju u naručaj Hitleru. Slučaj s Etiopijom, kad se je radilo o jednom eklatantnom primjeru napadaja jedne velike sile nad malom, i na rušenje njene samostalnosti, dao je bjelodani dokaz slabosti francusko-engleske diplomacije kroz opadanje Lige, tako da ni isključenje Italije iz Lige nije popravilo opći utisak europske javnosti, da je otvoren put potpunom međunarodnom bezvlađu, i ratu. Kad god sam mojim đacima u vrijeme svojih predavanja na mojem sveučilištu u New Jerseyu, Fairleigh Dickinson University, predstavljao i tumačio taj period propasti Lige, sloma Abesinije i rastućih pobjeda Mussolinija pa i Hitlera, nisam se ustručavao da uđem u svojim zaključnim razmišljanjima i u filozofiju povijesti, posluživši se grčkim mitosom *Nemeze*. U povijesti, govorio sam mladim Amerikancima, koje je suvremena europska povijest jako privlačila, a koji su bili jako potreseni mojim opisom Negusa, Lavala, Mussolinija i Edena, kao i s ostalim protagonistima iz tog vremena, ima i Nemeza, neminovna osveta nad onima, koji su odgovorni za političke pogreške i nedopuštenosti, koje graniče političkim zločinima. Za vrijeme prošlog rata i kao ishod istoga, Laval je završio svoj politički život na vješalima, Mussolini uhvaćen od talijanskih partizana i na mjestu bez ikakvog suđenja bio strijeljan zajedno sa svojom ljubavnicom, koja je ostala kod milijunâ njegovih pristaša jedina, da ga pokuša obraniti. Jedini, koji ih je nadživio, bio je ipak Hailè Selassiè, vrativši se u svoju oslobođenu domovinu, ali je, uslijed novih unutrašnjih promjena u njegovoj zemlji, morao da je ponovno napusti i umre u izbjeglištvu. Međutim, i sada Rusija, koja je u Ligi Naroda branila nezavisnost Abesinije, zamijenila je predratne prakse nacional-fašističkog imperijalizma, izvozeći svoju ideologiju, koja je daleko od toga, da bi oslobodila čovjeka, nego, naprotiv, ide za njegovim zarobljavanjem! Nije isključeno, da će i ta imperijalistička politika doživjeti svoju Nemezu!

Imperijalni fašizam, ni poslije protjerivanja iz Lige nije se zaustavio na svojem osvajačkom putu, rušenju demokracije i uspostavljanju fašističkih ideologija na Mediteranu. Fašizam je u viziji Mussolinija morao prodrijeti u svaki kut Mediterana. Poslije dugih desetljeća rojalističkih, reakcionarnih i vojničkih diktatura u Španjolskoj, među kojima je ona Prima de Rivere bila jedna od najanahronističnijih, pojavila se je demokracija. Odstranjenjem kralja Alfonza XIII., izgledalo je, da će i Španjolska biti sposobna ostvariti suvremenu progresivnu, čak i protufašističku republiku. Ali već koncem 1936. godine, kad je Liga doživjela poraz Mussolinijevim zauzimanjem Abesinije, pojavljivali su se u Ženevi teški glasovi o tome, kako se međunarodni fašizam, na čelu s tali-

janskim fašistima, uvlači u unutrašnje zadjevice, uvlači u zemlju, davajući čak i vojničku potporu anti-republikanskim generalima i pukovnicima. Mlada španjolska demokracija osjetila se je, dakle, na početku svojeg razvoja ugrožena fašističkom zavjerom, koja je iz inozemstva ne samo ulazila, nego i zauzimala najprije manje, a zatim i šire dijelove zemlje. Iz dana u dan Španjolska je postajala plijenom ne samo građanskog, bratoubilačkog rata, nego i međunarodne fašističke intervencije u unutrašnji proces jedne nezavisne zemlje, i to na strani reakcije. Ne samo španjolska inteligencija, nego i široki slojevi španjolskog naroda preuzimali su u svoje ruke obranu demokratskih ideala. Sve zastarjele naslage španjolskog društva bile su suočene dinamičkim snagama revolucije. Liberalno-demokratski i socijalistički elementi na čelu s Azañom, Madariagom i drugima, bili su izloženi ogromnim naporima, da sačuvaju demokratski oblik republike. Međutim, kod toga ih nisu samo sprječavale vojničke hijerarhije i stanoviti dio starije katoličke hijerarhije, nego i sav latifundistički sloj visokih zemljoposjednika. Štoviše, u jednom stanovitom trenutku, ekstremne komunističke i anarhističke snage, posebno ove zadnje u Kataloniji, koje su počinjale nepotrebna krvava zločinstva, ubijajući svećenstvo, paleći crkve i bacajući Španjolsku u grozno krvarenje. Ta i takva pojava, umjesto da ojača Republiku, ona ju je slabila, jer je davala povoda fašističkim elementima, da još dublje i krvavije prodube bratoubilački rat, kojeg se Španjolska nije više mogla osloboditi!

Tako je građanski rat u Španjolskoj, umjesto da zemlji dâ demokraciju, odveo istu u fašizam, koji je do jučer pod vodstvom generala Franca i vladao Španjolskom. Promatran i doživljen iz Ženeve, građanski je rat rastavio svu Europu i čitav svijet, bacivši ih u dilemu: da li fašizam ili komunizam? Iako se stvarno nije o tome radilo, nego o očuvanju jedne legitimne vlade, koja je bila republikanska, međunarodne snage fašizma i komunizma odpočele su krvavo kolo za pobjedu svojih ideologija. Građanski rat u Španjolskoj nije rastavio tek napredne krugove od reakcionarnih ili fašističkih, nego i same demokratske i napredne krugove među njima samima, i tako izazvao onaj kaos, povezan s relativitetom u ljudskim raspoloženjima, koji je samo koristio i fašizmu i komunizmu. Rat je naglo razdvajao i Europu i svijet, kad su protiv, najprije talijanske i zatim njemačke intervencije u Španjolskoj, počele da se formiraju svugdje u svijetu međunarodne brigade dobrovoljaca, koji su smatrali, da je ovo vrijeme da se, bilo brani sloboda i demokracija jednog po fašistima ugrožena naroda, ili da se protiv fašizma čak i suprotstavi komunizam! Podvojenost cjelokupne svjetske javnosti o tome, da se intervenira na strani Republike, koja je sve više gubila snage, ili da se ostane u punoj pasivnoj neutralnosti, odražavala se na Ligu. Velike demokracije svijeta, i Francuska i Engleska, stajale su na gledištu odbijanja svake intervencije, dok je međunarodni fašizam pojačavao sve svoje vojne snage, da uništi Republiku. I ovog puta, jedino je Sovjetski Savez ostajao na načelu intervencije, uvjeravajući kroz intervencije na sastancima Lige, da je dužnost Lige na osnovu Conventa, koji su usvojile sve države-članice, stupiti u obranu svake legitimne vlade svake države-članice Lige. Litvinovljevi govori tih godina bili su svjedočanstvo odgovornosti jedne države, koja nije nimalo bila revolucionarna, nego je stajala na poziciji legitimiteta, kojih su se trebale pridržavati stare legitimne demokracije Francuska i Britanija, zajedno sa svima malim narodima-članicama Lige. Naprotiv, držanje demokracija značilo je najsramotniju kapitulaciju demokratskog legitimiteta i omogućavanje, politikom zatezanja i odlaganja, da u Španjolskoj strada i nestane demokracija i bude uspostavljen, ili, točnije, nametnut fašistički režim gori i strašniji, u prvoj etapi, od prošlih reakcionarnih španjolskih političkih režima. Takvo ponašanje predstavnika demokratskih prvaka, pa čak i onih, kao što su bili predstavnici tako zvane Pučke fronte, Leon Blum i Yvon Delbos, u Ženevi, nije samo iznevjerilo ionako iznevjerenu Ligu, nego je izložilo svaki prestiž velikih demokratskih snaga u Europi i u Sjedinjenim Američkim Državama, i izložilo čovječanstvo nastajućoj Apokalipsi.

Međutim, dok se sudbina španjolskog naroda odlučivala u neodlučnim i birokratskim ispostavama službenih organa zapadnjačkih ministarstava velikih sila i u samom sekretarijatu Lige, koje je mahom bilo preplašeno, da bi u slučaju republikanske pobjede mogao u Španjolskoj pobijediti komunizam, i Sovjetski Savez, prestravljen širenjem fašizma, odpočeo je najprije tajnom i, zatim, javnom intervencijom u građanski rat. Dok je Litvinov u svojim izjavama branio tezu, da je intervencija potrebna, da se suzbije fašistička aktivna

čak i vojna intervencija, i ostajao na tome načelu, Rusija je poprimila na sebe oblik legitimističke sile; ali, kad je, bilo kroz komunističke brigade dobrovoljaca i, zatim čak i izravno odpočela i vojna, iako ograničena potpora republikanskim snagama, propaganda reakcije i fašizma, da Moskva ide za tim, da uspostavi komunizam na Mediteranu, zahvatila je i London i Pariz i Washington. Što je bilo najtragičnije, bila je i činjenica postupaka republikanske vlade, koja se vrlo brzo podvojila na konzervativnije elemente, koji su bili protiv svake suradnje s Moskvom, i na progresivne, koji su, poput ministra za vanjske poslove Alvarez del Vayo, bili za što užu suradnju sa Sovjetskim Savezom. «Ako nas Francuska i Engleska bacaju u ruke fašizma i odbijaju, da se odupru Mussoliniju, ne preostaje nam nego uska suradnja sa Sovjetskim Savezom». Salvador de Madariaga bio je jedan od vodećih španjolskih liberalaca, koji se usprotivio svakoj suradnji s Moskvom i stajao na stanovištu, da to baca neminovno Španjolsku u naručaj Rusije, koja će, prije ili poslije, htjeti uspostaviti komunizam. Kako se u međuvremenu osjetilo, da Litvinovljeva konzervativna legitimistička teza postaje nepopularna u širokim europskim ljevičarskim masama i da Litvinov gubi Staljinovo povjerenje, to je prouzrokovalo stanovito sovjetsko nepovjerenje prema republikanskim snagama. U samoj Španjolskoj, radikalan i krvavi sukob između katalanskih anarhista i komunista vodio je do dubokog sloma svih protu-fašističkih snaga, da se je i sama Moskva počela pribojavati, da bi ipak fašistički elementi mogli iznijeti pobjedu. Zadnja borba za Madrid, koja je podvojila sve europske krugove, zainteresirane za konačan ishod građanskog rata, dok su generali na čelu s Francom, u pratnji marokanskih askera, osvajali komad po komad krvave španjolske zemlje, donosila je sa sobom pobjedu fašizma i slom slobode u toj staroj, slavnoj zemlji.

Kako je uslijed toga Ženeva, kao, uostalom, i Pariz bila središte španjolskog sukoba, sve vodeće ličnosti, ne samo političkog svijeta nego i duhovnog, stizale su, da bilo optimistički, bilo sa skepsom gledaju na zadnji ishod ovog ideološkog sukoba, za koji se već tada osjećalo, same dvije godine pred početak Drugog svjetskog rata, da je to tragičan preludij u veliki svjetski okršaj. Smatralo se, naime, da bi novi svjetski rat trebao biti ideološki rat, rat između fašizma i

komunizma; i da bi se demokracije radije srele s Rusijom, nego li protiv nje. Kako ni to nije bilo jasno, jer su rastuće konzervativne snage radije gledale u spasavanje Europe od strane i Mussolinija i Hitlera, naglo odlazeći na poklonjenje Rimu i Berhtesgadenu i konačno Münchenu, da se zatim i Sovjetski Savez riješi kroz Molotov-Ribbentropov pakt na kapitulaciju pred Hitlerom, španjolski krvavi vrtlog izgledao je besciljan i izlišan, što se je više Europa strmoglavljivala u opći krvavi ponor.

A ipak, nikada u Europi nije bilo bezgraničnijeg idealizma i ogromnijih nada, kao u to vrijeme kristaliziranja ljudskih savjesti. Izgledalo je, da tko god se u to vrijeme, od 1936. do pred sâm rat 1939., nije opredijelio za španjolsku demokraciju, taj nije uspio u sebi pronaći duboko čovječje suosjećanje! Picassova «Guernica», koja je zanosila gledaoce na pariškoj izložbi 1937., Hemingwayev roman «Za koga zvona brecaju?» i Malrauxovov «Čovječji Uvjet», iako se isti odigravao u Kini i njegova španjolska varijanta «Nada», svakako su najpotresnija svjedočanstva drame, kroz koju se u to vrijeme čovjek misli i savjesti lomio. Opredjeljavanja za španjolsku republiku od strane katolika, kao što su bili francuski katolički mislioci Jacques Maritain i François Mauriac, pa i onda, kad su bili optuživani od katoličke reakcije, budila su ogromne nade u unutrašnji preporod svakog čovjeka, koji nije mogao ostajati i nadalje ravnodušan i neopredjeljen. Razgovori, koji su se tada vodili ponajviše kod Ferrera, koga su posjećivali ne samo talijanski, nego i francuski i španjolski intelektualci, odražavali su svu tragičnu prošlost i još tragičniju budućnost, u kojoj se nalazila Europa. Kao i uvijek, u tim godinama, bezglavost, neodređenost i podvojenost Pariza najstrašnije je djelovala na sve mlađe i starije intelektualce. Nikada, možda, kao tada Pariz nije zatajio u svojem poslanju. U svojoj knjizi «Paris, dernier model de l'Occident» —Pariz, zadnji uzorak Zapada— Leo Ferrero dao je značajan dokaz tog pariškog pomućenja i duboke intelektualne nemoći, koju sam ja nazvao u naslovu moje knjige «Agonijom Evrope». Sresti u Ženevi jednog Leona Bluma, zadnjeg vođu zapadno-europskog socijalizma, ili Eduarda Herriota, da ne govorimo Daladiera, konzervativca Lorda Halifaxa, koji je zamijenio Edena, zatim sav niz predstavnika Male i Balkanske Antante, među kojima Rumunja Antonesca,

koji je zamijenio Titulesca, Kroftu, i one, koji su vladali kod kuće i nisu se pojavljivali u Ženevi, poput Milana Stojadinovića, kojeg su u Ženevi predstavljali Dr. Božidar Purić i Dr. I. Subbotić, bilo je dovoljno, da se osjeti ogromno nepovjerenje prema Republici i prema svima onim Španjolcima, koji su bili na strani Republike. U pogledima svih njih, Republika je bila uvod u komunizam sovjetskog područja. Poput Stojadinovića, i Purić, iako je osjećao, da je Mussolini neprijatelj, ipak je zazirao od španjolskih republikanaca, smatrajući ih pogibeljnom ljevicom. Kad se pak pročulo, da i u zemlji raste pro-republikanski val, i da ga vode komunisti s Drom Dragoljubom Jovanovićem, kao krinkom, za kojom se krije čisti komunizam, velikosrpska diplomacija, u koju je spadao i Ivo Andrić, kandidat za ambasadora kod Hitlera u Berlinu i usko povezan s Cincar Markovićem, koji je uskoro kao pro-osovinski čovjek trebao preuzeti ministarstvo vanjskih poslova, spektakularno se odvajala od svih protufašističkih elemenata u Sekretarijatu Lige i u raznim delegacijama. Kao značajan primjer takvih obzira ne mogu a da ne spomenem i ovaj slučaj. Dok je, recimo, Subbotić pa i Purić rado viđao Ferrera, dotle se je Andrić lomio da to učini, dok konačno nije došao na naručeni posjet! Moram priznati, da je i Subbotić na primanjima u našoj delegaciji pozivao i Ferrera, tako da su to gledali s nepovjerenjem i baruni Aloisi i Bova Scoppe.

Međutim, kad ulazimo u raščlambu tipičnog velikosrpskog diplomate, kao, recimo, agresivnog Purića, slijedeći primjer osvjetljuje čitav taj mentalitet. Purić je bio ženjen s kćerkom Nikole Pašića, Darom, za koju se govorilo, da je mudrica kao i otac, dok to sin Rade nije bio. Njihovom pompoznom vjenčanju kumovao je sâm kralj Aleksandar. Jednog dana kod Subbotića, dok smo planirali daljne nastupe na sastancima Lige, poveo se govor o krizi u zemlji, i kako knez Pavle naginje k rješavanju hrvatskog spora, jer da je zemlja u krajnjoj opasnosti. Stojadinović će trebati otići, i na njegovo mjesto dolazi Dragiša Cvetković, inače osobni prijatelj Subbotića. Na to Purić plane, sav zajapuren:

—Ne razumem, usled čega se Knez boji Hrvata? Što Hrvati mogu? Ta mi se Srbi od Kosova do Kajmakčalana nismo bojali ni Turaka, ni docnije Austrijanaca ni Nemaca pa ni Hrvata, koji su upadali u Srbiju s austrijskom vojskom!

Ja ne razumem Kneza. On se nije borio ni u Balkanskom, ni u Prvom ratu. On ne oseća srpsko herojstvo! Ne oseća za srpskog geđu, koji se ničega ne boji! Kakvi Hrvati! I, razume se, izabraše tvog Cvetkovića, ciganina, da pravi sporazum s Hrvatima, s Mačekom!

I zatim se upustio po onoj megalomanskoj: «Mi smo kô bogovi lepi», u veličanje srpskog herojstva! Iako ga je oprezniji Subbotić primirivao i sklonjivao, da je rješenje hrvatskog pitanja i uvlačenje Mačeka u vladu osnovno pitanje zemlje, Purić se nije nikako dao! Velikosrpski mentalitet kod toga tipa srpskog društva prodirao je tako duboko u samu krv pojedinaca, da se nije moglo nikako racionalizirati. Zatim, onaj osjećaj preziranja Hrvata, kakav se mogao osjetiti i kod samog Stojadinovića, ispoljavao se je u ovome slučaju. Tih godina rasta Stojadinovićeve vanjske politike, napose u vremenu uspostavljanja prijateljskih odnosa s fašističkom Italijom, prilikom Stojadinovićeva posjeta Rimu, gdje je bio trijumfalno primljen, i zatim Cianova lova kod nas, Stojadinović se popeo i na St. Moritz. Na vrhuncu svoje političke snage, Batlija, kako su ga zvali, pozvao je moju ženu i mene na čaj. Mislim, sugestija je pala od strane novinara Bate Stoimirović-Jovanovića. Tek Stojadinović je bio prezadovoljan sa samim sobom:

—Pogledajte samo, mene su napadali, da idem na poklonjenje Mussoliniju. Sada tamo poslije mene idu i Chamberlain i Lord Halifax. Svi su se izredali! Čega se imamo bojati? Knez hoće da se načini sporazum s Mačekom. On smatra, da je to jedini način da se zadovolje Hrvati! Ne znam, radi čega će mu Hrvati? Tà mi se nismo bojali nikoga. Radi čega bi se trebali bojati Hrvata? Naši odnosi s Mussolinijem napreduju. Ustaštvo je u likvidaciji. Budaka smo prihvatili, da se vrati kući. Uskoro će i ostali Hrvati da se vraćaju. Meni se nikako ne ide na taj sastanak s Mačekom. Sada na povratku trebali bi se sastati u Brežicama. Da Vam otvoreno rečem, ja s Mačekom ne mogu. Meni nikako ne odgovara taj seljački pokret. Ja seljak nisam, niti shvaćam bilo kakav seljački pokret. Ni ovaj našeg Milana Gavrilovića, Dragoljuba Jovanovića i Pižona (Jovan Jovanović)! Šta će nam to? — I s nekim ciničkim prezirom, kakav se mogao osjetiti kod najobičnijeg snoba nikako kod političkog čovjeka,zaključi: —Mi predajemo i suviše veliku važnost Hrvatima. Ta, tko

su oni? Da samo znate što Mussolini i Ciano misle o tom Paveliću i o tim njegovim ustašama! Uostalom, na putu smo, da ih sve imamo natrag, i to u najskorije vreme! Vaš šef Subbotić je upravo tamo, u Rimu, i uvjeren sam, da će se taj posao dobro svršiti potpunom likvidacijom ustaša!

Kako ja ništa o tome nisam znao, da Subbotić ima zadatak da sklopi s Talijanima ugovor za likvidaciju Pavelića i njegovih ustaša, stvar me je iznenadila. Da je mene pitao, ja bih ga od toga bio odvratio, jer sam na temelju vrlo sigurnih podataka, od talijanskih anti-fašista, znao i o tome po dužnosti obavještavao, da Rim ne će nikada predati Beogradu ni Pavelića, ni ustaše, nego da će ih držati kao dragocjenu mogućnost, da ostvari svoj plan osvojenja Dalmacije i Hrvatskog Primorja, kojeg se fašistička Italija ne samo nije odrekla, nego ga je i smatrala svojim glavnim ciljem! To je, uostalom, u Rimu svatko znao, a svaki je Balilla vjerovao, da su Dalmacija, Hrvatsko Primorje i Istra talijanske zemlje, da su one to uvijek bile i da moraju biti! Samo ovaj slučaj bio bi dovoljan, da osvijetli Mussolinijevu politiku prema Paveliću. Kad je poslije Marseilleskog atentata Pavelić nestao iz Firenze s Viale Michelangela, i bio zatvoren u torinskim tamnicama, za njega i njegove najuže suradnike bili su pripremljeni posebni moderni apartmani sa svim hotelskim komforom, s prvorazrednom hranom, dok jugoslavensik obavještajci nisu znali, gdje se oni nalaze. I kad sam to spomenuo Stojadinoviću, on je to odbijao kao nemoguće i kao antifašističke intrige, do kojih on ne može ozbiljno držati. I kad na sve to mislim, ne preostaje mi, nego da čestitam Paveliću na uspjehu, koji je imao, da prevari srpsku megalomaniju, kojoj su Hrvati bili nitko i ništa, svakako nesposobni, da prevare srpske diplomate i srpske državnike! Kad sam zatim sreo Subbotića u Ženevi i upitao ga za njegovu rimsku misiju i kakav je ishod imala, on se branio od toga, niječući, da bi on bio u Rimu. Naprotiv, govorio je, da je on bio kod kuće u Rumi, i da se Stojadinović prebacio! Međutim, odmah poslije čajeva u Sauvretti-Palace na St. Moritzu, u gradu Zürichu, gdje je Stojadinović otkrivao spomen ploču na kući, u kojoj je živio kao student Nikola Pašić, našao sam se u hotelu, kad je sav prestravljen hrupio Stojadinovićev šef kabineta Dragan Protić, najavivši mu, da je «pop» izazvao krizu, da bi se Knez oslobodio Stojadinovića. Taj «pop»

bio je Korošec, koji je već spremio ostavku Stojadinovićeva kabineta i spremao novu vladu Dragiše Cvetkovića, koja će uskoro postati Cvetković-Mačekova vlada. Stojadinović se pravio kao da ga to ne zabrinjava:

—Ja sam na dobrome putu, isticao je, ja sam na putu fašističkog preporoda. Fašizam pobjeđuje. Kakav Cvetković? Nesvršeni đak novosadskog Pravnog fakulteta. Ciganin. I nitko i ništa!

Međutim, knez Pavle, preplašen Stojadinovićevom spregom posebno s Cianom pa i s Goeringom, pribojavao se je, da ne bi mogao kontrolirati naglo rastuće megalomanstvo Srećka Srećkovića Batlije, kako su zvali Stojadina, koji je kupovao ljude, kad ih nije mogao da odstrani s puta, po kojem je hodao!

Cvetkovićeva površnost znala je vrlo često biti legendarna! Jednog dana na jednom ručku kod mene, kojemu su prisustvovali vodeći francuski i američki publicisti Pertinax, Tabouis, Streit i Mowrer, dok se govorilo o Mussoliniju, Cvetković, koji je tada bio u službenoj misiji kao ministar rada u organizaciji Međunarodnog ureda Rada, isticao je veliki Mussolinijev uspjeh u socijalnoj izgradnji Italije i u sređivanju radničkih odnosa. Bilo je to dovoljno, da to digne Ferrera u sto nebesa, kazavši, da Cvetković ništa ne zna, i da ne bi trebao govoriti o stvarima, koje ne poznaje:

—Uostalom, to me nimalo ne iznenađuje. To čine svi sadašnji državnici liberalne i demokratske Europe. Tako je i Winston Churchill imao odvažnosti da kaže, da je Mussolini ispisao najslavnije stranice talijanske povijesti poslije Rimskog carstva. To me nimalo ne iznenađuje, jer to najkonkretnije razjašnjava, zašto svijet srlja tako naglo u nov svjetski rat! Narodi su u rukama neznalica, izigravaju ih diktatori, i zato nas nitko ne će osloboditi novog krvoprolića.

Cvetković je pokušavao da se brani, ali neozbiljno, još više pokazujući svoje neznanje! Cvetković bijaše kao stvoren da izvali gluposti, ali u tome se odlikovao politički i gotovo svaki diplomatski predstavnik velikosrpske političke klase!

Ne mogu nikako da se ovdje ne dotaknem tog jedinstvenog mentaliteta te beogradske «Žute kuće», kako se u Beogradu zvalo Ministarstvo vanjskih poslova. Bili su to mahom djeca, koja su bila produkt beogradske čaršije, neke vrste neodređena srednjeg staleža, koji se nikako nije mogao popeti do srednje

i zapadno-europske buržoazije. U dubini, bio je to cincarski elemenat, koji se okupljao oko dvije dinastije, Obrenovića i Karađorđevića, bizantinsko-turskog vladajućeg mentaliteta. Za razliku od grčke ili rumunjske diplomacije, koja je ipak proizlazila iz kulturnijih sredina, beogradski činovnik «Žute kuće» borio se u razgovoru na francuskom gramatičnim grješkama i surovim naglaskom. Kroz taj neravan proces čaršijskog penjanja iz seljačkih nizina, srpski je diplomatski činovnik, pa i kad se je popeo i do ranga poklisara, bio ili pretjerano ukočen, ili suviše balkanski neuravnotežen. Takva je posebno bila generacija Purića, Stojadinovića, Fotića i mnogih drugih djilkosa. Kod toga se nije razlikovao ni Milan Rakić, ni Jovan Dučić. Sva ta generacija iz Balkanskih ratova, koja se smatrala tzv. Kajmakčalanskom generacijom, iako se je zatim školovala na Sorbonni, u pravnim i u političkim znanostima na fakultetima, nosila je u sebi izraz, stil i grubost vodećih društvenih osoba iz Nušićevih komedija. U tome mentalitetu prevladavale su slijedeće kategorije: 1) Srbija Über Alles. Srpstvo nad svime. Srbija, koja je iz ničesa stvorila državu. Srbija, koja je s Balkana otjerala Tursko carstvo. Srbija, koja je srušila Austro-Ugarsko carstvo, oslobodila Srpstvo na cijelom teritoriju Jugoslavije. 2) Prezir za Hrvate, za koje se smatralo, da nisu nikada bili u stanju stvoriti i organizirati svoju državu. Narod, koji nije sposoban da oblikuje državu, nije se u jeziku srbijanske diplomacije smatrao narodom. Hrvati su bili uvijek sluge Beča, Carigrada i Rima. Hrvate se mora kontrolirati, da ne bi izdali državu. Diplomacija i vojska moraju biti isključivo u rukama Srbijanaca, čak prvih godina ni u rukama Srba prečana. Svaki onaj Hrvat, čak i Srbin, koji je bio u austro-ugarskoj vojsci ili diplomaciji, nije mogao biti u jugoslavenskoj vojnoj i diplomatskoj administraciji. U jednu riječ, nije se prema Hrvatu imalo povjerenja. Na tako zvani hrvatski osjećaj, da pripadaju zapadnoj ili centralno-europskoj nikako balkanskoj civilizaciji, Srbijanac, bilo vojnik bilo diplomat Srbijanac, gledao je s prezirom. 3) O Makedoncima ili o Bugarima i Arnautima, vodeći Srbijanac nije govorio toliko s prezirom, koliko o Hrvatima, smatrao ih je kolonijalnim narodom. Kompromisno Slovenac ga nije smetao. Srbijanac je, naime, osjećao, da je Slovenac realan i kompromisan, da je solidan činovnik, od kojeg Beograd može samo imati koristi. Kako

se Slovenac nije borio za ravnopravnost, Srbijanac je to smatrao korisnim u velikosrpskom mentalitetu apsolutnog vladanja nad svima ne-srpskim narodima. Sve je to bilo dovoljno, da kod svih nesrpskih naroda i posebno kod hrvatskog naroda izazove otuđenje nad zajedničkom državom i težnju, da se prije ili poslije odsječe od Beograda i od te umjetne zajednice, u kojoj nitko nije volio, niti prihvaćao Beograd, ukoliko nije bio Srbijanac. Vrlo često beogradski diplomat znao bi kao iz prezira reći, da kad on putuje u Dalmaciju ili u Hrvatsku, da on osjeća, da putuje u kolonije Srbije, i, ako je bio iskren, znao bi dodati, da on shvaća radi čega su Hrvati nezadovoljni, jer ih Beograđani smatraju svojom kolonijom. Beogradskog diplomatu je strašno ljutilo, kad bi čuo od stranaca, da je Zagreb sjajan grad, uglađen, europski izgrađen, i kad bi se kroz takve ocjene osjetilo, kako Zagreb nije nikako balkanski grad. To mišljenje dobivali su gotovo svi stranci, koji su posjećivali Jugoslaviju. Kad je zatim razvoj događaja u zemlji i bio protumačen kao sukob dvaju različitih povijesnih razvoja i sukob između Balkana i Srednje Europe, srbijanska je diplomacija gubila živce i gledala samo, kako da se još snažnije osveti Hrvatima. Strašan osjećaj prevlasti nad Hrvatima u Jugoslaviji pokazivale su i Srbijanke, udate za Hrvate, diplomatske činovnike. Uvijek su naglašavale, da su Beograđanke ili Srbijanke, i prema tome dio vladajuće kaste.

Sve u svemu, predstavnici velikosrpske vanjske politike, gdje se to moglo vidjeti, kao u Ženevi, nisu među svojim ljudima nikada imali tako briljantnih državnika, kao što, su bili Grci Venizelos i Politis, Rumunj Titulescu, Čeh Beneš, koji su iznenađivali svijet i svojom nastupnom retorikom i svojim osjećanjem mehanizma međunarodnog prava. Među njima ne može se ipak mimoići Dra Slavka Stojkovića, koji je bio na visini i kao poznavatelj mehanizma međunarodnog prava i strukturalnih problema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, napose kroz okvire Društva Naroda. Nije, prema tome, iznenađujuće, da su ga i kasniji diktatori, mislim sadašnji vlastodršci, uzeli ravno iz tamnice u službu, jer nisu imali spremnijeg diplomate, iako je on bio konzervativac. Uostalom, sve su diplomacije u Ženevi bile konzervativne, i između fašizma i komunizma birale su prvi!

Ženeva je, posebno u zasjedanjima septembarske Skupštine i četiri puta godišnje za vrijeme zasjedanja Vijeća bila uistinu najzanimljivija promatračnica političkog vodstva svijeta, u prvome redu Europe. Kakvo god je bilo to vodstvo, u ovome slučaju osrednje, nenačelno i ciničko, kroz njega se moglo promatrati kamo ide Europa i kamo ide svijet! Španjolski građanski rat, kroz koji su se sve više hvatale u koštac dvije ideologije, fašistička i komunistička, dovodio je u Ženevu i sve veći broj izbjeglica. Talijani su bili svakako najbrojniji, najrevolucionarniji i najdinamičniji. Središte im je bilo u Parizu, jer Švicarska nije dopuštala nikakve revolucionarne ili terorističke akcije protiv bilo koje vlade u svojoj zemlji. Tako su se sastanci između revolucionarnih vođa održavali uzduž francuske obale Lemanskog jezera. Tamo bi se sastajali s talijanskim aktivistima i predstavnici španjolske republikanske vlade. Tamo se, u Evianu ili u Anemasseu, moglo razgovarati s glavnim i najdinamičnijim talijanskim revolucionarnim vođom, Carlom Rosselliem, čije je inače središte revolucionarnog djelovanja bio Pariz. Pobjegavši s otoka Lipari, na kojem je pod fašizmom prisilno boravila sva demokratska elita Italije, Rosselli je odpočeo organizacijom revolucionarne političke emigracije. U suradnji s današnjim predsjednikom talijanske Republike, Sandrom Pertinijem, i prvim postfašističkim predsjednikom vlade, Ferucciom Parriem, Rosselli je izveo prvi i najveći podvig revolucionarne omladine protiv fašizma. On je prebacio iz Italije vođu talijanskog socijalizma, Filippa Turattia, koji je bio vrlo pažljivo čuvan od fašističke policije OVRE do tolike mjere, da je izgledalo nemogućim, da bi ga se moglo prebaciti, i to u Pariz. Mussolini se je smatrao osobno pogođenim, i kao bivši socijalista i posebno kao organizator fašističke policije, što je vodeća osoba socijalističke opozicije mogla da se oslobodi ispred njegova nosa! Rosselli je poslije toga bio strpan na Lipari, ali je i sâm vrlo malo zatim uspio, da se oslobodi i prebaci u Francusku. Rosselli je bio imućan, naslijedivši bogatstvo od svojih roditelja, inače židova, ali nije se nikako bavio povećanjem kapitala svoje obitelji, nego je samo radio na jednom jedinom cilju: srušiti fašizam i ostvariti, kako ga je on označivao, «demokratski socijalizam». Bio je na firentinskom sveučilištu đak Gaetana Salveminia, koji je 1926. poslije uhićenja također pobjegao iz Italije.

U njegovoj liberalnoj formaciji djelovao je i Guglielmo Ferrero. Stigavši u Pariz, Rosselli je odmah odpočeo organizacijom svojeg pokreta: «Giustizia e Libertà» (Pravda i Sloboda), pokrenuvši pod istim imenom i svoj list, u kojem je surađivala sva talijanska politička emigracija. Odgojen u duhu Giuseppe Mazzinia, koji je umro u kući pradjedova njegove obitelji, on je bio i pretečom onoga, što se u obnovljenoj talijanskoj Republici zvalo Partito d'Azione, a za koju se stranku smatralo, da nije uspjela, jer nije bilo na životu Rossellia. Rosselli je, naime, bio ubijen u Francuskoj, u Bagnoles de l'Orne, lipnja 1937. S njim je bio ubijen i njegov brat, Nello Rosselli, talijanski historičar, koji je slučajno poginuo uz brata, kojem je došao u posjet. Ubili su ih francuski fašisti, zvani Cagoulards du Roi, plaćeni od talijanskih fašista. Razlog, zbog kojeg je Rosselli bio ubijen, je uglavnom ovaj: građanski rat u Španjolskoj morao je aktivizirati sve demokratske emigracije, koje su trebale uzeti aktivna udjela u tome ratu na strani ugrožene španjolske Republike. Rosselli je izradio savršenu strategiju, koje se Mussolini uplašio, i zato je odlučio, da se Rossellija smakne. Rossellijev je značajni i privlačivi motto bio: «Oggi in Spagna. Domani in Italia». (Danas u Španjolskoj. Sutra u Italiji). Odjek tog poklika bio je ogroman! Ja sam u Ženevi jednog dana sreo nekoliko mladih Talijana, koji su svi u oduševljenju posjećivali Ferrera, koji nije u tome aktivno sudjelovao, da mu se poklone, ispunjeni nadama, da će Italija uskoro biti oslobođena, i da će oni ravno iz Španjolske krenuti u Italiju. Među njima bijaše i jedan mladi sveučilištarac, Renzo Giuà, koji je malo zatim, kako smo čuli, i poginuo na Guadalajari, gdje se je borio i cvijet talijanske emigracije. Na Guadalajari talijanski su se gerilci, vođeni od republikanca Randolfa Pacciardia i komuniste Longa, borili protiv talijanskih fašista, koje je Mussolini bio prebacio u sklopu talijanske vojske na španjolsko tle. Antifašistički su se gerilci organizirali u «Battaglioni Garibaldi». U početku tih operacija, koje su mnogo pomogle španjolskoj legitimnoj vladi i odlagale konačne prodore fašističkih napadača, postojala je sloga između demokratskih i komunističkih elemenata. Ali u daljnjem razvitku rata, ta se sloga pretvarala u slične sukobe, koji su se pojavljivali u Kataloniji između anarhista i komunista, o čemu je Orwell, pisac «Životinjske

farme», ostavio nezaboravne stranice u svojem «Oproštaju s Katalonijom». Komunisti su planski išli za tim, da preuzmu u svoje ruke svu gerilu i eventualno i vlast, što je najprije ometalo, i zatim, i razbilo zajednički demokratski front. U vrijeme vlade Pučke fronte u Parizu vojna potpora bila je omogućena neslužbenom individualnom djelatnošću francuskih socijalista, koji su pomagali ne-komunističke brigade. Ali ta je bila vrlo ograničena i slaba, dok je sovjetsko snabdijevanje bilo vrlo aktivno i snažno. Sve, što je španjolska vlada imala, bilo je uglavnom od Rusa, jer su Englezi, ostajući čvrsto na politici ne-intervencije, paralizirali i Francuze, koji su se, uglavnom, bojali svakog rata i zazirali od španjolskih republikanaca, koje su prepuštali tragičnoj sudbini!

U to vrijeme, Rosselli se često na mene, kao i prije, obraćao, raspitkivajući se, ne bi li jugoslavenska vlada bila sklona, da im pomogne. On je to ovako opravdavao: kad Italija naoružava Pavelića i ustaše, radi čega i Jugoslavija ne bi naoružavala talijanske gerilce, koje bi se poslije ubacilo u Italiju? Međutim, Beograd nije za to htio čuti! U Beogradu se i nadalje vjerovalo, da će Italija prije ili poslije na miran način izručiti Beogradu i Pavelića i sve ustaše. Toga su mišljenja bili i Dr Ivan Subbotić i Dr. V. Stakić, koji su bili redovno slani od Stojadinovića na razgovore s Cianom. S njim se slagao i poslanik Boško Hristić, koji je stvarno bio lutka u rukama talijanske diplomacije. Toga je mišljenja bio i sâm Milan Stojadinović, zajedno s Koroščem. Obojica su bili zastravljeni širenjem komunizma i vjerovali, da je fašizam jedino rješenje protiv komunizma. Naprotiv, ni Aleksandar, ni Jevtić nisu bili mišljenja, da je potrebno biti na strani fašizma. Ali oni su se nećkali ući u bilo kakve kombinacije s anti-fašistima. Mene je Korošec neprestano, kad god me je sretao, napadao zbog moje suradnje s antifašistima! Osim toga, optuživao me je, da bi beogradsku suradnju s Mussolinijem mogla ometati moja obiteljska veza s Ferrerom. To mi je neprestano predbacivao, čak i u lice! Ubojstvo Rossellia bio je konačan gubitak za anti-fašističku revolucionarnu akciju, jer nitko u talijanskoj emigraciji nije bio na visini, da preuzme revolucionarnu akciju i da je pravilno izvodi. Tu leži i razlog, radi čega su komunistički prvaci Longo i Vidali preuzeli u svoje ruke gerilu, iz koje su se sada izvlačili nekomunistički elementi talijanske emigracije. Komunisti su pokrenuli i svoj

list, pod krinkom nezavisna glasila talijanske demokratske emigracije, koji se nije dugo održao, jer je sva demokratska emigracija, netom je osjetila, da se radi o sovjetskim novcima, otklonila suradnju. Glavnina talijanske emigracije, na čelu sa Sforzom, Salveminijem, Tarchianijem, Ciancom i Ascolijem i ostalima, uskoro se prebacila u Sjedinjene Američke Države, gdje je odpočela isključivo demokratskom akcijom, dok su komunistički prvaci, na čelu s Palmirom Togliattijem zvanim Ercolom, poveli svoju djelatnost iz moskovske Kominterne. Nažalost, kako se tek kasnije saznalo, i španjolski ministar vanjskih poslova Alvarez del Vayo, koji se izdavao za demokratskog socijalistu, bio je u službi Moskve. Ja sam to osjetio, ali mnogo kasnije, kad mi je odmah poslije Konferencije u Teheranu saopćio, da je kraljevska vlada «pečena», jer da su Churchill i Roosevelt prihvatili i priznali Tita za vođu osloboditeljskog pokreta u Jugoslaviji, dok su digli ruke od Mihajlovića. Kako je Del Vayo bio politički urednik vodećeg liberalnog tjednika «The Nation», on me je pozvao, da napišem analitički članak o Titu i o njegovu pokretu, kao i o slomu jugoslavenske izbjegličke vlade u Londonu i o protuhrvatskoj politici ambasadora Fotića i američkog State Departmenta. Prema tvrdnji Madariage, objavljenoj tek poslije rata, Del Vayo je španjolsko zlato predao Moskvi.

I dok se tako i španjolska emigracija dijelila i svađala na prosovjetske i pro-zapadnjačke demokratske sljedbenike, Španjolska je grcala u krvi. Francov prodor, uz potporu talijansko-njemačkog nacizma, uspio je uspostaviti svu svoju vlast nad jadnom zemljom, srušenom i izgladnjelom, ostavljenom bez nade i utjehe. Stara je Europa i opet prodala u bescijenje tek rođenu španjolsku demokraciju, ustuknuvši ispred fašizma, ne sačuvavši mir, nego, naprotiv, bacivši i sebe u strašan rat, iz kojega je Moskva izvojevala najveću pobjedu. Raspitkivao sam se u to vrijeme za sudbinu Unamuna. Posjećujući tada iz Ženeve Pariz, Jean Cassou, kojeg je Unamuno nazvao «alma de oro» (zlatnom dušom), obavijestio me je o tragičnom umiranju Don Miguela. Na proslavi godišnjice otkrića Amerike, 12. listopada 1936. u Salamanci, na poklik nacionalističkog generala Millán Astray-a, teškog ratnog invalida: «Smrt intelektualcima! — Živjela smrt!», uzvratio je Unamuno: *«Pobijedit ćete, jer obilujete grubom silom. Ali, ne ćete uvjeriti!»* («Venceréis, porque tenéis so-

brada fuerza bruta. Pero no convenceréis»). To je bio njegov zadnji javni nastup; prisiljen, dao je ostavku na rektorstvo i povukao se u svoj dom: malo zatim, zadnjeg dana prosinca, puklo mu je srce od tuge nad sudbinom Španjolske. Unamunova smrt unosila je u ženevsku atmosferu sentimentalnost i neku otužnu melankoliju. Ali ono, što nas je sve davilo i mučilo, bio je taj neprekidan niz pobjeda rastućeg fašizma, za koji smo sve više osjećali, da vodi svijet u rat. Politika neintervencije u španjolski građanski rat, na kojoj su svim svojim snagama insistirali i Francuska i Engleska, a za koju su sve javnosti smatrale i čak vjerovale, da se samo tako može izbjeći rat, bila je stvarno glavni podstrek ratu. Totalitarni fašizam sve se je to više uvjeravao, da velike demokracije nisu na visini svojeg zadatka, da su one toliko slabe, da je ovo rijetka prilika i za Njemačku i za Italiju, da zagospodare ne samo ideološki, nego i imperijalistički zemljom! Najnesigurnije su se osjećali mali narodi, kojima je sudbina Abesinije pa i Španjolske izgledala kao zla kob onoga, što će prije ili poslije odlučiti i njihovom sudbinom! Proročanske riječi starog Hailé Selassiéa, da bi sudbina Abesinije mogla zadesiti i sve male narode, postajala je iz dana u dan stvarnošću! Nepovjerenje u Francusku i Englesku, kao i u Društvo Naroda, naglo je raslo. Na dnevnom redu bile su Austrija, Češka i Slovačka, Albanija i Jugoslavija! Konačno, i Finska!

Svakako, najdublji presijek u unutrašnjosti mislećeg europskog čovjeka bio je ne samo izazvan, nego i produbljen do skrajnih granica svake ljudske izdržljivosti — građanskim ratom u Španjolskoj. Bila je to jedna od onih značajnih prekretnica, kakva je morala zavladati u raspoloženjima čovjeka za vrijeme Francuske ili Ruske revolucije, ili za vrijeme mnogovrsnih revolucija iz 1848. Bilo je svakako zanimljivo promatrati kod vodećih činovnika samog Sekretarijata Društva Naroda, kako su se opredjeljivali u pravcu Rusije. Ja ne mogu nikako da se otmem držanju vodećih ljudi, kao što su bili Dr. L. Reichman, zatim Henry Vigier, Pablo Azcarate. I kad čovjek vidi, da su poslije rata njihova djeca, kao, recimo, Jean Pierre Vigier i Manuel Azcarate, zauzeli vodeće položaje u komunističkim partijama i Francuske i Španjolske, ne može a da se ne sjeti, kako se taj proces opredjeljivanja na stranu komunizma izvodio upravo u to vrijeme, iako je sve to tada bilo izloženo opasnostima. Bilo je to vrijeme,

kad se u Ženevi održavao i Svjetski omladinski kongres, na kojemu je prevladavala pro-moskovska struja. Tu sam se i sastao, po prvi i zadnji put, i s Ivom Lolom Ribarom i s Ninčićevim sinom, Đurom, za koje nisam tada znao, da bi pripadali komunističkom pokretu. Njihove izjave na Kongresu bile su u pravcu Pučke fronte, suradnje između svih demokratskih i ljevičarskih struja. Na sastanku je ipak izbila odlučna divergencija između zagovornika kršćanstva i komunizma. Ovu je borbu povela katolička omladina iz Francuske, koja se okupljala oko časopisa «L'Esprit», i koja je stajala na gledištu katoličke i kršćanske demokracije, odlučno odbijajući materijalističko i marksističko tumačenje povijesti i društva. Njima su se odupirali svjetski omladinci, koji su uzimali u obranu marksizam i komunizam. Kongres je bio manifestacija slobode, demokracije i mira protiv nacional-fašističke i nacionalsocijalističke doktrine XX. stoljeća, tako da na njemu nisu prisustvovale omladinske delegacije Njemačke i Italije. Uz Ribara, Ninčića, predsjednik delegacije Eugen Pusić, student iz Zagreba, dao je slijedeću izjavu: «U ime naše delegacije, uzimljem riječ u svojstvu mladog Hrvata, što sam ja, jer omladina svih naroda Jugoslavije hoće istaknuti s visine ove svjetske tribine važnost hrvatskog nacionalnog pitanja, koje predstavlja centralni problem, čije će rješenje biti presudno za budućnost borbe, koja se vodi za demokraciju i za mir u našoj zemlji. Nažalost, hrvatska seljačka omladina, kao isto tako i omladina Slovenije, nisu ovdje prisutne, iako su one vrlo aktivno sudjelovale u pripremanju ovog Kongresa». Ova izjava omladinca Hrvata ostavila je pozitivan dojam na prisutne delegacije. Nekoliko članova iz Sekretarijata i iz delegacija bili su pozitivno iznenađeni suradnjom hrvatskih i srpskih delegata. Iako se službeni Beograd uglavnom zanimao, koliko je među našim omladincima bilo komunista i što su sve oni u Ženevi «radili protiv države», ja sam u svojem izvještaju naglasio slijedeće: «Mogu reći, da sam bio vrlo zadovoljan valjanošću, spremom, osjećajem odgovornosti i discipline ovih naših vrijednih mladića, te da je ovo prvi put poslije mojeg dugog iskustva o našim međunarodnim reprezentacijama, da sam uistinu bio zadovoljan, te da nam je njihova pojava bila uistinu korisna». Na mene je uistinu dubok utisak ostavio Ribar, koji je predsjedavao četvrtoj komisiji, koja je imala zadatak pronaći sva

ona sredstva, koja su potrebna, da se sačuva mir i izbjegne rat. Kad se sada čovjek sjeti, da je Ribar bio žrtva rata, obuzme ga osjećaj iskrene tuge! U razgovorima s tim našim omladincima, osjetio sam, da je sve njih tištilo neriješeno hrvatsko pitanje! I da su ga i zato jednoglasno svi iznijeli pred svjetski forum. Jedan od mojih prijatelja, Belgijanac Roland Lebeau, reče mi tada, da je činjenica, što je Hrvat bio predsjednik delegacije i što je iznio hrvatsko pitanje, ostavila na sve prisutne vrlo pozitivan utisak. Isto mi je kazao i Norman Angell, vođa međunarodnog pacifističkog pokreta, na kojega su naši mladi ljudi ostavili snažan dojam. Međutim, ja sam bio optužen, da branim komuniste, kao što sam odmah zatim bio strogo ukoren od Stanislava Vinavera, šefa Publicističkog odsjeka u Centralnom Presbirou, zbog mojeg članka o španjolskom problemu, u «Novoj Evropi», zbog kojega je bio i zabranjen čitav broj. Ogromna opozicija protiv španjolske Republike i njenih zagovaratelja dolazila je, uglavnom, od strane Korošca, koji je smatrao španjolsku republikansku vladu opasnijim neprijateljem od bilo kakve fašističke vlade na Mediteranu. On je smatrao, da bi to predstavljalo ekspanziju komunizma na Mediteranu i na Balkanu. On je u tome pravcu utjecao i na kneza Pavla i posebno na Stojadinovića, kojemu je samo fašizam predstavljao mogućnost izlaska iz krize. Začudo, na katolika Korošca nije utjecalo stanovište jednog Maritainea i velikog broja europskih katolika, koji su osuđivali protu-republikanski stav i službene i neslužbene Crkve. Nažalost, to isto osjećalo se i kod hrvatskih nacionalista katoličke orijentacije, kao što su bili Ivo Bogdan i ostali, pa čak i Mate Ujević, kojeg nikako nisam mogao uvjeriti, da je u interesu i naroda i Crkve u Hrvatskoj, da se opredijele u pravcu antifašističkih i naprednijih katoličkih krugova.

Polazeći često iz Ženeve u Pariz, ponajviše preko weekenda ili preko blagdana, što mi je davalo veliki duhovni užitak, prisustvovao sam 1937. i jednom od Kongresa PEN klubova, koji je imao posebno značenje. Bili smo već uoči rata, koji se očekivalo svakog časa. Bjesnilo totalitarizma osjećalo se na svim stranama. Na Kongresu je bilo i profašista i protu-fašista. Stari Marinetti prosvjedovao je, braneći na svakom koraku Mussolinijev fašizam, obarajući se svim silama protiv antifašista Picassa i Ferrera. Ferrero je u svojoj vrlo skromnoj intervenciji iznio svoj slučaj pod fašističkim režimom. Sva su njegova djela, govorio je, zabranjena, izbačena iz knjižara i javnih knjižnica, tako da ih mladi Talijani nisu u stanju čitati. Pozivao je u pomoć slobodne svjetske javnosti, da učine sve što je do njih, da ta djela ponovno uđu u saobraćaj, jer za ista postoji ogroman interes u redovima mlade inteligencije. Marinetti je sve to demantirao, izjavljujući, da se djela ne čitaju, i da ih zato nema u knjižarama. Značajno, slične laži, kojima se služe sada komunistički propagandiste u slobodnom svijetu.

Razgovarajući s književnicima, ne mogu nikako zaboraviti razgovor s Benjaminom Cremieux-om, poznatim prevodiocem suvremene talijanske književnosti. Ja sam ga uvjeravao kako Mussolini mora povesti u rat Italiju, i to protiv Francuske. Iako jedan od francuskih autoriteta za talijanska pitanja u Francuskoj, pa i u Quai D'Orsayu, Ministarstvu vanjskih poslova, on je to kategorički nijekao, ističući, da Mussolini u sukobu Francuske s Njemačkom mora biti na strani Francuske. U razgovor se umiješao i Ferrero i čitav niz francuskih i talijanskih književnika, koji su svi, osim Ferrera, isticali, da je svaki oružani sukob između Italije i Francuske isključen. Tim prepiranjima prisustvovao je i Joyce, koji je je bio veliki poštivatelj Ferrerovih ranih djela, stojeći na gledištu, da pjesnici i književnici moraju stajati izvan svake politike, i čuvati svoje pravo na pjesničko i svako književno stvaranje. Umjetničko stvaranje ispred svega ostaloga! Nažalost, i tada, kao i sada, izbjeglice iz Njemačke i Italije nisu bile u stanju uvjeriti velike demokracije, da fašizam i nacizam moraju strovaliti Europu i svijet u Drugi svjetski rat. — Zašto zagaziti u rat zbog Španjolske? Ili *Pourquoi mourir pour Danzig?* — Zašto umrijeti za Gdansk? — bile su uzrečice po Francuskoj!

Prije no što prijeđem u zadnju fazu Ženeve, kad se već luđački jurilo u provaliju svijeta, ne mogu a da ne ispričam sve ono, što se je zbivalo u jednoj intelektualnoj sredini, koju je oko sebe, u svojem stanu ostvario Guglielmo Ferrero sa svojom suprugom Ginom Lombrosom. Međunarodna i liberalna atmosfera Ženeve učinila je od Ferrera intelektualca, koji živi i diše u srcu svijeta. Posebno u one dane, kad u

blizini Ferrerove kuće, u Rue Hotel de Ville, koja se nalazi u gornjem gradu stare kalvinističke Ženeve, zasjedaju predstavnici svijeta, čuju se u salonu njegova izgnaničkog doma nezavisna, različna i oprečna mišljenja državnika i intelektualaca svijeta, koji su osjećali potrebu, da se savjetuju i da čuju sve, što je imao kazati ovaj posljednji svjedok Europe Devetnaestog stoljeća. Ferrero je predavao na ženevskom sveučilištu povijest suvremene Europe, od Francuske revolucije preko Napoleona i Bečkog kongresa do suvremenih revolucionarnih vremena. U isto vrijeme, on je predavao i na Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales, kojemu je direktor bio William Rappard, i na kojem su predavale međunarodne znanosti poznati profesori Bourquin i Koelsen. Ferrerova predavanja na sveučilištu postajala su toliko popularna, da je sveučilište moralo staviti na raspolaganje neprestano rastućem slušateljstvu svoju aulu magnu. Ona su se održavala svakog četvrtka, u kasno poslije podne; i u slušateljstvu se moglo vidjeti i svu vodeću Liginu političku elitu, koja je kroz Ferrerova tumačenja povijesti prošlog stoljeća pronalazila i glavne uzroke sadašnje europske krize. Njegova teza o dvije francuske revolucije, jedne genuine, koja unosi nova prava čovjeku, i druge, koja gazi ta ista prava i uspostavlja vlast terora, izazivala su strah kod slušateljstva. Isto tako, njegova analiza negativnog i destruktivnog genija Napoleona i konstruktivan genij vodećih državnika Bečkog kongresa, u prvome redu Talleyranda i Metternicha, i zatim i Aleksandra I. i Castelreagua, koji su, uspostavivši načelo legitimiteta, dali Europi sto godina mira, od 1814. do 1914. Za razliku od Versailleskog ugovora, na kojemu je bio privremeno sagrađen međunarodni period između dva rata, Ferrero je, kroz svoja nova istraživanja, uspio dokazati, da je versailleski mir bio labav, nepravedan i da je, umjesto da Njemačkoj i Rusiji dâ mogućnosti, da se snađu i ukopčaju u rekonstrukciju Europe, izbacivanjem tih naroda iz europske zajednice iskopao nove ponore suprotnosti, koje neminovno Europu vode u novi rat. Za razliku od nekih njegovih kritičara, Ferrero, kad je bila riječ o načelu legitimiteta, nije tražio, da se obnovi princip monarhijskog legitimiteta, jer je ipak bio uvjeren, da je vrijeme monarhija stiglo svojemu kraju, ali je bio uvjeren, da se mir u svijetu ne dâ uspostaviti, ukoliko u svakoj državi ne bude vladao princip legitimne vlasti.

Revolucionarna vlast između dva rata, bilo u Mussolinijevoj diktaturi u Italiji, za kojom je slijedila i ona slična u Njemačkoj, pojavom Hitlera, mora pod svaku cijenu izazvati rat. Mir se ne može održati, kad u jednom ograničenom prostoru, kao što je europski, postoje legitimni i nelegitimni režimi. Ovi posljednji moraju neminovno razbiti granice svojeg sistema i nastojati ga prenijeti na ostali, legitimni, prostor, što znači moraju Europu i svijet izložit novom ratu! Činjenica, što Društvo Naroda nije u stanju svijetu dati mir, proizlazi iz stvarnosti, da je sastavljeno od država, koje su zasnovane na principima legitimiteta, kao što su Britanija, Francuska, i nelegitimnih, kao što su bile Italija, Japan i Njemačka i Sovjetski Savez, koje su morale biti izbačene, jer se njihova samovoljna djelatnost zauzimanja čitavih teritorija i malih slabih država nije mogla ni sprovesti, ni opravdati primjenom načela pakta-konvenanta, na kojemu je bilo izgrađeno Društvo Naroda! Nacional-fašističke vlade Italije i Njemačke bile su prve, koje su porušile sva načela samoodređenja, nezavisnosti i međunarodne pravde. Sve to značilo je za Ferrera, uz rastuće naoružanje, naglo srljanje u rat!

Ne samo u svojim predavanjima, nego i u svojim razgovorima, Ferrero je bio više nego uvjerljiv za svakog normalnog čovjeka. Samo ne za europske državnike i popularne historičare. Sjećam se Ferrerova razgovora sa socijalistom Leonom Blumom, koji ga je došao posjetiti. Blum je ne manje od Lavala bio uvjeren, da će Mussolini ipak u ratu biti na strani Francuske i Britanije, nikako Hitlerove Njemačke. Ferrerovi izvori iz Italije govorili su svi, da Mussolini ide u rat, i to na strani Hitlera. Ferrero nije nikako vjerovao, da bi talijanska monarhija mogla spriječiti Mussolinija, da ne bude na strani Hitlera, jer je znao, da je suradnja između dva vodeća elementa nacionalfašizma neminovni imperativ ideologije.

Takav jedan razgovor, koji nikako ne mogu zaboraviti, vodio se je između tada popularnog njemačkog povjesničara Emil Ludwiga i Ferrera, kad je Ludwig došao u posjet Ferreru. Ludwig je već bio poznat po svojim «Razgovorima s Mussolinijem i sa Staljinom», kao i po svojem popularnom djelu o Napoleonu i o Bismarcku. Ludwigova su djela bila prevođena na sve svjetske jezike. Njegova je publika bila ogromna. Imao sam dojam, da je Ludwig došao u posjet

Ferreru, da se raspita za stanje u Italiji, ali i zato, da eventualno sazna za Ferrerovo mišljenje o njegovim knjigama, napose onoj o Napoleonu. Odmah zatim nastalo je neugodno stanje. Ferrero, umjesto da bude prema Ludwigu komplimentaran, sasuo mu je u lice svo svoje otvoreno kritično mišljenje:

—Nemam ništa protiv toga, da Vi, gospodine, pišete romane o Napoleonu za djevojčice, stare dame, odslužene političare i neupućene novinare. Napoleon se dâ predstaviti i prikazati kao legendarni junak revolucionarnog vremena, koji osvaja Europu s jednog kraja na drugi. Vjerujem, da ste u takvom pisanju povijesti majstor, ali bojim se, da takva vrsta povijesnih biografija opija javnost, i ne samo javnost, nego i ljude, kao što su i Mussolini i Hitler. Takav tip historičke ličnosti, kako je Vi prikazujete kroz Vašeg Bonaparta, truje fantazije masa, i ne samo masa, nego i političkih ličnosti, koje danas vode svijet u nove tragedije! Iz najpouzdanijih izvora pozitivno znam, da se Mussolini oduvijek zanosio za Napoleonom, i da sasvim sigurno oponaša njegov način političkih intriga i privlačenja masa.

—Nije potrebno posebno istaknuti, kako se osjećao Emil Ludwig, kojeg je tada čitala sva Europa, i iz njegovih djela učila, tko su i što su bili Bismarck, Napoleon, i Mussolini, kojeg je i nadalje Ludwig posjećivao u Rimu. Jedva se je izmotavao. Meni je bilo najteže gledati privlačivu gospođu Ludwig, koja je pokušavala braniti svojeg muža, ali bez uspjeha. Ferrero je, naime, bio nemilosrdan u skidanju glava bilo kojeg heroja u povijesti, počam od Cezara preko Napoleona do Mussolinija. On im je svima sjekao glave! Ferrero je, naime, polazio sa stanovišta, da ne samo vlade na načelima bilo monarhijskog, bilo demokratskog legitimiteta mogu svijetu dati unutrašnje, i, što je najglavnije, vanjske sigurnosti. Mir u svijetu, naročito u Europi, nije moguće uspostaviti, ako u stanovitim državama postoji revolucionarni sistem, a u drugim legitimni. Radi toga, poslije Francuske revolucije, koja je iz sebe izbacila Napoleona i njegovim ratovima srušila sistem mira, koji su podržavale velike monarhije, on je vidio u Bečkom kongresu model, kako se može ostvariti mir u Europi. Za njega su Talleyrand, Metternich, pa i donekle ruski car Aleksandar I. i Castelreague, bili državnici na visini svojeg zadatka, jer su znali, kako da uspostave tada jedini

postojeći legitimitet, monarhijski, i na taj su način u Beču 1814. dali Europi stotinu godina mira, sve do tragičnog srpnja 1914. Za Ferrera je Versailleski mir bila ne samo katastrofa, nego tragedija, koja je neminovno vodila u Drugi svjetski rat. Već u svojoj «Tragediji Mira», u kojoj je iz dana u dan slijedio razvoj pregovora u Parizu 1918., Ferrero je nagovijestio, da Europa stoji pred novim ratom. Netom je Gabriele D'Annunzio sa svojim legionarima zaposjeo Rijeku, a talijanska vlada nije uspjela, da se tome odupre, Ferrero je naslutio, da će kroz porast nacionalizma doći do jednog radikalnijeg pokreta, koji će progutati talijansku demokraciju i izložiti Europu novim ratovima. Kad je Mussolini zauzeo sa svojim crnim košuljama vlast, kako mi je često kazivala moja žena, u Ferrerovoj kući sjedili su Gaetano Salvemini i neki drugi anti-fašisti. I dok je Salvemini govorio, kako je Mussolinijev «pohod na Rim» samo jedna «mascherata», i kako će se sve to vrlo brzo rasplinuti u operetu, Ferrero se oštro usprotivio, zavikavši:

—Vi se svi varate! Iz ovoga ide se ravno u Drugi svjetski Rat! Fašizam će se proširiti i u druge države, gdje je demokracija slabunjava, socijalizam još slabiji, što će izazvati poremećaj snaga i strovaliti Europu i svijet u nov rat!

Svi su prisutni odbacili tu Ferrerovu proročansku viziju daljnjeg razvitka velike europske krize, za koju je smatrao, da odpočela s Francuskom revolucijom i s Napoleonom. Kad se već pojavio nacizam u Njemačkoj, bilo je jasno, da se ide u rat. Mussolinijev dolazak na vlast, Ferrero je pripisivao ne toliko nekoj posebnoj snazi fašizma, koliko izdajstvu monarhije, suradnji visokih vojnih krugova i, razumije se, kapitala! U jednom razgovoru, koji se vodio vrlo često, bilo na sastancima kod Ferrera, bilo u njegovim seminarima iz suvremene europske povijesti, Ferrero je ovako definirao fašizam:

—Ja sam uvijek isticao, da je potrebno, ako hoće da se pravo shvati fašizam, odstraniti iz svijesti legendu, kao da bi fašizam bio reakcija na pretjeranosti i na grijehe parlamentarizma. Parlamentarni sistem, onakav kakav postoji u Francuskoj ili u Engleskoj ili u Belgiji, nije nikada postojao u Italiji. Godine 1914., kad je buknuo rat, Italija se nalazila u predparlamentarnoj fazi: postojao je, doduše, parlamenat, ali taj nije vršio nikakovu upravljajuću funkciju, već samo funkciju kontrole; vlade su stvarane van Parlamenta, od stra-

ne Dvora. Senat je u cjelini bio imenovan, a i sâm Parlamenat je velikim dijelom bio imenovan, zahvaljujući odlučnom utjecaju, koji je vlada imala bar na dvije trećine izbornih kolegijuma. Poslije rata, s izborima od 1919., započeo je u Italiji pokušaj, da se uđe u fazu pravog parlamentarizma, u kome bi Parlamenat, kao izraz zemlje, imao biti ako ne cijela, a ono barem djelomična upravljajuća vlast. Fašizam je u svojem porijeklu bio napor, s kojim su male političke grupacije, koje su vladale sve do 1914., sprječavale formaciju pravog parlamentarnog režima. Ne će se ništa moći razumjeti od današnje situacije u Italiji, ako se ne pođe s ovog gledišta. Ustvari, fašizam je u svojem začetku bio stvoren od Dvora, od Giolittija (vođe liberalne visoko rojalističke i kapitalističke stranke, moja op.), koji je bio ponovno izabran ministrom unutrašnjih poslova godine 1920., i od masonerije, uz financijsku potporu jedne grupe velikih industrijalaca, bankara. Fašizam je u svojem postanku predstavljao napor, da se razbiju političke stranke, koje su imale postati sredstvom novog parlamentarizma, poimence pučka (današnja kršćansko-demokratska) i socijalistička stranka. Stvari su se, zatim, drukčije razvile, daleko od onoga, što su bilo Kralj, bilo Giolitti, bilo masonerija htjeli i predviđali.

Već sam naprijed iznio misli Guglierma Ferrera iz našeg razgovora godine 1934. o razlikama fašizma i komunizma, kako sam to ja onda objavio u zagrebačkom časopisu «Nova Evropa». Ferrero je uvijek pokazivao duboku intuiciju. Koliko je kod Ferrera bilo prave proročanske intuicije, svjedoči i jedna nadasve važna činjenica. Ferrero je na kraju prošlog stoljeća, 1897., posjetio u svojstvu publiciste Europu. Rezultat tog puta bila je njegova «Mlada Europa», koja je kod hrvatske inteligencije, napose kod Frana Supila, Ante Trumbića, Ante Tresić-Pavičića i drugih, imala ogromna odjeka. U toj svojoj knjizi poslije posjeta carske Rusije, on je predvidio, da, ako dođe do komunizma, da će se isti najprije pojaviti u Rusiji. I to zato, što mu je tada izgledalo, da je ruski narod najskloniji podvrgavanju i podnošenju svakog oblika apsolutne vlasti.

U susretima s grofom Carlom Sforzom i s Gaetanom Salveminijem, u vremenima Stojadinovićeve politike prijateljstva s Italijom, oni su na sve to gledali skeptički, potpuno uvjereni, da ih Mussolini vara, i to iz ovih razloga: 1) Mussolini mora ostvariti svoje carstvo na Balkanu, zauzeti čitavu hrvatsku obalu, Albaniju i uvesti u svoj sistem i Grčku i Tursku, što bi značilo postaviti Italiju na vodstvo Mediterana, protiv svih ostalih prevlasti, posebno Britanskog carstva, koje je smatrao preživjelim; 2) Spriječiti postepeni silazak Rusije na toplo more, radi čega je Mussolini morao surađivati s Hitlerom; 3) Mussolini će zasigurno na kraju krajeva dati, kroz poglavnika Pavelića, koga kod kuće čuva i njeguje, Hrvatima manju državu, i tako ostvariti svoju prevlast na Balkanu! Takva su mišljenja vladala kod talijanske emigracije već od 1934. pa nadalje, i kod toga se ta emigracija nije prevarila. Više puta, razmišljajući o tome, iznenađuje se i danas velikim silama, kad ne vode dovoljno računa o mišljenjima emigracije, koja je često bolje obaviještena od svih njihovih diplomatskih i tajnih agenata, izvora i organa! I danas se vjeruje u izdržljivost status quo-a u Jugoslaviji i na Balkanu, a nitko i ne pomišlja, da ispod toga kipti vulkan, koji može prvom prilikom i preko noći izbaciti iz sebe vatru strašnih razmjera, koja odjednom izgori sav metapolitički račun, zasnivan na fantaziji svjetske diplomacije!

Najteže su se dojimali ipak razgovori, koje sam slušao kod Ferrera s francuskim publicistima i političkim misliocima, koji su svi u prvoj fazi živjeli u uvjerenju, da Mussolini ne će ni u kojem slučaju slijediti Hitlera u ratu, jer da bi Hitlerova pobjeda predstavljala u skrajnjem zaključku i poraz same Italije. Jedan Andrè Siegfried, koji je, na svaki način, bio predstavnik francuske duhovne i političke misli i njene prevlasti nad Europom, bio je uvjeren, da će i po ovoj krizi i Europa i Francuska posebno kroz istu voditi i nadalje i Europu i svijet. «Europa mora sačuvati», govorio mi je, u Ženevi, «i jedan poredak intelektualne slobode. Ja ne vjerujem u opadanje Europe i u opadanje Europljanina. Europa je izgubila monopol izvoza. Ona može opadati materijalno. Niveau života je opao. To se jako osjeća u Rusiji, u Njemačkoj i u Italiji. Manje se vidi kod Engleza i kod Francuza. Nema više duboke osnove bogatstvu. Ali Europa ostaje, usprkos svemu, jedini uvjet kulture bijele rase. Ni Amerika nije u stanju da je zamijeni...» Kao što se zna, nije prošlo ni pola stoljeća, a da se ove postavke nisu pretvorile u sanje!

Amerika je i u tome, poslije zadnje katastrofe, daleko zaskočila Europu i u duhovnom vodstvu.

Nema sumnje, da su sve ove diskusije u Ženevi imale ogroman čar. Napose na povremenim sastancima Institut Universitaire de Hauts Etudes Internationales, na kojem su uzimali učešća profesori sa svih europskih i američkih sveučilišta. Svi mogući napori vodećih međunarodnih pravnika nisu nikako mogli ni održati efikasnost Društva Naroda, ni, razumije se, nikako zaustaviti ili spriječiti rat. Taj je iz dana u dan postojao neizbježiv. Iracionalne sile nacional-fašizma rušile su bolesnu Europu. Mussolini je s nasilnim osvojenjem Etiopije otvorio put daljnjem rušenju status quo-a, koji je uspješno provodio Hitler. Najprije Anshluss, kroz koji je Njemačka stigla do samih granica Italije i Jugoslavije, bio je predznak, da ni europske demokracije, ni Društvo Naroda nisu bili u stanju zaustaviti nacional-fašističku invaziju malih i slobodnih naroda. Red je sada dolazio i do sudbine Čeho-Slovačke, čiji se raspad osjećao neizbježivim. Benešova politika osnivanja na savezu s Francuskom i s Rusijom, kao i s Malom Antantom, postajala je iluzijom. Sva češka diplomacija, koja se odlikovala apstrakcijom više nego li realizmom, bila je sada ná udaru. Bilo je i patetički i turobno gledati, kako se na ženevskoj areni redaju figure Beneša, Massaryka mlađeg, Krofte, za koje je Versailleski ugovor predstavljao kamen-temeljac njihove sigurnosti. Kad je njemačka mašina odpočela traženjem Sudeta i isticala, kako je potrebno rastaviti Čeho-Slovačku u tri države, jednu njemačku, drugu češku i treću slovačku, bilo je jasno, da će uskoro i do toga doći, i da ni tako zvana Europa, ni Društvo Naroda ne će biti u stanju zaustaviti proces raspadanja jedine demokratske tvorevine Versaillesa. Beneš, koji nije imao smisla da to ranije shvati, koji je čak odbijao, da se miješa u unutrašnje odnose Jugoslavije, da ne bi uznemirivao Beograd kod pitanja rješavanja hrvatskog pitanja, sada je i on morao prisustvovati rušenju svoje tvorevine. Zadnja mu je nada bila, da će Rusija morati posredovati u održanju Čeho-Slovačke, ali i tu se prevario. Kad je u Münchenu (1938.) sve bilo izgubljeno i kad je najprije «čovjek s kišobranom» bio uvjeren, da je u dogovoru s Hitlerom, žrtvujući tu daleku i nepoznatu zemlju, sačuvao mir za čitavu njegovu

generaciju; i kad su zatim i Chamberlain i Daladier klekli ispred Hitlera i Mussolinija, mi smo u Ženevi iz week-enda u week-end gledali svakako jedan od najfantastičnijih filmova, kakav se ikada odvijao u povijesti. I kad je odjedamput i veliki Kan u Kremlju prihvatio Molotov-Ribbentropov pakt, bilo je jasno, da je Versailleska Europa došla svojem kraju. Iako nisam bio nikakav Versaillevac, bilo mi je teško, polazeći iz Ženeve za Beograd, zaustaviti se u Zagrebu, i slušati veliki dio hrvatske inteligencije, kako s velikim nadama očekuje rat i slom Jugoslavije.

Misleći na sve to i danas, ne mogu se nikako oteti dojmu, kako to, da su razni engleski agenti, među kojima jedan Clissold, mogli da se isprsavaju protiv hrvatske inteligencije, da je čak i poslije rata optužuju i progone ili tjeraju natrag u komunističku Jugoslaviju, kad je taj preokret, koji se tada odigravao, bio ustvari djelo englesko-francuske diplomacije, koju je nacijonal-fašizam izvarao i doveo do tragikomične neizdržljivosti, iako je imala ogromnih mogućnosti, da sve to na vrijeme spriječi. Njene kapitulacije, bilo Mussoliniju, bilo kasnije u zadnjoj etapi Hitleru, bile su ne samo dokazom pretjerana straha i neobaviještenosti, nego i političke senilnosti i diplomatske sljepoće. Kroz mašineriju Društva Naroda, s kojom se anglo-francuska diplomacija služila, moglo se kompromitirati najprije Mussolinija i zatim zaustaviti i Hitlera. Nastavljajući, međutim, zastarjelom diplomacijom, ojačali su se revolucionarni elementi, i svijet strovalilo u jednu od nekoliko strašnih katastrofa povijesti. Bilo je teško gledati, kako se mnogi naslađuju nama, koji smo stajali na protivnoj strani barikade, i nismo vjerovali, da bi nacional-fašizam mogao pobijediti velike demokracije! Međutim, kad je Rusija napala Finsku i bila zatim isključena iz članstva Društva Naroda, bio je to i zadnji čin tragikomične sudbine jedne organizacije, zamišljene daleko u Americi, za koju Europa nije bila zrela. Clemenceau je imao možda pravo, kad je gledao u Wilsonu protestantskog «preachera»! Slušati Paul Bouncoura i njegovu retoriku protiv Rusije, moglo je biti i privlačivo, ali nije rješavalo nikakvo pitanje! Osim potresne činjenice, da se Finska ipak snažno odupirala sovjetskoj invaziji, i da je Rusija iznenađivala svijet svojom vojničkom slabošću. Pitale se političke gatalice:

—Je li to Staljin radi, da bi prevario Hitlera? Da bi ga

uvjerio, da je pacifist! I da izbjegava rat! Ili je to uistinu stvarnost ruske slabosti?!

Ženeva se praznila. Mnogi podtajnici napuštali su svoje položaje i vraćali se na pozicije u svoje zemlje. I Jugoslavija je, uglavnom, zatvorila svoju Delegaciju. Poslanik Dr. I. Subbotić konačno je imenovan za poklisara na britanskom dvoru, bio je već na svojoj novoj dužnosti u Londonu. Ja sam ostao sâm, uglavnom kao promatrač. Saobraćao sam s Beogradom preko našeg poslanstva u Bernu, dok sam radio u svojem stanu. Međutim, Ženeva je bila ispunjena novinarima i vječnim izbjeglicama. Sovjetski Savez više nije imao nikoga, osim jednog podsekretara u Društvu Naroda, Sokolina, i predstavnika Tassa, Rosensteina. Litvinov je davno napustio Ženevu i ministarstvo vanjskih poslova, koje je preuzeo Molotov. U Ženevi se govorilo, da je to bila anti-semitska koncesija Staljina Hitleru i njegovima, koji su odbijali surađivati sa Židovom Litvinovom.

Jednog dana zaustavi me Rosenstein, predstavnik TASSa, saopćivši mi, da me Sokolin, sovjetski podsekretar u Ligi Naroda, želi svakako vidjeti, i da bih se trebao odazvati. Obećah, da hoću. I na 21. studenoga 1939. bili smo sami bez Rosensteina. Naš je razgovor ovako tekao:

Na moje pitanje, kako Rusija promatra sadašnje stanje na Balkanu, Sokolin, koji govori precizno i uvjerljivo, dajući utisak iskrenosti, kaže:

—Rusija je neutralna. Rusija ne će na Balkanu otpočinjati nikakvu akciju, koja bi pomakla ili izmijenila sadašnje stanje. Rusija je zainteresirana na održanju neutralnosti i mira na Balkanu. Ona vjeruje, da su balkanski narodi sada iskreno odani održanju mira i neutralnosti na Balkanu. Moskva gleda na stvari Balkana ovako: Balkan je položen između Njemačke, Italije i Rusije. Rusija nije toliko bliska Balkanu, koliko Njemačka i Italija. Rusija je sada mnogo bliža, nego što je prije bila. Ona je na Karpatima. Ali, ona je posebno povezana za sistem Balkana, radi Crnoga mora. Mi živimo u vremenu hipoteza, kad i najparadoksalnije hipoteze mogu postati stvarnost. Što se Balkana tiče, mogu se obilježiti ove hipoteze: 1) u sadašnjoj stacionarnoj fazi i dokle god neprijateljstva budu imala dosadašnji oblik, Balkan može ostati neutralan i miran; 2) kad bi pak došlo do jednog ozbiljnog okršaja, u kojem bi Njemačka zabilježila jednu veliku pobjedu, mogla

bi se postaviti i takva hipoteza, da Njemačka krene sa svojim osvajanjima u svima pravcima pa i u pravcu Balkana. Tu bi je nesumnjivo njen saveznik Italija poduprla i pokušala osigurati i proširiti sebi nove teritorijalne i strateške pozicije na Balkanu, kao što je to Italija već učinila s Albanijom; 3) ima i ova hipoteza, koja mi se čini najdelikatnijom i najtežom, da saveznici, ne videći nikakve mogućnosti, da nastave rat na zapadnom frontu, iskrcaju trupe na grčkoj obali, ili pokušaju prijeći kroz moreuze. To bi, razumije se, izazvalo neminovno izmjenu stanja na Balkanu, jer bi i Njemačka i Italija ušle odmah u akciju.

—Kakav bi u ovome slučaju bio stav Rusije?

—U takvoj hipotezi, Rusija bi nesumnjivo napustila svoju neutralnost, jer bi takva hipoteza i Rusiji nametala fatalnu potrebu zauzimanja novih strateških pozicija. Mada slučaj nije sličan nego analogan, opetujem samo analogan, Rusija bi, kao i u slučaju Poljske, morala osigurati svoje granice. Ona bi se oduprla ulasku vanjskih pomorskih jedinica kroz moreuze u Crno more, jer je to sektor, koji Rusiju izravno zanima. Za Rusiju na Balkanu postoje dva problema: Rumunjska i Crno more.

—Kakvo je stanovište Rusije prema Rumunjskoj?

—Ono isto, što sam ovdje, na povratku iz Pariza, kazao i Rumunjima, mojim kolegama iz Sekretarijata (Društva Naroda). Rusija danas u ovoj etapi ne će dirati u integritet Rumunjske. Ali, onog trenutka, kad bi Njemačka pokušala načiniti od Rumunjske Poljsku, Rusija ne bi dopustila, da na Dnjestru i na Crnom moru ima Njemačku. Rusija bi, sasvim naravno, uzela Besarabiju.

—Na Balkanu —primijetio sam— ima se utisak, da je Rusija zakrčila put njemačkom nadiranju na Balkan iz Poljske preko Rumunjske.

—Taj utisak odgovara stvarnim namjerama Rusije. Ne znam, da li ste opazili, da je ruska vojska prema rumunjskoj granici marširala kasom od 30 km., jer je htjela da istog dana stigne na rumunjsku granicu, dok je u drugom prostoru išla samo između deset i petnaest kilometara. Razlog je jasan: trebalo je stići prije njemačke vojske i zadržati Nijemce pred njihovim nadiranjem na Crno more. Ovo je bilo primljeno u Rusiji izvanredno popularno, kao i cijela okupacija bjeloruskog i ukrajinskog dijela bivše poljske države.

—Situacija Rumunjske —nastavio je— za nas je najteža. Ona je predmet rivendikacija od strane Madžarske i od strane Bugarske. Tek na površini izgleda, kako postoji stanovito izmirenje između Madžarske i Rumunjske. Ove dvije države smatraju, da im je sada preči interes, koji im nameće potrebu izbjegavanja rješavanja njihovih uzajamnih sporova, nego li sve ostalo. Ali, Dobrudža nije riješena. Mi stojimo na stanovištu, da bi trebalo da Rumunjska ustupi Dobrudžu Bugarskoj. I to mirnim putem, da bi se tako izbjeglo ono, što se već jedamput odigralo s Dobrudžom. Problem Bugarske na Balkanu od najveće je važnosti. Pokraj Dobrudže, Bugarska ima svoje rivendikacije i prema Grčkoj i prema Turskoj. Isto tako, i prema Makedoniji u Jugoslaviji. To su izvori stalnog iznenađenja i nesigurnosti. Što se Turske tiče, Rusija je sasvim mirna. Tripartitni pakt Turske s Engleskom pogađa samo Italiju, i nikoga drugoga. To je sredstvo obrane, namijenjeno isključivo protiv Italije. Tu treba biti na čistu! Naši prijatelji Turci to vrlo dobro znaju. A, kako ste vi s Turcima?

Odgovorio sam pozitivno.

—Zar nema kod vašeg muslimanskog stanovništva stvarnih simpatija za Tursko carstvo? Više puta slušao sam od svojih turskih prijatelja, da su vaši muslimani odani Turskoj.

Rekoh Sokolinu, da je pojavom Kemalove revolucije bilo oduševljenja kod muslimana, ali da su se malo zatim odpočeli ohladnjivati, jer im se nisu nikako sviđale sve reforme, koje je Ataturk unio kroz svoju modernizaciju. Oni su ih smatrali negacijom pravog muslimanstva i slavnog Osmanlijskog carstva.

Svevši naš razgovor na položaj Poljske, Sokolin reče:

—Ruska akcija u Poljskoj izraz je prisne volje i iskrena raspoloženja ruskog naroda. To je jedan od najpopularnijih poteza sovjetske politike. Mi smo tu radili isključivo u interesu ruskih narodnih težnja. U cijelom pitanju postupali smo ispravno. Mi smo mogli povući granicu preko Varšave. Nismo htjeli. Zadržali smo se, uglavnom, na Curzonovoj liniji. Pustili smo Vilno, što dokazuje da naša operacija nije produkt improvizacije, već dobro smišljenoga djela. Uostalom, Halifaxova izjava o Curzonovoj liniji, najbolji je dokaz, da se Poljska, kakva god ona bila, ne će više tamo vraćati.

—Kako Vi gledate na daljnu sudbinu Poljske?

—Za sada nikako. Uostalom, Europa je živjela bez Poljske

sto godina, pa ne bi bilo ništa čudnovatoga, da i sada živi još sto godina. Ali, ukoliko bi i ako se sutra u Europi otpočnu pitati: gdje je Poljska? Što je s Poljskom? I gdje su Poljaci? —mi ćemo odgovoriti: —Preko puta nas, s one strane Curzonove linije. Tražite ih tamo! Kazat ćemo im tada, da su oni sahranili Poljsku, i neka se za Poljsku obraćaju Njemačkoj! I poljskim pukovnicima! Inače, danas nas restauracija Poljske nimalo ne zanima. Poljska je svršila onako, kako je i morala svršiti. Njena je sudbina djelo one njene vlade, koja je danas internirana u Rumunjskoj. Uostalom, sve ovo, što danas doživljavaju Poljaci, sami su to i politički pripremili. Poljski delegat Komarnicki u Društvu Naroda iznosio je u pogledu Abesinije gledište, da jedna vlada, koja nema teritorija, ne može predstavljati zemlju. Kako je sovjetska delegacija imala obavještenja, da će Poljska biti agresivna na Skupštini Društva Naroda (na kojoj se isključilo Rusiju, zbog agresije na Finsku, moja op.), to smo mi bili spremni, da se poslužimo s Komarnickovim argumentom, koji je Poljska u svoje vrijeme iznijela na pitanju Abesinije. Komarnicki je tu bio čovjek povjerenja internirane poljske vlade u Rumunjskoj. Ne samo on, nego i sva poljska diplomacija i u Parizu i u Ženevi bila je fatalna za poljski narod. On je sebe onemogućio i u Švicarskoj. Komarnicki se je morao povući, ali Švicarci su izjavili, da kako oni ne bi mogli primiti novog poslanika Poljske, neka ostane Komarnicki u Bernu, da bi se izbjeglo priznanje Poljske.

Na moje pitanje, kakav je u načelu stav Rusije prema Društvu Naroda, Sokolin je ovako odgovorio:

—Uvijek isti. Rusija je vjerovala u politiku kolektivne sigurnosti, služila je iskreno i dosljedno tu politiku u Društvu Naroda. Kad je uvidjela, da je ta politika sabotirana od Engleske i od Francuske, ona je morala povesti računa o osiguranju svojih vitalnih i strateških interesa. Njen sadašnji stav nije u protuslovlju s njenom politikom u Društvu Naroda. Suprotno od pisanja stanovite štampe, Rusija je pristala na održanje Skupštine, na sazivanje Savjeta i na saziv Četvrte komisije. Majski (inače sovjetski ambasador u Londonu) prisustvovat će zasjedanjima svih organa Društva, kad se budu sazvali. Suprotno svima vijestima, da će Rusija napustiti Društvo Naroda, ja Vas uvjeravam, da ću ja biti zadnji, koji će napustiti Ženevu i ovu zgradu!

Konačno, Sokolin me je nastojao uvjeriti, kako su danas Rusi i Finci posvađeni i ljuti jedni na druge, ali da će se te suprotnosti prije ili poslije izgladiti, jer jedna neutralna Finska koristi i Rusima i Fincima. Kod toga se jako zanimao za stanje kod nas. Poput svih sovjetskih diplomata, i Sokolin je tražio razloge, zbog kojih Beograd ne uspostavlja diplomatske odnose s Moskvom. On je glavni razlog tom neuspostavljanju diplomatskih odnosa Beograda s Moskvom pripisivao uglavnom staroj ruskoj emigraciji, tako zvanim Bijelim Rusima, za koje je govorio, da se ne će više nikada vratiti na vlast u Rusiji. Bacivši pogled na Jugoslaviju, osjetio sam, da sovjetska diplomacija stoji na gledištu, da Italija ne predstavlja nikakvu opasnost sovjetskim planovima na Balkanu. Tom prilikom je dodao:

—I do nas dolaze hrvatski i makedonski ekstremiste, koji djeluju po Italiji i po Austriji, ali mi stojimo isključivo na održanju integriteta Jugoslavije, jer nam ista kao cjelina odgovara. Samo Beograd vodi sada jednu vrlo složenu politiku. Iako oni u Beogradu misle, da će do konca rata moći ostati neutralni, duboko se varaju. Nitko na kraju krajeva ne će ostati neutralan. Možda samo Turska, jer mi ne ćemo dirati Tursku, dok tamo ne dođu ili pokušaju doći Nijemci.

Iz cijelog razgovora dalo se zaključiti, da je Rusima bitno da Nijemci ne dođu na Dnjestar, kad bi oni u tom slučaju ušli u Besarabiju, dok bi Bugarsku gurnuli, da zauzme Dobrudžu. O našim se unutrašnjim pitanjima nije ni izražavao, niti izricao bilo kakva mišljenja.

Već i prije, a i kasnije, dopisnik TASSa Rosenstein često me je salijetao, raspitkujući, radi čega i zašto Beograd ne prizna Sovjetski Savez i ne uspostavi diplomatske odnose s Moskvom? Bilo je to vrijeme, kad službenih sovjetskih delegata nije više bilo u Ženevi, tako da su se mišljenja Moskve mogla saznati samo iz ustiju Sokolina ili Rosensteina. Za ovog posljednjeg znalo se je, da je prijatelj Litvinova, ali kako je Litvinov bio već nestao sa scene, bilo je teško odgonetnuti, što se u Kremlju krije. Rozenstein, poslije boravka u Londonu, gdje je bio i predstavnik TASSa, stigao je, da u odsustvu službenih sovjetskih delegata prisustvuje zasjedanju Skupštine. Jednog dana, poslije zasjedanja Skupštine, 16. prosinca 1939., Rosenstein je tražio, da se sa mnom sastane. Tom prilikom, on mi je ovako izložio sovjetsko stanovište na međunarodno stanje:

—Sovjetska Rusija namjerava i nadalje nastaviti svoj rat s Finskom. Namjera je Sovjetske Rusije, da što prije uđe kroz srednju Finsku u samo srce Finske. U Moskvi vjeruju, da će netom sovjetska vojska zahvati glavninu Finske, tamošnja vlada pasti, i da će doći do ogromne pobune seljaka, koji će tražiti uspostavu boljševičkog sistema u Finskoj. Sovjeti smatraju, da je Kusinen vrlo popularan kod finskih seljaka i da će vojničkom sovjetskom intervencijom Sovjeti zauzeti cijelu Finsku i preuzeti u svoje ruke Alandske otoke. Smisao ove sovjetske akcije na sjeveru sastoji se u ovome: Sovjetska Rusija želi srediti u tom dijelu svijeta jedno stanje, koje za njene teritorijalne interese nije sasvim jasno ni sigurno. U toj akciji, Moskva želi da se obrani ne samo od njemačke, nego i britanske opasnosti, jer se u Moskvi drži, da je tendencija britanske politike isto tako uperena protiv Rusije, koliko je i ona Njemačke. Odmah poslije likvidacije stanja na sjeveru, Sovjetska Rusija će tražiti raščišćavanje situacije na Crnom moru. Sovjetska Rusija ne će nikada, niti može dozvoliti, da na Crnom moru Turska bude jedini gospodar moreuza, ne toliko zbog Turske, koliko zbog Engleske, u prvome redu, i zatim Italije. Rusija ide za tim, da na Crnom moru ima isto tako jasnu situaciju, kao i u Finskoj na sjeveru!

—Što se općeg stanja tiče —nastavljao je s neobičnim patosom, kao da želi da me sasvim uvjeri— ovo je ustvari borba Engleske protiv Sovjetske Rusije. Chamberlain je okorjeli neprijatelj Sovjetske Rusije. Sukob između Engleske i Rusije odpočeo je za vrijeme građanskog rata u Španjolskoj. Nije isključeno, da Engleska, pošto likvidira Hitlera i nacistički režim, proslijedi ratom protiv Rusije. Staljin je izmijenio svoju politiku preko noći, kad je uvidio, da Engleska čini velike napore, da predobije Njemačku za sebe protiv Rusije. Suština cijele ove politike sastoji se u tome, što je uspio ostvariti savez s Njemačkom, kako bi izbjegao englesko-njemački savez protiv Rusije, koji bi za nas bio sudbosnosan. U tome leži sav istinski smisao današnje sovjetske politike.

Prelazeći nadalje na sovjetsko gledanje na stanje, Rosenstein smatra, da je Daladier sasvim u rukama Engleske, tako da u Kremlju nisu nimalo iznenađeni na držanje Francuske. U

francusku ljevicu uopće ne vjeruju. Što se Rumunjske tiče, on ne misli, da će Rusija već sada (prosinca 1939.), tražiti Besarabiju. Rusija nema interesa, da Njemačka siđe na Dunav i stigne pred vrata Crnog mora, na nekoliko kilometara od Odese. Ona mora najprije riješiti pitanje na sjeveru. U Rusiji smatraju, da je politika Rumunjske vrlo slaba. Njeno intrazigentno držanje može za nju biti sudbonosno. Što se Italije tiče, u Moskvi ne misle, da bi ona mogla zagospodariti Balkanom. Talijani znaju, da bi Rusi mogli uslijed toga zaratiti, i zato se boje. Ukoliko bi pak došlo do meteža na Balkanu, ona bi mogla iskoristiti, da oduzme vaše i grčke obale! Vi biste trebali uzeti u obzir izjave, koje je sovjetski poklisar g. Lavrijentijev dao u Sofiji, prilikom predaje svojih akreditivnih pisama kralju Borisu. On je po prvi put govorio o tradicionalnim i slavenskim osjećajima između Rusije i Bugarske. To je nov elemenat u sovjetskoj diplomaciji.

—Ono što najviše zanima Rusiju danas na Balkanu —naglasio je— to je položaj i situacija u Jugoslaviji. Ja sam pred dolazak ovamo obavio jednu važnu stvar. Organizirao sam sastanak između sovjetskog ambasadora u Londonu Majskoga i poslanika Dra Ivana Subbotića. [U međuvremenu Subbotić je napustio Ženevu; i odlukom kneza Pavla, bio je imenovan za poslanika u Londonu]. Majski je kazao Subbotiću ono, što danas misle svi odgovorni ruski krugovi u Europi. A to je, da se Rusi čude, kako to, da Jugoslavija nije još imenovala svojeg poslanika u Moskvi. Beograd bi trebao uputiti u Moskvu jednu odgovornu i veliku jugoslavensku ličnost, koja bi izložila osobno Staljinu i Molotovu cijelo držanje Jugoslavije u ovome sukobu, sve vaše bojazni i vaše ciljeve. Ako je Bugarska, koja također ima jednog Kralja za šefa države, čija prošlost nije toliko popularna u Sovjetskoj Rusiji, pristala na vođenje razgovora s Moskvom, to bi još lakše mogla načiniti Jugoslavija, koja ima interesa, da u ovome trenutku i pred Njemačkom i pred Italijom pokaže, da ima iza sebe i Rusiju. Mi smo uvjereni, da Njemačka ne bi mogla ništa poduzeti protiv Jugoslavije, kad bi znala, da iza nje stoji Rusija. A što se tiče Italije, opetujem, ona ne bi ni pomišljala, da Jugoslaviju izloži bilo kakvim neprijatnostima. Za nas Ruse, na Balkanu je glavno Jugoslavija i Bugarska. Ostalo nas ne zanima. Opetujem, Jugoslavija treba što prije u službenom obliku razjasniti svoju situaciju

Staljinu u Moskvi. Trebalo bi, da jedan vaš jači čovjek zainteresira Staljina za cijelo pitanje Balkana i Srednje Europe.

Rosenstein je zatim počeo ponavljanjem priča, koje su cirkulirale Ženevom. Govorilo se o tome, kako Francuska radi na restauraciji Habzburgovaca i bivše Austrije. I da će i Engleska, iako se još nije izjasnila, prihvatiti francusku tezu. Kod toga, Francuska bi rado žrtvovala Jugoslaviju, kad bi mogla za sebe pridobiti Italiju protiv Njemačke. Iako za sada Engleska nije još na tome sasvim odlučna, ona bi rado prihvatila francusku tezu, ukoliko je ona bude tražila. Pri koncu ovog našeg razgovora, koji je Rosenstein zatražio, on je posebno istakao, da je u svojim detaljnim izvještajima Moskvi o tome, kako su se na zasjedanju Skupštine, na kojoj se osuđivalo Rusiju, držali pojedini delegati, istakao korektno držanje jugoslavenskog delegata Dra Stojana Gavrilovića, koji niti jednom izjavom nije osuđivao Moskvu, nego se na svima zasjedanjima raznih odbora i same Skupštine držao prikladnije, recimo, od ostalih delegata, posebno od rumunjskog i od turskog delegata, koji su se držali agresivno protiv Rusije. Što se Turske tiče, to je shvatljivo, jer je primila za svoje držanje 16 milijardi, dok je uopće iznenađujuće za Rumunjsku, koja od takve politike može imati samo štete.

U razgovoru s kolegama u Sekretarijatu tih istih dana, Sokolin je isto tako izjavljivao, da Sovjetska Rusija ne će nikako dopustiti, da Italija preuzme vodeću ulogu na Balkanu, niti da na Balkanu odpočne neku akciju, koja bi ugrozila nezavisnost balkanskih naroda:

—Rusija je posebno zainteresirana —govorio je— da Balkan ostane ovakav kakav je danas: neovisan i samostalan. Što se Jugoslavije tiče, istaknuo je Sokolin, Rusija ne bi nikada dozvolila, da Italija razbije bilo Jugoslaviju, bilo Tursku. U svakom takvom slučaju, Rusija bi se otvoreno oduprla i protiv Italije i protiv Njemačke i potpomagala bi i Tursku i Jugoslaviju.

Međutim, suprotno ovim izjavama jednog službenog i drugog poluslužbenog sovjetskog predstavnika, službeni talijanski propagandni organi javno su izjavljivali, da je Italija zauzimanjem Albanije ne samo stupila na teritorij Balkana, nego da je postala i balkanska država. I štoviše, da ona ima stvarnog interesa i zbog same sebe, a ne toliko zbog samih balkanskih država, da spriječi svako nadiranje Rusije i bolj-

ševizma na Balkan. Kampanja, koju je Italija digla protiv sovjetskog nadiranja u Finsku, ima za cilj —govorili su Talijani— da se zapadna javnost pripremi na to, da je opasnost od boljševizma toliko velika, da je sasvim logično i sasvim razumljivo, pa čak i poželjno, i u interesu europskog poredka, da Italija prvom prilikom intervenira na Balkanu, i to onog trenutka, kad Rusi prekorače Karpate ili uđu u Besarabiju. Italija ide za tim —govorili su talijanski organi po Ženevi— da onog trenutka, kad dođe do raspadanja Rumunjske, u što Talijani više ne sumnjaju, intervenira na Balkanu, i to najprije tako, da odmah osvoji Dalmaciju i jedan dio Grčke oko Soluna i sa Solunom, motivirajući ovaj svoj akt tako, da ona ne bi mogla dopustiti ekspanziju boljševizma na Jadranu i na Sredozemnom moru. Ovakva bi motivacija bila primljena od zapadnog javnog mišljenja sasvim pozitivno, jer bi ta javnost, kao i u slučaju Balearskih otoka, povjerovala, da je opasnost na Balkanu toliko velika, da je Italija dobro učinila, što je presjekla put boljševičko-ruskog nadiranja prema Zapadu i zaustavila boljševizam na skrajnim granicama Zapada. Mnogi su zapadnjaci i konzervativci govorili, da je pod tim uglom Mussolinijeva politika vrlo konstruktivna.

Međutim, talijanski antifašisti, koji su stizali iz Italije, govorili su:

—Budite oprezni. Čuvajte se mogućnosti. Ta je: sporazum između Njemačke, Rusije i Italije. Ako se to desi, Balkan ne će biti u stanju da se spasi. To se može dogoditi prešutno i tako neočekivano, da se i ne osjeti, da ove tri velike sile rade zajedno pod različitim i oprečnim vidovima na postizavanju jednog te istog cilja! Ne slušajte ni Francuze ni Engleze, neprestano su govorili talijanski antifašisti, koji su stizali iz Italije. Oni ništa ne znaju, niti išta shvaćaju. Oni vjeruju Mussoliniju ili talijanskom Kralju, koji ništa ne zna, niti će išta učiniti, što mu Mussolini ne naredi! Talijanska je vojska u punom kaosu. Generalštab je protiv rata, jer zna, da ga Italija ne može dobiti i jer je svjestan, da je narod protiv rata i da se tući ne će. Sve fraze o sedam milijuna bajuneta i o nebu pokrivenom avijacijom puke su izmišljotine, u koje vjeruju Chamberlaini, Halifaxi, Lavali, Daladieri i svi ostali. Fašističko je rukovodstvo sasvim razbijeno.

Kad god sam ove izvještaje slao u Beograd, nisam nikada znao, tko je o njima vodio računa. Za vrijeme Aleksandra,

znao sam, da ih je on čitao, jer mi je to on sâm kazao. U ovoj etapi znao sam to, da se je ministar vanjskih poslova Cincar-Marković strašno ljutio na moje izvještaje, da ih je signalirao kao netočne ili makinacijama talijanskih antifašista i europskih ljevičara, koji nas vode u rat s Italijom. Sličnog mišljenja bio je i Korošec, koji me je često, kad god me je vidio, oslovljavao ovim riječima:

—Vi nas s Vašim šigerfaterom vodite u rat s Italijom! To je sve djelo masonerije! — Nije, jadnik, znao, da je masonerija podržavala Mussolinija i dovela ga čak i na vlast! Konačno, Cincar-Marković mi «naredi», da sve izvještaje povjerljiva značenja ne šaljem na Presbiro, nego izravno na njega, «lično-strogo poverljivo!» Što je bilo s tim izvještajima, ne znam? Ali poneki od tih izvještaja jasno su isticali, da će Italija iz Albanije upasti u Grčku, što sam na vrijeme saopćio i grčkom otpravniku poslova Mironasu, koji nije u to vjerovao. Malo su vjerovali i prijatelji Francuzi, kad sam im saopćio, da će Mussolini upasti u prvoj polovici lipnja 1940. u Francusku. Što se Italije i Mussolinija tiče, vladalo je do zadnjeg časa uvjerenje, da će fašistička Italija ostati neutralna! Sve diskusije o zajednici ideologija ostavljale su diplomacije i Britanije i Francuske u dvoumici. Uvijek isti odgovor: diplomacija nije ideologija. To je materijal za novinare i književnike, ili: sve su to izbjeglička i protu-fašistička ubacivanja, da se izazove nepovjerenje i još veći kaos!

Zbrka među novinarima bila je nenadmašiva! Kad se je govorilo o silasku Rusa na Dnjestar, Edgar Ansel Mowrer, jedan od najinteligentnijih američkih novinara, koji je vodio čitav novinski rat u građanskom ratu u Španjolskoj, da uvjeri američku javnost, da je to preludij u Drugi svjetski rat, znao je uzviknuti: —«Netom Rusi siđu na Dnjestar, svi će balkanski narodi, napose Slaveni, da se dignu i priđu Rusima. Stare veze Slavena s Rusijom nisu nikada zamrle!» Clarence Streit od «The New York Times»-a, prelazio je već na akciju formiranja jednog pokreta, koji bi trebao sjediniti u jednu federaciju Britaniju i Galiju. Union now! Sjediniti se sada! Jedini način, da se odupre naci-fašizmu i spasi demokraciju, izbjegnuvši rat! Od francuskih novinara samo su Pertinax i Tabouis vjerovali u potrebu otpora. Najteže je stanje bilo u Sekretarijatu, gdje su francuski predstavnici Ganem i Wiple napadali Beograd, da ostaje na pozicijama neutralnosti, i da

odbija da se opredijeli! Optuživali su beogradsku diplomaciju, posebno Subbotića, da im je lagao, dok je surađivao s Cianom! Najdostojanstvenije je bilo držanje britanskog podsekretara u Sekretarijatu Društva Naroda, Frank Walters-a, koji je među pvrvima, ako ne i prvi, napustio svoj položaj koncem svibnja 1940. U svojem pismu meni između ostaloga kaže, da napušta Tajništvo Društva Naroda: «i kako se boji, da ne će imati sreće da me vidi prije svojeg odlaska», dodaje: «Mogu li, dakle, uzeti ovu priliku da Vam izrazim svu svoju zahvalnost na ljubaznosti i susretljivosti, koju ste uvijek prema meni pokazivali; isto tako i moje želje za Vašu budućnost i dobru sreću. Nadam se, da ćemo imati prilike da se sretnemo i ne za tako dugo vrijeme». Zahvaljujući se gospođi Radici, bio je to i zadnji spomen na suradnju s Waltersom. Društvo Naroda se praznilo. Najteže je bilo razgovarati s Francuzima u Tajništvu, koji su se bacali u sve moguće kombinacije. Putujući po Europi, američki državni podtajnik Summer Welles, kojeg je slijedio i Walter Lippmann, zadržao se je u Ženevi. Lippmann je ostao cijelo jedno poslije podne s Ferrerom, izmijenivši misli o svima pitanjima. Kad je došao red na Francuze, i Lippmann se iznenadio, da Francuzi sada govore, kako bi trebalo obnoviti Habzburško carstvo, koje je bi bilo jedino u stanju zadržati navale i Rusa i Nijemaca. Na to je Ferrero odgovarao kroz svoje povijesne usporedbe:

—Od Richelieua na ovamo, dakle kroz pet stotina godina, Francuzi su išli za tim, da sruše Habzburško carstvo, smatrajući, da su im Habzburzi stajali na putu svim njihovim, tako zvanim nacionalnim težnjama u Europi. I kad su ga u Prvom svjetskom ratu srušili, onda su se odjedamput sjetili, da je nastala praznina u Srednjoj Europi i na Balkanu, i da tamo svakog časa može uskočiti i Njemačka i Rusija! Malo je kasno! *L'esprit d'escalier* nije dobar u političkim potezima. Trebali su misliti prije, kako da ispune taj prostor boljim političkim kombinacijama! Francusko-engleska diplomacija nije shvatila, da je mogla kroz Društvo Naroda onemogućiti i Italiju i Njemačku, dok ih konačno nije svojom naivnošću spojila. Ispred nas stoji jedan ogroman proces, koji nas vodi u rat teži od prvoga. Ako se i Moskva opredijeli za liniju Rim-Berlin, kao što izgleda, ne znam, kako se rat može izbjeći i kako se može dobiti bez intervencije Sjedinjenih Američkih Država.

Po Ženevi se govorilo, da je Summer Welles kazao, da će u početku Njemačka biti neobično jaka i brati sve pobjede, ali da će ipak izgubiti rat, jer ne će moći izdržati dugi rat. Kad sam poslije u Washingtonu posjećivao Walter Lippmanna, on se je uvijek sjećao gornjih Ferrerovih riječi, i često ih je ponavljao u razgovorima sa svojim posjetiocima na njegovim «party» u svojoj kući, u washingtonskom George Townu, gdje je pontificirao, kao jedan od vodećih američkih mozgova u procjenjivanju i svjetske i posebno američke vanjske politike. Kod njega se mogla sresti elita američkog žurnalizma i diplomacije. Njegove su se «column» čitale i u Europi. U njima je vrlo često navodio Ferrerove misli o revolucionarnom ratu i o Bečkom kongresu, savjetujući i Churchilla i Roosevelta, da bi trebali čitati Ferrerove knjige o revolucionarnom ratu i o konstruktivnosti državnika Bečkog kongresa.

Nostalgije za obnovom Habzburškog carstva su se nastavljale. Ženeva je bila prepuna i austrijskih i madžarskih emisara. Među njima se isticao i poznati Eckart, za kojeg se čak govorilo, da je imao učešća u Marseilleskom atentatu. Kako se je i Eckart za vrijeme rata našao u New Yorku, gdje je usko surađivao s Otonom Habzburškim i s ponekim hrvatskim legitimistima, kao Antom Došenom, i zatim također i poslije rata predstavljao desno krilo madžarske emigracije, on se je mnogo branio od toga, da bi bio imao bilo kakve veze s ustašama i s makedonstvujuščima u Marseilleskom atentatu. Kad smo se, iako vrlo rijetko, znali naći na sastancima izbjeglica iz našeg dijela Europe, na tako zvanim «Tuesday panelima» (Sastancima utornika), i kad god bi se u tim diskusijama pojavio Eckart, imao sam dojam, kako je stara Europa uistinu ostarjela, i kako je isključeno, da bi se ta Europa, koja je postojala na početku ovog stoljeća, mogla ikada više vratiti. Kod njih nije bilo slobodarskih ideja, niti čak onih iz 1848., jer su i Kossutha osuđivali, da ne govorimo Horthya, Imru Nagya i sve ostale. Međutim, razgovori o restauraciji Habzburške Europe nisu prestajali. Bili su posebno živahni u ženevskim Bavariama predveče, ili u točionicama piva poslije večere do u duge noći. Napose u onim kavanama u blizini Plain Palaisa, gdje su se uoči Listopadske revolucije sastajali Trocki i pokadšto Lenjin. Bilo je još starih konobara, koji su ih se sjećali i upirali prstom na stolove, uz koje su oni nekada sjedili!

Iako sam ja bio stigao u Ženevu, kad je već pitanje Marseilleskog atentata bilo dignuto s dnevnog reda Savjeta i njegovih odbora, ipak su se ljudi iznenađivali, da je i taj slučaj, u kojem je Italija sa svojim tadašnjim satelitima, Madžarskom i Bugarskom, igrala izravnu ulogu, bio ne samo skinut, nego i bačen u zaborav. Razlog vrlo jednostavan: ne izazivati Italiju, koju pod svaku cijenu treba pripremiti za saveznika protiv Hitlera. Tako se po toj liniji zatim žrtvovala najprije i Abesinija i Španjolska. Međutim, studenoga 1935. održavao se je u Aix-En-Provence, pod čijim je sudištem spadao i atentat, koji se odigrao u Marseilleu, sudbeni postupak protiv hrvatskih revolucionaraca — ustaša, koji su učestvovali u pripremanju atentata na kralja Aleksandra. Kako je s jugoslavenske službene strane taj slučaj vodio Dr. Slavko Stojković, ja sam uspio nagovoriti ga, da me povede sa sobom, kako bih sudjelovao kao promatrač na parnici. Imajući sasvim neodređene i čak zamršene poglede o Pavelićevoj revolucionarnoj djelatnosti u Italiji, iako sam tamo često zalazio, želio sam ipak prisustvovati parnici, kako bih osjetio i taj dio hrvatskog problema! Bila je to za mene uistinu velika škola. Nadao sam se, da će u Aix doći i Mato Vučetić, koji je bio dopisnik Centralnog Presbiroa u Parizu, ali je on to, pod raznim izgovorima, odbijao, jer da voli više utjecati na parišku štampu, da ne bi suviše negativno pisala o beogradskoj politici prema Hrvatima. Međutim, Beograd je ipak uputio u Aix-en-Provence cijelu ekipu iz Presbiroa i novinara. Među svima najviše se je isticao Stanislav Vinaver, koji je imao zadatak, da u Beograd šalje strogo redigirane izvještaje u suradnji s Radovanovićem i Stoimirović-Jovanovićem. Usprkos svemu tome, ipak su dopisnici «Politike» slali svoje posebne izvještaje. Međutim, međunarodni interes za proces nije bio nikakav, ili, ukoliko je i bio, bio je službeno kontroliran. Francuska vlada nije nikako dala, da se kroz proces optuži Italiju. Slična politika, koja je vladala i u Društvu Naroda u Ženevi, vladala je i ovdje. Svi napori odvjetnika Georges Desbonsa, koji je predstavljao ustaše, nisu nikako uspjeli, jer je on već na početku bio brisan. Kao što je poznato, utamničeni bijahu Zvonimir Pospišil, Mijo Kralj i Ivan Rajić. Izgledali su ispaćeni, neispavani i zabrinuti, ali i ponosni. Nije bilo nikoga u dvorani, da im uputi pogled simpatije ili samilosti. Nisu mogli saobraćati ni s kim, osim sa svojim odvjetnikom Desbonsom, i to kratko. U neprijateljskoj sredini, Kralj, Rajić i osobito Pospišil ponašali su se u tijeku rasprave ponosno, dostojanstveno i odvažno. Rasprava je odpočela 17. studenoga 1935., i ubrzo se prekinula, da se opet održi i završi u veljači 1936., kad su optuženi bili osuđeni na doživotnu tamnicu. Sasvim razboljen i skršen osjećajem prve rasprave, drugoj nisam prisustvovao, jer sam znao, da je pritisak francuske vlade na sud toliki, da je, posebno odstranjivanjem odvjetnika Desbonsa, trebalo očekivati, da će na raspravi biti sasvim prihvaćeno beogradsko stanovište.

Za prve rasprave, kojoj sam prisustvovao u samom Aixu, inače starom i privlačivom mediteranskom gradiću, s divnim parkovima, raspoloženje bijaše jako napeto. Dvorana sudnice je uglavnom bila prazna. Nigdje nikoga našeg. Grad je bio uznemiren. Jedne se večeri odjedamput pročulo, da su u pripremi napadaji ustaša, koji namjeravaju pobiti čitav grad. *Les Oustashis arrivent! Rentrons dans nos maisons!* (Stižu ustaše! Vratimo se našim kućama!). Na samoj raspravi osjećala se napetost, i zbog temperamentna držanja dinamičkog odvjetnika obrane, Georges Desbonsa, koji je uložio sav svoj govornički talenat, da optužene prikaže kao nacionalne heroje, angažirane u borbi svoga hrvatskog naroda za slobodu i nezavisnost. Sud se tome odupirao te nastojao čitav slučaj svesti na zločinački čin umorstva kralja Aleksandra u Marseilleu, 9. listopada 1934., kad je uz njega poginuo i francuski ministar vanjskih poslova Barthou. Kako su diramacije tog atentata bile međunarodne, branitelj srpske kraljevske vlade bio je Paul Boncour, koji je u raspravu nastojao umiješati i odgovornost Mussolinijeve Italije i Madžarske, u kojima su se ustaše i nalazili. Kad je Desbons uvidio, da ne će moći voditi proces kako je zamišljao, glasnim je protestom zavikao: «Na što je spao Sud Francuske, da se ne može voditi istinska rasprava!» Sud je, naime, pod utjecajem francuske vlade nastojao izbjegnuti svako optuživanje jugoslavenskog režima i otkrivanje istinskog stanja u Hrvatskoj. Na prijetnju suca, da će biti izbačen iz dvorane i lišen prava obrane, i brisan s liste odvjetnika, Desbons je odgovorio, poslužívši se Mirabeauvim usklikom: «Vi me možete izbaciti samo silom!» Nato je šef žandarmarije potapšao Desbonsa po leđima, uhvatio ga ispod pazuha i odveo ga iz sudske dvorane. Rasprava je bila prekinuta, jer su, najprije, Pospišil, a zatim i dva

druga optužena izjavili, da odbijaju odgovarati na pitanja u odsutnosti Desbonsa. Pospišil se držao najodlučnije i najbriljantnije, izgovarajući svaku riječ, svaku svoju izjavu ponosno i odvažno.

Desbons je zatim pozvao prisutne novinare u svoj hotel, u blizini sudišta, i tu je izjavio, da je opunomoćen i, shvatljivo, dobro plaćen od Hrvata iz Sjedinjenih Država, Argentine, Chilea i Kanade, da brani hrvatske revolucionarce. Za njih je rekao, da su rodoljubi, koji se bore za nezavisnost i slobodu Hrvatske. Dao je prikaz teškog stanja u Hrvatskoj. Služio se uglavnom političkim materijalom, što ga je — kako sâm reče — dobio od američkih Hrvata. Oštro je osudio francusku vladu, zbog njene politike prema Jugoslaviji, zapostavljajući Hrvate, postupajući s njima kao s građanima trećeg reda. Zatražio je slobodan i pravedan preces, u tradiciji francuskog sudstva. Zbog izbacivanja Desbonsa, rasprava je bila odgođena na veljaču 1936. Novi je odvjetnik Hrvata bio poznati Maitre Saint-Auban, koji je odlučno odbijao svaki pokušaj Paul Boncoura, zastupnika srpske kraljevske obitelji, da ih prikaže kao razbojnike, zločince i teroriste. Kako sam čitao u zapisnicima, jer me tamo tada više na zadnjoj raspravi nije bilo, Saint-Auban je među ostalim kazao: «Ovi ljudi, koji su udaljeni od nas po običajima i tradiciji; ljudi koje mi možemo shvatiti tek kroz nepotpune napore prevodioca; ovi ljudi, htjeli mi to priznati ili ne, nisu na temelju našeg zakona oduzeli život; a čak i da su bili u mogućnosti da to učine, mi bismo još uvijek trebali priznati, da su oni bili tek puko sredstvo». I zatim: «Jedan se čin ne smije suditi po strahoti, koju je izazvao, nego po cilju, što su njegovi izvoditelji imali na umu». I konačno: «Ne zaboravite, da je povijest napisana krvlju!». Jedan od Saint-Aubanovih suradnika, obraćajući se poroti, rekao je: «Sjetite se, da je u povijesti vrlo često bilo neočekivanih promjena!». Komesar Alexandre Guibbal ovako je opisao držanje Pospišila, kad mu je bila pročitana osuda: «Pošto je saslušao osudu, Pospišil je ustao sa svojeg sjedala s dostojanstvom rimskog tribuna i stojeći pozorno uzviknuo optužujućim glasom: «Dolje s krvnicima! Živio Pavelić! Živjela slobodna Hrvatska!». Žandari su ga odstranili. Trojica su osuđena na doživotnu tamnicu. Nakon ulaska Nijemaca u Francusku, bili su pušteni iz tamnice.

Listajući kroz moje izvještaje Beogradu, naišao sam i na slijedeće stavke, koje vrijedi zabilježiti. «Proces u Aixu», pisao sam u povjerljivom izvještaju od 30. studenoga 1935., «nije izazvao u međunarodnoj kao i u francuskoj javnosti onaj interes, koji ste vi očekivali. Već u Ženevi na koncu prošle i početkom ove godine, kad je bila utvrđena optužnica Jugoslavije pred Društvom Naroda protivu Madžarske, interes je počeo opadati. I to iz razloga, što je cijeloj međunarodnoj javnosti bilo jasno, da je glavni krivac, Italija, odstranjen, te da o fašističkoj Italiji ne će nigdje biti spomena. Ova se činjenica može smatrati bitnom u cijelom ovom pitanju. Ona se vuče kao crvena nit kroz razvoj cijelog ovog pitanja od Ženeve preko Marseillea pa do Aixa. Značaj ove činjenice osjetio se je i uoči samog procesa u Aixu, kao i za vrijeme njegova kratkog trajanja». Potvrđenje o važnosti ove činjenice može se svakako konstatirati u punom dezinteresu sve velike informativne francuske i švicarske štampe. Desničarska štampa u Francuskoj, kao i sva štampa u Italiji, a po njima i veliki dio švicarske štampe, koji simpatizira s talijanskim fašizmom, izbjegavale su svaku aluziju na odgovornosti fašističke Italije. Slično držanje imao je i sud —magistratura i porota— u Aixu. Jedini listovi u Francuskoj i u Švicarskoj, koji su išli za tim, da u ovome događaju otkriju prste Rima, bili su ljevičarski listovi, i to socijalistički i komunistički, koji su, da izlože Mussolinija, upozoravali javnost na prave krivce.

Značajno je, da je i u samoj Ženevi, poznati socijalistički list «Le Travail», u brojevima od 21. i 26. XI. 1935., razvio ogromnu kampanju, u vezi s odgovornošću fašističke Italije u pitanju Marseilleskog atentata. Tu je kampanju poveo Abel Sarol, glavni urednik lista, kojemu je pravo ime bilo Paul Shou, i to isključivo iz jednog cilja, da izloži makinacije talijanskog fašizma u europskim državama, pa i u samoj Švicarskoj. Sarol se je žalio, da ga u iznošenju cijelog materijala ne pomaže jugoslavenska vlada. Po mišljenju Sarola, advokat Desbons brisan je iz advokatskog reda zato, što je francuska vlada saznala, da je Desbons namjeravao na procesu u Aixu iznijeti «jedan optužujući materijal protiv najviših jugoslavenskih interesa». U razgovoru sa mnom, Sarol mi je saopćio, da je Desbons već petnaest godina član Makedonske organizacije, da je već nekoliko godina u službi talijanskog fašizma i talijanske i madžarske vlade. Sarol mi je dao do znanja,

da do pravog procesa ne će doći, jer da francuska vlada čini veliku presiju na Kasacioni sud, da potvrdi odluku Apelacionog suda o brisanju Desbonsa i da ga tako onemogući, da nastavi obranom optuženih. Ukoliko Sudište u Aixu ne bi prihvatilo službene presije francuske vlade, proces će se odugovlačiti. Sarol me je uvjeravao, da međunarodni socijalistički krugovi i sva ljevica imaju interesa, da u ovome pitanju budu na strani Jugoslavije i njene teze u Marseilleskom atentatu, jer ista izravno pogađa Mussolinija i fašizam. Ono, što ponajviše iznenađuje francuske i švicarske socijaliste i ljevičare, je sasvim negativno jugoslavensko držanje, koje odbija svaku suradnju s ljevicom, koja je jedina spremna, da sve što tereti Mussolinija, iznese u javnost. Sarol mi je nadalje tumačio, da on vodi ovu kampanju i zato, da razotkrije švicarski fašizam. On smatra, da i švicarski fašizam ima udjela u pripremanju Marseilleskog atentata. Da atentat na Kralja nije uspio u Marseilleu, govorio mi je, da se je trebao izvršiti u Lausanni. Tvrdio je, da je u Lausanni bilo došlo do sastanka između delegata talijanske vlade Eugenia Coselschi i Dra Ante Pavelića, i da je tome sastanku prisustvovao vođa švicarskog fašizma, pukovnik Fongal. Sarol je nadalje tvrdio, da je Pavelić pridigao i ček kod ženevske «Banque Populaire», koja je podupirala međunarodni fašizam. Sarol je nadalje tvrdio, da je Pavelić često dolazio na sastanke s talijanskim i švicarskim fašistima u Ticino. Poput mnogih talijanskih emigranata, i Sarol je optuživao člana švicarske vlade Mottu, da i on usko surađuje s Rimom u pomaganju međunarodnih fašističkih djelatnosti. I Sarol, kao i «Journal des Nations», koji je uređivao talijanski antifašist i bivši tajnik Carla Sforze, Carlo a Prato, nudili su se, da uoči i za vrijeme procesa u Aixu objavljuju sav materijal, koji ima jugoslavenska vlada u vezi s talijanskom odgovornošću u Marseilleskom atentatu, ali Dr. Kosta Luković, šef Centralnog Presbiroa, kategorički je odbijao, da se u to ulazi, «jer da se ne smije izazivati sukob između Beograda i Rima».

Među ostalima, koji su se nalazili u Aixu, bio je i Oscar Randi, činovnik u rimskom ministarstvu štampe i propagande, odgovoran za jugoslavenska i balkanska pitanja. Kako sam ga poznavao iz Rima, kad je u Ministarstvu vanjskih poslova prevodio jugoslavensku štampu, gdje sam ga posjećivao, kao i pjesnika Ungarettija, koji je prevodio francuski tisak, sasvim

je bilo prirodno, da se sretnemo i razgovaramo. On mi je kazao, da je on poslan u Aix u ime novinske Agencije «Stefani», i da je dobio instrukcije, da šalje izvještaje bez političkih oznaka. Čak mi je jednog dana i priznao, da Rim ide za tim, da ovaj proces ne naruši sadašnje mirne odnose između Beograda i Rima. Talijanska štampa ne će pridavati veću pažnju Aixu, jer bi to mogli iskorisiti oni, koji idu za tim, da prodube neprijateljske odnose između Rima i Beograda. Ono malo francuskih novinara, i to mahom trećerazrednih sudskih izvjestitelja, imali su također uputstva, da se ne upuštaju u senzacionalna izvještavanja o ovome sudskom postupku, koji je, prije ili poslije, trebao da se digne s dnevnog reda, kao i sve ostalo u vezi s Marseilleskim atentatom.

Ali, svejedno, mene je zanimalo upoznati raspoloženje francuske javnosti. Iz razgovora s nekoliko francuskih pa i engleskih novinara, kao i s francuskom inteligencijom na sudu i u školama, došao sam do vrlo protuslovnih dojmova. S jedne strane, konzervativni Francuzi znali su reći, da žrtve ove trojice Hrvata ne služe ničemu, jer da se Francuska ne će boriti ni za kakvo oslobođenje Hrvata ili stvaranje Države Hrvatske. Neki su opet primjećivali, da bi najbolje bilo, da se provede revizionizam, i da Hrvatska bude ponovno dio Habzburške monarhije, kao, uostalom, i Madžarska i Češka i Slovačka, jer da ih to ne bi izložilo ni sukobu ni s Mussolinijem, ni s Hitlerom. Jednog dana bili smo pozvani u jedan licej, da izložimo đacima što je to Jugoslavija. Iako se Stanislav Vinaver sav zajapurio, da ih uvjeri, kako je Jugoslavija stvorena teškom borbom srpskog naroda, mnogi su đaci kazali, da ako ustaše stoje na strani fašizma, da su i oni za fašizam. Samo su ljevičari iskorišćavali ubojstvo Kraljevo i Jugoslaviju, i osuđivali i rimsku i francusku vladu, što je dozvolila, da se omogući na francuskom tlu jedan atentat, koji je ubio istinskog saveznika Francuske, kralja Aleksandra. U jednu riječ, dok je ljevičarska javnost osjećala, da je Jugoslaviji nanesena nepravda i u Marseilleu i u Aixu s jednom raspravom, koja nije iznijela u javnost svu istinu, dotle je desničarski dio francuske javnosti skidao s Francuske svaku odgovornost, bacao je isključivo na naše prilike i brinuo se, uglavnom, oko toga, da se Italiju nikako ne izazivlje! Jedan mi čak francuski magistrat reče: —«Nemoguće je i zamisliti, da bi se sve to bilo odigralo Mussolinijevim znanjem i odo-

brenjem!» Upravo u to vrijeme, kad sam se vraćao, poslije prekida prvog dijela rasprave, u Ženevu, stigao je u Ženevu rođak moje žene, Ing. Enrico Carrara, čiji je otac bio jedan od Lombrosovih kriminologa, Mario Carrara, odgovoran za rad u Lombrosovu Institutu za kriminologiju. On mi ispriča ovaj slučaj:

—Netom se čulo za Marseilleski atentat, Dr. Ante Pavelić i Dido Kvaternik bili su dovedeni u pritvor u treće krilo «Novih Tamnica» u Torinu, koji se zove «Il Terzo Braccio delle Carceri Nuove». Za njih su pred zadnjih petnaest dana sagradili posebne apartmane, koji sadrže spavaću sobu, blagovaonicu, kupaonicu i salon s bibliotekom. Izgradnja je ovih prostorija stajala direkciju torinskih «Novih tamnica» 80.000 talijanskih lira, što je izazvalo zaprepaštenje u onim krugovima, koji su to saznali u Italiji. Svijet se snebivao, da se za instaliranje Pavelića i Kvaternika mogla izdati tolika svota. Pavelić i Kvaternik tretirani su u tamnici neobično srdačno i gotovo prijateljski. Oni se hrane iz hotela —tako se govorilo— primaju svoje pristaše, ali pod kontrolom talijanskih agenata. Katkada im je, pod pratnjom agenata, dozvoljeno izlaženje u grad, ali vrlo rijetko. Ono što je revoltiralo talijanske političke utamničenike, kao i javnost, bilo je to, da se tako ne postupa ni s talijanskim političkim optuženicima!

Beogradska diplomacija s beogradskom policijom, koja je šetala po Italiji, nije bila u stanju saznati za gornje stanje. Da je i saznala, ne bi nikako vjerovala, jer je smatrala, da su oni Rimu važniji od Pavelića. Kad sam to, nakon rata, pričao knezu Pavlu, on se je snebivao, da svi ti beogradski agenti nisu bili u stanju ni to saznati, ni to provjeriti. Međutim, u Ženevi, gdje je tada još uvijek bio delegat Konstantin Fotić, on se je posebno trudio oko toga da istraži, da li je Dr. Juraj Krnjević bio u vezi s Kvaternikom, koji je, navodno, kroz Ženevu i Annemass išao u pravcu Marseillea. Kako mene u to vrijeme nije bilo još u Ženevi na službi, Fotić me je kasnije uvjeravao, čak i u Washingtonu, da je on uvjeren, da je u organizaciji Marseilleskog atentata imao svoje prste i Krnjević, za kojega se znalo, da je bio izvan svake terorističke veze. Kako sam saznao od Švicaraca, Fotić je čak i tražio, da se uhiti i Krnjevića, ali su švicarske vlasti to najodlučnije odbile, nemajući nikakve niti indikacije, niti ikakva traga, da bi Krnjević kod toga čak ni moralno sudjelovao!

[O Dru Krnjeviću u Ženevi, kao, uotalom, i o Dru Andriji Štamparu, koji me je i povezao s Krnjevićem, pišem u idućim poglavljima, kamo i spadaju u vezi s razvijenijim političkim radom u samom početku rata.]

Sjedeći travnja 1977. na sudu u Brooklynu, gdje se je vodila rasprava protiv otimača američkog aviona, sjećao sam se Aixa. Radilo se i ovog puta o hrvatskoj mladeži, koja je sada, kao i onda, sjedila pred stranim sudovima zato, što je išla za tim, da s mrtve točke pomakne stvar Hrvatske. Osjetio sam poslije tolikih desetljeća, kako se za ovih šezdeset godina, otkako postoji Jugoslavija, hrvatska tragedija neprestano nastavlja. I kao da nikada ne prestaje! Mnoge se tragedije drugih naroda rješavaju i zaustavljaju! Hrvatska se tragedija nije ni riješila, ni zaustavila ni u prvoj, ni u drugoj Jugoslaviji! Naprotiv, ona je danas, kad pišem ove retke, 1981., još teža, krvavija i strašnija! Nije Hrvatska ta, koja se nalazi na optuženičkoj klupi u Brooklynu, nego Jugoslavija! Ali i prije četerdeset i nešto godina nije se Hrvatska nalazila na optuženičkoj klupi u Aixu, nego Jugoslavija! Jugoslavija je ta, koja sili tu našu djecu: Zvonka Bušića, Julie Bušić, Petra Matanića, Franu Pešuta i Slobodana Vlašića, kao što je jučer silila Pospišila, Kralja i Rajića, u svakoj generaciji, da se laća oružja i sile, da svoje živote izlaže tamnicama, mrcvarenju, stradanju i umiranju! I to samo u jednom cilju: kako da *oslobodi Hrvatsku, kako bi Hrvatsku učinila slobodnom i nezavisnom državom.* Prevarili smo se, kad smo negda sanjali o tome, kako će u Jugoslaviji i kroz Jugoslaviju Hrvati i Srbi moći živjeti u bratstvu, slozi i ljubavi. Prije pet desetljeća, Jugoslavija se pokazala odgovornom za naše patnje i stradanja. Nije, dakle, Hrvatska na optuženičkoj klupi u Brooklynu, kao što ona nije bila ni u Aixu, nego Jugoslavija, koja hrvatsku djecu izlaže stradanjima i patnjama, jer osjećaju, da se sudbina Hrvatske može riješiti samo u vlastitoj državi! Dok mi je to bilo jasno, 1977., nije mi još bilo jasno 1935., iako sam se već i tada pokolebao u svojem uvjerenju! I nisam se više vraćao u Aix, na pogreb Hrvatske i sramotu Francuske. Moram ipak istaknuti, da dok je u Brooklynu bilo Hrvata sa svih strana svijeta da prate raspravu, dotle u Aixu nije bilo nikoga od Hrvata. Ljudi su očekivali, da će se tamo pojaviti Krnjević i po neki hrvatski emigranti iz Švicarske ili iz Francuske. Nitko se nije

pojavio. Ni prvi ni, kako mi rekoše, zadnji put! Bili su posve sami!

DRUŠTVO NARODA: POSMRTNA RAZMIŠLJANJA

SVAKOJ smrti —reče moja stara baka— ima sto uzroka. To bi se moglo svakako kazati i za Društvo Naroda. Promatrao sam i sudjelovao u njegovu radu od 1935. do 1940., dakle za vrijeme njegovih najburnijih godina, koje su i dovele do njegova sloma. Ideal i ostvarenje tog ideala u životu te inače veličanstvene ustanove, bili su toliko udaljeni jedan od drugoga, da se je sudionik, promatrač i tko god je živio u njegovoj blizini, nije naprosto mogao načuditi, radi čega ustanova nije mogla razvijati svoj rad. Razlozi su mnogovrsni. U prvome redu, ideja same ustanove nije bila europska. Ona je bila djelo američkog, upola političkog, upola vjerskog protestantstva. Bila je to zamisao Woodrow Wilsona, kojeg je Europa prihvatila s neograničenim oduševljenjem, i zatim ga odgurnula. Manifestacije, koje su Wilsonu bile upriličene po Parizu, Londonu, Rimu i svugdje u Europi, njegovoj ideji i Americi, čiju je on ideju predstavljao, bile su spontane, iskrene i nimalo naručene. I sama činjenica, što je Wilson izabrao Ženevu kao sjedište te ustanove, grad Calvina i zemlju vjerske i nacionalne snošljivosti, bila je također lijepo prihvaćena od članstva i od svjetske javnosti. Kao stjecište svih predstavnika svih članica Društva, uz ogroman broj predstavnika javnog mnijenja u svakom uglu svijeta, i službenih i neslužbenih, ogromna mnoštva izbjeglica iz gotovo svake zemlje, disidenata svih režima, sve je to Ženevi davalo onu privlačnu snagu, koju je malo gradova moglo dati.

S razlikom prvih godina, kad su se na Skupštinama slušali govori jednog Brianda, koji su zanosili javnost svijeta, Društvo Naroda je plamsalo bezgraničnim nadama i najružičastijim vjerovanjima. Jedan strašan rat, koji je ostavio dubokih i krvavih tragova, zatim rušenja svih carstava, pojave revolucija u svakom uglu svijeta, sve su to bile dramatske pojave, koje su zanosile najšire krugove čovječanstva. Kad je Stjepan Radić svojim širokim i ljudskim jezikom risao tegobe, ali i veličinu seljaka, kao nosioca jedne nove civilizacije, bilo je prisutnih delegata iz raznih zemalja, za koje seljak nije uopće postojao

kao kulturalni čimbenik, koji su se odjedamput oduševljavali za takve nove poglede. Mnogi su čak i govorili: radi čega lenjinski marksizam u jednoj zemlji milijuna seljaka, kad bi ovakva filozofija mogla spasiti svijet i od socijalnih i političkih kriza, u koji je zalutao? Međutim, industrijalizacija i materijalizacija, za kojom je težio marksizam u nerazvijenim sredinama svijeta, posebno u srednjoj Europi i na Balkanu, pa i u Italiji, da bude zatim zamijenjen fašizmom, nije se uopće posvećivao analizi ljudskih problema seljaštva, nego je u Međunarodnom uredu rada, uglavnom i jedino vodio računa o radničkoj klasi!

Jedna od najnegativnijih strana Društva Naroda bila je činjenica, što ono nije bilo sastavljeno od naroda s demokratskim sustavom i s legitimnim vladama. Iz svih onih zemalja, u kojima su postojali totalitarni režimi ili režimi diktatura najraznovrsnijih oblika, glas se naroda, odnosno glas većine nije mogao ni slobodno, ni formalno čuti. Jedna od teških omaški Conventa-ustava bila je upravo ta, što se nije odmah u početku stajalo na gledištu, da svaka država-članica mora imati dvostruko predstavništvo, i vladu i opoziciju, tako da bi se na skupštinama, ne u egzekutivi, čulo mišljenje svekolikog naroda pojedine zastupljene države. Samo tako mogla se izgraditi od Društva Naroda jedna široka demokratska ustanova, koja bi svijet bila oslobodila od mnogih manjih izoliranih sukoba, i napose od Drugog svjetskog rata. Glas opozicije bio je vitalno potreban. Kad je kroz kuloare «izgubljenih koraka», kako se tada govorilo, raznosio vijesti izbjeglica, isti se glas nije slušao, i ukoliko se slušao, nije imao nikakva pozitivna učinka. Najveći dio država predstavljali su nametnuti delegati ili diplomatski činovnici, koji najvećim dijelom nisu imali nikakve veze s narodima država, koje su predstavljali. Kako je Društvo Naroda imalo ambiciju biti isključivo demokratskom ustanovom, ono je u takvom očiglednom protuslovlju, gdje nije bilo cjelokupna predstavništva svakog naroda u svakoj državi, bilo osakaćeno, kamuflirano i lažno. Bilo je to vrijeme, kad se kroz Društvo Naroda govorilo gluhima. Gluhi su govorili, i gluhi su slušali!

Međuratni europski političar nije bio na osobitoj visini. Ljudi, koji su upadali u oči bili su Briand, Eden, Spaak, Beneš, Titulescu, Streseman i Sforza, ali u pred-nacionalfašističkoj eri. Ne govorim o stručnjacima međunarodnog prava,

koji su svojim neprekidnim formulama i legalističkim diskusijama bez kraja ubijali duh slova i svaku vjeru, da bi to slovo moglo osloboditi čovječanstvo od daljnjeg stradanja i krvarenja. U zgradu su stizavali i neovisni proroci europskog zbližavanja, među kojima i Cudenhove Kalergi, koji je često uznemirivao profesionalne diplomate i stručnjake u Sekretarijatu Društva Naroda, za koje nisu postojale ni ideje ni uvjerenja, nego tako zvana politička stvarnost. Značajno je, da Beneš nije nikoga osvajao. Njegova suha profesorska narav teško se dojimala, napose kroz monotoniju njegova francuskog izgovora. Govoriti francuski u Ženevi, u to vrijeme, bilo je neophodno potrebno, jer se kroz to mjerio kvalitet civilizacije, koji je pojedinac imao. Francuzi su se u Sekretarijatu osjećali kod kuće, jer je i glavni tajnik, inače vječno mučaljivi i gluhi Avenol, bio Francuz. Veliki su narodi mijenjali na te položaje svoje narodnjake. Teškoća aparata Društva bila je ta, da je mnogi od njih u prvom redu bio glas službene politike svoje zemlje, što je oduvijek sprječavalo objektivno vođenje politike Društva Naroda. Veliki dio materijala, koji su upućivali Ligi predstavnici zarobljenih zemalja i izbjeglice, završavao je u koš, i nije se ni objavljivao. Takav materijal mogao je doći do javnosti samo ukoliko je jedna zemlja to posebno tražila i omogućavala izvesti kroz svojeg čovjeka u Sekretarijatu. Radi toga je najveći dio izbjegličkog rada bio bez većeg efekta na stanje u samoj ustanovi. Ukoliko se nije radilo o intrigama. Intriga je bila glavni faktor svake djelatnosti u samoj ustanovi i izvan nje u samom gradu, gdje su se glavni razgovori vodili po kavanama i barovima.

Bitna i osnovna griješka ne ove ustanove, nego velikih sila i, zatim, malih, bila je, što su i nadalje najveću pažnju posvećivali međunarodnim savezima, zavjerama i produbljivanju političkih rezultata izvan Lige. Tajni su savezi i nadalje ne samo živjeli, nego i bili aktivniji od suradnje u Ligi. Ta dvostruka politika, jedna javna kroz Ligu, a druga tajna izvan Lige, načinila je Ligu ne samo nepotrebnom, nego i smiješnom, nadasve hipokritskom i lažnom. Kroz Ligu se nije nikada mogao provesti nikakav postupak, a da se isti ne bi postigao i oblikovao izvan Lige u izravnom kontaktu sila. Takvi su postupci bili nemilosrdni udarci protiv same Lige. Marseilleski atentat pripisati Madžarskoj, a ne Italiji. Prodati Abesiniju Italiji, da bi se pridobilo Italiju protiv

Hitlerove Njemačke, prema računu Britanije i Francuske. Sve to u trenutku, kad su se na Skupštinama Lige pjevali psalmi Paktu Lige. Takva izdajstva velikih demokracija postala su klasična po svojim naivnostima, da ne kažemo glupostima. U tom pravcu, i anglosaski i francuski politički svijet postajao je iz dana u dan žrtvom nacional-fašističkog totalitarizma do tolike mjere, da je kod najvećeg dijela javnosti malih naroda takva politička kratkovidnost i sljepoća postala predmetom bezbrojnih viceva i satiričkih izrugivanja. Nepoznavanje političkih prilika u Srednjoj Europi kod državnika i Britanije i Francuske bilo je klasično. Govorilo se je, da je Aristid Briand, kad su se na sastancima Lige svađali Madžari i Česi, rekao Vojislavu Marinkoviću: —«Vi, barem, nemate granica s Madžarskom, pa se ne trebate uzrujavati!» Nije nimalo čudnovato za Brianda, za kojega je Clemenceau znao reći, da za razliku od Poincarèa, koji sve zna, a ništa ne razumije, Briand ništa ne zna, a sve razumije. [«Briand ne sait rien, mais il comprends tout. Poincarè sait tout, mais il ne comprend rien»]. Da ne govorimo o Chamberlaineu, za koga je Čeho-Slovačka bila jedna daleka zemlja, o kojoj ništa ne znamo! Bernard Shaw je imao pravo, kad je, boraveći kratko vrijeme po našoj obali, govorio: «Nemojte nikako upozoravati Engleze na ove zemlje, niti ih o tome obavještavati. Jer kad vam oni ovamo dođu, sve će upropastiti!»

Kad je riječ o djelatnostima u Društvu Naroda, nije bila samo odgovorna grupa britanskih ili francuskih diplomata, koje su izigravali kao djecu nacistički i fašistički dijalektičari, da ne govorimo, što će poslije s njima načiniti Sovjeti u Teheranu, na Jalti i u Potsdamu, iako su se među njima nalazili i sveznajući Churchilli. Bila je odgovorna i diplomacija tipa jednog Edvarda Beneša, starijeg i mlađeg Massaryka, sa svom, tako zvanom realističkom praškom inteligencijom. Govorilo se tada, kako su Poljaci, ili, bolje, poljski pukovnici nerealni, stvarni Don Kihote, dok su Česi isključivo realisti! Ugledajte se u Massaryke i u Beneša! Međutim, na kraju svih Benešovih realnih poteza, nitko nije tako bijedno proigrao sudbinu svoje zemlje i, u prvom slučaju, u eri Hitlera, i, u drugoj, u eri Staljina i Hruščova i, konačno, Brežnjeva, koliko svi češki demokratski, kao i komunistički predvodnici. Rješavati sva unutrašnja pitanja, dok oni nisu riješili njihovo glavno pitanje, oblikovanje češke i slovačke federacije, koja

bi bila izbjegla katastrofu Drugog svjetskog rata. I što je najteže, i Beneš i Masaryk, kad god je bila riječ o Hrvatima u Jugoslaviji i o srpskom hegemonizmu, nisu pokazivali nikakva ni smisla, ni shvaćanja, a ni inicijative, iako je Stjepan Radić bio praški đak! Sav taj češki liberalizam omogućio je konačno baciti i Češku i Slovačku u položaj podložnosti Moskve na način, koji nije doživjela ne samo Jugoslavija, nego ni Rumunjska. Razlog svemu tome bio je samo jedan: ne shvatiti važnost rješavanja slovačkog pitanja, jer da je to Beneš shvatio i proveo uoči prodiranja Hitlera, bilo bi prisilio i Beograd, da puno prije popusti Hrvatima. Češki su diplomati gledali na nas Hrvate kroz poglede beogradske čaršije, odnosno «žute kuće», dok su s takvim benešovskim postupcima sami sebi kopali grob!

Slušati Benešove peroracije, bilo u Ženevi, bilo kasnije, u tijeku samog rata u Washingtonu i u New Yorku, bilo je uvijek na visini profesorske retorike. Način, na koji se je pustio izigrati, najprije od Francuza i od Engleza u Münchenu, i zatim po ostvarenju druge Čeho-Slovačke, s dramatskom defenestracijom mladog Masaryka, bilo je tragikomično bankrotstvo praškog liberalizma, koje je vjerovalo najprije, da će rušenjem Habzburške monarhije Čeho-Slovačka biti toliko jaka, da će osigurati nezavisnost svih malih naroda od Praga preko Beograda do Sofije, i zatim, da će u zajednici sa slavenskom Rusijom postati branom sveopćeg Slavenstva na jugu i na istoku, na sjeveru i na zapadu. Nitko nije bodrio Woodrowa Wilsona u pitanjima ne samo ostvarivanja i Čeho-Slovačke i Jugoslavije i Rumunjske i u rušenje Austro-Ugarske monarhije, koliko stari Masaryk i Beneš. Benešovska profesorska dijalektika uvjeravala je princetonskog profesora Wilsona, da je to jedini put: srušiti Austriju, otjerati Habzburge i madžarsku gentry. I kad se je to postiglo, iznenađenju nije bilo kraja, kad su se javljali opozicije Hrvatâ na čelu s Radićem i Slovakâ s Hlinkom. I umjesto da se ta pitanja prihvaćalo kod kuće od racionalnih liberalaca tipa Masaryka i Beneša, jer se nešto slična nije moglo pojaviti kod Srba, gdje je isključivo prevladavao hegemonizam jednog naroda nad svima ostalima, posebno nad Hrvatima, kao nosiocima federalizma, ona su se i zatajivala i u sklopu Društva Naroda, gdje i Britanija i Francuska nisu imali sluha nego samo za Prag i za Beograd. Svi glasovi Wickham Steeda i

Robert Seton-Watsona ili Pezeta i Schumana nisu ničemu služili. To osnovno pitanje Društva Naroda nije se ne samo rješavalo, nego ni otvaralo. Jer u Ženevi nisu se ni slušali, ni čuli uopće glasovi nezadovoljnih naroda i njihove pravedne težnje, nego formalistički glasovi službene diplomacije, koja je sama sebi i svojim narodima kopala i, konačno, iskopala grob!

Sve što se je poslije agresije fašističko-nacističkog totalitarizma zbivalo u odnosu na sovjetsko-komunistički totalitarizam u Ujedinjenim Narodima, bila je samo dosadna i gruba repeticija prvoga. Moskovska dijalektika bila je ne samo surova, nego i vještija od rimsko-berlinske. Imala je ispred, ne protiv sebe jednu umiruću Britaniju i baptističko-naivnu Ameriku, koja je bila daleko od toga, da preuzme na sebe autoritet bivša dva imperija, Britanije i Francuske. Ono što nisu uspjeli ostvariti ni Hitler ni Mussolini, ostvario je ništa manje totalitarac Staljin. Da bi dobio na vremenu i ostvario sva ona sredstva, s kojima je raspolagala američka vojna snaga, on je na Lake Success u Ujedinjene Narode, uputio Višinskoga, koji je, umjesto da bude optužen zbog zauzimanja polovine Europe, optuživao Ameriku kao imperijalističku i zavojevačku snagu. U tome ga je podupirao ne samo korus srednje-europskih i balkanskih komunističkih satelita, nego i vojske liberalaca tipa Beneš-Masaryk i ostalih «korisnih budala». Tako su i Ujedinjeni Narodi, kad su se premjestili u nebodere na Istočnoj rijeci New Yorka, nastavljali posmrtnu ili predsmrtnu otužnu molepstviju negdašnje Lige Naroda. Još manje reprezentativni po volji naroda u pojedinim zemljama, dakle s nelegitimnim vladama u gotovo svakoj trećoj državi, još su uvijek i Ujedinjeni Narodi, poput predratne Lige, bili više organizacija vlada nego li naroda. Glasovi naroda, ako se uopće čuju, jer još uvijek živimo u svijetu gluhih, čuju se ispred nebodera, nikako na tribinama u unutrašnjosti zgrade. Tajni i javni savezi pojedinih vlada, dogovori izvan okvira ustanove, svijet podvojen na dva atomska tabora i, konačno, neprestano rastuće naoružanje, koje ždere svu blagodat naroda i lišava ih sreće, života i zdravlja, još su daleko krupnije opasnosti sutrašnjice narodâ na cijelom globusu, nego li garancije za mir, blagostanje i sreću. I dok je globalan rat više odlagan,

nego li onemogućen, terorizam svih struja ostavlja krvave tragove u svakom društvu, sije i čini nemir snažnijim i od samog rata i širi strah po cijelom globusu do bezgraničnih razmjera, koji ni jedan govor u Staklenoj palači, kao prije rata u Ligi, nije u stanju razagnati!

Konačno, i činjenica, što je Liga bila podvojena na dvije ideologije, na naci-fašistiku i demokratsku, danas je još dublje podvojena na sovjetsko-komunistički totalitarizam, koji sebe smatra ne samo jedinom i pravom formom demokracije, nego i vjerom života sutrašnjosti i budućnosti. Kako najveći dio članstva ustvari ne vjeruje demokracijama, nego sovjetskom totalitarizmu, ili ostaje neutralan i ravnodušan, ostaje još uvijek otvoreno pitanje: da li će i ova ustanova nestati, kao i ona prije, bez rezultata, ili će moći ipak pokazati čovječanstvu koji je njegov pravi put u budućnost? Jedno je ipak jasno, da jedna organizacija ne može, u isto vrijeme, ispovijedati čista načela demokracije, i imati za suradnike, s istim pravima, one, koju tu demokraciju ne samo falsificiraju kod kuće, nego je gaze i svojom teorijom i svojom praksom. Tu je ležala osnovna kriza predratne Lige Naroda. Tu leži i sadašnja kriza Ujedinjenih Naroda, u daleko ogromnijim i pogibeljnijim razmjerima. Zato, iako se narodi služe s tom organizacijom, nitko u nju ne vjeruje. Tu leži sav smisao njena bezizlaznog protuslovlja!

[NASTAVAK:
KNJIGA DRUGA]

BILJEŠKA O AUTORU KNJIGE
KAZALO SPOMENUTIH IMENA
SADRŽAJ

G. DIMITRIADIS: *BOGDAN RADICA*. KARIKATURA JEDNOG OD NAJDUHOVITIJIH GRČKIH KARIKATURISTA, PRVIPUT OBJAVLJENA 1931. U GRČKOM DNEVNIKU *«ELEFTERON VIMA»*: RADICA «TRČI» NA SASTANAK ŠTAMPE U ATENI.

BOGDAN RADICA — JEDNO IME ZA KULTURNU POVIJEST HRVATSKE

NETKO reče [a mnogi smo se s time suglasili] za uglednog hrvatskog publicistu i književnika Bogdana Radicu, da je on naš hrvatski Madariaga. Ovo njegovo najnovije djelo: *uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada:* ŽIVJETI — NEDOŽIVJETI, to do kraja potvrđuje. Ličnost jedne neponovljive vitalnosti, izvanrednih sposobnosti i široke naobrazbe, kroz gotovo šestdeset zrelih godina govorio je i pisao o skoro svim svjetskim problemima, portretirao i intervjuirao mnoge ličnosti od svjetskog značenja, a njegovih na tisuće eseja i drugih članaka, na raznim jezicima, po velikim svjetskim časopisima i novinama s milijunskim nakladama, i danas čuvaju ne samo svoju stilsku svježinu i originalnost, nego i vjerni su [i trajni] dokument za svoje [i naše] vrijeme, iz kojeg se ujedno vidi, da se povijest ponavlja, i da se minuli događaji i umrle ličnosti često obnavljaju u našim suvremenicima. I još nešto: Radica, ovako u društvu i okviru velikoga svijeta, ujedno predstavlja [redovito] svoju domovinu Hrvatsku, jer možda nijedan Hrvat kao Radica [opet poput Madariage] nije bio tako internacionaliziran, sa svojim radom, sa svojom vezama i sa svojim poznanstvima. On je, dakle, najinternacionalniji Hrvat, barem u naše novije vrijeme. To, ponavljamo, dokazuju i ove njegove uspomene, koje je on živio, ali nije doživio [još ne] ostvarenje svojeg najvećeg sna: povratak u svoj rodni dragi Split.

VIKTOR Vida, naš tragični prijatelj i vrsni hrvatski pjesnik, pisao je daleke godine 1948. Bogdanu Radici ove, posve značajne riječi: *«Duh uzima revanš nad efemernim i ja mislim da će i Vaše ime ostati u historiji Hrvatske kao ime trudbenika, koji je dao zavidan kulturni prilog općoj našoj zapadnjačkoj duhovnoj baštini. U to sam duboko uvjeren»* (Bs. Aires, 19. 6. 1948.). Kada je te riječi Vida uputio Bogdanu Radici, nije bio svjestan koliko su one *proročanske*. Makar je i već tada imao

Radica iza sebe bogato publicističko-književno djelo i bio prešao svoju četrdesetu, nije onda Vidi bilo posve jasno, da Radica započinje jedan *novi život*, i da, štoviše, započinje jedno *novo djelo*, koje će, naravno, biti dopuna i obogaćenje njegovu opusu, ali koje će predstavljati jedno *posve različito razdoblje;* i da se u tom prijelomnom razdoblju u našoj hrvatskoj kulturi [i ne samo kulturi] pojavljuje jedan *novi Radica*, koji *posve prekida sa svojom prošlošću kao s vremenom zabluda*, i koji se usmjeruje prema novoj budućnosti, njoj iskreno i potpuno predan, i s najdubljom željom, da prošlost *ispravlja*, kroz jedno iskreno priznanje i duboko pokajanje nad promašenim životom [u nacionalnom pogledu] i nad djelomično promašenim javnim radom. Svatko je produkt svoje sredine i svojega društva, te mnoge, često posve različite, okolnosti oblikuju čovjeka i njegovu misao, određuju njegova djela i usmjeruju njegov život. Tako je i s Radicom. On je produkt svojega rodnog Splita —u kojem se rodio 26. kolovoza 1904.— i svoje obitelji, i svoga školovanja, i svojih lutanja, i Radica je onakav, kakav jest, različit od drugih, kao jaka i osebujna ličnost, sa svim svojim vrlinama i manama, kao svaki od nas, pa treba ga takva prihvatiti, jer ga ne možemo preodgajati i mijenjati na svoj kalup, jer svaki je čovjek vlastiti kalup; ni mjeriti našom mjerom, jer svaki čovjek odgovara drukčijoj mjeri. Vrlo su značajne u tom pogledu i riječi, koje mu je uputio veliki talijanski književnik Giovanni Papini, u pismu od 12. lipnja 1925.: *«I kao što Vi vidite u meni jednog zrelog Radicu (možda propadajućeg), ja u Vama vidim jednog mladog Papinija (možda gorkoga)! Tu strast ja sam osjetio snažno i, Vi to znate, u meni je još uvijek ima i mene još uvijek spopadne strast za učenjem stvari, poput jednog đaka, kojeg nikakav ispitivač ne će od mene tražiti».* Ni Radica nije nikad prestao tražiti, nikad učiti, i trajno je rastao u jednog hrvatskog Papinija, koji mu je u davnoj mladosti bio visoki ideal. Kada je Radicu prije dvadesetak godina želio prikazati u crtežu hrvatski slikar Josip Crnobori, ocrtao ga je u izmjeni svjetla i sjene, a teško bismo ustanovili, a to nije ni važno, da li je više sjenâ ili svjetla, jer crno i bijelo samo je skladna izmjena, kao dan i noć, ritam je prirode, makar nam često izgledala noć dulja od dana, crno jače od bijela, i sjena češća od svjetla, oboje ide zajedno, jedno drugom je potrebno, međusobno se dopunjuje i objašnjuje. I ličnost Bogdana Radice izmjena je svjetlâ i sjenâ. Stoga, kad Radicu uzmemo onakvim kakav on je, a drukčije ni ne možemo, on je *čovjek s mnogo vrijednosti, hrvatskoj zajednici i potreban i koristan, i da njega nema —manjkao bi nam.* A što se može više reći za jednoga čovjeka: *da ga nema, manjkao bi nam?* Treba nam ovakav

čovjek, živ i okretan i snalažljiv, svugdje prisutan, koji o svemu želi, može i zna reći i napisati nešto suvisla. Jedan živi duh, nadaren [s jakim književnim talentom], višestrano naobražen, poznavalac nekoliko jezika, silne energije i brzih reakcija; sposoban i radišan, dvije važne osobine, koje se ne nalaze često zajedno, a kod Radice su potencirane i čvrsto uklopljene, pa odatle njegova tolika produktivnost. Nema u našoj emigraciji ni jednog drugog čovjeka, koji bi se mogao usporediti s Radicom kao suradnik raznih hrvatskih i svjetskih časopisa i novina, kao predavač, kao neumorni putnik, a ujedno kao privatni korespondent. Nitko ne treba tako malo elemenata, malo priprema, podataka i vremena, da napiše sadržajnu kroniku ili održi zanimljivo predavanje. Nitko među nama ne piše s tolikom lakoćom. Doživio sam to, kad smo zajednički prolazili Biennale u Veneciji, gdje je on dio izložbe pregledao, dio preletio kroz kataloge, i za dan-dva pružio čitatelju jedan vrlo konkretan pregled i višestranu informaciju, posve dovoljnu za upoznavanje te velike likovne manifestacije. Kakav je tek kao privatni korespondent, nema ga takvoga [sličan mu je bio po brzini pok. O. Dominik Mandić], jer on odgovara istoga dana po primitku pisma, svatko je s njim u dugovanju, jer ne može ga stići. Sigurno će jednom Radičina pisma biti vrlo zanimljiv materijal za studiranje našega vremena i ljudi. Radica reagira neposredno i žurno, bez velikih priprema, pa će trebati kontrolirati njegove podatke i revidirati sudove o ljudima, ali će ta pisma upozoriti na mnoge pojave, koje možda u mnogim pismima naših suvremenika ne će biti ni spomenute; ona su neposredna i vrlo sadržajna. U svakom slučaju, Radičina korespondencija neobično je vrijedna, njoj se mora posvetiti posebna pažnja [bio bi golem i nepopravljiv gubitak, ako bi radi naših iznimno teških političkih prilika Radičina bogata pismohrana dospjela u podrume kakvog sjeveroameričkog sveučilišta: njoj je mjesto u Zagrebu!].

Već prije pola stoljeća (1930.) pisao je Tin Ujević: «Neki zamjeraju g. Bogdanu Radici njegovu žurbu», a ta je Radičina žurba jedna od njegovih bitnih osobina. Posve je razumljivo, što se Radica danas žuri [svi se mi žurimo pred tajnom i strahom: koja li će bolest i kada razoriti naše tijelo], ali da je Radica žurio još u punoj mladosti, u svojoj 26. godini, znači da je to njegova *konstitucionalna osobina*, jer Radica je jedan *nerv. među nemirnim duhovima jedan od najnemirnijih u hrvatskoj emigraciji.* U svjetlu te osobine treba ga ocjenjivati, i kao čovjeka i kao javnog radnika.

NEMOGUĆE je dati ocjenu jednoga djela, posebno kad je ono još u rastu, barem u širinu, kao što je Radičino. Ne manje

je teško dati karakteristiku jedne ličnosti, posebno ovakve, kakav je Radica, u neprestanom vibriranju, koja i danas ne pokazuje znakove smirenosti, kod Radice su uvijek moguća iznenađenja. Mi danas jedino možemo reći, da je *Radica jedan od najvrjednijih i najplodnijih javnih radnika u hrvatskoj emigraciji.* Po tome, i najpoznatiji, i najpriznatiji. Najviše ga priznaju upravo oni, koji ga najviše niječu. Svaki javni radnik ima mnogo protivnika i dosta neprijatelja, koji teško priznaju nečije zasluge, jer priznanje tuđih zasluga ujedno je otkrivanje vlastitih nezasluga. Radičino je djelo obilno i raznoliko, u njemu je moguć izbor. I nakon stroga izbora, ostat će Radičin «zavidan prilog», o kojem piše naš Vida. Radica ima mnogo protivnika, među Hrvatima, a ni Srbi ga ne puštaju na miru [on im ne ostaje dužan]. Obje ga strane, hrvatska i srpska, neprestano zadirkuju —on neumorno uzvraća: i koliko samo energija čovjek mora trošiti za vlastitu obranu! Jedni ga napadaju, jer nije više s njima, a kao nekadašnji «njihov» pozna im slabosti, pa im je neugodan. Drugi, s hrvatske strane, jer mu ne žele oprostiti, ni zaboraviti godine i rad iz doba njegovih jugoslavenskih zabluda i lutanja, kao da nismo svi podložni zabludama, i kao da je naša osobna zasluga, što smo se rodili otvorenih očiju, ili smo odrasli, kad je već bila raskrinkana jugoslavenska laž. I sada u ime nekog velikohrvatstva [koje zna biti i velikodušno!] ne daju Radici mira, a on se ipak iskreno odrekao svoje jugoslavenske prošlosti i svestrano se i temeljito založio za hrvatsku nacionalnu borbu, za što je pružio mnogo uvjerljivih dokaza kroz minulih četrdeset godina svoga javnog djelovanja, kroz koje predano služi idealima hrvatskog naroda. Radica je u toj službi potpuno, sa svim svojim mnogostrukim sposobnostima, iskustvima i vezama. Što mu sa srpske strane ne opraštaju, to razumijemo, ali zašto mu s hrvatske strane ne daju da zaboravi svoju jugoslavensku prošlost, s kojom se on, uostalom, nikad ne ponosi, nego je hrabro priznaje kao zablude svoje mladosti? Uostalom, Radičino jugoslavenstvo bilo je tipa onog Trumbićeva, Supilova, pa i Meštrovićeva, svojevrsni politički idealizam, a nikako orjunaško, razbijačko i nasilničko, najmanje protiv vlastitog naroda; a niti kao od onih okorjelih i zagriženih, koji su od jugoslavenstva izveli čitavu ideološku filozofiju vladanja nad Hrvatima, pa im je i fizička sila služila, da politički (i ekonomski) zarobe hrvatski narod. Radica nije nikada pripadao ni kakvoj političkoj stranci jugoslavenske orijentacije. On je bio za federalnu zajednicu, nikako za kakvi centralizam ili, još manje, integralizam: nije htio, da se njegov narod izgubi ni u kakvu novom, jugoslavenskom «narodu». Nu, naravno, i Radicu treba staviti u njegovo doba, u njegov rodni

grad, među njegove suvremenike, a to je sve prošlost. I zablude prošlosti! Kao da mnogi nemamo svojih crnih mrlja u prošlosti, a tko će im određivati intezitet crnila i ustanoviti svjesni udio nečije osobne krivnje? *Mi Radicu uzimamo danas,* a taj njegov danas traje skoro četiri desetljeća, i on u tom danas i svjesno i iskreno i neumorno djeluje samo kao Hrvat. Radica kao hrvatski javni radnik je svjestan, da makar da su mnogi njegovi uspjeli eseji i članci bili tiskani na više stranih jezika, da njegovo djelo pripada u prvom redu njegovu narodu, da su dio hrvatske kulturne baštine. Radica svesrdno nastoji, da to njegovo djelo bude što bogatije, kao prinos hrvatskoj kulturnoj baštini, istovremeno u obranu hrvatstva. Koliko je Radica istinski zagrijan obranom hrvatstva, vidi se i po tome, kako on redovito pohađa *hrvatsku* crkvu, jer to je njegova ne samo vjerska potreba, nego on se ondje, kako reče, osvježi među našim svijetom, i pomladi među mladima, i napoji hrvatske riječi, od čega on živi do slijedeće Nedjelje: to je za njega duševni kisik. Tu svoju obranu hrvatstva posvjedočuje i kada redovito posjećuje rasprave na sudu, na kojemu su optuženi mladi Hrvati, koji svojim iskrenim namjerama, da drže gorućim pitanje hrvatske nacionalne nezavisnosti, često žrtvuju i svoje mlade živote i sreću i mir svojih obitelji. Takvu ljubav ne pokazuje, nažalost (!) gotovo nitko od Radičine generacije u velikom svijetu, svi su oni zauzeti svojim vlastitim poslovima, za Hrvatsku nemaju ni vremena, ni novca, pa, rekao bih, ni ljubavi [jer što je ljubav, ako nije djelotvorna?]. U jednom svom nedavnom pismu Radica mi reče: *«Idem na sud, da slušam i gledam ovu našu mladost, koja u slobodnome svijetu stradava u obrani ideje hrvatske nezavisnosti; i kad vidim, da nikoga nema kraj njih, da im pokaže da nisu sami, zahvati me grč, i zaplačem, iako se ne slažem s nikakvom politikom nasilja u slobodnom svijetu!».* To je, eto, onaj pravi, istinski Radica!

KAD govorimo o Bogdanu Radici, ne zaboravimo mu unijeti u zasluge i to, da je *on sâm izabrao slobodu* [a nas su izbacili u slobodu]. *Radica se sâm pridružio političkoj emigraciji,* u kojoj je ubrzo našao svoje pravo mjesto i u njoj razvio veliku i svestranu aktivnost, i, u skrajnjemu, bio vrlo koristan hrvatskoj narodnoj stvari. Ovdje se sjetimo, ne samo radi Radice, kako su stari Grci i Rimljani, kada su svojem protivniku izricali najveću kaznu, stavljali mu u izbor: *ili progonstvo ili samoubojstvo?* Takvom velikom kaznom su smatrali progonstvo! A među kažnjenima, bilo je i takvih, koji su između progonstva i samoubojstva birali ovo drugo, jer su smatrali život daleko od domovine većom osobnom tragedijom, nego i samu smrt. Ovo navo-

dim, rekoh već, ne samo radi Radice, nego da ne zaboravimo, kako je nas sve okrutno kaznio neprijatelj, kad nam je oduzeo skoro četrdeset godina našega života na rodnoj zemlji. Radica sve bolnije podnosi život daleko od svojega Splita, koji mu je topli zavičajni kraj domovine, u koju je duboko urastao, te sve dublje osjeća ljudski smisao povratka naših starih useljenika u Ameriku, koji se pod starost vraćaju uz svoja rodna ognjišta bar umrijeti... A njemu nije dano ni to, i to ga svakoga dana boli sve gorče. I danas, Radica sa suznim očima [dà, on se lako gane, Radica zna biti vrlo osjećajan] govori o svojemu bijelome Gradu podno zelenog Marjana, u kojem ga je do nedavna uzalud čekala njegova prastara Mati; o svojoj sunčanoj Dalmaciji, o čitavoj Hrvatskoj, svjestan kao nikad dosad, da, ako nadživi svoju fizičku smrt, da će to biti samo u Hrvatskoj, jer u njezinu je Dušu upleo i svoje biće, i on sve više, sve dublje voli tu svoju i našu, tako silno nesretnu i napaćenu Hrvatsku.

UVIJEK smo zagovarali pravedan odnos prema našim javnim radnicima [i prema svima ljudima!], pa stoga smo mišljenja, da im bar dio zasluga treba priznati i za života te tako nešto predujmiti od posmrtnih počasti. Zato smo se prije običavali sjetiti pojedinog javnog radnika o njegovoj 50. godišnjici. Sada preskačemo i šestdesetu, s iskrenom željom, da dožive svoju sedamdesetu, da im tada odamo javno priznanje i izrazimo zahvalnost, jer to im je, često, jedina naplata za mnoge žrtve. Tako smo prilikom 70. godišnjice života Bogdana Radice, kao zaslužnog hrvatskog javnog radnika i književnika a od 1955. do danas plodna i vjerna suradnika «Hrvatske revije», objavili, u Knjižnici HR, njegovu vrlo zanimljivu i književno uspjelu knjigu *«Hrvatska 1945.»*, ustvari jedno veliko svjedočanstvo našeg sudbonosnog vremena. Naša je Knjižnica objavila nešto prije toga (1971.) i antologiju Radičinih književnih eseja, *«Sredozemni povratak»*. Davna nam je želja bila objaviti Radičine uspomene, i, eto, to sada činimo, s ovom prvom knjigom pod značajnim naslovom *«Živjeti — nedoživjeti»*, gdje Radica jednom magičnom snagom oživljuje prošla vremena i pod njegovom sugestijom pred nama defiliraju mnoge velike [i male] ličnosti iz prošlih vremena: odvija se pred našim duševnim očima veliki film od preko pola minula stoljeća, pri čemu se gomila gorčina u živoj spoznaji, da se svijet ništa ne mijenja, a najmanje na bolje, i da naša tragedija bude još i veća: suvremeni svijet nema velikih ličnosti, koje bi nas mogle [i znale] izvesti iz labirinta duboka mraka. Objavljujući ovu novu Radičinu knjigu, i to upravo uspomene, zadovoljni smo, što možemo neskromno i sami sebi upisati u maleni dio zasluga, jer smo ga —uz

njegova odanog i požrtvovnog životnog druga i ženu, gospođu Ninu— i mi godinama poticali, da napiše svoje uspomene: uspomene su uvijek opomena, a mogu biti i škola. Što rekosmo za Radičinu *«Hrvatska 1945.»*, možemo i ovdje ponoviti, da će ova knjiga na poseban način pružiti Radičinim protivnicima obilnog materijala za nove napadaje na njega —on je unaprijed svjestan toga, i spreman na to— nu, on svejedno pruža hrabro svoja svjedočanstva, ujedno i svoju *ispovijed* [uspomene su na poseban način ispovijed], u svoj svojoj ljudskoj dramatičnosti. Nastupit će ubrzo nakon pojave ove knjige svi oni, koji vole secirati tuđe duše i prevrćati po tuđim životima i uvećavati tuđe zablude. Radičine su uspomene i zanimljive i važne, i ma koliko osobne, kao i svi memoari, one su dragocjeno svjedočanstvo za minulo [i naše] vrijeme, kao i, naravno, ljude. One su Radičino svjedočanstvo, a Radica je «košnica sjećanja» (Tin Ujević). Od posebne je važnosti, što Radičine uspomene ne samo da izlaze za njegova života [što je za svake memoare od najveće vrijednosti], nego još u vrijeme potpune Radičine intelektualne moći, kada je on sposoban svjedočiti, i, ako ustreba, ponovno potvrditi svaku svoju tvrdnju. Radica autor uvijek je spreman i sposoban nastupiti i kao Radica odvjetnik ove svoje knjige: *«Živjeti — nedoživjeti»!*

KAD se ima mnogo naslaganih godina [a mnogi od nas ih imamo], svaka doživljena godina nova je pobjeda, novi [nemali] jubilej, jer je pobjeda nad bolešću i smrću. Zato, kad je Radica navršio svoju 75. godinu, željeli smo je zabilježiti, a i on ju je zabilježio, pa je u tom smislu uputio javnosti jedan originalan i zanimljiv članak pod naslovom: *«O sebi i o mrskom ja»*, koji je, kako reče, uputio: «za ove mlade i najmlađe, koji za sve nas rođene na početku ovoga vijeka ništa ne znaju». Iz tog smo članka onda istakli, a ovdje ponovno ističemo, *tri Radičine misli* [makar se neke i ponavljale], jer one nam služe za još bolje poznavanje Radice:

1. *«Kako sam svjestan toga, da me Hrvati nisu nikada voljeli, i da sam od njih primao više batina u riječima nego li od Srba»* —s dubokom ljudskom gorčinom ispovijeda Radica. On je sigurno najzanimljivija hrvatska ličnost danas u emigraciji; moglo bi se reći, da je Radica jedan od malo zadnjih naših ljudskih «znamenitosti», k tome, da je on danas najinternacionalniji hrvatski čovjek, koji je najdublje i najšire ušao u strani svijet, i kojega strani svijet i poznaje i priznaje. Da su njegova poznanstva široka, njegove veze mnogostrane a iskustva sa strancima bogata, to činjenice i utvrđuju i potvrđuju. Zato nikako ne bismo mogli prihvatiti Radičinu tužaljku, da ga Hrvati ne

vole. Ima Hrvata, koji ga vole [ima u njemu nešto duboko ljudsko, nešto sentimentalno i simpatično, što izaziva ljudsku blizinu]; ima mnogo Hrvata koji ga poštivaju; ima još više Hrvata, koji cijene njegovo djelo, i onih, koji lako i rado priznaju njegove zasluge te dobro znaju, da nam je Radica potreban, i da je velika šteta, što u ovoj našoj osiromašenoj emigraciji nema više, ovako kao Radica, sposobnih, radinih i prodornih radnika u službi hrvatske nacionalne afirmacije, za, dosljedno, prodor u strani svijet.

2. ...*«novinski članak mi je u krvi, i kad svakog dana ne napišem barem pet stranica, osjećam se mrtav»* — zvuči kao podatak, ali i kao ispovijest. Sigurno nema među nama pisca, koji piše s tolikom lakoćom kao Radica. I s tolikom jasnoćom i jednostavnošću, uza sve njegove jezične «specifičnosti», nekad opterećene zaostatcima srbizama i utjecajima naizmjenične upotrebe raznih stranih jezika, koji svi ostavljaju tragove na njegov [i svačiji] stil i jezik. Možda je Radica najoriginalnije i najnovinarskije pero među nama. On sve zapaža, neobično brzo reagira na događaje i vijesti, pa je vječna šteta, što nije ostvaren njegov veliki životni san, da vodi kakav veliki hrvatski dnevnik. Ova lakoća i jasnoća, ova stilska tečnost, ostaje glavnom osobinom i njegovih solidnijih, temeljitijih, kako političkih, tako i kulturnih članaka i studija. Iz velikog mnoštva njegovih novinskih i revijalnih članaka sigurno će se moći objaviti solidan izbor od više knjiga antologijske vrijednosti, i to raznovrsna sadržaja, jer Radičina je tematika veoma raznolika. Nakon dosadašnjih knjiga, posebno onih izdanih u emigraciji: *Sredozemni povratak i Hrvatska 1945.*, Radičine uspomene vrhunac su njegova publicističko-književnog doprinosa hrvatskoj kulturi.

3. *«Umirem od nostalgije za Splitom, koji me je dao i kojeg sigurno nikada više ne ću vidjeti»* — kulminacija je jedne opće hrvatske te Radičine i svakog od nas osobne tragedije, gdje patimo i umiremo po tuđim zemljama, dok neprijatelj harači našom domovinom, a nama ote i dom i grob, uskrati životnu radost i vječni pokoj uz naše pređe.

NETKO reče [a mnogi smo se s time suglasili] za uglednog hrvatskog publicistu i književnika Bogdana Radicu, da je on naš hrvatski Madariaga. Neka mu bude sličan i po svom dugom vijeku, da u fizičkoj snazi i duševnoj svježini živi još dugo: *nama Radica* [Radice!] *treba.*

VINKO NIKOLIĆ

Barcelona, 13. lipnja 1982.

Knjižnica Tina Ujevića

KAZALO SPOMENUTIH IMENA

ABBA, Marta: 305.
Abramić, Mihovil: 68.
Adamič, Louis: 12, 122.
Akvinski, Toma Sveti: 158.
Aleksander I.: 461, 482, 484.
Aleksander III. Veliki: 356, 384, 409.
Aleramo, Sibilla: 192, 240.
Alfirević, Silvije: 69, 70, 71.
Alfonso XIII.: 278, 281, 463.
Aloisi, barun: 461, 468.
Alvarez del Vayo, Julio: 466, 477.
Alvaro, Corrado: 147.
Amendola, Giovanni: 119, 231, 407.
Andrejev, Leonid Nikolajevič: 61.
Andrić, Ivo: 101, 251, 262-268, 341, 344, 345, 468.
Anđelinovići: 21.
Anđelinović, Berislav: 32.
Angell, Norman: 480.
Angelico, fra Giovanni: 130.
Antić, Milan: 362, 366.
Antonescu, Ion: 467.
Apis-Dimitrijević, Dragutin: 256.
Apollinaire, Guillaume: 144.
Aragna, 238, 417.
Aragon, Louis: 317.
Arciđakon, Toma: 38, 73, 77, 81.
Argiropulos: 341.
Ariosto, Ludovico: 283.
Aristotel: 282, 328, 367.
Ascoli: 477.
Asiški, Franjo Sveti: 129, 441.
Astor: 177.
Atatürk, Mustafa Kemal-paša: 324, 326, 329, 330, 348, 358, 361, 364, 368, 411-419, 421-423, 425-427, 429, 492.
Augustin, Sveti: 170.
Augustinčić, Antun: 267.
Avenol: 461.
Azaña y Díaz, Manuel: 464.
Azcárate y Florez, Pablo: 478.
Azcárate, Manuel: 478.

BABELJ, Isak Emanuilovič: 265, 298.
Babić, Ljubo: 65.
Bajamonti, Ante: 21, 32, 37, 48, 81, 88, 89.
Bakunjin, Mihail Aleksandrovič: 235, 287.
Balbo, Cesare: 118, 122, 207.
Baldini, Antonio: 144, 237, 238, 416, 417.
Baldwin, Stanley: 177.
Balfour, Arthur: 375.
Balić, fra Karlo: 31.
Balmont: 295, 297.
Balugdžić, Živojin: 193, 196-198, 338.
Balzac, Honoré de: 142, 306, 311.
Banac, Božo: 396.
Barač, prof. Josip: 35, 58, 446.
Barbarić, odvjetnik: 32.
Barbusse, Henri: 162, 290.
Barčić, Erasmo: 204.
Bargelini, Piero: 130.

Barilli, Bruno: 144, 238, 417.
Barrés, Maurice: 128, 288.
Barthou, Jean Louis: 503.
Bartulović, Niko: 42, 58, 60, 62, 70, 71, 270.
Bastajić, Pavle: 294.
Bastianini, Giuseppe: 340, 364, 397.
Baudelaire, Charles: 144, 251, 417.
Bavar, Celal: 425.
Bego, Marin: 41.
Begović, Milan: 60, 113, 148, 241, 261, 341.
Bellanca: 224.
Benakis: 410.
Benda, Julien: 96, 277, 289, 316, 320, 407.
Benedikt XV., Papa: 117.
Beneš, Eduard: 95, 473, 488, 511-515.
Berdjajev, Nikolaj Aleksandrovič: 11, 221, 225, 295, 296.
Berenson, Bernard: 449.
Bergamini, José: 175, 289.
Bergson, Henri: 127, 167, 206, 265, 277.
Berl, Emmanuel: 315.
Berthelot, Philippe: 302.
Bertoletti, slikar: 238, 239.
Bethlen, István: 415-417, 421, 422.
Biagini, kipar: 239.
Bibić, slikar: 65.
Bilani: 21, 28, 53.
Bilinić, Pavao, klesar: 66.
Birčanin: 170.
Bismarck, Otto E.: 174, 483, 484.
Bissolati, Leonida: 231, 232.
Bjoernson, Bjoenstjerne: 60.
Blasco Ibáñez, Vicente: 289, 311.
Bloy, León: 129.
Blum, Leo: 177, 294, 312, 458, 465, 467, 483.
Bogdan, Ivo: 480.
Bogdanović, Milan: 260.
Boissier, Gaston: 447.
Boissy: 409.
Bojić, Milutin: 366.
Bolognini, grofica: 434.
Bonačić, učitelj: 32.
Bonefačić, Kv. Klement, biskup: 62.
Bonetti: 37.
Bonifačić, Antun: 261, 304.
Bontempelli: 407.
Borčić, Lovre: 21, 48.
Borčići: 76, 87.
Borghese: 115, 147, 156, 183.
Borghese, Paolina: 196.
Boris III, bug, car: 358, 361, 368, 496.
Botić, Luka: 14, 17, 47, 66, 72, 84, 251.
Bottaia: 168.
Boulanger, Marcel: 389, 409.
Bourquin: 472.
Brajević, don Vinko: 44, 57, 66, 73, 447.
Branimir, knez: 428.
Bremond, Abbée: 289, 407.
Brežnjev, Leonid Iljič: 513.
Briand, Aristide: 177, 302, 346, 348, 437, 454, 510, 511, 513.
Brino: 434.
Brunelleschi, Filippo: 125.
Brunetière, Ferdinad: 35, 108.
Bucintoro: 202.
Budak, Mile: 308.
Buić, dr.: 33.
Bukarica, Miljenko: 46.
Bulat, Edo: 32.
Bulat, Gajo: 21, 36.
Bulati: 76, 81, 87
Bulgakov, Sergej Nikolajevič: 225.
Bulić, don Frane: 33, 34, 38, 66-69, 75, 77, 170, 446.
Bulić, dr. Ivo: 200.
Buljani: 31.
Buljan, Vice: 81.
Bunjin, Ivan Aleksejevič: 295, 297.
Buonaiuti, Ernest: 170, 239.
Burckhardt, Jakob: 142.
Burges: 457.
Bušić, Julie: 509.
Bušić, Zvonko: 509.
Byron, Georg Gordon: 289, 409.

CALDARIS, Panajoti: 332, 341, 357, 359, 360, 361, 365, 369, 370, 378, 389.
Calvin, Jean: 447, 450, 510.
Camus, Albert: 9, 204.
Cankar, Ivan: 100, 105.
Cankar, Izidor: 105, 107, 108, 133, 344, 345.
Capponi, Gino: 187.
Car, Marko: 42, 262.
Cardarelli, Vincenzo: 143-146, 198, 238, 240, 417.
Carducci, Giosué: 34, 46, 114, 135, 201, 289.
Carlyle, Thomas: 285.
Carnazza, Mario: 238.
Carocci: 133.
Carpaccio, Vittore: 203.
Carrara, Enrico: 508.
Carrà, Carlo: 145.
Casanova de Seingalt, Giovanni Giacomo: 9, 202.
Cassou, Jean: 280, 290, 291, 477.
Castelreague, Robert: 462, 482, 484.
Cattaneo, Carlo: 121.
Cavour, Camilo Benso, grof: 99, 207, 208.
Cecchi, Emilio: 236, 237.
Céline-Louis F. Destouches: 275.
Cellini, Benvenuto: 147.
Cena, pjesnik: 240.
Cezar, Gaj Julije: 123, 169, 174, 283, 444, 459, 484.
Cesarec, August: 307.
Cervantes-Saavedra, Miguel: 282, 283.
Cettineo, Ante: 37, 41, 42, 61, 72.
Chamberlain, Arthur Neville: 177, 397, 458, 469, 489, 495, 498, 513.
Chamberlain, Austen: 177.
Chaplin, Charles: 238.
Chen: 295.
Chirico de, Giorgio: 239, 273.
Churchill, Winston: 176, 458, 471, 477, 501, 513.
Cianca, Alberto: 291, 477.
Giano, Galeazzo, grof: 181, 238, 448, 460, 469, 470, 471, 476, 500.
Ciceron: 281.
Cincar-Marković, Aleksandar: 468, 499.
Cippico, Ivo: 76.
Claudel, Paul: 109.
Clausewitz, Karl von: 381.
Clemanceau, Georges: 329, 489, 513.
Clissold, Stephen: 489.
Comte, Auguste: 115, 162.
Comte, Jean de Pange: 320.
Corradini: 114, 119, 183.
Corrazzini, pjesnik: 241.
Coselschi, Eugenio: 506.
Couchaurd, P. L.: 283.
Cremieux, Benjamin: 291, 481.
Crispi, Francesco: 138, 207, 434, 435.
Crnjanski, Miloš: 253, 264, 266-268, 448.
Croce, Benedetto: 10, 11, 35, 109, 119, 124, 135-137, 139, 144, 149, 151-167, 172, 183, 185, 200, 211, 225, 234, 237, 239, 252, 254, 262, 273, 275, 277, 278, 290, 291, 305, 306, 389, 403, 407, 408, 431, 446.
Cronia, Arturo: 187.
Curzon, George Nathaniel: 492, 493.
Cuvaj, Slavko: 51.
Cvetković, Dragiša: 252, 253, 468, 469, 471.
Cvijić, Jovan: 58, 100.

ČATIPOVIĆI: 31.
Čehov, Anton Pavlovič: 60, 61, 186, 298.
Čerina, Vladimir: 37, 43, 59, 71, 114, 124, 229.
Čermak, slikar: 20.
Čičin-Šajin, Ćiro: 64.
Čulići: 17.
Čulić, Ivo: 42.
Čulić, Jakov: 23, 80.
Čulić, Nikolina: 22.

ĆURČIN, Milan: 63, 108, 120, 193-195, 200, 230, 237, 244, 247, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 293, 307, 392, 446, 449.

DALADIER, Edouard: 177, 467, 489, 495, 498.
Dalmatinac, Juraj i Ivan: 201.
D'Amico, Silvio: 239.
Dandolo: 202.
Daudet, Léon: 209, 288.
D'Annunzio, Gabriele: 23, 46, 58, 114, 119, 124, 128, 129, 135, 149, 161, 175, 187, 201, 202, 267, 273, 289, 306, 311, 313, 485.
Dante Alighieri: 35, 46, 109, 125, 129, 147, 165, 179, 205, 207, 251, 393, 403, 408.
Darwin, Charles: 90.
Dauphin, Claude: 276.
Da Verona, Guido: 189.
Davidović, Ljuba: 24, 235, 244, 245, 268, 269.
Deanović, Mirko: 70.
De Bernardi: 224.
Dedijer, Vladimir: 261.
Dedinac, Milan: 262.
De Gasperi, Alcide: 178, 179, 214.
Delapatridis, G.: 410.
Delbos, Yvon: 458, 465.
Dellale, don Ivo: 38.
Demeri: 53, 54.
Demidov, knez: 377, 401, 445.
Demosten: 331.
De Pinedo: 224.
Deprestis, Agostino: 434.
De Reynold, Gonzague: 452.
De Ruggieri: 172.
Desbons, Georges: 502-506.
Descartes, René: 277, 313.
Desnice: 41.
Despot, Ilija: 392, 393.
Dežman, Milivoj: 193, 245-247, 305, 307, 308
Dimitrijević, Aleksandar: 304, 362, 363, 366, 368, 371.
Dioklecijan: 17, 33, 66, 68, 69, 75, 83, 170, 188, 201, 282.
Domagoj, knez: 202.
Domanović, Radoje: 258.
Donadini, Ulderiko: 42.
Donadieu: 457.
D'Ors, Eugenio: 389, 393, 408, 409.
Dostojevski, Fjodor Mihajlovič: 53, 60, 61, 142, 186, 281, 286, 287, 290, 296, 297, 316, 319.
Došen, Ante: 501.
Drainac, Rade: 251, 262, 383.
Drei, slikar: 238.
Drieu la Rochelle: 314.
Drinković, Mate: 39, 307, 309.
Druetti, svećenik: 445.
Dučić, Jovan: 194, 196, 197, 251, 253, 254, 258, 264-267, 345, 346, 380, 389, 472.
Duhamel, Georges: 312, 407.
Dujam, Sveti: 34.
Duncan, Isadora: 409.
Duns, Scotus: 31.
Dušan, Stefan, srp. car: 324, 348, 351, 356.

ĐALSKI, Ljubo Šandor: 39.
Đilas, Milovan: 260.
Đonović, Jovan: 447.

ECKHARDT, Tibor: 501.
Ečref-Rushen beg: 419.
Eden, Anthony Robert: 458-461, 463, 467, 511.
Einstein, Alfred: 35.
Esih, Ivan: 342, 389.
Eshil, grčki književnik: 384, 409.
Evelpides, Ch.: 341.

FABRE-LUCE: 314.
Fanfani, Amintore: 168.
Federzoni: 119.
Ferrero, Guglielmo: 10-12, 35, 114, 115, 117-119, 121-124, 126, 134-139, 151, 156, 158, 161-167, 169, 171, 176, 179, 183, 200, 205, 210, 211, 223, 225, 232, 234, 235, 241, 253, 273, 275, 277, 291, 301, 304-306, 315, 354, 389, 407, 430-440, 443-450, 457, 461, 467, 468, 471, 475, 476, 481-487, 500, 501.
Ferrero, Gina: 135, 136, 138.
Ferrero, Leo: 83, 133, 135, 151, 180, 191, 235, 275, 276, 301, 302, 393, 398, 407, 431, 443, 444, 447, 448, 467.
Ferri, Enrico: 199.
Feti-beg: 423.
Filip II. Makedonski: 384, 409.
Finžgar, Franc: 106.
Focije II., patrijarh: 429.
Focije, carigradski patrijarh: 429.
Fogazzaro, Antonio: 114, 142.
Fongal: 506.
Foscolo, Hugo: 35.
Fotić, Konstantin: 254, 264, 266, 445, 472, 477, 508.
Franco-Bahamonde, Francisco: 278, 464, 466, 477.
Franchi: 133.
Frankopan, Krsto: 20.
Franjo, Josip, car: 51, 78, 235, 379.
Franjo Ferdinand: 18, 19.
Fratellini: 408.
Fresocobaldi: 190.
Freud, Sigmund: 50, 91, 205, 239.

GAMBAR: 379.
Ganem: 499.
Garibaldi, Giuseppe: 87, 88, 90, 99, 113, 207, 208, 475.
Garosci: 133.
Gautier, Théophile: 403.
Gavrilović, Milan: 269, 338, 469.
Gavrilović, Stojan: 497.
Gazzari: 32.
Gentile, Giovanni: 153, 164, 237, 278.
Germain, André: 407.
Gide, André: 144, 186, 233, 251, 253, 273, 277, 312, 314, 316-321, 407.
Gioberti, Vincenzo: 113, 179.
Giolitti, Giovanni: 136, 137, 153, 155, 169, 231, 434, 435, 436.
Giotto di Bondone: 31, 125.
Gippius, Zinaida: 407.
Girometta, prof. Umberto: 25, 35, 45, 46.
Giuá, Renzo: 475.
Giuliotti, Domenico: 129, 217, 221, 222, 236, 408, 446, 486.
Gligorić, Velibor: 260, 261.
Gobetti: 120, 151.
Gobinenau, Joseph A.: 129.
Goethe, Johan Wolfgang: 115, 142, 253, 285, 286, 403.
Goering, Herman: 394-396, 471.
Gogolj, Nikolaj Vasiljevič: 141, 185, 433.
Gómez de la Serna, Ramón: 408.
Gorki, Maksim: 60, 186, 187, 295, 296, 298, 318, 392, 408.
Gosar: 106.
Gotovac, Jakov: 72.
Göbbels, Joseph: 455.
Grabić, fra Petar: 31.
Grabovac, fra Filip: 202.
Gramatica, Emma: 186.
Gramschi, Antonio: 294.
Grandi, Dino: 168.
Greco El, Dominikos Theotokopolos: 202, 391.
Greiser: 457.
Grgec, Petar: :236.
Grgur Ninski: 34, 66, 67.
Grisogono: 23.
Grol, Milan: 244, 268, 269.
Gualini: 172.
Guéhenno, Jean: 314, 317.
Guibbal, Alexandre: 504.
Guicciardini: 73, 190.
Gundulić, Ivan: 20.

HABSBURG, dinastija: 19, 20, 57, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 99, 118, 134, 211, 497, 500, 501, 507, 514.
Habsburg, Otto: 501.
Hadrijan, VI., papa: 77.

Haile Selassié Negus: 456-458, 460, 463, 478.
Haler, Albert: 75.
Halévy, Daniel: 315.
Halifax, Lord Edward Frederick: 467, 492, 498.
Hatze, Josip: 72.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: 115, 152, 162, 166, 253, 278.
Hektorović, Petar: 39.
Hemingway, Ernest: 467.
Heraklit: 162.
Hercen, Aleksandr Ivanovič: 185, 264.
Herriot, Eduard: 177, 302, 345, 393, 467.
Hinderburg, Paul von B.: 231.
Hinković, Hinko: 230.
Hitler, Adolf: 95, 169, 177, 178, 197, 206, 267, 292, 294, 318, 342, 345, 383, 415, 419, 424, 432, 437, 443, 453-457, 459, 462, 463, 467, 468, 483, 484, 487-490, 495, 502, 507, 513-515.
Hlinka, Andrej: 514.
Hoare: 177.
Holoferno, asirski vojskovođa: 77.
Homer: 35, 310.
Horacije: 35.
Horthy de Nagybánya, Miklós: 501.
Horvat, Josip: 247, 305.
Hristić, Boško: 197, 361-363, 366, 368, 369, 371, 377, 392, 396, 448, 476.
Hruščov, Nikita Sergejevič: 513.
Hugo, Víctor: 275.

IBSEN, Henrik: 60.
Igra, Stipe: 51.
Inönü, Ismet: 415, 421, 423-426.
Interlandi: 144.
Ismet-paša: 330, 358, 414.
Ivačić, Antun: 34, 35.
Ivan XXIII., papa: 106, 179.
Ivan Sveti od Križa: 278.

JACOPONE iz Todija: 129.
Jahier, Piero, 234, 235.
Jakaše: 79.
Jakša, Čedomil: 35, 109, 114.
Jalašić, Grgur-Ciga: 269.
Jeronim, Sveti: 33, 52, 68, 83, 84, 170, 188, 203, 275, 282.
Jevtić, Bogoljub: 254, 257, 360, 374, 378, 394, 395, 400, 445, 476.
Jevtić, Pavle: 268.
Jevtušenko, Jevgenij Aleksandrovič: 110.
Joergensen, Jens Johannes: 236, 240.
Jokarinis, grčki pisac: 342, 343.
Jonić, Velibor: 341.
Jorga, Nikola: 382, 383.
Jovanović, Dragoljub: 468, 469.
Jovanović, Jovan Pižon: 194, 392, 469.
Jovanović, Milan: 194, 392.
Jovanović, Slobodan: 63, 194, 195, 251-254, 256, 258, 259, 269, 307.
Joyce, James: 481.
Julijan II. Apostata: 409.
Jung, Carl Gustav: 50.

KAČIĆ Miošić, Andrija: 20, 202.
Kafandaris: 326, 341, 356.
Kalamandris: 406.
Kalergi, C.: 512.
Kaliterne: 32, 50, 53.
Kaliterna, Paško: 41, 53, 79-81.
Kalogjera, Marko: 26, 38.
Kalogjera, Niko: 26.
Kant, Immanuel: 115, 277, 281.
Karadžić, Vuk: 88, 195.
Karađorđe: 390-392.
Karađorđevići: 20, 41, 93, 99, 253, 362, 398, 472.
Karađorđević, Aleksandar I.: 21, 78, 246, 253, 256, 257, 260, 269, 270, 293, 300, 302-304, 307, 308, 328, 329, 334, 335, 339, 340, 355-358, 361-371, 377, 378, 380, 397-401, 415, 422, 452, 468, 476, 498, 502, 503, 506, 507.

Karađorđević, Đorđe: 269.
Karađorđević, Marija: 362, 363, 368, 369.
Karađorđević, Olga: 377.
Karađorđević, Pavle: 253, 254, 371, 377, 378, 396, 401, 445, 448, 449, 454, 458, 468-471, 480, 496, 508.
Karađorčević, Petar I.: 18, 21, 31, 196, 269.
Karaman, Ljubo: 68.
Karlo V., Habsburg: 343.
Karol II., rumunjski kralj: 361, 368.
Katajev, Ivan Ivanovič: 186.
Kavafis, Konstatinos: 385, 389, 403.
Katunarić, Ante: 72.
Katunarić, Marin: 35.
Kavanjin, Jerolim: 67.
Kellogg, Frank Billings: 437.
Keyserling, Hermann: 384, 385.
Kierkegaard, Sören: 281, 284.
Kisić, Vinko: 38, 40, 44.
Kitsikis: 344.
Klović, Julio: 202.
Klajić: 36, 76, 87.
Klingsburg: 377.
Kljaković, Joza: 267, 299, 307, 392, 450.
Koelsen, profesor: 482.
Komarnicki: 493.
Kon, Geca: 251, 252.
Kondilis: 327-331, 333, 334, 341, 357, 359, 361, 362, 365-368, 370, 376, 378, 380.
Konfucije: 295.
Konstatin I., kralj grčki: 324, 326, 328-330, 332-334, 359, 377, 378, 429.
Konstatinović, Mihailo: 252.
Korolija, Mirko: 60.
Korošec, Anton: 106, 235, 344, 470, 471, 476, 480, 499.
Kostopulos, Stavro: 326, 361.
Kossuth, Lajos: 501.
Kovačići-Šibiškini: 21.
Kovačić Goran, Ivan: 261.
Kovačić, Krešimir: 299.
Kragići: 21.
Kralj, braća, slovenski slikari: 106.
Kralj, Mijo: 502, 503, 509.
Kranjčević, Silvije Strahimir: 393.
Krek, Janez: 57.
Krišković, Vinko: 251, 252, 307.
Križanić, Juraj: 101.
Krklec, Gustav: 344, 408.
Krleža, Bela: 305.
Krleža, Miroslav: 101-103, 107, 110, 186, 195, 230, 246, 257-261, 267, 276, 305-307, 341, 408.
Krnjević, Juraj: 508, 509.
Krofta: 468, 488.
Kropotkin, Pjotr Aleksejevič: 287, 328.
Krstulović, Vicko: 81.
Kršinić, Frano: 65.
Kukoč: 81.
Kuprin, Aleksandr Ivanovič: 295, 297, 298, 407.
Kurir: 32.
Kusinen: 495.
Kvaternik, Eugen Dido: 87, 88, 508.

LAFARQUE, Paul: 238.
Lamartine, Alphonse: 142, 207.
LaPuge: 129.
Lassalle, Ferdinand: 219.
Laval, Pierre: 176, 177, 397, 454, 457, 458, 460, 462, 463, 483, 498.
Lavrijentijev: 496.
Lazarević, Branko: 100, 264.
Lebeau, Roland: 480.
Lefkoparides, Xena: 341, 382.
Lenjin, Vladimir Iljič Uljanov: 92, 93, 102, 148, 178, 186, 197, 292, 294-298, 345, 384, 394, 412, 452, 501.
Leonardo da Vinci: 276, 313, 403.
Leonov, Leonid Maksimovič: 186.
Leontić, Ljubo: 58, 62, 63.
Leopardi, Giacomo: 34, 35, 46, 143, 144, 170, 201, 207, 229, 287, 289.

Lessing, Gotthold Eph.: 407.
Levi, Carlo: 276.
Lindbergh, Charles Aug.: 224.
Lippmann, Walter: 500, 501.
Lisi, Nicola: 130.
Lisice: 28, 30.
Litli, tal. grof.: 435.
Litvinov, Maksim Maksimovič: 459, 461, 465, 466, 490, 494.
Lloyd, George David: 376.
Lo Gatto, Ettore: 181, 182, 185-187.
Loiseau: 231.
Lombroso, Cesare: 134, 199, 205, 234, 249, 447, 508.
Lombroso, Gina: 37, 114, 134, 232, 234, 275, 407, 443, 481.
Longanesi: 144.
Longo, Luigi: 475, 476.
Longo, Niko: 70.
Loti, Pierre: 416, 417.
Lozovina, Vinko: 35, 69, 70, 201.
Loyola, Ignacije Sveti: 287.
Luchere: 233.
Ludwig, Emil: 394, 483, 484.
Ludwig, gospođa: 484.
Luger, don Herkulan: 40, 54.
Luj Filip: 434.
Lukas, Filip: 176, 449.
Luković, Kosta: 506.
Luksa: 457.
Lupis-Vukić: 63, 69.

LJUBIĆ, odvj.: 71.

MAC-DONALD, James, Ramsey: 177.
Machiavelli, Niccolò: 70, 73, 146, 151, 156, 162, 179, 185, 194, 207, 286, 313, 441.
Maček, Vladko: 12, 246, 252, 253, 301, 340, 349, 396, 401, 454, 469, 471.
Madariaga, Salvador: 464, 466, 477.
Majakovski, Vladimir Vladimirovič: 149, 274.
Majski, Ivan Mihajlovič: 493, 496.
Majstorović, Žarko: 422.
Makale: 44, 309.
Malaparte, Curzio (Suckert): 126, 148, 149, 186, 208, 267.
Mallarmé, Stéphane: 144, 312, 314.
Malraux, André: 314, 467.
Malthus, Thomas R.: 136.
Manet, Edouard: 135.
Mangjer, Dušan: 36, 37.
Maniu, Juliu: 349, 350.
Mann, Thomas: 306, 389, 408, 409.
Mantegazzo: 114.
Manzoni, Alessandro: 142, 188, 201, 205, 408.
Maraković, Ljubomir: 108-110.
Mareš, V.: 308.
Marići: 21, 32, 73, 79.
Marinetti, Filippo Tommaso: 43, 114, 115, 129, 132, 149, 161, 175, 223-255, 274, 312, 381, 382, 407, 480.
Marinković, Vojislav: 293, 339, 356, 365, 382, 513.
Maritain, Jacques: 11, 295, 296, 316, 320, 467, 480.
Marjanović, Milan: 42, 62, 63, 100, 268, 270, 309.
Marshall, George Catlett: 425.
Martini, Fausto M.: 148, 241.
Marulić, Marko: 39, 45, 52, 58, 66, 67, 72-74, 76, 77, 81, 203, 229.
Marx, Karl: 93, 153, 166, 219, 278, 287.
Masaryk, Thomás: Garrigue: 95, 119, 513-515.
Masaryk, Jan: 488, 513, 514.
Masovčići: 31.
Massis, Henry: 221, 222, 304, 305, 316.
Matanić, Petar: 509.
Matijaca, don Miro: 36.
Matoš, Gustav, Antun: 203, 249, 307.
Matošići: 21, 50.
Matošić, Joe: 247.

Matteoti, Giacomo: 118, 137, 157, 178, 294, 394.
Maupassant, Guy: 142.
Mauriac, François: 467.
Maurois, André: 312.
Maurras, Charles: 128, 177, 209, 214, 288.
Maver, Giovanni: 187.
Maximos: 358, 359, 361, 362, 365-369, 373.
Mazzini, Giuseppe: 87, 89, 90, 99, 113, 114, 118, 120, 121, 162, 187, 207-209, 211, 283, 284, 286, 290, 440, 442, 475.
Mažuranić, Ivan: 385.
Medici: 117, 151, 194.
Medović, Celestin: 20.
Meixner, Rudolf: 247, 305.
Melas, Spyros: 342, 385, 409.
Menderes, Adnan: 425.
Merežkovski, Dmitrij Sergejevič: 295-297, 407, 408.
Meštrović, Ivan: 12, 19, 23, 34, 39, 40, 42, 52, 59, 65-68, 80, 83, 89, 100-103, 124, 184, 186, 194, 228, 229, 237, 245, 249, 255, 267, 298, 306-308, 390-392, 408, 415, 447, 449, 450.
Meštrović, Ruža: 397.
Meunnier, Marius: 389, 409.
Metaxas, Joannis: 328, 333, 334, 361, 365, 366, 370, 372, 380.
Metternich, Clemens Wenzel Lothar: 89, 207, 462, 482, 484.
Michelangelo Buonarroti: 125, 147, 202.
Mickiewicz, Adam: 264, 284.
Mihalokopulos: 326, 356, 365, 410, 414, 421, 425.
Mihajlović, Draža: 260, 261, 477.
Mihaljević, načelnik: 20.
Mijaljevići: 72, 81.
Mikačić, Dujam: 46, 47.
Mikačić, Rade: 32, 46, 47.
Milano, Paolo: 241.
Miličević, Vladeta: 197, 199.
Miličić, Sibe: 42, 62, 262, 288.
Millán Astray y Terreros, José: 477.
Miller, William: 389.
Milovanović, Milovan: 293.
Milosavljević, Andra: 449.
Mirabeau, Honoré: 503.
Mironas: 499.
Missiroli, Mario: 167-169, 239.
Miše, Jerolim: 65.
Mitrinović: 100.
Mocenigo: 202.
Molotov, Vjačeslav Mihajlovič: 456, 467, 489, 490, 496.
Mommsen, Theodor: 114.
Montale, Eugenio: 133.
Monti: 36, 76, 87.
Moranda, Paul: 145.
Moravia, Alberto: 147, 189.
More, Thomas: 300.
Moréas, Jean: 14, 409.
Moretti, Marino: 241.
Morosini: 202.
Morpurgo: 36-38, 76.
Morpurgo, Vid: 37, 77.
Mosca, Gaetano: 10, 139, 166, 354.
Mosley, Oswald Ernald: 177.
Motta: 453, 460, 506.
Mowrer, Edgard Ansel: 471, 499.
Mussolini, Benito: 23, 58, 62, 115, 118, 119, 124-126, 128-131, 135, 137, 138, 141, 145-147, 149, 150, 153, 155-157, 159, 161, 164, 165, 167-170, 172-179, 181, 183, 188, 190, 191, 196-200, 204-215, 238, 240, 243, 273-275, 291-294, 303, 305, 329, 331, 335-339, 341, 357, 360, 364, 365, 367, 369, 370, 381, 383, 394, 397, 415, 417, 420-422, 424, 425, 432, 436, 443-445, 447-449, 453, 455, 457-460, 462, 463, 466-470, 474-476, 480, 481, 483-485, 487-489, 498, 499, 503, 505-507, 515.
Mussolini, Rachele: 175, 267.

NAGY, Imre: 501.
Nakić, fra Vjenceslav: 31.
Napoleon Bonaparte: 85, 98, 169, 174, 198, 202, 205, 211, 238, 283, 296, 297, 431, 432, 462, 481, 483-485.

Nazor, Vladimir: 35, 60, 101, 113, 202, 341, 408.
Nedić, Milan: 194.
Nedić, Milutin-Mića: 193, 196.
Nenni, Pietro: 370.
Nemčić,, Antun: 203.
Nešić, Ljuba: 411, 415.
Nielsen, Carl: 288.
Nietzsche, Friedrick: 90, 129, 323, 386.
Nikola I., Petrović-Njegoš: 18, 300, 301.
Nikolić, Andra: 24.
Nikolić, Vinko: 12.
Nikmet, turski pjesnik: 420.
Ninčić, Đuro: 479.
Ninčić, Momčilo: 24, 329, 333-336, 338, 365, 371, 448.
Nirvana, Paulo: 409.
Nitti, Francesco-Saverio: 291, 292, 407.
Niziteo, Pjero: 32.
Nobel, Alfred Bernard: 145.
Nobile, Umberto: 224.
Nodilo, Natko: 20, 34, 76, 87.
Noilles, kontesa de: 280.
Novak, Viktor: 42.
Nungesser: 224.
Nušić, Branislav: 60, 197, 198, 251, 472.

NJEGOŠ, Petar Petrović: 100.

OBRENOVIĆI: 471.
Obrenović, Draga i Aleksandar: 256, 266, 326.
Oietti, Ugo: 228.
Oppo: 145, 146, 236, 238, 239.
Oresolo: 202.
Orlando, Vittorio E.: 136.
Ortega y Gasset, José: 11, 139, 166, 183, 383, 408.
Orwell, George: 475.
Ostović, Pavle: 307.
Ovidije Nazon, Publije: 35, 289.

PACCIARDI, Randolfo: 185, 475.
Palamas, Kostis: 342, 385, 409.
Palazzeschi, Aldo: 117, 132, 148, 273, 407.
Palmieri, Aurelio: 181, 182, 236.
Pancrazi, Pietro: 187.
Pangalos: 329, 331-334, 338, 365.
Panzini, Alfredo: 192.
Papandreu, Andrea: 356, 405, 406.
Papandreu, Georgios: 326, 356, 404, 405.
Papanastasiu, Aleksandar: 326, 341, 346, 347, 355-357, 361, 365, 367, 376, 382, 410.
Papini, Giovanni: 43, 83, 114, 115, 117, 119, 121-129, 144, 161, 182, 183, 185, 187-189, 217, 226, 227, 229, 233, 236, 237, 296, 306, 389, 407, 408, 446.
Parać, Vjekoslav: 65.
Pareto, Vilfredo: 184.
Parežanin, Ratko: 355.
Parmačević, Stjepan: 268, 309, 380.
Parri, Feruccio: 474.
Pascoli, Giovanni: 46.
Pasternak, Boris Leonidovič: 110, 265.
Pašić, Nikola: 24, 101, 196, 197, 200, 231, 234, 235, 245, 304, 323, 329, 364, 365, 368, 379, 415, 452, 468, 470.
Pašić, Rade: 468.
Paul-Boncour, Joseph: 174, 459, 489, 503, 504.
Pavelić, Ante: 270, 293, 301, 308, 397, 448, 460, 462, 470, 476, 487, 502, 504, 506, 508.
Pavlinović: 36.
Pavlovna, Tatjana: 186.
Pavolini, Corrado: 238.
Pelloux, general: 434.
Perica, o. Petar: 44, 45.
Perić, Đorđo: 267.
Periklo: 357, 379.
Pertinax, Giraud: 303, 457, 471, 499.
Pertini, Sandro: 474.

Pétain, H. Philippe: 128.
Petar I. Veliki, Aleksejevič: 414.
Petravić, Ante: 34-37, 109, 114, 201.
Petrinović, Frane: 62.
Petrov, fra Stanko: 31.
Petrović, Rastko: 194, 196, 198, 253, 254, 258, 260, 262, 264, 266, 267, 380, 383.
Pešut, Frane: 509.
Pezet, Ernest: 515.
Picasso, Pablo Ruiz: 467, 481.
Pijade, Moša: 257, 266.
Pilati, advokat: 118.
Pilići: 21.
Pilić, Gabro: 268.
Pindar: 289.
Pio XI., Achile Ratti: 177.
Pio XII., Eugenio Pacelli: 444.
Piplović: 22, 23.
Pirandello, Luigi: 60, 143, 148, 151, 152, 225, 239, 274, 278, 281, 305, 407, 408.
Pittigrilli: 189.
Platon, Aristokle: 310, 314.
Plastiras, N.: 327, 329, 333, 334, 358, 359, 361, 367, 376, 378.
Plutarh: 408.
Poincaré, Raymond: 302, 513.
Polić, Ladislav: 39.
Polić, Nikola: 408.
Politis, N.: 460, 473.
Politeo, Dinko: 35.
Popović, Bogdan: 194, 195, 251, 252, 258, 259, 307.
Popović, Milovan: 260.
Popović, Pavle: 251, 252, 307.
Popović, Tića: 379, 380.
Pospišil, Zvonimir: 502-504, 509.
Prato a, Carlo: 506.
Preradović, Petar: 20.
Prezzolini, Giuseppe: 114, 124, 128, 181-185, 446.
Pribićević, Stojan: 300.
Pribićević, Svetozar: 58, 69, 359, 365.
Primo de Rivera, Miguel: 278, 281, 463.
Protić, Dragan: 470.
Protić, Stojan: 24.
Proust, Marcel: 233, 251, 265, 306, 311.
Purić, Božidar: 468, 469, 472.
Purić, Dara: 468.
Pusić, Eugen: 479.

QUASIMODO, Salvatore: 145.

RABADAN, prof.: 35, 46.
Račić, Jakša: 41, 71.
Rački, Franjo: 254.
Radice: 17, 21.
Radica, baka: 28.
Radica, Bosiljka: 11.
Radica, Branislav: 43.
Radica, Leo: 11.
Radica, Lovre: 18, 21, 22, 28-30, 32, 41, 55, 92.
Radica, Nina: 5, 11, 443, 444, 447, 448, 500.
Radica, Ratko: 83.
Radica, Vjekoslav: 2.
Radići, Braća: 110.
Radić, Stjepan: 23, 29, 39, 42, 62, 63, 71, 76, 89, 93, 94, 101, 108, 200, 231, 232, 234, 235, 245, 257, 259, 268, 299-301, 346, 349, 350, 401, 510, 514.
Radić, Vladimir: 300.
Radovan: 75.
Radovanović: 502.
Rafael (Rafaello Santi): 147.
Raić, Vlaho: 38, 247, 307.
Rajić, Ivan: 502, 503, 509.
Rakić, Milan: 193, 194, 196-198, 258, 266, 293, 341, 380, 472.
Rakić, gospođa: 196.
Ralčev, Milko: 120.
Ramuz, Charles Ferdinand: 452.
Randi, Oskar: 181, 194, 200, 506.
Ranković, Aleksandar: 79, 261.
Rappard, William: 482.
Rattazzi, Urbano: 434.
Reichman, Ludwig: 461, 478.
Rejići: 21, 50.
Renan, Ernest: 115.
Rensi, Giuseppe: 223-225.
Ribar, Ivo Lola: 479, 480.

Ribbentrop, Joachim: 456, 467, 489.
Ribnikar, Vladimir: 107, 257, 258, 449.
Ricasoli: 190.
Riccardi: 190.
Richelieu, Armand Jean: 436, 500.
Rimbaud, Arthur: 144, 251.
Ristić, Marko: 258, 260, 262.
Rittig, Svetozar: 307, 450.
Rockefeller, David: 293, 443.
Romains, Jules: 311.
Romanovi: 101.
Roosevelt, Eleonor: 449.
Roosevelt, Franklin Delano: 477, 501.
Rosandić, Toma: 42, 65, 392.
Rosati: 144.
Rosenstein: 490, 494-497.
Rosmini, Antonio: 113, 179.
Rosselli, Carlo: 121, 291, 293, 370, 474-476.
Rosselli, Nello: 475.
Rothermeri, Lord: 375.
Rousseau, Jean Jacques: 90, 129, 450.
Ruffin: 448.
Rustus Aras, vidi Tefvik: 460.

SABA, Umberto: 133.
Sabić, Marin:
Saint-Auban, advokat: 504.
Saint-Simon, Claude H.: 115.
Salandra, Antonio: 136.
Salazar, Antonio de Oliveira: 168.
Salvatorelli, Luigi: 151, 171, 179, 234, 240.
Salvemini, Gaetano: 115, 117-124, 128, 135-138, 151, 156, 162, 164, 176, 180, 183, 200, 214, 229, 230, 232-234, 273, 275, 291, 407, 443, 444, 449, 474, 477, 485, 486.
Salvemini, gospođa: 233.
Salvini, Luigi: 187.
Sapha, grčka pjesnikinja: 289.
Sarfati, Margherita: 240.
Sarol, Abel (Paul Shou): 505, 506.
Sarpi, Paolo: 170.
Savarese: 239.
Savojska kuća: 121, 136, 137, 151, 156, 159.
Savonarola, Girolamo: 117, 151, 170.
Schanzer: 291.
Schiavone (Medulić), Andrija: 202.
Schopenhauer, Arthur: 115, 151.
Schuman, Robert: 515.
Scoppe, Bova: 461, 468.
Seeton-Watson, Robert: 515.
Sekulić, Isidora: 108, 253.
Sénancour, Etienne: 284.
Sentinella, Frane: 105.
Serujos, Gjorgjo: 390, 391.
Sforza, Carlo: 119, 176, 183, 275, 370, 407, 430, 440-445, 477, 486, 506, 511.
Shakespeare, William: 283, 285.
Shaw, G. Bernard: 69, 176, 214, 239, 275, 513.
Siegfried, André: 487.
Sienska, Katarina Sveta: 129.
Sighel, Scipio: 114.
Sikelianos, Angelos: 355, 384, 409.
Silone, Ignazio: 294.
Simić, Ješa: 193, 196.
Simić, obitelj: 198.
Sinovčići: 48, 49.
Skerlić, Jovan: 100, 259.
Skipis, Sotiris: 409.
Smerdel, Ante (Ton): 46.
Smodlaka, Josip: 17, 19, 28, 42, 50,67, 76, 81, 232.
Sofija (Franz Ferdinand): 19.
Soffici, Cajano Ardengo: 43, 117, 128, 144, 239, 273, 407, 417.
Sofoklo: 35, 289, 310, 333.
Sokolin: 490, 492-494, 497.
Sokrat: 384.
Solženjicin, Aleksandr Isajevič: 296.
Sonnino, Sidney: 136, 229.
Sorel, Georges: 124, 168.
Soupault, Philippe: 314, 407.

Spaak, Paul Henri: 511.
Spadini, Armando: 145.
Spalajković, Miroslav: 302, 304.
Spencer, Herbert: 162.
Spengler, Oswald: 225, 277, 285, 384.
Spinoza, Baruch de: 285.
Sprigge, Cecil: 214.
Staljin, Josif Visarionovič: 109, 140, 149, 164, 178, 186, 266, 274, 294, 296, 318, 345, 394, 456, 466, 483, 489, 490, 495-497, 513, 515.
Stamboliski, Aleksandar: 94, 350.
Stakić, Vladislav: 476.
Stanković, Petar: 12.
Starčević, Ante: 39, 88.
Steed, Henry Wickham: 231, 514.
Stelè, France: 106, 107.
Stendhal, Henri Beyle: 142, 144, 203.
Stipčević, profesor: 69, 70.
Stoimirović Jovanović, Milan-Bata: 253, 254, 449, 469, 502.
Stojadinović, Milan: 265, 267, 299-301, 450, 459, 460, 468-472, 476, 480, 486.
Stojković, Slavko (Milica): 449, 473, 502.
Streit, Clarence: 471, 499.
Stresemann, Gustav: 455, 511.
Strindberg, August: 60.
Strossmayer, Josip Juraj: 20, 88, 254, 284.
Studin, Marin: 65.
Sturzo, Don Luigi: 136, 178, 370, 445.
Subir-beg, Hamdulah: 419, 422.
Subbotić, Ivan: 400, 459, 460, 468-470, 476, 490, 496, 500.
Suhotin: 407.
Supilo, Frano: 21, 88, 89, 101, 114, 134, 135, 232, 233, 235, 301, 302, 415, 450, 486.

ŠEGVIĆ, Kerubin: 20, 38, 39, 77, 247, 269-271, 307, 309, 446, 450.
Šenoa, August: 202.
Šimunović, Dinko: 64, 65.
Štampar, Andrija: 509.
Štedimlija, Savo M.: 408.
Šufflay, Milan: 307.

TABOUIS, Geneviève: 457, 471, 499.
Tacit, Kornelije: 35.
Tadijanović, Dragutin: 392.
Taine, Hipolit: 194.
Talleyrand-Perigord, Charles M.: 432, 462, 482, 484.
Tarchiani, Carlo: 291, 477.
Tartaglie: 81.
Tartaglia, Gvido: 42, 61.
Tartaglia, Ivo: 19, 28, 39-41, 62, 63, 65-68, 80, 392.
Tartaglia, Marino: 42, 61.
Tecilazić, Vinko: 25.
Terezija, Sveta Avilska: 278, 281.
Terseglav, Franc: 106, 107.
Tevfik Ruzhdi beg: 358, 415, 418, 420, 422, 424, 460.
Thérive, André: 389, 409.
Thomas, Alberto: 94, 138, 177, 445.
Tiepolo, Giovanni Battista: 202.
Tijardović, Ivo: 56, 72.
Tilgher, Adriano: 151, 152, 155, 156, 160, 161, 165, 167, 172, 179-181, 197, 200, 217, 225, 236, 237, 239-241, 280, 305, 408.
Tintoretto, Jacopo Robusti: 202.
Tito, Josip Broz: 78, 79, 110, 204, 258, 260, 266, 267, 293, 308, 477.
Titulescu, Nicolae: 374, 456, 457, 460, 468, 473, 511.
Tizian, Tiziano Vecellio: 202.
Tocqueville de, Alexis: 96.
Toesca, P.: 133.
Togliatti, Palmiro: 477.
Tokin, Boško: 251.
Tolić: 65.
Toller, Ernst: 343, 345.
Tolstoj, Lev Nikolajevič: 21, 22, 27, 60, 92, 93, 142, 185, 286, 287, 297, 298.
Tomazeo, slikar: 65.

Tommaseo, Niccolò: 76, 84, 87, 88, 170, 187, 188.
Tomić: 21.
Topalović, Živko: 261, 341.
Torbarina, Josip: 247.
Torquemada, Tomas: 110, 129.
Tresić-Pavičić, Ante: 20, 35, 113, 114, 134, 135, 235, 486.
Trifunović, Miša: 377.
Trillos, Alkis: 389.
Tripale: 30, 31, 80.
Trocki, Lav Davidovič Bronštajn: 178, 294, 393, 394, 501.
Trumbić, Ante: 17, 19, 21-24, 28, 29, 38, 42, 52, 76, 81, 83, 88, 89, 111, 114, 134, 176, 229, 230, 232, 233, 235, 244, 246, 247, 269, 301-304, 307, 309, 340, 368, 396-398, 400, 415, 449, 450, 486.
Trumbić, gospođa: 396.
Tudor, liječnik: 40.
Tukidid: 355 335, 357, 379.
Turgenjev, Ivan Sergejevič: 27.
Turatti, Filippo: 180, 231, 241, 274.
Tzara, Tristan: 383.

UJEVIĆ, Mate: 26, 27, 30, 31, 36, 43, 46, 105, 108, 236, 392, 480.
Ujević, Tin: 37, 43, 44, 144, 251, 261, 262, 306, 309, 341, 389, 407, 410.
Umberto I., tal. kralj: 433-435.
Ungaretti, Giuseppe: 145, 146, 148, 198, 238, 506.
Unamuno, Miguel: 11, 152, 278-290, 299, 305, 385, 389, 403, 407, 408, 477, 478.
Uranis, Kostis: 342, 385, 389, 402, 404.
Uvodić, Anđeo: 40, 65.
Uvodić, Marko: 40, 65, 72.

VALERY, Paul: 139, 144, 145, 228, 273, 276, 277, 285, 286, 289, 295, 312-314, 316, 317, 407.
Van Zeland, bel. ministar: 460.
Varnava, Petar Rosić, srpski patrijarh: 429.
Varnalis, Kostis: 384.
Vasić, Dragiša: 63, 64, 107, 252, 255, 257-261, 344.
Vaudoyer: 389, 409.
Veachos: 375.
Venizelos, Eleutherios: 309, 323, 341, 346, 348, 350, 356-361, 364, 379, 381, 389, 392, 397, 399, 402, 406, 410, 411, 413-417, 421, 425, 429, 473.
Ventiris, George: 364.
Verdi, Giuseppe: 144.
Verga: 114, 142, 147.
Vergani, Orio: 145.
Veronese, Paolo Caliari: 202.
Vesnić, Milenko: 24.
Veuillot: 129.
Vico, Giambatista: 152.
Vidali, Vittorio: 476.
Vidović, Emanuel: 40, 65.
Vigier, Henri: 461, 478.
Vigier, Jean Pierre: 478.
Viktor Emanuel II.: 434, 436.
Viktor Emanuel III.: 158-160, 172, 173, 433, 435, 436, 444, 462, 486, 487, 498.
Vilder, Većeslav: 23.
Villari: 73.
Vilović, Đuro: 41.
Vinciguerra, Mario: 121, 171, 172, 178, 214.
Vinaver, Stanislav: 264-268, 449, 480, 502, 507.
Virgil: 13.
Višinski, Andrej Januarjevič: 163, 515.
Vitezica: 262.
Vlajić, Boka: 268.
Vlašić, Slobodan: 509.
Vodnik, Anton: 106.
Vojnovići: 17, 87.
Vojnović, Ivo: 35, 57, 60, 113.
Vojnović, Lujo: 194, 230, 231, 300, 301.
Volpe: 291.
Voltaire, François Marie Arouet: 90.

Vučetić, Mato: 291, 299-304, 308, 502.
Vučković, J.: 392.
Vukotić: 198.
Vukušić: 71.

WALTERS, Frank: 461, 500.
Welles, Summer: 500.
Wells, Herbert George: 342-344.
Wenzelides, Arsen: 446.
West, Rebecca: 265, 266.
Wiesner, Ljubo: 307, 408.
Wilde, Oscar: 316.
Wilson Th. Woodrouv: 20, 63, 95, 450, 455, 489, 510, 514.
Wiple: 499.

ZAHAROV, Basil: 410.
Zajčić: 198, 308.
Zanardelli: 435.
Zanotti-Bianco: 230-232.
Zlatar, profesor: 70.
Znidarčić: 37.
Zogović, Milovan: 260.
Zogu, Ahmed: 458.
Zola, Emil: 142, 311.
Zrinski, Petar: 20.
Zweig, Stefan: 9, 379.

ŽIVKOVIĆ, Petar: 256, 259, 262, 269, 309.
Župančič, Oton: 100, 341.

NAPOMENA: U ovo Kazalo nisu unesena imena pod slikama, niti ona u Bilješci o autoru knjige.

Knjižnica Tina Ujevića

SADRŽAJ

1. KNJIGA

PREDGOVOR 7

SPLIT — KOJEG VIŠE NEMA. 17

ZASTATI U LJUBLJANI — S JEDNOM NOGOM U ZAGREBU 105

SAZRIJEVANJE U ITALIJI 113
SUMRAK EUROPE: ISTOK I ZAPAD 217
ITALIJA: IZ STARIH DNEVNIKA 225

KRATKI I NAGLI POSJETI ZAGREBU. 243

PRVI SUSRETI S BEOGRADOM 249

PARIZ KROZ AGONIJU EUROPE 273
PARIZ — DANAS (1936.) 310

GRČKA BEZ BOGOVA 323

KROZ NOVU TURSKU 411
SUVREMENA ITALIJA U KRIZI SVIJETA . . 430

ŽENEVA: ILUZIJE I SLOMOVI DRUŠTVA NARODA 443

TISKANJE OVE KNJIGE DOVRŠENO U BARCELONI, 15 SRPNJA 1982. IZDANJE: «KNJIŽNICA HRVATSKE REVIJE» ■ TISAK: EGS, ROSARIO 2, BARCELONA, 17 ■ ŠPANJOLSKA

0 4 -09- 2023

19 -12- 2025

URIHO - Trsak Zagreb

Knjižnica Tina Ujevica

030162485

Knjižnica Tina Ujevića
886.2-9
RADIC.B
Ž 1
030162485 / 108.009